श्रीमद् वेदव्यास प्रणीत महाभारतनुं

शान्तिपर्व.

ભાગ ૧ લો.

રાજધર્મ—આપદ્ધર્મ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની. મુંબઈ.

કીંમત રૂ. ૫-૦-૦

श्रीमद् वेदव्यास प्रणीत महाभारतनुं

शान्तिपर्व.

ભાગ ૧ લો.

રાજધર્મ,–આપદ્ધર્મ.

સ્વ૦ રા. રા. મણિશંકર મહાનંદ, એમણે
શ્રીયુત છોટાલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટ પાસે તૈયાર કરાવી
રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોલીસીટરની
સાહાય્યથી પ્રસિદ્ધ કરેલું ભાષાંતર.

छपावी प्रसिद्ध कर्त्ताः

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

સ્થલઃ કાલબાદેવીરોડ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ–મુંબાઈ.

વિ. સં. ૧૯૭૭ ઈ. સ. ૧૯૨૧

આવૃત્તિ ૫ મી. પ્રત ૧૦૦૦

કીંમત રૂ. ૫–૦–૦

અમદાવાદ—શહાપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં **પટેલ હરીભાઈ દલપતરામે** પોતાના "**અન્યોદય**" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

૧—રાજધર્મ.

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	કર્ણાભિજ્ઞાન.	૧
૨	કર્ણને થયેલો શાપ.	૩
૩	કર્ણને અસ્ત્રવિદ્યાની પ્રાપ્તિ.	૫
૪	દુર્યોધને સ્વયંવરમાંથી કરેલું કન્યાહરણ	૬
૫	કર્ણના પરાક્રમનું વર્ણન.	૮
૬	સ્ત્રીઓને શાપ.	૮
૭	યુધિષ્ઠિર પરિદેવન. (ગ્લાનિ)	૯
૮	અર્જુનનું ભાષણ.	૧૨
૯	યુધિષ્ઠિરનું ભાષણ.	૧૪
૧૦	ભીમસેનનું પુરૂષાર્થ સંબંધે ભાષણ.	૧૬
૧૧	ઋષિઓ અને પક્ષિનો સંવાદ.	૧૭
૧૨	નકુલનું ભાષણ.	૧૯
૧૩	સહદેવનું ભાષણ.	૨૧
૧૪	દ્રૌપદીનું ભાષણ.	૨૨
૧૫	અર્જુનનું પુનઃ ભાષણ:	૨૩
૧૬	ભીમસેનનું વાક્ય.	૨૬
૧૭	યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.	૨૮
૧૮	અર્જુનનું વાક્ય.	૨૯
૧૯	યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.	૩૧
૨૦	દેવસ્થાનનું ભાષણ.	૩૩
૨૧	”	૩૪
૨૨	અર્જુનનું વચન.	૩૫
૨૩	વ્યાસજીના ભાષણમાં શંખ-લિખિતની વાત.	૩૬
૨૪	વ્યાસજીનું ભાષણ.	૩૮
૨૫	સેનજીત્ રાજાનું આખ્યાન.	૪૦
૨૬	યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.	૪૨
૨૭	યુધિષ્ઠિરનો ખેદ.	૪૩
૨૮	અશ્મા અને જનક રાજાનો સંવાદ.	૪૫
૨૯	સંજય—નારદ સંવાદમાં સોળ રાજાઓનાં આખ્યાન.	૪૮
૩૦	નારદમુનિ અને પર્વતઋષિનું આખ્યાન	૫૪
૩૧	સ્વર્ણષ્ઠીવીની ઉત્પત્તિ.	૫૬
૩૨	વ્યાસજીએ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ કહ્યો.	૫૮
૩૩	પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન.	૬૦
૩૪	”	૬૨
૩૫	પ્રાયશ્ચિતાધ્યાય.	૬૪
૩૬	ભક્ષ્ય, અભક્ષ્યાદિ વર્ણન.	૬૬
૩૭	યુધિષ્ઠિરનો નગરપ્રવેશ.	૬૯
૩૮	ચાર્વાકનો વધ.	૭૧
૩૯	ચાર્વાક રાક્ષસની કથા.	૭૩
૪૦	યુધિષ્ઠિર રાજાનો રાજ્યાભિષેક.	૭૪
૪૧	ભીમ વગેરેની કાર્યમાં નિયોજના.	૭૫
૪૨	યુધિષ્ઠિરે સંબંધીઓનાં શ્રાદ્ધ કર્યાં.	૭૬
૪૩	યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી.	૭૭
૪૪	પાંચે ભાઇઓના પૃથક પૃથક મહેલોનું. વર્ણન.	૭૯
૪૫	યુધિષ્ઠિર—કૃષ્ણ સમાગમ.	૮૦
૪૬	ભીષ્મપિતામહ પ્રતિ ગમન.	૮૧
૪૭	ભીષ્મે કરેલું સ્તવન.	૮૩
૪૮	પરશુરામનું આખ્યાન.	૮૯
૪૯	”	૯૦
૫૦	શ્રીકૃષ્ણ—ભીષ્મ સમાગમ.	૯૪
૫૧	શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મને આગમનનું કારણ કહ્યું.	૯૬
૫૨	યુધિષ્ઠિરાદિ પાછા નગરમાં આવ્યા.	૯૭
૫૩	શ્રીકૃષ્ણાદિનું ભીષ્મ પ્રતિ પુનઃ ગમન.	૯૯
૫૪	શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ.	૧૦૦
૫૫	ભીષ્મે, યુધિષ્ઠિર રાજાને પ્રશ્નો પૂછવાની રજા આપી.	૧૦૨

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૫૬	સેવક પ્રતિના રાજાના ધર્મોનું વર્ણન.	૧૦૩
૫૭	રાજધર્મ વર્ણન.	૧૦૭
૫૮	રાજધર્મ.	૧૧૦
૫૯	રાજધર્મ–સૂત્રાધ્યાય.	૧૧૨
૬૦	ચાતુર્વર્ણ્યના ધર્મ.	૧૧૯
૬૧	આશ્રમોના ધર્મ.	૧૨૨
૬૨	આશ્રમ ધર્મ.	૧૨૪
૬૩	વર્ણાશ્રમ ધર્મ.	૧૨૫
૬૪	વર્ણાશ્રમ ધર્મ	૧૨૭
૬૫	વર્ણાશ્રમ ધર્મ.	૧૨૯
૬૬	આશ્રમ વિધિ.	૧૩૨
૬૭	રાજાની મહત્તા.	૧૩૪
૬૮	વસુમના અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ—રાજાની શ્રેષ્ઠતા.	૧૩૭
૬૯	રાજધર્મ.	૧૪૦
૭૦	છત્રીસ ગુણોનું વર્ણન.	૧૪૫
૭૧	રાજધર્મ.	૧૪૭
૭૨	પુરૂરવા અને વાયુનો સંવાદ.	૧૪૯
૭૩	ઐલ (પુરૂરવા) અને કશ્યપનો સંવાદ.	૧૫૧
૭૪	કુબેર અને મુચુકુંદનો સંવાદ.	૧૫૪
૭૫	રાજધર્મ.	૧૫૫
૭૬	બ્રાહ્મણોના ભેદ.	૧૫૮
૭૭	ક્ષત્રિયધર્મ પ્રસંગે–રાજા કેકય અને રાક્ષસનો સંવાદ.	૧૫૯
૭૮	આપત્કાળમાં રાજા કોણ થઇ શકે?	૧૬૧
૭૯	યજ્ઞમાં–ઋત્વિગનું લક્ષણ.	૧૬૪
૮૦	પ્રધાન લક્ષણ.	૧૬૬
૮૧	શ્રીકૃષ્ણ અને નારદનો સંવાદ.	૧૬૯
૮૨	કાલકવૃક્ષીય મુનિનું આખ્યાન.	૧૭૨
૮૩	સભાસદ વગેરેનો તથા મંત્ર (વિચાર)નો નિર્ણય.	૧૭૬
૮૪	ઇંદ્ર અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.	૧૮૦
૮૫	રાજધર્મ–અમાત્ય વિભાગ.	૧૮૧
૮૬	દુર્ગપરીક્ષા (નગર માટે કિલ્લો કેવો કરવો?)	૧૮૩
૮૭	રાષ્ટ્રરક્ષણ પ્રકાર.	૧૮૬
૮૮	રાજાએ પ્રજા પાસેથી કર લેવાનો પ્રકાર.	૧૮૮
૮૯	રાજનીતિ વર્ણન.	૧૯૧
૯૦	અંગિરાપુત્ર ઉતથ્ય અને માંધાતા રાજાનો સંવાદ.	૧૯૩
૯૧	ઉતથ્ય ગીતા.	૧૯૫
૯૨	વામદેવ અને વસુમનાનો સંવાદ.	૧૯૮
૯૩	વામદેવગીતા–રાજોપનિષદ્.	૧૯૯
૯૪	વામદેવગીતા–રાજધર્મ.	૨૦૨
૯૫	રાજધર્મ–યુદ્ધધર્મ વર્ણન.	૨૦૩
૯૬	રાજધર્મ.	૨૦૫
૯૭	ક્ષત્રિયોના યુદ્ધધર્મનું પ્રતિપાદન.	૨૦૬
૯૮	યુદ્ધથી દેવલોક પ્રાપ્તિ સંબંધે ઇંદ્ર અને અંબરીષનો સંવાદ.	૨૦૮
૯૯	રાજા જનકે પોતાના યોદ્ધાઓને સ્વર્ગ-નરક બતાવ્યાં.	૨૧૧
૧૦૦	યુદ્ધ કરવાની રીતિ.	૨૧૩
૧૦૧	યોદ્ધાઓનાં લક્ષણોનું વર્ણન.	૨૧૬
૧૦૨	વિજય ચિહ્ન અને રાજનીતિનુંવર્ણન.	૨૧૭
૧૦૩	શત્રુને જીતવાના ઉપાયો.	૨૨૦
૧૦૪	કૌશલ્યરાજાઅનેકાલકવૃક્ષીયનોસંવાદ.	૨૨૩
૧૦૫	"	૨૨૭
૧૦૬	કૌશલ્ય રાજાને પુનઃ રાજ્ય મળ્યું.	૨૨૯
૧૦૭	સમૂહની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રકાર.	૨૩૧
૧૦૮	માતા, પિતા અને ગુરૂના માહાત્મ્યનું વર્ણન.	૨૩૩
૧૦૯	સત્ય તથા અસત્યનો નિર્ણય.	૨૩૫
૧૧૦	દુર્ગાતિતરણાધ્યાય.	૨૩૭
૧૧૧	વ્યાઘ્ર અને શિયાળની કથા.	૨૩૯
૧૧૨	સો યોજનની ગ્રીવાવાળા એક ઊંટની કથા.	૨૪૪
૧૧૩	નદી અને સમુદ્રના સંવાદથી નેતરની નમ્રતાનું વર્ણન.	૨૪૬
૧૧૪	દુર્જનોથી થતી નિંદાને સહન કરવાનો ઉપાય.	૨૪૭

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૧૫	રાજ્યમાં સહાયની આવશ્યકતા.	૨૪૯
૧૧૬	એક શ્વાન અને ઋષિની કથા—ભાગ ૧ લો.	૨૫૦
૧૧૭	” ભાગ ૨ જો.	૨૫૨
૧૧૮	પ્રધાન વગેરેના ગુણોનું વર્ણન.	૨૫૩
૧૧૯	સેવકોને યથાધિકાર પદ્દિમાં જોડવા.	૨૫૫
૧૨૦	પ્રજાપાલન કરવાનો પ્રકાર.	૨૫૬
૧૨૧	દંડસ્વરૂપ વર્ણન.	૨૬૧
૧૨૨	દંડોત્પત્તિ આખ્યાન.	૨૬૪
૧૨૩	આંગરિષ્ઠ અને કામંદકનો સંવાદ.	૨૬૬
૧૨૪	ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનના સંવાદથી શીલવ્રત માહાત્મ્ય કથન.	૨૬૮
૧૨૫	આશાનું વર્ણન—સુમિત્રરાજાનીમૃગયા.	૨૭૨
૧૨૬	મોટું કોણ ? આશા કે આકાશ.	૨૭૩
૧૨૭	રાજા વીરદ્યુમ્ન અને તનુ ઋષિનો સમાગમ.	૨૭૪
૧૨૮	આકાશથી મોટી અને સર્વથી કૃશ આશા છે.	૨૭૬
૧૨૯	પુત્ર માતા-પિતાની સેવાથી ઋણ મુક્ત થાય છે.	૨૭૭
૧૩૦	રાજાએ આપત્તિમાં કેવી રીતે વર્તવું.	૨૭૮

૨—આપદ્ધર્મ.

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	રાજાએ આપત્તિમાં ગમે તે ઉપાય-વડે આત્માનું રક્ષણ કરવું.	૨૮૩
૨	આપત્તિમાં રાજાએ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું.	૨૮૪
૩	રાજાએ કોઇ પણ ઉપાયથી કોશની—ભંડારની વૃદ્ધિ કરવી.	૨૮૬
૪	બળની પ્રશંસા.	૨૮૮
૫	કાયવ્ય દસ્યુ—લૂંટારાનું આખ્યાન.	૨૮૯
૬	કોશ વૃદ્ધિ.	૨૯૧
૭	ત્રણ મત્સ્યની વાર્તા.	૨૯૨
૮	શત્રુની સાથે સંધિ—વિગ્રહ કરવા માટે બિલાડા અને ઉંદરનો સંવાદ.	૨૯૩
૯	બ્રહ્મદત્ત અને એક ચકલીનો સંવાદ.	૩૦૫
૧૦	ભારદ્વાજ અને શત્રુંજય રાજાનો સંવાદ.	૩૧૧
૧૧	આપદ્ધર્મ—વિશ્વામિત્ર અને ચાંડાળનો સંવાદ.	૩૧૭
૧૨	દંડ કરવામાં શુક્રાચાર્યનો અભિપ્રાય.	૩૨૪
૧૩	કપોત અને પારધીનો સંવાદ-ઉપક્રમ.	૩૨૮
૧૪	કપોતની ચિંતા અને સ્ત્રીપ્રશંસા.	૩૩૦
૧૫	કપોતીનું ભાષણ—સ્ત્રીગુણ વર્ણન.	૩૩૧
૧૬	કપોત અને પારધીનો સંવાદ—કપોત અગ્નિમાં પડયો.	૩૩૨
૧૭	કપોતના નાશથી પારધીએ હિંસક વૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો.	૩૩૩
૧૮	કપોત અને કપોતી સ્વર્ગમાં ગયાં.	૩૩૪
૧૯	પારધી પણ દેહ ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં ગયો.	૩૩૫
૨૦	ઇંદ્રોતઋષિ અને પરિક્ષિતનો સંવાદ.	૩૩૬
૨૧	બ્રાહ્મણનો દ્રોહ નહિ કરવા જનમેજયે પ્રતિજ્ઞા કરી.	૩૩૭
૨૨	ઇંદ્રોત—જનમેજય સંવાદ.	૩૩૯
૨૩	ગીધપક્ષી અને શિયાળનો સંવાદ.	૩૪૨
૨૪	નારદમુનિ અને શાલ્મલિ વૃક્ષનો સમાગમ.	૩૪૯
૨૫	શાલ્મલિ વૃક્ષે વાયુનો તિરસ્કાર કર્યો.	૩૫૦
૨૬	પવને શાલ્મલિને નષ્ટ કરવાને કહ્યું.	૩૫૧
૨૭	બળવાન સાથે વાદ કરતાં દુર્બળ પોતેજ નષ્ટ થાય છે, શાલ્મલિનો નાશ.	૩૫૩
૨૮	લોભનું વર્ણન.	૩૫૪
૨૯	અજ્ઞાનનું વર્ણન.	૩૫૬
૩૦	દમ—ઇંદ્રિયનિગ્રહ વર્ણન.	૩૫૭
૩૧	તપની પ્રશંસા.	૩૬૦

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૩૨	સત્યની પ્રશંસા.	૩૬૦
૩૩	લોભ નિરૂપણ.	૩૬૨
૩૪	નૃશંસ મનુષ્યનું વર્ણન.	૩૬૪
૩૫	પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન.	૩૬૫
૩૬	ખડ્ગ (તરવાર) ની ઉત્પત્તિ.	૩૭૦
૩૭	ષડ્જ ગીતાધ્યાય.	૩૭૫
૩૮	કૃતઘ્નોપાખ્યાન—એક બ્રાહ્મણની કથા.	૩૭૮
૩૯	કૃતઘ્નોપાખ્યાન—નાડીજંઘની સાથે બ્રાહ્મણનો સમાગમ.	૩૮૧
૪૦	કૃતઘ્નોપાખ્યાન—બ્રાહ્મણ અને નાડીજંઘનો સંવાદ.	૩૮૩
૪૧	કૃતઘ્નોપાખ્યાન—નાડીજંઘે બ્રાહ્મણને ધન આપ્યું.	૩૮૫
૪૨	કૃતઘ્નોપાખ્યાન—કૃતઘ્ની બ્રાહ્મણે નાડીજંઘને માર્યો. કૃતઘ્નતાનું ફળ.	૩૮૭
૪૩	કૃતઘ્નોપાખ્યાન—નાડીજંઘનું પુનરૂજ્જીવન.	૩૮૯

દરેક લાયબ્રેરીમાં અવશ્ય રાખવા લાયક ચુંટી કહાડેલાં ઉપયોગી પુસ્તકોનું લીસ્ટ.

श्रीमहाभारतनुं

शान्तिपर्व.

१ राजधर्म.

अध्याय १ लो-कर्णाभिज्ञान.

॥ मंगल ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशंपायन उवाच ॥ कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पांडुनंदनाः ।

विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—" હે જનમેજય ! એ રીતે સર્વ સુહૃદોનાં પ્રેતતર્પણ જેમણે કર્યાં છે એવા તે પાંડુનંદન, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભરતોની સર્વ સ્ત્રીઓ, એ સર્વ મહાત્મા જનો પોતાની શુદ્ધિ થવા સારૂ શહેરથી બહાર ગંગાતીર ઉપર એક માસ પર્યંત નિવાસ કરી રહ્યાં. ૧, ૨. તે વખતે જેણે પ્રેતતર્પણ કર્યું છે એવા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે બ્રહ્મર્ષિમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા સિદ્ધ પુરૂષો ત્યાં આવ્યા. તે કયા કયા સિદ્ધ આવ્યા તે હું કહું તે હે જનમેજય ! તું સાંભળ. દ્વૈપાયન, નારદ, મહાન ઋષિ દેવલ, દેવસ્થાન, કણ્વ તથા અન્ય શ્રેષ્ઠ તેમના શિષ્ય, વેદાર્થ જાણનાર કેટલાક બીજાઓ, વેદોક્ત આચારનિષ્ઠ એવા કેટલાક બ્રાહ્મણો, કેટલાક ગૃહસ્થ, કેટલાક બ્રહ્મચારીઓ, તથા અભય દક્ષિણા દેનાર કેટલાક સંન્યાસિઓ આ સર્વ મહાત્માઓએ, કુરૂસત્તમ યુધિષ્ઠિરને જોયા. ૩, ૪. તેટલામાં સામે આવી યુધિષ્ઠિરે યથાવિધિ પૂજન કરેલા સેંકડો તથા હજારો તે મહર્ષિઓ, તે વખતને યોગ્ય તેની પૂજા ગ્રહણ કરી પવિત્ર ભાગીરથીના તીર ઉપર શોકે કરી વ્યાકુળ ચિત્તવાળા યુધિષ્ઠિરને સાંત્વના કરવા સારૂ ચોતરફથી તેને વીંટી અમૂલ્ય આસનો ઉપર વિરાજમાન થયા. ૫, ૬, ૭. તે વખતે નારદજી, કૃષ્ણદ્વૈપાયનાદિક મુનિઓ સાથે એકમત કરી, ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, " હે યુધિષ્ઠિર ! તમે બાહુબળથી તથા માધવ ભગવાનના પ્રસાદથી ધર્મવડે આ સમગ્ર પૃથ્વી જીતી. ૮, ૯. હે પાંડવ ! લોકને ભય કરનાર એવા આ સંગ્રામથી તમે મુક્ત થયા એ ઘણું સારૂં થયું, પણ ક્ષત્રિધર્મમાં પ્રીતિમાન થઈ તમે હર્ષિત થાઓ છો ? ૧૦. હે નૃપ ! શત્રુઓ હણાવાથી તમે

મિત્રોને પ્રસન્ન કરો છો ? અને આ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થઇને તમને શોક બાધ નથી કરતો ?" ૧૧. એવાં નારદનાં વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિર રાજા તે પ્રત્યે આવી રીતે વચન કહેવા લાગ્યા કે, શ્રીકૃષ્ણના બાહુબળના આશ્રયથી, બ્રાહ્મણોના પ્રસાદથી તથા ભીમ અને અર્જુનના બળે કરી આ સમગ્ર પૃથ્વી જીતી પણ આ દુઃખ નિરંતર મ્હારા હૃદયમાં રહે છે. હે ભગવન્ ! લોભકારિત એવો આ મોટો જ્ઞાતિનો ક્ષય કરી પ્રિય અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પુત્રોને મરાવી આ જય પણ મને અજય સરખો લાગે છે. ૧૨, ૧૩, ૧૪. કેમકે વધૂ સુભદ્રા મને શું કહેશે ? તે તો મને જરૂર કહેશે જે રાજ્યના લોભે કરી તમે મ્હારો પુત્ર મરાવ્યો. તેમ જ અહિંથી દ્વારકા પ્રત્યે ગએલા હરિ ભગવાનને પણ તે તથા દ્વારકાનાં મનુષ્ય શું કહેશે ? તેઓ જરૂર કેહેશે જે સ્વજનની પીડા ટાળનાર ઈશ્વર એવા તમે પોતાના ભાણેજ અભિમન્યુને કેમ મરાવ્યો ? ૧૫. પુત્ર તથા બાંધવ જેના હણાયા છે, જે અમારા પ્રિય તથા હિત વિષે સન્નદ્ધ છે એવી આ કૃપણ દ્રૌપદી મને વારંવાર પીડા કરે છે. ૧૬. હે નારદ ! હે ભગવન્ ! આ બીજું પણ તમને હું કહું છું તે સાંભળો. છુપી રીતે ઉત્પન્ન થએલા અમારા ભાઈ કર્ણનો અપ્રકાશ થવાથી કુંતિએ મને દુઃખિત કર્યો. ૧૭. દશ હજાર હસ્તિ સરખા બળવાળો, નથી સામે યોદ્ધો લડનાર જેને, સિંહના સરખું છે યુદ્ધમાં ગમન જેનું, બુદ્ધિમાન, દયાળુ, દાતા, નિયમિત છે વ્રત જેનાં, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને આશ્રયભૂત માની, તીક્ષ્ણ છે પરાક્રમ જેનું, અસહનશીલ, નિરંતર ક્રોધી, સંગ્રામ વિષે અમને ફેંદનાર, જલદી અસ્ત્ર ફેંકનાર, વિચિત્ર પ્રકારથી યુદ્ધ કરવાવાળો, શીખેલો, અદ્ભુત પરાક્રમવાળો, છુપી રીતે ઉત્પન્ન થએલો કુંતિનો પુત્ર, અમારો ભાઈ સૂર્ય થકી ઉત્પન્ન થએલો સર્વ ગુણથી સંયુક્ત એવો જે કર્ણ તેને પેટીમાં પૂરી પૂર્વે કુંતિએ ગંગાના પ્રવાહમાં નાંખી દીધો હતો, ને ઉદકક્રિયા વિષે સૂર્યનો પુત્ર એમ કહ્યું હતું ને જેને લોક રાધગર્ભજન્ય સૂતપુત્ર એ રીતે માનતા હતા. ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧. કુંતિના જ્યેષ્ઠ પુત્ર તે અમારા માતૃજ ભાઈ એવા કર્ણને આ ભાઈ છે, એમ ન જાણતાં ભાઇને મ્હેં રાજ્યના લોભથી મરાવ્યો તે, અગ્નિ જેમ રૂના ઢગલાને બાળે તેમ મ્હારાં શરીરને બાળે છે. ૨૨. શ્વેતવાહનવાળો ભાઈ અર્જુન પણ તેને જાણતો ન હતો તેમ જ હું ભીમ તથા નકુલ, ને સહદેવ પણ જાણતા ન હતા; ને સુંદર વ્રતવાળો તે અમોને જાણતો હતો. ૨૩. તેમ અમે સાંભળ્યું છે, જે યુદ્ધના આરંભમાં પણ કુંતિ તેની પાસે અમારા કલ્યાણ વાસ્તે ગઈ હતી, અને તેને કહ્યું હતું જે તું મ્હારો પુત્ર છે. ૨૪. તો પણ મહાત્મા કર્ણે પૃથાનું કહ્યું કર્યું નહિ. પણ પછી કર્ણે કુંતિને આવી રીતે કહ્યું એમ અમે સાંભળ્યું છે જે, હે માતા ! સંગ્રામમાં દુર્યોધન રાજાનો હું ત્યાગ કરવા સમર્થ થાઉં તેમ નથી કેમકે તેમ કરવાથી મ્હારે વિષે અનાર્યપણું, ક્રૂરપણું તથા કૃતઘ્નપણું પ્રાપ્ત થાય અને ત્હારા મતથી કદિ યુધિષ્ઠિર સાથે સંધિ કરૂં તો સંગ્રામ વિષે અર્જુનથી ભય પામ્યો એમ લોક મને માને. વાસ્તે હું સંગ્રામમાં કેશવ સહિત અર્જુનને જીતી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર સાથે સંધિ કરીશ, એ રીતે તેણે કહ્યું. ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮. એવાં તેનાં વચન સાંભળી કપાટ સરખા વક્ષસ્થળવાળા તેને વળી કુંતિએ કહ્યું કે, અર્જુન સાથે ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તે રીતે યુદ્ધ કર; પણ બાકીના ચારને અભય આપ. ૨૯. એવાં કુંતિનાં વચન સાંભળી કંપતી તે માતાને બુદ્ધિમાન કર્ણે હાથ જોડી આવી રીતે કહ્યું કે, સંગ્રામમાં પ્રાપ્ત થઈ વશ થએલા હશે તો પણ ત્હારા ચાર પુત્રને હણીશ નહિ. ૩૦. એટલે હે દેવિ ! કર્ણ

હણાવાથી અર્જુન સહિત વા અર્જુન હણાવાથી કર્ણ સહિત ત્હારા પાંચ પુત્ર ધ્રુવ રહેશે. ૩૧. એવાં કર્ણનાં વચન સાંભળી પુત્રના લોભવાળી કુંતિએ વળી કર્ણને કહ્યું કે, જે ભાઇઓનું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છે છે તેનું કલ્યાણ કરજે. ૩૨. એમ કહી કુંતિ, કર્ણને છોડી દઈ પોતાના ઘર પ્રત્યે ગયાં. એ રીતે થએલો કુંતિનો તથા તેનો વિચાર પ્રથમથી અમારા જાણવામાં આવ્યો નહિ. તેને લીધે ભાઈ, શૂરવીર, મોટા ધનુષવાળા તે સહોદરને સંગ્રામમાં અર્જુને પાડ્યો. ત્યાર પછી જલપ્રદાન વખતે કુંતિના વચનથી કર્ણ મ્હારો પૂર્વજ સોદર ભાઈ છે એમ મ્હેં જાણ્યું. ૩૩, ૩૪. તેથી હવે ભાઇને મારનાર મ્હારૂં તીવ્ર એવું હૃદય અત્યંત ખેદ પામે છે; કેમકે કર્ણ તથા અર્જુનની સહાયથી હું ઇન્દ્રને પણ જીતત, ને સભામાં દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો વડે કલેશ પામેલો મ્હારો ઉત્પન્ન થએલો ક્રોધ, કર્ણને જોઈ શાંત થતો હતો. તેમ જ સભા વિષે દુર્યોધનના હિતેચ્છુ એવા તેની કટુ તથા રૂક્ષ એવી વાણી સાંભળી ઉત્પન્ન થએલો મ્હારો રોષ તેના પગ જોઈ નાશ થતો હતો; કેમકે તેના પગ જોઉં ત્યાં મને મ્હારી માતા કુંતિના સરખા લાગે પણ તેના સાદૃશ્યનો હેતુ જાણવાનો વિચાર કરતાં કોઈ રીતે પણ તે જાણવામાં આવ્યો નહિ. ૩૫. ને હે પ્રભો! સંગ્રામ વિષે તેના ચક્રને પૃથ્વીએ શું કરવા ગળ્યું? અને તે મ્હારા ભાઇને શાપ શું કરવા થયો? તે તમે કહેવા યોગ્ય છો. ૩૬. હે ભગવાન્! વિદ્વાન એવા સર્વ જાણનાર તમે કાર્યકારણ સર્વ જાણો છો. માટે તે સર્વ તમારાથી હું શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું." ૩૭.

श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वं यथातथम् ।
भवान् हि सर्वविद्विद्वांल्लोके वेद कृताकृतम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णाभिज्ञाने गुर्जरभाषायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

અધ્યાય ૨ જો–કર્ણને થયેલો શાપ.

वैशंपायन उवाच ॥ स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतांवरः ।
कथयामास तत्सर्वं यथा शप्तः ससूतजः ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે જનમેજય! એ રીતે યુધિષ્ઠિરના પૂછવાથી એવા બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તે નારદ મુનિએ, જે રીતે તે સૂતપુત્ર કર્ણને શાપ થયો હતો તે સર્વ કહી બતાવ્યું. ૧. નારદ કહે છેઃ–"હે ભારત! હે મહાબાહો! જે રીતે તમે કહો છો તે એમ જ છે. કર્ણ તથા અર્જુનને સંગ્રામ વિષે કંઈ પણ અસહ્ય છે નહિ. ૨. તથાપિ તે બંનેને પરસ્પર જે વૈર થયું તે વિષે હે અનઘ! હે મહાબાહો! પૂર્વે જે દેવતાઓનું ગુહ્ય વૃત્તાંત બનેલું છે તે કહું છું તે સાંભળો. ૩. હે પ્રભો! શસ્ત્રપૂત એવા ક્ષત્રિઓ સ્વર્ગમાં કેમ જાય એવો વિચાર કરી વૈરાગ્નિનો ઉદ્દીપક એવો કન્યાગર્ભ, ક્ષત્રિઓને સ્વર્ગમાં જવા સારૂ દેવતાઓએ નિર્માણ કર્યો. ૪. તેજયુક્ત એવો તે કર્ણ, સૂતપુત્રપણાને પ્રાપ્ત થયો, તેણે દ્રોણગુરૂ થકી ધનુર્વેદ અધ્યયન કર્યો. ૫. હે રાજેન્દ્ર! ભીમસેનનું બળ, અર્જુનનું લાઘવ, તમારી બુદ્ધિ, નકુળ-સહદેવનો વિનય, બાળપણમાંથી જ ગાંડીવ ધનુષ ધરનાર અર્જુનનું વાસુદેવ સાથે સખ્ય,

તથા તમારે વિષે પ્રજાનો અનુરાગ જોઈ અંતરમાં દાહ પામતો તે, બાળકપણામાંથી જ દુર્યોધન રાજા સાથે મિત્રતા કરી, દેવતાઓના સંકલ્પથી તથા પોતાના સ્વભાવથી તમારી સાથે નિરંતર દ્વેષ કરવામાં પ્રવર્ત્તમાન થયો. ૬, ૭, ૮. ત્યાર પછી ધનુર્વેદમાં અધિક પરાક્રમવાળા અર્જુનને જોઈ એકાંત વિષે દ્રોણ પાસે આવી કર્ણે આવી રીતે કહ્યું કે, ૯. "અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાની મ્હારી મતિ છે વાસ્તે રહસ્ય તથા ઉપસંહાર સહિત બ્રહ્માસ્ત્રને હું જાણવા ઇચ્છું છું. ૧૦. તેમ અવશ્ય કરીને પુત્ર તથા શિષ્યો વિષે તમારો સ્નેહ સમાન છે, માટે તમારા પ્રસાદથી વિચક્ષણ પુરૂષો મને અકૃતાસ્ત્ર ન કહે એમ થવું જોઇએ." ૧૧. એવી રીતે કર્ણના વચનથી દ્રોણાચાર્યે "અર્જુન પ્રત્યેના કટાક્ષને લીધે આ બ્રહ્માસ્ત્ર શીખવા માગે છે" એ રીતનું તેનું દુરાત્માપણું જાણી તેની પ્રત્યે આવી રીતે કહ્યું કે, યથાર્થ આચરણ કર્યાં છે વ્રત જેણે એવો બ્રાહ્મણ વા તપસ્વી એવો ક્ષત્રિય બ્રહ્માસ્ત્રને જાણે, ઇતર વર્ણ કોઈ રીતે જાણે નહિ, એટલે તું બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયથી ઇતર છે માટે તે વિદ્યાને યોગ્ય નથી. ૧૨, ૧૩. એવાં દ્રોણનાં વચન સાંભળી, તેનો સારી રીતે સત્કાર કરી, આજ્ઞા લઈ તત્કાળ મહેંદ્ર પર્વત પ્રત્યે જ્યાં પરશુરામ વિરાજતા હતા ત્યાં કર્ણ ગયો. ૧૪. રામ પાસે જઈ મસ્તકથી તેને પ્રણામ કરી "ગુરૂ છે તે પિતા જ છે" એમ મનમાં ધારી હું ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ છું એમ કરી તેમની પાસે રહ્યો. ૧૫. રામે પણ ગોત્રાદિક પૂછી તું ભલે આવ્યો અહિં રહે, એમ કહી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ તેને ગ્રહણ કર્યો. ૧૬. સ્વર્ગ સરખા તે મહેન્દ્ર પર્વતમાં વસતા કર્ણને ગંધર્વ, રાક્ષસ, યક્ષ તથા દેવતાઓ સાથે સમાગમ થયો. ૧૭. એ રીતે ત્યાં રહી ભૃગુશ્રેષ્ઠ પરશુરામ થકી યથાવિધિ અસ્ત્ર તથા શસ્ત્ર શીખ્યો; ને દેવ, દાનવ તથા રાક્ષસોને પણ અત્યંત પ્રિય થયો. ૧૮. ખડ્ગ તથા ધનુષને હાથમાં ગ્રહણ કરનાર તે એકલો સૂર્યપુત્ર કર્ણ, કોઈ વખતે આશ્રમની પાસે દક્ષિણ સમુદ્ર સમીપે ફરતો હતો. ૧૯. ત્યાં હે પાર્થ ! તેણે અગ્નિહોત્રમાં આસક્ત કોઈ બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણની હોમધેનુને યદચ્છાએ કરી અજ્ઞાનથી હણી. ૨૦. પછી કર્ણ, બ્રાહ્મણ પાસે જઈ તેને પ્રસન્ન કરવા સારૂ આવી રીતે વચન કહેવા લાગ્યો કે, "હે ભગવન્ ! આ તમારી હોમધેનુને અજાણથી મ્હેં હણી માટે મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરી મ્હારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ;" એમ તે વારંવાર કહેવા લાગ્યો. ૨૧, ૨૨. એવાં કર્ણનાં વચન સાંભળી ક્રોધાયમાન થએલો તે બ્રાહ્મણ વાણીએ કરી જાણે તિરસ્કાર કરતો હોય નહિ તેની પેઠે કહેવા લાગ્યો કે, હે દુરાચાર ! હે દુર્મતે ! તું વધ યોગ્ય છે, માટે ત્હારાં દુષ્કર્મનાં ફળને તું પ્રાપ્ત થઇશ. ૨૩. જેની સાથે નિરંતર સ્પર્દ્ધા કરે છે અને જેનો પરાજય કરવાની નિરંતર ઇચ્છા કરે છે તેની સાથે યુદ્ધ કરતાં ત્હારાં ચક્રને હે પાપી ! પૃથ્વી ગળશે. ૨૪. એ રીતે પૃથ્વી ચક્રને ગળશે તે વખતે ગાફલ એવા ત્હારા મસ્તકને પરાક્રમ કરી શત્રુ પાડશે. હે નરાધમ ! અહીંથી જા. હે મૂઢ ! પ્રમત્ત એવા ત્હેં જે રીતે આ મ્હારી ગાયને હણી તે પ્રમત્ત થયેલા ત્હારા મસ્તકને શત્રુ પાડશે. ૨૫. એવાં બ્રાહ્મણનાં વચન સાંભળી કર્ણે ગાયો, ધન તથા રત્ને કરી પ્રસન્ન કરવા માંડ્યો તો પણ તેણે પાછું કહ્યું કે, ભલે તું જા ! ! અથવા રહે ! ! ત્હારે કરવું હોય તે કર, તો પણ મ્હારૂં બોલેલું કોઇ પણ વૃથા કરી શકશે નહિ. ૨૬, ૨૭. એ રીતે બ્રાહ્મણના કહેવાથી ભયભીત થએલો કર્ણ, દીનતાથી નીચું મુખ કરી તે શાપવિષે પોતાના મનથી ચિંતા કરતો રામની પાસે ગયો. ૨૮.

इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ।
राममभ्यागमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां कर्णशापो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

અધ્યાય ૩ જો-કર્ણને અસ્ત્રવિદ્યાની પ્રાપ્તિ.

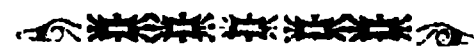
नारद उवाच ॥ कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रणयेन दमेन च ।
तुतोष भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूषया तथा ॥

નારદ કહે છેઃ—કર્ણના બાહુવીર્યથી, પ્રેમથી, દમે કરી તથા ગુરૂશુશ્રૂષાથી ભૃગુકુળમાં સિંહ રૂપ પરશુરામ પ્રસન્ન થયા. ૧. તેથી તપસ્વી એવા તેણે તપસ્વી તે કર્ણને વિધિપુરઃસર અંગ પ્રત્યંગ તથા દેવતાના આરાધન સહિત ઉપસંહારયુક્ત સમગ્ર બ્રહ્માસ્ત્ર શીખવ્યું. ૨. એ રીતે પરશુરામ થકી જાણ્યું છે બ્રહ્માસ્ત્ર જેણે એવા ભૃગુના આશ્રમ વિષે ક્રીડા કરતા અદ્ભુત પરાક્રમવાળા કર્ણે, ધનુર્વેદ વિષે યત્ન કર્યો. ૩. ત્યાર પછી કોઈ વખતે ઉપવાસે કરી કર્ષિત આશ્રમ સમીપે કર્ણ સહિત વિચરતા, બુદ્ધિમાન, વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયું છે સુહૃદ્પણું જેને એવા શ્રમિત મનવાળા ગુરૂ, જમદગ્નિપુત્ર પરશુરામ, કર્ણના ખોળા વિષે મસ્તક મૂકી શયન કરી ગયા. ૪, ૫. તેટલામાં શ્લેષ્મ, મેદ, માંસ તથા શોણિતનું ભોજન કરનારો અને દારૂણ સ્પર્શવાળો કૃમિ, કર્ણની સમિપે આવ્યો. ૬. રૂધિરનું અશન કરનાર તે કૃમિ, કર્ણના સાથળને પ્રાપ્ત થઈ તેને ભેદવા લાગ્યો, પણ કર્ણ, ગુરૂની નિદ્રાભંગના ભયથી તેને દૂર કરવા વા હણવા પણ સમર્થ થયો નહિ. ૭. હે ભારત! તે રીતે તે કૃમિએ ડંસ કરવા માંડેલા સૂર્યપુત્ર કર્ણે, ગુરૂ જાગી જશે તો, એવી શંકાથી તેની ઉપેક્ષા કરી. ૮. એવી રીતે કર્ણ, ધૈર્યથી અસહ્ય વેદનાને સહન કરી ભાર્ગવ પરશુરામને ન કંપાવતે તથા વ્યથા ન પમાડતે ધારણ કરી રહ્યો. ૯. જ્યારે એ કર્ણના રૂધિરનો પોતાના અંગને સ્પર્શ થયો ત્યારે જાગ્રત થએલા ભૃગૂદ્વહ તેજસ્વી પરશુરામે, ત્રાસયુક્ત થઈ આવી રીતે તેને કહ્યું કે, અરે આશ્ચર્ય! હું અશુચિતાને પ્રાપ્ત થયો, આ તું શું કરે છે? ભયને છોડી દઈ આ શું થયું તે યથાર્થ મને કહે. ૯, ૧૦. એવાં પરશુરામનાં વચન સાંભળી કર્ણે કૃમિએ કરેલું ભક્ષણ તેમને બતાવ્યું. તે વખતે રામે, સૂકર સરખા, આઠ પગવાળા, તીક્ષ્ણ દંષ્ટ્રાવાળા, સોય સરખા તીક્ષ્ણ રૂવાટાંથી વીંટાયલા, ત્રાસે કરી સંકુચિત કર્યું છે અંગ જેણે; અને અલર્ક છે નામ જેનું એવા તે કૃમિને જોયો. ૧૧, ૧૨, ૧૩. ખેદયુક્ત થએલા તે કૃમિએ રામની દૃષ્ટિમાત્ર પડતાં તે રૂધિર વિષે જ પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કર્યા, તે આશ્ચર્ય સરખું થયું. ૧૪. તેટલામાં અંતરિક્ષ વિષે ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધરનાર, ભયંકર રૂપવાળો, રક્ત છે ગ્રીવા જેની, મેઘની ઉપર રહેલો, કૃષ્ણ અંગવાળો રાક્ષસ દેખાયો. ૧૫. તે વખતે પૂર્ણ છે મન જેનું એવો તે રાક્ષસ, હાથ જોડી રામ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે, હે ભૃગુશાર્દૂલ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, હું જે રીતે આવ્યો છું તેમ હવે જઈશ. ૧૬. હે મુનિસત્તમ! આ નર્ક થકી તમે મને મૂકાવ્યો માટે તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, તમને હું

પ્રણામ કરૂં છું; કેમકે તમે મ્હારૂં પ્રિય કર્યું. ૧૭. એવાં તેનાં વચન સાંભળી પ્રતાપવાન અને મહાબાહુ જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે તેને પૂછયું કે, તું કોણ છે અને શું કરવા નર્કને પ્રાપ્ત થયો તે કહે? ૧૮. તે કહેવા લાગ્યો કે, પૂર્વે સત્યયુગ વિષે તમારા પૂર્વપિતામહ ભૃગુની તુલ્ય વયવાળો હું દંશ નામે મોટો અસુર હતો. ૧૯. તે મ્હેં ભૃગુની અત્યંત વહાલી ભાર્યાને બળાત્કારથી અપહરણ કરી તેથી ક્રુદ્ધ થએલા તમારા પૂર્વપિતામહે મને કહ્યું કે–હે પાપ! મૂત્ર તથા શ્લેષ્મને અશન કરનાર તું નર્કને પ્રાપ્ત થઈશ. ૨૦, ૨૧. તે વખતે મ્હેં દીનતાપૂર્વક કહ્યું કે, હે બ્રહ્મન્! મને પાછી શાપથી મુક્તિ કયારે થશે? તે સાંભળી દયાથી તેમણે કહ્યું કે, ભાર્ગવ એવા રામથી ત્હારી મુક્તિ થશે. ૨૨. તે પછી એવી રીતના તે મહર્ષિના અભિશાપે કરી હું કૃમિભૂત થઈ પૃથ્વી વિષે પડ્યો. ૨૩. હે સાધો! એવી અમંગળરૂપ આ ગતિને પ્રાપ્ત થએલા મને પાપયોનિથી તમે મુક્ત કર્યો. એ રીતે રામને કહી તેને નમસ્કાર કરી મહા અસુર ગયો. ત્યાર પછી પરશુરામે સક્રોધ થઈ કર્ણ પ્રત્યે આવી રીતે વચન કહ્યું કે, હે મૂઢ! આ અતિદુઃખને બ્રાહ્મણ કયારેય સહન કરી શકે નહિ. ક્ષત્રિય સરખું ત્હારૂં ધૈર્ય દેખાય છે માટે સત્ય કહે. ૨૪, ૨૫. એવાં પરશુરામનાં વચન સાંભળી શાપથી ભય પામેલો કર્ણ, તેને પ્રસન્ન કરતાં કહેવા લાગ્યો કે, હે ભાર્ગવ! બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયથી બીજે ઉત્પન્ન થએલ હું સૂત છું એમ જાણો. ૨૬. અને પૃથ્વી વિષે મનુષ્ય, મને રાધાપુત્ર કર્ણ એ રીતે કહે છે. હે ભાર્ગવ! હે બ્રહ્મન્! અસ્ત્રમાં લુબ્ધ એવા મને પ્રસન્ન થાઓ, ૨૭. ને વેદવિદ્યાપ્રદ ગુરૂ પિતા જ કહેવાય, એમાં સંદેહ નહિ; તેથી તમારી પાસે હું ભાર્ગવ છું એ રીતે મ્હારૂં ગોત્ર મ્હેં કહ્યું. ૨૮. એવાં કર્ણનાં વચન સાંભળી રોષ રહિત થયેલા ભૃગુશ્રેષ્ઠ પરશુરામ, પૃથ્વી વિષે પડેલા, કંપતા, હાથ જોડેલા, દીન એવા કર્ણ પ્રત્યે બાળતા હોય નહિ તેની પેઠે કહેવા લાગ્યા કે, જે માટે અસ્ત્રના લોભથી મિથ્યા બોલી તું બ્રહ્માસ્ત્ર શીખ્યો. વાસ્તે હે મૂઢ! સરખા સાથે યુદ્ધ કરતાં તને વિનાશકાળ વખતે બ્રહ્માસ્ત્ર ભાસમાન થશે નહિ. કેમકે બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા વિષે બ્રહ્માસ્ત્ર, કયારેય નિશ્ચળ થઈ રહે નહિ. ૨૯, ૩૦. અહિંથી તું જા. કારણ જૂઠું બોલનારને અહિં નિવાસ યોગ્ય નથી. ત્હારા સરખો પૃથ્વી વિષે યુદ્ધમાં કોઇ ક્ષત્રિય થશે નહિ. ૩૧, ૩૨. એ રીતે પરશુરામના કહેવાથી કર્ણ, રામને પ્રણામ કરી ત્યાંથી ગયો, પછી દુર્યોધન પાસે જઈ હું કૃતાસ્ત્ર છું એમ કહ્યું. ૩૩.

एवमुक्तः स रामेण न्यायेनोपजगामह ।
दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां कर्णास्त्रप्राप्तिनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

અધ્યાય ૪ થો–દુર્યોધને સ્વયંવરમાંથી કરેલું કન્યાહરણ.

नारद उवाच ॥ कर्णस्तु समवाप्यैवमस्त्रं भार्गवनंदनात् ।
दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥

નારદ કહે છે:–હે ભરતર્ષભ! કર્ણ તો ભાર્ગવનંદન પરશુરામ થકી અસ્ત્રને પ્રાપ્ત થઈ દુર્યોધન સહિત આનંદથી દિવસ નિર્ગમન કરતો હતો. ૧. ત્યાર પછી કોઈ વખતે હે રાજન્! સેંકડો રાજાઓ, કલિંગ દેશમાં ચિત્રાંગદ રાજાના રાજપૂર નામના નગરમાં સ્વયંવર વિષે કન્યા વાસ્તે મળ્યા. ૨, ૩. ત્યાં સર્વ રાજાઓ એકઠા મળ્યા છે એમ સાંભળી કર્ણ સહિત દુર્યોધન પણ સુવર્ણના અંગવાળા રથમાં બેશી ગયો. ૪. હે નૃપસત્તમ! એવી રીતે મહોત્સવ રૂપ તે સ્વયંવર સંપ્રવૃત્ત થયો સાંભળી શિશુપાળ, જરાસંધ, ભીષ્મક, વક્ર, કપોતરોમા, નીલ, દઢ પરાક્રમવાળો રૂકમી, સ્ત્રીરાજ્યનો અધિપતિ મહારાજ શૃગાલ, અશોક, શતધન્વા, શૂરવીર ભોજ, એ અને બીજા પણ ઘણાક દક્ષિણ દિશાનો આશ્રય કરનારા રાજાઓ, મ્લેચ્છાચાર્ય રાજાઓ, પ્રાચી તથા ઉદીચીના રાજાઓ, સુવર્ણના બાજુબંધ પહેરનારા, શુદ્ધ સરખી કાંતિવાળા, જેમના દેહ પ્રકાશમાન છે, બળે કરી ઉત્કટ એવા જાણે વ્યાઘ્ર હોય નહિ એવા તે સર્વ રાજાઓ કન્યા વાસ્તે ત્યાં આવ્યા હતા. ૫, ૬, ૭, ૮, ૯. હે ભારત! આવેલા તે સર્વ રાજાઓ સ્વયંવરના સભામંડપમાં બેસી ગયા. પછી ધાવ્ય તથા હજુરી ચાકર સહિત તે કન્યા રંગમંડપ પ્રત્યે પ્રવિષ્ટ થઈ. ૧૦. ત્યાર પછી હે ભારત! ધાવ્યના મુખથી રાજાઓનાં નામવર્ણનને સાંભળી વરનારી તે કન્યા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધનને પણ અતિક્રમણ કરી આગળ ચાલી. ૧૧. એ રીતે પોતાનું ઉલ્લંઘન ન સહન કરી શકતો, કુરૂકુળમાં ઉત્પન્ન થએલો, બળ તથા વીર્યના મદથી મત્ત, ભીષ્મદ્રોણના આશ્રયવાળો દુર્યોધન, રાજાઓનો તિરસ્કાર કરી તે કન્યાને ત્યાંથી લઈ રથમાં બેસાડી જવા લાગ્યો. ૧૨, ૧૩. હે પુરૂષર્ષભ! તેમજ ખડ્ગ ધારણ કરેલો, ઘોના ચર્મનાં મોજાં જેણે બાંધ્યાં છે, એવો શસ્ત્ર ધરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ કર્ણ પણ રથમાં બેશી તેની પાછળ જવા લાગ્યો. ૧૪. તે વખતે કવચ પહેરતા તથા રથ જોડતા રાજાઓનો અત્યંત મોટો વિમર્દ થયો. ૧૫. સંક્રુદ્ધ થએલા તે રાજાઓ, મેઘ જેમ બે પર્વત ઉપર વરસે તેમ કર્ણ તથા દુર્યોધન ઉપર બાણનો વરસાદ કરતા તેમની સામે દોડવા લાગ્યા. ૧૬. કર્ણે, સામે આવતા એવા તેમનાં એક એક બાણે કરી ધનુષ તથા બાણના સમૂહ પૃથ્વી વિષે પાડી નાંખ્યા. ૧૭. એ રીતે પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ કર્ણે, કેટલાકને ધનુષ વગરના, કેટલાકને ઉગામેલ ધનુષવાળા, કેટલાંક બાણ ધરેલાને, કેટલાક શક્તિ તથા ગદા ધરનારાઓને લાઘવથી વ્યાકુળ કરી જેમના સારથિ હણાયા છે એવા ઘણાક રાજાઓને પરાજય પમાડયા. ૧૮, ૧૯. સારથિ હણાવાથી પોતે અશ્વને ચલાવતા, 'અમારી રક્ષા કરો રક્ષા કરો' એ રીતે બોલતા, જેમના મન ભાગ્યાં છે એવા તે રાજાઓ, સંગ્રામ છોડી દઈ ભાગી ગયા; અને કર્ણે રક્ષા કરેલો હૃષ્ટ એવો દુર્યોધન તો કન્યાને લઈ હસ્તિનાપુર પ્રત્યે ગયો. ૨૦, ૨૧.

दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा।
हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयम्॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां दुर्योधनस्य स्वयंवरे कन्याहरणं नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

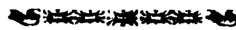
અધ્યાય ૫ મો-કર્ણના પરાક્રમનું વર્ણન.

**नारद उवाच ॥ आविष्कृतबलं कर्णं श्रुत्वा राजा स मागधः ।
आव्हयद्वैरथेनाजौ जरासंधो महीपतिः ॥**

નારદ કહે છે:—જેણે પોતાનું બળ પ્રકટ કર્યું છે એવા કર્ણને સાંભળી મગધ દેશના અધિપતિ જરાસંધ રાજાએ સંગ્રામ વિષે દ્વંદ્વ યુદ્ધ વાસ્તે કર્ણને બોલાવ્યો, ૧. પછી દિવ્યાસ્ત્ર જાણનાર, યુદ્ધ વિષે અનેક પ્રકારના આયુધે કરી અન્યોન્ય વર્ષતા તે બન્નેનું યુદ્ધ થયું. ૨. પછી જેમનાં બાણ ક્ષીણ થયાં છે, ધનુષ વગરના, જેમનાં ખડ્ગ ભાગી ગયાં છે, પૃથ્વી પ્રત્યે રહેલા બળયુક્ત તે બંને બાહુવડે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૩. તેમાં કર્ણે બાહુકંટક યુદ્ધે કરી યુદ્ધ કરતાં તેના જરાએ સાંધેલા દેહની સંધિ ભેદી. ૪. ને જરાસંધ રાજાએ, પોતાના શરીરનો વિદારણ રૂપ વિકાર જોઈ વૈર છોડી દઈ દૂરથી જ હું તને પ્રસન્ન થયો છું એમ કહી પ્રીતિથી કર્ણને માલિની નામની નગરી આપી; તેથી હે નરશાર્દૂલ ! શત્રુને જીતનાર તે કર્ણ અંગદેશનો રાજા થયો, ને દુર્યોધનના અનુમતથી પારકા સૈન્યને પીડનાર કર્ણ, ચંપા નગરીનું પાલન કરતો હતો એ તમને પણ વિદિત છે. ૫, ૬, ૭. એ રીતે શસ્ત્રના પ્રતાપે કરી તે પૃથ્વી વિષે વિખ્યાત થયો. પછી તમારા હિત વાસ્તે ઇન્દ્રે તેનાં કવચ તથા કુંડળની ભિક્ષા માગી, તે વખતે દેવમાયા વડે મોહિત થએલા તેણે પરમ અચિંત સહજ એવાં દિવ્ય કુંડળ તથા કવચે કરી મુક્ત થએલા તેને અર્જુને સંગ્રામ વિષે વાસુદેવના જોતાં હણ્યો. ૧૦. બ્રાહ્મણના તથા મહાત્મા પરશુરામના શાપથી, કુંતિને વરદાન આપવાથી, ઇન્દ્રની માયા વડે, સંખ્યા વિષે અર્દ્ધ રથ કહી ભીષ્મના અવમાનથી, શલ્ય થકી થએલા તેજોવધથી વાસુદેવના ન્યાયથી, રૂદ્ર, દેવરાજ, યમ, વરૂણ, કુબેર, દ્રોણ તથા મહાત્મા કૃપાચાર્યથી દિવ્ય એવાં અસ્ત્ર ગ્રહણ કરી. ગાંડીવ ધનુપ ધરનાર અર્જુને, સૂર્ય સરખા કાંતિવાળા સૂર્યપુત્ર કર્ણને સંગ્રામ વિષે હણ્યો. ૧૧, ૧૨. ૧૩, ૧૪. હે પુરૂષવ્યાઘ્ર ! એ રીતે બ્રાહ્મણ તથા પરશુરામે શાપ આપેલો, ઘણાકથી છેતરાયલો તમારો ભાઈ કર્ણ, યુદ્ધમાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો છે, માટે તમારે શોચ કરવા લાયક નથી. " ૧૫.

**एवं शप्तस्तव भ्राता बहुभिश्चापि वंचितः ।
न शोच्यः पुरुषव्याघ्र युद्धेन निधनं गतः ॥**

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां कर्णवीर्यकथनं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો-સ્ત્રીઓને શાપ.

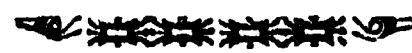
**वैशंपायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दध्यौ शोकपरिप्लुतः ॥**

વૈશંપાયન કહે છે:—હે જનમેજય ! એટલાં વચન કહી, દેવર્ષિ તે નારદે બોલવું બંધ કર્યું, અને શોકે કરી વ્યાપ્ત એવા રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિર તો ધ્યાન કરવા લાગ્યા. ૧. તે

વખતે દીન મનવાળા, શોકે કરી ઉપહત, આતુર, સર્પની પેઠે શ્વાસોશ્વાસ નાંખતા, ચોતરફથી અશ્રુએ કરી વ્યાપ્ત નેત્રવાળા અને દીન તે યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે શોકે કરી વ્યાપ્ત અંગવાળી દુઃખે કરી ઉપહત છે ચેતના જેની એવી મધુર ભાષણ કરનારી કુંતિ, વખતને લગતું ઘટતી રીતે આવું વાકય કેહેવા લાગી કે,—"હે યુધિષ્ઠિર ! હે મહાબાહો ! હે મહાપ્રાજ્ઞ ! "એ કર્ણનો તું શોચ કરવા યોગ્ય નથી, માટે શોકને છોડી દે ને આ મ્હારાં વચન સાંભળ. "૨, ૩, ૪. ત્હારે અર્થે ભાઈપણું જણાવવા સારૂ પૂર્વે મ્હેં તેને કહ્યું હતું. તેમ જ ધર્મ "ધરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેને પિતા ભાસ્કરદેવે પણ કહ્યું હતું. ૫. હિત ઇચ્છનાર સુહૃદે જે "કહેવું ઘટે તે દિવાકર એવા સૂર્યે સ્વપ્નમાં પણ તેને અનેક રીતે કહ્યું હતું. એ રીતે પૂર્વે અમે "બંનેએ સ્નેહના કારણે કરી કહ્યું તો પણ હું વા સૂર્ય, કોઈ તેને શાંત કરવા ત્હારી સાથે "એક્તા કરવા સમર્થ થયાં નહિ, ને મૃત્યુગ્રસ્ત વૈરનું ઉદ્ધરણ કરવામાં પ્રીતિમાન તથા તમારૂં "ઉલટું કરનાર જાણી પછી મ્હેં ઉપેક્ષા કરી." ૬, ૭, ૮. એ રીતે માતાનાં વચનથી અશ્રુથી આકુળ નેત્રવાળા શોકે કરી વ્યાકુળ ઇન્દ્રિયોવાળા એવા ધર્માત્મા ધર્મરાજાએ કહ્યું કે,—"હે જનનિ ! કર્ણનું જન્મ વૃત્તાંત ગુપ્ત રાખવાથી હું આ રીતે પીડિત થયો;" એ રીતે તેને કહી મોટા તેજવાળા દુઃખસમન્વિત યુધિષ્ઠિરે "સર્વ લોક વિષે સ્ત્રીઓ ગુહ્ય વૃત્તાંત ધારણ કરશે નહિ" એમ શાપ દીધો. ૯, ૧૦. પછી ઉદ્વિગ્ન હૃદયવાળા તે રાજા, પુત્ર, પૌત્ર, સંબંધી તથા સુહૃદોને યાદ કરી ઉદ્વિગ્ન ચિત્ત થયા. ૧૧. ત્યાર પછી શોક વડે વ્યાપ્ત છે આત્મા જેનો એવો સંતાપથી પીડિત રાજા સધૂમ અગ્નિ સરખો થઈ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયો. ૧૨.

ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः ।
निर्वेदमगमद्धीमान् राजा संतापपीडितः ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां स्त्रीशापो षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

અધ્યાય ૭ મો-યુધિષ્ઠિર પરિદેવન (ગ્લાનિ.)

वैशंपायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः
शुशोच दुःखसंतप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथम् ॥

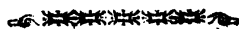
વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે જનમેજય ! જેનું ચિત્ત શોકે કરી વ્યાકુળ છે એવા અને દુઃખે કરી સંતપ્ત એવા ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર, મહારથિ કર્ણને યાદ કરી શોચ કરવા લાગ્યા. ૧ દુઃખ તથા શોકે કરી આવિષ્ટ વારંવાર નિશ્વાસ મૂકતા, શોકકર્શિત યુધિષ્ઠિર રાજા, અર્જુનને જોઈ તે પ્રત્યે આવી રીતે વચન કહેવા લાગ્યા કે, "આપણે વૃષ્ણિ તથા અંધકના નગર વિષે ભિક્ષા માગીને નિર્વાહ કરત તો પુરૂષે વગરની જ્ઞાતિવડે કરી આ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાત નહિ. ૨, ૩. તેમ આપણા પુરૂષાર્થ પણ બરાબર સિદ્ધ થયા નહિ ને આપણા શત્રુ કૌરવોના સિદ્ધ થયા; કારણ કે, તેઓ સ્વર્ગવાસી પણ થયા ને આપણે તો પોતે પોતાને મારી ધર્મના ફળને પણ શું પ્રાપ્ત થઈશું ? ૪. આપણાં તો બન્ને બગડયાં માટે ક્ષત્રિયના આચારને, સહાયાદિને, પરાક્રમને તથા ક્રોધને પણ ધિક્કાર છેઃ કેમકે જે આચારાદિવડે

આપણે આ શોકને પ્રાપ્ત થયા. વાસ્તે વનચારીને નિત્ય એવાં ક્ષમા, દમ, શૌચ, વૈરાગ્ય, અમાત્સર્ય અહિંસા તથા સત્યવચન: એ સર્વ ધર્મથી શ્રેષ્ઠ છે. લોભ તથા મોહથી દંભ તથા માનને આશ્રયેલા આપણે રાજ્ય પામવાની ઇચ્છાથી આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા. ૫, ૭. પૃથ્વી વિષે હણાએલા બાંધવોને જોઈ જયને ઇચ્છતા આપણને ત્રૈલોકયના રાજ્યવડે પણ કોઈ પ્રહર્ષ કરી શકે નહિ તથાપિ અર્થથી હીન અને બાંધવ જેમના હણાયા છે એવા આપણે, પૃથ્વી વાસ્તે અવધ્ય એવા રાજાઓનો ત્યાગ કરી જીવીએ છીએ. ૮. ૯. રાજ્યરૂપ આમિષની ઇચ્છા કરનારને આમિષની ઇચ્છા કરતા શ્વાનોની પેઠે શુભ થાય અને આપણને તો રાજ્યરૂપ આમિષ ઇષ્ટ હતું અને તેને છોડી દેવું પણ ઇષ્ટ હતું તથાપિ સમગ્ર પૃથ્વી, સુવર્ણના રાશિ, સર્વ ગાયો તથા અશ્વ, એ બધાં માટે પણ જે આ હણાયા, તે ત્યાગ કરવા લાયક ન હતા; એટલે કે બંધુઓ માટે એ સર્વ ત્યાગ કરવા લાયક હતું પણ તે માટે બંધુઓ ત્યાગ કરવા લાયક ન હતા; ૧૦, ૧૧. કામક્રોધ વડે વ્યાપ્ત અને ક્રોધ તથા હર્ષથી સમન્વિત એવા તે, મૃત્યુના વાહનમાં બેસી યમલોક પ્રત્યે ગયા. ૧૨. માતા–પિતા, તપ, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, તિતિક્ષા, ઉપવાસ, યજન, ગૌરી વ્રતાદિ વ્રત, દુર્ગોત્સવાદિ કૌતુક તથા લક્ષ્મીનારાયણ શિવાદિક મંગલ; ઇત્યાદિ ઉપાયવડે બહુ કલ્યાણયુક્ત એવા પુત્રોને ઇચ્છે છે. એમ કરતાં કોઈ વખતે માતાઓ ગર્ભ ધારણ કરે છે; તેમને દશ માસ પર્યંત ધારણ કરે છે. ૧૩, ૧૪. તે પછી કુશળતાથી તે ગર્ભ પ્રસૂત થઈ જીવે, તેને જોઈ કૃપણ અને ફળને ઇચ્છતી તેમની માતાઓ આવી રીતે મનમાં વિચાર કરે છે જે, સુંદર કુંડળવાળા આ પુત્ર સંભાવિત યુવાવસ્થાવાળા અને બલિષ્ઠ થઈ આપણને આ લોક તથા પરલોક વિષે જ્યારે સુખ આપે ત્યારે જાણો કે એ આપણા પુત્ર, એવા વિચારવાળી આ સ્ત્રીઓના સુંદર કુંડળ પહેરેલા યુવાન એવા આ પુત્રોને આપણે હણ્યા, તેથી તેમનો એ બધો સમુદ્યોગ કેવળ નિષ્ફળ થયો. કેમ કે તેઓ પૃથ્વીના ભોગને ભોગવ્યા વગર પિતૃ તથા દેવતાઓના ઋણથી મુક્ત થયા વગર, યમલોક પ્રત્યે ગયા. હે અંબા ! ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારી બન્ને જ્યારે ધન–રત્ન વિષે કામનાવાળાં થયાં ત્યારે જ દુર્યોધનાદિક રાજાઓ હણાયા. કામ, ક્રોધ તથા હર્ષથી વિષમ એવા તે જયના ફળને ક્યારે પણ ભોગવશે નહિ. માટે પંચાલ તથા કૌરવોમાંના જેઓ હણાયા તેઓ હણાયા જ, કેમકે આ લોક, પોતાના કર્મથી સ્વર્ગમાં ગયા એમ તેમને જોતા નથી. આ લોકના વિનાશ વિષે આપણે જ કારણ કહેવાયા પણ તે બધાનો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો વિષે જ પર્યવસાન થશે; કેમ કે આપણે અવાંતર કારણ છીએ પણ આપણા રાજ્યનો અપહાર કરવાથી મુખ્ય કારણ તો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જ છે. હંમેશ તરવામાં જેની બુદ્ધિ છે, દ્વેષ કરનાર, જેનું કપટદ્યૂતાદિવડે ઉપજીવન છે, ઉપરથી વિજય રાખનાર, અપકાર ન કરનાર આપણા વિષે અપકાર કરનાર ધૃતરાષ્ટ્ર જ સર્વ અનર્થનું મૂળ ભૂત થયો; તેથી તેમની કામના પણ પૂરી ન થઈ, તેમ આપણી પણ ન થઈ, તેમ તેમનો તથા આપણો કોઈનો જય પણ ન થયો અને તેમણે પણ આપણા દ્વેષથી સુખે પૃથ્વી ભોગવી નહિ. સુખે સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ કર્યો નહિ તથા ગીતવાદ્યાદિક પણ શ્રવણ કર્યા નહિ. તેમજ ચાકર તથા સંબંધીઓનાં વાકય સાંભળ્યાં નહિ, તેમજ પંડિતોનાં વાકય પણ સાંભળ્યાં નહિ, અમૂલ્ય રત્ન ભોગવ્યાં નહિ. પૃથ્વી તથા દ્રવ્યનો સારી રીતે આગમ થાય એવી ચેષ્ટા કરી નહિ. આપણી સમૃદ્ધિ જોઈ વિવર્ણ, શ્વેત તથા કૃશ થઈ આપણા દ્વેષથી

તપેલા તેણે આ લોકનું સુખ પણ સારી રીતે ભોગવ્યું નહિ, શકુનિએ, જેની પાસે આપણો અભ્યુદય નિવેદન કર્યો છે અને પુત્રને અનુસરવાથી અન્યાય માર્ગે ચાલનાર જે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા છે તે પણ પિતા ભીષ્મ તથા વિદુરના વાક્યનો અનાદર કરી અપવિત્ર, લુબ્ધ તથા કામવશ થયેલા પુત્રને નિયમમાં ન રાખવાથી મારી પેઠે જ ક્ષયને પ્રાપ્ત થયા. એ રીતે પ્રદીપ્ત યશથી ભ્રષ્ટ થયેલો દુર્યોધન, પણ ભાઈઓને મરાવી, આ વૃદ્ધ માતા-પિતાને શોકાગ્નિ વિષે નાંખી ગયો. અમારા દ્વેષસંયુક્ત, સદા પાપબુદ્ધિવાળા, યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા એ દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણની સન્નિધિ વિષે અમારા દ્વેષથી " પાંડવ નષ્ટ થઇ ચૂક્યા " એ રીતે જે વાક્ય કહ્યું તે રીત કુલીન એવો કયો બંધુ, સુહૃજ્જન આગળ કહે ? તેજસ્વંટ ભાસ્વર પદાર્થોની પેઠે સર્વ દિશાઓને બાળતા આપણે પણ દુર્યોધનના દોષથી ઘણાં વર્ષ સુધી દુઃખને પ્રાપ્ત થયા. અને આપણો વૈરપુરૂષ દુર્મતિ તે દુર્યોધન પણ દૃઢ બંધનને પ્રાપ્ત થયો અને આ કુળનો નાશ પણ આપણે દુર્યોધન માટે કર્યો. જે દુર્યોધન માટે અવધ્ય ભીષ્માદિકનો વધ કરી, લોક વિષે નિંદાને પ્રાપ્ત થયા. આ કુળનો અંત કરનાર દુર્મતિ પાપપુરૂષ દુર્યોધનને દેશનો પતિ કરી, હાલ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા શોચ કરે છે. ૧૫. શૂરવીર હણાયા, પાપ કર્યું, પોતાનો દેશ ખોયો, અને તેમને હણી, અમારા સર્વનો ક્રોધ પણ ગયો, પણ આ શોક મને રૂંધે છે. હે ધનંજય ! કરેલું પાપ, ઉપકારથી, કહ્યાથી, પશ્ચાત્તાપથી, દાનથી, તપથી, ત્યાગથી, તીર્થમાં ગમન કરવાથી તથા શ્રુતિસ્મૃતિના જપથી હણાય છે. તેમાં પણ " ત્યાગવાન ફરીથી પાપ કરવા પરિપૂર્ણ થતો નથી " એવી શ્રુતિ છે. ૧૬, ૧૭. તેમ " ત્યાગવાન જન્મમરણને પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. " એ રીતે પણ જ્યારે શ્રુતિ છે, ત્યારે યોગમાર્ગને પામેલ તથા શ્રવણમનનાદિ વડે " અહં બ્રહ્માસ્મિ " એ રીતે નિશ્ચિત બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, અખંડાનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮. ત્યારે હે ધનંજય ! એ રીતે ત્યાગના ફળને જાણતો હું, સુખ-દુઃખરહિત, ધ્યાનનિષ્ઠ તથા જ્ઞાનસમન્વિત થઇ, હે પરંતપ ! તમારી સર્વની આજ્ઞા લઈ વન પ્રત્યે જઇશ. ૧૯. હે અરિસૂદન ! " સમગ્ર ધર્મ કંઇ પાળી શકાતા નથી " એવી શ્રુતિ છે, ગૃહસ્થાશ્રમી મ્હેં એ પ્રત્યક્ષ જોયું છે અને પરિગ્રહને ઇચ્છતા મ્હેં પાપ પણ કર્યું તેથી પાછું જન્માદિ થાય, માટે " જન્મક્ષયનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવા શક્ય થવાય છે " એવી શ્રુતિ છે, માટે હું તો જન્મ ટાળવા સારૂ પરિગ્રહ, સમગ્ર રાજ્ય તથા સુખનો ત્યાગ કરી મમત્વ તથા શોકરહિત અને સુખ-દુઃખથી મુક્ત થઈ વન પ્રત્યે જઇશ, અને તું નિષ્કંટક તથા કલ્યાણરૂપ આ પૃથ્વીનું પાલન કર ! ! હે કુરૂનંદન ! મ્હારે રાજ્ય તથા ભોગનું પ્રયોજન નથી. ૨૦, ૨૩. એટલામાં વચન કહી કુરૂરાજ યુધિષ્ઠિરે બોલવું બંધ કર્યું. તે પછી તેથી નાના પૃથાપુત્ર અર્જુન, તેમને કહેવા લાગ્યા. ૨૪.

एतावदुक्त्वा वचनं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
उपारमत्ततः पार्थः कनीयानभ्यभाषत ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां युधिष्ठिरपरिदेवनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

અધ્યાય ૮ મો-અર્જુનનું ભાષણ.

वैशंपायन उवाच ॥ अथार्जुन उवाचेदमधिक्षिप्त इवाक्षमी
अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે જનમેજય ! તિરસ્કાર કરેલાની પેઠે ક્ષમા રહિત, દઢ છે વાદ તથા પરાક્રમ જેનું એવો અર્જુન, અત્યંત ઉતાવળથી આવી રીતે વાકય કહેવા લાગ્યો. ૧ ઉગ્ર પરાક્રમવાળો, મહા તેજસ્વી ઇન્દ્રપુત્ર અર્જુન, પોતાના આત્માને ઉગ્ર દેખાડતાં, બે ગલોફાં ચાટી ગર્વથી આવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે, "અરે ! આ દુઃખ, કષ્ટ તથા અતિ મૂઢપણું છે ! કેમ કે અમાનુષ કર્મ કરી તમે ઉત્તમ લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરો છો. ૨, ૩. શત્રુ-ઓને હણી, સ્વધર્મથી સંપાદન કરેલી પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થઇ, બુદ્ધિલાઘવથી આ રીતે સર્વનો ત્યાગ કેમ કરો છો ? ૪. કલીબ તથા દીર્ઘસૂત્રી પુરૂષને રાજ્ય કયાંથી ! જ્યારે તમારે રાજ્ય ગ્રહણ કરવું ન જ હતું ત્યારે ક્રોધમૂર્ચ્છિત થઇને તમે રાજાઓને શું કરવા માર્યા ? ૫. હણાયું છે કલ્યાણ જેનું અને દરિદ્ર માટે સર્વ લોકમાં વિખ્યાત નહિ તથા પશુ-પુત્ર વિનાનો જે હોય તે ધનચિંતાથી વિમુખ થઇ, ભિક્ષાવડે પોતાનું જીવિત નિભાવે અને પૌરૂષથી કોઇ પણ પારકા અર્થને પ્રાપ્ત થવા ઇચ્છે નહિ. તમે તો કલ્યાણને પામેલા, સંપન્ન, સર્વ લોક વિષે વિખ્યાત તથા પશુ-પુત્રાદિયુકત છો માટે પુરૂષાર્થથી અર્થને પામી, હવે ભિક્ષા માગી જીવવાને ઇચ્છો છો, તેથી મને એમ લાગે છે કે તમારી બુદ્ધિ ઉલટો વિચાર કરે છે. હે નૃપ ! સમૃદ્ધ રાજ્યને છોડી દઇ, ભિક્ષાપાત્રવડે આ પાપિષ્ઠ વૃત્તિનો આશ્રય કરી જીવતાં તમને આ લોક શું કહેશે ? હે પ્રભો ! ધર્માદિક સર્વ અર્થને છોડી દેવાથી હણાયું છે કલ્યાણ જેનું એવા, નિષ્કિંચન થઇ મૂઢની પેઠે શું કરવા ભિક્ષા માગવાની ઇચ્છા કરો છો ? આ રાજકુળ વિષે ઉત્પન્ન થઇ, સમગ્ર પૃથ્વીને જીતી, સમગ્ર ધર્મ તથા અર્થને છોડી દઇ મૂઢપણાથી શું કરવા વન વિષે જવા ઇચ્છો છો ? જો કોઇ અસાધુ પુરૂષ, તમો વિના રહેલા આ હુત દ્રવ્યને નષ્ટ કરશે તો યજ્ઞાદિધર્મ-લોપજન્ય પાપ તમને પ્રાપ્ત થશે. "નિષ્કિંચનપણું મુનિઓનું ભૂષણ છે, રાજાઓનું નથી." એ વાકયના ઉદ્દેશથી નહુષ રાજાએ પણ અધનતા નિમિત્તથી નિર્દય કર્મ કરી કહ્યું છે જેઃ—"નિર્ધનપણાને ધિક્કાર છે. અને નિષ્કિંચનપણું ઋષિઓને ભૂષણ રૂપ છે" એ તમે પણ જાણો છો અને જે આ "ધર્મ" એ રીતે કહેવાય છે તે પણ ધનથી જ પ્રવર્તમાન થાય છે. જે જેનું ધન હરણ કરે છે તે તેનો ધર્મ જ હરણ કરે છે. હે રાજન્ ! આપણું ધન હરણ કરે, ત્યારે ક્ષત્રિય આપણે કોનો અપરાધ ક્ષમા કરીએ ! પાસે ઉભેલા દરિદ્રને, લોકો દૂષિત થએલાને જુએ તેમ જુએ છે. માટે તમે લોક વિષે પાતકરૂપ દારિદ્રયની પ્રશંસા કરવા યોગ્ય નથી. હે રાજન્ ! લોકો પતિતનો શોચ કરે તથા નિર્ધનનો શોચ કરે માટે પતિત તથા નિર્ધન બન્ને તુલ્ય છે. અહીં તહીંથી એકઠા કરેલા વૃદ્ધિ પામેલા અર્થથી પર્વતોમાંથી જેમ નદીઓ નિકળે, તેમ સર્વ ક્રિયાઓ પ્રવર્તમાન થાય છે. હે નરાધિપ ! અર્થથકી ધર્મ, કામ તથા સ્વર્ગ થાય છે, તેમ જ મુમુક્ષુ જનોની પ્રાણયાત્રા પણ અર્થાધીન છે; એટલે મોક્ષ પણ અર્થથી થાય છે. અર્થ કરી વિહીન માટે જ અલ્પબુદ્ધિવાળા પુરૂષની સર્વ ક્રિયાઓ, જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કુત્સિત નદીઓ નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે. જેને અર્થ તેના મિત્ર, જેને

અર્થ તેના બાંધવ, જેની પાસે અર્થ તે જ લોક વિષે પુરૂષ અને પંડિત પણ તે જ. અર્થની કામનાવાળા નિર્ધન પુરૂષને તુરત અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી અને જેમ હસ્તી હસ્તી સાથે મળી જાય તેમ, જ્યાં ધન હોય તેમાં ધન જઇ મળે છે. હે નરાધિપ! ધર્મ, કામ, સ્વર્ગ, હર્ષ, ક્રોધ, શ્રુત તથા દમ એ સર્વ અર્થથી પ્રવર્તે છે. કુળની મર્યાદા પણ ધનથી રહે છે અને ધર્મ પણ ધનથી પ્રવર્તમાન થાય છે. હે પુરૂષોત્તમ! નિર્ધનના આલોક તથા પરલોક બન્ને સુધરતા નથી. અર્થાત્ બન્ને લોક બગડે છે. કેમ કે નિર્ધન માણસ, ધર્મ-કૃત્ય પણ યથાર્થ કરી શકે નહિ. માટે પર્વતમાંથી જેમ નદી સ્રવે તેમ ધર્મ ધનથી જ થઇ શકે છે. હે રાજન્! જેના અર્થ, ગાયો, ચાકર તથા અતિથિ ક્ષીણ થયાં હોય તેને જ લોક વિષે કૃશ જાણવો પણ શરીરે જે કૃશ હોય તેને કૃશ જાણવો નહિ. હે રાજન્! ન્યાયથી તમે જુઓ, દેવાસુરયુદ્ધ વિષે દેવતાઓએ જ્ઞાતિ તથા બાંધવ રૂપ દૈત્યોનો વધ કરી તેમનું ધન ગ્રહણ કર્યું માટે જ્યારે પારકાનું ધન હરણ કરવું નહિ ત્યારે રાજા કેવી રીતે ધર્માચરણ કરે! તેને બીજી જીવિકા ન હોવાથી કોઇ રીતે ધર્મ થાય જ નહિ. વેદ વિષે પણ કવિઓએ એટલો જ નિશ્ચય કર્યો છે. ૬, ૭. વેદત્રયીનું અધ્યયન કરવું, વિદ્વાન થવું, અને સર્વ પ્રકારથી ધનનો સંગ્રહ કરી યત્નથી યજન કરવું. ૮. દેવતાઓ દ્રોહથી જ સ્વર્ગ વિષે સ્થાનને પ્રાપ્ત થયા છે. દેવતાઓ, જ્ઞાતિના દ્રોહ વિના બીજું શું ઇચ્છે છે? ૯. દેવતાઓનો એ રીતે નિશ્ચય છે. તે જ રીતે શાશ્વત વેદવાદ છે, અધ્યયન, અધ્યાપન, યજન યાજન તથા ધનસંગ્રહ, એ જ શ્રેયસ્કર છે માટે રાજાઓને પારકાઓનું ધન લેવું એ કંઇ દોષ નથી; કેમ કે કોઇને અપકાર કર્યા વગર રાજાઓને કયાંય કંઇ પણ ધન મળે એમ અમે જોતા નથી, ૧૦, ૧૧. માટે રાજાઓ તો એ જ રીતે આ પૃથ્વીને જીતી યજન કરે છે. પુત્ર જેમ પિતાના ધનને "આ મ્હારૂં છે" એમ કહે, તેમ રાજા પણ "આ પૃથ્વી મ્હારી છે" એમ કહે છે. એ રીતે રાજર્ષિઓ પૃથ્વી સંપાદન કે યજન કરી અંતે સ્વર્ગમાં જાય છે; કેમ કે એમ કરવું એ રાજાઓનો ધર્મ છે. ૧૨. જેમ જળના પ્રવાહો, પૂર્ણ સમુદ્રમાંથી નિકળી, દશે દિશાઓમાં જાય છે તેમ જ ધનના રાશિઓ પણ રાજાના કુળ-માંથી નિકળી સમસ્ત પૃથ્વીમાં વ્યાપ્ત થાય છે. ૧૩. પ્રથમ આ પૃથ્વી દિલીપ, નૃગ, નહુષ, અંબરીષ તથા માંધાતાની હતી, તે આ પૃથ્વી હાલ તમારે સ્વાધીન છે. ૧૪. માટે તે તમને સર્વ દક્ષિણાત્મક દ્રવ્યમય યજ્ઞ સંપ્રાપ્ત થયો છે, તે જો નહિ કરો તો, તમે રાજ્યના પાપને પ્રાપ્ત થશો. ૧૫. જે માંડલિક તથા પ્રજાદિકનો રાજા, દક્ષિણાવાન્ અશ્વમેધે કરી યજન કરે, તે સર્વ ત્યાં આવી તેનાં અવભૃથ સ્નાન વિષે પવિત્ર થાય છે. ૧૬. વિશ્વરૂપ મહાદેવે સર્વમેધ નામના મહામખ વિષે સર્વ ભૂતનો તથા પોતે પોતાનો પણ હોમ કર્યો હતો. ૧૭. માટે પશુ, પત્ની તથા યજમાન ત્રણ વેદ અને ચાર ઋત્વિજ, એ દશરથનો જેમાં પ્રચાર થાય છે એવો મોટો આ ભૂતિપથ "શાશ્વત તથા અનાદિ છે" એમ અમે સાંભળ્યું છે, માટે હે રાજન્! તમે તે રસ્તો છોડી આડે રસ્તે જાઓ નહિ." ૧૮.

शाश्वतोऽयं भूतिपथोऽनादिस्तमनुशुश्रुम ।
महान् दाशरथः पंथा मा राजन् कुपथं गमः ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि रा० अर्जुनवाक्ये गुर्जरभाषायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

અધ્યાય ૯ મો-યુધિષ્ઠિરનું ભાષણ.

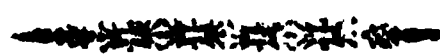
युधिष्ठिर उवाच ॥ मुहूर्तं तावदेकाग्रो मनःश्रोत्रेंतरात्मनि
धारयन्नपि तच्छ्रुत्वा रोचेत वचनं मम ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"તું પણ મ્હારાં વચન સાંભળી, મુહૂર્ત પર્યંત હૃદયકમળ વિષે મન તથા શ્રોત્રને સ્થિર કરી એકાગ્ર થા ! ! એટલે પછી મ્હારાં વચન તને રૂચિકર થશે ! ૧ કેમકે અંતર્મુખને જ નિવૃત્તિમાર્ગ ઇષ્ટ છે, બહિર્મુખને નથી. હું ગ્રામ્ય સુખનો ત્યાગ કરી, સાધુગમ્ય એવા માર્ગ પ્રત્યે જઇશ. કયારે પણ ત્હારે વાસ્તે રાજ્યનો સ્વીકાર નહિ કરૂં. ૨ ત્યાં તું કહીશ કે રાજ્ય એ જ સાધુગમ્ય માર્ગ, તો ત્યાં કહું તે સાંભળ—એકલાએ, ગમ્ય એવો કલ્યાણરૂપ માર્ગ કયો ? એ રીતે મને પૂછ અથવા પૂછવાને ન ઇચ્છતો હોય તોય હું કહું તે સાંભળ. ૩. ગ્રામ્ય સુખ તથા ગ્રામ્ય આચારનો ત્યાગ કરી મોટું તપ કરતો હું અરણ્યમાં ફળ તથા મૂળનું પ્રાશન કરી મૃગ સાથે વિચરીશ. ૪. ચર્મ, ચીર તથા જટાને ધારણ કરી, પરિમિત આહારથી કૃશ શરીરવાળો હું એ વખતે સ્નાન કરી અગ્નિમાં હોમ કરીશ. ૫. શીત, વાત, આતપ, ક્ષુધા, પિપાસા તથા શ્રમને પણ સહન કરીને વિધિયુક્ત તપવડે શરીરને શોષણ કરીશ. ૬. અરણ્યમાં વસનારાં માટે જ હર્ષિત એવાં મૃગ તથા પક્ષિઓની મન તથા કર્ણને સુખ દેનારી અનેક પ્રકારની વાણી નિરંતર શ્રવણ કરતો અને પ્રફુલ્લિત વૃક્ષ તથા લતાઓના સુંદર ગંધને સૂંઘતો, નાના પ્રકારનાં રૂપવાળાં રમણીય વનવાસી પ્રાણિઓને જોતો, વાનપ્રસ્થ જનકુળવાસિઓનાં પણ દર્શન કરી તેમનું અપ્રિય ન કરતો, ગ્રામવાસીનું પણ અપ્રિય ન કરતો, એકાંતમાં રહીને વિચાર કરતો અને પકવ તથા અપકવ ફળમૂળાદિથી વર્તતો હું, વન્ય (વનમાં થનારાં) ફળાદિક તથા જળાવડે અને વાણીવડે પિતૃઓ તથા દેવતાઓને તૃપ્ત કરીશ. ૭–૧૦. એ રીતે આરણ્યક શાસ્ત્રોના અત્યંત ઉગ્ર વિધિને સેવન કરતો હું, આ દેહની સમાપ્તિની વાટ જોઇશ. ૧૧. અથવા મુંડિત મસ્તકવાળો થઇને મનનશીલ એકલો હું, એક એક દિવસ એક એક વૃક્ષ પાસે ભિક્ષા માગી કલેવરનો ક્ષય કરીશ. ૧૨. રજવડે ઢંકાઇ ગએલો, શૂન્ય ઘર અથવા વૃક્ષના મૂળમાં નિવાસવાળો, જેણે સર્વ પ્રિય તથા અપ્રિય ત્યાગ કર્યું છે એવો, શોક અને હર્ષ રહિત, નિંદા તથા આત્મસ્તુતિ જેને તુલ્ય છે, આશા તથા મમત્વરહિત, સુખ–દુઃખરહિત, કોઇ વસ્તુનો સ્વીકાર નહિ કરનાર, યોગે કરી આત્માને વિષે જ રમતો, આત્મા જેનો પ્રસન્ન છે, જેની આકૃતિ જડ, અંધ તથા બધિરના સરખી છે, કયારેય પણ કોઇની સાથે સંવાદ ન કરતો, સ્થાવર જંગમાત્મક ચાર પ્રકારનાં સર્વ પ્રાણિઓની હિંસા ન કરતો, સ્વધર્મસ્થ તથા ઇંદ્રિયપોષક પ્રજા પ્રત્યે સમાન કોઇનો ઉપહાસ ન કરતો, કોઇ વખતે ભ્રુકુટી ન ચડાવતો, મુખ જેનું નિરંતર પ્રસન્ન છે, સર્વ ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, કોઇને માર્ગ ન પૂછતો, કોઇ એક માર્ગેથી જતો, વિશેષે કરી કોઇ દેશ કે દિશા પ્રત્યે જવા ન ઇચ્છતો, કયાંય પણ જવામાં અપેક્ષારહિત, પાછું વાળી ન જોતાં જતો, સરળ અંતર્મુખ સ્થૂલ–સૂક્ષ્મશરીરાભિમાનશૂન્ય, જેમ સારી રીતે સુતેલો શિશુ પણ સંસ્કારના દઢપણાથી સ્તનપાન કરે છે એમ જ દેહદ્વયના અભિમાને કરી હીન છતાં, પણ હું ભોજનાદિક કરીશ; વિરૂદ્ધ એવા જે સર્વ દ્વંદ્વ તેમને ન ગણકારતો, અલ્પ, સ્વાદુ વા અસ્વાદુ એક ઘરમાં જો

ન મળે તો બીજા ઘરમાં, ત્યાં પણ ન મળે તો વળી ત્રીજા ઘરમાં પ્રાર્થના કરીશ અને ત્યાં નહિ જ મળે તે દિવસે સાત ઘેર ભિક્ષાર્થે જઈશ. ૧૩–૨૧. જ્યારે ધૂમશૂન્ય, ઠેકાણે મૂકયું છે મુસલ જેમાં, અગ્નિહીન, ગૃહસ્થનું ભોજન થઇ ગયા પછી, તેમ જ અતિથિનો સંચાર થઇ ગયા પછી અને ભિક્ષુકો પણ ગયા પછી એક વખતે, ત્રણ, બે વા પાંચ ઘર પ્રત્યે હું ભિક્ષાર્થે ગમન કરીશ. ૨૨–૨૩. એ રીતે સ્નેહરૂપી પાશને છોડી દઇ હું આ પૃથ્વી પ્રત્યે વિચરીશ. લાભ વા અલાભ વિષે સમદર્શી, મોટા તપ વાળો, જીવવા ઇચ્છનારની પેઠે ધનાદિ સંગ્રહ ન કરતો અને મરવા ઇચ્છનારની પેઠે ધનાદિનો ત્યાગ ન કરતો. જીવિત તથા મરણને સમાન જાણતો એક જણ વાંસલાએ કરી બાહુને કાપે અને એક જણ બીજા બાહુ ઉપર ચંદનનો લેપ કરે: તે બન્નેનું અકલ્યાણ તથા કલ્યાણ ન ચિંતન કરતો જીવતાં માણસથી બની શકે એવી પોતાના અભ્યુદયની સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી, શરીરનો નિર્વાહ થાય એટલી જ ક્રિયા કરીશ. તે કર્મ વિષે પણ આસક્તિ રહિત થઇને ઇંદ્રિયોની ક્રિયાનો ત્યાગ કરી, સંકલ્પ રહિત, બુદ્ધિનો મળ સારી રીતે દૂર કરીને, સર્વ સંગથી વિમુક્ત, સર્વ સ્નેહપાશને છોડી દેનાર, વાયુની પેઠે કોઇને પણ વશ ન રહેનાર, રાગ જેનો ટળી ગયો છે એ રીતે વિચરતો હું, શાશ્વતી તુષ્ટિને પ્રાપ્ત થઇશ. હે અર્જુન ! અજ્ઞાનને લીધે તૃષ્ણાથી મ્હેં મોટું પાપ કર્યું છે. કેમ કે કેટલાંક મૂઢ માણસો, સારાંનરસાં કર્મ કરી, પોતાના સુખનિમિત્તભૂતથી પાછળ લાગેલાં સ્ત્રીઆદિકનું પોષણ કરે છે: પણ પ્રાણ ક્ષીણ થવાથી આ કલેવરને છોડી દઇ, આયુષને અંતે તે સારાં નરસાં કર્મજન્ય પાપને પોતે ભોગવે છે: કારણ કર્મનું ફળ કર્તાને જ ભોગવવું પડે છે. એ રીતે રથચક્રની પેઠે ભમતા આ સંસારચક્રમાં કાર્યવાન્ એવો આ ભૂતગ્રામ, સાથે સંયોગને પામે છે: જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ તથા વેદનાએ કરી સંકીર્ણ એવા અપાર જૂઠા સંસારને જે ત્યાગ કરે તે સુખી થાય છે. સ્વર્ગમાંથી દેવતાઓ અને પોતપોતાના સ્થાનકમાંથી મહર્ષિઓ પણ પડે છે ત્યારે અવિદ્યાના તત્વને જાણનાર કયો પુરૂષ, સ્વર્ગના ઐશ્વર્યની કામના કરે ? કોઇ પણ ન કરે. સ્વલ્પ એવા પૃથ્વીપતિ રાજાઓ, પોતાના અપમાનાદિ કારણથી અનેક પ્રકારનાં કપટાદિરૂપ કર્મ કરી મોટા રાજાને બાંધે, એટલે કે ઘણા મળી એક મોટાને હણે; એ રીતે ઐશ્વર્ય દુઃખમય તથા ક્ષય થનાર છે. ૨૪,૨૫. માટે ઘણા કાળે પ્રાપ્ત થએલા આ જ્ઞાનરૂપી અમૃતને પ્રાપ્ત થઇ હું, સદા એકરૂપ એવા અવિનાશિ શાશ્વત પદની પ્રાર્થના કરૂં છું ૨૬. નિરંતર એક પ્રકારની આ ધૃતિ વડે વિચરતો, માટેજ નિર્ભય માર્ગ પ્રત્યે રહેલો હું, જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ તથા વેદના વડે વ્યાપ્ત એવા પાંચભૌતિક દેહને સમાપ્ત કરીશ. ”

जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम् ।
देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमाश्रितः ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये गुर्जरभाषायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો—ભીમસેનનું પુરૂષાર્થ સંબંધે ભાષણ.

भीम उवाच ॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन् मंदकस्याविपश्चित
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

ભીમ કહે છેઃ—"હે રાજન્! તત્વાર્થને ન જાણનારી આ તમારી બુદ્ધિ, જેમ અર્થ-જ્ઞાનશૂન્ય મંદ એવા વેદપાઠકની બુદ્ધિ નિત્ય વેદના પાઠે કરી હણાય તેમ હણાઇ છે ૧. હે ભરતર્ષભ! આલસ્યયુક્ત ચિત્તવાળા તમે જ્યારે રાજધર્મને નિંદો છો, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને માર્યા શું કરવા? ૨. ક્ષાત્ર માર્ગે ચાલનાર તમારા વિના, બીજાને બંધુ ઉપર ક્ષમા, અનુકંપા, કારૂણ્ય તથા અનૃશંસપણું છેજ નહિ ૩. અમે પ્રથમથી જ તમારી આવા બુદ્ધિ જાણતે તો શસ્ત્ર ગ્રહણ કરત નહિ તેમ કોઇને મારત પણ નહિ ૪. શરીરના ક્ષયપર્યંત ભિક્ષા માગી ચલાવત અને રાજાઓનું દારૂણ એવું આ યુદ્ધ પણ થાત નહિ ૫. બળવાન પુરૂષને આ સર્વ અન્નની પેઠે ભોગ્ય છે, એમ કવિઓ કહે છે, માટે સ્થાવર જંગમ સર્વ બળવા-નનુંજ ભોજન છે. રાજ્ય ગ્રહણ કરનારે, જે કોઇ તે કાર્ય વિષે વિરોધી હોય તેમને હણવા. એ રીતે ક્ષાત્રધર્મ જાણનાર પ્રાજ્ઞ પુરૂષો કહે છે. માટે હે યુધિષ્ઠિર! રાજ્યના વિરોધી અને સદોષ એવા તેમને આપણે ધર્મથી હણ્યા માટે હવે આ પૃથ્વીને ભોગવો!! જેમ કોઇ જળની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ કૂવો ખોદી, તેમાંથી જળ ન નિકળે અને તેથી ગારાથી દિગ્ધ અંગવાળો થઇ પાછો વળે, તેવું આ આપણું કર્મ છે ૬. જેમ મધના લોભથી મોટા વૃક્ષ ઉપર ચઢી, ત્યાંથી મધ લઇ તે પ્રાશન કર્યાં વગર મરવું; તેવું આ આપણું કર્મ છે. ૭. જેમ પુરૂષ, આશાથી ઘણે દૂર માર્ગે જઇ, ત્યાંથી નિરાશ થઇ પાછો વળે, હે કુરૂનંદન! જેમ પુરૂષ શત્રુઓને મરાવી પછી પોતાના આત્માને મરાવે જેમ ક્ષુધિત પુરૂષ, યદચ્છાથી અન્નને પ્રાપ્ત થયે, જમે નહિ અને જેમ કામી પુરૂષ, કામિની પ્રાપ્ત થયે તેને ભોગવે નહિ: તે રીતે કર્મની જેને ઉપમા અપાય એવું આ આપણું કર્મ છે. ૮,૯. પણ હે રાજન્! હે ભારત! આમ કરવામાં અમે જ નિંદ્ય છીએ, કેમ કે "આ જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા છે" એમ જાણી મંદ બુદ્ધિથી અમોએ, તમારૂં અનુસરણ કર્યું ૧૦. બાહુબળવાળા જેમણે વિદ્યા સંપા-દન કરી છે એવા અને શૂરવીર અમે, શક્તિહીનની પેઠે નપુંસકના વાક્યને માન્ય કરીએ છીએ ૧૧. તથાપિ અનાથ, રક્ષક એવા અમને, નષ્ટ થયો છે અર્થ જેમનો એવા જોઇ બીજાઓ અર્થસિદ્ધિ માટે વિચાર નહિ કરે શું? કરશે જ. આ જેવું મ્હારૂં વચન છે તે પ્રમાણે જુઓ. આપત્કાળે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો એમ કહેલું છે. તેમ જ વૃદ્ધાવસ્થાવડે વ્યાપ્ત વા શત્રુએ પરાભવ પમાડેલાએ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો ૧૨. માટે કૃતપ્રજ્ઞ પુરૂષો, આ ક્ષત્રિ યોનિ વિષે ત્યાગની પ્રશંસા કરતા નથી. કેમકે સૂક્ષ્મદર્શી પુરૂષ, "ક્ષત્રિયને મૌંડ્યાદિક નિષિદ્ધ છે માટે તેવું આચરણ કરવાથી ધર્મનો વ્યતિક્રમ થાય છે" એમ માને છે ૩. માટે હિંસા વાસ્તે જ ઉત્પન્ન થએલા, હિંસા જ છે જીવન જેમનું અને હિંસાધર્મનો જ જેમને આશ્રય છે એવા ક્ષત્રિયો તે હિંસાધર્મની નિંદા કેમ કરે? ન કરે ૧૪. કેમકે તેમ કરવાથી તે ધર્મના સ્રષ્ટા વિધાતા નિંદ્ય થાય. વેદત્રયીરૂપ વિદ્યાવડે વિહીન તથા લક્ષ્મીવડે હીન એવા નાસ્તિકોએ સત્યાભાસ સરખું, જૂઠું અર્થવાદ સંબંધી સંન્યાસવિધિરૂપી વિજ્ઞાન પ્રવર્તાવ્યું છે, તેથી કંઇ ક્ષત્રિયોને સંન્યાસનો અધિકાર સિદ્ધ થતો નથી. પોતાથી પોતાનું પોષણ કરતા ક્ષત્રિએ મૌનપૂર્વક કપટ યોગનો આશ્રય કરી: મરવા શક્ય થવાય પણ જીવવા શક્ય

થવાય નહિ. માટે જે પુત્ર, પૌત્ર, દેવ, ઋષિ અતિથિ તથા પિતૃઓને પોષણ કરવામાં અસમર્થ હોય તેણે અરણ્યમાં જઇ એકલાએ સુખથી પોતાની જીવિકા ચલાવવી. ૧૫. અને એક ચર્યાથી જો સિદ્ધિ થતી હોય તો વનમાં એકલા રહેવાવાળા આ મૃગ, વરાહ તથા પક્ષિઓ પણ સ્વર્ગમાં જવાં જોઇએ. કદિ કોઈ પણ રાજા, સંન્યાસથી જો સિદ્ધિને પામે, તો એકાંત વિષે રહેલા પર્વત તથા વૃક્ષો પણ જલદી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય. ૧૬. કેમ કે આ પર્વત તથા વૃક્ષો નિત્ય સંન્યાસવાળાં, ઉપદ્રવરહિત, પરિગ્રહહીન તથા નિરંતર બ્રહ્મચારી છે. ૧૭. જ્યારે પુરૂષ પોતાની સંપત્તિ વિષે પારકાઓનાં કર્મજન્ય ફળને પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યારે કર્મ જ કરવાં એમ સિદ્ધ થયું, માટે કર્મ ન કરનારને સિદ્ધિ છે નહિ; માટે તમે પણ કર્મ જ કરો, ત્યાં તમે કહેશો કે મુમુક્ષુને દેહભરણ વિના બીજું કર્મ જ અપેક્ષિત છે નહિ, તો તે વિષે ઉત્પન્ન થયેલા મીનાદિક અને સ્થાવર જંતુઓને પણ પોતાનો દેહ જ ભર્તવ્ય છે-બીજો કોઈ છે નહિ, માટે તેઓ પણ મુક્ત થવા જોઇએ. ૧૮. પોતપોતાના કર્મવડે બધું જગત વ્યાપ્ત છે તેને તમે જુઓ " તેમ કર્મ ન કરનારને સિદ્ધિ થતી નથી, માટે કર્મ જ કર્તવ્ય છે."

अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापितं जगत् ।
तस्मात् कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

અધ્યાય ૧૧ મો—ઋષિઓ અને પક્ષિનો સંવાદ.

अर्जुन उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
तापसैः सह संवादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥

અર્જુન કહે છે—હે ભરતર્ષભ ! આ પ્રસંગે તાપસ સાથે ઇંદ્રના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસ કહેલો છે, તે હું કહું છું; સાંભળો !! ૧. દાઢી મૂછ વિનાના, મંદ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા, સમૃદ્ધ, બ્રહ્મચર્ય પાળનાર, "વન વિષે જ્યાં ત્યાં ફરવું એજ મુખ્ય ધર્મ છે" એમ માનનાર કેટલાક બ્રાહ્મણ, પોતાનાં ઘર, ભાઇઓ તથા પિતૃઓનો ત્યાગ કરી, વનમાં ચાલી નીકળ્યા. તેમને જોઈ દયા ઉત્પન્ન થવાથી ઇન્દ્રે સુવર્ણમય પક્ષિનું રૂપ ધારણ કરી તેમને આવી રીતે કહ્યું કેઃ—" મોટા યજ્ઞ કરી તેનું અવશિષ્ટ જમનારાઓએ જે કર્યું, તે બીજાં માણસ, ક્યારેય કરી શકે નહિ. ૨-૪. અને પવિત્ર કર્મ પણ એજ તથા જીવિત પણ એમનું જ ઉત્તમ છે; કારણ ધર્મમાં પરાયણ એવા તે, સિદ્ધાર્થ થઇ મુખ્ય ગતિને પ્રાપ્ત થયા." એવાં પક્ષિરૂપ ઇંદ્રનાં વચન સાંભળી તે બ્રાહ્મણોએ પરસ્પર આવી રીતે કહ્યું કે, "અરે ! આ પક્ષિ, યજ્ઞાવશિષ્ટ ખાનારની પ્રશંસા કરે છે. માટે જરૂર આ પક્ષી આપણને જ જણાવે છે. કેમ કે વિધ્વંસ એટલે જીર્ણ એવાં તૃણ પર્ણ ફળાદિક, તેમને ખાનારા આપણે છીએ, વાસ્તે આપણે શ્રેષ્ઠ છીએ" એમ માનવા લાગ્યા. ૬. તે વખતે પક્ષિએ પુનઃ તેમને કહ્યું કે, "તમે આગંતુક તથા સ્વાભાવિક દોષયુક્ત મૃગ, કીટ, તથા પક્ષિનાં

ઉચ્છિષ્ટ પડી ગએલાં તૃણ અને પર્ણ ફળાદિક ખાનાર છો માટે જ હું મૂઢ એવા તમારી પ્રશંસા કરતો નથી. કેમ કે વિઘસાશી બીજા થાય છે." ૭. એવાં પક્ષિનાં વચન સાંભળી વળી ઋષિઓએ પૂછ્યું કે, "હે વિહંગમ ! આ અવસ્થા પરમ શ્રેયરૂપ છે, એમ જાણી અમે તેને સેવન કરીએ છીએ. પણ તેથી કંઈ અધિક શ્રેય હોય તો તે કહે !! તો અમે તે ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ." ૮. પક્ષિએ કહ્યું કે, "હે તાપસગણ ! તમે કંઇ પણ મારાં વાક્યમાં શંકા નહિ રાખો અને ખરેખર વિશ્વાસ રાખશો તો હું, હિતરૂપ અને સત્ય વચન તમને કહીશ." ૯. એવાં પક્ષિનાં વચન સાંભળી ઋષિઓએ કહ્યું કે–"હે તાત ! હે ધર્માત્મન્ ! તું કલ્યાણના માર્ગને જાણે છે માટે તારાં વચન સારી રીતે અમે સાંભળશું અને તારા કહેવા પ્રમાણે અમે ચાલીશું માટે અમને ઉપદેશ કર." એવાં તાપસગણનાં વચન સાંભળી પક્ષી, તેઓ પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે—"ચતુષ્પદોમાં ગાય શ્રેષ્ઠ, ધાતુઓમાં સુવર્ણ શ્રેષ્ઠ, શબ્દોમાં મંત્ર શ્રેષ્ઠ અને બે પગવાળાઓમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે." ૧૦. કેમ કે બ્રાહ્મણને જન્મ આદિ મરણપર્યંત જાતકર્માદિરૂપ મંત્રોક્ત સંસ્કાર યથાકાલ કરાય છે. ૧૧, ૧૨. બ્રાહ્મણને વૈદિક કર્મ એ, અનુત્તમ સ્વર્ગનો માર્ગ છે. એમ જો ન હોય તો સ્વર્ગાર્થી એવા પ્રાચીન પુરૂષ, મારી સમક્ષ મંત્રસિદ્ધ એવાં કર્મ કેમ કરે ? ૧૩. જે મનુષ્ય ઇશ્વરત્વ બુદ્ધિવડે જે દેવતાની ઉપાસના કરે તે દેહાંત વિષે તે તે દેવતાના તાદાત્મ્યરૂપ સિદ્ધિને પામે છે. કર્મ સંજ્ઞિત એવા આ આદિત્ય, શશિ તથા તારકાત્મક સિદ્ધિત્રયને સર્વ ભૂત ઇચ્છે છે. માટે કર્માધિકાર સ્થાન ગાર્હસ્થ્યજ સિદ્ધિક્ષેત્ર છે, એટલે કે આ ગૃહસ્થાશ્રમ મોટો તથા પવિત્ર છે. વાસ્તે જે મનુષ્ય, કર્મની નિંદા કરી તમે કહેલા કુત્સિત ત્યાગમાર્ગ પ્રત્યે જાય છે, તો અર્થહીન એવા તે મૂઢોને પાપ લાગે છે. જેઓ દેવયાન માર્ગ, પિતૃયાન માર્ગ તથા શાશ્વત એવા બ્રહ્માવાપ્તિ માર્ગનો ત્યાગ કરી વર્તે છે એવા તે મૂઢ જનો, એમના ત્યાગથી ક્ષુદ્ર દંદશૂકાદિ સર્પની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. "દદામિ" ઇત્યાદિ મંત્રથી કહેલું ઉપાસનાયુક્ત કર્મ તમને હો !! કેમ કે તે તે માર્ગ વિષે નિષ્ઠાપૂર્વક જે સ્થિતિ તે જ તપસ્વિઓનું તપ કહેવાય છે, બીજું કાંઇ શરીરશોષણાદિ તપ કહેવાતું નથી તેમ નિયમથી દેવાર્ચન, પિતૃતર્પણ, બ્રહ્મોપાસના તથા ગુરૂજનની સેવા, એ કાર્યો દુષ્કર છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૪. અને દેવતાઓ પણ એવું દુષ્કર કર્મ કરી પરમ વિભૂતિને પ્રાપ્ત થયા છે. માટે તમોને હું કહું છું કે, તમો ગાર્હસ્થ્યને વહન કરો. ૧૫. પ્રજાનું મૂળ પણ કર્મ જ છે, માટે તે શ્રેષ્ઠ છે એમાં સંશય નહિ. માટે આ કુટુંબવિધિથી ગૃહસ્થનાં કર્મ વિષે સર્વ રહ્યું છે. ૧૬. હે બ્રાહ્મણો, સુખ દુઃખાદિ, દ્વંદ્વાતીત તથા વિમત્સર પુરૂષ, તપઃ શબ્દ વ્યવહારાર્થે તો યજ્ઞાદિકને જ કહે છે અને બ્રહ્મચર્યાદિયુક્ત અધ્યયનને મધ્યમ કહે છે. ૧૭. પ્રાતઃકાલે તથા સાયંકાલે યથાવિધિ પોતાના કુટુંબને જે અન્નનો વિભાગ કરી આપે તે વિઘસાશી, અધર્ષણીય પદને પ્રાપ્ત થાય. ૧૮. જે પુરૂષો અતિથિ, દેવ, પિતૃઓને તથા સ્વજનને યથાવિધિ અન્ન આપી, અવશિષ્ઠનું ભોજન કરે, તેઓ "વિઘસાશી" કહેવાય. ૧૯. (માટે જે સ્વધર્મનો આશ્રય કરી સુંદર વ્રતવાળા સત્યવાદી પુરૂષો, નિઃસંશય થઇ લોકના ગુરૂ થાય છે તે શોભે નહિ.) એ રીતે દુષ્કર કર્મ કરનાર અને વિમત્સર એવા તે પુરૂષો, સ્વર્ગ લોકને પ્રાપ્ત થઇ ઘણાંક વર્ષ પર્યંત નિવાસ કરે છે." ૨૦. અર્જુન કહે છે,–"તે બ્રાહ્મણો, પક્ષિરૂપ ઇંદ્રનાં ધર્માર્થસહિત તે હિતરૂપ વચન

સાંભળી, આશ્રમાંતરમાં સિદ્ધિ નથી, એમ જાણી, તેને છોડી દઇ ગાર્હસ્થ્યનો આશ્રય કરી રહ્યા. ૨૧. માટે હે સર્વજ્ઞ ! હે નરોત્તમ ! તમે પણ નિરંતર ધૈર્યનો આશ્રય કરો, શત્રુઓ જેમાંથી હણાયા છે એવી સમગ્ર પૃથ્વીને પાલન કરો." ૨૨.

तस्मात्त्वमपि सर्वज्ञ धैर्यमालंब्य शाश्वतम् ।
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हतामित्रां नरोत्तम ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये गुर्जरभाषायां ऋषिशकुनिसंवादकथने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો-નકુલનું ભાષણ.

वैशंपायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् ।
राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरम् ॥

વૈશંપાયન કહે છે—હે અરિંદમ ! હે જનમેજય ! અર્જુનનાં વચન સાંભળી માંસલ છાતિવાળો, દુઃખે કરી વિવર્ણ મુખવાળો, થોડું બોલનાર અને મહાપ્રાજ્ઞ નકુલ, સર્વ ધર્મ ધરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજા સામે જોઇ તે પ્રત્યે ભાઇના ચિત્તને અનુરોધન કરી આવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે,-" હે મહારાજ, વિશાખયૂપ નામના ક્ષેત્રમાં સર્વ દેવતાઓએ અગ્નિ-સ્થાપન કરવા સારૂ સ્થંડિલ નિર્માણ કર્યાં હતાં, તેઓ આજ દિવસ પર્યંત જોવામાં આવે છે તેથી એમ જણાય છે જે, દેવતાપણું પણ કર્મનું જ ફળ છે. ૧-૩. હે પાર્થિવ ! અના-સ્તિક પ્રાણિઓને વૃષ્ટિદ્વારા અન્ન આપનાર જે પિતૃઓ છે, તે પણ વિધિ જોઈ કર્મ જ કરે છે. માટે હે ભારત ! વેદવાદનો ત્યાગ કરનારા પુરૂષોને અત્યંત નાસ્તિક જાણો. ૪. અને સર્વ કર્મને પ્રિય માની જે વેદોક્ત કર્મ કરે છે, તે દેવયાન માર્ગેથી બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. કેમ કે આ ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ આશ્રમથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ વેદના નિશ્ચયવાળા પુરૂષ કહે છે. ૫. હે નરાધિપતિ ! શ્રુતિસંપન્ન બ્રાહ્મણો પાસે જઇ તમો સમજો ! હે મહારાજ ! જે ધર્મથી ધન સંપાદન કરી યજ્ઞાદિક કર્મ કરે અને જેણે ચિત્ત જીત્યું હોય તે સાત્વિક સંન્યાસી કહેવાય. ૬-૭. જે ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધિ સુખ-ભોગને જોયા વગર સ્વર્ગાદિક વિષે નિષ્ઠાવાન થઈ દેહનો ત્યાગ કરે તે તામસ સંન્યાસી કહેવાય; હે પાર્થ ! જે સ્થાનક વગરનો પર્યટન કરનાર, વૃક્ષના મૂળના આશ્રયવાળો, પાક ન કરનાર, જેણે સર્વ વૃત્તિઓને રૂંધી છે એવો જે મુનિ હોય તે ભિક્ષુક સંન્યાસી કહેવાય. હે પાર્થ ! ક્રોધ, હર્ષ તથા વિશેષે કરી ચાડિયા-પણાનો અનાદર કરી, જે બ્રાહ્મણ વેદાધ્યયન કરે, તે ત્યાગી જ કહેવાય. ૮. એક તરફ બીજા સર્વ આશ્રમ ત્રાજવામાં મૂકયા અને એક તરફ એકલો ગૃહસ્થાશ્રમ મૂકયો, ત્યાં બેઉ ત્રાજવાં સમાન થયાં. ૯. (માટે એકલો ગૃહસ્થાશ્રમ બ્રહ્મચર્યાદિ ત્રણ આશ્રમતુલ્ય છે. હે ભારત ! તેમ બીજા આશ્રમોથી કેવળ સ્વર્ગનો લાભ થાય છે પણ ગૃહસ્થાશ્રમથી તો કામ તથા સ્વર્ગ બેઉ મળે છે. માટે લોકવેત્તા મહર્ષિઓને ગૃહસ્થાશ્રમ પરમગતિરૂપ છે.) હે ભરતર્ષભ ! એમ જાણી, રાગદ્વેષરહિત જે મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમ કરે તે ભાગ્યશીલ છે અને જે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી, વિમૂઢની પેઠે વનમાં જાય તે હતભાગ્ય કહેવાય છે. ૧૦. (કેમ કે ધર્મધ્વજી નર, વનમાં જઈ, જો કામનાઓને ઇચ્છે છે તો એને યમરાજ મૃત્યુ-

પાશવડે કંઠવિષે બાંધે છે. તેમ હું કર્તા છું, એમ અભિમાનથી કરેલું કર્મ ફળદાયક થતું નથી, અને હે મહારાજ! અભિમાનના ત્યાગપુરઃસર કરેલું કર્મ મહાફળ આપનાર થાય છે.) કેમ કે શમ, દમ, ધૈર્ય, સત્ય, શૌચ, સરળતા, યજ્ઞ, ધૃતિ તથા ધર્મ, એ ઋષિઓને હિતરૂપ નિત્ય વિધિ છે. ૧૧. (અને આ ગાર્હસ્થ્ય વિષે પિતૃ, દેવ તથા અતિથિ વાસ્તે સમારંભ પ્રશસ્ય છે. હે મહારાજ! આ ગાર્હસ્થ્યથી જ ત્રિવર્ગરૂપ ફળ થાય છે. આ અપ્રતિષેધિત વિધિ વિષે વર્તનાર નિષ્ઠાવાનનો ક્યારેય નાશ છે નહિ.) હે રાજન્! ધર્માત્મા અને પાપરહિત પ્રજાપતિએ, વિવિધ પ્રકારની દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો વડે પ્રજા મ્હારૂં યજન કરશે, એમ જાણી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી. ૧૨. તેમ જ યજ્ઞ વાસ્તે વેલો, વૃક્ષ, ઔષધિ, મેધ્ય પશુ તથા હવિષ પણ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. ૧૩. માટે તે યજ્ઞરૂપ કર્મ, વિશેષે કરી ગૃહસ્થાશ્રમીને બેડીની પેઠે રોધ કરનારૂં છે. વાસ્તે ગૃહસ્થપણું આ લોકવિષે દુષ્કર તથા દુર્લભ છે. ૧૪. હે મહારાજ! તે ગાર્હસ્થ્યને પ્રાપ્ત થઈ પશુ ધાન્ય તથા ધન વડે સંયુક્ત જે ગૃહસ્થો, યજન ન કરે, તેઓ નિરંતર પાપભાગી થાય છે. ૧૫. (કેટલાક ઋષિઓ સ્વાધ્યાયરૂપ યજ્ઞ કરે છે. કેટલાક જ્ઞાનયજ્ઞ કરનાર છે, અને બીજા કેટલાક યોગિઓ મહાયજ્ઞનો મનમાં જ વિસ્તાર કરે છે. એ રીતે જેથી મનનું સમાધાન થાય તેવા માર્ગ પ્રત્યે રેહેનાર બ્રહ્મભૂત એવા દ્વિજાતિને દેવતાઓ પણ ઇચ્છે છે. માટે તમે પણ ત્યાંથી ગ્રહણ કરેલાં વિચિત્ર પ્રકારનાં રત્ન યજ્ઞવિષે ત્યાગ કર્યા વગર નાસ્તિકની પેઠે બોલો છો. હે નરાધિપ! કુટુંબ હોય ત્યાં સુધી હું ત્યાગને જોતો નથી. માટે રાજસૂય, અશ્વમેધ, સર્વમેધ અને બ્રાહ્મણોએ અભિમાનિત બીજા પણ જે જે યજ્ઞ છે, તે વડે હે મહીપાલ! દેવપતિ ઇન્દ્રની પેઠે યજન કરો. રાજાના પ્રમાદરૂપ દોષથી ચોરાદિકનો ઉપદ્રવ થાય છે, તેથી જે રાજા, પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે, તે રાજા કલિસ્વરૂપ કહેવાય. હે વિશાંપતે, તેમ જ માત્સર્યાવિષ્ટ ચિત્તવાળા આપણે પણ અશ્વ, ગાયો, દાસીઓ, શણગારેલી હસ્તિનીઓ, ગ્રામ, જનપદ, ક્ષેત્ર તથા ઘર બ્રાહ્મણોને નહિ આપીએ તો કલિસ્વરૂપ થઇશું. અદાતા, શરણાગતની રક્ષા ન કરનાર રાજાઓ દોષના જ ભોક્તા થાય છે પણ ક્યારેય સુખના ભોક્તા થતા નથી. તેમ જ હે પ્રભો! તમે પણ મહાયજ્ઞથી યજન કર્યા વગર અને પિતૃસ્વધા કર્યા વિના તથા તીર્થો વિષે સ્નાન કર્યા વગર જો ચાલી નિકળશો, તો વાયુએ પ્રેરણા કરેલા મેઘની પેઠે નાશને પ્રાપ્ત થશો. ને બન્ને લોકથી ભ્રષ્ટ થઇ પિશાચની યોનિને પ્રાપ્ત થશો. જે અહંતા તથા મમતાનો ત્યાગ કરે તે જ ત્યાગી જાણવો. કેવળ ઘરનો ત્યાગ કરવાથી ત્યાગી કહેવાય નહિ. અપ્રતિષેધિત એવા એ વિધિ વિષે વર્તતા બ્રાહ્મણને હે મહારાજ! ક્યારેય ઉત્તમ સ્થિતિ છે નહિ.) હે પાર્થિવ! ઇન્દ્ર જેમ દૈત્યના સૈન્યને હણે તેમ સંગ્રામ વિષે વેગથી સમૃદ્ધ એવા શત્રુઓને હણી હે પાર્થ! પ્રાચીનોએ કહેલા તથા શિષ્ટોએ સેવિત એવા સ્વધર્મ વિષે પ્રીતિમાન્ મનુષ્ય, કોણ શોચ કરે? કોઇ ન કરે. ૧૭. ક્ષત્રિય ધર્મ તથા પરાક્રમથી પૃથ્વીને જીતી મંત્રવેત્તાઓને દઇ, હે નરેન્દ્ર! તમો સ્વર્ગ પ્રત્યે જશો, માટે હવે આ ટાણે તમારે શોચ કરવો નહિ." ૧૮.

क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण जित्वा महीं मंत्रविद्भ्यः प्रदाय ।
नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेंद्र गंता न शोचितव्यं भवताऽद्य पार्थ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नकुलवाक्ये गुर्जरभाषायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો-સહદેવનું ભાષણ.

सहदेव उवाच ॥ न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥

સહદેવ કહે છે,–" હે ભારત ! મમકારાસ્પદ દ્રવ્ય બાહ્ય અને આભ્યંતર ભેદ વડે બે પ્રકારનું છે. તેમાં બાહ્ય દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધિ થાય નહિ, અને આભ્યંતર દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાથી પણ સિદ્ધિ થાય કે ન થાય, એમાં સંદેહ પડતું છે. (માટે બાહ્યમમકાર-શૂન્ય અને આભ્યંતર મમકારસંપન્નને જે ધર્મ તથા જે સુખ થાય છે તે અમારા શત્રુઓને થાઓ.) આભ્યંતર મમકારનો ત્યાગ કરી પૃથ્વીને પાલન કરનારો જે ધર્મ તથા જે સુખ થાય છે, તે અમારા મિત્રગણુને હો ! ! ૧–૨. જેમાં બે અક્ષર છે એવો મૃત્યુ અને ત્રણ જેમાં અક્ષર છે એવું શાશ્વત બ્રહ્મ છે. (**मम**–આ બે અક્ષર) મારૂં, એ રીતે જે સ્વીકારે એ મૃત્યુ અને (**न मम**–આ ત્રણ અક્ષર) મારૂં નહિ, એ રીતે જે પરિત્યાગ તે શાશ્વત બ્રહ્મ. એટલે કે, મારૂં એ રીતે જે સ્વીકાર એ સંસારનું મૂળ, અને મારૂં નહિ એ રીતે જે પરિત્યાગ તે મોક્ષનું મૂળ. ૩. (હે રાજન્, બ્રહ્મ તથા મૃત્યુ અલક્ષિત થઇ બુદ્ધિનો આશ્રય કરી શાસ્ત્રકર્તાઓને લડાવે છે એમાં સંશય નહિ–એટલે કે, કેટલાક કર્તા આત્મા નિત્ય છે, એમ કહે છે અને કેટલાક અનિત્ય કહે છે.) હે ભારત ! આત્માનો જો નિયત એવો અવિનાશ હોય તો પ્રાણિઓના શરીરને હણી હણનાર હિંસાને પ્રાપ્ત થાય નહિ. ૪. અને કદિ આત્મા દેહની સાથે ઉત્પન્ન થતો હોય ને પાછો દેહની સાથે નષ્ટ થતો હોય તો ક્રિયામાર્ગ વૃથા થાય. ૫. માટે બન્નેમાંથી એકેનો નિશ્ચય કર્યા વગર અત્યંત પ્રાચીન અને સત્પુરૂષોએ સેવન કરેલો માર્ગ, વિદ્વાનોએ સેવન કરવાને યોગ્ય છે. ૬. માટે જે રાજા સ્થાવર જંગમ સહિત સમગ્ર પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થઇ, તેને જો સારી રીતે ભોગવે નહિ તો તેનું જીવિત નિષ્ફળ છે. ૭. (અથવા હે રાજન્ ! વનમાં નિવાસ કરનાર અને વનોદ્ભવ ફળ-મૂળાદિક વડે જીવનાર અને જેની દ્રવ્ય વિષે જો મમતા થાય, તો તે મૃત્યુના મુખમાં વર્તે છે એમ જાણવું.) હે ભારત ! ભૂતોનું બાહ્યાભ્યંતર દ્રવ્ય જે છે, તે પણ વ્યાપક પરમા-ત્માની સત્તા છે, એમ તમે જાણો. જે પુરૂષો તાદાત્મ્યરૂપ ભૂતને નિત્ય સિદ્ધ છે, એમ જાણે તે મહાભયથી મુક્ત થાય છે. ૮. તમે અમારા પિતા, માતા, ભ્રાતા, તથા ગુરૂ છો માટે પીડિત એવા અમારા દુઃખરૂપ પ્રલાપને ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો. ૯, હે પૃથ્વીપાલ ! હે ભરતસત્તમ, ખોટું વા ખરૂં જે કંઇ મેં આ ભાષણ કર્યું તે બધું ભક્તિએ કરીને જ કર્યું છે. કંઇ જ્ઞાનના ગર્વથી કર્યું નથી એમ તમે જાણો." ૧૦.

तथ्यं वा यदि वाऽतथ्यं यन्मयैतत्प्रभाषितम् ।
तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सहदे[illegible] गुर्जरभाषायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો-દ્રૌપદીનું ભાષણ.

वैशंपायन उवाच ॥ अव्याहरति कौंतेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
भ्रातृणां ब्रुवतां तांस्तान् विविधान् वेदनिश्चयान् ॥

વૈશંપાયન કહે છે—હે જનમેજય ! વિવિધ પ્રકારના તે તે વેદનિશ્ચય, ભાઇઓએ કહ્યા તોય પણ ધર્મરાજ કુંતિપુત્ર યુધિષ્ઠિર કંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ૧. ત્યારે મોટા કુળજનસંપન્ન, વિસ્તીર્ણ નેત્રવાળી, સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ, યુધિષ્ઠિર વિષે વિશેષ કરી હમેશ માન કરનારી રાજાએ નિરંતર લડાવેલી, ધર્મજ્ઞ, ધર્મદર્શિની અને કટિપશ્ચાદ્‌ભાગ જેનો મોટો છે એવી સુંદરી દ્રૌપદી, હસ્તિઓ વડે વીંટાએલો જેમ યૂથપતિ હોય તેમ સિંહ તથા શાર્દૂલ સરખા ભાઇઓથી વીંટાઇ બેઠેલા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સ્વામી સામે જોઈ, આજ્ઞા લઈ, રમણીય અને સાંત્વવાદથી આવી રીતે વચન કહેવા લાગી કે–" હે પાર્થ, આ તમારા ભાઇઓ વારંવાર આક્રંદ કરતા ચાતકની પેઠે શુષ્કકંઠ થયા છે, એમને તમે આનંદ આપતા નથી. ૨–૬. (હે મહારાજ ! જાણે મદોન્મત્ત મોટા હસ્તી હોય નહિ એવા અને નિરંતર દુઃખભાગી આ ભાઇઓને યુક્તિયુક્ત વાક્યવડે આનંદયુક્ત કરો.) હે રાજન્ ! પૂર્વે દ્વૈત વનમાં શીત, વાયુ તથા આતપથી પીડિત થએલા અને એકઠા મળી બેઠેલા આ ભાઇઓને તમે આવી રીતે વચન કહ્યાં હતાં જે, હે શત્રુને દમન કરનાર ! હે ભાઇઓ ! સંગ્રામવિષે દુર્યોધનને હણી આપણે સર્વ કામનાઓ વડે સંપૂર્ણ પૃથ્વીને ભોગવશું અને સંગ્રામવિષે જીતવા ઇચ્છતા રથીઓને વિરથ કરી મોટા હસ્તીઓને હણી ઘોડેસ્વાર સહિત તે રથ તથા મોટા હસ્તીથી પૃથ્વીને આચ્છાદન કરી, દક્ષિણાવાળા અને સમૃદ્ધ. વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞોવડે યજન કરનાર તમોને વનવાસજન્ય દુઃખ, સુખ માટે થશે. ૭–૧૦. હે ધર્મભૃતાંવર ! એ રીતે તમે પોતે ભાઇઓને કહ્યું હતું અને હવે આ ટાણે હે વીર ! અમારાં મનને વ્યથાયુક્ત કરો છો ? ૧૧. નપુંસક પુરૂષ, પૃથ્વીને ભોગવે નહિ અને ધનને પ્રાપ્ત થાય નહિ. નપુંસકના ઘર વિષે જેમ કાદવમાં મત્સ્ય હોય નહિ તેમ પુત્ર પણ હોય નહિ, ૧૨. દંડ વગરનો ક્ષત્રિય શોભે નહિ, તેમ દંડ વિનાનો રાજા પૃથ્વીને પણ ભોગવે નહિ. તેમજ હે ભારત ! હે રાજસત્તમ ! દંડરહિત રાજાની પ્રજા સુખ પામે નહિ. ૧૩. સર્વ ભૂતવિષે મિત્રતા, દાન, અધ્યયન, તથા તપ, એ બ્રાહ્મણનો જ ધર્મ છે રાજાનો નથી. ૧૪. અસત્પુરૂષોને દંડ, સત્પુરૂષોનું પરિપાલન, તથા સંગ્રામવિષે પાછા ન પડવું, એ રાજાઓનો પરમ ધર્મ છે. (જેને વિષે ક્ષમા ને ક્રોધ, દાન ને અદાન, ભય તથા નિર્ભયતા, નિગ્રહ ને અનુગ્રહ, એ દ્વંદ્વ વિદ્યમાન હોય, તે ધાર્મિક કહેવાય તમે શ્રુતથી, દાનથી, સાંત્વનાથી, યજનથી તથા યાચનાથી કંઇ પૃથ્વી સંપાદન કરી નથી. હે વીર ! પરાક્રમથી ઉદ્યુક્ત થએલા હસ્તી અશ્વ તથા રથોવડે સંપન્ન, પ્રભુશક્તિ, મંત્રશક્તિ તથા ઉત્સાહશક્તિઓથી શ્રેષ્ઠ અને દ્રોણ, કર્ણ અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્યે રક્ષિત એવું શત્રુઓનું સૈન્ય તમે હણ્યું માટે પૃથ્વીને ભોગવો. હે પ્રભો ! હે મહારાજ ! હે પુરૂષશાર્દૂલ ! તમે નાના પ્રકારના દેશોથી યુક્ત જંબુદ્વીપને દંડવડે મર્દન કર્યો. હે નરાધિપ ! જંબુદ્વીપ સરખો ક્રૌંચદ્વીપ પણ મહામેરૂની પૂર્વ તરફથી તમે દંડવડે મર્દન કર્યો. હે પુરૂષવ્યાઘ્ર ! તેજ રીતે મહામેરૂથી ઉત્તરે શાકદ્વીપ સરખો ભદ્રાશ્વખંડ પણ તમે દંડવડે મર્દન કર્યો. હે વીર ! એ રીતે નાના પ્રકારના દેશ જેમાં રહ્યા છે,

એવા અંતર દ્વીપસહિત દ્વીપ સાગરમાં પ્રવેશ કરીને પણ તમે દંડથી મર્દન કર્યા. હે ભારત! હે મહારાજ! એવાં એ અપ્રતિમેય કર્મ કરી દ્વિજાતિવડે પૂજ્યમાન તમે પ્રસન્ન થતા નથી? હે ભારત! તમે, ઉન્મત્ત વૃષભ તથા મદોન્મત્ત ગજેંદ્ર સરખા આ ભાઇઓને જોઇ આનંદને પ્રાપ્ત થાઓ! તમે સર્વ દેવ સરખી પ્રતિમાવાળા, શત્રુને સહન કરનાર, અને શત્રુને તપાવનાર છો, એમાંથી એક પણ સ્વામી હોય તો સુખની સીમા રહે નહિ, એવી મારી મતિ છે. ત્યારે હે પુરૂષવ્યાઘ્ર! પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ તમે પાંચેય મારા પતિ છો, તેથી નિઃસીમ સુખ થાય તેમાં તો શું જ કહેવું? જેમ શરીરને ચેષ્ટા કરવામાં સમસ્ત ઇંદ્રિયો સહાયક છે તેમ તમે મને ઉપયોગી છો. હે જનાધિપ! પૂર્વે સર્વદર્શિની તથા સર્વજ્ઞ એવી શ્વશ્રૂ કુંતીએ મને આવી રીતે કહ્યું હતું કે, હે પાંચાલિ! જલદી પરાક્રમ કરનાર યુધિષ્ઠિર, અનેક સહસ્ર રાજાઓને હણી, અત્યુત્તમ સુખ વિષે તને રાખશે, તે તેનું કહેવું કયારેય પણ મિથ્યા થાય નહિ પણ તમારા મોહથી તે વ્યર્થ થશે એમ હું જોઉં છું. અને જેમનો જ્યેષ્ઠ ઉન્મત્ત થાય તો બીજા સર્વ, તેને અનુસરનાર થાય. હે મહારાજ! તમારા ઉન્માદથકી સર્વ પાંડવ ઉન્માદયુક્ત થાય. હે નરાધિપ! જો અનુન્મત્ત એવા તમારા ભાઇઓ ઉન્માદયુક્ત થાય તો નાસ્તિકો સાથે તમને બાંધી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરે. આપ જે અભિલાષા રાખો છો, તે મૂઢનું કાર્ય છે. એમ કરવાથી કોઇ શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થાય નહિ. અને ઉન્માદના વશ્ય થઇ જે, ઉન્માર્ગે ચાલે, તે ધૂપ, અંજનયોગ તથા નસ્ય કર્મે કરી વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય થાય છે. હે ભરતસત્તમ! હું પુત્રરહિત થવાથી લોકો વિષે સ્ત્રીઓમાં સર્વથી અધમ છું. તો પણ જીવવાને ઇચ્છું છું, યત્ન કરતાં એમની સમક્ષ આ ટાણે મારાં વચન મિથ્યા કરશો માં. એમ કરતાં નહિ માનો તો સર્વ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી પોતાની મેળે આપત્તિમાં પડશો.) ૧૫. હે રાજસત્તમ! જેમ પૃથ્વી વિષે માંધાતા તથા અંબરીષ, રાજાઓમાં માન્ય હતા, તેના સરખી યોગ્યતાને આ ટાણે તમે પણ પ્રાપ્ત થયા છો. ૧૬. હે રાજન્! ધર્મે કરી પ્રજાને પાલન કરતાં પર્વત, વન તથા દ્વીપસહિત દેવી એવી પૃથ્વીનું પાલન કરો, "અને ખેદયુક્ત મનવાળા થાઓ નહિ. ૧૭. હે નૃપોત્તમ! વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞોવડે યજન કરો! શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરો!! અને બ્રાહ્મણોને ધન, ભોગ તથા વસ્ત્ર આપો." ૧૮.

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्युध्यस्वारीन् प्रयच्छ च ।
धनानि भोगान् वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये गुर्जरभाषायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો-અર્જુનનું પુનઃ ભાષણ.

वैशंपायन उवाच ॥ याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतम् ॥

વૈશંપાયન કહે છે,—હે જનમેજય! યાજ્ઞસેની દ્રૌપદીનાં વચન સાંભળી અર્જુન, અચ્યુત એવા મહાબાહુ જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને માનપુરઃસર પુનઃ કહેવા લાગ્યા કે, "દંડ સર્વ

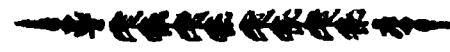
પ્રજાને શિક્ષા કરે છે. અને દંડ જ અભિરક્ષણ પણ કરે છે. બધા નિદ્રિત થઇ જાય તે વખતે પણ દંડ જાગ્રત રહે છે. માટે વિદ્વાન્ પુરૂષો, "દંડ છે" એજ ધર્મ છે, એમ કહે છે. ૧–૨. હે જનાધિપ! ધર્મ અર્થ તથા કામને પણ દંડ જ સંરક્ષણ કરે છે, માટે ત્રિવર્ગ પણ દંડથી જ સિદ્ધ થાય છે. ૩. ધન તથા ધાન્યનું પણ દંડથી રક્ષણ થાય છે. માટે હે વિદ્વાન્ લૌકિક વ્યવહારને જોઇ તમે પણ દંડને ધારણ કરો. ૪. જુઓ !! કે, કેટલાક રાજદંડના ભયથી, કેટલાક યમદંડના ભયથી અને કેટલાક લોકભયથી પાપ કરતા નથી. ૫. પાપી એવા કેટલાક પરસ્પર એક બીજાના ભયથી પાપ કરતા નથી. એ રીતે સાંસિદ્ધિક એવા સર્વ લોકમાં સર્વ દંડ વિષે રહ્યું છે. ૬. (કેટલાક દંડના ભયથી પરસ્પર બ્હીતા નથી, માટે જો દંડ પાલન ન કરતો હોય, તો માણસ નરકમાં જઇને ડૂબે. જે માટે અદાંત પુરૂષોને તાડનાદિવડે દમન કરે છે અને ખરાબ પુરૂષોને દંડે છે, એ રીતે દમન તથા દંડન કરે છે તેથી તેને વિદ્વાન્ પુરૂષો "દંડ" એમ કહે છે. બ્રાહ્મણોએ વાણીએ કરી દંડ આપવો, ક્ષત્રિયોએ રાજાને પગાર આપવો, વૈશ્યોએ રાજાઓને ધન આપવું અને શૂદ્રને કંઇ દંડ નહિ એટલે એની પાસે દાસપણું કરાવવું, એ એનો દંડ છે. હે વિશાંપતે! મનુષ્યોને સંમોહ ન થવા સારૂ અને અર્થસંરક્ષણ વાસ્તે, દંડસંજ્ઞિક મર્યાદા લોક વિષે સ્થાપન કરી છે. જ્યાં, શ્યામ વર્ણવાળો, રક્ત નેત્રવાળો અને સારી રીતે ઉદ્યત થએલો દંડ વિચરે છે ત્યાં, પ્રજા મોહ પામે નહિ. દંડ કરનાર યથાપરાધ જુવે, તો બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા ભિક્ષુક; એ મનુષ્ય દંડના ભયથી જ પોતપોતાના માર્ગ વિષે રહે છે. હે રાજન્! ભય વગર માણસ યજન કરે નહિ, તેમ ભય વગર કોઇને કંઇ દેવા પણ ઇચ્છે નહિ. તેમ જ કોઇ પણ પુરૂષ ભય વગર કરેલી કબુલાત ઉપર ઉભું રહેવા પણ ઇચ્છે નહિ. માણસ પારકાં મર્મસ્થાન કાપ્યા વિના અને દુષ્કર કર્મ કર્યા વિના અને મત્સ્યઘાતિની પેઠે પોતાનો અપકાર ન કરનાર એવાઓને પણ હણ્યા વિના મોટી લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થાય નહિ.) પારકાઓને ન હણનારની કીર્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી. તેને વિત્ત મળતું નથી અને તેની પ્રજા પણ હોતી નથી. જુવો!! ઇન્દ્ર વૃત્રાસુરને મારી મહેન્દ્રપણાને પ્રાપ્ત થયો. ૭. અસુરને હણનાર દેવતાઓની લોકો અત્યંત પૂજા કરે છે. એજ રીતે રૂદ્ર, કાર્તિકસ્વામી, ઇંદ્ર, અગ્નિ, વરૂણ, યમ, કાલ, વાયુ, મૃત્યુ, કુબેર, રવિ, વસુઓ, મરૂતો સાધ્ય તથા વિશ્વદેવ એ સર્વ દેવો, અસુરને હણનાર છે, તેથી તેમના પ્રતાપ વડે નમ્ર જનો, તેમને નમે છે. પણ શાંતિમાં પરાયણ, દાંત, સર્વભૂત વિષે મધ્યસ્થ એવા બ્રહ્મા, ધાતા તથા પૂષાને કોઇ રીતે નમતા નથી. ૮–૧૦. (સર્વ કર્મ વિષે પ્રશાંત રહેનાર માણસ તો કોઇજ જય પામે છે. હું આ લોક વિષે અહિંસાવડે જીવનાર કોઇને પણ જોતો નથી. પ્રાણિવડેજ પ્રાણીઓ જીવે છે. તેમાં અત્યંત બળવાન પ્રાણીઓ દુર્બલતાથી જીવે છે. નકુળ મૂષિકને, બિડાલ નકુળને શ્વાન બિડાલને અને ચિત્ર વ્યાઘ્ર શ્વાનને ભક્ષણ કરે છે, અને તેમને પુરૂષ ભક્ષણ કરે છે તે તમે જુઓ! એમ જ કાલ વ્યતીત થાય છે. આ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ જગત આ-ણનું અન્ન છે. દૈવવિહિત વિધાનમાં વિદ્વાન્ મોહ પામતો નથી. તેમ જ તમને પણ હે રાજેન્દ્ર! વિધાતાએ શૌર્યાદિ ગુણયુક્ત ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન કર્યા છે વાસ્તે તેવા થવા યોગ્ય છો; ક્રોધ તથા હર્ષનો ત્યાગ કરીને જે મંદ ક્ષત્રિય, વનમાં જઇ તપશ્ચર્યા કરે છે, તેઓ પણ વધ વિના પ્રાણયાત્રા કરતા નથી, કેમ કે ઉદક, પૃથ્વી તથા ફળ વિષે ઘણાક પ્રાણિઓ રહ્યા

છે તેમને પ્રાણ નિર્વાહ વાસ્તે કોઈ પણ નથી હણતો તેમ નથી ? બધા હણે છે. સૂક્ષ્મ યોનિવાળાં કેટલાંક જે કર્મગમ્ય પ્રાણીઓ છે, તે પાંપણના આઘાતથી પણ નાશ પામે છે. ક્રોધ તથા મત્સર રહિત મુનિઓ ગ્રામમાંથી નીકળી, પરિમોહિત એવા તેઓ, વનમાં જ કુટુંબ ધર્મ પાળે છે. એ રીતે વનમાં કુટુંબધર્મી તે મનુષ્ય, પૃથ્વીને ભેદી, ઔષધિને કાપી, વૃક્ષાદિક છેદી અને અંડજ પશુને હણી યજ્ઞનો વિસ્તાર કરનાર છતાં સ્વર્ગને પામે છે. હે કૌંતેય ! દંડયુક્ત નીતિ પ્રવર્તવાથી સર્વ ભૂતના સર્વ ઉપક્રમ સિદ્ધ થાય છે. એમાં મને સંશય નથી.) લોકવિષે જો દંડ ન હોય તો, આ પ્રજા નાશ પામે, અને જળ વિષેના નાના મત્સ્યને જેમ મોટા મત્સ્ય ભક્ષણ કરે છે તેમ, અત્યંત બળવાન્ દુર્બળને જ ભક્ષણ કરી જાય. ૧૧. સારી રીતે પમાડેલો દંડ, પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, એ રીતે પૂર્વે બ્રહ્માએ જે કહ્યું છે તે સત્ય છે. જુઓ અગ્નિ પણ શાંત થઇ પાછો ફુત્કારથી ભયભીત થઇને દંડના ભયથી પ્રજ્વલિત થાય છે ૧૨. (સારા નરતાનો વિભાગ કરનાર દંડ, જો લોકવિષે ન હોય તો આ સર્વ જગતમાં અંધકાર થઇ જાય અને સારાસાર કંઈ પણ જણાય નહિ. મર્યાદાના ભેદક વેદનિન્દક નાસ્તિકો પણ દંડથી પીડિત થઈ તત્કાળ મર્યાદા પાળવામાં પ્રવર્તમાન થાય છે. સર્વ લોક દંડથી જીતાએલો છે, સ્વભાવથી પવિત્ર જન તો દુર્લભ છે, દંડના ભયથી બીધેલો પુરૂષ, મર્યાદા પાલન કરવામાં પ્રવર્તમાન થાય. એ રીતે ચાતુર્વર્ણ્યને હર્ષ થવા સારૂ અને તેને વિનય પમાડવા સારૂ તેમ જ પૃથ્વીવિષે ધર્મ તથા અર્થનું રક્ષણ કરવા સારૂ વિધાતાએ દંડ નિર્માણ કર્યો છે. જો પક્ષિઓ તથા શિકારી પશુઓ, દંડથી ભય પામતાં ન હોય તો, પશુ, મનુષ્ય તથા યજ્ઞયોગ્ય હુતદ્રવ્યને પણ ખાઇ જાય. જો પાલન કરનાર દંડ ન હોય તો બ્રહ્મચારી અધ્યયન ન કરે, અપત્યવાળી ગાયને લોક દોહન ન કરત અને કન્યાનો વિવાહ ન કરત, જો પાલન કરનાર દંડ ન હોત તો સર્વનો ઉચ્છેદ થાત, સર્વ મર્યાદા ભેદાઇ જાત. અને સર્વ મનુષ્યો સર્વ ઠેકાણે મમત્વ કરત. જો પાલન કરનાર દંડ ન હોત તો વિધિપુરઃસર દક્ષિણાવાન એવા સંવત્સર, અને સત્ર નિર્ભય રહેત નહિ. આશ્રમી પુરૂષો યથોક્ત આશ્રમધર્મ પાળત નહિ, તેમ કોઇ વિદ્યાને પણ પ્રાપ્ત થાત નહિ. પાલન કરનાર દંડ જો ન હોય તો જોડેલા ઉષ્ટ્ર, બલીવર્દ, અશ્વ, અશ્વતર તથા ગર્દભ, વાહનને વહન કરે નહિ. જો પાલન કરનાર દંડ ન હોય તો, ચાકર સ્વામિનું અને બાળકનું અને વડિલોનું વચન કયારેય માનત નહિ. તેમ યુવતી, ધર્મનું આચરણ પણ કરત નહિ. સર્વ પ્રજા દંડ વિષે રહી છે માટે દંડ વિષે જ ભય રહ્યું છે, એમ વિદ્વાન્ પુરૂષો જાણે છે. મનુષ્યોને સ્વર્ગ પણ દંડ વિષે રહ્યો છે, એ રીતે આ સર્વ લોક દંડ વિષે સુપ્રતિષ્ઠિત છે. જ્યાં શત્રુને નાશ કરનાર અને સારી રીતે વિહિત દંડ વિચરે છે, ત્યાં કપટ, પાપ, વા વંચના, એ કંઇ પણ દેખાતું નથી. ઉદ્યુક્ત થએલો દંડ જો ન હોય તો, શ્વાન, હવિષ જોઇ તેને ચાટવા લાગે, ને કાગડો પુરોડાશનું હરણ કરે. કદી આ રાજ્ય ધર્મથી વા અધર્મથી પ્રાપ્ત થયું પણ તે વિષે શોક છોડી દઇ ભોગ ભોગવો અને યજન કરો ! એટલે પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરેલા, શોભિતાં ઉત્તમ અન્ન જમતા તથા ફળ અને દાનોથી વસતા સર્વ જનો, સુખેથી ધર્માચરણ કરે. સર્વ સમારંભ અર્થને આધીન રહ્યા છે એમાં સંશય નહિ. અર્થ દંડને આધીન છે માટે દંડનું ગૌરવ તો જુઓ ! લોકનો તેવો વ્યવહાર થવા સારૂ ધર્મ સંબંધી શુભ ભાષણ કર્યું છે. પણ દુષ્ટની અહિંસા એ જ

સાધુની હિંસા છે, માટે એ બન્નેમાંથી આર્તનું રક્ષણ કરવું એ કલ્યાણરૂપ છે. અત્યંત ગુણવાન કંઇ નથી, તેમ અત્યંત નિર્ગુણ પણ કંઇ નથી. સર્વ કાર્યમાં સારૂં વા નરસું બન્ને દેખાય છે. પશુઓના વૃષણ છેદે છે, તેમની નાસિકા ભેદે છે, એટલે તે પશુઓ, ઘણોક ભાર વહન કરે છે, એ રીતે દમન કરીને, તેમને બાંધે છે. હે મહારાજ ! એ રીતે અસત્યથી આકુળ તથા દંડ વડે જર્જરીકૃત લોક વિષે તે તે ન્યાયથી પુરાણધર્મને આચરો –યજન કરો–દાન આપો–પ્રજાનું રક્ષણ કરો–ધર્મને સારી રીતે પાળો ! હે કૌંતેય ! શત્રુઓને હણો અને મિત્રોનું પરિપાલન કરો. હે પાર્થિવ ! હે ભારત ! શત્રુઓને હણતાં તમને દીનતા પ્રાપ્ત ન થાઓ ! કેમ કે કર્તાને કંઈ પણ પાપ થતું નથી. શસ્ત્રને ધરનાર જે વીર સામે આવેલા શસ્ત્રપાણિને હણે તેથી તે ભ્રૂણહત્યારો થાય નહિ; કારણ ક્રોધ, ક્રોધને ચોતરફથી પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુતાએ પણ સર્વ ભૂતનો અંતરાત્મા અવધ્ય છે, એમાં સંશય નહિ. એ રીતે આત્મા અવધ્ય છે તે કોઇનો પણ વધ્ય કેમ થાય ? જેમ પુરૂષ, પાછો નવી શાળામાં પ્રવેશ કરે એમ જીવ, પણ તે તે શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે અને જીર્ણ દેહનો ત્યાગ કરી નવાં શરીરને પામે છે માટે તત્વદર્શી જનો તેને મૃત્યુમુખ એમ કહે છે.”)

देहान् पुराणानुत्सृज्य नवान् संप्रतिपद्यते ।
एवं मृत्युमुखं प्राहुर्जना ये तत्त्वदर्शिनः ॥

इति श्री शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये गुर्जरभाषायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો–ભીમસેનનું વાકય.

वैशंपायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचःश्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः
॥ धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥

વૈશંપાયન કહે છે,–“ હે જનમેજય ! અર્જુનનાં વચન સાંભળી, અતિ કોપવાળો અને તેજસ્વી ભીમસેન, ધૈર્ય રાખી મોટાભાઇને કહેવા લાગ્યો કે, “ હે રાજન્ ! તમે ધર્મને જાણનાર છો તેથી ક્યારેય કંઇ પણ તમોને અવિદિત છે નહિ. અને અમે તમારૂં આચરેલું શીખીએ છીએ પણ સદા તે પ્રમાણે કરવા સમર્થ થતા નથી. એવા આપ છો તેથી હે જનાધિપ ! જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને મારે કહેવું યોગ્ય નહિ, એમ વારંવાર મનમાં થાય છે તથાપિ અતિ દુઃખ થવાને લીધે કહું છું, તે આપ સાંભળો. ૧–૩. તમારા સંપ્રમોહે સર્વ સંશયિત કર્યું, અને અમને વિકલપણું તથા નિર્બળપણું પ્રાપ્ત થયું. ૪. (માટે સર્વ શાસ્ત્રમાં વિશારદ એવા તમે લોકના રાજા થઈ દીનપણાથી કુત્સિત પુરૂષની પેઠે મોહને કેમ પ્રાપ્ત થાઓ છો ? હે પ્રભો ! ઉત્તરકાળ વિષે તથા વર્તમાનકાળમાં લોકની ગતિ તથા દુર્ગતિને તમે જાણોછો; કેમ કે તમોને કંઇ પણ અવિદિત નથી માટે હે મહારાજ ! રાજ્ય કરવા વિષે હું તમને યુક્તિ કહું, તે એકાગ્ર ચિત્તવડે સાંભળો. માણસને બે પ્રકારનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં એક શરીર સંબંધી અને બીજો મન સંબંધી વ્યાધિ. તેમાં મન સંબંધી તે આધિ કહે-

વાય. તે બન્નેનો પરસ્પર જન્મ છે એટલે આધિથી વ્યાધિ થાય છે અને વ્યાધિથી આધિ થાય છે: એટલે કે શારીર વ્યાધિથી માનસઆધિ થાય છે, તેમ જ માનસ આધિથી શારીર વ્યાધિ થાય એમાં સંશય નહિ. થઇ ગએલા શારીર તથા માનસ દુઃખનો જે શોચ કરે તે દુઃખથી વળી બીજા દુઃખને પ્રાપ્ત થાય, એ રીતે બે અનર્થને પામે, જેમ કફ, પિત્ત તથા વાત, એ ત્રણ શારીર ગુણ છે, તે ગુણોનું સમતાથી રહેવું, એને સ્વસ્થ લક્ષણ એમ કહે છે, પણ તેઓમાંથી એકની વૃદ્ધિ થાય તો તેની ચિકિત્સા કરવી જોઇએ; તે કેવી રીતની કે, ઉષ્ણ દ્રવ્ય વડે ઉષ્ણતાનો બાધ થાય. તેમ જ સત્વ, રજ અને તમ; એ ત્રણ મનના ગુણ છે, તે ગુણોનું જે સામ્ય એ સ્વસ્થનું લક્ષણ અને તેઓમાંથી એકની વૃદ્ધિ થાય, તો તેની ચિકિત્સા કરવી કહેલી છે. હર્ષે કરી શોકનો બાધ થાય તેમ જ શોકે કરી હર્ષનો બાધ કરાય. કેટલાક મૂઢ, સુખ વખતે દુઃખને યાદ કરી શોકથી હર્ષને બાધ કરે છે, અને કેટલાક દુઃખ વખતે સુખને યાદ કરી હર્ષે કરી શોકને બાધ કરે છે. પણ તમે તો જ્ઞાની હોવાથી શારીર તથા માનસ દુઃખથી રહિત છો માટે તમે તો દુઃખી પણ નથી તેમ સુખી પણ નથી, અને સુખદુઃખનું સ્મરણ કરવું પણ તમારે યોગ્ય નથી; વાસ્તે સુખ વખતે દુઃખને તથા દુઃખ વખતે સુખને પણ તમો યાદ કરવા યોગ્ય નથી, તો પણ તમે જ્યારે યાદ કરો છો, ત્યારે દૈવ જ બલવત્તર છે એમ હું માનું છું. અથવા હે પાર્થિવ! થએલું યાદ કરી, તમે કલેશ પામો છો, એવો આ તમારો સ્વભાવ છે ત્યારે) પાંડુપુત્રોના જોતાં એક વસ્ત્ર પહેરેલી રજસ્વલા અને સભામાં આણેલી દ્રૌપદીને જોઇ, તે દ્રૌપદીના કલેશરૂપ દુઃખને શું તમે યાદ કરવા યોગ્ય નથી? ૫. તેમ જ આપણે મૃગચર્મ પહેરી નગરમાંથી વનપ્રત્યે ચાલી નિકળ્યા, મહા અરણ્યમાં જઇ નિવાસ કર્યો. જટાસુરથી પરિકલેશ થયો, ચિત્રસેન સાથે સંગ્રામ તથા સિંધુ રાજાથી થએલા પરિકલેશને કેમ યાદ કરતા નથી? ૬, ૭. વળી અજ્ઞાતચર્યા વિષે દુષ્ટ કીચક રાજપુત્રી દ્રૌપદીને લાત મારી હતી, તે કેમ ભૂલી જાઓ છો? ૮. (હે અરિંદમ! જેમ પૂર્વે તમારા સરખા દ્રોણ તથા ભીષ્મ સાથે તમારે યુદ્ધ થયું હતું, તેમ હાલ પોતા સરખા એકલા મન સાથે તમને યુદ્ધ કરવું પ્રાપ્ત થયું છે. જે આ યુદ્ધવિષે બાણ, મિત્ર તથા બંધુઓનું કામ પડે તેમ નથી, કેવળ આત્મા વડે જ લડવાનું છે, એવું આ યુદ્ધ તમોને પ્રાપ્ત થયું છે, માટે તે આ યુદ્ધ વિષે મનને જીત્યા વગર જો દેહનો ત્યાગ કરશો, તો પુનઃ બીજો દેહ ધારણ કરી. તે જ મન પ્રાણાદિકની સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે, વાસ્તે હે ભરતર્ષભ! હમણાં જ જાઓ. મનને જીતવા તૈયાર થઇ તેની સાથે યુદ્ધ કરો! નહિ તો પોતાના કર્મે કરી અવ્યક્તરૂપ મન સંબંધી બીજું વ્યક્ત રૂપ થશે. યુદ્ધ વિષે તે મનને નહિ જીતો, અવાચ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે, માટે હે મહારાજ! એ મનને જીતી કૃતકૃત્ય થશો. પ્રાણીઓનું એવી રીતનું આવવું જવું છે, એવી બુદ્ધિનો નિશ્ચય કરી પિતા પિતામહ સંબંધી રાજ્યનું યોગ્યતા પ્રમાણે પાલન કરો! યુદ્ધવિષે પાપી દુર્યોધન ચાકરસહિત હણાયો, એ ઘણું સારૂં થયું અને દ્રૌપદીના કેશપાશની પદવીને તમે પ્રાપ્ત થયા એ પણ ઘણું રૂડું થયું. ૯. હે પાર્થ! હવે વિધિપુરઃસર મોટી દક્ષિણાવાળા અશ્વમેધ વડે યજન કરો! અમે તથા પરાક્રમી વાસુદેવ, તમારા કિંકર છીએ." ૧૦.

यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
वयं ते किंकराः पार्थ वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमवाक्ये गुर्जरभाषायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો-યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ असंतोषः प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशांतता ।
बलं मोहोऽभिमानश्चाप्युद्वेगश्चैव सर्वशः ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,–" અસંતોષ, પ્રમાદ, મદ, રાગ, અપ્રશાંતતા, બળ, મોહ, અભિમાન, તથા ચોતરફથી ઉદ્વેગ, આ પાપરૂપ દુર્ગુણોથી આવિષ્ટ થએલો તું રાજ્યને ઇચ્છે છે, માટે રાજ્યની ઇચ્છા છોડી દઇ તે દુર્ગુણોથી નિર્મુક્ત થએલો તું પ્રશાંત થઇ અત્યંત સુખી થા. ૧. ૨. કેમ કે જે રાજા, એકલો આ અખિલ ભૂમિનું પાલન કરે તેને પણ ઉદર એક જ હોય છે, ત્યારે તું એ રાજ્યની શું પ્રશંસા કરે છે ?. ૩. હે ભરતર્ષભ ! દિવસ તથા માસે પણ નહિ થનારી હદવિનાની આશાને પૂરી કરવા ઇચ્છતો તું, ત્હારા આખા આયુષ્યથી પણ તેને પૂરી કરવા સમર્થ થઇશ નહિ. ૪. (જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, તે જ કાષ્ઠ વગરનો થાય ત્યારે શાંત થાય છે, તેમ તું, ઉઠેલા ઔદર્ય અગ્નિને અલ્પાહારપણાથી શાંત કર ! બુદ્ધિહીન પુરૂષ, પોતાના ઉદરમાટે ઘણું અન્ન ભેગું કરે છે, માટે તું પ્રથમ ઉદરનો જય કર ! એટલે કલ્યાણને જીતવાથી તેં પૃથ્વીને જીતીજ છે; એટલે કે, ત્હારો જય જ છે. મનુષ્ય સંબંધી કામ–ભોગની તથા ઐશ્વર્યની તું પ્રશંસા કરે છે પણ અભોગી તથા તપ વડે કૃશ થએલા પુરૂષ, ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. દેશના યોગ–ક્ષેમ તથા ધર્માધર્મ ત્હારે વિષે રહ્યા છે, એ મોટા ભારથી તું મુક્ત થા ! ને ત્યાગનો આશ્રય કર ! જો કે વ્યાઘ્ર, પોતાના એક ઉદર માટે ઘણી હિંસા કરે છે, તેથી તેની પાછળ લોભવશ થઇ બીજા મંદ પ્રાણીઓ જીવે છે. જે રાજાઓ વિષય ગ્રહણ કરી, પછી તેમનો ત્યાગ કરી, સંતુષ્ટ થતા નથી, એ તેમની બુદ્ધિનો વિપર્યય છે એમ તું જાણ ! કેમ કે પત્રાહાર કરનાર, પાષાણ ઉપર કુટીને ખાનાર, દાંતરૂપી મુશળથી ખાંડીને ખાનાર, જળ તથા વાયુ ભક્ષણ કરી રહેનાર પુરૂષો આ નરકને જીતે છે.) જે રાજાઓ આ અખિલ પૃથ્વીનું પાલન કરે અને જે પાષાણ તથા કાંચનને સમાન માને છે, તે બેઉમાંથી સમાન દૃષ્ટિવાળો જ્ઞાની કૃતાર્થ થાય, રાજા કૃતાર્થ થાય અને રાજા કૃતાર્થ થાય નહિ. ૫. (માટે તું પણ સંકલ્પ વિષે નિરારંભ, નિરાશ તથા નિર્મમ થઇ, આ લોક તથા પરલોક વિષે શોક રહિત તથા અવ્યય સ્થાનને પ્રાપ્ત થા ! રાજ્યરૂપ આમિષનો ત્યાગ કરનારા પુરૂષો શોચ કરતા નથી ત્યારે તું તેવા રાજ્યરૂપ આમિષ વાસ્તે શું કરવા શોચ કરે છે ? રાજ્યરૂપ સર્વ આમિષ ત્યાગ કરવા વડે મિથ્યા અપવાદથી તું મુક્ત થઇશ) પિતૃયાન તથા દેવયાન નામના બે માર્ગ વિખ્યાત છે, તેમાં યજન કરનારા, પિતૃયાન માર્ગથી પિત્રાદિ લોકપ્રત્યે જાય છે, અને નિઃસંગ તથા નિરભિમાન પુરૂષો, દેવ-

યાન માર્ગથી મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે ૬. (તેમ જ મહર્ષિઓ તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા સ્વાધ્યાયના અભ્યાસથી દેહને મૂકી ઉત્કૃષ્ટ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. લોક વિષે રાજ્યસંગ તથા કર્મની ઇચ્છા, એ બેઉ આમિષ કહેવાય છે. પાપરૂપ તે બેઉ આમિષથી મુક્ત પુરૂષ, પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે દ્વંદ્વ-રહિત મોક્ષમાર્ગનું અવલંબન કરતા વિમુક્ત જનકે આવી રીતની ગાથા ગાઇ છે, એમ કહે છે, (તે કેવી રીતે કે) "મારે અનંત વિત્ત છે પણ તેમાંથી કંઇ પણ મ્હારૂં નથી માટે મિથિલાનગરીમાં અગ્નિદાહ થવાથી પણ મારૂં કંઇ બળે નહિ. પર્વતના ઉપર ઉભેલો પુરૂષ, જેમ પૃથ્વી વિષે રહેલાને બરાબર દેખે નહિ તેમ મંદ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ. પ્રજ્ઞારૂપ પ્રાસાદમાં આરૂઢ થઇ શોચ કરવા લાયક નહિ, તથા શોચ કરતાં મનુષ્યોને જુએ નહિ. જે જોવા યોગ્યને જુએ અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને જાણે, તે જ ચક્ષુષ્માન્ તથા બુદ્ધિમાન્ છે. કેમ કે અજ્ઞાત વસ્તુને સારી રીતે જણાવનારી તે બુદ્ધિ કહેવાય છે અને તેથી યુક્ત તે બુદ્ધિમાન્ કહેવાય છે, જે વાણીને જાણે તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા આત્મા જેમણે જાણ્યો છે એવા વિદ્વાનોના મધ્યમાં ઘણા માનને પામે છે પણ તત્વને જાણે નહિ.) જ્યારે આકાશાદિ પંચમહાભૂતોનું અનેકપણું, એક આત્મા વિષે લીન થાય છે અને પાછું તેથીજ વિસ્તૃત થાય છે, એમ જાણે છે ત્યારે બ્રહ્મને પામે. ૭. વળી તે મનુષ્ય તે ગતિને પામે પણ અવિદ્વાન્, અલ્પ ચિત્તવાળા, બુદ્ધિ વિનાના તથા તપ વગરના તે ગતિને પામે નહિ; કેમ કે સર્વ બુદ્ધિ વિષે રહ્યું છે." ૮.

ते जनास्तां गतिं यांति नाविद्वांसोऽल्पचेतसः ।
नाबुद्धयो नातपसः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितं ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये गुर्जरभाषायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો—અર્જુનનું વાક્ય.

**वैशंपायन उवाच ॥ तूष्णींभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
संतप्तःशोकदुःखाभ्यां राजवाक्शल्यपीडितः ॥**

વૈશંપાયન કહે છે,—હે જનમેજય! રાજાના વાકયરૂપ શલ્યવડે પીડિત થએલો અને શોક તથા દુઃખવડે તપ્ત થએલો અર્જુન, ઉપર પ્રમાણે કહી તૂષ્ણીભાવને પ્રાપ્ત થએલા રાજા પ્રત્યે, પુનઃ આવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે,—"હે ભારત! પોતાની સ્ત્રી સાથે વિદેહ રાજાના સંવાદરૂપ પૂર્વે થએલા આ ઇતિહાસને મનુષ્યો કહે છે, તે હું, કહું છું. તમો સાંભળો. ૧, ૨. રાજ્યને છોડી દઈ ભિક્ષામાં બુદ્ધિ રાખનાર એવા વિદેહ રાજાને, દુઃખિત થએલી તેની સ્ત્રીએ, જે કહ્યું હતું, તે હું તમને કહું છું. ૩. (ધન, અપત્ય, સ્ત્રીઓ તથા વિધવિધ પ્રકારનાં રત્નને તથા યજ્ઞાદિ દ્વારા શુદ્ધ કરનારા માર્ગને છોડી દઇ, જનકે મૂઢપણાથી ભિક્ષુકાશ્રમનો આશ્રય કરવો ધાર્યો. એ રીતે ભૈક્ષ્યવૃત્તિને આશ્રિત, નિષ્કિંચન, બીજી ચેષ્ટારહિત, મત્સરરહિત, ભુંજેલા યવમુષ્ટિથી નિર્વાહ કરનાર અને નિર્ભય એવા પોતાના સ્વામિને જોઇ, ક્રૂર થએલી મનસ્વિની તેની પ્રિય ભાર્યા, તેની પાસે આવી એકાંતમાં

યુક્તિયુક્ત આવી રીતનું વચન કહેવા લાગી કે,)—" હે રાજન્ ! ધનધાન્ય-સમન્વિત એવા પોતાના રાજ્યને છોડી દઈ, ભિક્ષુકી વૃત્તિનો આશ્રય કરી ભુંજેલા યવમુષ્ટિથી નિર્વાહ કેમ કરો છો ? એમ કરવું તમને યોગ્ય નથી; કેમ કે, મોટા રાજ્યનો ત્યાગ કરી યવમુષ્ટિરૂપ સ્વલ્પમાં સંતુષ્ટ થાઓ છો. એટલું ગ્રહણુ કરવાથી પણ તમારી પ્રતિજ્ઞા તો અન્યથા થઈ અને આ તમારી વિચેષ્ટા પણ અન્યથા થઇ અને હે રાજન્ ! તમે આ મુષ્ટિ ધાન્યવડે અતિથિ, દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓને પણ પોષણ કરવા શક્તિમાન થઇ શકો તેમ નથી. માટે આ તમારો પરિશ્રમ વૃથા છે. ૫, ૬. તમે ક્રિયાહીન થઈ, ચાલી નિકળવા તૈયાર થયા તેથી દેવ, અતિથિ તથા પિતૃઓ, એ સર્વેએ તમારો ત્યાગ કર્યો છે. ૭. જે તમે, વેદત્રયીના અધ્યયનથી વૃદ્ધ ગણાતા હજારો બ્રાહ્મણ તથા લોકના ભર્તા થઇ આ ટાણે તેઓવડે પોતાનું ઉદર ભરવાની ઇચ્છા કરો છો. ૮. (પ્રદીપ્ત લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી આજ તમે શ્વાનની પેઠે ઉદરપૂરણાર્થ ફરશો. માટે આજ તમારી માતા, પુત્ર વિનાની અને ભાર્યા, પતિ વિનાની થઇ. ધર્મની કામનાવાળા અને ફલાર્થી તથા કૃપણ આ ક્ષત્રિયો તમારા અનુગ્રહની આકાંક્ષાથી તમને સેવતા હતા. તેમની આશાને વિફળ કરી તમે કયા લોકને પ્રાપ્ત થશો ?) તમને કોઈ પણ લોક નહિ મળે. તેમ હે રાજન્ ! મોક્ષ સંશયિત છે અને પ્રાણીઓ પ્રારબ્ધાધીન છે, તેમ છતાં તમે ધર્મપત્નીઓનો ત્યાગ કરી જીવવાને ઇચ્છો છો માટે પાપકર્મો તમારા બેઉ લોક બગડશે. ૯. માટે તમે માળાઓ, ગંધ, અલંકાર તથા વિધવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રને છોડી દઇ, ક્રિયાહીન થઈ, શું કરવા ચાલી નીકળો છો ? ૧૦. તમે પવિત્ર મોટા જલાશયની પેઠે તથા ફલિત વૃક્ષની પેઠે સર્વ ભૂતના આશ્રયરૂપ થઈ ઉદર વાસ્તે બીજાઓની ઉપાસના કેમ કરશો ? ૧૧. સર્વ કર્મના ત્યાગયુક્ત હસ્તીને પણ, માંસ ખાનાર ઘણાં પ્રાણીઓ તથા ઘણા કૃમિઓ, ભક્ષણ કરે છે, ત્યારે સર્વ પુરૂષાર્થહીન તમને ભક્ષણ કરે ! તેમાં તો શું જ કહેવું. ૧૨. (જે આ તમારી કુંડિકાને, ત્રિદંડને તથા તમારાં વસ્ત્રને હરણ કરે, તે વિષે તમારૂં મન કેવી રીતનું થાય ? સર્વનો ત્યાગ કરી જે આ યવમુષ્ટિનો સ્વીકાર કરો છો; એ ધાન્યમુષ્ટિ સરખું જ સર્વ રાજ્યાદિક છે; કેમ કે સંગીપણું બેઉ વિષે સમાન છે. માટે આ શું કરો છો ? અને જ્યારે મુષ્ટિ વાસ્તે ચેષ્ટા કરવી રહે છે, ત્યારે સર્વ સંગત્યાગરૂપ તમારી પ્રતિજ્ઞા તો વ્યર્થ જ થાય છે ! અને કદી તમોને જ્ઞાન છે, તો ઘરમાં રહેવાથી પણ હું તમારી કોણ છું, તમે મારા કોણ; મારે વિષે તમારો અનુગ્રહ પણ શું છે. વાસ્તે હે રાજન્ ! તમારે જ્યારે સ્વીકાર તો છે જ, ત્યારે પૃથ્વીનું પાલન કરો ! અને પ્રાસાદ, શયન, યાન, વસ્ત્ર તથા આભરણોનો સ્વીકાર કરો ! લક્ષ્મીથી હીન, નિર્ધન, મિત્રનો ત્યાગ કરનાર, નિષ્કિંચન અને પરમ સુખને ઇચ્છનાર સંન્યાસીઓએ ધારણ કરેલાં કુંડિકાદિને જોઈ જે પોતે પણ તે રીતે કરે છે, તે શું રાજ્યાદિક સર્વનો ત્યાગ કરે છે ? નથી કરતો ! અને ઉલટો ઉચિત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી અનુચિત એવા બીજાનો પરિગ્રહ કરે છે જે હમેશ ભિક્ષા માગે અને જે સદા દાન આપે, તેઓમાં અંતર તમે જાણો અને તેઓમાં શ્રેષ્ઠ કોણ કહેવાય. ૧૩. સદા યાચના કરનાર તથા દંભાન્વિત સંન્યાસીઓને દક્ષિણા દેવી, તે દાવાનળમાં આહુતિ આપવા સરખું છે. ૧૪. હે રાજન્ ! જેમ અગ્નિ કાષ્ઠને બાળ્યા વગર શાંત થાય નહિ તેમ યાચના કરનાર દ્વિજ પણ કલેશોને બાળ્યા વગર શાંત થાય નહિ. ૧૫. (લોક વિષે અન્ન દેનારાથી સંન્યાસીઓનું નિશ્ચલ જીવન છે, માટે

જો દાતા રાજા ન હોય, તો મોક્ષને ઇચ્છનારા સંન્યાસીઓ પણ ક્યાંથી?) આ લોક વિષે ગૃહસ્થ તથા ભિક્ષુકો અન્નથી જીવે છે, કેમ કે અન્નથી પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અન્ન દેનારને પ્રાણ દેનાર જાણવો. ૧૬. (ગૃહસ્થ થકી જૂદા પડેલા અને ગૃહસ્થોના જ આશ્રયવાળા દાંત સંન્યાસીઓ પ્રભવ તથા પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થઇ રહે છે. ત્યાગથી મૂઢપણાથી તથા યાચનાથી સંન્યાસી થવાતું નથી પણ સરલ થઇ, જે અર્થનો ત્યાગ કરે છે તે સંન્યાસી કહેવાય છે, કારણ સહજથી ભિક્ષુક થવાતું નથી. હે મહીપતે! આસક્તિરહિત, નિઃસંગ, બંધનથી મુક્ત અને શત્રુ તથા મિત્ર વિષે સમાનતાવાળો જે, અસક્તની પેઠે વ્યવહાર કરે, તે મુક્ત થાય. અનેક પ્રકારના પાશથી બંધાએલા, ધનને ખોળતા, કાષાય વસ્ત્રને પહેરનાર માથું મુંડાવનાર કેટલાક સંન્યાસી, દાન ગ્રહણ કરવા માટે વૃથા સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે.) વેદત્રયીનું પઠન તથા જીવિકાનો ત્યાગ કરી, જેઓ પોતાના પુત્રોને ઘેર ભિક્ષા વાસ્તે જાય છે; નિર્બુદ્ધિ તેઓ ત્રિદંડ તથા વસ્ત્રને વૃથા ગ્રહણ કરે છે? ૧૭ (રાગાદિ દોષ ટળ્યા વિના જેઓ કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, ધર્મધ્વજી એવા તેઓ જીવિકા વાસ્તે જ કાષાય ધારણ કરે છે, એવી મારી મતિ છે.) હે મહારાજ! તમે નગ્ન, મુંડ તથા જટા ધરનાર સાધુઓનું કાષાય, અજીન તથા ચીર વસ્ત્રે કરી પોષણ કરીને જીતેન્દ્રિય એવા લોકોને જીતો. ૧૮. જે પિત્રાદિક વાસ્તે અગ્નિમાં આહુતિ આપે, ગુરૂઓ વાસ્તે દાન આપે, સારી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ કરે, તથા ભોજન કર્યા પૂર્વે, દરરોજ દાન આપે, તેથી બીજો ધર્મિષ્ઠ કોણ? ૧૯. (અર્જુન કહે છે,)—હે ધર્મરાજ! લોક વિષે જનક રાજા કહેવાય છે, તે પણ આ રીતે મોહસંપન્ન થયો હતો. માટે તમે મોહ વશ થાઓ મા. ૨૦. આ રીતે ધર્મને અનુસરતા, સદા દાન તથા તપ વિષે તત્પર, સરલતારૂપ ગુણયુક્ત, કામ ક્રોધરહિત, પ્રજાનું પાલન કરવામાં યુક્ત, ઉત્તમ દાન કરનારા, ગુરૂ તથા વૃદ્ધની સેવા કરનાર, યથાવિધિ દેવતા, અતિથિ તથા પ્રાણિઓનો સત્કાર કરતા બ્રહ્મણ્ય તથા સત્યવાદી એવા આપણે, ઇષ્ટ સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશું." ૨૧-૨૩.

देवतातिथिभूतानां निर्वपंतो यथाविधि ।
स्थानमिष्टमवाप्स्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये गुर्जरभाषायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો-યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च ।
उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—"હે તાત! હું, વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રને જાણું છું. વેદમાં કર્મ કરવાં અને કર્મનો ત્યાગ કરવો, એ બેઉ વચન છે. તેની વ્યવસ્થાને હું યથાવિધિ જાણું છું. પ્રાચીનો પણ વ્યવસ્થા જાણે નહિ, એવો તે શાસ્ત્રોનો યુક્તિથી મેં, નિશ્ચય કરેલો છે. ૧-૨. તું તો કેવળ અસ્ત્રજ્ઞ અને વીરવ્રતસમન્વિત છે, કોઈ રીતે પણ તું તત્વથી શાસ્ત્રાર્થ જાણવા

સમર્થ નથી. કારણ જો શાસ્ત્રાર્થમાં સૂક્ષ્મ–દર્શી તથા ધર્મનિશ્ચયમાં કોવિદ હોય તો મને જે રીતે તું કહે છે તેમ કહે નહિ. તથાપિ ભ્રાતૃસ્નેહને લીધે તેં જે યુક્ત વા અયુક્ત વચન મને કહ્યાં તેથી હે કૌંતેય ! હે અર્જુન ! હું પ્રસન્ન થયો છું. ૪. સર્વ યુદ્ધ–ધર્મમાં તથા ક્રિયાની નિપુણતામાં તારા સરખો ત્રણ લોક વિષે કોઇ છે નહિ. ૫. ધર્મપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી, તારા જાણવામાં આવે તેમ નથી, માટે હે ધનંજય ! તું મ્હારી બુદ્ધિપ્રત્યે શંકા કરવા યોગ્ય નથી. ૬. તું કેવળ યુદ્ધશાસ્ત્ર જાણનાર જ છે, તેં વૃદ્ધોની સેવા કરી નથી, તેથી તું સંક્ષિપ્ત તથા વિસ્તારને જાણનાર જ્ઞાનીઓના નિશ્ચયને જાણતો નથી. ૭. જેમની બુદ્ધિ કલ્યાણ વિષે છે એવા પુરૂષોનો નિશ્ચય છે કે, તપ, ત્યાગ અને અનિર્દેશ્ય બ્રહ્મ; એ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. ૮. હે પાર્થ ! તું ધનને જ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ માને છે પણ તેમ નથી, તે વિષે કહું છું. ૯. જો કે, તપ તથા સ્વાધ્યાયશીલ જનો, ધાર્મિક દેખાય છે. તપોયુક્ત ઋષિઓ સનાતન લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦. (તેમ જ શત્રુઓ જેમને નથી એવા અરણ્ય વિષે રહેનારા અને ધીર બીજા ઘણા વનવાસીઓ, સ્વાધ્યાયવડે સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયા છે. કેટલાક આર્ય પુરૂષો, વિષયના નિગ્રહથી અબુદ્ધિજન્ય અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી ઉત્તર માર્ગેથી ત્યાગવાનના લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. અને ક્રિયાવાન પુરૂષો, શ્મશાનમાં દેહ ત્યાગ કરી, ભાસ્વાન એવા દક્ષિણ દિશા વિષે રહેલા લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અને મોક્ષને ઇચ્છનારા જે ગતિને પ્રાપ્ત છે, તે ગતિ અનિર્દેશ્ય છે, તે યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે યોગ જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તે તને જણાવવા શક્ય થવાય તેમ નથી; કેમ કે તે વિષે તું અનધિકારી છે. કેટલાક કવિઓ શાસ્ત્રો જોઈ તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરી અસારનો ત્યાગ કરી, સારા નિશ્ચયવાળા થાય છે, કેટલાક વેદવાદ તથા વેદાંતને અતિક્રમણ કરી, કેળના થાંભલાને ચીરવાથી જેમ કંઇ પણ સારને દેખે નહિ, તેમ સારને દેખતા નથી.) કેટલાક એકાંતનો ત્યાગ કરી, પાંચ ભૌતિક શરીર વિષે રહેલા આત્માને “ મારૂં આ થાઓ ” ઈત્યાદિ ચિહ્નથી ઇચ્છાદિમાન કહે છે. ૧૧. પણ વસ્તુતાએ આત્મા મનવાણીથી અગોચર તથા સૂક્ષ્મ છે, પણ અવિદ્યાથી હું બ્રાહ્મણ છું, હું ગૃહસ્થ છું, એમ કહે છે. અને જીવ રૂપથી ભૂત–પ્રાણિ માત્ર વિષે રહે છે. ૧૨. માટે મનને આત્મા વિષે સુમુખ કરી, તૃષ્ણાના નિગ્રહપૂર્વક કર્મસંતતિનો ત્યાગ કરી, જ્યારે નિરભિમાન થાય છે, ત્યારે સુખી થાય છે. ૧૩. હે અર્જુન ! તું સત્પુરૂષોએ સેવન કરેલો અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે ગમ્ય એવો આ માર્ગ હોવા છતાં અનર્થયુક્ત અર્થની પ્રશંસા કેમ કરે છે ? ૧૪. હે ભારત ! ક્રિયા, દાન, યજ્ઞ તથા કર્મ વિષે નિરંતર પ્રીતિમાન અને કર્મકાંડને જાણનારાઓ, પણ એ રીતે અર્થને અનર્થપણાથી જુએ છે, ત્યારે જ્ઞાની જુએ તેમાં તો શું જ કહેવું ? ૧૫. (દુઃખથી પણ સિદ્ધાંત સમજાવી શકાય નહિ એવા પંડિત તર્ક કરનારા, પૂર્વનો સંસ્કાર જેમને દઢ છે એવા મૂઢ, “ આ નથી, આ નથી ” એમ બોલનાર, જૂઠાનું અપમાન કરનાર, મનુષ્યોની સભામાં બોલનાર, બહુશ્રુત, “ જે અમે નથી જાણતા, તે બીજો કોણ જાણવા યોગ્ય છે ? ” એમ કહેનાર, પ્રાજ્ઞ, શાસ્ત્રવિત્તમ, શાસ્ત્ર ભણેલા, મોટા, કેટલાક વાચાળ પુરૂષો, સમગ્ર પૃથ્વી પ્રત્યે ફરે છે, પણ) હે કૌંતેય ! તત્વવેત્તા પુરૂષ છે, તે તપવડે વૈરાગ્યને પામે છે, જ્ઞાનથી બ્રહ્મને પામે છે, અને ત્યાગથી સદા સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ” ૧૬

तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै विंदते महत् ।
त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौंतेय तत्त्ववित् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये गुर्जरभाषायां एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો—દેવસ્થાનનું ભાષણ.

वैशंपायन उवाच ॥ अस्मिन् वाक्यांतरे वक्ता देवस्थानो महातपाः अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरम् ॥

વૈશંપાયન કહે છે,—હે જનમેજય ! આ અવસરમાં વક્તા અને મહાતપસ્વી દેવસ્થાન, અતિશય યુક્તિયુક્ત આવી રીતનું વાક્ય યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા. ૧. દેવસ્થાન કહે છે,—“ હે યુધિષ્ઠિર ! ‘ધનથી બીજું શ્રેષ્ઠ નથી’ એમ તમને જે અર્જુને કહ્યું તે વિષે હું કહું, તે તમે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો. ૨. હે અજાતશત્રો ! હે રાજન્ ! તમે સમગ્ર પૃથ્વીને ધર્મથી જીત્યા છો, તેને હવે વિનાકારણ છોડી દેવી યોગ્ય નથી. ૩. તેમ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાને માટે ચાર આશ્રમરૂપ ચાર પગથીયાંવાળી નિસરણી છે, તે પ્રત્યે હે પાર્થ ! હે મહાબાહો ! તમે ક્રમે કરી જવા યોગ્ય છો. ૪. માટે હાલ તો હે પાર્થ ! વિશેષ દક્ષિણાવાળા મોટા યજ્ઞવડે યજન કરો ! હે પાર્થ ! કેટલાક સ્વાધ્યાયરૂપ યજ્ઞ કરનાર, કેટલાક જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞવાળા, તેમજ કેટલાક કર્મનિષ્ઠ, અને કેટલાક તપોનિષ્ઠ હોય છે, એમ જાણો, ૫. (અને હિરણ્યગર્ભઉપાસકનાં વચન જે રીતે સંભળાય છે, તે પ્રમાણે હું કહું, તે સાંભળો ! જો રાજા યજ્ઞાદિક વાસ્તે બીજાઓ પાસેથી ધનની ઇચ્છા કરે, તો તે ઇચ્છા ન કરવી એજ સારૂં, તે બ્રાહ્મણધર્મને જો ક્ષત્રિય આશ્રય કરે, તો તે મોટો દોષભાગી થાય.) રાજાઓને સમગ્ર ધનસંગ્રહ યજ્ઞ વાસ્તે છે, તેમ છતાં જેઓ, પોતાનો દેહ તથા સમગ્ર ધન, અયોગ્ય કર્મમાં સમર્પણ કરે, અને યોગ્ય કર્મમાં ન કરે, તો બુદ્ધિથી દૂષિત થયેલો તે, આત્મદ્રોહજન્ય, પોતાને પ્રાપ્ત થતી ભ્રૂણહત્યાને જાણતો નથી. ૬. એ રીતે યોગ્ય તથા અયોગ્યના અપરિજ્ઞાનથી શુદ્ધિધર્મ પણ દુષ્કર છે. ૭. વિધાતાએ, ધનને યજ્ઞ વાસ્તેજ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેથી વેદ—આજ્ઞા પ્રમાણે યજ્ઞ વાસ્તેજ પુરૂષ ધનનું રક્ષણ કરે છે. માટે સર્વ ધનનો યજ્ઞ વિષેજ ઉપયોગ કરવો. તેથી અભીષ્ટસિદ્ધિ થાય છે. ૮. ઇંદ્ર, પણ રત્નવાળા વિવિધપ્રકારના યજ્ઞો વડે સર્વ દેવતામાં શ્રેષ્ઠ થઈ, ઘણું તેજ તથા ઇંદ્રપણાને પ્રાપ્ત થઇને શોભે છે, માટે સર્વનો યજ્ઞમાંજ ઉપયોગ કરવો. ૯. ગજચર્મને ધારણ કરનાર મહાત્મા મહાદેવ પણ સર્વ યજ્ઞમાં પોતાના આત્માની આહુતી આપી, દેવના દેવ થયા અને સર્વ લોકમાં પોતાની સુંદર કીર્તિનો વિસ્તાર કરી કાંતિમાન થઈ, શોભવા લાગ્યા. ૧૦. (ઇંદ્રથી અધિક ધનવાન મરૂત રાજાએ, સુવર્ણમય યજ્ઞપાત્ર કરી, યજ્ઞાનુષ્ઠાન કર્યું હતું. તે યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મી, પોતે પધાર્યાં હતાં.) હે પાર્થિવેંદ્ર ! તમે સાંભળેલો પુણ્યવાન્ હરિશ્ચંદ્ર, યજ્ઞ વડે યજન કરી શોકરહિત થઇ પોતે મનુષ્ય છતાં સમૃદ્ધિએ કરી ઇંદ્રનો જય પામ્યો હતો, માટે યજ્ઞ વિષેજ સર્વનો ઉપયોગ કરવો ” ૧૧.

हरिश्चंद्रः पार्थिवेंद्र श्रुतस्ते यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यमाग्वीतशोकः ।
ऋद्धया शक्रं योजयन्मानुषः सन् तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥
इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये गुर्जरभाषायां त्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

અધ્યાય ૨૧ મો–દેવસ્થાનનું ભાષણ.

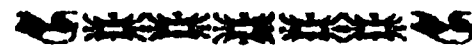
देवस्थान उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
इंद्रेण समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः ॥

દેવસ્થાન મુનિ કહે છે, " આ ઠેકાણે સમય જોઇ ઇંદ્રે પૂછયું, ત્યારે બૃહસ્પતિએ જે કહ્યું છે, તે પ્રાચીન ઈતિહાસ હું કહું છું તે તમે સાંભળો ૧. સંતોષ અત્યંત સ્વર્ગને આપનાર છે, પરમ સુખરૂપ છે, સંતોષથી બીજું કંઇ પણ શ્રેષ્ઠ છે નહિ ૨. જ્યારે માણસ, જેમ કૂર્મ ચોતરફથી પોતાનાં અંગને પોતાના શરીરમાં પ્રવિલાપન કરે છે, તેમ જાગ્રદાદિ વિષય પોતા વિષે પ્રવિલાપન કરે, ત્યારે સ્વયંપ્રકાશ આત્મા થોડા વખતમાં પોતાના સ્વરૂપ વિષેજ સંતુષ્ટ થાય છે ૩. એ રીતે સ્વસ્વરૂપનિષ્ઠ જ્ઞાની, પોતાથી વ્યતિરિક્ત બીજો ન હોવાથી ભય પામે નહિ, તેમ તેનાથી બીજો પણ બીએ નહિ: એવો થાય, ત્યારે તે કામ તથા દ્વેષને જીતનાર આત્માને જુએ. ૫. (જ્યારે એ, સર્વભૂતનો દ્રોહ કરે નહિ અને મન, કર્મ તથા વાણીથી કંઇ આકાંક્ષા પણ રાખે નહિ, ત્યારે બ્રહ્મને પામે.) હે કૌંતેય ! હે ભારત ! એ રીતે માણસો, પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જેવાં જેવાં કર્મ કરે છે, તેવાં તેવાં ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે, સર્વ ભૂતને અભય આપનાર, અભયને પ્રાપ્ત થાય છે એમ તમે જાણો, અને સારી રીતે પ્રજાનું પાલન કરી તમે પણ અભયને પ્રાપ્ત થાઓ, ૬ (આ લોક વિષે કેટલાક સામની પ્રશંસા કરે છે, કેટલાક યત્નની પ્રશંસા કરે છે, કેટલાક ધ્યાનની પ્રશંસા કરે છે, કેટલાક એકનેજ અવસ્થા ભેદથી સામ તથા યત્નની પ્રશંસા કરે છે.) કેટલાક યજ્ઞની, કેટલાક સંન્યાસની, કેટલાક દાનની તથા કેટલાક પ્રતિગ્રહની પ્રશંસા કરે છે ૭. કેટલાક સર્વનો પરિત્યાગ કરી તૂષ્ણીભાવને પ્રાપ્ત થએલા ધ્યાન કરતા રહે છે. કેટલાક શત્રુસંહારપૂર્વક રાજ્યની પ્રશંસા કરે છે, કેટલાક પ્રજાપાલનની પ્રશંસા કરે છે ૮. અને કેટલાક એકાંતનિવાસની પ્રશંસા કરે છે. એ સર્વનો વિચાર કરી વિદ્વાન લોકોએ આવી રીતે નિશ્ચય કરેલો છે જે કોઇ પણ પ્રાણિનો દ્રોહ ન થાય એવો ધર્મ, સત્પુરૂષોને સંમત છે. અને અદ્રોહ, સત્યવચન અન્નાદિકનો સંવિભાગ, દયા, દમ, બાહ્યેન્દ્રિયનો નિગ્રહ, પોતાની સ્ત્રીઓ વિષે પુત્રોત્પાદન, મૃદુતા, લજ્જા, અને અચંચલતા, એજ ઇષ્ટ અને મુખ્ય ધર્મ છે, એમ સ્વાયંભુવ મનુએ પણ કહ્યું છે. માટે હે કૌંતેય ! તમે પણ પ્રયત્નથી પ્રજાનું પ્રતિપાલન કરો. ૯–૧૧. કેમ કે, રાજ વિષે રહેલો, નિરંતર પોતાને વશ્ય, પ્રિય તથા અપ્રિયને તુલ્ય માનનાર, યજ્ઞાવિશિષ્ટ ખાનાર, શાસ્ત્રાર્થના તત્વને જાણનાર અસાધુને નિગ્રહ કરવામાં તત્પર, સાધુઓના સંગ્રહમાં પ્રીતિમાન, પ્રજાને ધર્મમાર્ગે સ્થાપન કરી, પોતે ધર્મથી વર્તનાર, વૃદ્ધ અવસ્થામાં પુત્રને રાજ્ય આપી વનમાં જઇ વાનપ્રસ્થ

ધર્મના આશ્રયથી વન્ય ફળ-મૂળથી વર્તનાર, સાવધાનપણાથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કર્મ કરનાર, અને ધર્મનિશ્ચયવાળા ક્ષત્રિયને આ લોક તથા પરલોક બેઉ સફળ થાય છે. તથા મુક્તિમાર્ગ અતિદુષ્પ્રાપ્ય છે તથા તેમાં વિઘ્ન પણ ઘણાં છે, એવું મારૂં મત છે. ૧૨, ૧૫. માટે રાજાઓને તો પ્રજાપાલન કરવું, એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આવી રીતે ધર્મ પાળનાર, સત્ય, દાન તથા તપમાં તત્પર, ક્રૂરતારહિત, સદ્ગુણોથી યુક્ત, કામક્રોધરહિત, પ્રજાનું પાલન કરવામાં યુક્ત, ઉત્તમ ધર્મનો આશ્રય કરનારા, ગાય તથા બ્રાહ્મણ માટે યુદ્ધ કરનાર, ક્ષત્રિયો, ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. ૧૬-૧૭. એજ રીતે હે પરંતપ! રૂદ્ર, વસુ, આદિત્ય, સાધ્યદેવ, તથા આ ધર્મનો આશ્રય કરનાર રાજર્ષિ સંઘ, એ સર્વ સાવધાનપણાથી પોતાનાં પુણ્ય કર્મ કરી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા છે." ૧૮.

॥ एवं रुद्राः सवसवस्तथादित्याः परंतप ॥
॥ साध्या राजर्षिसंघाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ॥
॥ अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये गुर्जरभाषायां एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો-અર્જુનનું વચન.

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ अस्मिन्नेवांतरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ॥
निर्विण्णमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमच्युतम् ॥

વૈશંપાયન કહે છે,-એટલામાં વળી અર્જુન, ખેદયુક્ત મનવાળા અને ધર્મયુક્ત એવા મોટા ભાઈ પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, "હે નરશ્રેષ્ઠ! હે ધર્મજ્ઞ! ક્ષત્રિયધર્મથી શત્રુઓને જીતી, સુદુર્લભ રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ, શું કરવા અત્યંત તપાયમાન થાઓ છો? ૧૨. હે મહારાજ! ક્ષત્રિયોએ સંગ્રામમાં મરવું, એજ શ્રેષ્ઠ છે. માટે તમે તે સંબંધી કલેશ છાંડી દઈ, ઘણા યત્નથી યજન કરો. તપ, ત્યાગ તથા પ્રેત્યધર્મ વિધિ બ્રાહ્મણોને માટે કહ્યો છે, ક્ષત્રિયોને માટે તો સંગ્રામવિષે મરણ વિહિત છે. ૩-૪. ક્ષત્રિયધર્મ અતિ ભયંકર છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હે પ્રભો! ક્ષત્રિયનો વધ સંગ્રામમાં જ શસ્ત્રોવડે થવો જોઈએ. ૫. (હે રાજન્! ક્ષાત્રય બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયા છે માટે ક્ષાત્રયધર્મથી વર્તતા બ્રાહ્મણનું જીવિત પણ લોકવિષે પ્રશસ્ત કહેવાય છે.) સંન્યાસ, યાચના, તપ તથા પારકા ધનથી જીવિકા; એ ક્ષત્રિયને અતિ નિષિદ્ધ છે. ૬. માટે સર્વ ધર્મને જાણનાર, ધર્માત્મા, બુદ્ધિમાન, લોક વિષે નિપુણ, પરાવર જાણનાર અને પ્રજાને રંજન કરનારા તમે, સંતાપથી ઉત્પન્ન થએલા શોકનો ત્યાગ કરી, કર્મ કરવા વિષે તૈયાર થાઓ. ક્ષત્રિયનું હૃદય વજ્ર સરખું કઠિન હોય છે, તેથી તેમને શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૭-૮. માટે હે મનુષ્યેંદ્ર! ક્ષત્રધર્મથી શત્રુઓને જીતી, ચક્રવર્તી રાજ્યને પામી, આત્માને જીતીને પછી તમે યજ્ઞ તથા દાનમાં તત્પર થાઓ. ૯. બ્રાહ્મણનો પુત્ર ઇન્દ્ર, કર્મવડે ક્ષત્રિય થયો, અને પાપવૃત્તિવાળા નવસો અને નવાણું પોતાના જ્ઞાતિઓને હણ્યા. ૧૦ (હે વિશાં-

પતે ! ઈન્દ્રનું તે કર્મ પૂજ્ય તથા પ્રશસ્ય થયું. અને તે કર્મથીજ તે દેવતાઓના ઈન્દ્રપણાને પ્રાપ્ત થયો, એમ અમે સાંભળ્યું છે, વાસ્તે) હે મહારાજ ! તમે પણ ઇન્દ્રની પેઠે સંતાપરહિત થઇ, વિશેષ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞવડે યજન કરો ! હે મનુષ્યેંદ્ર ! હે ક્ષત્રિયર્ષભ ! થઇ ગએલી બાબતોનો કંઇ પણ શોક કરો માં ! સંગ્રામમાં મરણ પામેલા અને શસ્ત્રપૂત થએલાઓ તો પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થયા. ૧૧-૧૨. હે ભરતર્ષભ ! જે થયું તે અવશ્ય ભાવી હતું, માટે હે રાજશાર્દૂલ ! અદષ્ટને કોઈ પણ અતિક્રમણ કરવા સમર્થ થતું નથી. ૧૩.

भवितव्यं तथा तच्च शद्वृत्तं भरतर्षभ ।
दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्तितुम् ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानु शासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये गुर्जरभाषायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

અધ્યાય ૨૩ મો-વ્યાસજીના ભાષણમાં શંખ-લિખિતની કથા.

वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कौंतेयो गुडाकेशेन पांडवः ॥
नोवाच किंचित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥

વૈશંપાયન કહે છે,-હે જનમેજય ! એ રીતે અર્જુનના વચનને સાંભળીને કુરૂ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા કુંતીપુત્ર પાંડવ યુધિષ્ઠિર, કંઇ પણ બોલ્યા નહિ. તે સમયે દ્વૈપાયન વ્યાસજી, યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, " હે સૌમ્ય ! હે યુધિષ્ટિર ! તમને અર્જુને જે વચન કહ્યાં તે સત્ય છે. શાસ્ત્ર જોતાં, ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ પરમશ્રેષ્ઠ છે.૧-૨. હે ધર્મજ્ઞ ! તમે શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે યથાવિધિ સ્વધર્મનું આચરણ કરો." ગાર્હસ્થ્યનો ત્યાગ કરી, ક્ષત્રિય એવા તમને સંન્યાસનો અધિકાર નથી. ૩. હે મહીપતે ! દેવતાઓ, પિતૃઓ, અતિથિ તથા ચાકર, એટલા ગૃહસ્થની પાછળ જીવે છે, માટે ગાર્હસ્થ્યનો આશ્રય કરી, તેમનું પોષણ કરો. ૪. હે જનાધિપ ! પક્ષિ, પશુઓ તથા બીજાં પ્રાણિઓનું પણ ગૃહસ્થો પોષણ કરે છે, માટે સર્વથી ગૃહસ્થાશ્રમી શ્રેષ્ઠ છે. ૫. માટે હે પાર્થ ! દુર્બળ ઇન્દ્રિયવાળાઓ, દુઃખવડે પણ ન પાળી શકે એવા આ ચારે આશ્રમના આશ્રયભૂત વિધિને તમે આચરો. " ૬. તમોને સમગ્ર વેદજ્ઞાન પણ છે, તેમ તમે મોટું એવું તપ પણ કર્યું છે, હવે મુખ્યની પેઠે, પિતૃપિતામહ સંબંધિ રાજ્યને તમે વહન કરવા યોગ્ય છો ૭. તપ, યજ્ઞ, વિદ્યા, ભિક્ષા, ઇન્દ્રિયસંયમ, ધ્યાન, એકાંતશીલતા, સંતોષ અને શક્તિ પ્રમાણે શાસ્ત્રજ્ઞાન, એ સર્વ ચેષ્ટા બ્રાહ્મણોને સિદ્ધિકારક છે ૮. તમે તો સર્વ જાણો છો, તથાપિ ક્ષાત્રિયોને શું સિદ્ધિકારક છે, તે હું કહું છું,-યજ્ઞાનુષ્ઠાન, વિદ્યોપાર્જન, લક્ષ્મી પ્રત્યે અસંતોષ, દંડ ધારણ કરવો, ઉગ્રપણું, પ્રજાનું પરિપાલન, સમગ્ર વેદનું જ્ઞાન, વિવિધ પ્રકારનું તપોનુષ્ઠાન, ઘણા દ્રવ્યનું સંપાદન અને પાત્ર વિષે દાન, હે વિશાંપતે ! આટલાં સુકૃતરૂપ કર્મ રાજાઓનાં છે. એ કર્મથી ક્ષત્રિયને આ લોક, પરલોક બેઉ સિદ્ધ થાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે ૯-૧૧. હે કૌંતેય ! એ સર્વ કર્મમાં પણ દંડધારણ શ્રેષ્ઠ છે; કેમ કે દંડ, બળ વિષે રહ્યો છે. તે

બળ ક્ષત્રિય વિષે નિરંતર રહ્યું છે ૧૨. (હે રાજન્ ! એ વિદ્યાઓ ક્ષત્રિયોને સિદ્ધિ કરનારી છે, એ વિષે બૃહસ્પતિએ આવી ગાથા ગાઇ છે.) જેમ સર્પ ઉંદરને ગળે તેમ પૃથિવી, યુદ્ધથી વિરોધ ન કરનાર રાજાને તથા અપ્રવાસી બ્રાહ્મણને ગળી જાય છે. ૧૩ રાજર્ષિ સુદ્યુમ્ન પણ દંડધારણથી પ્રાચેતસ દક્ષ સમાન પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો હતો, એમ સાંભળ્યું છે " ૧૪. યુધિષ્ઠિર પૂછે છે,—" હે ભગવન્ ! સુદ્યુમ્ન રાજા કયા કર્મથી પરમ સંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો, તે રાજા સંબંધી વૃત્તાંત હું શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું " ૧૫. વ્યાસજી કહે છે,—" હે રાજન્ ! આ પ્રસંગે પુરાતન ઇતિહાસ કહું તે સાંભળો. તીક્ષ્ણ વ્રતવાળા શંખ તથા લિખિત નામના બે ભાઇઓ હતા ૧૬. તેઓ બાહુદા નદીના તીર ઉપર, નિરંતર પુષ્પ તથા ફળવાળાં વૃક્ષોથી યુક્ત અને રમણીય એવા જૂદા જૂદા આશ્રમો બાંધીને તેમાં રહેતા હતા ૧૭. કોઈ વખતે લિખિત, પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા શંખના આશ્રમ પ્રત્યે આવ્યો. તે વખતે શંખ, આશ્રમમાંથી બહાર ગયો હતો ૧૮. તોપણ તે લિખિત, મોટા ભાઇ શંખના આશ્રમ પ્રત્યે જઈ, વૃક્ષ પરથી સારી રીતે પકવ ફળ પાડી, ગ્રહણ કરી " મારાંજ છે " એવા વિશ્વાસથી ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. તે ભક્ષણ કરે છે તેટલામાં શંખ પણ આશ્રમ પ્રત્યે આવ્યો ૧૯–૨૦. અને ફળ ભક્ષણ કરતા તે નાના ભાઇને જોઇ શંખે તેને કહ્યું કે, " આ ફળ તને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયાં ? અને શા કારણથી તું ખાય છે ૨૧ ? તેણે જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા પાસે જઈ અભિવંદન કરી હસતો હોય તેમ કહ્યું કે, " અહિંથીજ મેં ફળ ગ્રહણ કર્યાં " ૨૨. એવાં તે નાના ભાઈનાં વચન સાંભળી, તીવ્ર ક્રોધવાળા શંખે તેને કહ્યું કે, પોતાની મેળે ફળ ગ્રહણ કરતાં, તેં ચોરી કરી, માટે જા ! રાજા પાસે જઇ તારૂં કર્મ તેને આવી રીતે કહી બતાવજે, " હે પાર્થિવસત્તમ, મેં આપ્યા વગર ફળ ગ્રહણ કર્યા માટે મને ચોર જાણી તમારા ધર્મને અનુસરી હે નરાધિપ ! જલદી દંડ આપો. " ૨૩–૨૫. હે મહાબાહો, એમ જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા શંખની આજ્ઞાથી તીક્ષ્ણ વ્રતવાળો લિખિત, સુદ્યુમ્ન રાજા પાસે ગયો ૨૬. (સુદ્યુમ્ન રાજા દ્વારપાલના મુખથી " વિપ્રર્ષિ લિખિત આવ્યા " એમ સાંભળી ચાકર સહિત પોતે પગે ચાલી તે લિખિતની પાસે આવ્યો. એ રીતે પાસે આવી ધર્મવિત્તમ એવા તે લિખિતને કહ્યું કે, " હે ભગવન્ ! આપનું આગમન શું કરવા થયું, તે મને કહો, એટલે તેમ કરૂં. " એ રીતે રાજાના કહેવાથી તે વિપ્રર્ષિએ, સુદ્યુમ્ન પ્રત્યે કહ્યું કે, " તમે કહેશો તે કરીશ, એમ તેં પ્રતિજ્ઞા કરી માટે હું કહું તે સાંભળી તે પ્રમાણે તું કરવા યોગ્ય છે.) " હે મનુજર્ષભ ! હે મહારાજ ! મેં મોટા ભાઇએ નહિ દીધેલાં તેનાં ફળ ભક્ષણ કર્યાં, માટે તે ચોરકર્મનો જલદી તું મને દંડ આપ " ૨૭. સુદ્યુમ્ને કહ્યું કે, " તમને દંડ (શિક્ષા) કરવામાં, તમે રાજાને પ્રમાણ માનતા હો તો હે બ્રાહ્મણર્ષભ ! આજ્ઞા વિષે પણ પ્રમાણ માનો ૨૮. મહાવ્રતવાળા તમે પોતાનું કર્મ સંભળાવવાથી દોષરહિત થયા. કેમ કે, કીર્તનથી દોષ નાશ થાય છે. માટે તમારે બીજી જે કામના હોય તે કહો ? એટલે તમારા કહેવા પ્રમાણે હું કરીશ ૨૯. વ્યાસ કહે છે,–" હે યુધિષ્ઠિર ! એ રીતે મહાત્મા સુદ્યુમ્ન રાજાએ, તે બ્રહ્મર્ષિની પ્રાર્થના કરી, તો પણ દંડ વિના બીજો વર તેણે માગ્યો નહિ ૩૦. ત્યારે તે પૃથિવીપાલ સુદ્યુમ્ને, મહાત્મા લિખિતના હાથ કપાવી નાખ્યા. એ રીતે રાજાએ દંડ ધારણ કરવાથી આર્તરૂપ તે લિખિતે, પોતાના ભાઈ શંખ પ્રત્યે જઇ આવી રીતે કહ્યું કે, " રાજાએ દંડ જેને ધારણ કર્યો છે એવા દુર્બુદ્ધિવાળા

મને આપ ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો" ૩૧-૩૨, એવાં નાના ભાઇનાં વચન સાંભળી શંખે તે પ્રત્યે આવી રીતે કહ્યું કે, "હે ધર્મજ્ઞ! હું તારી ઉપર કોપ કરતો નથી. તું મને દૂષણ આપ માં. તારો ધર્મ નાશ થશે, એમ જાણી મેં તને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું ૩૩. માટે હવે તું જલદી બાહુદા નદી પ્રત્યે જઇ, યથાવિધિ દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓનું તર્પણ કર. અને હવે પુનઃ કોઈ વખતે અધર્મમાં મન કરીશ નહિ." ૩૪. એવાં પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા શંખનાં વચન સાંભળી લિખિત, પવિત્ર નદીમાં સ્નાન કરી આચમનાદિ કર્મ કરવા તૈયાર થયો ૩૫. તેટલામાં કમળ સરખા બેઉ હાથ તેને ઉત્પન્ન થયા. તે જોઇ વિસ્મય પામેલા લિખિતે, પોતાના ભાઇ શંખની પાસે જઇ તે બેઉ હાથ દેખાડ્યા ૩૬. તે જોઇ શંખે કહ્યું કે, "મારા તપઃપ્રભાવથી આ હાથ પાછા ઉત્પન્ન થયા, એમાં તારે કંઇ પણ શંકા કરવી નહિ" ૩૭. લિખિતે કહ્યું કે, "હે મહાદ્યુતે! હે દ્વિજસત્તમ! જ્યારે તમારા તપનું આવું પરાક્રમ છે ત્યારે પૂર્વે તમેજ મને પવિત્ર કેમ ન કર્યો? અને રાજાની પાસે મોકલ્યો?" ૩૮. શંખે કહ્યું કે, "તું દંડ યોગ્ય હતો અને મને દંડ દેવાનો અધિકાર નહિ, તેથી તને રાજા પાસે મોકલ્યો જેથી તે નરપતિ તથા પિતૃઓ સહિત તું પણ પવિત્ર થયો" ૩૯. વ્યાસ કહે છે, હે પાંડવશ્રેષ્ઠ! તે કર્મથી શ્રેષ્ઠ તે સુદ્યુમ્ન રાજા, પ્રાચેતસ દક્ષ સમાન પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો ૪૦. હે મહારાજ! પ્રજાનું પરિપાલન કરવું, એજ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, બીજો આડો માર્ગ છે; માટે તમે શોક વિષે મન કરો માં. ૪૧ હે ધર્મજ્ઞસત્તમ! આ ભાઇનું હિતરૂપ વચન સાંભળો. હે રાજેંદ્ર! દંડ આપવો, એજ ક્ષત્રધર્મ છે. સંન્યાસ કરવો, એ કંઇ ક્ષત્ર-ધર્મ નથી" ૪૨.

भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम ।
दंड एव हि राजेंद्र क्षत्रधर्मो न मुंडनम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये गुर्जरभाषायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ८ ॥

અધ્યાય ૨૪ મો-વ્યાસજીનું ભાષણ.

वैशंपायन उवाच ॥ पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
अजातशत्रुं कौंतेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥

વૈશંપાયન કહે છે-હે જનમેજય! મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ, અજાતશત્રુ એવા કુંતી-પુત્ર યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે પુનઃ આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, "હે તાત! હે મહારાજ! હે યુધિષ્ઠિર! અરણ્યમાં વસતા, મનસ્વી એવા તમારા ભાઇઓને ત્યાં જે મનોરથ થતા હતા તે મનોરથને હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મહારથી આ ભાઇઓ પ્રાપ્ત થાઓ. હે પાર્થ! નહુષના પુત્ર યયાતિની પેઠે, પૃથ્વીનું પાલન કરો ૧-૩. હે નરવ્યાઘ્ર! તપસ્વી તમારા ભાઇઓએ અરણ્યમાં દુઃખરૂપ નિવાસનો અનુભવ કર્યો છે. માટે હવે દુઃખને અંતે તેઓ સુખનો અનુભવ કરો ૪. હે ભારત! હે વિશાંપતે! ભાઇઓ સહિત ધર્મ, અર્થ તથા કામનો અનુભવ કરી પછી તમે પ્રસ્થાન કરજો ૫. હે ભારત! હે કૌંતેય! અર્થી, પિતૃઓ તથા દેવતાઓના ઋણથી મુક્ત થાઓ. પછી તે બધું કરજો. ૬. હે કુરુનંદન! સર્વમેધ તથા અશ્વમેધ

વડે યજન કરો, ત્યાર પછી હે મહારાજ! પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થશો ૭. હે પાંડવ! ઘણી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ સાથે સર્વ ભાઇઓને જોડી તમે અતુલ કીર્તિને પ્રાપ્ત થશો ૮. હે કુરૂસત્તમ! હે પુરૂષવ્યાઘ્ર! હિંસાપ્રધાન ક્ષત્રધર્મ મને માં હો, એવી રીતનાં તમારાં વચનને અમે જાણીએ છીએ, માટે હે નૃપ! જે રીતે કરવાથી તમે ધર્મથી ભ્રષ્ટ ન થાઓ, તેવું હું કહું તે સાંભળો ૯. હે નરેશ્વર! હે યુધિષ્ઠિર! પરસ્વ હરનાર, અને ચોર સરખા લોક, રાજાને વિજય તથા વિગ્રહ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે, પણ જે રાજા, દેશકાલની પ્રતીક્ષા કરી શાસ્ત્રજન્ય બુદ્ધિનો આશ્રય કરી શત્રુઓને મારે છે તે, પાપથી જોડાતો નથી ૧૦,૧૧. જે રાજા પ્રજા પાસેથી છઠ્ઠો ભાગ (પોતાનો વેરો) લઈ દેશની રક્ષા ન કરે, તે પ્રજાકૃત પાપના ચતુર્થાંશનો ભાગી થાય છે. ૧૨. (જે રીતે આચરણ કરવાથી ધર્મભ્રષ્ટ ન થવાય, તે પ્રમાણે હું કહું તે સાંભળો. જે ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે આચરે, તે ધર્મથી ચલાયમાન થાય નહિ અને નિર્ભય થાય; માટે કામ તથા ક્રોધને છોડી દઇ, પિતાની પેઠે સમાન દષ્ટિવાળો થઈ, શાસ્ત્રજન્ય બુદ્ધિનો આશ્રય કરી રાજ્ય કરે તે કયારે પણ પાપથી લિપ્ત થાય નહિ. તેમાં પણ હે મહાદ્યુતે! કર્મ કરવા વખતે દૈવવડે અભ્યાહત થયેલો રાજા, કદી તે કર્મ ન કરે, તો તે કંઈ શાસ્ત્રનું અતિક્રમણ કર્યું કહેવાય નહિ. તત્કાલ વા બુદ્ધિ પૂર્વક વિચાર કરીને રાજાએ શત્રુઓનો નિગ્રહ તો શીઘ્ર કરવોજ, પણ તે પાપરૂપ શત્રુઓ સાથે સંધિ કરવી નહિ, અને રાજ્યમાં પાપસંચાર થવા દેવો નહિ. હે યુધિષ્ઠિર! રાજાએ શૂરવીર તથા વિદ્વાનોનો સત્કાર કરવો અને વિચારવાન વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોનું તથા ધર્મવાન લોકોનું પરિપાલન કરવું, એ આવશ્યક છે. અને ધર્મકાર્ય વિષે બહુશ્રુત, ઉત્કૃષ્ટ અને જ્ઞાનસંપન્ન લોકોની યોજના કરવી, તથાપિ વિચક્ષણ રાજાએ, ગુણસંપન્ન એવા એકનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. દુર્વિનીત, રક્ષણ ન કરનાર, અભિમાની, માનવા લાયકને માન ન દેનાર અને ગુણ વિષે દોષ જોનાર રાજા, પાપભાગી થાય છે અને તે દુર્દાંત કહેવાય છે. હે નૃપ! રક્ષણ ન કરવાથી, વૃષ્ટિ ન હોવાથી અથવા તસ્કરની પીડાથી પ્રજા નાશ પામે, એ સર્વ રાજકિલ્બિષ કહેવાય છે. વાસ્તે હે યુધિષ્ઠિર રાજા! સારા વિચાર તથા સારી નીતિથી પુરૂષકાર પ્રકાશ કરે, તેમ છતાં પણ પ્રજા નાશ પામે, તો કંઇ રાજાનો અધર્મ ન કહેવાય. આરંભેલાં કાર્ય નાશ પામે, વા દૈવયોગથી સિદ્ધ થાય પણ રાજા, જો પુરૂષકાર કરે, તો તેને પાપ સ્પર્શ કરે નહિ.) આ પ્રસંગે હે રાજશાર્દૂલ! હે પાંડવ! પૂર્વે થઇ ગએલ રાજર્ષિ હયગ્રીવનું જેમાં વૃત્તાંત છે, એવી કથા કહું તે શ્રવણ કરો. ૧૩. હે યુધિષ્ઠિર! જે હયગ્રીવ સંગ્રામમાં શત્રુઓને હણી અકિલષ્ટ કર્મ કરી અસહાય થઈ છેવટ સંગ્રામમાં હણાવાથી સ્વર્ગલોકમાં ગયો. ૧૪ જે હયગ્રીવ મનુષ્યોના પાલન વિષે મુખ્ય ઉપાય તેમજ શત્રુઓના નિગ્રહ વિષે કરવા લાયક કર્મ કરી, પોતાની સત્કીર્તિનો વિસ્તાર કરી, યુદ્ધમાં હણાઇને, સ્વર્ગલોકમાં હર્ષ પામે છે. ૧૫. જેણે આત્મા સંગ્રામમાં ત્યાગ કર્યો છે, શસ્ત્રગ્રહણ કરનાર, કર્મશીલ, મહાત્મા, સંગ્રામના મધ્યમાં શત્રુઓએ શસ્ત્રથી હણેલો અને સંસિદ્ધ થયા છે અર્થ જેના એવો તે, સ્વર્ગલોકમાં હર્ષ પામે છે. ૧૬. જે યુદ્ધરૂપ યજ્ઞવિષે ધનુષરૂપી યજ્ઞસ્તંભ, બાણ તથા ખડ્ગરૂપી શુચી અને શર્વો, રૂધિરરૂપી આજ્ય, રથરૂપી વેદી, ક્રોધરૂપી યજ્ઞનો મૂલભૂત અગ્નિ, તથા રથના ચાર અશ્વરૂપી બ્રહ્માદિક, ચાર ઋત્વિજોવાળા તે યુદ્ધરૂપ યજ્ઞમાં શત્રુઓને હોતી, યુદ્ધાવશેષરૂપ અવભૃથવિષે પોતે

પાપથી મુક્ત થઈ વેગવાન્ એવો રાજસિંહ હયગ્રીવ, સ્વર્ગલોકવિષે શોભે છે. ૧૭–૧૮. યજ્ઞશીલ, મહાત્મા, મનસ્વી, હયગ્રીવ, ન્યાયથી બુદ્ધિપૂર્વક દેશનું રક્ષણ કરી, યુદ્ધ વિષે આત્માનો ત્યાગ કરીને પોતે, સ્વર્ગલોકવિષે શોભે છે. ધર્મશીલ તથા મહાત્મા જે હયગ્રીવ, ક્રિયાવિષે ઉત્સાહ, તથા અભિમાનના ત્યાગ વડે યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરી, દંડ, નીતિ તથા પૃથ્વીનું પાલન કરી, વિદ્વાન્, ત્યાગી, શ્રદ્ધાયુક્ત, તથા કૃતજ્ઞ એવો તે, માનુષ લોકનો ત્યાગ કરી, સંમત અને મેધાવી સત્પુરૂષોના લોક પ્રત્યે જઈ હર્ષ પામે છે. જે મહાત્મા, સારી રીતે વેદને પ્રાપ્ત થઇ, શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી, રાજ્યને પાળી, ચાતુર્વર્ણ્યને પોતપોતાના ધર્મવિષે સ્થાપન કરી, પોતે સ્વર્ગલોકવિષે શોભે છે. જે, અનેક સંગ્રામને જીતી, પ્રજાનું પાલન કરી સોમપાન કરી, ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરી, પ્રજાવિષે યુક્તિથી દંડ ધારણ કરી યુદ્ધમાં હણાયલો પોતે સ્વર્ગમાં શોભે છે. જેનાં શ્લાઘનીય અને પૂજ્ય એવાં વૃત્તને વિદ્વાન સન્મનુષ્યો, વખાણે છે. પવિત્ર કીર્તિવાળો મહાત્મા તે હયગ્રીવ, સ્વર્ગને જીતી વીરલોકને પ્રાપ્ત થઈ, સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો.

॥ वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः संतो विद्वांसोर्हयंत्यर्हणीयम् ॥
॥ स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये गुर्जरभाषायां चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો–સેનજીત્ રાજાનું આખ્યાન.

वैशंपायन उवाच ॥ द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनंजये ॥
व्यासमामंत्र्य कौंतेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥

વૈશંપાયન કહે છે,—હે જનમેજય! દ્વૈપાયન વ્યાસનાં વચન સાંભળી, અર્જુન કુપિત થયા; તે સમયે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, વ્યાસની રજા લઈ આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, " આ પૃથ્વી સંબંધિ રાજ્ય, તથા અનેક પ્રકારના ભોગ, આ સમયે મારા મનને પ્રસન્ન કરતા નથી, કેમ કે આ શોક મને રૂંધે છે. ૧ ૨. હે મુને! પતિહીન તથા પુત્ર વગરની સ્ત્રીઓનો વિલાપ સાંભળી, હું શાંતિને પામતો નથી." ૩. એ રીતે યુધિષ્ઠિરે, જેને કહ્યું છે એવા યોગ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાપ્રાજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, વેદનો પાર પામેલા વ્યાસ, યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, "કર્મવડે વા યજ્ઞાનુષ્ઠાનવડે કંઈ પણ લાભ થતો નથી, પુરૂષને કોઈ પણ દેનાર છે. વિધાતાએ જેને જે વખતે જે નિર્માણ કર્યું છે તે, તેને તે વખતે અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે." ૪–૫. એટલે તે સ્ત્રીઓને પતિલાભનો કાળ ગયો માટે હવે તે સ્ત્રીઓનો શોચ કરવો નહિ, બુદ્ધિ, શાસ્ત્ર તથા અધ્યયનવડે પણ મનુષ્ય, અકાલે પુત્રાદિને પ્રાપ્ત થવા સમર્થ થતો નથી અને કોઇ વખતે મૂર્ખ પણ અર્થને પ્રાપ્ત થાય છે; માટે કાર્ય, કાળને આધીન છે. કારીગરી, મંત્ર તથા ઔષધ; એ પણ ભૂતિકાલ ન હોય, તે સમયે ફળ આપે નહિ. તેજ ભૂતિકાળવિષે યોજના કર્યા હોય તો સિદ્ધ થાય. કાળે કરીને વાયુ જલદીથી વાય છે, કાળે કરી વૃષ્ટિ, મેઘને પ્રાપ્ત થાય છે, કાળે કરીનેજ, જલાશય કમલયુક્ત, તથા વનમાં રહેલાં વૃક્ષ પુષ્પિત થાય છે, તેમજ રાત્રિઓ, ચંદ્રિકા

તથા અંધકારથી આવૃત્ત અને ચંદ્રની કળા વડે પરિપૂર્ણ થાય છે. વખત વિના વૃક્ષોમાં ફળ તથા પુષ્પ થાય નહિ, અને વખત વિના નદીઓ પણ, વેગથી વહન કરે નહિ. લોકવિષે ખગ-પન્નગ; મૃગદ્વિપ તથા શૈલ મૃગો, સમય વિના મત્ત થતા નથી. સમય વિના સ્ત્રીઓવિષે ગર્ભ રહેતા નથી. ઋતુઓનો આગમ પણ સમયેજ થાય છે, સમય પ્રાપ્ત થયા વિના કોઇ મરે નહિ, તેમ જન્મે પણ નહિ, બાળક સમય વિના બોલે નહિ. અકાળે યૌવન પ્રાપ્ત થાય નહિ. તેમજ વાવેલું બીજ સમય થયા વિના ઉગે પણ નહિ. સૂર્ય અકાળે ઉદય થાય નહિ, તેમ અકાળે અસ્તગિરિને પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. ચંદ્ર, તથા ઊર્મિ રૂપી મોટી માળાવાળો સમુદ્ર પણ અકાળે વૃદ્ધિ પામે નહિ, અને હીન પણ થાય નહિ. હે યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રસંગે પુરાતન સેનજિત રાજાનો ઇતિહાસ કહું તે સાંભળો. દુઃખથી પીડિત એવા સેનજિત્ રાજાએ કહ્યું છે જે, " દુઃસહ કાળની ગતિ સર્વ મનુષ્યોને સ્પર્શ કરે છે, કાળથી પરિપકવ સર્વ રાજાઓ મરે છે. હે રાજન્ ! કેટલાક બીજાઓને મારે છે, તેમને વળી બીજા મારે છે. એ કથનમાત્ર છે. કોઈ કોઇને હણનો નથી અને કોઇ હણાતો પણ નથી. કોઇ હણે છે, એમ માને છે અને કોઈ નથી હણતો, એમ માને છે, પણ પ્રાણીઓમાં જન્મ-મરણ તો સ્વભાવથીજ નિયત છે. ધન, સ્ત્રી, પુત્ર વા પિતા મરવાથી, અરે શું દુઃખ થયું; એમ ધ્યાન કરી દુઃખનો પ્રતીકાર કરે છે. તેમ તમે પણ મૂઢની પેઠે શોકાર્ત થઇ તેમનો શોચ શું કરો છો ? જુઓ ! ! દુઃખ કરવાથી દુઃખ અને ભય કરવાથી ભય વૃદ્ધિંગત થાય છે. આ દેહ મારો નથી તેમજ સર્વ પૃથ્વી પણ મારી નથી. જેમ મારૂં તેમજ બીજાઓનું પણ કંઈ નથી, એ રીતે અદ્વૈત આત્મતત્વને જોનાર મોહ પામે નહિ. હે મૂઢ ! દિવસે દિવસે હર્ષ તથા શોકને દેનારાં સેંકડો કારણ હોય છે પણ તેઓ પંડિતને હર્ષ શોક આપનાર થતાં નથી. ૬. એ રીતે પ્રિય તથા દ્વેષ્ય અને સુખ તથા દુઃખ, જીવો વિષે પરિવર્તન કર્યા કરે છે. ૭. વિચાર કરીએ તો દુઃખ જ છે સુખ છેજ નહિ. તેથી તેજ ઉપલબ્ધ થાય છે. તૃષ્ણાવડે દુઃખ થાય છે અને દુઃખ ટળવાથી સુખ થાય છે. ૮. એ રીતે આ સુખ-દુઃખની ધારા સતત છે. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ આવે છે અને નિરંતર કોઈ સુખને અથવા દુઃખને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૯. દુઃખને અંતે સુખ થાય છે અને કોઇ સમયે દુઃખમાંથી પણ સુખ થાય છે. માટે જે શાશ્વત સુખને ઇચ્છે, તેણે એ બેઉનો ત્યાગ કરવો. ૧૦. (દુઃખાંતપ્રભવ સુખ અને સુખાંતપ્રભવ દુઃખ છે, માટે જે નિમિત્ત શોક, તાપ તથા આયાસ થાય, તે પોતાનું એક અંગ હોય, તો પણ સર્પદષ્ટ અંગુઠાની પેઠે તેનો ત્યાગ કરવો, નહિ તો સુખ, દુઃખ, પ્રિય તથા અપ્રિય, જે જે પ્રાપ્ત થાય તેને સ્વતંત્ર એવો પોતે હૃદયથી સેવન કરે, પુત્ર તથા સ્ત્રીઓનું કંઇક પણ પ્રિય આચરતો તું કોણ, કેનું સંબંધી અને શા કારણથી તે સંબંધ છે ? તે જાણીશ.) આ લોક વિષે જે અત્યંત મૂઢ છે અને બુદ્ધિથી પર એવા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છે, તેઓ સુખને પામે છે, અને મધ્યમ જનો કલેશ પામે છે. ૧૧. હે યુધિષ્ઠિર ! એ રીતે ભૂત, ભવિષ્ય જાણનાર, લોકના ધર્મને સમજનાર, સુખ-દુઃખ જાણનાર, તથા મહાપ્રાજ્ઞ એવા તે સેનજિત્ રાજાએ, એ રીતે કહ્યું છે જે, તૃષ્ણાદિ નિમિત્તે દુઃખવડે પોતે દુઃખિત થાય, તે કયારેય પણ સુખી થાય નહિ. કેમ કે દુઃખનો ક્ષય નથી. એ તો એકમાંથી બીજું થયાજ કરે છે. ૧૨-૧૩. સર્વને સુખદુઃખ ઐશ્વર્ય, અનૈશ્વર્ય, લાભ, અલાભ, તથા મરણ અને જીવિત ક્રમે કરી થયા

જ કરે છે. માટે ધીર પુરૂષ હર્ષ પણ કરતા નથી અને શોક પણ કરતા નથી. ૧૪. રાજાઓને યુદ્ધજ યાગસ્વરૂપ છે. દંડ, નીતિ યોગસ્વરૂપ, અને યજ્ઞમાં દક્ષિણાદાન સંન્યાસરૂપ છે, કેમ કે તેઓજ એને પાવન કરનારાં છે. ૧૫. મહાત્મા, નિરહંકાર અને યજ્ઞશીલ જે રાજા, બુદ્ધિપૂર્વક ન્યાયથી રાજ્યની રક્ષા કરે છે, સર્વ લોક પ્રત્યે ધર્મદૃષ્ટિથી વિચરે છે, તે દેવલોકમાં જઇ હર્ષને પામે છે. ૧૬. સંગ્રામને જીતી, દેશની રક્ષા કરી, સોમપાન કરી, પ્રજાને વધારી, તેઓ વિષે યુક્તિથી દંડ ધારણ કરી, જે રાજા યુદ્ધમાં ક્ષીણ થાય છે તે સ્વર્ગમાં જઈ હર્ષને પામે છે. ૧૭ સારી રીતે વેદને પ્રાપ્ત થઇ, શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી, સારી રીતે રાજ્યને પાળી, ચાતુર્વર્ણ્યને પોતપોતાના ધર્મવિષે સ્થાપન કરી, પવિત્ર આત્માવાળો રાજા, દેવલોકમાં જઈ હર્ષ પામે છે. ૧૮. સ્વર્ગમાં ગયા પછી પણ, જેના આચરણની પાછળથી શહેરના, દેશના તથા ચાકર-સહિત સર્વ મનુષ્ય પ્રશંસા કરે, તે રાજા સર્વ રાજાઓથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૧૯.

॥ यस्य वृत्तं नमस्यंति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।
पौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनजिदुपाख्याने गुर्जरभाषायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો-યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.

वैशंपायन उवाच ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे धनंजयमुदारधीः ॥
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः ॥

વૈશંપાયન કહે છે,–હે જનમેજય! આ પ્રકરણ વિષેજ ઉદાર બુદ્ધિવાળા યુધિષ્ઠિર, અર્જુન પ્રત્યે આવી રીતે યુક્તિયુક્ત વાક્ય કહેવા લાગ્યા કે–હે પાર્થ! ધનથકી બીજું કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી, એમ તું જે માને છે અને કહે છે જે, નિર્ધનને સ્વર્ગસુખ તથા અર્થ કંઇ નથી, એ તારૂં કહેવું વૃથા છે. ૧–૨. કેમ કે ઘણા જનો, વેદાધ્યયન તથા તપોનુષ્ઠાનવડે સનાતન લોકને પ્રાપ્ત થયા છે. ૩. જે, ઋષિઓની પેઠે વેદાધ્યાયી બ્રહ્મચારી તથા સર્વ ધર્મજ્ઞ હોય, તેમને દેવતાઓ, બ્રાહ્મણ કહે છે. ૪. હે ધનંજય! મહર્ષિઓમાં કેટલાક સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ, કેટલાક જ્ઞાનનિષ્ઠ તથા કેટલાક નિરંતર ધર્મનિષ્ઠ હોય છે, એમ તું જાણ. ૫. (હે પ્રભો! તેમાં વૈખાનસોના મતથી જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓના વાક્યના અનુસારે રાજ્યકાર્ય કર્તવ્ય છે, એમ અમે જાણીએ છીએ. અજ, પ્રશ્નિ, સિક્ત, અરૂણ તથા કેતુ; એ સર્વ ઋષિઓના ગણ, સ્વાધ્યાયના પ્રભાવથી સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયા છે. હે ધનંજય! દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ તથા ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ, એવાં એ દુષ્કર વેદોક્ત કર્મને પામી, દક્ષિણ માર્ગથી મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે. પૂર્વે મેં આ ક્રિયાવાનના લોક પણ કહ્યા હતા. અને યોગી, ઉત્તર માર્ગે સનાતન લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં હે પાર્થ! પુરાણજ્ઞ પુરૂષો, ઉત્તર માર્ગની પ્રશંસા કરે છે, એ બેઉ ગતિથી સંતોષ અધિક છે, કેમ કે, સંતોષ અત્યંત સ્વર્ગને આપનાર તથા પરમ સુખરૂપ છે તેથી બીજું કંઇ અધિક નથી, એવી પરમ વૈરાગ્યયુક્ત

તુષ્ટિરૂપ ઉત્તમ સિદ્ધિ, ક્રોધાદિક જીતનાર મનુષ્યની પાસે નિરંતર સારી રીતે રહે છે, બીજા પાસે રહેતી નથી.) આ પ્રસંગે યયાતિ રાજાએ જે ગાથા ગાયેલી તે હું કહું છું. જ્યારે મનુષ્ય, જેમ કૂર્મ પોતાના અંગોને પોતાના વિષે લીન કરે તેમ, કામનાઓને પ્રત્યાહરણ કરે અને જ્યારે પોતે ભય પામે નહિ અને બીજાઓને ભય આપે નહિ, ઇચ્છા–દ્વેષશૂન્ય થાય, અને જ્યારે સર્વ ભૂતવિષે કર્મ, મન તથા વાણી વડે પાપબુદ્ધિ કરે નહિ, ત્યારે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય. ૬–૮. જે અભિમાન તથા મોહને વશ કરી, પુત્ર કલત્રાદિકના સંગરહિત થાય, ત્યારે આત્મજ્ઞાનસંપન્ન થઇને, તે મનુષ્ય, મોક્ષને પામે. ૯. હે અર્જુન! નિયમિત ઇન્દ્રિયોવાળો તું, હું કહું, તે સાંભળ. કેટલાક ધર્મને. કેટલાક શીલને, તથા કેટલાક ધનને ઇચ્છે છે. ૧૦. ધનને ઇચ્છનારા પરિહાર્ય વસ્તુનો પરિહાર કરી શકતા નથી, અને ધન હાથમાં આવવાથી તેના મનમાં ભય પણ રહે છે. ૧૧. તેમાં પણ દુષ્કર્મી એવો જે પુરૂષ ભય તથા શોકરહિત હોય, તે તો થોડા અર્થની ઇચ્છાને વશ થઈ, બ્રહ્મહત્યાને પણ તુચ્છ સમજે છે. ૧૨. લોભી સ્વામી દુર્લભ ધનને પ્રાપ્ત થઇ, અનુકૂળ ચાકરોને ધન દઇને, અત્યંત તપાયમાન થાય છે. અને થોડું પણ સંચય કરેલું ધન દેવસ્વજ કહેવાય, તેને તે ગ્રહણ કરી, દેવતાઓને આપ્યા વગર તે ધને કરી શું સુખી થાય? ન થાય. ૧૩–૧૪. કેમ કે લાભથી લોભ થાય છે, એ ન્યાય પ્રમાણે તૃષ્ણા અધિક થવાથી તે લોભી ધનવાન, દુ:ખનો જ અનુભવ કરે છે. ૧૫. તે પ્રસંગે પ્રાચીન પુરૂષોએ ગાયેલી, યજ્ઞનો વિસ્તાર કરનારી અને વેદમયી ગાથા હું કહું છું. ૧૬. વિધાતાએ ધન યજ્ઞ માટે ઉત્પન્ન કર્યું છે, અને તેના રક્ષણ માટે પુરૂષોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટે સર્વ ધનનો યજ્ઞમાં જ ઉપયોગ કરવો. એમાંથી ભોગનો અભિલાષ કરવો નહિ. ૧૭. હે કૌંતેય! હે ધનવાનોમાં શ્રેષ્ઠ! પુરૂષાર્થ માટે વિધાતા મનુષ્યોને ધન આપે છે, તેથી ધન યજ્ઞ માટે જ છે, એમ તું જાણ. ૧૮. માટે વિદ્વાન પુરૂષો જાણે છે જે ધન કોઇનું નથી, તેથી શ્રદ્ધાવાન માણસોએ દાન તથા યજન કરવું. ૧૯. પ્રાપ્ત થએલા ધનનું દાન કરવું, પણ અપવ્યય વા ભોગ કરવો નહિ, તેમાં પણ અપાત્રને આપવું નહિ. ૨૦. કેમ કે અલ્પ બુદ્ધિવાળા જે પુરૂષો, ધર્મભ્રષ્ટને દાન આપે છે તેને મુવા પછી સો વર્ષ પર્યંત વિષ્ટાનું ભક્ષણ કરવું પડે છે. ૨૧. માટે પાત્રાપાત્ર વિજ્ઞાનના આધારથી કરાતો દાનધર્મ પણ દુષ્કર છે. પ્રાપ્ત થએલા ધનના અપાત્ર વિષે દાનરૂપ અને પાત્ર વિષે અદાનરૂપ, એ મોટા અતિક્રમ છે, માટે ધન પાત્રનેજ આપવું, અપાત્રને આપવું નહિ. ૨૨.”

लब्धानामपि वित्तानां बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये गुर्जरभाषायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો—યુધિષ્ઠિરનો ખેદ.

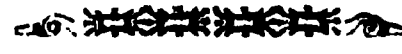
युधिष्ठिर उवाच ॥ अभिमन्यौ हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च ।
धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—બાળ અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ્, મહીપતિ દ્રુપદ, ધર્મજ્ઞ વૃષસેન, રાજા ધૃષ્ટકેતુ તથા અનેક દેશમાંથી આવેલા બીજા રાજાઓ પણ સંગ્રામમાં હણાયા તેથી જ્ઞાતિને હણનાર, આતુર, રાજ્યની કામનાવાળા, અતિ ઉગ્ર અને વંશનો ઉચ્છેદ કરનાર મને શોક બાધ કરે છે. ૧,૨. હું જેના ખોળામાં ક્રીડા કરી મોટો થયો તે પિતામહ, ગંગાપુત્ર ભીષ્મને રાજ્યલુબ્ધ એવા મેં સંગ્રામમાં પાડ્યા. ૩. વજ્રપ્રહાર વડે કંપે, તેમ અર્જુનના બાણવડે વિઘૂર્ણાયમાન થતા, શિખંડીએ જોએલા, જીર્ણ થએલા સિંહની પેઠે ઉચ્ચ, મનુષ્યમાં સિંહરૂપ અને બાણોવડે વ્યાપ્ત એવા એમને મેં જ્યારે જોયા, ત્યારે મારૂં મન અત્યંત વ્યથિત થયું. ૪,૫. પારકા રથીઓને પીડા કરનારા, આડું જોએલા, ખેદ પામતા પર્વતની પેઠે ઘૂર્ણાયમાન થતા એમને જોઇ મને મોહ થયો હતો. ૬. જેણે ધનુષબાણ ગ્રહણ કરી, કુરૂક્ષેત્રમાં મહા સંગ્રામ વિષે પરશુરામ સાથે અનેક દિવસ યુદ્ધ કર્યું હતું; તેમજ વારાણસીમાં પણ જે ગંગાસુતે, કન્યા માટે એકલા પોતે અનેક રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. ૭. વળી જેમણે દુરાસદ એવા ચક્રવર્તી ઉગ્રાયુધ રાજાને અસ્ત્રના પ્રતાપથી બાળ્યો હતો, તે મહાત્મા પિતામહને યુદ્ધ વિષે મરાવ્યા. ૮. પોતે મૃત્યુનું પણ રક્ષણ કરનાર છતાં, જેણે બાણો વડે પાંચાલ રાજા શિખંડિને પાડ્યો નહિ, તેમને અર્જુને પાડ્યા. ૯. જ્યારે હે મુનિસત્તમ! મેં રૂધિર વડે વ્યાપ્ત, પૃથ્વી વિષે પડેલા એમને જોયા ત્યારેજ મને અતિ ઉગ્ર સંતાપ થયો. ૧૦. બાલ્યાવસ્થામાં અમને જેણે મોટા કર્યા તથા રક્ષણ કર્યું, તે પિતામહને, ગુરૂ જનનો ઘાત કરનાર, પાપરૂપ રાજ્યમાં લોભાયલા મૂઢ એવા મેં, થોડા વખતના રાજ્ય માટે મરાવ્યા. ૧૧. તેમજ સર્વ રાજાઓએ પૂજિત, મોટા ધનુષવાળા દ્રોણાચાર્યને પણ સંગ્રામમાં સામે જઇ મિથ્યા વાક્યથી મેં છેતર્યા. ૧૨. તે વખતે દ્રોણ ગુરૂએ મને પૂછ્યું જે "હે રાજન્! જો મારો પુત્ર જીવતો હોય, તો તું મને સત્ય કહે. ૧૩." એ રીતે સત્યનો નિશ્ચય કરવા સારૂ બ્રાહ્મણ દ્રોણે મને પૂછ્યું, તે વખતે રાજ્યમાં અત્યંત લુબ્ધ, ગુરૂજનને હણનાર, પાપરૂપ મેં, સત્યરૂપ કંચુકને છોડી દઇ, ગજશબ્દ સ્પષ્ટ ન સંભળાય, તે રીતે ગજ હણાયો કિંવા "અશ્વત્થામા હણાયો" એમ કહી તે મહાત્માનો ઘાત કરાવ્યો; તે હું યાદ કરૂં છું ત્યારે મારા શરીરમાં દાહ થાય છે. હું એવાં કર્મ કરી કોણ જાણે કયા લોકને પ્રાપ્ત થઇશ. ૧૪,૧૫. તેજ રીતે સંગ્રામમાં પલાયન કરનાર, અતિ ઉગ્ર મોટા ભાઇ કર્ણને પણ સંગ્રામમાં મેં મરાવ્યો, માટે મારાથી બીજો અધિક પાપી કોણ? ૧૬ લુબ્ધ એવા મેં પર્વત વિષે ઉત્પન્ન થએલા સિંહના બાળક સરખા અભિમન્યુને દ્રોણે પાલન કરેલી સેના પ્રત્યે જવાની આજ્ઞા આપી. ૧૭. ત્યારથી આરંભી પાપી એવો હું બ્રહ્મહત્યારાની પેઠે, અર્જુનની સામે તથા કમળ સરખાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણની સામે જોવા સમર્થ નથી. ૧૮. જાણે પાંચ પર્વતોથી હીન થયેલી પૃથ્વી હોય નહિ એવી પાંચ પુત્ર વિનાની દ્રૌપદીનો પણ હું શોચ કરૂં છું. ૧૯. તે પાપરૂપ હું પૃથ્વીનો નાશ કરનાર થયો. માટે હું અહિં બેઠેજ કલેવરને શોષણ કરીશ. ગુરૂઘાતી હું અન્નજળનો ત્યાગ કરીશ, એમ તમો જાણો, કેમ કે બીજી જાતિ વિષે પણ પાછો કુળનો અંત કરનાર ન થાઉં. ૨૦. હું જળપાન પણ નહિ કરૂં અને અન્ન પણ ખાઇશ નહિ. હે તપોધન! અહિં રહેલો હું મારા પ્રિય પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. ૨૧. હું તમને પ્રસન્ન થઇ કહું છું કે તમો યથેષ્ટ સ્થાન પ્રત્યે ઇચ્છા પ્રમાણે

જાઓ. હું આ શરીર ત્યાગ કરૂં છું, તમે સર્વ મને આજ્ઞા આપો. ૨૨ " વૈશંપાયન કહે છેઃ " હે જનમેજય ! એ રીતે બોલતા અને બંધુના શોક વડે વિહ્વલ થયેલા યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે મુનિસત્તમ વ્યાસ " એમ ન થાય " એમ કહી, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે " હે મહારાજ ! હે પ્રભો ! તમે અત્યંત શોક કરવા યોગ્ય નથી, તે વિષે વળી ફરીથી કહું છું તે સાંભળો. ૨૩,૨૪. દૈવને કોઇ અતિક્રમણ કરી શકે તેમ છે નહિ. અને જેમ જળમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ થાય છે તેમજ જીવમાત્ર આ લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનષ્ટ થાય છે. ૨૫. સર્વ પદાર્થનો છેવટ નાશ છે. સંયોગનો અંત વિયોગ, જીવનનો અંત મરણ, ઉન્નતિનો અંત પતન, સુખનો અંત દુઃખ, આલસ્યનું અંત દુઃખ, તે વખતે દક્ષપણું દુઃખરૂપ પણ પરિણામે સુખરૂપ થાય છે. ૨૬, ૨૭. અણિમાદિ ઐશ્વર્ય, શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, તથા કીર્તિ, એ સર્વ દક્ષ વિષે વસે છે. ૨૮. આળસુ વિષે વસતાં નથી. મિત્રોથી પરિપૂર્ણ સુખ થતું નથી, શત્રુઓથી પરિપૂર્ણ દુઃખ થતું નથી, પ્રજ્ઞાથી પરિપૂર્ણ અર્થ થતો નથી અને ધનથી પરિપૂર્ણ સુખ થતું નથી. ૨૯. હે કૌંતેય ! જે માટે તને વિધાતાએ સ્રજ્યો છે, તે કર્મ તું કર, તેથી તને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. કર્મનો ત્યાગ કરવાને તું સમર્થ નથી. ૩૦."

यथा सृष्टोसि कौंतेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु ।
अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वं कर्मणां नृप ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये गुर्जरभाषायां सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

અધ્યાય ૨૮ મો—અશ્મા અને જનક રાજાનો સંવાદ.

वैशंपायन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिसृक्षतः ।
ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—" હે જનમેજય ! જ્ઞાતિના શોક વડે સંતપ્ત, પ્રાણનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા એવા મોટા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો શોક વ્યાસજીએ ટાળ્યો. ૧. વ્યાસ કહે છેઃ—" હે નરવ્યાઘ્ર ! હે યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રસંગે અશ્મા નામના બ્રાહ્મણે ગાએલો પુરાતન ઇતિહાસ કહું, તે સાંભળો. ૨. દુઃખ તથા શોકસંયુક્ત જનક રાજાએ, પ્રાજ્ઞ એવા અશ્મા નામના બ્રાહ્મણને પોતાનો સંશય ટળવા સારૂ આવી રીતે પૂછ્યું કે, હે બ્રહ્મન્ ! બાંધવ તથા સંપત્તિની વૃદ્ધિ અને વિનાશ વખતે કેવી રીતે વર્તવાથી મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય. ૩,૪. એવાં જનકનાં વચન સાંભળી મહામતિ અશ્મા બ્રાહ્મણ, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, મનુષ્યનો દેહ ઉત્પન્ન થતા માત્રમાંજ તેને તે તે દુઃખ સુખ અનુસરે છે, એટલે કે સ્વાભાવિક એ સુખાદિક વિષે માણસને હર્ષવિષાદ કરવા જોઇએ નહિ. પરંતુ ઉદાસીન થઇ રહેવું જોઇએ. તેમ ન કરે તો, તેમાંથી એકનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થવાથી વાયુ જેમ વાદળને હરે તેમ તેની ચેતના તત્કાળ હરાઈ જાય છે. ૫,૬. તેથી હું કુલીન છું, સિદ્ધ છું, કેવળ સાધારણ મનુષ્ય નથી, એ ત્રણ હેતુઓથી ચિત્ત શિથિલ થઇ જાય છે, તેથી સંસક્ત મનવાળો તે, પિતૃસંચિત ધનાદિને નટનર્તકાદિ દ્વારા વ્યય કરી નાંખી પછી પરિક્ષીણ થઇ

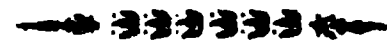
જવાથી પોતે ચોરી કરી પરસ્વહરણ કરવું હિતરૂપ છે, એમ માને છે. ૭,૮. ત્યારે રાજાઓ, મર્યાદા જેણે અતિક્રમણ કરી છે એવા તે ચોરી કરનારને, જેમ પારધિ બાણથી મૃગને હણે તેમ હણે છે. ૯. એ ચોરી કરનાર વીશ વા ત્રીશ વર્ષમાં મરણ પામે છે, સો વર્ષનો થાય નહિ. કેમ કે તેમને રાજાદિક મારી નાંખે; એ રીતે લોકમાં દરિદ્રતાના દોષથી માણુસ, અપાર દુઃખસાગરમાં ડૂબે છે. માટે પરમ દુઃખી તે માણુસોનું દુઃખ, જે રીતે ટળે તેવી બુદ્ધિથી ઉપાય લેવા. ૧૦. એટલે કે, દુઃખ વખતે તેથી અધિક દુઃખિતના દાખલા આપવા અને સુખ વખતે અધિક સુખી દાખલા બતાવી તેના આત્માને હર્ષ શોકથી રહિત કરવો. ૧૧. તેમાં પણ મનુષ્યોને માનસ દુઃખ થવાનાં કારણ બે છે, ત્રીજું નથી. એક તો ચિત્તવિભ્રમ અને બીજું કંઈ પુત્રશોકાદિ અનિષ્ટોપનિપાત; એ બે કારણોથીજ દુઃખ થાય છે. ૧૨. એ રીતે વિવિધ પ્રકારનાં તે તે દુઃખ તેમજ વિષયસંગજન્ય દુઃખ પણ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે. જરા તથા મૃત્યુ, તો વૃક નામના બે શિકારી પશુઓની પેઠે, દુર્બળ, બળવાન, નાના તથા મોટા સર્વ પ્રાણીઓને ખાઇ જાય છે. ૧૩. સાગરપર્યંત પૃથ્વીને જીતે, પણ જરા તથા મૃત્યુને અતિક્રમણ કરે એવો કોઇ મનુષ્ય છે નહિ. ૧૪. સુખ તથા દુઃખ જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય, તે પરવશ હોવાથી પ્રાણીઓએ સહન કરવાં; કેમ કે તેનો પરિહાર કરવાનો ઉપાય છે નહિ. ૧૫. મનુષ્યોને અપ્રિય એવા એ જરાદિક પૂર્વ વયમાં, મધ્યમાં વા ઉત્તર વયમાં અવશ્ય પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતાજ નથી. ૧૬. અપ્રિય સાથે સંયોગ, સુપ્રિય સાથે વિયોગ, અર્થ, અનર્થ, સુખ, દુઃખ, જન્મ, મરણ, ઉન્નતિ, ક્ષય તથા લાભ, અલાભ, એ સર્વ અદૃષ્ટાધીન છે. ૧૭. જેમ ફળાદિક વિષે ગંધ, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ ઇત્યાદિ ગુણ સ્વભાવથી પોતાની મેળે આવે છે તેમજ, સુખ–દુઃખાદિક પણ સ્વાભાવિક છે, એ કોઇથી ટાળી શકાય તેમ નથી. ૧૮. સર્વ પ્રાણીને, આસન, શયન, ઉત્થાન તથા ભોજનાદિક, નિયત કાળમાં કર્તવ્ય છે. કાળે તથા અદૃષ્ટથી રોગી હોય તે, અરોગી થાય, બળવાન, દુર્બળ થાય, અને શ્રીમાન, દરિદ્ર થાય. કેમ કે કાળની ગતિ વિચિત્ર પ્રકારની છે. ૧૯,૨૦. સત્કુળમાં જન્મ, પરાક્રમ, આરોગ્ય, રૂપ, સૌભાગ્ય, તથા ઉપભોગ; એ સર્વ ભવિતવ્યતા વડેજ ઉપલબ્ધ થાય છે. ૨૧. દૈવનો મહિમા કેવો છે કે દરિદ્ર લોકોને ઇચ્છા ન કરવાથી પણ ઘણાક પુત્રો થાય છે, અને સમૃદ્ધિવાન લોકો કામના કરવાથી પણ પુત્રના મુખને દેખતા નથી; કારણ દૈવનું વિચેષ્ટિત વિચિત્ર પ્રકારનું છે. ૨૨. વ્યાધિ, અગ્નિ, જળ, શસ્ત્ર, ક્ષુધાદિક, આપત, વિષ તથા જ્વરાદિક વડે મરણ, તેમજ ઉંચેથી પડવું; એ સર્વ અદૃષ્ટાધીન છે. તેને કોઇ પણ અતિક્રમણ કરી શકે તેમ નથી. ૨૩. જે ધનવાન હોય, તે યુવાવસ્થામાંજ મૃત્યુને પામે છે અને દરિદ્ર સો વર્ષનો અતિ વૃદ્ધ થઇ મૃત્યુને પામે છે. ઘણું કરી નિષ્કિંચન પુરૂષ ચિરંજીવી દેખાય છે, અને સમૃદ્ધ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા મનુષ્યો, પતંગ નામના જંતુની પેઠે નાશ પામે છે. ૨૪. લોક વિષે બહુધા ધનવાનને ભોજન કરવાની શક્તિ પણ થોડી રહે છે, અને દરિદ્રોને કાષ્ઠ પણ પચી સ્હેજ જાય છે. ૨૫. કાળે પ્રેરણા કરેલા દુરાત્મા પુરૂષ, આ હું કરૂં છું, એમ માની અસંતોષને લીધે પોતાના ઇષ્ટજન માટે પાપાચરણ કરે છે. ૨૬. કેટલાક વિદ્વાન પુરૂષો, પણ જ્ઞાની પુરૂષોએ નિંદિત મૃગયા, દ્યૂત, પરસ્ત્રી, તથા મદ્યપાન વગેરેનું સેવન કરતા દેખાય છે. ૨૭. એ રીતે ઇચ્છિત તથા અનિચ્છિત સર્વ અર્થ, સર્વ ભૂતને કાળે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું કારણ અદૃષ્ટ

વિના બીજું કાંઈ નથી. ૨૮. હે નરર્ષભ ! વાયુ, આકાશ, અગ્નિ, ચંદ્ર, આદિત્ય, દિવસ, રાત્રિ, તારામંડળ, નદીઓ, પર્વત, શીત, ઉષ્ણ, વર્ષણ, એ સર્વ જેમ પોતાની મેળે ઇશ્વરેચ્છાથી થયાં છે તેમજ મનુષ્યોને સુખ-દુઃખ પણ કાળે કરી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯. હે રાજન્ ! ઔષધ, મંત્ર, હોમ તથા જપ પણ જરા-મૃત્યુ થકી મનુષ્યની રક્ષા કરતાં નથી. હે રાજન્ ! જેમ મહા સમુદ્રમાં કાષ્ઠ સાથે કાષ્ઠ મળી જાય અને પાછાં વળી એકબીજાથી દૂર થઇ જાય તેમજ, જગતમાં પ્રાણીઓ કાળે કરી એકઠાં મળે અને કાળે કરી જૂદાં પણ થઈ જાય છે. ૩૧. જે પુરૂષોને સ્ત્રીઓ, ગીત તથા વાદ્ય વડે સેવન કરે છે, અને જે અનાથ એવા પારકું અન્ન ખાય છે; તે બન્નેનો યમરાજાને ઘેર યથાશાસ્ત્ર સરખો ન્યાય થશે, એટલે કે યમને ગરીબ-શ્રીમાન બધા સરખા છે. ૩૨. માતા પિતા, પુત્ર તથા સ્ત્રીઓનો અનુભવ સેંકડો તથા હજારો વખત કર્યો હશે પણ વિચાર કરતાં કોઇ કોઇનું નથી. ૩૩. (જીવને લોકાંતર થવાથી કોઇનો સંબંધ રહેતો નથી. રસ્તામાં જેમ માણસ એકબીજાને મળે તેમજ સ્ત્રી, બંધુ તથા સુહૃજ્જનનું મળવું થાય છે. માટે હું કોણ છું, ક્યાં જઇશ, ક્યાં છું, શું કરવા અનુતાપ કરૂં છું, એવું મનમાં ધ્યાન કરી મનને સ્થિર કરવું; કેમ કે પ્રિયનો સહવાસ અનિત્ય છે. સંસાર, ચક્રની પેઠે ભ્રમણ કરે છે અને ભ્રાતા, માતા, પિતા તથા સખા, એ સર્વ રસ્તામાં મળેલા સરખાં છે: એટલે કે કોઇ કોઇનું છે નહિ. તેમ કોઇએ પરલોક પ્રત્યક્ષ જોયો નથી. પરંતુ કલ્યાણને ઇચ્છતા પુરૂષોએ, શાસ્ત્રની આજ્ઞા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી પરલોકનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી, પિતૃઓનાં શ્રાદ્ધાદિક તથા બીજાં ધર્મકૃત્ય કરવાં. વિદ્વાન પુરૂષોએ વિધિવત યજન કરવું, ત્રિવર્ગનું સેવન કરવું. કેમ કે જન્મ-મૃત્યુરૂપી મોટા ગ્રાહવાળા ગંભીર કાળરૂપ સાગરમાં આ જગત બધું ડુબી જાય છે, તેમાંથી જાગ્રત થઈ કોઈ પણ નિકળતું નથી. જુઓ આયુર્વેદ ભણનારા ઘણા વૈદ્ય પોતાના પરિગ્રહસહિત વ્યાધિગ્રસ્ત દેખાય છે, તેઓ અનેક પ્રકારના ક્વાથ તથા વિવિધ પ્રકારનાં ઘૃતપાન કરે છે, તોપણ જેમ સમુદ્ર મર્યાદાને અતિક્રમણ કરે નહિ તેમ, મૃત્યુને અતિક્રમણ કરતા નથી. કેટલાક રસાયન જાણનાર તથા રસાયન ખાનાર પુરૂષો, પણ બળવાન હસ્તિઓએ હણેલા બીજા હસ્તિઓની પેઠે, જરા વડે ગ્રસ્ત દેખાય છે. તેમજ તપ વડે યુક્ત, સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ કરવામાં તત્પર, દાતા તથા યજ્ઞશીલ પણ જરા તથા મૃત્યુને તરતા નથી. ઉત્પન્ન થએલાં સર્વ પ્રાણીઓને દિવસ, રાત્રિ, માસ, વર્ષ તથા પક્ષ જે અતીત થયાં, તે ફરી આવવાનાં નથી. અને તે આ પરવશ પ્રાણી, કાળે કરી સર્વ પ્રાણીએ સેવેલા વિપુલ સંસારમાર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક કહે છે કે જીવથકી દેહ ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાક કહે છે કે દેહ થકી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ગમે તેમ હો પણ આ જગતમાં સ્ત્રી તથા બીજા બંધુઓ સાથેનો સમાગમ વટેમાર્ગુના સંગમ સરખો છે, કોઇ સાથે કોઇનું પણ અત્યંત સહાવસ્થાન રહેતું નથી. પ્રથમ તો પોતાના શરીર સાથેજ પોતાનો સમાગમ ઘણા ઘણા કાળ લગી રહેતો નથી ત્યારે બીજાઓ સાથે તો કયાંથીજ રહે ? હે અનઘ ! હે રાજન્ ! હાલ તમારા પિતા તથા પિતામહ ક્યાં છે, આજ તમે તેમને જોતા નથી અને તેઓ તમને જોતા નથી. આ લોકમાં રહેલો પુરૂષ, નરક તથા સ્વર્ગને જોતો નથી. નરક તથા સ્વર્ગ જોવાનાં સત્પુરૂષોનાં શાસ્ત્રરૂપ ચક્ષુ છે, માટે હે નૃપતે ! તું પણ શાસ્ત્રનું અનુશીલન કર.) પિતૃ, દેવ, તથા મનુષ્યોના ઋણથી મુક્ત થવા માટે બ્રહ્મચર્ય, પુત્રોત્પાદન તથા

યજ્ઞાનુષ્ઠાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. જે રાજા, પ્રથમ બ્રહ્મચર્ય પાળી, પ્રજોત્પાદન કરી યજ્ઞશીલ થયેલો પછી હૃદયગત અનૃતને છોડી દઇ, પરમાત્મનું આરાધન કરે છે. ૩૪. તેના આ લોક પરલોક બેઉ સુધરે છે. રાગ–દ્વેષરહિત ધર્મને આચરતા, ઘટતી રીતે પ્રજાપાસેથી વેરો લેનાર, પ્રવર્તમાન કર્યો છે ધર્મ જેણે એવા રાજાનો યશ ચરાચર એવા સર્વ લોકમાં વૃદ્ધિ પામે છે. ૩૫. એ પ્રમાણે અશ્મા બ્રાહ્મણના પરિપૂર્ણ હેતુવાળા સમગ્ર વાકયને સમજી વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા અને શાંત–શોક થયેલ વિદેહરાજા, તે અશ્મા બ્રાહ્મણની રજા લઇ પોતાના ઘર પ્રત્યે ગયા. ૩૬. તેમજ તું પણ હે અચ્યુત ! હે શક્રોપમ ! શોકને છોડી દે ઉભો થા અને હર્ષને પ્રાપ્ત થા તેં ક્ષત્રિય ધર્મવડે પૃથ્વીને જીતી છે, માટે હે કુંતીસુત ! તેને તું ભોગવ, તિરસ્કાર કર માં ! !" ૩૭.

॥ तथा त्वमप्यच्युत मुंच शोकमुत्तिष्ठ शक्रोपम हर्षमेहि ॥
क्षात्रेण धर्मेण मही जिता ते तां भुंक्ष्व कुंतीसुत मावमंस्थाः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये गुर्जरभाषायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

અધ્યાય ૨૯ મો–સૃંજય–નારદ સંવાદમાં સોળ રાજાઓનાં આખ્યાન.

वैशंपायन उवाच ॥ अव्याहरति राजेंद्रे धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ॥
गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पांडवः ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે જનમેજય ! એટલું કહેવાથી પણ રાજેન્દ્ર ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર કંઇ ન બોલ્યા, ત્યારે પાંડુપુત્ર અર્જુને, હૃષીકેશ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આવી રીતે કહ્યું કે, "જ્ઞાતિના શોકવડે અભિસંતપ્ત, શત્રુને તપાવનાર આ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર શોકરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબ્યા છે, તેમને હે માધવ ! તમો આશ્વાસન આપો. ૧–૨. હે જનાર્દન ! અમે સર્વ પુનઃ સંશયિત થયા છીએ માટે હે મહાબાહો ! તમે એમના શોકનો નાશ કરવા યોગ્ય છો." ૩. વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે જનમેજય ! એ રીતે મહાત્મા અર્જુનના કહેવાથી કમળસરખાં નેત્રવાળા અચ્યુત એવા ગોવિંદ ભગવાન, રાજાના અભિમુખ થયા. ૪ જે બાળકપણાથીજ ધર્મરાજને અર્જુનથી પણ અધિક પ્રિય છે, તેમ તેનાં વચનને પણ ધર્મરાજ અતિક્રમણ કરતા નથી. ૫. મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ, ચંદનવડે ભૂષિત એવા રાજાના ભુજને પોતાના હસ્ત-વિષે ધારણ કરી જેને શૈલસ્તંભની ઉપમા અપાય, એવા યુધિષ્ઠિરને વિનોદ કરાવતાં કહેવા લાગ્યા. તે સમયે સુંદર દંષ્ટ્રા તથા સુંદર નેત્રવાળું તેનું મુખ, સૂર્ય ઉદય થવાથી પ્રફુલ્લિત થએલા કમળ સરખું શોભતું હતું. ૬–૭. વાસુદેવ કહે છેઃ–"હે પુરૂષવ્યાઘ્ર ! શરીરનું શોષણ કરે એવો શોક તમે કરો માં ! જેઓ આ રણમાં હણાયા, તેઓ કયારે પણ પાછા મળવાના નથી. ૮. હે રાજન્ ! જેમ સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થએલા લાભ જાગ્રત થઇએ એટલે ટળી જાય છે, તેમજ મહા સંગ્રામમાં હણાયલા ક્ષત્રિય પણ તેવા થઈ ગયા છે. ૯ રણશોભિત તે સર્વ શૂરવીર સન્મુખ આવી મરણ પામ્યા છે. એમાંથી એકે પાછળથી વા પલાયન કરી હણાયો નથી. ૧૦ એટલે તે સર્વ શૂરવીર મહાસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરી, પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કરી, શસ્ત્રપૂત થઇને સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયા છે, માટે તમે તેમનો શોચ કરવા યોગ્ય

નથી. ૧૧. ક્ષત્ર ધર્મમાં તત્પર, શૂરવીર, વેદ તથા વેદાંતનો પાર પામેલા તેઓ, પવિત્ર વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા છે, માટે મરણ પામેલા મોટા પ્રભાવવાળા તે રાજાઓને સંભારી, તેમનો શોચ કરવાને તમો યોગ્ય નથી. ૧૨. આ પ્રસંગે હું, પુત્રના શોકથી પીડિત થએલ સૃંજયને નારદે કહેલો પુરાતન ઇતિહાસ કહું તે સાંભળો. ૧૩. (નારદ કહે છે) " હે સૃંજય ! હે રાજન્ ! હું, તું તથા સર્વ પ્રજા, સુખ–દુઃખ ભોગવી અંતે મરીશું. કેમ કે સુખ–દુઃખનો ભોગ, કે અંતે મૃત્યુ એ તો સર્વને અવશ્ય છે માટે એમાં શોચ શો કરવો ? ૧૪ આ પ્રસંગે હે નૃપતે ! હું પ્રાચીન રાજાઓનું મોટું માહાત્મ્ય કહું તે તું સાંભળ અને તે મનમાં ગ્રહણ કર એટલે તારૂં દુઃખ ટળી જશે. ૧૫. (મરણ પામેલા મોટા પ્રભાવવાળા રાજા ઓને સાંભળીનેજ સંતાપને શાંત કર હે રાજન્ ! ક્રૂર ગ્રહને અભિશમન કરનાર, આયુષ્યને વધારનાર, શ્રવણ કરવા યોગ્ય અને મનોહર પ્રાચીન રાજાઓનું માહાત્મ્ય, વિસ્તારથી કહું તે શ્રવણ કર ! !) હે સૃંજય ! અવિક્ષિતનો પુત્ર મરૂત રાજા, અતિ ભાગ્યવાન હતો, જે મહાત્માના યજ્ઞમાં બૃહસ્પતિ મુખ્ય હતા અને વરૂણ તથા બૃહસ્પતિ સહિત વિશ્વસૃષ્ટા દેવતાઓ આવ્યા હતા, જેણે, સ્પર્દ્ધાથી દેવરાજ ઇન્દ્રને પણ જીત્યો હતો. ૧૬–૧૭. જેને ઇન્દ્રનું પ્રિય ઇચ્છનાર બૃહસ્પતિએ, તું યાગ ન કર, એમ ના પાડી હતી, તેથી બૃહસ્પતિના નાના ભાઇ સંવર્તે તેને યજન કરાવ્યું હતું. ૧૮. હે રાજસત્તમ ! જે મરૂતના રાજ્યમાં યજ્ઞમંડપથી શોભિતી પૃથ્વી ખેડયા વગર ધાન્ય ઉત્પન્ન કરતી હતી. ૧૯. જે મરૂતના યજ્ઞમાં વિશ્વેદેવ દેવતાઓ સભાસદ હતા. સાધ્ય અને મરૂદ્ગણ પરિવેષ્ટા હતા. ૨૦ જેના યજ્ઞમાં મરૂદ્ગણ સોમપાન કરતા હતા. એ રાજાએ દેવ, મનુષ્ય તથા ગંધર્વને એટલી તો દક્ષિણા આપી કે જેને તેઓ વહન પણ કરી શકતા ન હતા.૨૧. હે સૃંજય ! તારાથી ધર્મજ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ઐશ્વર્યવડે અધિક અને અત્યંત પવિત્ર એવો તે પણ મૃત્યુગ્રસ્ત થયો, એમ અમે સાંભળ્યું છે, ત્યારે તું પુત્રનો શોક શું કરવા કરે છે ? પુત્રનો શોક ન કર જેના રાજ્યમાં ઇન્દ્ર એક વર્ષપર્યંત સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરી હતી, જે રાજાને પ્રાપ્ત થઇ વસુમતી પૃથ્વી સત્યનામવાળી થઇ અને જે રાજાના રાજ્યમાં નદીઓ સુવર્ણને વહન કરતી હતી ૨૨–૨૪. (જે નદીઓમાં લોકપૂજિત એવા ઇન્દ્રે, સુવર્ણના કૂર્મ, કર્કટ, નક્ર, મકર તથા શિંશુક નામના જળતંતુઓને નાખ્યા હતા. ઇન્દ્રે નાખેલા સેંકડો તથા હજારો સુવર્ણના તે મત્સ્યાદિકને જોઇ, તે સુહોત્ર રાજા પણ વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયો.) પછી તે બધું ગ્રહણ કરી કુરૂજાંગલ દેશમાં રાખી અવિતથ (અનિષ્ફળ) એવા યજ્ઞવડે યજન કરતા તેણે, તે સર્વ બ્રાહ્મણોને આપી દીધું. ૨૫. હે સૃંજય ! તારાથી ધર્મજ્ઞાનાદિકવડે અધિક અને તારા પુત્રથી પુણ્યવાન એવો તે પણ મૃત્યુગ્રસ્ત થયો ત્યારે તું અયાજ્ઞિક એવા પુત્રનો શું શોક કરે છે ? ૨૬. માટે ચેતનાવાન થા અને વિચાર કરી શાંત થા જેણે યજ્ઞવિષે દશ લક્ષ શ્વેત, અશ્વ, દશ લક્ષ સુવર્ણાલંકૃત કન્યા, દશ લક્ષ દિગ્ગજતુલ્ય માતંગ, એક કોટિ સુવર્ણની માળાથી શોભિતા વૃષ, અને સહસ્ર ધેનુ એટલી દક્ષિણા આપી હતી એવા દાતા અને યજમાન તે અંગરાજાનો યજ્ઞ કે, જે વિષ્ણુ-પદ નામક પર્વતવિષે થતો હતો તેમાં ઇન્દ્ર, સોમપાન વડે મત્ત થયો હતો, બ્રાહ્મણો દક્ષિણા વડે મત્ત થયા હતા એવા તેણે સો યજ્ઞ કર્યા, તેમાં એટલી તો દક્ષિણા આપી કે તેને દેવ, મનુષ્ય તથા ગંધર્વ કોઇ વહન કરી શકતા ન હતા. અંગદેશના તે બૃહદ્રથ રાજાએ,

અગ્નિષ્ટોમ આદિ સાત સોમ સંસ્થાન વિષે જેટલું ધન આપ્યું તેટલું આપનાર આજ દિવસ સુધી કોઇ બીજો થયો નથી અને થશે પણ નહિ. ૨૭–૩૪. હે સૃંજય! તારાથી જ્ઞાનાદિક વડે અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન એવો તે પણ કાળનો કોળિયો થયો એમ અમે સાંભળ્યું છે માટે તું પુત્રનો શોચ શું કરે છે. ૩૫. જેણે મોટા રથમાં બેશી પૃથ્વીને શબ્દાયમાન કરતાં, પૃથ્વીને એક છત્રવાળી કરી હતી, તથા આ સર્વ પૃથ્વીને ચર્મની પેઠે વીંટી લીધી હતી, અને આરણ્યક પશુઓ સહિત જે કંઇ ગાયો, અશ્વ પોતાનું હતું તે સર્વ ઉશીનર પુત્ર તે શિબિએ યજ્ઞ વિષે આપી દીધું હતું. ૩૬–૩૮. હે સૃંજય! પ્રજાપતિ, પણ ઇન્દ્ર સરખા પરાક્રમવાળા રાજર્ષિ શૈબ્યના ધોંસરાને વેહેનાર બીજા કોઇને પણ માનતા ન હતા. ૩૯. તારાથી ઐશ્વર્યાદિકવડે અધિક, સર્વ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ, તારા પુત્રથી અતિ પુણ્યવાન તે શિબિ પણ મરણ પામ્યો ત્યારે યજન નહિ કરનાર તારા પુત્રનો તું શું શોચ કરે છે. ૪૦. ઘણા દ્રવ્યસંચયવાળા અને શકુંતલાથી ઉત્પન્ન થયેલા દુષ્યંતપુત્ર મહાત્મા જે ભરતે, પૂર્વે યમુનાના તીર વિષે ત્રીશ, સરસ્વતીના તટ વિષે વીશ, અને ગંગાના તટ વિષે ચતુર્દશ અશ્વ બાંધી મહા તેજસ્વી એવા એક સહસ્ર અશ્વમેધ અને શત રાજસૂય યજ્ઞ કર્યા હતા. ૪૧,૪૨. (તે વખતે સર્વ રાજાઓ, જેમ મનુષ્યો બે હાથે કરી આકાશ પ્રત્યે જઈ શકે નહિ તેમ ભરતના મોટા કર્મને અનુગમન કરવા સમર્થ થતા ન હતા. જેણે વેદિનો વિસ્તાર કરી, અસંખ્ય અશ્વ બાંધી હજાર પદ્મ અશ્વ કણ્વને આપ્યા.) હે સૃંજય! તારાથી ઐશ્વર્યાદિકવડે અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન તે દુષ્યંત પુત્ર ભરત પણ મરણને પામ્યો ત્યારે અયાજ્ઞિક એવા તારા પુત્રનો તું શું શોચ કરે છે. ૪૩. જે ઔરસ પુત્રની પેઠે નિરંતર પ્રજા ઉપર દયા કરતા હતા, અને જેના દેશમાં સ્ત્રીઓ વિધવા થતી ન હતી, તેમ કોઇ અનાથ ન હતા અને હમેશ જે પિતાની પેઠે પોતાની પ્રજાની રક્ષા કરતા હતા, જેના રાજ્યમાં વખતસર વરસાદ વરસતો હતો, સારી રીતે ધાન્ય ઉત્પન્ન થતાં હતાં, કોઇ વખતે દુકાળ પડતો ન હતો, (કોઇ પણ પ્રાણીઓ જળમાં ડૂબતાં ન હતાં. અગ્નિદાહ થતો ન હતો, કોઇને રોગ થતો ન હતો, સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષો હજારો વર્ષનાં થતાં હતાં, તેમજ સર્વ સિદ્ધ છે અર્થ જેમના એવા સર્વ રોગરહિત રહેતા હતા, સ્ત્રીઓને પણ પરસ્પર વિવાદ થતો ન હતો ત્યારે પુરૂષોને તો ક્યાંથી જ થાય? સર્વ પ્રજા નિરંતર પોતપોતાનું ધર્માચરણ કરતી હતી, જેના રાજ્યમાં સર્વસિદ્ધ છે અર્થ જેમનો, નિર્ભય, ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરનાર, સત્ય છે વ્રત જેમનું અને સંતુષ્ટ મનવાળા સર્વ મનુષ્ય હતા, જેના રાજ્યમાં વૃક્ષો પણ નિરંતર પુષ્પ તથા ફળવાળા અને નિંરૂપદ્રવ હતાં, અને ગાયો પણ ઘડા ભરી દૂધ આપતી હતી. મહાતપસ્વી એવા જેણે, ચતુર્દશ વર્ષપર્યંત વનમાં રહી, વખાણવા લાયક દશ અશ્વમેધ કર્યા. યુવાવસ્થાવાળા, શ્યામ, રક્ત નેત્રવાળા, યૂથપતિ હસ્તિ સરખા, આજાનુબાહુ, સુંદર મુખવાળા, સિંહના સરખા સ્કંધવાળા, મહા ભુજવાળા) તે અયોધ્યાપતિ દશરથ પુત્ર રામ (અગિયાર હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી છેવટ) મરણને પ્રાપ્ત થયા, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૪૪–૪૬. હે સૃંજય! તારાથી ઐશ્વર્યાદિકે કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અતિશય પુણ્યવાન એવા તે પણ જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે તારા પુત્રનો તું શોચ શું કરે છે. ૪૭. જે ભગીરથ! વિસ્તૃત યજ્ઞ વિષે સોમપાન કરી મદોત્કટ થએલા સુરસત્તમ ઇંદ્રે, બાહુવીર્યથી અનેક સહસ્ર અસુરોને જીત્યા હતા. ૪૮–૪૯. (વિસ્તૃત

યજ્ઞ વડે યજન કરતા જે ભગીરથે સુવર્ણાલંકૃત દશ લક્ષ કન્યા દક્ષિણા આપી હતી, તે સર્વ કન્યાઓ રથ ઉપર બેઠેલી હતી, સર્વ રથ ચાર અશ્વયુક્ત હતા, એક એક રથની પાછળ સુવર્ણની માળા પહેરેલા સો સો હસ્તી, એક એક હસ્તીની પાછળ હજાર હજાર અશ્વ, એક એક અશ્વની પાછળ હજાર હજાર ગાયો, અને એક એક ગાયની પાછળ હજાર હજાર મેંઢા અને બોકડા આપ્યા હતા. કોઇ વખતે ત્યાં સમીપ દેશ વિષે ભગીરથ રાજા બેઠા હતા, તે સમયે ગંગા તેના ખોળામાં આવીને બેઠાં. તેથી ઉર્વશી કહેવાયાં. એ રીતે) ત્રિલોકપથ પ્રત્યે જનારી તે ગંગાએ, વિશેષ દક્ષિણા આપનાર તે યજમાન ભગીરથને પિતાપણાથી સ્વીકાર કર્યો અને પોતે તેના દુહિતૃપણાને પ્રાપ્ત થઇ તેથી ભાગીરથી નામથી વિખ્યાત થઇ. ૫૦. હે સંજય! તારાથી ધર્માદિકવડે અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન એવો તે પણ મરણ પામ્યો એમ અમે સાંભળ્યું છે, માટે તું પુત્રનો શું શોચ કરે છે. ૫૧ જે મહાત્મા દિલીપ રાજાએ, સાવધાન થઇ મહાયજ્ઞ વિષે ધનથી સંપૂર્ણ આ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને આપી હતી અને બ્રાહ્મણો, જેનાં ઘણાં કર્મને અદ્યાવધિ કહે છે. યજમાન જે દિલીપના પ્રત્યેક યજ્ઞમાં તેના પુરોહિતે સુવર્ણથી શોભિતા હજાર હજાર હસ્તિરૂપ દક્ષિણા ગ્રહણ કરી હતી, જેના યજ્ઞમાં સુવર્ણમય શોભિતો મોટો યજ્ઞસ્તંભ ઉભો કર્યો હતો. તેની પાસે વરણ સ્થળમાં બેઠેલા ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓ કર્મ કરતા હતા. ૫૨–૫૫ (છ હજાર દેવ તથા ગંધર્વ નૃત્ય કરતા હતા. ગંધર્વરાજ વિશ્વાવસુ, તેમના મધ્યમાં સપ્તસ્વરના અનુસારે વીણા વગાડતો હતો, તે વખતે ત્યાં બેઠેલાં સર્વ પ્રાણીઓ, અમારી આગળજ વગાડે છે, એમ માનતાં હતાં. એ દિલીપરાજાનું અનુકરણ બીજા કોઇ પણ રાજાઓ કરતા ન હતા. કેમ કે સુવર્ણથી શોભિતા જેના મત્ત હસ્તિઓ રસ્તામાં શયન કરતા હતા. અને જેમણે સત્યવાદી મહાત્મા દિલીપને દૃષ્ટિએ કરી જોયો હતો તે પણ સ્વર્ગમાં ગયા.) જે દિલીપના ઘર વિષે સ્વાધ્યાયનો શબ્દ, પ્રત્યંચાનો શબ્દ, તથા દીયતાં એટલે દ્યો, આપો, એ ત્રણ શબ્દ, જીર્ણ થતા ન હતા. ૫૬ હે સંજય! તારાથી ધર્માદિક વડે અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન એવો તે પણ મરણ પામ્યો ત્યારે તું પુત્રનો શું શોચ કરે છે. ૫૭ કોઇને પુત્રોત્પન્ન થવા માટે દધિયુક્ત આજ્ય નિર્માણ કરેલું હતું, તે યુવનાશ્વ રાજાએ પીધું તેમાંથી રૂધિરના યોગ વિના તે યુવનાશ્વના ઉદરમાં ગર્ભ રહી તે પૂર્ણ થયો. તે વખતે દેવતાઓએ યુવનાશ્વનો પાર્શ્વભાગ ભેદી તે ગર્ભને બહાર કાઢ્યો. તે વખતે પિતાના ખોળામાં સુતેલા દેવરૂપી એવા તે પુત્રને જોઈ દેવતાઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, આ કોને ધાવશે? તે વખતે ઇન્દ્ર, 'મને ધાવશે' એમ કહી તેની પાસે ગયો અને પોતાનો હાથ તેના મુખમાં આપ્યો, તેમાંથી તે મહાત્માની પુષ્ટિ માટે દૂધની ધારા નિકળી. એ રીતે ઇન્દ્રનો હાથ સ્રવવા લાગ્યો એવી રીતે ઇન્દ્રના હસ્તનું પાન કરી તે વૃદ્ધિ પામ્યો. એક દિવસમાં સો પલભાર એટલે એક દિવસમાં એટલો વૃદ્ધિ પામતો હતો કે દ્વાદશ દિવસમાં દ્વાદશ વર્ષ જેવડો થયો. ૫૮–૬૩ એ રીતે પ્રૌઢ થએલા, યુદ્ધમાં ઇન્દ્ર સરખા શૂરવીર, ધર્માત્મા તે મહાત્મા કે, જેણે એક દિવસમાં સર્વ પૃથ્વીનો જય કર્યો હતો. ૬૪ તેમજ જેણે અંગાર, મરૂત, અસિત, ગય, અંગ તથા બૃહદ્રથને સંગ્રામમાં પરાજય પમાડ્યા હતા. ૬૫. (યુવનાશ્વપુત્ર તે માંધાતાએ, જ્યારે અંગાર રાજાની સાથે યુદ્ધ કર્યું, ત્યારે તેઓના ધનુષના ટંકારથી નભોમંડળ વિદીર્ણ થયું એમ દેવતાઓ માનતા હતા. જેટલામાં સૂર્ય ઉદય થાય છે

અને પાછો અસ્ત થાય છે, તે સર્વ યુવનાશ્વપુત્ર માંધાતાનું ક્ષેત્ર હતું એમ કહેવાય છે. જે માંધાતાએ શત અશ્વમેધ તથા શત રાજસૂયથી યજન કરી દશ યોજનમાં દીર્ઘ અને એક યોજનમાં પહોળા સુવર્ણના રોહિત નામના મત્સ્ય બ્રાહ્મણોને દક્ષિણામાં આપ્યા હતા.) હે સંજય! તારાથી ઐશ્વર્યાદિક વડે અધિક તારા પુત્રથી અતિ પુણ્યવાન એવો તે પણ મૃત્યુનો અતિથિ થયો માટે અયાજ્ઞિક એવા પુત્રનો તું શું શોચ કરે છે. ૬૬ જે, સાગર પર્યંત સમગ્ર પૃથ્વીને જીતી કાષ્ઠ દંડ ફેંકતા હતા તે શમ્યાપાત કહેવાય, યુગકીલક જેટલે દૂર પડે, તેટલે દૂર, વેદીએ કરી પૃથ્વીને ચીતરતા તે પૃથ્વી પ્રત્યે જતા હતા. ૬૭,૬૮ (એણે મુખ્ય યજ્ઞ તથા શત વાજપેય યજ્ઞ કરી સુવર્ણના ત્રણ પર્વતો વડે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યા હતા.) પછી વ્યૂઢ એવા આસુર યુદ્ધથી દૈત્ય તથા દાનવોને હણી નહુષપુત્ર યયાતિ, યદુ, દ્રુહ્યુ આદિ પુત્રોને પૃથ્વીનો અંશ આપી, પુરૂને રાજ્યાભિષેક કરી સ્ત્રીસહિત વનમાં ચાલી નીકળ્યો. ૬૯–૭૦ હે સંજય! તારાથી ધર્માદિક વડે અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન તે નહુષપુત્ર યયાતિ પણ મરણ પામ્યો એમ અમે સાંભળ્યું છે માટે તું પુત્રનો શું શોચ કરે છે. ૭૧ પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર જે પવિત્ર રાજાને પૃથ્વી વરી હતી, અને જેણે વિસ્તૃત યજ્ઞમાં દશ લક્ષ યાજ્ઞિક રાજાઓને બ્રાહ્મણોની સેવામાં યોજ્યા હતા. એવું કામ પૂર્વે કોઇએ કર્યું નથી અને બીજાઓ કરશે પણ નહિ, એવી રીતે દાક્ષ્યયુક્ત પુરૂષો, નાભાગપુત્ર અંબરીષનાં વખાણ કરતા હતા. ૭૨–૭૪ (એ રીતે અંબરીષના યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણોનું દાસપણું કરતા સર્વ રાજાઓ અંબરીષના માહાત્મ્યથી ઉત્તર માર્ગેથી હિરણ્યગર્ભના લોકને પ્રાપ્ત થયા.) હે સંજય! તારાથી ઐશ્વર્યાદિક કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અતિશય પુણ્યવાન્ તે નાભાગપુત્ર અંબરીષ પણ મરણ પામ્યો, એમ અમે સાંભળ્યું છે, ત્યારે તારા પુત્રનો તું શું શોચ કરે છે. ૭૫ જે મહાત્માને એક લક્ષ ભાર્યાઓ અને દશ લક્ષ પુત્ર હતા તે સર્વ, સુવર્ણનાં કવચવાળા તથા ઉત્તમ ધનુષ ધરનાર હતા. ૭૬–૭૭ (તે એક એક પુત્રને શત શત કન્યા હતી, તે તે એક એક કન્યા પાછળ શત શત હસ્તી, એક એક હસ્તીની પાછળ શત શત રથ, પ્રત્યેક રથની પાછળ સુવર્ણની માળાથી શોભિતા શત શત અશ્વ, પ્રત્યેક અશ્વની પાછળ શત શત ગાયો, પ્રત્યેક ગાયની પાછળ શત શત મેંઢા અને બોકડા,) એ સર્વ શશબિંદુ રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને અર્પણ કર્યું હતું. ૭૮ હે સંજય! તારાથી ઐશ્વર્યાદિક કરી અધિક તારા પુત્રથી અતિ પુણ્યવાન તે શશબિંદુ પણ મરણ પામ્યો એમ અમે સાંભળ્યું છે, ત્યારે તું પુત્રનો શોચ શું કરે છે. ૭૯ જે અમૂર્તરયાના પુત્ર ગય રાજાએ, શત વર્ષ પર્યંત હુતાવશિષ્ટનું ભોજન કર્યું હતું. ૮૦ તેથી પ્રસન્ન થએલા અગ્નિએ તેને કહ્યું કે, તું વર માગ, ત્યારે તે ગય રાજાએ, અગ્નિ પાસે આવી રીતે વર માગ્યા કે, હે હુતાશન! તમારા પ્રસાદથી મને ધર્મમાં શ્રદ્ધા, સત્યમાં અનુરાગ, અને નિરંતર દાન કરૂં તોપણ ધનનો ક્ષય ન થાય; એ વર હું માગું છું. એવી તેની પ્રાર્થના સાંભળી, અગ્નિએ તેને તે તે વર આપ્યા, એ રીતે ગયરાજા, અગ્નિથી તે સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થયો, એ રીતે અમે સાંભળ્યું છે. ૮૧,૮૨ એ ગયરાજાએ, હજારો વર્ષ પર્યંત દર્શ–પૂર્ણમાસ, ચાતુર્માસ્ય, તથા અશ્વમેધ વડે યજન કર્યું હતું. ૮૩ તેમજ જે, હજારો વર્ષપર્યંત સવારમાં ઉઠી દશ હજાર ગાય તથા સો ખચ્ચરનું દાન આપતો હતો. ૮૪ વળી જેણે, સ્વાહાથી દેવગણને, ધનથી બ્રાહ્મણોને સ્વધાથી પિતૃગણને, અને અભીષ્ટ સાધ-

નથી સ્ત્રીઓને તૃપ્ત કરી હતી. ૮૫ જેણે, અશ્વમેધ નામના મહા યજ્ઞમાં પચાસ હાથનો છે વિસ્તાર જેનો અને દશ હસ્ત દીર્ઘ એવી સુવર્ણની પૃથ્વી કરી, તેનું બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યું હતું. ૮૬ હે રાજન્ ! હે પુરૂષર્ષભ ! જેણે ગંગા વિષે જેટલા વેળુના કણ છે, તેટલી ગાયો બ્રાહ્મણોને આપી હતી. ૮૭ હે સૃંજય ! તારાથી ઐશ્વર્યાદિકે કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન્ તે ગય રાજા, પણ મરણ પામ્યો ત્યારે તું પુત્રનો શું શોચ કરે છે. ૮૮ મહા તપસ્વી સંકૃતિપુત્ર રંતિદેવે, સારી રીતે આરાધન કરી ઇન્દ્ર પાસે આવી રીતના વરની પ્રાર્થના કરી હતી જે, અમને અન્ન ઘણું થાય, હમેશ અતિથિનો સમાગમ રહે, તેમજ ધર્મમાં શ્રદ્ધા રહે, તેમાં કોઈની અમારે યાચના કરવી ન પડે. ૮૯,૯૦ તેમજ ગ્રામ્ય તથા આરણ્ય પશુઓ, પોતાની મેળે, તીક્ષ્ણ વ્રતવાળા રંતિદેવની પાસે આવતાં હતાં. ૯૧ (અને કહેતાં હતાં જે અમારો પિતૃકાર્યમાં નિયોગ કરો તેથી તેણે યજ્ઞમાં મારેલાં પશુઓના) ચર્મરાશિથી ઉત્પન્ન થએલા સારભૂત દ્રવ વડે મહોટી નદી થઈ હતી તે, ચર્મણ્વતી નામથી આજ સુધી વિખ્યાત છે. ૯૨ (જે રંતિદેવ, સભામાં બ્રાહ્મણોને શત શત નિષ્ક સુવર્ણ દાન કરતો હતો. બ્રાહ્મણો તે લેતા ન હતા, પછી જ્યારે સહસ્ર નિષ્ક આપતા હતા ત્યારે તેઓ લેતા હતા. બુદ્ધિમાન રંતિદેવના ઘરમાં અન્વાહાર્ય તથા દ્રવ્યના ઉપકરણભૂત ઘડા, તપેલીઓ, કઢાઈ, થાળીઓ આદિ સર્વ પાત્ર સુવર્ણનાં હતાં. જે સંકૃતિપુત્ર રંતિદેવના ઘર વિષે જે રાત્રિ વિષે અતિથિઓ રહેતા હતા તે રાત્રિ વિષે વિશ હજાર તથા એકસો ગાયોનું ગવ્ય વપરાતું હતું. તો પણ ઉજ્વલ મણિનાં કુંડલ પહેરનાર પાક કરનારાઓ, આવી રીતે આક્રોશ કરતા હતા જે, કઢી દાળ ઇત્યાદિ સૂપાન્ન ઘણું છે માટે તે ખાઓ; કેમ કે, પૂર્વની પેઠે આજ માંસ નથી.) હે સૃંજય ! તારાથી ઐશ્વર્યાદિકે કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અતિશય પુણ્યવાન તે રંતિદેવ પણ મરણ પામ્યો ત્યારે તું અયાજ્ઞિક એવા પુત્રનો શું શોચ કરે છે. ૯૩ ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો, પુરૂષમાં સિંહરૂપ, અતિમાનુષ પરાક્રમવાળો સગર રાજા, જ્યારે ગમન કરતો હતો ત્યારે જેમ શરત્કાલીન, સ્વચ્છ એવાં નભોમંડળમાં નક્ષત્રગણ ચંદ્રનું અનુગમન કરે, તેમ સાઠ હજાર પુત્ર અનુગમન કરતા હતા. (પાછળ ચાલતા હતા.) જેણે પોતેજ જેનો અધિપતિ છે એવી પૃથ્વીને પોતાના પ્રતાપથી એકછત્રા કરી, હજાર અશ્વમેધો વડે દેવતાઓને તૃપ્ત કર્યા હતા. ૯૪–૯૬. (જેણે કમળ સરખાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ વડે પૂર્ણ શય્યાદિ ઉપકરણસહિત, સર્વ ઉપસ્કર છે સોનાનાં જેમાં અને સુવર્ણના સ્તંભોથી શોભિતો પ્રાસાદ, યોગ્ય બ્રાહ્મણોને આપ્યો હતો, અને બીજી પણ વિવિધ પ્રકારની તેમની કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરી હતી. જેની આજ્ઞાથી સુવર્ણ પ્રાસાદરૂપ તે ધનનો બ્રાહ્મણોએ વિભાગ કરી લીધો હતો.) જેણે કોપથી પૃથ્વી ખોદાવી સમુદ્ર કીધા તેથી તે સમુદ્ર આજ સુધી સાગર નામથી વિખ્યાત છે. ૯૭ હે સૃંજય ! તારાથી ધર્માદિકે કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અતિશય પુણ્યવાન તે સગર પણ મૃત્યુગ્રસ્ત થયો ત્યારે તું પુત્રનો શોચ શું કરે છે. ૯૮ વેનપુત્ર જે પૃથુનો દંડકારણ્ય વિષે મહર્ષિઓએ, એકઠા મળી અભિષેક કર્યો હતો. તે સર્વત્ર અતિ પ્રસિદ્ધ થયો તેથી પૃથુ, એ રીતે વિખ્યાત થયો. વિનાશ થકી તે રક્ષા કરતા હતા માટે ક્ષત્રિય કહેવાયા. ૯૯,૧૦૦ અને પ્રજા, જે વેનપુત્ર પૃથુને જોઈ, અમે રક્ત છીએ, એમ કહેલી હતી એ રીતે અનુરાગથી રાજા એવું નામ થયું. કેમ કે પ્રજાનું અનુરંજન કરવાથી રાજા કહેવાય છે.

૧૦૧ જે પૃથુના રાજ્યમાં પૃથ્વી ખેડયા વગર ધાન્ય તથા ઘણાં ફળ-પુષ્પનો પ્રસવ કરતી હતી. પત્ર પત્રમાં મધુ ઉત્પન્ન થતું હતું, ગાયો હસ્તસ્પર્શ માત્રમાં પૂર્ણ દૂધ આપતી હતી. સર્વ સિદ્ધ છે અર્થ જેમના એવી નિર્ભય તથા રોગરહિત પ્રજા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા ગૃહ વિષે વસતી હતી. ૧૦૨,૧૦૩ (રાજા જળમાં ગમન કરતો હતો, તે વખતે સમુદ્ર, નદી તથા નદનાં જળ સ્તંભન થઈ જતાં હતાં. ધજાનો ભંગ થતો ન હતો, જેણે અશ્વમેધ નામના મોટા યજ્ઞ વિષે બારસો હાથ ઉંચા સુવર્ણના એકવીશ પર્વત બ્રાહ્મણોને આપ્યા હતા.) હે સંજય! તારાથી ધર્માદિકે કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અતિશય પુણ્યવાન એવો તે પણ મરણ પામ્યો માટે અયાજ્ઞિક તારા પુત્રનો તું શું શોચ કરે છે. ૧૦૪ હે સંજય! હે રાજન્! તૂષ્ણીભાવને પ્રાપ્ત થઇ તું શું ધ્યાન કરે છે? આ મારી વાણીને નથી સાંભળતો? જો ન સાંભળતો હોય તો જેમ નજીક મરણવાળા મનુષ્યને માટે સારી રીતે યોજના કરેલું પથ્ય જેમ વૃથા જાય છે તેમ, આ મારૂં કહેવું વૃથા થયું." ૧૦૫ સંજય કહે છે,-" હે નારદ! પુણ્ય કરનાર મહાત્મા, કીર્તિ વડે યુક્ત એવા રાજર્ષિઓ સંબંધિની, વિચિત્ર પ્રકારના અર્થવાળી, પવિત્ર ગંધવાળી, માળાસરખી, શોક નાશ કરનારી તમારી વાણીને હું સાંભળું છું. ૧૦૬ હે મહર્ષે! હે નારદ! તમારૂં બોલવું વૃથા નથી કેમ કે, તમને જોઇનેજ હું શોકરહિત થયો છું. હે બ્રહ્મવાદિન્! હું તમારા વચનને શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું કેમ કે, અમૃતની પેઠે તમારા વચનના શ્રવણથી હું તૃપ્ત થતો નથી. ૧૦૭ હે અમોઘદર્શિન્! હે વિપ્રો! સંતાપ વડે દગ્ધ મને પ્રસાદ કરતા હો તો, હાલજ તમારા પ્રસાદથી મારા પુત્રનું સંજીવન તથા તે પુત્રોનો સમાગમ મને થાઓ. ૧૦૮ નારદ કહે છે,-" સ્વર્ણષ્ઠીવી એવો જે પુત્ર તને પર્વત ઋષિએ આપ્યો હતો, ગુણવાન તે પુત્ર મરણ પામ્યો. હિરણ્યનાભ એવો તે પુત્ર હું પુનઃ તને આપું છું, તે હજારો વર્ષ સુધી જીવતો રહેશે." ૧૦૯

यस्ते पुत्रो गमितोयं विज्ञातः स्वर्णष्ठीवी यमदात्पर्वतस्ते ।

पुनस्तु ते पुत्रमहं ददामि हिरण्यनाभं वर्षसहस्त्रिणं च ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षोडशराजोपाख्याने गुर्जरभाषायां एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો-નારદમુનિ અને પર્વતઋષિનું આખ્યાન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ स कथं कांचनष्ठीवी सृंजयस्य सुतो भवत् ॥

॥ पर्वतेन किमर्थं वा दत्तस्तेन ममार च ॥

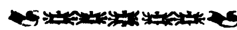
યુધિષ્ઠિર કહે છે,-" સંજયનો તે પુત્ર, કાંચનષ્ઠીવી કેમ થયો? પર્વત ઋષિએ તે કેમ આપ્યો અને કેમ મરણ પામ્યો? ૧ તે વખતમાં મનુષ્ય હજાર વર્ષનાં આયુષ્યવાળા હતા અને તે સંજયનો પુત્ર, કુમાર અવસ્થાની પહેલાંજ કેમ મરણ પામ્યો? ૨ એ સુવર્ણષ્ઠીવીનું શું તેવું નામ માત્રજ હતું? કે, સુવર્ણષ્ઠીવી હતો? એ સર્વ હું જાણવા ઇચ્છું છું." ૩ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે-" હે જનેશ્વર! આ પ્રસંગે બનેલું વૃતાંત હું કહું તે સાંભળો! પ્રથમ

લોકમાં ઉત્તમ એવા મામો—ભાણેજ નારદ તથા પર્વતઋષિ, ઘૃત તથા ચોખા ભક્ષણ કરી, મનુષ્ય લોકમાં વિહાર કરવા માટે દેવલોકથી આવ્યા હતા. તેમાં નારદ મામા હતા અને પર્વત ભાણેજ હતો. તપવડે યુક્ત, અવનીતલમાં વિચરનાર, મનુષ્યભોગને ભોગવનાર, ઘટતી રીતે વિચરનાર, પરસ્પર પ્રીતિમાન, હર્ષયુક્ત એવા તે બેઉએ, પરસ્પર આવી રીતની પ્રતિજ્ઞા કરી જે, આપણ એના હૃદયમાં શુભ વા અશુભ જે કંઇ સંકલ્પ થાય, તે પરસ્પર એક બીજાને કહેવો. જે ન કહે તે જુઠું બોલવા સંબંધિ પાપભાગી થાય. ૪–૮ એ રીતે પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા કરી, લોકપૂજિત એવા તે બેઉ મહર્ષિઓએ, શ્વૈત્ય એવા સંજય પાસે જઇ આવી રીતે કહ્યું કે, "અમે કેટલાક સમયપર્યંત તારા હિત માટે તારી પાસે રહીશું, માટે હે પૃથવીપાલ! તું અમને અનુકૂલ થા" 'ઠીક બહુ સારૂં' એમ કહી, રાજા તેમનો સત્કાર કરી સેવા કરવા લાગ્યો. ૯–૧૦ ત્યારપછી કોઇ સમયે પરમ હર્ષિત થએલો રાજા, તપરૂપી ધનવાળા તે મહાત્મા પાસે જઇ, આવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે, "વરને વરનારી, દર્શનીય, સુંદર અંગવાળી, શીલવ્રતયુક્ત, કુમારી, કમળના પરાગના સરખી સુંદર કાંતિવાળી, સુકુમારી નામની આ મારી એકજ કન્યા, તમારી પરિચર્યા કરશે." ૧૧,૧૨ એવાં રાજાનાં વચન સાંભળી તેઓએ કહ્યું કે, "ઘણું સારૂં" એટલે રાજાએ, કન્યાને આવી રીતે કહીને, શિક્ષા આપી કે, "હે કન્યે! આજથી તારે દેવ તથા પિતૃઓની પેઠે આ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી." ૧૩ પિતાનાં વચન સાંભળી 'ઠીક બહુ રૂડું' એમ કહી, ધર્માચારિણી તે કન્યા, પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરી, સેવા કરવા લાગી. ૧૪ તેના ઉપચારથી—સેવાથી તથા અપ્રતિમ રૂપથી તત્કાલ નારદને કામ ઉત્પન્ન થયો. ૧૫ તે મહાત્માના હૃદયમાં પ્રાપ્ત થએલો કામ, જેમ શુક્લપક્ષની પ્રવૃત્તિ થવાથી ધીરે ધીરે ચંદ્રમા વૃદ્ધ પામે, તેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. ૧૬ તથાપિ ધર્મવેત્તા નારદે પ્રવૃત્ત થએલો, તીવ્ર કામસંબંધી વૃત્તાંત, લજ્જાથી પોતાના ભાણેજ મહાત્મા પર્વતને કહ્યો નહિ. ૧૭ તોપણ તપોબળથી તથા તેની ચેષ્ટાથી નારદના મનનો વિકાર જાણી, અત્યંત ક્રુદ્ધ થએલા પર્વતમુનિ, તે પ્રત્યે આવી, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, "આપણે બેઉએ પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જે, એકબીજાના હૃદયમાં જે કંઈ શુભ વા અશુભ સંકલ્પ થાય તે પરસ્પર એકબીજાને કહેવો તે પ્રતિજ્ઞા તમે વૃથા કરી; કેમ કે તમે તમારા હૃદયમાં પ્રવર્તમાન થએલી કામ સંબંધી વાર્તા પૂર્વે મને કહી નહિ, એ રીતે બ્રહ્મચારી, ગુરૂ, તપસ્વી તથા બ્રાહ્મણ થઈ, કુમારી એવી સુકુમારી વિષે થએલો કામ છુપાવી, તમે આપણે પરસ્પર કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો માટે સુસંક્રુદ્ધ થયેલો હું તમને શાપ આપું છું તે તમે સાંભળો. આ સુકુમારી તમારી ભાર્યા થશે, એમાં સંશય નહિ, પણ હે પ્રભો! વિવાહથી આરંભી તે, તમારૂં વાનર સરખું રૂપ દેખશે, તેમજ બીજા માણસો પણ સ્વરૂપનો નાશ કરનાર એવું તમારૂં વાનર સરખું રૂપ દેખશે." ૧૮–૨૧ એવાં પર્વત મુનિનાં વચન સાંભળી, મામા નારદે, પણ પોતાના ભાણેજ તે પર્વતને આવી રીતે શાપ આપ્યો કે, "તું તપ, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય તથા દમ વડે યુક્ત છે, અને નિરંતર ધર્મમાં તત્પર છે; તથાપિ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઈશ નહિ." ૨૨,૨૩ એ રીતે ક્રુદ્ધ થએલા, અસહનશીલ એવા તે બેઉ પરસ્પર શાપ દઇ, હસ્તિની પેઠે પાછા વળ્યા. ૨૪ હે ભારત! પોતાના તેજ વડે યોગ્ય રીતિથી ચોતરફ જેનો સત્કાર થાય છે એવા મહામતિ પર્વત મુનિ, સમગ્ર પૃથ્વીમાં પર્યટન કરવા લાગ્યા. ૨૫ અને ત્યાર પછી કેટલેક

દિવસે, બ્રાહ્મણોમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ નારદે, સુકુમારી નામની અનિંદિત એવી તે સંજય રાજાની કન્યાનું ધર્મથી પાણિગ્રહણ કર્યું. ૨૬ પાણિગ્રહણ થઇ રહ્યું કે, તુરત તે સુકુમારી, દેવર્ષિ નારદને વાનર સરખા મુખવાળા દેખવા લાગી. ૨૭ તો પણ તેનું અવમાન ન કરતાં, તે વિષે પ્રીતિમતી અને પતિવત્સલ તે, બીજા દેવ, મુનિ તથા યક્ષને મનવડે પણ ન ઇચ્છતાં, પોતાના પતિની સેવા કરતી હતી. ૨૮,૨૯ ત્યાર પછી કોઇ સમયે ભગવાન્ પર્વત મુનિ, પર્યટન કરતા કોઇ વનમાં ગયા; ત્યાં નારદને જોઇ તેને અભિવંદન કરી પર્વતે કહ્યું કે, "હે પ્રભો ! તમે પ્રસન્ન થઇ મને સ્વર્ગમાં જવાની આજ્ઞા આપો !" ૩૦,૩૧ એવાં પર્વતનાં વચન સાંભળી અત્યંત દીન નારદે હાથ જોડી પાસે ઉભેલા દીન એવા તે પર્વતને આવી રીતે કહ્યું કે, "તું વાનર થઇશ, એમ પ્રથમ મને શાપ દીધો ત્યાર પછી મત્સરથી મેં પણ તમને શાપ દીધો જે, આજથી તારો સ્વર્ગમાં વાસ નહિ થાય; તે થયું પણ તું મારા પુત્ર તુલ્ય છે. તારી સાથે એવો વ્યવહાર થવો યોગ્ય નથી." ૩૨-૩૪ એ રીતે કહી તે બેઉ મુનિ પરસ્પર શાપથી મુક્ત થયા. ૩૫ તે વખતે શોભાયુક્ત દેવરૂપ નારદને જોઇ, સુકુમારી પરપુરૂષની આશંકાથી દૂર ભાગવા લાગી. ૩૬ તે રીતે તેને દૂર ભાગતી જોઈ, પર્વત મુનિએ તેને કહ્યું કે, "હે પતિવ્રતે ! તું પલાયન કર માં. આજ તારો ભર્તા છે, એમાં કંઇ પણ સંશય નથી. ૩૭ પરમ ધર્મને જાણનાર ભગવાન્ આ નારદ તારા પ્રભુ છે એમાં સંશય નહિ." ૩૮ એમ કહી, મહાત્મા પર્વત મુનિએ અનેક તરેહથી સમજાવી ત્યારે સુકુમારી સ્વામીના શાપનું વૃત્તાંત સાંભળી સ્વસ્થચિત્ત થઈ ત્યારપછી પર્વત મુનિ, સ્વર્ગમાં ગયા અને નારદ, પોતાના ગૃહ પ્રત્યે ગયા. ૩૯ વાસુદેવ કહે છેઃ-"હે નરોત્તમ ! સર્વનું પ્રત્યક્ષ કરનાર ભગવાન આ નારદ ઋષિ તમારી પાસે બેઠા છે એમને પૂછો એટલે સંજય તથા તેના પુત્રનું વૃત્તાંત કહેશે." ૪૦

प्रत्यक्षकर्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषिः ।
एष वक्ष्यति ते पृष्टो यथावृत्तं नरोत्तम ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नारदपर्वतोपाख्याने गुर्जरभाषायां त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

અધ્યાય ૩૧ મો-સ્વર્ણષ્ઠીવીની ઉત્પત્તિ.

वैशंपायन उवाच ॥ ततो राजा पांडुसुतो नारदं प्रत्यभाषत ॥
॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि सुवर्णष्ठीविसंभवम् ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે જનમેજય ! ત્યારે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ નારદ પ્રત્યે કહ્યું કે "હે ભગવન્ ! હું સુવર્ણષ્ઠીવીનું જન્મવૃત્તાંત સાંભળવા ઇચ્છું છું તે તમે કહો ?" એ રીતે ધર્મરાજાએ પૂછ્યું ત્યારે નારદ મુનિ સુવર્ણષ્ઠીવીનું વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યા. ૧-૨ નારદ કહે છેઃ-"હે મહાબાહો ! આ કેશવ ભગવાને જેવી રીતે કહ્યું તેમજ છે. બાકી કંઇ અવશેષ રહ્યું છે તે તમે પૂછ્યું માટે હું કહું છું. ૩ હું તથા મારો ભાણેજ મહામુનિ પર્વત, જીતનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ સંજય પાસે વાસ કરવા સારૂ ગયા. ૪ તેણે વિધિદષ્ટ કર્મોથી

સર્વ કામવડે પૂજિત અમે એના ઘર વિષે નિવાસ કરી રહ્યા. ૫ વર્ષાકાળ વ્યતીત થયા પછી અમારો ગમન સમય થયો, તે સમયે પર્વત મુનિએ વખતને લગતું આવી રીતનું વચન મને કહ્યું કે, “ આપણે આ રાજાના ઘરવિષે સુખથી નિવાસ કર્યો માટે એનો કંઈ પણ ઉપકાર કરવો જોઇએ. ” ૬ એવાં પર્વતનાં વચન સાંભળી હે રાજન્ ! સુંદર સ્વરૂપવાળા એવા તેને મેં કહ્યું કે, “ હે ભાગિનેય ! એ સર્વ કરવું તારે વિષે રહ્યું છે. ૭ ભલે રાજાને વર આપ ! તે ઇચ્છિત વરને પ્રાપ્ત થાઓ ! તારી ઇચ્છા હોય તો આપણા તપવડે તે રાજા સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ. ૮ એવો વિચાર કરી પછી જીતનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ સૃંજયને બોલાવી, હે કુરૂપુંગવ ! મારા મતથી પર્વતે, આવી રીતે વાક્ય કહ્યું કે, હે નૃપ ! તેં સરલતાથી કરેલા સત્કારવડે અમે તારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છીએ: માટે હે મહારાજ ! જેથી દેવતાઓને પીડા અને મનુષ્યનો ક્ષય ન થાય, તેવો વર અમારી આજ્ઞાથી તું માગ. ૯–૧૧ કેમ કે અમે તને પૂજાર્હ માનીએ છીએ. ” ૧૨ સૃંજય કહે છે. “ તમે જો મને પ્રસન્ન થયા હો તો તમે પ્રસન્ન થયા એજ મને મહાફળ અને પરમ લાભ થયો છે. ” ૧૩ એ રીતે કહેતા સૃંજયને વળી ફરીથી પર્વતે કહ્યું કે: “ હે રાજન્ ! તારા હૃદયમાં ઘણા વખતથી જે સંકલ્પ હોય તે વર તું માગ. ” ૧૪ સૃંજય કહે છે: “ તમારે જરૂર મને વર આપવોજ હોય તો શૂરવીર, વીર્યવાન, દૃઢ વ્રતવાળા, આયુષ્યમાન, ઇંદ્ર સરખી કાંતિયુક્ત એવા મોટા ભાગ્યવાળા પુત્રને હું ઇચ્છું છું. ” ૧૫ એવાં તેનાં વચન સાંભળી, પર્વતમુનિએ તેને કહ્યું કે “ આ તારી કામના પરિપૂર્ણ થશે, પણ તારા હૃદયમાં આ સંકલ્પ ઇંદ્રનો પરાભવ કરવા માટે થયો છે. તારો પુત્ર આયુષ્યમાન નહિ થાય અને ‘ સુવર્ણષ્ઠીવી ’ એ નામથી લોકમાં વિખ્યાત થશે. ઇંદ્રસરખી કાંતિવાળા તે પુત્રની તારે સદા ઇંદ્રથી રક્ષા કરવી. ” ૧૬–૧૭ એવાં મહાત્મા પર્વતનાં વચન સાંભળી સૃંજયે પર્વતમુનિને પ્રસન્ન કરી કહ્યું કે “ હે મુને ! એમ માં થાઓ અને તમારા તપથી મારો પુત્ર આયુષ્યમાન થાય. ” ૧૮ એ રીતે સૃંજયે કહ્યું તો પણ ઇંદ્રની અપેક્ષાથી પર્વત મુનિએ કંઇ પણ તેને કહ્યું નહિ. ૧૯ તે વખતે દીન એવા તે રાજાને ફરીથી મેં આવી રીતે કહ્યું કે “ હે મહારાજ ! તારો પુત્ર કલેવરનો ત્યાગ કરે તે વખતે તું મને યાદ કરજે, એટલે હું તારો પુત્ર દેખાડીશ. ૨૦ પ્રિય એવો તારો પુત્ર યમરાજના વશ થયો હશે, તો પણ હું પાછો લઇ આવી તને આપીશ, તું શોચ કર માં. ” ૨૧ એમ રાજાને કહી અમે ઇચ્છિત સ્થાન પ્રત્યે ગયા, અને તે સૃંજય પણ ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના ઘરમાં ગયો. ૨૨ ત્યારપછી થોડા સમય બાદ રાજર્ષિ તે સૃંજયના તેજ વડે જ્વલાયમાન થતો હોય, એવો મહાપરાક્રમી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ૨૩ તે પુત્ર પ્રતિ દિવસ સરોવરમાં રહેલા કમળની પેઠે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. તે પુત્ર સુવર્ણ થુંકવા લાગ્યો, તેથી “ સુવર્ણષ્ઠીવી ” એવું તેનું યથાર્થ નામ પડયું. ૨૪ હે કુરૂસત્તમ ! અત્યંત આશ્ચર્યરૂપ તે વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઇ તેથી દેવતાઓના રાજા ઇંદ્રને પણ જાણવામાં આવ્યું જે મહર્ષિ પર્વતના વરદાનથી સૃંજય રાજાને સુવર્ણષ્ઠીવી પુત્ર પ્રાપ્ત થયો છે. ૨૫ એમ જાણી “ મારો એ પરાભવ કરશે ” એવા ભયથી બૃહસ્પતિના મતથી તે ઇંદ્ર, સૃંજયકુમારનું છિદ્ર જોવા લાગ્યો. ૨૬ અને તેણે મૂર્તિમાન એવા પોતાના દિવ્યાસ્ત્ર વજ્રને બોલાવી કહ્યું કે “ તું, વ્યાઘ્રરૂપ થઇ આ રાજપુત્રને હણ. ૨૭ નહિ તો પર્વતે જે રીતે એને કહ્યું છે તે પ્રમાણે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો એ સૃંજયપુત્ર, પોતાના પરાક્રમથી

મને પરાજીત કરશે. ૨૮ એમ ઇંદ્રે કહ્યું ત્યારે પારકાં શહેરને જીતનાર વજ્ર, તે કુમારનું છિદ્ર જોવા માટે તેની પાછળ ફરવા લાગ્યું. ૨૯ દેવરાજ સરખી કાંતિવાળા પુત્રને પ્રાપ્ત થઇ અંતઃપુરસહિત હૃષ્ટ થએલો સૃંજયરાજા પણ બહુવા કરી વનમાંજ રહેવા લાગ્યો. ૩૦ તેટલામાં કોઇ વખતે ભાગીરથીના તીર વિષે નિર્જન વનમાં, ધાત્રી સાથે તે બાળક ક્રીડા કરતો ચોતરફ દોડતો હતો. ૩૧ એ રીતે ક્રીડા કરતા, ગજેંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા, પાંચ વર્ષના તે બાળકને એકદમ બળવાન એવા વ્યાઘ્રે પકડી, કોપાયમાન થઈ તેને હણ્યો. ૩૨ તે વખતે પ્રાણરહિત થએલો તે કુમાર, પૃથ્વી વિષે પડી ગયો. તેને જોઈ ધાત્રી મુક્તકંઠે રૂદન કરવા લાગી. ૩૩ અને તે વ્યાઘ્ર તો રાજપુત્રને હણી ત્યાંજ અંતર્ધાન થઇ ગયો. એ રીતે વ્યાઘ્ર, ઇંદ્રની માયાથી અંતર્ધાન થઇ ગયો. ૩૪ એ રીતે અત્યંત પીડિતની પેઠે રૂદન કરતી ધાત્રીનો શબ્દ સાંભળી રાજા પોતે પણ દોડીને તે સ્થાનકે આવ્યો. ૩૫ ત્યાં આવી વ્યાઘ્રે જેનું રૂધિર પીધું છે એવા અને સુતેલા, ભ્રષ્ટ થએલા ચંદ્રની પેઠે નિરાનંદ અને રૂધિર સંસિક્ત કુમારને જોઇ અત્યંત પીડિત મનવાળો અને આતુર થએલો તે રાજા, તેને પોતાના ખોળામાં લઈ વિલાપ કરવા લાગ્યો. ૩૬,૩૭ તેટલામાં શોક વડે કર્ષિત અને રૂદન કરતી એવી તેની માતાઓ પણ જ્યાં તે સૃંજયરાજા હતો તે સ્થળે આવી. ૩૮ તે વખતે મારે વિષે મનવાળા તે રાજાએ મારૂં સ્મરણ કર્યું; તે જાણી હું તેની પાસે ગયો. ૩૯ અને હે મહીપતે! યદુવીર એવા શ્રીકૃષ્ણે, તમને જે વચન કહ્યાં એ વચન શોકાતુર એવા તેને મેં સંભળાવ્યાં. ૪૦ પછી છેવટ મેં ઇંદ્રના અનુમતથી તે બાળકને પુનઃ જીવતો કર્યો કેમ કે જે થવાનું હોય તે થાયજ; તે અન્યથા થાય નહિ. ૪૧ ત્યાર પછી મોટા યશવાળો સુવર્ણષ્ઠીવી નામનો પરાક્રમી તે કુમાર, માતા-પિતાના ચિત્તને પ્રસન્ન કરતો હતો. ૪૨ હે નૃપ! ભયંકર પરાક્રમવાળો અને મોટી કાંતિવાળો તે પોતાના પિતાના સ્વર્ગમાં જવા પછી એક લાખ વર્ષ રાજ્ય કરી, ઘણી દક્ષિણાવાળા ઘણા યજ્ઞથી યજન કરી, દેવ તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કરી, અને કુળની વૃદ્ધિ કરનાર ઘણા પુત્ર ઉત્પન્ન કરી, હે રાજન્! ઘણે કાળે કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયો. ૪૩-૪૫ હે રાજેંદ્ર! આ વખતે તમે, ઉત્પન્ન થએલા આ શોકને નિવૃત્ત કરી, જે રીતે તમને કેશવ ભગવાન તથા મહા તપસ્વી વ્યાસ કહે છે, તે પિતૃ-પિતામહના રાજ્યમાં રહી તેની ધોંસરીને વહન કરો અને પવિત્ર મહા યજ્ઞથી યજન કરો, તો ઇષ્ટ લોકને પ્રાપ્ત થશો." ૪૬,૪૭

पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुरमुद्वह ।
इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टलोकमवाप्स्यसि ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि स्वर्णष्ठीविसंभवो-पाख्याने गुर्जरभाषायां एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

અધ્યાય ૩૨ મો—વ્યાસજીએ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ કહ્યો.

वैशंपायन उवाच ॥ तूष्णीभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम् ॥
तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—હે જનમેજય! એ રીતે નારદે કહ્યું તો પણ કંઇ ન બોલતા,

શોચ કરતા, યુધિષ્ઠિરને ધર્મતત્વને જાણનાર, તપસ્વી એવા કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે " હે કમળસરખા નેત્રવાળા ! પ્રજાનું પાલન કરવું, એજ રાજાઓનો ધર્મ છે, અને નિરંતર ધર્મને અનુસરનાર લોકોએ તે ધર્મ પ્રમાણ માનવો. ૧-૨ માટે હે રાજન્ ! પિતૃ-પિતામહ સંબંધી પદને પાલન કરો, કેમ કે તપશ્ચર્યા કરવી, એ બ્રાહ્મણનો નિત્ય ધર્મ છે, એમ વેદમાં નિશ્ચય કરેલો છે. ૩ વાસ્તે હે ભરતર્ષભ ! તપોવિષયક વાક્ય નિરંતર બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણ કરવું, અને તે સમગ્ર ધર્મનું રક્ષણ ક્ષત્રિયે કરવું. ૪ જે વિષયમાં આસક્ત થઇ, પોતે શાસનને અતિક્રમણ કરે અને લોકથી ઉલટી રીતે ચાલે તેને રાજાએ બે હાથથી દંડ આપવો. ૫ કેમ કે મોહવશ થઇ, જે પ્રમાણને અપ્રમાણ કરે, તે કદિ પોતાનો ચાકર હોય, પુત્ર હોય વા તપસ્વી હોય, તોપણ પાપરૂપ એવા તેમને સર્વ ઉપાયથી નિયમમાં રાખવા અથવા તેમને મારી નાંખવા. કારણ એવી રીતે આડે રસ્તે ચાલનારની ઉપેક્ષા કરનાર રાજા, કિલ્બિષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬,૭ જે રાજા નાશ પામતા ધર્મની રક્ષા ન કરે તે ધર્મહીન કહેવાય. તમે ધર્મહંતા કૌરવોને તેમના અનુયાયિસહિત હણ્યા માટે હે પાંડવ ! સ્વધર્મમાં પ્રવર્તમાન એવા તમે શું કરવા શોચ કરો છો ? વધ્યનો વધ, પ્રજાની રક્ષા તથા ધનદાન એજ રાજાનો ધર્મ છે. " ૮-૯ એવાં વ્યાસજીનાં વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિર, તે પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે " હે તપોધન ! હે સર્વધર્મવિદાંવર ! તમે જે વચન કહ્યાં તે તેમજ છે એમાં મને કંઈ સંદેહ નથી. કેમ કે તમે સર્વ ધર્મને સારી રીતે જાણો છો. ૧૦ પણ મેં રાજ્ય માટે અવધ્ય એવા ઘણાને મરાવ્યા. હે બ્રહ્મન્ ! તે કર્મ મારા હૃદયને બાળે છે અને શરીરનું શોષણ કરે છે. " ૧૧ એવાં તેનાં વચન સાંભળી વળી વ્યાસજી, તે પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે " હે ભારત ! લોકવિષે કર્તા કોણ ? ઈશ્વિર વા પુરૂષ; અને લોકમાં જે ફળ ભોગ થાય છે તે હઠથી થાય છે વા કર્મથી થાય છે. ૧૨ જો ઈશ્વિર કર્તા છે, તો મનુષ્ય ઈશ્વિરની પ્રેરણાથી શુભાશુભ કર્મ કરે છે માટે તે કર્મનું ફળ પણ ઈશ્વિરને પ્રાપ્ત થવું જોઇએ. ૧૩ જેમ કોઇ પુરૂષ વનમાં જઇ કુવાડાથી વૃક્ષને કાપે, તેનું પાપ તે કાપનારનેજ થાય; કુવાડીને કોઈ રીતે પણ થાય નહિ. ૧૪ ત્યાં તમે કહેશો કે કુવાડો તો અચેતન છે તેથી એને પાપની સંભાવના ન ઘટે માટે કુવાડાથી કાપનારનેજ પાપ થવું જોઇએ. તો તેમ નહિ પણ કુવાડાને નિર્માણ કરનારનેજ પાપ થવું જોઇએ; કેમ કે તેણે જો કુવાડાને નિર્માણજ ન કર્યો હોત તો વૃક્ષછેદન કેમ થાત. પણ તેમ માનવું કોઇ પણ રીતે યુક્તિસિદ્ધ થતું નથી, કેમ કે એકનું કરેલું બીજાને ભોગવવું કેમ સંભવે ? માટે એ ફળ ઈશ્વિરનેજ ભોગવવું યોગ્ય છે. ૧૫,૧૬ અથવા તમે પુરૂષને કર્તા માનતા હો તો અહિતાચરણ કરનાર દુરાત્મા શત્રુગણનો તમે નાશ કર્યો તે તમે સારૂં કામ કર્યું, એનો શોક શું કરવો. ૧૭ તેમ અદષ્ટને કોઈ પણ અતિક્રમણ કરી શકતું નથી, માટે મનુષ્ય અદષ્ટથી કર્મ કરી ફળભાગી કેમ થાય, અને વિશેષે કરી મનુષ્યને મૃત્યુ સ્વાભાવિક કહેશો તો, કોઇને વધજનિત પાપ થશે નહિ અને કદિ શાસ્ત્રને અનુસારે મનુષ્યને પુણ્ય-પાપ થાય છે, એ સ્વીકાર કરશો તો રાજાએ આડે રસ્તે ચાલનારને દંડ આપવો, એ શાસ્ત્ર તથા યુક્તિથી પણ માન્ય કરવા યોગ્ય છે. ૧૮-૨૦. અને હે ભારત ! લોક વિષે સારાં નરતાં કર્મ હંમેશ થયાંજ કરે છે અને તેનાં સારાં નરતાં ફળ પણ થાય છે, એવી મારી મતિ છે.૨૧ માટે હે રાજશાર્દૂલ ! જે જેવું કર્મ કરશે તેને તેવું ફળ થશે. વાસ્તે

તમે અશુભ કર્મનો ત્યાગ કરી ધર્મથી પ્રજાપાલન કરો અને આ રીતે મન વિષે શોક મા કરો. ૨૨ હે ભારત ક્ષિત્રિય ધર્મ નિંદનીય હોય, તોપણ તમારે તેનો સ્વીકાર કરવો, પણ શરીરનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. હે કૌંતેય ! વિદ્યમાન પુરૂષ, પોતાના પાપ કર્મનાં વિહિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અને મરણ પામેલો પરાભવને પામે. ૨૩ હે ભારત! હે રાજન્! માટે તમે જીવતાં કરેલા કર્મનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરશો અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વગર મરણ પામશો તો પરલોકમાં અવશ્ય પશ્ચાત્તાપ કરશો." ૨૪

तद्राजन् जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि ।
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तविधौ गुर्जरभाषायां द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

અધ્યાય ૩૩ મો—પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा ।
श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाश्च पितामहाः ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—" હે પિતામહ ! રાજ્યમાં લુબ્ધ એવા મેં પુત્ર, પૌત્ર, ભાઇઓ, પિતાઓ, શ્વશુર, ગુરૂઓ, માતુલ, પિતામહ, મહાત્મા, ક્ષત્રિયો, સંબંધી, સુહૃદો, વયસ્ય, ભાગિનેય, જ્ઞાતિલાઓ તથા અનેક દેશમાંથી આવેલા ઘણા રાજાઓને હણ્યા. ૧–૩ નિરંતર ધર્મ પાળનાર, વારંવાર સોમનું પાન કરનાર એવા તે શૂરવીર રાજાઓને હણી, હે તપોધન ! હું શી ગતિને પ્રાપ્ત થઇશ ? ૪ હે પિતામહ ! શ્રીમાન્ એવા તે પાર્થિવસિંહોથી આ પૃથ્વી હીન થઇ માટે હું ચિંતન કરૂં છું. ૫ તથા આજ દિવસ સુધી નિરંતર હું બળું છું. તેમજ ઘોર જ્ઞાતિવધને તથા હણાએલા બીજા સેંકડો રાજાઓને તેમજ હણાએલા બીજા કરોડો નરને જોઈ મને સંતાપ થાય છે. ૬ અને પુત્ર, પતિ તથા ભાઇઓ વડે હીન એવી તે શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓની શું અવસ્થા થશે ? હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! કૃશ તથા દીન તે સ્ત્રીઓ, અંત કરનાર, ઘોર એવા યાદવ સહિત અમને (પાંડવને) આક્રોશ કરતી, પૃથ્વીતલ વિષે પડશે. ૮ અને ભાઇઓ, પિતૃઓ, પતિ તથા પુત્રોને ન જોતી તે સર્વ સ્ત્રીઓ, પતિ–પુત્રાદિ વિષે પ્રેમને લીધે પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કરી, યમલોક પ્રત્યે જશે એમાં મને સંશય નથી. ૯ માટે સૂક્ષ્મ રીતે ધર્મનો વિચાર કરીએ, ત્યાં સ્ત્રીવધના ભાગી પણ અમે થઇશું. ૧૦ માટે જરૂર સુહૃદોને હણી, અનંત પાપ કરી અમે ઉંધે મસ્તકે નરકમાં પડશું. ૧૧ માટે હે સત્તમ ! અમે તો ઉગ્ર તપ વડે શરીરને છોડી દેઇશું. તે માટે જેથી કરેલું પાપ નિવૃત્ત થાય, એવો શ્રેષ્ઠ આશ્રમ મને બતાવો." ૧૨ વૈશંપાયન કહે છેઃ હે જનમેજય ! એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી, દ્વૈપાયન વ્યાસજી પોતાની બુદ્ધિથી સારી રીતે વિચાર કરી પાંડુ પુત્ર યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે " હે રાજન્ ! હે ક્ષત્રિયર્ષભ ! ક્ષત્ર ધર્મને યાદ કરી તું ખેદ કર માં. આ ક્ષત્રિયો ક્ષત્રધર્મથી હણાયા છે. ૧૩,૧૪ સમગ્ર લક્ષ્મીને તથા પૃથ્વી વિષે મોટા યશને તથા પારકા પ્રાણને હરણ કરવા ઇચ્છતા તેઓ પોતાના અપરાધથીજ કાળે કરી

મરણને પ્રાપ્ત થયા. ૧૫ તમે, ભીમસેને, અર્જુને તથા નકુલ-સહદેવે, કોઇને હણ્યા નથી, પ્રજાના કર્મનો સાક્ષી કાળજ તેમનો હણનાર છે. ૧૬ (હે ભરતર્ષભ! આ યુદ્ધ પણ નિમિત્ત માત્ર છે, માટે નિયંતા કાળજ પ્રાણીઓ વડે, પ્રાણીઓને હણે છે. તે કાળરૂપ ઈશ્વર પણ કર્મને અનુસારેજ તે તે ફળ આપે છે તેથી વૈષમ્ય-નૈર્ઘૃણ્યરૂપ દોષથી પોતે લિપ્ત થતો નથી. તેમ હે મહાબાહો! તમે વિનાશના હેતુભૂત એવાં તેમનાં કર્મ યાદ કરો! જેઓથી તેઓ કાળને વશ થયા, તેમ તમે તમારૂં નિયત એવું વ્રત શાસન જાણો કે-મને પણ વિધાતાએ બળાત્કારથી આવું કર્મ કરાવ્યું માટે આ બધું બન્યું તે કાળનુંજ માહાત્મ્ય છે. જેમ સુતારે રચેલો યંત્ર, ચેષ્ટા કરાવનારને આધીન હોય છે તેમ ઈશ્વરનું બનાવેલું યંત્રરૂપ આ જગત કાળયુક્ત કર્મને આધીન છે અને પુરૂષની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ યદચ્છાએ થાય છે માટે તે નિમિત્ત હર્ષ તથા શોક કરવો વૃથા છે. હે રાજન્! તારા ચિત્તમાં 'હું હંતા છું' એવું જે બંધન છે તે અસત્ય છે તથાપિ તેને તું સત્ય માનતો હો તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર. હે પાર્થ! પૂર્વે થયેલા દેવાસુર યુદ્ધમાં આવી રીતે સંભળાય છે જે, અસુર મોટા ભાઇઓ, અને દેવતાઓ તેમના નાના ભાઇઓ હતા, તેમને પણ લક્ષ્મી નિમિત્ત બત્રિશ હજાર વર્ષ સુધી મોટો વિરોધ થયો હતો. છેવટ દેવતાઓ, દૈત્યોને હણી, પૃથ્વીને રૂધિર વડે વ્યાપ્ત કરી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા. તેમજ પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થઇ, ગર્વથી મોહિત, વેદનો પાર પામેલા, શાલાવૃક નામથી ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત, અડચાશી હજાર બ્રાહ્મણો, દૈત્યોને સહાયતા કરવા માટે તૈયાર થયા. તેમને પણ દેવતાઓએ હણ્યા. માટે જે ધર્મનો નાશ કરવા ઇચ્છે અને અધર્મના પ્રવર્તક થાય, તીક્ષ્ણ તથા દુરાત્મા એવા તેમને, જેમ દેવતાઓએ દૈત્યોને હણ્યા હતા તેમ હણવા. જો એકને હણવાથી શિષ્ટોના કુળનો બચાવ થતો હોય, અથવા એવા એક કુળને હણવાથી દેશનો બચાવ થતો હોય તો તેમ કરવું; કેમ કે તેમ કરવાથી કાંઈ ધર્મની હાનિ થતી નથી. હે નરાધિપ! કોઈ ઠેકાણે અધર્મ, ધર્મરૂપ અને ધર્મ, અધર્મરૂપ થાય છે; તે વાત પંડિત જનો યથાર્થ જાણે છે. તેમજ તમે પણ હે પાંડવ! હે ભારત! શાસ્ત્રને જાણો છો અને પૂર્વે દેવતાઓએ અનુસરેલા માર્ગ પ્રત્યે ગયેલા છો; માટે હે પાંડવર્ષભ! રાજ્ય માટે પારકા પ્રાણહરણ કરનાર ક્યારે પણ નરકમાં જતા નથી. હે પરંતપ! આ ભાઇઓને તથા સુહૃજ્જનોને આશ્વાસન આપો જે દુરાત્મા પાપ કરે અને 'આ પાપ કર્મ છે' એમ જાણે, તો પણ તેમાં પ્રવર્તમાન થાય, અને તે કામ કર્યા પછી લજાય પણ નહિ તે અવશ્ય નરકમાં જાય અને તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યાંય પણ મળે નહિ અને તે પાપ ક્યારે પણ નાશ પામે નહિ, અને તમે તો પોતે શુદ્ધ છતાં, દુર્યોધનના દોષે તમને આ કામ કરાવ્યું છે. તો પણ તમે આ કામ કરવા ઇચ્છતા ન હતા અને કર્મ કરીને પણ પુનઃ પશ્ચાત્તાપ કરો છો માટે આ વખતે હે મહારાજ! અશ્વમેધ નામના મોટા યજ્ઞરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત વડે તમે પાપ રહિત થશો. પૂર્વે વાયુ સહિત ભગવાન્ ઇંદ્ર, શત્રુઓને જીતી, સો વખત એક એક યજ્ઞ કરી શતક્રતુ કહેવાયા અને પાપરહિત થયા; એ રીતે સ્વર્ગને જીતીને તે સુખોદય એવા લોકને પ્રાપ્ત થઈ, મરૂદ્દગણથી વીંટાઇને, દિશાઓને શોભાવતા પોતે પણ શોભે છે. આ વખતે સ્વર્ગલોક વિષે અપ્સરાઓએ સત્કાર કરેલા, શચીપતિ એવા તે ઇંદ્રની, ઋષિઓ તથા દેવતાઓ ઉપાસના કરે છે.) તેમજ હે અનઘ! તમે પણ પરાક્રમથી રાજાઓને જીત્યા અને આ પૃથ્વી તમને પ્રાપ્ત થઈ

માટે હવે હે રાજન્! સંબંધીઓથી વીંટાયલા તમો, તે તે રાજાઓનાં શહેર તથા દેશ પ્રત્યે જઈ, એમના ભાઈઓ, પુત્ર તથા પૌત્રનો પોતપોતાના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરો. ૧૭,૧૮ (અને ગર્ભસ્થ તથા બાળકોની રક્ષા કરો. એ રીતે સર્વ પ્રકૃતિને રંજન કરતા પૃથ્વીની રક્ષા કરો) અને જેમને કુમાર ન હોય, ત્યાં કન્યાને રાજ્યનો અભિષેક કરો. એમ કરવાથી સ્ત્રીવર્ગની કામના પરિપૂર્ણ થશે, એટલે તમારો શોક ટળી જશે. ૧૯ હે ભારત! એ રીતે સર્વ દેશ વિષે આશ્વાસના કરી જેમ પૂર્વે વિજય કરનાર ઇન્દ્રે યજન કર્યું હતું તેમ, તમે પણ અશ્વમેધથી યજન કરો. ૨૦ હે ક્ષત્રિયર્ષભ! કાળના બળે મોહ પમાડેલા તે મહાત્મા ક્ષત્રિયો, પોતાના કર્મ વડે નાશને પ્રાપ્ત થયા માટે તેમનો શોચ કરવો તમને યોગ્ય નથી. ૨૧ હે ભારત! તમે બરાબર ક્ષત્ર ધર્મ પાળ્યો, તેથી તમને ચક્રવર્તી રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું માટે હે કૌંતેય! પરલોક વિષે પણ કલ્યાણ આપનાર સ્વધર્મનું રક્ષણ કરો." ૨૨

अवाप्तः क्षत्रधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमकंटकम् ।
रक्ष स्वधर्मं कौंतेय श्रेयान् यः प्रेत्य भारत ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीयोपाख्याने गुर्जरभाषायां त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

અધ્યાય ૩૪ મો–પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન.

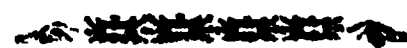
युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः ।
किं कृत्वा मुच्यते तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—"હે પિતામહ! પુરૂષ કયાં કર્મ કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને અધિકારી થાય છે, અને શું કરવાથી પાપમુક્ત થાય છે તે તમે મને કહો." ૧ એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી, વ્યાસજી તે પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા, કે "જે વિહિત કર્મ ન કરે, અને નિષિદ્ધ કર્મ કરે તથા કપટ યુક્ત વ્યવહાર કરે, તે પુરૂષ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને અધિકારી થાય છે. ૨ (બ્રહ્મચારી થઇ સૂર્યોદય પહેલાં ન ઉઠનાર, તેમજ સૂર્યાસ્ત સમયે સુઇ રહેનાર, ખરાબ નખવાળો, શ્યામ દાંતવાળો, જ્યેષ્ઠ બંધુના વિવાહ પહેલાં પોતાનો વિવાહ કરનાર કનિષ્ઠ બંધુ, લગ્ન થએલા કનિષ્ઠ બંધુનો લગ્ન ન થએલો જ્યેષ્ઠ બંધુ, બ્રહ્મહત્યા તથા પરનિંદા કરનાર, શ્વશુરની મોટી કન્યાનો વિવાહ થયા પહેલાં કનિષ્ઠ કન્યાની સાથે વિવાહ કરનાર; તેમજ કનિષ્ઠાના વિવાહ થયા પછી જ્યેષ્ઠાને પરણનાર, વ્રતધ્વંસ કરનાર, દ્વિજાતિનો વધ કરનાર, બ્રાહ્મણ થઇ અપાત્ર વિષે દાન કરનાર, તથા પાત્ર વિષે દાન ન કરનાર, હે કૌંતેય! સમૂહને હણનાર, નર, પશુ, આદિને વેચનાર, અગ્નિનો ત્યાગ કરનાર, વેદનો વિક્રય કરનાર, ગુરૂ તથા સ્ત્રીનો વધ કરનાર, કારણ વિના પશુહત્યા કરનાર, કોઇના ઘરમાં અગ્નિ મૂકી બાળી નાખનાર, મિથ્યા વચન બોલનાર, ગુરૂથી અત્યાચારી થઇ તેની મર્યાદા છોડી દેનાર અને પોતાના કુળધર્મને છોડી દેનાર, એટલા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને અધિકારી થાય છે. હવે વેદ તથા શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ જે અકાર્ય છે તે હું કહું છું તે એકાગ્ર મન વડે તું શ્રવણ કર. ૩ સ્વધર્મનો પરિત્યાગ, પરધર્મનું આચરણ, અયાજ્ય યાજન,

અભક્ષ્ય ભક્ષણુ, શરણાગતનો ત્યાગ, ચાકરનું પોષણ ન કરવું, લવણ—ગુડાદિ રસનો વિક્રય, પશ્વાદિનો વધ, પોતે શક્તિમાન્ છતાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ ન કરનાર, હે ભારત ! નિત્ય દેવા લાયકને સર્વ ચીજ ન દેનાર, કહેલી દક્ષિણા ન દેનાર, બ્રાહ્મણના દ્રવ્યનું ગ્રહણ, એ સર્વ અકાર્ય છે, એમ ધર્મ જાણનાર પુરૂષો કહે છે. ૪—૭ (પુત્ર, ધનાદિ માટે પિતા સાથે કલહ કરે, ગુરૂની સ્ત્રી પ્રત્યે ગમન કરે, અને હે નરવ્યાઘ્ર ! ધર્મપત્ની વિષે ઋતુકાળે મૈથુન ન કરનાર પણ અધાર્મિક થાય,) જે કરવાથી તથા ન કરવાથી પુરૂષ પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી થાય છે, એટલાં આ કર્મ વિસ્તાર તથા સંક્ષેપથી મેં કહ્યાં. ૮ હવે એજ કર્મ જે નિમિત્ત વડે કરવાથી પુરૂષ પાપ વડે લિપ્ત ન થાય તે હું કહું છું તે સાંભળો. ૯ વેદ પારંગત બ્રાહ્મણ પણ હણવાની ઇચ્છાથી હાથમાં શસ્ત્ર લઇ સંગ્રામમાં સામે આવે, તો તેની સામે જઈ તેને હણનાર બ્રહ્મહત્યારો થાય નહિ. ૧૦ (એ વિષે હે કૌંતેય ! વેદમાં મંત્ર કહેલો છે માટે વેદ પ્રમાણે વિહિત ધર્મ હું તને કહું છું. પોતાના વ્રતથી રહિત સંગ્રામમાં શસ્ત્ર લઇ સામે આવનાર બ્રાહ્મણને જે હણે તે બ્રહ્મહત્યારો થાય નહિ, કેમ કે હત્યા કરનારનો ક્રોધ, તે શત્રુના ક્રોધપ્રત્યે જઈ પર શરીરદ્વારા તેના પ્રાણ હરણ કરે છે. તેમજ અસાધ્ય રોગાદિ વડે પ્રાણનો નાશ ઉપસ્થિત થાય, તે વખતે ધર્મિષ્ઠ ચિકિત્સકના ઉપદેશથી મદિરાપાન કરે અથવા અજ્ઞાનથી કરે તે ફરી સંસ્કાર કરવાથી પાપમુક્ત થાય છે. હે કૌંતેય ! પ્રથમ જે અભક્ષ્ય—ભક્ષ્યાદિક કહ્યું તે સર્વનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાપનો ધ્વંસ થાય છે. ગુરૂની આજ્ઞાથી ગુરૂની સ્ત્રીપ્રત્યે ગમન કરવાથી પાપ થતું નથી, કેમ કે મહર્ષિ ઉદ્દાલકે પોતાના શિષ્ય થકી પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. જે કોઇ ગુરૂ માટે આપત્કાળ વિષે બ્રાહ્મણ—ભિન્ન જાતિનું ધન હરણ કરે, તે ચૌર્ય દોષ વડે દૂષિત થાય નહિ. પોતાના અને પારકાના પ્રાણરક્ષણ માટે, ગુરૂનું કાર્ય સાધવા માટે, સ્ત્રીને સંતોષ થવા માટે તથા કોઇના વિવાહ માટે જૂઠું બોલવાથી દોષ થતો નથી. બ્રહ્મચારીનું વીર્ય સ્ખલન થાય તો તેને ફરીથી સંસ્કાર કરવો પડે નહિ, પરંતુ કેવળ સમિધ અગ્નિ વિષે ઘીનો હોમ કરવો એજ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા પતિત વા સંન્યાસી હોય તો, એના વિવાહ થયા પહેલાં કનિષ્ઠ પોતાના વિવાહ કરે તો દોષભાગી થાય નહિ. કામાર્તા સ્ત્રીની પ્રાર્થનાથી પારદાર્ય, તેના ધર્મનું દૂષક થતું નથી. વિધિથી સંસ્કાર કરેલ પશુ પવિત્ર થાય છે માટે શ્રાદ્ધાદિ નિમિત્ત વિના પશુહત્યા વા પશુહત્યાનો ઉપદેશ દોષકારી થાય છે. અજ્ઞાનતાથી અયોગ્યને દાન અને યોગ્યને અદાન પણ દોષાવહ થતું નથી. સ્ત્રી વ્યભિચારિણી હોય તો તેનો પરિત્યાગ કરવો તેથી તે સ્ત્રી પવિત્ર થાય છે અને તેનો સ્વામી પાપ વડે લિપ્ત થતો નથી. સોમનું તત્વ જાણી તેનો વિક્રય, અસમર્થ ચાકરનો પરિત્યાગ, તથા ગાયોની રક્ષા માટે વનદાહ, એ દોષકારક થતાં નથી. હે ભારત ! જે કર્મ કરવાથી દોષ થાય નહિ એવાં આ કર્મ કહ્યાં, હવે વિસ્તારથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહું તે સાંભળો.")

उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति ।
प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये गुर्जर भाषायां चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

અધ્યાય ૩૫ મો-પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાય.

व्यास उवाच ॥ तपसा कर्मणा चैव प्रदानेन च भारत ।
पुनाति पापं पुरुषः पुनश्चेन्न प्रवर्तते ॥

વ્યાસ કહે છેઃ—"હે ભારત! પુરૂષ એકવાર પાપ કરી, પુનઃ જો પાપવિષે પ્રવર્ત-માન ન થાય, તો કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિક તપથી, યજ્ઞાદિ કર્મથી, તથા ગાય આદિના દાનથી પોતાના પાપને દૂર કરે છે. ૧ બ્રહ્મહત્યા કરનાર પુરૂષ, કપાળ તથા ખટ્વાંગ ધારણ કરી, ભિક્ષા માગી, એકવાર, ભોજન કરે, દાસાદિરહિત, હંમેશ અતિ મેહેનત કરનાર, બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળનાર, ઇર્ષ્યા ન કરનાર, ભૂતળવિષે શયન કરનાર, તથા લોક વિષે પોતાનું કુકર્મ પ્રકાશ કરનાર એવો તે, પૂરાં બાર વર્ષે બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થાય છે. ૨,૩ અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત ઉપદેશ કરનાર વિદ્વાનોની તથા પોતાની ઇચ્છાથી શસ્ત્રધારીના શસ્ત્રથી જીવિતનો ત્યાગ વા પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં દેહપાત કરનાર, વા નીચું મસ્તક રાખી વેદનો પાઠ કરતાં કરતાં દેહ-ત્યાગ કરનાર, ત્રણસો યોજન તીર્થયાત્રા પગવડે કરનાર, વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણને સર્વસ્વ, વા જીવનોપયોગી ધનદાન, અથવા ઉપસ્કરસહિત ગૃહદાન કરનાર વા ગાય-બ્રાહ્મણની રક્ષા કરનાર પણ બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થાય છે. જે કૃચ્છ્રની રીતે એટલે ત્રણ દિવસ પ્રાતઃકાળે, ત્રણ દિવસ સાયંકાળે, ત્રણ દિવસ અયાચિત અને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરે, તે છ વર્ષે, તેમજ એક મહિનામાં સાત દિવસ પ્રાતઃકાળે, સાત દિવસ સાયંકાળે, સાત દિવસ અયા-ચિત, અને સાત દિવસ ઉપવાસ કરે, તે ત્રણ વર્ષમાં, તેમજ એક માસ પ્રાતર્ભોજન, એક માસ સાયંભોજન, એક માસ અયાચિત તથા એક માસ ઉપવાસ કરે, તે એક વર્ષમાં અને જે કેવળ ઉપવાસથી કાળ નિર્ગમન કરે તે થોડા દિવસમાં બ્રહ્મહત્યાથી મુકત થાય છે. તેમજ અશ્વમેધ યજ્ઞવડે પણ બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થાય છે. એમાં સંશય નહિ. અને જે કોઈ પાપી, યજ્ઞના અંતે અવભૃથ સ્નાન કરે છે તેઓ પણ સર્વ પાપરહિત થાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે. જે, યુદ્ધવિષે બ્રાહ્મણ માટે પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે, તે પણ બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થાય છે. ૪,૫ (જે, પાત્ર બ્રાહ્મણોને હજાર ગાય આપે, તે બ્રહ્મહત્યા તથા સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે, જે, દૂધવાળી પચ્ચીશ હજાર કપિલા ગાયનું દાન આપે, તે પણ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે, જે, પ્રાણસંશય વખતે સાધુ એવા દરિદ્ર બ્રાહ્મણોને દૂધ તથા વાછરડાવાળી હજાર ગાય આપે, તે પણ પાપથી મુક્ત થાય છે, હે મહીપાલ! જે, નિયમશીલ બ્રાહ્મણોને કાંબોજદેશીય શત અશ્વનું દાન કરે તે પણ પાપથી મુકત થાય છે. હે ભારત! જે એક બ્રાહ્મણને પણ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ગૃહક્ષેત્રાદિ આપી, તેનું લોક વિષે કીર્ત્તન ન કરે તે પણ સર્વ પાપથી મુકત થાય છે. જે, એકવાર સુરાપાન કરે, તે અગ્નિવર્ણ સુરાપાન કરવાથી આ લોક તથા પરલોક વિષે પોતાના આત્માને પવિત્ર કરે છે. પર્વત ઉપરથી પતન, અગ્નિ પ્રવેશ, અને હવિષ્યાન્ન ભોજન કરે તે, સર્વ પાપથી મુકત થાય છે. સુરાપી બ્રાહ્મણ, બૃહસ્પતિ નામના સત્રથી પુનઃ બ્રાહ્મણ થઈ બ્રહ્માના લોકમાં જાય છે, એવી શ્રુતિ છે. તેમજ સુરાપાન કરનાર પુરૂષ, વિમત્સર થઈ પૃથ્વીના દાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અને પુનઃ જો તેનું પાન ન કરે, તો તે નિષ્પાપ થાય છે, જે, ગુરૂપત્ની પ્રત્યે ગમન કરે, તે તપ્ત લોહમયી શિલા વિષે શયન કરે અથવા પોતાનું શિશ્ન છેદન કરી, ઉંચી દૃષ્ટિ રાખી, વનમાં ગમન કરી, પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે ત્યારે તે

પાપથી મુક્ત થાય છે. સ્ત્રીજન, આહાર–વિહાર પરિત્યાગ પૂર્વક નિયમ પાળે તો, વર્ષ દિવસે પાપથી મુક્ત થાય છે. જે, મહાવ્રત કરે, બ્રાહ્મણને સર્વસ્વ આપે અથવા ગુરૂના કાર્ય માટે યુદ્ધમાં પ્રાણનો ત્યાગ કરે તે અશુભ કર્મથી મુક્ત થાય છે, જે, ગુરૂ સાથે મિથ્યા ભાષણ કરે અને તેનો પ્રતિરોધ કરે તે તેનું પ્રિય કાર્ય કરવા વડે તે પાપથી મુક્ત થાય છે. સ્ત્રીસંસર્ગાદિથી નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનાર બ્રહ્મચારી, બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત તથા છ માસ ગોચર્મનું પરિધાન કરે ત્યારે તે પાપથી મુક્ત થાય છે, પરસ્ત્રી તથા પરધનનું હરણ કરનાર, વર્ષપર્યંત વ્રત કરવા વડે તે પાપથી મુક્ત થાય છે વા જેનું ધન અપહરણ કરે તેને પાછું તેટલુંજ ધન વિવિધ પ્રકારના ઉપાયથી આપે છે ત્યારે તે પાપથી મુક્ત થાય છે. જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાનો વિવાહ થયા વિના પોતાનો વિવાહ કરનાર કનિષ્ઠ ભ્રાતા તથા તેનો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા એ બન્ને, ઇંદ્રિયો નિયમમાં રાખી બાર દિવસનું કૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પવિત્ર થાય છે. પણ પુનઃ જ્યેષ્ઠના વિવાહ થયા પછી પિતૃઓને તારવા ઇચ્છનારે, પોતાનો વિવાહવિધિ તેજ સ્ત્રી સાથે કરવો તે વિના શુદ્ધિ થાય નહિ અને તેમ કરવાથી તે પૂર્વ વિવાહિત સ્ત્રી પણ પાપથી લિપ્ત થતી નથી. સ્ત્રીઓ, મહાપાપનો યોગ હોય, તોપણ ચાતુર્માસ્યમાં એકાંતર વ્રતવડે શુદ્ધ થાય છે, એમ ધર્મને જાણનાર પુરૂષો કહે છે. સ્ત્રીઓનો એકવાર વ્યભિચાર થયો હોય તો અથવા માનસિક વ્યભિચાર થયો હોય તો, તે વાત જાણનાર પુરૂષે જ્યાં સુધી પુનઃ રજોદર્શન ન થાય, ત્યાં સુધી તે પ્રત્યે ગમન કરવું નહિ. અને રજોદર્શન થયા પછી ગમન કરવું કેમકે સ્ત્રી રજોદર્શનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત વડે, જેમ ભસ્મ વડે પાત્ર શુદ્ધ થાય છે તેમ, શુદ્ધ થાય છે. કાંસ્યપાત્ર શૂદ્રનું ઉચ્છિષ્ટ થયું હોય, ગાયે સુંઘ્યું હોય વા બ્રાહ્મણના ગંડૂષથી દૂષિત થયું હોય તો, તે પાત્ર, પંચગવ્ય, માટી, જળ, ભસ્મ, આમ્લ તથા વહ્નિ, એ દશ વડે શુદ્ધ થાય છે. ધર્મ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રાહ્મણને પરિપૂર્ણ ચતુષ્પાદ, ક્ષત્રિયને ત્રિપાદ, વૈશ્યને દ્વિપાદ, અને શૂદ્રને એકપાદ છે, કેમકે એમને એવી રીતનું વિધાન છે. એ રીતે શૌચાદિ ધર્મના ગુરૂલાઘવનો નિશ્ચય જાણવો. જે, પશુ પક્ષિનો વધ વા પિપ્પલાદિ ભિન્ન બીજા વૃક્ષોનું છેદન કરે, તે ત્રણ રાત્ર વાયુ ભક્ષણ કરે અને પોતાનું કર્મ કહી બતાવે, તેથી શુદ્ધ થાય છે. હે રાજન્! જે, અગમ્યાગમન કરે તે છ માસ પર્યંત ભીનું વસ્ત્ર પહેરી ભસ્મમાં શયન કરે તો પવિત્ર થાય છે. સર્વ અકાર્યનો આજ વિધિ છે. એટલે મદ્યપાનાદિક અકાર્ય કરનાર ભસ્મશયન પુરઃસર રૂદ્રાધ્યાયના જપથી શુદ્ધ થાય છે માટે બ્રહ્માના કહેલા વિધિ વડે દૃષ્ટાંતભૂત આગમ તથા તેમાં કહેલા હેતુ વડે જેવું પાપ, તે પ્રમાણે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જે બ્રાહ્મણ હિંસારહિત, મિતભાષી, અને પરિમિત ભોજન કરનાર, રાગદ્વેષ, માન–અપમાન શૂન્ય થઇ, પવિત્ર સ્થાનમાં બેશી ગાયત્રી જપ કરે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જે દ્વિજ, દિવસે હમેશ ઉભો રહે, રાત્રિએ અનાવૃત સ્થળમાં શયન કરે, ત્રણવાર દિવસે તથા ત્રણવાર રાત્રિએ વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરે, સ્ત્રી, શૂદ્ર તથા પતિત સાથે ભાષણ ન કરે, તે અજ્ઞાનકૃત પાપથી મુક્ત થાય છે. હે રાજન્! મનુષ્ય, ભૂતસાક્ષિક એવાં શુભ તથા અશુભના ફળને મરણ પામ્યા પછી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં જે અધિક હોય, તેનાં ફળને પ્રાપ્ત થાય માટે દાન, તપ તથા કર્મ વડે શુભ ફળ વધારવું અને અશુભનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, પણ જેમ અધિક પુણ્યવાન થવાય તેમ કરવું. જે નિત્ય શુભ કર્મ કરે, પાપ કર્મથી નિવૃત્ત થાય તથા નિરંતર ધનનું દાન આપે, તે પાપથી મુક્ત થાય

છે, પાપના અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. એ રીતે મહાપાતકના સિવાય સર્વ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય, બીજાં પાપ, તથા વાચ્યાવાચ્યમાં અજ્ઞાનકૃત અને જ્ઞાનકૃત બે પ્રકાર છે, તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલાં છે. તેમાં જાણીને કરેલું સર્વ પાપ ઘણું થાય છે. અને અજ્ઞાનથી કરેલાનો થોડો દોષ થાય છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. એ રીતે શાસ્ત્ર પ્રમાણે કહેલા વિધિથી પાપ ટાળવા સમર્થ થવાય છે, પણ આ વિધિ શ્રદ્ધાવાન્ માટે કહેલો છે. નાસ્તિક, અશ્રદ્ધાવાન્ તથા દંભ-દ્વેષવાળા પુરૂષોને આ વિધિ કહેલો નથી, એટલે તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પણ પાપમુક્ત થતા નથી. હે ધર્મભૃતાંવર ! હે નરવ્યાઘ્ર ! આ લોક તથા પરલોકમાં સુખને ઇચ્છતા પુરૂષે, શિષ્ટાચાર તથા શિષ્ટ ધર્મનું સેવન કરવું. ૬ હે રાજન્ ! તમે શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રાજધર્મથી શત્રુઓનો નાશ કર્યો છે તે માટે પાપથી મુક્ત થશો. ૭ અથવા તમને "હું પાપી છું" એમ જાણી ખેદ થતો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરો, પણ અનાર્યજુષ્ટ એવા શોક વડે તમે નિધનને પ્રાપ્ત થાઓ માં ! કારણ એમ કરવું તમને ઉચિત નથી.") વૈશંપાયન કહે છે, હે જનમેજય ! એ રીતે ભગવાન વ્યાસજીના વચનથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, મુહૂર્ત પર્યંત મનમાં વિચાર કરી, તપરૂપી ધનવાળા વ્યાસજી પ્રત્યે આવી રીતે પૂછવા લાગ્યા. ૮

एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चिंतयित्वा मुहूर्तेन प्रत्युवाच तपोधनम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये गुर्जरभाषायां पंचत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

અધ્યાય ૩૬ મો-ભક્ષ્ય, અભક્ષ્યાદિ નિર્ણય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं भक्ष्यं चाप्यभक्ष्यं च किं च देयं प्रशस्यते ।
किं च पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—"હે પિતામહ ! ભક્ષ્ય શું ? અભક્ષ્ય શું ? ઉત્તમ દાન શું ! પાત્ર શું ? અને અપાત્ર શું ? તે સર્વ મને કહો." ૧ વ્યાસ કહે છે:-"આ પ્રસંગે હું, સિદ્ધો તથા પ્રજાપતિ મનુના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું તે તમે સાંભળો. ૨ પૂર્વે આદિ કાળ વિષે વ્રતમાં તત્પર એવા ઋષિઓએ, બેઠેલા અને સમર્થ એવા મનુ પાસે જઇને આવી રીતે તેને ધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો. ૩ "હે પ્રજાપતે ! કેવી રીતનું અન્ન ભક્ષણને યોગ્ય છે ? પાત્ર કોણ ? અધ્યયન તથા તપ કેવી રીતે કરવું ? તથા જે કંઈ કાર્યાકાર્ય હોય તે સર્વ અમને કહો" ૪. તેઓએ એ રીતે પૂછ્યું ત્યારે સ્વાયંભુવ મનુ, તેઓ પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, "(વિસ્તાર તથા સંક્ષેપથી હું યથાશાસ્ત્ર તમને ધર્મ કહું તે સાંભળો ! જપ, હોમ, ઉપવાસ, આત્મજ્ઞાન, પવિત્ર નદીઓ, જ્યાં જપાદિમાં તત્પર બ્રાહ્મણ હોય તેવો દેશ, બ્રહ્મગિરિ આદિ પર્વત, સુવર્ણ પ્રાશન, રત્નસ્નાન, સુવર્ણ-સ્નાન, દેવસ્થાનાભિગમન, આજ્યપ્રાશન, આ પવિત્ર અને સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્તો, વિશેષ જેનો દોષ કહ્યો નથી એવાં પાપ કરનાર પુરૂષને પવિત્ર કરે છે એમાં સંશય નથી. દીર્ઘ આયુ-

ધ્યાને ઇચ્છનાર પ્રાજ્ઞ માણસે, ક્યારે પણ ગર્વ કરવો નહિ, અને કદી ગર્વ કરે તો ત્રણ રાત્રિ પર્યંત ધર્મશાસ્ત્રોક્ત તપ્તકૃચ્છ્ર કરે, બ્રાહ્મી ઇત્યાદિનો ક્વાથ પીએ,) ન આપેલી વસ્તુનું અગ્રહણ, દાન, અધ્યયન, તપ, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, તથા યજ્ઞ, એ ધર્મનાં લક્ષણ છે. ૫,૬ (તે ધર્મ, કોઇ તેવા દેશ–કાલ વિષે અધર્મરૂપ થાય છે અને સ્તેય, અનૃત ઇત્યાદિ અધર્મ, ધર્મરૂપ થાય છે, એ રીતે સ્તેય, અનૃત તથા હિંસા, અમુક અવસ્થા વિષે ધર્મરૂપ થાય છે, એટલે કે, પ્રાણ જતો હોય તે વખતે સ્તેયાદિક અધર્મને ધર્મત્વ, અને અસ્તેયાદિક ધર્મને અધર્મત્વ છે.) વિશેષ જાણનાર પુરૂષોને ધર્મ તથા અધર્મ બે પ્રકારના છે. તેમજ લૌકિક તથા વૈદિક રીતિથી પ્રવૃત્તિ–અપ્રવૃત્તિ પણ બે પ્રકારની છે. ૭ (તેમાં અપ્રવૃત્તિનું ફળ મોક્ષ છે અને પ્રવૃત્તિનું ફળ જન્મ–મરણાદિક છે.) તેમાં પણ અશુભ કર્મનું ફળ અશુભ અને શુભ કર્મનું ફળ શુભ થાય છે, અને શુભાશુભ બન્ને મિશ્રિતનું ફળ પણ તેવુંજ થાય છે. ૮ (દેવતાઓનું આરાધન, શાસ્ત્રવિહિત કર્મ, વ્યાવહારિક કાર્ય તથા ઉદ્યમ; એ ચારમાંથી કંઇ પણ ઇચ્છાપૂર્વક કરે " તો નીચ પુરૂષોને પણ તેનું શુભ ફળ થાય છે.) જે, પોતાના મનમાં આ કર્મ પાપ બાળતું હશે, એવો સંદેહ થયા પછી પણ લોકમાં યશ માટે નિત્યકર્મ કરે, વા શત્રુનાશાદિ માટે શ્યેનયાગાદિક અપેક્ષાપૂર્વક કરે, તેને બંને લોકમાં તેનું ફળ થતું નથી; કેમ કે એમ કરવાથી ઉલટું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને કહેલું છે. ૯ ક્રોધ તથા મોહથી મનને પ્રિય અથવા અપ્રિય જે કંઈ પાતક કર્યું હોય તે, દૃષ્ટાંત, શાસ્ત્ર તથા યુક્તિથી શરીરને ક્લેશરૂપ ઉપવાસાદિ, હવિષ્યનું અશન, પવિત્ર જપ તથા તીર્થાટન શ્રમાદિ-રૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત વડે શાંત થાય છે. રાજા, અપરાધીને દંડ ન દે તો એક રાત્રિ ઉપવાસ કરે અને પુરોહિત, રાજાને દંડ આપવાનો ઉપદેશ ન કરે તો તે ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસરૂપ પ્રાય-શ્ચિત્ત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦–૧૨ જે, પુત્રાદિ મરણ નિમિત્તના શોકથી પોતાના વધ માટે પ્રવર્તમાન થયો હોય તથાપિ મરણ થયું નહિ અને જીવતો રહે, તો તે ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૩ પોતાની જે બ્રાહ્મણત્વાદિ જાતિ, ગૃહસ્થાદિકની પંક્તિ, પોતાની જન્મભૂમિ તથા પોતાના કુળધર્મનો ત્યાગ કરે; તેને પ્રાયશ્ચિત્ત છેજ નહિ. ૧૪ કોઈ વખતે ધર્મમાં સંશય પડે, તો દશ બ્રાહ્મણ વેદશાસ્ત્ર જાણનાર, અને ત્રણ બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર, જેને ધર્મ કહે તે ધર્મ જાણવો. ૧૫ (અને બળદ, મૃત્તિકા, ઝીણી કીડિયો, ઝીણા ગુચ તથા વિષ,) શલ્ક વર્જિત મત્સ્ય, કાચબા વગરના ચાર પગવાળા પ્રાણી, મંડૂક આદિ લઈ જળચર, ભાસ, હંસસૂપર્ણ, ચક્રવાક, પ્લવ, બક, કાક, મદ્‌ગુ, ગૃધ્ર, શ્યેન, ઘુવડ, માંસ ખાનાર દાઢવાળાં સર્વ, ચાર પગવાળાં, પક્ષીઓ, બે તરફ દાંતવાળાં, ચાર દાંતવાળાં, એઓનું માંસ બ્રાહ્મણોને અભક્ષ્ય છે. ૧૬–૧૮ મેષી, વડવા, ગર્દભી, ઉષ્ટ્રી, સૂતિકા ગાય, માનુષી તથા મૃગી, એઓનું દુગ્ધ બ્રાહ્મણોને અપેય–પીવા યોગ્ય નથી. ૧૯ પ્રેતાન્ન, સૂતિકાન્ન, તેમજ દશ દિવસ થયા પહેલાં ગાયનું દૂધ અભોજ્ય તથા અપેય છે. ૨૦ રાજાનું અન્ન તેજની, શૂદ્રનું અન્ન બ્રહ્મતેજની સુવર્ણકારનું તથા પતિ–પુત્રહીન સ્ત્રીનું અન્ન, આયુષ્યની હાનિ કરે છે. ૨૧ બ્યાજના ઉદ્યમથીજ પોતાની જીવિકા ચલાવનારનું અન્ન વિષ્ઠાતુલ્ય, વેશ્યાનું, સ્ત્રીની કમાઈ ખાનારનું તથા સ્ત્રૈણનું અન્ન શુક્ર સમાન છે. ૨૨ અગ્નિ-ષ્ટોમીય વપા હોમથી પૂર્વ દીક્ષિતનું, કદર્યનું, યજ્ઞ વિક્રય કરનારનું, સુતારનું, મોચીનું, વ્યભિ-ચારિણી સ્ત્રીનું, ધોબીનું વૈદ્યનું, કોટવાળનું, ઘણાથી જીવનારનું, ગ્રામથી જીવનારનું, રંગ તથા

સ્ત્રીથી જીવનારનું, લગ્ન કરેલા નાના ભાઇના લગ્ન ન કરેલા જ્યેષ્ઠ બંધુનું, બંદિનું, ધૂર્ત કરનારનું અન્ન તથા વામહસ્ત હત, વાશીભાત, સુરા મિશ્રિત, ઉચ્છિષ્ટ, કુટુંબને ન દઇ પોતાને માટે રાખેલું; એ સર્વ અન્ન અભોજ્ય છે. પિષ્ટા, ઇક્ષુ, શાક તથા દુગ્ધના વિકાર, સથવો, ભુંજેલા યવ, તથા દહીં ભેળેલો સાથવો, એટલા પદાર્થ ઘણા દિવસના હોય તો ખાવા નહિ. દૂધપાક, તિલમિશ્ર ઓદન, માંસ તથા માલપૂઆ, એ પણ દેવતાના ઉદ્દેશ વિના કરેલા હોય તો ગૃહમેધી બ્રાહ્મણોએ અભક્ષ્ય છે. ગૃહસ્થ મનુષ્યે, બ્રાહ્મણ, દેવ, ઋષિ, પિતૃઓ તથા ઘરના દેવતાઓની પૂજા કરી, પછી ભોજન કરવું યોગ્ય છે. પ્રવ્રજિત સંન્યાસીની પેઠે, ઘરમાં નિરભિમાન થઇ રહેનાર, પુત્રાદિક તથા સ્ત્રીઓ સાથે પણ તેવી રીતે વર્તનાર બ્રાહ્મણ ધર્મને પામે છે. યશની ઇચ્છાથી વા ભયથી ઉપકારીને દાન આપવું નહિ. તેમજ નૃત્ય તથા ગીત પરાયણ, હસાવનાર, ભાંડ ઇત્યાદિને, મત્તને, ઉન્મત્તને, ચોરી કરનારને, નિંદકને, મુંગાને, વિવર્ણ અંગવાળાને, અંગ હીનને, ઠીંગણાને, દુર્જનને, દુષ્કુલીનને, તથા વ્રત વડે સંસ્કાર ન કરેલાને દાન આપવું નહિ. ૨૩–૩૧ (વેદરહિત એવા અશ્રોત્રિયને દાન આપવું નહિ. અનુત્તમ દાન અને અનુત્તમ પ્રતિગ્રહ; એ દાતા તથા પ્રતિગ્રહીતા બન્નેને શ્રેયસ્કર નથી. જેમ ખેરના કાષ્ઠનો અથવા શિલાનો આશ્રય કરી સમુદ્રને તરવા જાય, તો તે તરવા જનાર સમુદ્રમાં ડૂબી જાય, તેમજ અપાત્રને દેનાર તથા પ્રતિગ્રહ કરનાર બન્ને ડૂબે છે એટલે જેમ પાષાણના વહાણમાં બેસનાર વહાણ સાથે પોતે ડૂબે છે તેમજ પોતે તરનાર નહિ એવા અપાત્રને દાન આપવાથી તેની સાથે દાતા પણ ડૂબે છે) જેમ આર્દ્ર કાષ્ઠ વિષે રહેલો અગ્નિ, દેદીપ્યમાન થતો નથી અને ઉલટો તેમાં શાંત થાય તેમજ તપ, સ્વાધ્યાય તથા શુદ્ધ ચરિત્રથી હીન પ્રતિગ્રહી, દાતાને પાપમાં લીન કરે છે. ૩૨ (જેમ ઠીકરામાં રહેલું જળ, અને કૂતરાના ચર્મમાં રહેલાં દુગ્ધ શોભે નહિ, તેમજ વ્રતહીન વિષે રહેલું શાસ્ત્રસ્થાન દોષ વડે શોભે નહિ. મંત્ર તથા વ્રતરહિત, શાસ્ત્રને ન જાણનાર એવો જે હોય પણ ગુણ વિષે દોષારોપણ ન કરતો હોય તો તેને દયાથી દાન આપવું, તેમજ વ્રતરહિત, હીન, દીન તથા આતુર હોય તેને પણ " આ આપણો ઇષ્ટકારી છે " એમ જાણીને વા ધર્મ બુદ્ધિથી દાન દેવું નહિ, કેવળ દયાથી આપવું. વેદરહિત બ્રાહ્મણને જે કંઇ દીધું તે બધું નિષ્ફળ જાય છે, અને ઉલટો પોતે અપાત્ર દોષ વડે યુક્ત થાય છે, એમાં સંશય નહિ.) જેવો કાષ્ઠમય હસ્તી, જેવો ચર્મમય મૃગ, તેવોજ અધ્યયન ન કરેલો બ્રાહ્મણ છે, એ ત્રણે કેવળ નામ માત્ર ધારણ કરે છે. ૩૩ જેમ નપુંસક પુરૂષ, સ્ત્રી વિષે નિષ્ફળ થાય છે, જેમ ગાય વિષે ગાય અફળાય છે, તથા જેમ પક્ષ વિનાનો પક્ષી છે તેમ મંત્ર વગરનો બ્રાહ્મણ જાણવો. ૩૪ જેમ સડેલું ધાસ, ધાન્ય, નિર્જળ કૂપ અને અગ્નિ વગરના સ્થાનમાં કરેલો હોમ નિષ્ફળ છે, તેમજ મૂર્ખને આપેલ દાન નિષ્ફળ છે. ૩૫ દેવ તથા પિતૃઓના હવ્ય–કવ્યને નાશ કરનાર અને અર્થ હરનાર મૂર્ખ બ્રાહ્મણ, યજમાનનો શત્રુ જાણવો. ૩૬ હે યુધિષ્ઠિર ! હે ભરતર્ષભ ! સાંભળવા યોગ્ય આ મોટું વ્રત જે રીતે તમે પૂછ્યું હતું, તે પ્રમાણે મેં સંક્ષેપથી તમને સર્વ કહ્યું. ૩૭ "

एतत्ते कथितं सर्वं यथावृत्तं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्ध्येतत् श्रोतव्यं भरतर्षभ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्य सवाक्य गुर्जरभाषायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

અધ્યાય ૩૭ મો-યુધિષ્ઠિરનો નગરપ્રવેશ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण महामुने ॥
राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥

યુધિષ્ઠિર પૂછે છેઃ—" હે ભગવન્ ! હે મહામુને ! હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! હું રાજાઓના ધર્મ તથા ચાર વર્ણના સમગ્ર ધર્મ વિસ્તારથી શ્રવણ કરવાને ઇચ્છું છું. ૧ હે દ્વિજોત્તમ ! આપત્કાલવિષે કેવી રીતે નીતિ પાળવી ? હું ધર્મમાર્ગનું અવલંબન કરી કેવી રીતે પૃથ્વીને વશ કરૂં ? ૨ પ્રસંગે કરી અભિમુખ એવી ઉપવાસાત્મિક આ પ્રાયશ્ચિત્ત કથા, મને હર્ષ ઉત્પન્ન કરતી હોય તેમ લાગે છે. ૩ ધર્મચર્યા અને રાજ્ય પરસ્પર વિરોધી છે; એ વિષે હું નિરંતર વિચાર કરૂં છું, ત્યાં મારૂં ચિત્ત મોહ પામે છે." ૪ વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે મહારાજ ! હે જનમેજય ! એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી, વેદ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ વ્યાસજી, સર્વજ્ઞોમાં પુરાતન એવા નારદ સામે જોઇ રાજા પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કેઃ—" હે મહાબાહો ! જો તમે સમગ્ર ધર્મ શ્રવણ કરવાને ઇચ્છતા હો તો, કૌરવોના પિતામહ, વૃદ્ધ એવા ભીષ્મ પાસે જાઓ. ૫-૬ સર્વ ધર્મને જાણનાર, સર્વજ્ઞ અને ભાગીરથીના પુત્ર તે, ધર્મ રહસ્ય વિષે રહેલા તમારા મનના સંશયને છેદન કરશે. ૭ જેને ત્રિપથગા એવી દિવ્ય નદી દેવી ગંગાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, જેણે ઇંદ્રાદિક સર્વ દેવને સાક્ષાત્ નેત્રથી જોયા છે, ૮ તેમજ સમર્થ એવા જેણે બૃહસ્પતિ મુખ્ય જેમાં છે એવા દેવર્ષિઓને વારંવાર સેવાથી સંતુષ્ટ કરી રાજનીતિ અધ્યયન કરી છે, ૯ કુરુસત્તમ એવા જેઓ, શુક્રાચાર્ય તથા બૃહસ્પતિથી વ્યાખ્યાસહિત ધર્મશાસ્ત્રને પ્રાપ્ત થયા હતા, ૧૦ વળી આચરણ કર્યાં છે વ્રત જેણે એવા તે ભીષ્મે, ભાર્ગવ ચ્યવનથકી તથા વસિષ્ઠથકી અંગસહિત વેદનું અધ્યયન કર્યું છે, ૧૧ તેમજ પૂર્વે પિતામહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર, પ્રદીપ્ત તેજવાળા, અધ્યાત્મ તત્વ જાણનાર એવા સનત્કુમારથી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ લીધો હતો, ૧૨ જે, માર્કંડેયના મુખથકી સમગ્ર યતિધર્મને પ્રાપ્ત થયા છે, વળી પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે, પરશુરામથકી તથા ઇંદ્રથી અસ્ત્રવિદ્યાને પ્રાપ્ત થયા છે, ૧૩ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થએલા જેને પોતાની ઇચ્છાથી મૃત્યુ થશે, તેમજ અનપત્ય છતાં વિખ્યાત એવા પવિત્ર લોકને પ્રાપ્ત થશે. પવિત્ર એવા બ્રહ્મર્ષિઓ નિરંતર જેના સભાસદો હતા, તેમ જ્ઞાનયજ્ઞ વિષે જેને કંઇ પણ અવિદિત છેજ નહિ, સૂક્ષ્મ ધર્માર્થના તત્ત્વને જાણનાર ધર્મજ્ઞ એવા તે તમને કહેશે; માટે ધર્મવેત્તા તેણે, પ્રાણ નથી મૂકયા તે અગાઉ તેમની પાસે જાઓ." ૧૪-૧૬ એ રીતે વ્યાસજીના કહેવાથી દીર્ઘ પ્રજ્ઞાવાળા, મહામતિ, કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સત્યવતીસુત વ્યાસ પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે " રૂવાટાં ઉભાં થાય એવો જ્ઞાતિનો મોટો વિનાશ કરી, પૃથ્વીને નાશ કરનાર અને સર્વ લોકનું ભૂરૂં કરનાર હું, સરળતાથી યુદ્ધ કરનાર એવા તેમને પણ સંગ્રામમાં છળથી મરાવી, હાલ તેમની પાસે જઇ સારી રીતે પૂછવા કેમ યોગ્ય થાઉં ?"

૧૭–૧૯ વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે જનમેજય ! એ રીતે બોલતા અને શ્રેષ્ઠ એવા તે યુધિષ્ઠિર રાજાને ચાતુર્વર્ણ્યના હિતની ઇચ્છાથી મહાબાહુ, મહામતિ યદુશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે " હે નૃપોત્તમ ! હવે આ વેળા તમે શોકવિષે અતિ નિર્બંધ કરવા યોગ્ય નથી, અને ભગવાન્ વ્યાસે જે કહ્યું, તે તમે કરો. ૨૦–૨૧ હે મહાબાહો ! મહા પરાક્રમી તમારા ભાઇઓ તથા બ્રાહ્મણો, જેમ ગ્રીષ્મના અંતે મેઘની યાચના કરે તેમ, તમારી યાચના કરી તમને સેવે છે, ૨૨ માટે હે મહારાજ ! હણાતાં બાકી રહેલા રાજાઓ, સમગ્ર ચાર વર્ણ, તથા કુરૂજાંગલ દેશની પ્રજા, એ સર્વ આવ્યાં છે માટે એમના તથા મહાત્મા બ્રાહ્મણોના પ્રિય માટે, અમિત તેજવાળા અને ગુરૂ વ્યાસની આજ્ઞાથી હે પરંતપ ! હે અમિત્રઘ્ન ! અસ્મદાદિક સંબંધી તથા દ્રૌપદીનું પ્રિય કરો; અને લોકનું પણ જે રીતે હિત થાય તેમ કરો. " ૨૩–૨૫ વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે જનમેજય ! એ રીતે શ્રીકૃષ્ણના કહેવાથી કમળ સરખાં નેત્રવાળા, ઉદાર મનવાળા રાજા, સર્વ લોકના હિત માટે ઉભા થયા. ૨૬ હે નરવ્યાઘ્ર ! એ રીતે પોતે શ્રીકૃષ્ણે જેને સમજાવ્યા તેમજ દ્વૈપાયન વ્યાસજીએ, દેવસ્થાને, અર્જુને, અને બીજા પણ ઘણાએ સમજાવ્યા ત્યારે મોટા યશવાળા, વેદાર્થને જાણનાર તથા નીતિશાસ્ત્રાદિમાં વિશારદ પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિર, માનસ દુઃખ તથા સંતાપને છોડી દેઇ, મનની શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ, કર્તવ્ય અર્થનો નિશ્ચય કરી, નક્ષત્રથી વીંટાયલા ચંદ્રની પેઠે, બાંધવજનથી પરિવૃત થઇ અને ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી, પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી દેવ તથા હજારો બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવા લાગ્યા. ૨૭–૩૧ ત્યાર પછી બંદિજનોએ સ્તુતિ કરાતા યુધિષ્ઠિરે, કંબલ તથા અજિનથી વીંટાયલા, શુભ લક્ષણવાળા, શ્વેત સોળ બળદ યુક્ત, પવિત્ર, મંત્રવડે પૂજિત, શ્વેતવર્ણવાળા નવા રથ પ્રત્યે, જેમ દેવ એવા ચંદ્ર અમૃતમય રથ પ્રત્યે આરોહણ કરે તેમ આરોહણ કર્યું. ૩૨–૩૩ તે વખતે ભયંકર પરાક્રમવાળા કુંતીપુત્ર ભીમસેને બળદોની રાશ ગ્રહણ કરી, અર્જુને તેની ઉપર પ્રદીપ્ત એવું શ્વેતછત્ર ધારણ કર્યું. ૩૪ રથના મસ્તકવિષે અર્જુને ધારણ કરેલું તે શ્વેતછત્ર, જેમ આકાશના મધ્યમાં ચોતરફ તારાવડે વ્યાપ્ત વાદળ શોભે તેવું, ચોતરફ રહેલી મૌક્તિકની ઝાલરથી શોભતું હતું. ૩૫ તે વેળાએ શૂરવીર એવા માદ્રીપુત્ર નકુલ તથા સહદેવે ચંદ્રની કાંતિ સરખાં શુભ્ર શોભિતાં ચામર તથા વ્યજન ગ્રહણ કર્યા હતાં. ૩૬ હે રાજન્ ! એ રીતે પાંચ ભાઇઓ જેમાં છે એવો તે રથ, પંચમહાભૂતાત્મક દેહરૂપી રથ શોભે તેવો શોભતો હતો. ૩૭ તે વખતે હે રાજન્ ! ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર યુયુત્સુ પણ મન સરખા વેગવાળા અશ્વવડે યુક્ત એવા શુભ્ર રથમાં બેશી યુધિષ્ઠિરની પાછળ જવા લાગ્યો. ૩૮ તેમજ સાત્યકિસહિત શ્રીકૃષ્ણ, પણ શૈબ્ય સુગ્રીવાદિક અશ્વયુક્ત સુવર્ણમય શુભ્ર રથ પ્રત્યે આરોહણ કરી તેમની પાછળ કુરૂ દેશ પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ૩૯ હે ભારત ! યુધિષ્ઠિરના જ્યેષ્ઠ પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારીના રથમાં આરોહણ કરી ધર્મરાજની આગળ ગમન કરવા લાગ્યા. ૪૦ તેમજ કુંતી, દ્રૌપદી આદિ સર્વ તે કૌરવોની સ્ત્રીઓ પણ વિદુરને આગળ કરી, અનેક પ્રકારના વાહનવડે જવા લાગી. ૪૧ તે સર્વની પાછળ અસંખ્ય રથ, હસ્તી, અશ્વ તથા પાયદળ જવા લાગ્યાં. ૪૨ એ રીતે વૈતાલિક, સૂત તથા માગધોએ સુભાષિતોવડે જેની સ્તુતિ કરી છે એવા યુધિષ્ઠિર રાજા, હસ્તિનાપુર પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ૪૩ અતિ સંકુલ, મોટા શબ્દ જ્યાં થઇ રહ્યા છે, હૃષ્ટપુષ્ટ જનથી આકુલ એવું મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરનું તે પ્રયાણ, પૃથ્વીવિષે

બીજાને જેની ઉપમા અપાય નહિ એવું થયું. ૪૪ તેમ નગરવાસી મનુષ્યોએ પણ યુધિષ્ઠિરના નગરમાં પધારવા વખતે નગર તથા રાજમાર્ગો શણગારેલા હતા. ૪૫ તેમજ શ્વેત-પુષ્પના સમૂહ તથા પતાકાવડે રાજમાર્ગની પૃથ્વી શણગારેલી હતી. અને રાજમાર્ગમાં અગરૂ આદિના સુગંધિ ધૂપ કરેલા હતા. ૪૬ સુગંધિ ચૂર્ણ, અનેક પ્રકારનાં પુષ્પ, પ્રિયંગુ તથા પુષ્પની માળાઓ વડે રાજભુવન શોભતું હતું. ૪૭ નગરના દ્વારવિષે જળવડે પૂર્ણ, નવા, દૃઢ, ચૂર્ણાદિકથી શુક્લ કરેલા, અને શ્વેત પુષ્પયુક્ત કુંભ, તે તે ઠેકાણે સ્થાપન કરેલા હતા. ૪૮ એ રીતે શુભ વાક્યવડે જેની સ્તુતિ કરી છે એવા સંબંધીઓથી વીંટાયલા પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિર, યથાર્થ શણગારેલા દ્વારવાળા નગર પ્રત્યે પ્રવિષ્ટ થયા. ૪૯

यथा स्वलंकृतद्वारं नगरं पांडुनंदनः ।

स्तूयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे गुर्जरभाषायां सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો—ચાર્વાકનો વધ.

वैशंपायन उवाच ॥ प्रवेशने तु पार्थानां जनानां पुरवासिनाम् ।

दिदृक्षूणां सहस्राणि समाजग्मुः सहस्रशः ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે જનમેજય! પાંડવોના પુરપ્રવેશ સમયે તેમને જોવા ઇચ્છતાં હજારો પુરવાસી મનુષ્ય આવ્યાં હતાં, હે રાજન્! તે સમયે શણગારેલાં છે ચકલાં જેમાં એવો રાજમાર્ગ પણ, ચંદ્રોદય થવાથી વૃદ્ધિ પામેલા મહોદધિની પેઠે શોભતો હતો. ૨ હે ભારત! રાજમાર્ગ વિષે રહેલાં, સ્ત્રીઓવડે પૂર્ણ, રત્નજડિત, મોટાં ઘર જાણે સ્ત્રીઓના ભારથી કંપતાં હોય નહિ તેવાં થયાં હતાં. ૩ તે સ્ત્રીઓ લજ્જાથીજ જાણે ધીરે ધીરે બોલતી હોય નહિ તેની પેઠે યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન તથા માદ્રીપુત્ર નકુલસહદેવની પ્રશંસા કરતી હતી. ૪ તેમ હે મહારાજ! તે સ્ત્રીઓ, "હે પાંચાલિ! હે કલ્યાણિ! જેમ ગૌતમી મહર્ષિઓને સેવે તેમ, તું પુરૂષસત્તમ પાંડવોને સેવે છે માટે ધન્ય છે! અને તારાં કર્મ તથા તારી વ્રતચર્યા પણ અમોઘ છે." એ રીતે દ્રૌપદીને પણ તેની પ્રશંસાપૂર્વક કહેતી હતી. ૫,૬ હે ભારત! એવી રીતનાં તે સ્ત્રીઓનાં પ્રશંસનીય વચન તથા પ્રીતિથી ઉત્પન્ન થએલા મનુષ્યોના પરસ્પર શબ્દોવડે બધું નગર સમાકુલ થઈ ગયું હતું. ૭ એ રીતે યુધિષ્ઠિર રાજા, ક્રમથી તે રાજમાર્ગને અતિક્રમણ કરી, શોભાયમાન રાજભુવન પાસે પધાર્યા. ૮ તે સમયે સર્વ કારભારીઓ તેમજ શહેરનાં અને દેશનાં મનુષ્ય, પાસે આવી કર્ણને સુખ આપે એવી સુંદર વાણીથી આવી રીતે કહેવા લાગ્યાં કે "હે રાજેંદ્ર! હે શત્રુનિષૂદન! તમે શત્રુઓને જીત્યા, એ ઘણું સારૂં થયું. તેમજ ધર્મ તથા બળથી તમારૂં રાજ્ય તમને પાછું પ્રાપ્ત થયું તે પણ ઘણું સારૂં થયું. ૯,૧૦ માટે હવે હે મહારાજ! તમે સેંકડો વર્ષ સુધી અમારા રાજા થાઓ, અને જેમ ઈન્દ્ર સ્વર્ગનું પાલન કરે છે તેમ, તમે ધર્મથી પ્રજાનું પાલન કરો. ૧૧ એ રીતે રાજગૃહદ્વાર વિષે મંગલરૂપ વાણીથી જેનો સત્કાર થયો છે, એવા યુધિષ્ઠિર ચોતરફથી બ્રાહ્-

ણોએ કહેલા આશીર્વાદને ગ્રહણ કરી, ઇન્દ્રના ઘરની જેને ઉપમા અપાય એવા પોતાના ઘર પ્રત્યે પ્રવેશ કરી પછી રથમાંથી નીચે ઉતર્યા. ૧૨,૧૩ પછી શ્રીમાન્ તે રાજા, ઘરની અંદર પ્રવેશ કરી, દેવતાઓની પાસે જઈ, રત્ન તથા વિવિધ પ્રકારના ગંધમાલ્યથી તેમની પૂજા કરી પુનઃ બહાર પધાર્યા. તે વખતે હાથમાં છે મંગલદ્રવ્ય જેમના એવા આશીર્વાદ દેવા ઇચ્છતા ઉભેલા બ્રાહ્મણોને જોયા. ૧૪,૧૫ તે બ્રાહ્મણોથી વીંટાએલા ધર્મરાજ, તારાગણથી વીંટાએલો નિર્મળ ચંદ્ર શોભે તેમ શોભતા હતા. ૧૬ તે સમયે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, પોતાના ગુરૂ ધૌમ્ય તથા જયેષ્ઠ પિતા ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી, તે બ્રાહ્મણોની વિધિ પુરઃસર પુષ્પ, મોદક, રત્ન ઘણું સુવર્ણ, ગાયો, વસ્ત્ર તથા વિવિધ પ્રકારના ચાકરોથી પૂજા કરતા હતા. ૧૭,૧૮ તેટલામાં તો હે ભારત ! સ્વર્ગ સુધી વ્યાપ્ત થયો હોય, એવો સંબંધીઓને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર, પવિત્ર કાનને સુખ આપનાર પુણ્યાહ શબ્દ થવા લાગ્યો. ૧૯ તે સમયે યુધિષ્ઠિર રાજા, હંસની પેઠે વેદ જાણનાર વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોની પુષ્કળ અર્થપદ તથા અક્ષરવાળી વાણીને સાંભળતા હતા. ૨૦ તેટલામાં વળી હે નૃપ ! જય બોલનાર મનુષ્યોના શબ્દની સાથે દુંદુભિ તથા શંખનો શબ્દ થવા લાગ્યો. ૨૧ પછી વિપ્રજન બોલતા બંધ થયા તે વખતે અક્ષશિખા તથા ત્રિદંડ ધરનાર, દુર્યોધનનો મિત્ર, ભિક્ષુક બ્રાહ્મણનો વેષ ધરનાર, આશીર્વાદ દેવા ઇચ્છતા અને તપ તથા નિયમ ધરનાર હજારો બ્રાહ્મણોથી વીંટાઇ ઉભેલો, મહાત્મા પાંડવો વિષે પાપ બુદ્ધિવાળો દુષ્ટ ચાર્વાક નામે રાક્ષસ, તે બ્રાહ્મણોને પૂછ્યા વિનાજ નિર્ભયતાથી આવી, યુધિષ્ઠિર રાજાને કહેવા લાગ્યો કે “ હે કૌંતેય ! આ સર્વ બ્રાહ્મણો મારા મુખથી તને આવી રીતે કહેવરાવે છે કે, જ્ઞાતિને હણનાર એવા કુત્સિત તને ધિક્કાર છે. ૨૨–૨૬ અને વળી આવી રીતે કહે છે કે, જ્ઞાતિનો ક્ષય કરી ગુરૂઓને મરાવી જીવિત રહેવાથી મરવું તેજ તારૂં શ્રેય છે. ૨૭ ” એવું તે દુષ્ટ રાક્ષસનું બોલવું સાંભળી, તેના વાક્ય વડે ભયભીત એવા તે બ્રાહ્મણો વ્યથાયુક્ત થઈ ચીસો પાડવા લાગ્યા. ૨૮ એ રીતે તે સર્વ બ્રાહ્મણ તથા યુધિષ્ઠિર રાજા, એ સર્વ લજ્જિત તથા પરમ ઉદ્વિગ્ન થઈ તૂષ્ણીભાવને પ્રાપ્ત થયા. ૨૯ તે સમયે યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા કે “ પ્રણામ કરતા તથા યાચના કરતા મારા પર તમે પ્રસન્ન થાઓ અને ઘણા કાળથી દુઃખિત થઈ પાસે રહેતા ભ્રાતાદિકવાળા મને તમે ધિક્કાર કરવા યોગ્ય નથી. એટલે ભ્રાત્રાદિકના દુઃખનો પરિહાર કરવા માટે મારૂં આ રાજ્ય કારણ છે; મારાં પોતાનાં સુખ માટે નથી. ૩૦ ” વૈશંપાયન કહે છે–હે જનમેજય ! હે રાજન્ ! હે વિશાંપતે ! એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી તે સર્વ બ્રાહ્મણો, યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે, “ હે પાર્થિવ ! એ વચન અમારાં નથી. તારૂં કલ્યાણ થાઓ. ૩૧ ” એમ રાજાને કહી, તપ વડે નિર્મળ, વેદ જાણનાર, મહાત્મા તે બ્રાહ્મણો, જ્ઞાનચક્ષુથી “ તે અમુક છે ” એમ જાણી યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે “ હે યુધિષ્ઠિર ! આ દુર્યોધનનો સખા ચાર્વાક નામે રાક્ષસ છે, તે સંન્યાસીના રૂપથી દુર્યોધનનું હિત કરવા ઇચ્છે છે. ૩૨,૩૩ હે ધર્માત્મન્ ! અમે કંઇ પણ કહેતા નથી. તમારો આવી રીતનો ભય દૂર થાઓ. ભાઇઓ સહિત તમને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાઓ. ૩૪ ” વૈશંપાયન કહે છે–હે જનમેજય ! એ રીતે રાજાને કહી ક્રોધવડે મૂર્ચ્છિત એવા તે સર્વ પવિત્ર બ્રાહ્મણોએ, પાપરૂપ તે રાક્ષસને તિરસ્કાર કરતાં હુંકાર વડે મારી નાખ્યો. ૩૫ એ રીતે બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોના તેજવડે નિર્દગ્ધ થએલો તે જેમ મહેંદ્રના વંત્રથી નિર્દગ્ધ થએલો અંકુરવાન વૃક્ષ પડે તેમ નીચે પડ્યો. ૩૬ ત્યાર પછી

રાજાએ જેનો સત્કાર કર્યો છે એવા બ્રાહ્મણો, રાજાની પ્રશંસા કરી ત્યાંથી ગયા, અને સુહૃજ્જન સહિત પાંડુપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર હર્ષને પ્રાપ્ત થયા. ૩૭

पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनंद्य तम् ।
राजा च हर्षमापेदे पांडवः ससुहृज्जनः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि. चार्वाकवधे गुर्जरभाषायां अष्टत्रिंशतमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૩૯ મો-ચાર્વાક રાક્ષસની કથા.

वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठंतं भ्रातृभिः सह ।
उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે જનમેજય! ત્યારપછી ભાઈઓસહિત બેઠેલા યુધિષ્ઠિર રાજાને, સર્વદર્શી એવા દેવકીપુત્ર જનાર્દન ભગવાન, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે "હે તાત! આ લોકવિષે બ્રાહ્મણો મારે સદા અર્ચનીય છે. એઓ પૃથ્વીવિષે રહેનારા દેવતાઓ છે, તેઓ ક્રુદ્ધ થાય તો એમના મુખમાંથી વિષ નીકળે છે, માટે એમને સારી રીતે પ્રસન્ન કરવા જોઇએ. ૧,૨ હે રાજન્! હે મહાબાહો! પૂર્વે સત્યયુગવિષે "ચાર્વાક" નામે રાક્ષસ હતો, તેણે બદ્રિકાશ્રમમાં જઈ ઘણાં વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી, બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી સર્વ પ્રાણીથી અભયરૂપ વર માગ્યો. ૩,૪ ત્યારે જગત્પતિ બ્રહ્માએ તેને કહ્યું કે, હું સર્વ ભૂતથી અભયરૂપ અનુત્તમ વર તને આપું છું પણ તારે બ્રાહ્મણનું અપમાન કરવું નહિ, તેમ કરીશ તો તારૂં મરણ થશે, ૫ એ રીતે બ્રહ્માથી પ્રાપ્ત થયો છે વર જેને એવો, ઘણા પરાક્રમવાળો, પાપરૂપ, તીવ્ર કર્મવાળો, મહા બળવાન્ તે રાક્ષસ, દેવતાઓને સંતાપવા લાગ્યો. ૬ ત્યારે તેના બળથી તિરસ્કાર પામેલા દેવતાઓએ એકઠા મળી બ્રહ્માને કહ્યું કે, આ રાક્ષસનો વધ થાય તેમ કરો! કેમ કે અમને ઘણો સંતાપ કરે છે. ૭ એવી દેવતાઓની પ્રાર્થના સાંભળી તેમને બ્રહ્માએ, આવી રીતે કહ્યું કે, થોડા વખતમાં એનું જે રીતે મૃત્યુ થાય, તેવી રીતે મેં તેને કહેલું છે. ૮ મનુષ્યવિષે દુર્યોધનરાજા એનો સખા થશે, તેના સ્નેહથી બંધાએલો તે, બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરશે, તેથી ક્રુદ્ધ થએલા, વાણીરૂપી બળવાળા બ્રાહ્મણો, હુંકારથી તેને બાળી નાખશે. એ રીતે પાપરૂપ તે નાશ પામશે. ૯,૧૦ એ રીતે બ્રહ્માએ દેવતાઓને કહ્યું હતું, બ્રાહ્મણના દંડથી હણાએલો તે આ ચાર્વાક રાક્ષસ સૂતો છે, માટે હે નૃપતિશ્રેષ્ઠ! હે ભરતર્ષભ! તમે શોચ કરો માં. હે પાર્થિવ! ક્ષત્ર ધર્મથી હણાએલા તે તમારા જ્ઞાતીય તથા ક્ષત્રિય પુંગવ શૂરવીર મહાત્મા બીજા રાજાઓ પણ સ્વર્ગમાં ગયા, માટે તેમનો શોચ કરો માં. ૧૧,૧૨ હે અચ્યુત! તેથી તમે ગ્લાનિરહિત થઇ કાર્ય કરો શત્રુઓને હણો, પ્રજાનું રક્ષણ કરો, અને બ્રાહ્મણોની પૂજા કરો! ૧૩

स त्वमातिष्ठ कार्याणि मा तेऽभूत ग्लानिरच्युत ।
शत्रून् जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च परिपूजय ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

અધ્યાય ૪૦ મો–યુધિષ્ઠિર રાજાનો રાજ્યાભિષેક.

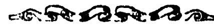
**वैशंपायन उवाच ॥ ततः कुंतीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः ।
कांचने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यषीदत्परमासने ॥ १ ॥**

વૈશંપાયન કહે છેઃ—પછી ક્રોધ અને સંતાપથી રહિત થયેલો તથા હર્ષ પામેલો કુંતીનો પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર, સુવર્ણના ઉત્તમ આસન ઉપર પૂર્વાભિમુખે બેઠો. ૧ તેની સામે સુવર્ણના ઉત્તમ તેજસ્વી આસન ઉપર શત્રુને દમન કરનાર વાસુદેવ તથા સાત્યકિ બેઠા. ૨ યુધિષ્ઠિર રાજાને વચમાં રાખીને તેની બન્ને બાજુ ઉપર સુંવાળા રત્નજડિત આસન ઉપર મહાત્મા અર્જુન અને ભીમસેન બન્ને બેઠા. ૩ વળી સુવર્ણથી વિભૂષિત અને શ્વેત એવા હાથીદાંતથી નિર્માણ કરેલા સિંહાસન ઉપર સહદેવ અને નકુળ સહિત કુંતી બેઠી. ૪ તેજ પ્રમાણે દુર્યોધનને પુરોહિત સુધર્મા, વિદુર, ધૌમ્ય, કૌરવ ધૃતરાષ્ટ્ર. એ સર્વે અગ્નિ સરખાં તેજસ્વી આસનો ઉપર જૂદા જૂદા બેઠા. ૫ યુયુત્સુ, સંજય, યશવાળી ગાંધારી એ સર્વે જે તરફ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા બેઠો હતો તે તરફ બેઠાં. ૬ (પછી તે સ્થળમાં બેઠેલા ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે શ્વેત પુષ્પ, સર્વતોભદ્ર આદિથી ચીતરેલાં દેવતાઓનાં સ્થાપન, અક્ષત, પૃથ્વી, સુવર્ણ, રૂપું અને રત્નનો સ્પર્શ કર્યો. પછી પુરોહિતને આગળ કરીને અને ઘણા મંગળ પદાર્થોને લઇને સર્વે પ્રધાનોએ આવીને ધર્મરાજાનાં દર્શન કર્યાં. તે સ્થળમાં સુવર્ણ, નાના પ્રકારનાં રત્ન, સર્વ સામગ્રીથી યુક્ત અભિષેક કરવાનું પાત્ર, સુવર્ણના, જળથી પૂર્ણ ભરેલા ત્રાંબાના, રૂપાના, અને મૃત્તિકાના ઘડા, પુષ્પ, લાજા (ડાંગરની ધાણી); આસનો, ગોરસ, સમડી, પીંપળો, અને ખાખર, ઈત્યાદિ સમિધ, મધ, ઘી, ઉદુંબરના કાષ્ઠનો કરેલો શરવો તથા સુવર્ણથી અલંકૃત કરેલો શંખ, એ સર્વ લાવીને મૂક્યાં.) પછી શ્રીકૃષ્ણે આજ્ઞા આપવાથી તે સ્થળમાં બુદ્ધિમાન્ ધૌમ્ય પુરોહિતે પૂર્વ, ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભાગમાં શરવાવડે વેદીને ઉલ્લેખન કરીને, પછી દૃઢ છે પગ મૂકવાનાં પગથીયાં જેનાં એવા તથા અગ્નિસમાન તેજવાળા અને શુભ્ર–જેના ઉપર વ્યાઘ્રનું ચર્મ પાથરેલું છે એવા સર્વતોભદ્ર આસન ઉપર મહાત્મા યુધિષ્ઠિરને અને દ્રુપદપુત્રી કૃષ્ણાને બેસાડીને વિધિ અને મંત્ર પુરઃસર અગ્નિમાં હોમ કરવા માંડયો. ૭–૯ પછી કૃષ્ણે, પૂજન કરેલો શંખ લેઇને પૃથ્વીપતિ કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરના ઉપર અભિષેક કર્યો. તેજ પ્રમાણે રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્ર અને બધા પ્રધાનોએ પણ અભિષેક કર્યો. ૧૦ કૃષ્ણે અનુજ્ઞા આપવાથી ભાઇઓ સહવર્તમાન ભીમે પણ અભિષેક કર્યો. ૧૧ એ રીતે પાંચજન્ય શંખ વડે અભિષેક કરેલો રાજા યુધિષ્ઠિર, અત્યંત દર્શનીય થયો. તે વખતે પણવ નામે વાદ્ય તથા નગારાં વાગવા લાગ્યાં. ૧૨ ધર્મરાજાએ પણ તે સર્વેએ કરેલા પૂજનનું ધર્મ વડે ગ્રહણ કર્યું, તથા પુષ્કળ દક્ષિણા આપીને રાજાએ તેમનું પણ પૂજન કર્યું ૧૨ પછી એક સહસ્ર સુવર્ણની મહોરો દક્ષિણા આપીને, વેદના અધ્યયન વડે સંપન્ન તથા ધૃતિ અને શીલ ગુણ વડે યુક્ત બ્રાહ્મણો પાસે

સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું. ૧૪ હે રાજન્! તે બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન થઇને સ્વસ્તિ અને જય બોલવા લાગ્યા તથા હંસની પેઠે શબ્દ કરતા તેઓ યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૫ તેઓ બોલ્યા કે "હે યુધિષ્ઠિર! હે મહાબાહો! હે પાંડવ! તું જય પામે છે, તે બહુ સારૂ થયું. હે મોટા તેજવાળા રાજન્! પોતાના પરાક્રમ વડે તું પોતાના ધર્મને પામ્યો છે, એ બહુ સારૂં છે. ૧૬ હે રાજન્! ગાંડીવ ધનુષવાળો અર્જુન, અને પરાક્રમી ભીમસેન તથા માદ્રીના પુત્રો અને તું પણ કુશળ છે, એ બહુ સારૂં છે. ૧૭ હે વીર! સંગ્રામરૂપ ક્ષયથી તમો ભલે મુક્ત થયા, તથા શત્રુઓને જીત્યા એ પણ બહુ સારૂ થયું! માટે હે ભારત! હવે જે ઉત્તર કાર્ય કરવાનાં હોય તે ઉતાવળે કરો. ૧૮" હે ભારત! પછી સત્પુરૂષોએ પૂજેલો ભાઇઓ સહિત ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર તે મોટા રાજ્યને પામ્યો. ૧૯

ततः प्रत्यर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वाणि राजधर्मानुशासनपर्वाणि युधिष्ठिराभिषेके गुर्जरभाषायां चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

અધ્યાય ૪૧ મો-ભીમ વગેરેની કાર્યમાં નિયોજના.

वैशंपायन उवाच ॥ प्रकृतीनां च तद्वाक्यं देशकालोपबृंहितम् ।
श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजा सोंतरं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥

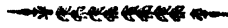
વૈશંપાયન કહે છેઃ—દેશકાલ વડે યુક્ત એવું પ્રધાનોનું તે વચન સાંભળીને પછી યુધિષ્ઠિર રાજા બોલ્યા કે "પાંડુના પુત્ર અમોને ધન્ય છે કે જેમના સત્ય કે અસત્ય પણ ગુણો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો આ સ્થળમાં આવીને વખાણે છે! ૧,૨ તમો જેથી ઈર્ષ્યાથી રહિત થઇને એ પ્રમાણે અમોને ગુણસંપન્ન કહો છો તેથી અમારા ઉપર તમારી મોટી કૃપા છે, એમ હું માનું છું. ૩ મારા પિતા અને અમારા પરમદૈવતરૂપ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર છે, માટે મારૂં પ્રિય કરવાને જેઓ ઈચ્છતા હોય તેમણે તેમનું પ્રિય કરવામાં તથા તેમની આજ્ઞા માનવામાં તત્પર રહેવું ઘટે છે. ૪ હું જ્ઞાતિજનનો મોટો વધ કરીને પણ એટલાજ માટે જીવું છું, માટે મારે નિરંતર આળસ તજીને એમની સેવા કરવી યોગ્ય છે. ૫ તેથી જો તમોએ તથા બીજા સર્વ મારા પ્રિય જનોએ મારા ઉપર કૃપા કરવી યોગ્ય છે તો, જેમ પૂર્વે ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે વર્તતા હતા તેમ હવે પછી પણ તેમની સાથે વર્તન કરવું ઘટે છે. ૬ હું તથા તમો-સર્વ સહિત આખા જગતના સ્વામી એ છે. આ સકળ પૃથ્વી અને સર્વે પાંડવો પણ તેનાજ છે. ૭ માટે તમો સર્વે જણાએ આ મારૂં વચન મનમાં રાખવું." એમ કહીને યુધિષ્ઠિર રાજાએ તેમને રજા આપતાં કહ્યું કે "હવે સર્વે પોતપોતાની ઈચ્છામાં આવે ત્યાં જાઓ" ૮ કુરૂકુલને આનંદ આપનાર યુધિષ્ઠિરે નગરના તથા દેશના આવેલા સર્વ લોકોને રજા આપીને, કુંતીપુત્ર ભીમસેનની યુવરાજને સ્થાને યોજના કરી. ૯ મંત્ર કરવામાં, કાર્યનો નિશ્ચય કરવામાં અને રાજનીતિના ૭* ગુણનું ચિંતન કરવામાં, તેણે

* એ છ ગુણનું વિવેચન આગળ થવાનું છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

પ્રીતિયુક્ત થઇને બુદ્ધિમાન વિદુરની યોજના કરી. ૧૦ વળી કોઇ કાર્ય કર્યું છે કે નથી કર્યું ? તેનું જ્ઞાન થવાને તથા આવક અને ખરચનો વિચાર કરવામાં સર્વ ગુણ વડે યુક્ત અને વૃદ્ધ સંજયની યોજના કરી. ૧૧ સેનાબળનું પરિમાણ કરવામાં તથા સેવકોને આજ્ઞા કરવામાં અને તેમને પગાર આપવાના કાર્યમાં તેમજ કાર્યોની તપાસ રાખવામાં યુધિષ્ઠિરે નકુલને આજ્ઞા કરી. ૧૨ વળી મહારાજા યુધિષ્ઠિરે શત્રુઓના હુમલાનો અટકાવ કરવાના તથા દુષ્ટનો નાશ કરવાના કાર્યમાં અર્જુનને આજ્ઞા કરી. ૧૩ બ્રાહ્મણોનાં કાર્ય, અને તેવાંજ બીજાં ધર્મકાર્ય ઉપર તપાસ રાખવાની આજ્ઞા પુરોહિતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ધૌમ્ય પુરોહિતને કરી. ૧૪ હે પૃથ્વીપતે ! નિરંતર સમીપમાં રહેનારા સહદેવને એવી આજ્ઞા કરી કે સર્વે સ્થિતિમાં તેણે રાજાનું રક્ષણ કરવું. ૧૫ વળી તેજ પ્રમાણે પ્રસન્ન થયેલો તે રાજા, જે જે કર્મમાં જેને જેને યોગ્ય માનતો હતો, તે તે કર્મમાં તેની તેની યોજના કરવા લાગ્યો. ૧૬ પછી ધર્માત્મા, ધર્મનું પાલન કરનાર તથા શત્રુવીરને હણનાર યુધિષ્ઠિર રાજાએ, વિદુર, સંજય, અને મોટી બુદ્ધિવાળા યુયુત્સુને કહ્યું કે " તમો સર્વેએ સાવધાન થઇને મારા પિતા આ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનાં તે તે કર્મ નિત્ય પ્રત્યે જેમ ઘટતાં હોય તેમ યથાયોગ્ય કરવાં. ૧૭,૧૮ તથા નગર સંબંધી અને પ્રાંતો સંબંધી જે કાર્યો છે, તે તમામ રાજાની આજ્ઞા લઇને વિભાગ પ્રમાણે કરવાં.

पौरजानपदानां च यानि कार्याणि सर्वशः ।
राजानं समनुज्ञाप्य तानि कर्माणि भागशः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमादिकर्मनियोगे गुर्जरभाषायां एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

અધ્યાય ૪૨ મો–યુધિષ્ઠિરે સંબંધીઓનાં શ્રાદ્ધ કર્યાં.

वैशंपायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि ।
श्राद्धानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી ઉદાર બુદ્ધિવાળો યુધિષ્ઠિર રાજા, પોતાના જ્ઞાતિ જનમાંથી જેઓ સંગ્રામમાં હણાયા હતા તેમનાં પ્રત્યેકનાં જૂદાં જૂદાં શ્રાદ્ધ કરાવવા લાગ્યો. ૧ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પોતાના પુત્રોનું સર્વ કામનાઓને સફળ કરનારૂં ઔર્ધ્વદૈહિક (શ્રાદ્ધ) કર્યું તથા અન્ન, ગાયો અને ધન આપ્યાં; તેમજ તે મહાયશવાળા રાજાએ, અતિ મૂલ્યવાળાં અને વિચિત્ર રત્નનાં પણ દાન કર્યાં. ૨ દ્રૌપદીસહિત યુધિષ્ઠિર રાજાએ દ્રોણનું, મહાત્મા કર્ણનું, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને અભિમન્યુનું, હિડિંબ રાક્ષસનું, વિરાટ આદિક પોતાપર ઉપકાર કરનારા સ્નેહી અને સગાંનું, તથા દ્રુપદ અને દ્રુપદના પુત્રોનું શ્રાદ્ધ કર્યું; તે પ્રત્યેકને ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્દેશીને ધન, રત્નો, ગાયો અને વસ્ત્ર આદિથી એક હજાર બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યા. ૩,૫ વળી બીજા રાજાઓ કે જેમનાં સગાંવહાલાં કોઇ હતાં નહિ, તે તે રાજાઓને ઉદ્દેશીને યુધિષ્ઠિર રાજાએ તેમનું શ્રાદ્ધ કર્યું. ૬ વળી તે પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે, પોતાનાં સગાંવહાલાંની ઉત્તરક્રિયા કરી તથા તેમને ઉદ્દેશીને અનેક પ્રકારની ધર્મશાળાઓ, પરબો, અને

તળાવો બંધાવ્યાં. ૭ એ પ્રમાણે તે તેમના દેવામાંથી છૂટીને અને લોકમાં અનિંદ્ય થઇને કૃતકૃત્ય થયો તથા પ્રજાને ધર્મવડે પાળવા લાગ્યો. ૮ તથા ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, વિદુર, એઓને અને માન આપવા યોગ્ય અન્ય સર્વ કૌરવ તથા સેવકોને પણ પૂજવા લાગ્યો. ૯ તેમનામાં જે સ્ત્રીઓના સ્વામી તથા પુત્રો સંગ્રામમાં હણાયા હતા તે સર્વનું, કુરૂકુળના દયાળુ રાજાએ સન્માન કરી પાલન કર્યું. ૧૦ પ્રાણી ઉપર દયા રાખનારા તે સમર્થ રાજાએ દીન, આંધળાં અને નિરાશ્રિત મનુષ્યોને વસવાનાં ઘર, વસ્ત્ર અને ભોજન આપીને તેમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. ૧૧ તે યુધિષ્ઠિર રાજાએ, સમગ્ર પૃથ્વીને જીતીને તથા શત્રુઓ પ્રતિ પોતાનો ધર્મ અદા કરીને શત્રુરહિત અને સુખી થઇને ભોગ ભોગવ્યા. ૧૨

स विजित्य महीं कृत्स्नामानृण्यं प्राप्य वैरिषु ।
निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्राद्धक्रियानाम गुर्जरभाषायां द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

અધ્યાય ૪૩ મો-યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી.

वैशंपायन उवाच ॥ अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः ।
दाशार्हं पुंडरीकाक्षमुवाच प्रांजलिः शुचिः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—રાજ્યાભિષેક થયા પછી મોટી બુદ્ધિવાળા યુધિષ્ઠિર રાજા, રાજ્ય પામીને કમળ સમાન નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણને શુદ્ધચિત્તે હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા કે “હે કૃષ્ણ ! હે યાદવોમાં શાર્દૂલ જેવા ! તમારી કૃપાવડે, નીતિવડે, બળવડે, બુદ્ધિવડે તથા પરાક્રમવડે મારા પિતા અને પિતામહની પરંપરાથી ચાલતું આવેલું રાજ્ય મને પુનઃ પ્રાપ્ત થયું. હે પુંડરીકાક્ષ ! તમને પ્રણામ છે. ૧-૩ હે શત્રુઓને દમન કરનાર ! તમને વારંવાર પ્રણામ છે. સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં વસનારા તમો એક આત્મા છો, એમ કહે છે; તમારૂં ઉપાસન કરનારાઓનું રક્ષણ કરનારા પણ તમેજ છો, એમ મુનિઓ કહે છે. ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને અનેક પ્રકારનાં નામોવડે બ્રાહ્મણો તમારી સ્તુતિ કરે છે. ૪ હે જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે જગતના આત્મા ! હે જગતની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ ! હે વ્યાપક ધર્મવાળા વિષ્ણુ ! હે જય કરનાર ! હે હરે ! હે કૃષ્ણ ! હે વૈકુંઠનાથ ! હે પુરૂષોત્તમ ! તમને પ્રણામ છે. ૫ જે સાત આદિત્ય (અદિતિના પુત્ર) કહેવાય છે, તે પણ તમે એકજ પુરાણ પુરૂષ તે તે ગર્ભને પામેલા છો. એટલે અદિતિનો પુત્ર સૂર્ય તથા વામન એ બે રૂપ; અદિતિનાં રૂપાંતર પૃશ્નિ આદિક છે, માટે પૃશ્નિગર્ભ, પરશુરામ, દાસરથી રામ, બળરામ અને કૃષ્ણ એ પાંચ રૂપ મળીને સાતે રૂપ તમારાં છે. એ સર્વે ગર્ભમાં તમે એકજ છો, પણ પ્રત્યેક ગર્ભમાં તમે ભિન્ન ભિન્ન નથી. વળી ધર્મ અને જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય, લક્ષ્મી અને યશ, એ ત્રણ જોડાંવાળા પણ તમનેજ કહેલા છો. ૬ વળી તમે પવિત્ર કીર્તિવાળા, ઇંદ્રિયોના સ્વામી, યજ્ઞના ઇશ્વર, બ્રહ્મદેવના પણ ગુરૂ કહેવાઓ છો: શ્રુતિ, અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ, એ ત્રણ દર્શનનાં સાધન તમારે વિષે છે; કલ્યાણકારી, વિભુ અને દામોદર પણ તમે એકજ છો. ૭ તમે વરાહ છો, તમે અગ્નિ છો, તમે સૂર્ય છો, તમે ધર્મ છો અને તમે ગરૂડના

ચિહ્નવાળા છો. ૮ તમે શત્રુની સેનાનું મર્દન કરનાર, સર્વ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા આત્મારૂપ પુરૂષ અને ત્રણ લોકને આક્રમણ કરનાર છો. તમે ઉત્તમ છો માટે વરિષ્ઠ કહેવાઓ છો, તમે અન્ન આપનારા છો માટે વાજસનિ કહેવાઓ છો; તમે પ્રલય કાળમાં ભયંકર છો માટે ઉગ્ર કહેવાઓ છો, અને તમે આગળ થઇને દેવની સેનાને દોરી જાઓ છો માટે સેનાની કહેવાઓ છો. તમે સત્યસ્વરૂપ છો અને તમે સ્વામી કાર્તિકેય છો; તમે પતન થાઓ એવા નથી માટે અચ્યુત કહેવાઓ છો, અને તમે શત્રુઓનું પાતન કરો છો. સંસ્કાર પામેલા બ્રાહ્મણરૂપ વિકાર પામેલા અનુલોમજ આદિ સંકરરૂપ, અને સંન્યાસી આદિ ધર્મરૂપ તમે છો. ૯ તમારો માર્ગ ઊર્ધ્વ દિશાએ છે, માટે તમે ઊર્ધ્વવર્ત્મા છો; તમે અગ્નિરૂપ છો: ઇન્દ્રનો ગર્વ નાશ કરનારા છો; તમે હરિ અને હરરૂપી છો; તમે સમુદ્રરૂપી છો; તમે ગુણથકી રહિત છો; કર્મયોગ્ય પૂર્વ, ઉત્તર, અને ઇશાન દિશારૂપ તમે છો; સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ એ ત્રણના તેજ સ્વરૂપ તમે છો, ૧૦ તમે સ્વર્ગમાંથી ઉતરેલા છો. તમે પોતાની મેળેજ શોભાયમાન છો માટે તમે સ્વરાટ કહેવાઓ છો; તમે વિરાટ્ સ્વરૂપ છો; તથા તમે સારી રીતે શોભાયમાન છો માટે સમ્રાટ્ કહેવાઓ છો; તમે દેવતાઓના રાજા છો; તમે સંસારની ઉત્પત્તિ કરનારા છો; તમે સર્વત્ર વ્યાપક છો; તમે સત્તારૂપ છો; તમે શરીર થકી રહિત છો, તમે કૃષ્ણ* માર્ગવાળા હોવાથી કૃષ્ણ છો, ૧૧ વળી તમે અત્યંત ઇષ્ટ પદાર્થને આપનારા છો; તમે અશ્વિનીના કુમાર દેવ વૈદ્યોના પિતા સૂર્ય સ્વરૂપ છો; તમે કપિલ અને વામન છો. ૧૨ તમે યજ્ઞ સ્વરૂપ, નિશ્ચળ, ગરૂડ સ્વરૂપ, અને યજ્ઞસેન કહેવાઓ છો. તમે શિખંડી, નહુષ, મહેશ્વર, અને આકાશમાં સ્પર્શ કરનાર પુનર્વસુ નક્ષત્રરૂપ છો. ૧૩ અત્યંત પિંગળવર્ણવાળા તમે રૂકમ યજ્ઞ છો. તમે સુષેણ તથા દુંદુભિ છો. તમે કાળ ચક્રરૂપ છો, લક્ષ્મીને નિવાસ કરવાના કમળરૂપ છો, તથા પુષ્પને ધારણ કરનાર પુષ્કરરૂપ છો. ૧૪ તમે ઋભુ, વિભુ, અને સર્વથી સૂક્ષ્મ છો, તમે ચારિત્રરૂપે કહેવાઓ છો. તમે બ્રહ્મસ્વરૂપ, સમુદ્રસ્વરૂપ, પવિત્ર ધામ સ્વરૂપ અને ધામને જાણનાર છો. તમને હિરણ્યગર્ભ, સ્વાહા, સ્વધા, અને કેશવ, એ પ્રકારે કહે છે. ૧૫ હે કૃષ્ણ! આ જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન તમે છો. આ જગતના લયનું સ્થાન પણ તમે છો, અને પૂર્વે આ જગતને ઉત્પન્ન પણ તમેજ કર્યું છે. હે વિશ્વના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ કૃષ્ણ! આ વિશ્વ તમારા સ્વાધીનમાં છે; શાર્ઙ્ગ ધનુષ્ય, ચક્ર તથા ખડ્ગ જેના હાથમાં છે એવા હે ભગવન્! તમને નમસ્કાર હો." ૧૬ એ પ્રમાણે સભાના મધ્યમાં ધર્મરાજાએ સ્તવન કરેલા, કમળ સમાન નેત્રવાળા, યાદવોમાં મુખ્ય કૃષ્ણ, પ્રસન્ન થઇને ભરતવંશમાં જન્મેલા અને સર્વથી મોટા પાંડવ યુધિષ્ઠિરને ઘણાં વચન બોલીને અભિનંદન આપવા લાગ્યા. ૧૭

एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः सभामध्ये प्रीतिमान् पुष्कराक्षः।
तमभ्यनंदद्भारतं पुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठं पांडवं यादवाग्र्यः॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवस्तुतिर्नाम गुर्जरभाषायां त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥ ४३॥

---

* પાછળ ભગવદ્ગીતામાં એનું વર્ણન છે; "**शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मत इ०**"

અધ્યાય ૪૪ મો-પાંચે ભાઈઓના પૃથક્ પૃથક્ મહેલોનું વર્ણન.

वैशंपायन उवाच ॥ ततो विसर्जयामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः ॥
विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथा स्वानि गृहाणि ते ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ, સર્વે પ્રજાઓને રજા આપી અને તેઓ પણ રાજાની આજ્ઞા પામીને પોતપોતાને ઘેર ગયા. ૧. પછી ભયાનક પરાક્રમવાળા ભીમને, અર્જુનને, તથા નકુલ-સહદેવને શાંત કરીને શ્રીમાન્ યુધિષ્ઠિર રાજા બોલ્યા કે "મોટા સંગ્રામમાં શત્રુઓએ અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોવડે તમારા શરીરમાં ક્ષત કરેલા છે અને તમે અત્યંત શ્રમિત થયા છો, તથા શોક અને ક્રોધવડે સંતાપ પામેલા છો. ૨, ૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠો ! તમોએ મારે માટે અરણ્યમાં નઠારા મનુષ્યની પેઠે, દુઃખકારક સ્થાનમાં વાસ વસવાનો અનુભવ કર્યો છે. ૪. માટે તમે ઇચ્છા પ્રમાણે અને સુખ ઉપજે એ પ્રમાણે આ જયનો અનુભવ કરો. તમે વિશ્રાંતિ પામશો તથા તમને સુખનો અનુભવ થશે, ત્યાર પછી કાલે પ્રાતઃકાલે હું, તમારી મુલાકાત લઇશ. ૫." પછી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા પામીને તથા પોતાના મોટા ભાઇ યુધિષ્ઠિરે આજ્ઞા આપવાથી, ઇન્દ્ર જેમ પોતાના સ્વર્ગના મંદિરમાં નિવાસ કરે તેમ, મહાબાહુ ભીમે, અનેક મેહેલોવડે શોભાયમાન, અનેક રત્નોથી વ્યાપ્ત તથા દાસી અને દાસથી ભરપૂર એવા દુર્યોધનના ઘરમાં નિવાસ કર્યો. ૬,૭. જેવું દુર્યોધનનું ઘર હતું તેવુંજ દુઃશાસનનું ઘર પણ મેહેલોની પંક્તિથી સંયુક્ત, સુવર્ણના તોરણથી અલંકૃત, દાસી તથા દાસવડે અત્યંત સંપૂર્ણ તથા પુષ્કળ ધન અને ધાન્યથી ભરપૂર હતું: અર્જુને રાજાની આજ્ઞાથી તે ઘરમાં નિવાસ કર્યો. ૮, ૯. દુઃશાસનના ઘરથી પણ દુર્મર્ષણનું ઘર ઉત્તમ હતું; તે કુબેરના ભુવનની પેઠે સુવર્ણ અને રત્નોથી અલંકૃત હતું, તે ઘર ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર મહારાજાએ, પ્રસન્ન થઇને મહાવનમાં કૃશ થઇ ગયેલા તથા વર આપવાને યોગ્ય નકુલને આપ્યું. ૧૦, ૧૧. દુર્મુખનું ભુવન સર્વથી સુંદર હતું; તે શોભાયમાન સુવર્ણથી શણગારેલું તથા વિકસિત કમળના પત્ર સમાન નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના શયનથી યુક્ત હતું, તે ઘર નિરંતર પ્રિય કરનારા સહદેવને આપ્યું અને તે પામીને જેમ કૈલાસને પામીને કુબેર આનંદ પામે તેમ તે આનંદ પામ્યો. ૧૨, ૧૩. હે રાજન્ ! યુયુત્સુ, વિદુર, સંજય, સુધર્મા અને ધૌમ્ય, એ સર્વે પોતપોતાના ભુવનમાં ગયા. ૧૪. વાઘ જેમ પર્વતની ગુફામાં પેસે તેમ, પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા કૃષ્ણ પરમાત્માએ, સાત્યકિસહિત અર્જુનના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૫. તે સ્થળોમાં ભોજન અને ખાનપાનવડે પ્રસન્ન થયેલા તથા અત્યંત સુખવડે રાત્રિ વસેલા, અને સુખથી પ્રાતઃકાળમાં જાગ્રત થયેલા તે સર્વે યુધિષ્ઠિર રાજાનું ઉપાસન કરતા હતા. ૧૬.

॥ तत्र भक्षान्नपानैस्ते मुदिताः सुसुखोषिताः ।
सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गृहविभागे गुर्जरभाषायां चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

અધ્યાય ૪૫ મો-યુધિષ્ઠિર-કૃષ્ણ સમાગમ.

जनमेजय उवाच ॥ प्राप्य राज्यं महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
यदन्यदकरोद्विप्रस्तन्मे वक्तु मिहार्हसि ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છેઃ–“ હે વિપ્ર ! ધર્મના પુત્ર મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરે, રાજ્ય પામીને બીજું જે કર્યું તે મને આ સમયે કહેવું ઘટે છે. ૧. હે મુનિ ! ત્રણ લોકના પરમ ગુરૂ અને ઇંદ્રિયોના સ્વામી ભગવાન્ કૃષ્ણ વીરે, પણ જે કર્યું તે પણ મને કહેવું જોઇએ. ” ૨, ૩. વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે પાપરહિત રાજેંદ્ર ! વાસુદેવ ભગવાનને આગળ કરીને પાંડવોએ જે કર્યું તે હું તને યથાર્થ કહું તે સાંભળ. ૪. કુંતીના પુત્ર મહારાજા યુધિષ્ઠિરે, રાજ્ય પામીને ચારે વર્ણની પ્રજાને યથાયોગ્યરીતે પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થાપન કરી. ૫. તે પાંડવ રાજાએ, એક હજાર મહાત્મા સ્નાતક બ્રાહ્મણોમાં દરેકને હજાર હજાર મહોરો અપાવી. ૬ વળી જે પ્રકારે તેણે, પોતાના આશ્રિત તથા અનુજીવી–સેવકોને અને અતિથિઓના મનોરથ પૂરા કરીને તૃપ્ત કર્યા, તેજ પ્રકારે દીન અને નિરાધાર લોકોને પણ મનોરથ પૂરીને તૃપ્ત કર્યા. ૬ તેણે પોતાના પુરોહિત ધૌમ્યને દશ હજાર ગાયો, ધન, સુવર્ણ, રૂપું, અને અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર આપ્યાં. ૭ હે મોટા રાજા ! કૃપાચાર્ય પ્રત્યે તેણે ગુરૂવૃત્તિ રાખીને વર્તન કર્યું અને નિયમિત વૃત્તવાળા તે રાજાએ વિદુરની પૂજા કરી. ૮ દાન આપનારાઓમાં ઉત્તમ તે યુધિષ્ઠર રાજા, પોતાના સર્વે આશ્રિતોને અનેક પ્રકારનાં ભક્ષ્ય, અન્ન અને પાન વડે તથા અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર, શય્યા, અને આસન વડે સંતોષ પમાડતો હતો. ૯ હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! જનમેજય ! તે મહાયશવાળો રાજા, પ્રાપ્ત થએલા ધન આદિનું યથોચિત પાત્ર જોઇને દાન કરતો હતો તથા તેમ કરીને ધૃતરાષ્ટ્રના યુયુત્સુનું પૂજન કરતો હતો. ૧૦ યુધિષ્ઠિર રાજા, તે રાજ્યનો ભાર ધૃતરાષ્ટ્રને, વિદુરને અને ગાંધારીને માથે નાખીને સ્વસ્થની પેઠે, સુખેથી રહેતો હતો. ૧૧ હે ભરતર્ષભ ! તેજ પ્રમાણે આખા નગરને પણ પ્રસન્ન કરીને પછી તે મહાત્મા વાસુદેવની પાસે હાથ જોડીને ગયા. ૧૨ ત્યાં મણિ અને સુવર્ણથી અલંકૃત મોટા પલંગ ઉપર બેઠેલા, નીલ રંગના મેઘ સમાન કાંતિવાળા કૃષ્ણને જોયા. ૧૩ તેમનો દેહ તેજવડે પ્રકાશમાન હતો, દિવ્ય અલંકારથી તે અલંકૃત હતા, પીળું રેશમી પીતાંબર તેમણે પહેરેલું હતું તેથી જાણે સોનામાં જડેલો નીલમણિ હોય તેવા શોભતા હતા. ૧૪ છાતી ઉપર આવી રહેલા કૌસ્તુભ મણિવડે સર્વ પ્રકારે તે વિરાજમાન હતા, જાણે ઉદય પામતા સૂર્યવડે ઉદયાચળ પર્વત શોભતો હોય તેમ લાગતું હતું. ૧૫ ત્રણ લોકમાં તેને ઉપમા આપવા જેવો કાંઈ પદાર્થ છે નહિ. એવા પુરૂષ દેહધારી મહાત્મા વિષ્ણુની પાસે જઇને, રાજા યુધિષ્ઠિર સ્મિત–હાસ્ય કરીને આ પ્રમાણે મધુર વચન બોલ્યા કે “ હે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ ! વારૂ, સુખવડે તમોએ રાત્રિ નિર્ગમન તો કરી ? હે અચ્યુત ! કેમ સકળ જ્ઞાન તમને પ્રસન્ન તો છે ? હે બુદ્ધિમાનમાં ઉત્તમ ! દેવી બુદ્ધિ, આપની સમીપે આશ્રય કરીને રહેલી તો છે ? ૧૬–૧૮ ત્રણ લોકમાં ગમન કરવા યોગ્ય પરાક્રમવાળા હે ભગવાન ! તમારી કૃપાવડે અમને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું તથા પૃથ્વી અમારા સ્વાધીનમાં રહેલી છે; તથા અમે જય અને ઉત્તમ યશ પામ્યા અને ધર્મથકી અમે પડ્યા નહિ. ” ૧૯ એ પ્રકારે ભાષણ કરતા શત્રુઓનું દમન કરનાર ધર્મરાજ પ્રત્યે ભગવાન કાંઇ

બોલ્યા નહિ પણ ધ્યાનયુક્ત થયા. ૨૦

तं तथा भाषमाणं तु धर्मराजमरिंदमम् ।
नोवाच भगवान् किंचिद्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां पंचचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

અધ્યાય ૪૬ મો-ભીષ્મપિતામહ પ્રતિગમન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किमिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ।
कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—" હે અમાપ પરાક્રમવાળા ભગવાન ! તમે ધ્યાન કરો છો એ આ મોટું આશ્ચર્ય શું છે ? હે લોકના પરમસ્થાનરૂપ ! વારુ, આ ત્રણ લોકનું કલ્યાણ તો છે ના ? ૧ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હે દેવ ! જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ થકી ચોથો ધ્યાનનો માર્ગ જે તુરીયાવસ્થા તેનું આલંબન કરીને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, એ ત્રણે દેહમાંથી તમે નીકળી ગયેલા છો; તેથી મારું મન વિસ્મય પામે છે. ૨ પ્રાણાયામ આદિક પાંચ કર્મ કરનારા અથવા ગમનાદિક પાંચ કર્મ કરનારા અને શરીરમાં રહેલા વાયુનો તમે નિગ્રહ કર્યો છે. પ્રસન્ન એવાં તમારાં ઇંદ્રિય તમે મનમાં સ્થાપન કર્યાં છે. ૩ હે ગોવિંદ ! વાણી અને મનને તમે બુદ્ધિમાં સ્થાપન કર્યાં છે. હે દેવ ! શબ્દાદિ ગુણને ભજનારા દેવ તથા શ્રોત્રાદિક ઇંદ્રિયોને તમે ક્ષેત્રજ્ઞમાં સ્થાપન કર્યાં છે. ૪ તમારાં રૂવાં કંપતાં નથી તથા તમારું મન અને બુદ્ધિ સ્થિર છે. હે માધવ ! લાકડાની પેઠે, ભીંતની પેઠે કે, શિલાની પેઠે તમે ચેષ્ટારહિત દેખાઓ છો. ૫ જેમ વાયુ વિનાની જગોમાં દીવો કંપતો નથી પણ બળ્યા કરે છે, તેમ હે ભગવાન્ ! હે દેવ ! પાષાણની પેઠે તમે નિશ્ચળ છો. ૬ હે દેવ ! જો આ ધ્યાનનું કારણ સાંભળવાને હું યોગ્ય હોઉં, અને જો કોઇ ગુપ્ત વાર્તા ન હોય, તો તમારે શરણે આવેલા અને પ્રાર્થના કરનારા મારો સંશય નાશ કરો. ૭ આ જગતના કર્તા અને તેમાં અનેક પ્રકારના ફેરફાર કરનારા (વિકાર કરનારા) પણ તમેજ છો; ક્ષરરૂપ અને અક્ષરરૂપ તમે છો; આદિ અને અંતરહિત તથા સર્વના આદિ પુરૂષોત્તમ તમેજ છો. હે ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારે શરણે આવેલા, અને મસ્તક વડે તમને પ્રણામ કરનારા તમારા ભક્તને આ ધ્યાનનું યથાર્થ કારણ કહો. " ૮,૯ પછી ઇન્દ્રના નાના ભાઇ ભગવાન કૃષ્ણ, પોતાનાં મન, બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના સ્થાનમાં લાવીને, હાસ્ય કરીને બોલ્યા ૧૦ વાસુદેવ કહે છેઃ—" અગ્નિ જેમ શાંત થતો હોય તેમ, બાણની શય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મ મારૂં ધ્યાન કરે છે. હે પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા યુધિષ્ઠિર ! તેથી મારૂં મન તેઓમાં ગયું છે. ૧૧ વજ્રની ગર્જના જેવા જેના ધનુષ્યના ટંકારને દેવનો રાજા ઇન્દ્ર પણ સહન કરી શકતો નથી, તેને હું મન વડે પામેલો* છું. ૧૨ જેણે સમસ્ત રાજાઓના મંડળને વેગ વડે જીતીને તે ત્રણ કન્યાઓ આણી, તે ભીષ્મને હું મન વડે પામ્યો છું. ૧૩ જેણે ભાર્ગવ

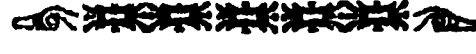
* અર્થાત્ બાણશય્યામાં સૂતેલા તે ભીષ્મને હું સંભારૂં છું.

પરશુરામની સાથે ત્રેવીસ રાત્રિઓ સુધી યુદ્ધ કર્યું પણ પરશુરામથી જીતાયા નહિ તે ભીષ્મને હું મન વડે પામ્યો છું. ૧૪ ઇન્દ્રિય સમુદાયને એકાગ્ર કરીને અને શ્વાસાવરોધનની ક્રિયાથી મનનું સંયમન કરીને તે મારે શરણે આવ્યા છે માટે મારૂં મન તેઓમાં ગયું છે. ૧૫ હે રાજન્! ગર્ભ ધારણ કરવાની વિધિ વડે જેને ગંગાએ ધારણ કર્યા હતા તે વસિષ્ઠના શિષ્ય ભીષ્મને હું મન વડે પામ્યો છું. ૧૬ મહા તેજવાળા જે દિવ્ય અસ્ત્રોને ધારણ કરે છે તથા બુદ્ધિમાન જે અંગ સહિત ચારે વેદોને ધારણ કરે છે તે ભીષ્મને હું મન વડે પામ્યો છું. ૧૭ હે પાંડવ! જમદગ્નિના પુત્ર રામના પ્રિય શિષ્ય અને સર્વ વિદ્યાને ધારણ કરનાર ભીષ્મને હું મન વડે પામ્યો છું. ૧૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જાણે છે; તે ધર્મ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને હું મનવડે પામ્યો છું. ૧૯ પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા તે પોતાનાં કર્મથી સ્વર્ગલોકમાં જશે ત્યારે પૃથ્વી, ચંદ્ર વિનાની રાત્રિ જેવી શોભારહિત થશે. ૨૦ માટે હે યુધિષ્ઠિર! ભયાનક પરાક્રમવાળા ગંગાપુત્ર ભીષ્મની પાસે જઇને, તેનું પૂજન કરીને તારા મનમાં જે હોય તે પૂછ. ૨૧ હે રાજન્! ધર્મ અર્થ, કામ અને મોક્ષની વિદ્યાઓ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો યજ્ઞાદિ નિઃશેષ ધર્મ જે ચાતુર્હોત્ર,—બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ્ય, અને સંન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમધર્મ અને તમામ રાજધર્મ તું તેમને પૂછ. ૨૨ કેમ કે કૌરવની ધુંસરીને ધારણ કરનાર ભીષ્મપિતા અસ્ત પામશે, ત્યારે તે સર્વે જ્ઞાન પણ અસ્ત પામશે માટે હું તને પ્રેરણા કરૂં છું." ૨૩ શ્રીકૃષ્ણનું તે ઉત્તમ અને સત્ય વચન સાંભળીને ધર્મને જાણનાર યુધિષ્ઠિર, અશ્રુથકી ગદ્ગદ કંઠ થઇને ભગવાનને કહેવા લાગ્યા કે "હે ભગવાન્! તમે ભીષ્મનો જે મહિમા કહો છો, તે પ્રમાણેજ છે, એમાં સંદેહ નથી. હે માધવ! હું પણ એમજ માનું છું. ૨૪,૨૫ હે મહા તેજવાળા ભગવાન્! ભીષ્મનું મોટું ભાગ્ય અને પ્રભાવ મહાત્મા બ્રાહ્મણોના મુખથી મેં સાંભળ્યા છે. ૨૬ હે શત્રુને નાશ કરનારા તથા યદુકુળને આનંદ આપનારા કૃષ્ણ! લોકના કર્ત્તા તમો, જે કહો છો, તે વાક્ય યથાર્થ છે એમાં કાંઈ વિચારવા જેવું નથી. ૨૭ હે માધવ! જો તમારી બુદ્ધિ મારા ઉપર કૃપા કરવાની છે, તો પ્રથમ તમને આગળ કરીને અમે ભીષ્મની પાસે જઇએ. ૨૮ સૂર્ય ઉત્તરાયનના થશે, ત્યારે તે પરલોકમાં જશે, માટે હે મહાબાહો! ભીષ્મપિતાને તમારૂં દર્શન થવું યોગ્ય છે. ૨૯ તમે આદિદેવ, ક્ષરરૂપ અને અક્ષરરૂપ છો; માટે તમારા દર્શનથી તે ભીષ્મપિતાને મોટો લાભ છે, કેમ કે બ્રહ્મમય નિધિ તમો છો." ૩૦ વૈશંપાયન કહે છેઃ—ધર્મરાજનું એવું વચન સાંભળીને પાસે બેઠેલા સાત્યકિને મધુસૂદન ભગવાન કહેવા લાગ્યા કે "મારો રથ તૈયાર કરો." ૩૧ તેથી શ્રીકૃષ્ણની પાસેથી સાત્યકિ ઉતાવળે ઉઠીને દારૂક સારથિને કહેવા લાગ્યો કે "શ્રીકૃષ્ણનો રથ તૈયાર કરી જોડી લાવો." ૩૨ હે રાજસિંહ! પછી સાત્યકિનું વચન સાંભળીને દારૂકે સુવર્ણથી જેનાં અંગ અલંકૃત કરેલાં છે,—જેમાં બેસવાનાં સ્થાન મરકતમણિ, ચંદ્રકાંત અને સૂર્યકાંતથી શોભાયમાન છે,—જેનાં ચક્રો સુવર્ણથી શણગારેલાં છે,—જેનું તેજ સૂર્યના સરખું છે,—જે ઉતાવળે ગમન કરનારો છે,—અનેક પ્રકારના વિચિત્ર માણથી જેનાં અંગ શોભાયમાન છે,—નવા ઉગેલા સૂર્યના જેવા પ્રતાપવાળો,—વિચિત્ર ગરૂડના ચિહ્નવાળી ધ્વજા વડે સુશોભિત,—સુગ્રીવ અને શૈબ્ય આદિ ઉત્તમ અને મનના સમાન ગતિવાળા તથા જેનાં અંગ સુવર્ણથી અલંકૃત કરેલાં છે એવા ચાર ઉત્તમ અશ્વ જેને જોડેલા છે એવો ઉત્તમ

રથ જોડીને આણ્યો, અને તે દારૂક સારથિએ આવી શ્રીકૃષ્ણને નિવેદન કર્યું. ૩૩-૩૫

सुग्रीवशैब्यप्रमुखैर्वराश्वैर्मनोजवैः कांचनभूषितांगैः ।
संयुक्तमावेदयदच्युताय कृतांजलिर्दारुको राजसिंह ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि महापुरुषस्तवो नाम गुर्जरभाषायां षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

અધ્યાય ૪૭ મો-ભીષ્મે કરેલું સ્તવન.

जनमेजय उवाच ॥ शरतल्पे शयानस्तु भरतानां पितामहः ।
कथमुत्सृष्टवान् देहं कं च योगमधारयत् ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છેઃ-" ભરતકુળના રાજાઓના પિતામહ, બાણશય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મે શી રીતે દેહત્યાગ કર્યો? તથા કયા યોગની ધારણા કરી?" ૧ વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે કુરૂવંશમાં વ્યાઘ્ર જેવા રાજન્! પવિત્ર અને એકાગ્ર થઇને મહાત્મા ભીષ્મનો દેહત્યાગ ધ્યાન રાખી સાંભળ! ૨ ઉત્તરાયનમાં સૂર્ય નિવૃત્તિ પામ્યો, ત્યારે ભીષ્મે એકાગ્ર થઇને સર્વે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને ખેંચીને આત્મામાં આણી. ૩ તે વખતે વેરાયાં છે કિરણ જેનાં એવો સૂર્ય હોય તેમ, સેંકડો બાણથી વ્યાપ્ત દેહવાળા અને ઉત્તમ બ્રાહ્મણોથી વીંટાએલા ભીષ્મ, પરમ શોભાથી શોભતા હતા. ૪ તે બ્રાહ્મણો કોણ હતા તે કહું છું. વેદને જાણનારા વ્યાસ, દેવના ઋષિ નારદ, દેવસ્થાન, વાત્સ્ય, અશ્મક, સુમંતું. ૫ જૈમિનિ, મહાત્મા પૈલ, હારીત, લોમશ, બુદ્ધિમાન આત્રેય, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, મહામુનિ ચ્યવન, સનત્કુમાર, કપિલ, વાલ્મીકિ, તુંબરૂ, કુરૂ, મૌદ્‌ગલ્ય, ભાર્ગવ, પરશુરામ, મહામુનિ તૃણબિંદુ, પિપ્પલાદ, વાયુ, સંવર્ત, પુલહ, કચ, કાશ્યપ, પુલસ્ત્ય, ક્રતુ, દક્ષ, પરાશર, મરીચિ, અંગિરા, કાશ્ય, ગૌતમ, ગાલવમુનિ, ધૌમ્ય, વિભાંડ, માંડવ્ય, ધૌમ્ર, કૃષ્ણાનુભૌતિક, ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ઉલૂક, મહામુનિ માર્કંડેય, ભાસ્કરી, પૂરણ, કૃષ્ણમુનિ, અને પરમ ધાર્મિક, સૂત, એ મુનિઓ અને બીજા પણ શ્રદ્ધા, શમ, દમ, આદિક ગુણોથી યુક્ત મહાત્મા મહાભાગ મુનિઓના સમુદાયથી વીંટાએલા, જાણે ગ્રહોથી વીંટાએલો ચંદ્રમા હોય તેમ, ભીષ્મ શોભતા હતા. ૬,૧૨ પુરૂષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા અને બાણશય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મ, મન, વચન અને કર્મથી પવિત્ર થઇને તથા હાથ જોડીને શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા તથા આનંદયુક્ત સ્વરે મધુસૂદન ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. વાણીને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, પરમ ધર્માત્મા, સમર્થ ભીષ્મપિતામહ, બન્ને હાથ જોડીને યોગના સ્વામી, જેની નાભિમાંથી કમળ ઉત્પન્ન થયું છે એવા જગતના પતિ, જયશાળી, વિષ્ણુ વાસુદેવનું સ્તવન કરવા લાગ્યા. ૧૩-૧૫ ભીષ્મ કહે છેઃ-" શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરવાને ઇચ્છતો હું જે વાણી બોલવાની ઇચ્છા રાખું છું, તે વિસ્તારવાળી તથા સંક્ષેપવાળી વાણી વડે પુરૂષમાં ઉત્તમ ભગવાન પ્રસન્ન થાઓ. ૧૬ પોતાના કે પારકાથી ઉપજેલા દોષથી રહિત, તથા તેવોજ (દોષરહિત) જેને પામવાનો માર્ગ છે, સર્વથી અધિક શક્તિવાળા, **तत्त्वमसि** એ મહા વાક્યના '**तत्**' પદના અર્થભૂત ઇશ્વર અને હિરણ્યગર્ભ એવા પ્રજાના પતિને, સર્વ વૃત્તિઓ વડે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, એ ત્રણ દેહને છોડીને હું શરણે જાઉં છું. ૧૭ જે અનાદિ અને અનંત પરબ્રહ્મને દેવ કે, ઋષિઓ જાણતા

નહોતા, પણ સર્વના ધારણ કરનારા, ભગવાન અને હરિ એવા નારાયણ જાણતા હતા. ૧૮ જે નિર્વિકાર પરબ્રહ્મને ઋષિઓના સમુદાય, સિદ્ધ, મોટા નાગ, દેવો અને દેવર્ષિઓ નારાયણ પાસેથી જાણે છે. ૧૯ જેને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, કે નાગ લોકો, પણ એ કોણ છે, તથા એ ભગવાન કયાંથી ઉત્પન્ન થયા, એમ જાણતા નથી. ૨૦ જેમ એક સૂત્રમાં મણિ પરોવાય છે તેમ, જે ભૂતોના સ્વામીમાં સમગ્ર ભૂત, ગુણરૂપ થઇને પ્રવેશ કરે છે તથા નિવાસ કરે છે; જેમ દોરા ઉપર માળા રહે છે તેમ, જે નિત્ય અને દૃઢ એવા તંતુરૂપ વિશ્વના સ્થાનભૂત અને વિશ્વના કર્તારૂપ પરમાત્મામાં કાર્ય અને કારણ જે સત્ અને અસત્ તેથી ગૂંથાએલું વિશ્વ રહેલું છે. ૨૧ જે નારાયણ દેવને હરિ, હજાર માથાંવાળા, હજાર પગવાળા, હજાર નેત્રવાળા, હજાર બાહુવાળા, હજાર મુકુટવાળા અને સહસ્ર મુખ વડે ઉજ્વળ દેવ કહે છે. ૨૨,૨૩ જેને જગતનું પરમ શરણભૂત, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, મોટામાં મોટું, ભારેમાં ભારે, અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ તત્વ કહે છે. ૨૪ જેને સામાન્યપણે કર્મનો પ્રકાશ કરનારા મંત્રોમાં, મંત્રના અર્થનું વિવરણ કરનારા બ્રાહ્મણ મંત્રોમાં, કર્મના અંગભૂત દેવતા આદિક સંબંધી જ્ઞાન વાકયોમાં, કેવળ આત્મનું જ્ઞાન કરનારાં વાકયોમાં, અબાધિત અર્થ જેમાં છે અથવા સામવેદમાં જે બાધરહિત સત્ય કર્મવાળા પરમાત્માનું ગાન થાય છે. ૨૫ જે બુદ્ધિમાં પ્રગટ દેખાનારા ભક્તોના સ્વામી, દેવના બ્રહ્મ, જીવ, મન અને અહંકાર એ ચાર રૂપને વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એ ચાર પરમ ગુહ્ય અને દિવ્ય નામ વડે ઋષિઓ પૂજે છે. ૨૬ સ્વધર્મથી જેની પ્રીતિને અર્થે કરેલું તપ જે થકી ચિત્તમાં સ્થિર રહે છે, અર્થાત્ જે ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ આચરેલો ધર્મ ચિત્તની શુદ્ધિ કરવારૂપ સ્વાર્થજ થાય છે અને જે સર્વનો આત્મા, સર્વને જાણનાર, સર્વરૂપ, સર્વજ્ઞાનરૂપ અને સર્વમાં વ્યાપી રહેલો છે; જેમ અરણીનાં કાષ્ઠ પ્રદીપ્ત અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વેદનું રક્ષણ કરવા માટે વસુદેવથકી દેવકી દેવીએ જે દેવને જન્મ આપ્યો છે. ૨૭,૨૮ ભેદરહિત તથા અકલ્યાણ અને કલ્યાણની ઇચ્છારહિત પુરૂષ, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે જે પાપરહિત પોતાના આત્મારૂપ સર્વના ઇશ્વર ગોવિંદને હૃદયાકાશમાં જુએ છે. ૨૯ જે પ્રજાના સ્વામિ પરમેશ્વરનું કર્મ, વાયુ અને ઇંદ્રથકી અધિક છે જેનું તેજ સૂર્યથકી અધિક છે અને બુદ્ધિ તથા ઇંદ્રિયો વડે જાણવામાં નથી આવતા, તે પરમેશ્વરને હું શરણે જાઊં છું. ૩૦ ગત કલ્પાદિકની કથાઓમાં જેને "પુરૂષ" કહ્યો છે, યુગના આરંભમાં જેને "બ્રહ્મ" વધારો કરનાર કહ્યો છે, સર્વનો ક્ષય કરવાના કાળમાં જેને "સંકર્ષણ" કહ્યો છે, તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવનું અમે ઉપાસન કરીએ છીએ. જે ઘણે પ્રકારે પ્રકટ થએલા અને સર્વ મનોરથ આપનારા ભગવાન આત્માને અનેક પ્રકારનાં કર્મ વડે અનન્ય ભક્તિ કરનારા ભજે છે; જેને જગતનો "કોશ" કહે છે તથા જેમાં પ્રજાઓ રહેલી છે; જેમ જળમાં હંસ આદિ જળ પ્રાણીઓ દેખાય છે તેમ જેમાં આ સર્વ વિશ્વ જોવામાં આવે છે. ૩૧–૩૩ જે સત્ય સ્વરૂપ અને 'ૐ' એ પ્રકારે એક અક્ષરનું બ્રહ્મ છે, જે સત્ અને અસતથી પર છે જેનો આદિ મધ્ય અને અંત દેવ કે ઋષિયો જાણતા નથી. ૩૪ દુઃખના પરમ ઔષધરૂપ, આદિ તથા અંત વિનાના, સ્વયંભૂ, સનાતન, જોવામાં ન આવે એવા, અને જાણવામાં ન આવે એવા, જે હરિ તથા નારાયણ નામવાળા સમર્થ દેવને દેવ, અસુર, ગંધર્વ, સિદ્ધ, ઋષિઓ અને મોટા નાગદેવો નિયમપૂર્વક નિત્ય પૂજે છે. ૩૫

જે દેવને "વિશ્વના કર્તા" કહે છે, વિશ્વમાં સ્થિતિ કરનારાઓ "સ્વામી" કહે છે; તથા "જગતના અધ્યક્ષ, અક્ષર અને પરમપદ" કહે છે, તે દેવને હું શરણે જાઉં છું. ૩૬,૩૭ સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળો, દૈત્યનો નાશ કરનારો, અદિતિનો ગર્ભ, જે એક છતાં બાર પ્રકારે જન્મ પામ્યો છે, તે સૂર્યરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૩૮ જે પોતામાં રહેલા અમૃત વડે શુક્લ પક્ષમાં દેવોને અને કૃષ્ણ પક્ષમાં પિતૃઓને તૃપ્ત કરે છે તથા જે બ્રાહ્મણોનો રાજા છે તે ચંદ્રરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૩૯ મોટા અંધકારથી (અજ્ઞાનથી) પર, અતિ તેજવાળા (જ્ઞાનસ્વરૂપ) જે પુરૂષને જાણવા વડે મૃત્યુને જીતે છે (મોક્ષ મેળવે છે) તે જ્ઞેયસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૪૦ જે મોટા વિસ્તારવાળા દેવનું ઋગ્વેદની ઋચાઓ સ્તવન કરે છે, અગ્નિ સંબંધી કર્મમાં અધ્વર્યુઓ જેનું સ્તવન કરે છે, મોટા યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોના સમુદાય જેનું ગાન કરે છે તે વેદરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૪૧ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ, એમ ત્રણે વેદ જેનું ધામ છે, જે ડાંગરની ધાણી (લાજા), જવનો સાથવો, પરિવાપ, પુરોડાશ (ઘીમાં બોળેલી આહુતિ) અને દૂધ, એ પાંચ આહુતિરૂપ છે, જેના ગાયત્રી આદિક સાત તંતુઓને યજ્ઞમાં વિસ્તારે છે એવા યજ્ઞરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૪૨ **आश्रावय** એ ચાર અક્ષરવડે, **अस्तुश्रौषट्** એ ચાર અક્ષરોવડે, **यज** એ બે અક્ષરવડે, **येयजामहे** એ પાંચ અક્ષરોવડે, **वषट्** એ બે અક્ષરવડે, (એમ સત્તર અક્ષરવડે) જેનો હોમ થાય છે, તે હોમરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૪૩ જે વેદ પુરૂષનું 'યજુર' એવું નામ છે; ગાયત્રી આદિ છન્દો જેના હસ્તપાદાદિક અવયવ છે; ઋગ્, યજુર્ અને સામન્ એ ત્રણ વેદથી થનારો યજ્ઞ જેનું મસ્તક છે; રથંતર અને બૃહત્ રથંતર એ મંત્રો જેનાં પ્રીતિ વચન છે; એવા સ્તોત્રરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૪૪ જે દેવતાઓના હજાર વર્ષના યજ્ઞમાં ઋષિરૂપ ભગવાન સુવર્ણની જેની પાંખો છે એવા પક્ષીરૂપે પ્રકટ થયા, તે હંસરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૪૫ પાદ એટલે શબ્દ અથવા વાક્ય તે જેનાં હસ્તપાદાદિક અંગ છે, સ્વરસંધિ, વ્યંજનસંધિ, વિસર્ગસંધિ, વગેરે સંધિઓ તે જેના આંગળી આદિના સાંધા છે, સ્વર અને વ્યંજન જેના અલંકાર છે, જેને દિવ્ય અક્ષર કહે છે, તે વાણીરૂપ બ્રહ્મને મારો નમસ્કાર છે. ૪૬ જેનાં યજ્ઞ અંગ છે એવા વરાહ થઇને જેણે, ત્રણ લોકના હિતને અર્થે પૃથ્વીનો જળમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો, તે વીર્યરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૪૭ યોગ ધારણ કરીને જે, હજાર ફણાઓથી બનાવેલા અને નાગવડે અલંકૃત પલંગમાં શયન કરે છે, તે નિદ્રારૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૪૮ ધર્મને અર્થેજ જેનો વાણી આદિ વ્યવહાર છે એવા અવતારોદ્વારા મોક્ષહેતુ, વેદોક્ત ઉપાયોવડે સતપુરૂષોને તરવાના સેતુરૂપ યોગ ધર્મને જે વિસ્તારે છે તે સત્યરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૪૯ અનેક પ્રકારના ધર્મને આચરનારા અને અનેક પ્રકારનાં ધર્મનાં ફળને ઇચ્છનારા પુરૂષો, જેને પાશુપત, પંચરાત્ર આદિક તંત્રમાં કહેલા અનેક પ્રકારના ધર્મોવડે પૂજે છે તે ધર્મરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૫૦ કામમય જેમનાં અંગ છે એવા સર્વ દેહધારીઓ, જેના થકી પ્રકટ થાય છે, તથા જે સર્વ પ્રાણીઓનો ઉન્માદ છે, તે કામરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૫૧ દેહાદિકમાં રહેલા જે અવ્યક્ત પુરૂષને તથા બુદ્ધિમાં રહેલા જે ક્ષેત્રજ્ઞને મોટા ઋષિઓ શોધે છે તે ક્ષેત્રાત્મા પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. ૫૨ જે જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં રહેલું, ચેતન સ્વરૂપે રહેલું છતાં પણ સાંખ્ય મતના આચાર્યો જેને અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ

ભૂત, એમ સોળ ગુણોએ વીંટાએલું કહે છે, તે સાંખ્યસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૫૩ ગયેલી છે નિદ્રા જેમની, જીત્યો છે શ્વાસ જેમણે, તથા નિયમમાં રાખી છે ઇન્દ્રિયો જેમણે એવા સત્વ ગુણમાં રહેલા યોગીઓ જે જ્યોતિઃસ્વરૂપને જૂએ છે, તે યોગરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૫૪ જેમને પુણ્ય તથા પાપ બન્ને નાશ પામવાથી, પુનઃ જન્મ ધારણ કરવાનો ભય નથી એવા શાંત સંન્યાસીઓ જેને પામે છે તે મોક્ષસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે, ૫૫ જે હજાર યુગને અંતે, પ્રદીપ્ત જ્વાળાઓવાળો અગ્નિ, પ્રાણી માત્રનું ભક્ષણ કરે છે, તે ઘોર અગ્નિરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૫૬ સર્વ પ્રાણીનો સંહાર કરીને અને જગતને એક સમુદ્રરૂપ કરીને જે એકલો બાળકરૂપ થઇને શયન કરે છે, તે માયાસ્વરૂપ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. ૫૭ કમળ સમાન નેત્રવાળા જે અજન્માની નાભિમાંથી ઉપજેલા કમળમાં વિશ્વ સ્થિત થયું છે, તે કમળ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૫૮ જેમાં ચારે પ્રકારના કામનું પર્યવસાન થાય છે—અંત આવે છે, તે હજાર મસ્તકવાળા, અમાપ આત્મારૂપ, યોગ નિદ્રાસ્વરૂપ પુરૂષને નમસ્કાર છે. ૫૯ જેના કેશસ્થાનમાં મેઘ રહ્યા છે, સર્વે અંગના સંધિઓમાં નદીઓ રહેલી છે, તથા કૂખોમાં ચાર સમુદ્ર રહેલા છે, તે જળ સ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૬૦ જે થકી સર્વ જન્મ પામે છે તથા પ્રલય પછી રહેલા સર્વ વિકારો જેનામાં લય પામે છે તે જગતના હેતુરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. જે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સાક્ષીરૂપે સદા બેઠેલોજ છે તથા જાગ્રતાવસ્થામાં કર્તારૂપે જે સ્થિતિવાળો છે, તેમજ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ભાવોનો જે દ્રષ્ટા છે, તે દ્રષ્ટા સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૨ સર્વ કાર્યમાં જેની શક્તિ કોઇથી કુંઠિત થતી નથી તથા ધર્મનાં કાર્યમાં જે સદા તૈયાર છે, તેમજ જે વૈકુંઠનું રૂપ છે, એવા કાર્યસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૩ અધર્મવડે જેની મહત્તા નાશ પામી છે એવા ક્ષત્રિયોનો જેણે, ક્રોધ યુક્ત થઇને એકવીશવાર સંગ્રામમાં સંહાર કર્યો, તે ક્રૂરતારૂપ પરબ્રહ્મને હું પ્રણામ કરૂં છું. ૬૪ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન, એમ પાંચ પ્રકારે પોતાના વિભાગ કરીને, શરીરમાં ફરનાર વાયુરૂપે થઇને જે પ્રાણીઓને ચેષ્ટા કરનારાં કરે છે—કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, તે વાયુસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૫ યોગ માયાના બળવડે નટની પેઠે કૃતાદિ યુગોમાં મત્સ્યાદિ અવતાર ધારણ કરે છે તથા માસ, ઋતુ, અયન, વર્ષ; એ કાળના વિભાગો વડે સૃષ્ટિ અને સંહાર કરે છે, તે કાળસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૬ તેનું મુખ બ્રાહ્મણ છે, બન્ને ભુજ ક્ષત્રિયો છે, સમગ્ર ઊરૂ અને ઉદર વૈશ્ય છે તથા જેના ચરણ શૂદ્ર છે, તે વર્ણસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૭ જેનું મુખ અગ્નિ છે, મસ્તક સ્વર્ગ છે, નાભિ આકાશ છે, બન્ને ચરણ પૃથ્વી છે, નેત્ર સૂર્ય છે, બન્ને કાન દિશાઓ છે, એવા લોકસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૮ જે કાળ થકી પર છે, યજ્ઞથકી પર છે, હિરણ્યગર્ભથકી પર છે તથા શુદ્ધ છે, જેનો આદિ કોઇ નથી તથા જે પોતે જગતનો આદિ છે, એવા વિશ્વના આત્માસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પ્રણામ છે. ૬૯ રાગ–દ્વેષાદિ ગુણો વડે શ્રોત્રાદિ વિષયોમાં રહેલા અને જેને વિષયનો રક્ષણ કર્તા કહે છે, તે રક્ષણરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. અર્થાત્ જે વિષયમાં આત્માની પ્રીતિ થાય છે, તે વિષયને વાસના રૂપે કરી મનમાં રાખીને તે સંસૃતિ પામે છે, માટે તે વિષયનો રક્ષણ કર્તા (રાખનાર) કહેવાય છે. જે અન્ન અને પીવાના પદાર્થોમાં ધન સ્વરૂપ છે તથા જે રસ અને પ્રાણની વૃદ્ધિ કરનારો છે, તેમજ જે ભૂતોને ધારણ કરનારો છે. તે પ્રાણસ્વ-

રૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૦ પ્રાણોનું ધારણ કરવા માટે જે ચાર પ્રકારનું અન્ન ખાય છે તથા દેહની માંહે પ્રવેશ કરીને જઠરાગ્નિ સ્વરૂપે જે તેનું પાચન કરે છે તે પાચકરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૧ પીળાં નેત્રવાળા, જાડા કંઠવાળા, વિકરાળ સ્વરૂપવાળા, અને દાઢ તથા નખરૂપી આયુધવાળા, દાનવના રાજા હિરણ્યકશિપુના પ્રાણ હરનાર નૃસિંહરૂપ પરમાત્માને મારો પ્રણામ છે. ૭૨ જેને દેવ, ગંધર્વ, દૈત્ય કે દાનવો તત્વેથી જાણી શકતા નથી, તે સૂક્ષ્મરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૩ જે ભગવાન તથા વ્યાપક શ્રીમાન અનંત (શેષ) રસાતળમાં રહીને સમગ્ર જગતને ધારણ કરે છે, તે વીર્યસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૪ સૃષ્ટિના રક્ષણને અર્થે સ્નેહ પાશરૂપ બંધન વડે પ્રાણીઓને જે મોહ પમાડે છે, તે મોહસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૫ શબ્દાદિક પાંચ વિષયોમાં રહેલું જ્ઞાન થવા પછી પ્રાપ્ત થયેલું આત્મજ્ઞાન જેનું જ્ઞાન છે તથા જ્ઞાન વાક્યદ્વારા જેની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ્ઞાનાત્મા પરમેશ્વરને પ્રણામ છે. ૭૬ જેનું અગોચર શરીર છે તથા બુદ્ધિરૂપ નેત્રોવડે જે સર્વ સ્થળમાં જુએ છે, જેમાં અપાર વિષયો સમાઈ રહેલા છે, તે દિવ્ય પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૭ જટાધારી, નિરંતર દંડધારી તથા લાંબા ઉદરવાળું જેનું શરીર છે, તેમજ કમંડળુના જળવડે દૈત્યોનો જે નાશ કરે છે, એવા બ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૮ શૂળધારી, દેવતાઓના સ્વામી, ત્રણ નેત્રવાળા તથા ભસ્મવડે ચોપડેલું છે ઉર્ધ્વ લિંગ જેનું એવા, મહાત્મા રૂદ્રરૂપ પરમાત્માને મારો પ્રણામ છે. ૭૯ મસ્તક ઉપર જેણે અર્ધ ચંદ્ર ધારણ કર્યો છે, જેણે સર્પનાં યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યાં છે તથા પિનાક ધનુષ્ય અને શૂળ જેના હાથમાં છે એવા, ઉગ્ર સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને મારો પ્રણામ છે. ૮૦ સર્વ ભૂતના આત્મારૂપ, અહંકારના અંતરૂપ અને ક્રોધ, મોહ તથા દ્રોહરહિત, શાંત સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને મારો પ્રણામ છે. ૮૧ સર્વ વિશ્વ જેને વિષે છે, સર્વ વિશ્વ જેના થકી ઉદ્ભવ પામ્યું છે, જે પોતે સકળ વિશ્વરૂપ છે, જે સર્વ સ્થાનમાં છે, તથા જે સર્વ વિશ્વમય છે, તે સર્વ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને નિરંતર મારો પ્રણામ છે. ૮૨ હે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે વિશ્વના આત્મારૂપ ! હે વિશ્વના હેતુ ! તમને નમસ્કાર છે; તમે નિત્યમુક્ત છો, કેમ કે તમે પાંચે મહાભૂતથી પર છો. ૮૩ ત્રણ લોકમાં અને તેથી પર પણ વિદ્યમાન એવા તમને ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળમાં નમસ્કાર છે; સર્વે દિશાઓમાં તમને નમસ્કાર છે; સર્વ જગતમય ભંડાર તમે છો. ૮૪ હે ભગવાન્ ! હે વિષ્ણો ! હે લોકોના ઉત્પત્તિસ્થાન ! હે નિર્વિકાર ! તમને પ્રણામ છે; હે હૃષીકેશ ! તમેજ જગતના કર્ત્તા અને પરાજય ન પામો એવા સંહારકર્ત્તા પણ છો, ૮૫ તમારા દિવ્યભાવને હું ત્રણે કાળમાં જોઈ શકતો નથી, પણ તમારૂં જે સનાતન રૂપ છે, તેને હું યથાર્થ જોઈ શકું છું. ૮૬ તમારા મસ્તકવડે સ્વર્ગ વ્યાપ્ત છે, પૃથ્વી દેવી તમારા બન્ને ચરણવડે વ્યાપ્ત છે, તમારા વિક્રમવડે ત્રણે લોક વ્યાપ્ત છે, તમે સનાતન પુરૂષ છો. ૮૭ દિશાઓ, હસ્ત, સૂર્ય, નેત્ર, વીર્ય, શુક્ર, અને પ્રજાપતિ, એ સાત ઉપરના માર્ગ તમોએ વ્યાપ્ત કર્યા છે; એ સાત માર્ગ અમાપ તેજવાળા વાયુના છે તે તમોએ રોક્યા છે. ૮૮ અતસીના પુષ્પ સરખા શ્યામ અને પીળું વસ્ત્ર જેણે ધારણ કર્યું છે એવા અક્ષરરૂપ ભગવાનને જે નમે છે તેમને ભય થતો નથી. ૮૯ શ્રીકૃષ્ણને કરેલો એક પણ પ્રણામ દશ અશ્વમેધ યજ્ઞના ફળની બરોબર છે; દશ અશ્વમેધ કરનાર પુનઃ જન્મ પામે છે, પણ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરવાથી તો પુનઃ જન્મ મરણનો ભય પણ ટળી જાય

છે. ૯૦ શ્રીકૃષ્ણનું વ્રત કરનારા, શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરનારા, શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરતાં રાત્રે સૂઇને, ફરીને ઉઠીને પણ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરનારા, તેઓ શ્રીકૃષ્ણના જેવા દેહને પામીને, જેમ મંત્રવડે હોમેલું ઘી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રવેશ કરે છે. ૯૧ નરકના અત્યંત ત્રાસથી રક્ષણ કરવારૂપ મંડળ રચનાર અને સંસારરૂપી નદી તરવાને હોડીના કાષ્ઠરૂપ વિષ્ણુને નમસ્કાર છે. ૯૨ ગાય અને બ્રાહ્મણનું રક્ષણ તથા હિત કરનારા, અને જગતનું રૂડું કરનારા દેવ કૃષ્ણ–ગોવિંદને નમસ્કાર છે. ૯૩ 'હરિ' એ બે અક્ષર પ્રાણને ગમન કરવાના જંગલમાં ભાથારૂપ છે, સંસારનો નાશ કરવાના ઔષધરૂપ છે તથા દુઃખ અને શોકથી રક્ષણ કરનાર છે. ૯૪ જેમ સત્ય વિષ્ણુમય છે; જેમ સર્વ કાંઈ વિષ્ણુમય છે તેથી મારૂં પાપ પણ નાશ પામો. ૯૫ અર્થાત્ જ્યાં વિષ્ણુ હોય, ત્યાં પાપ રહી શકતું નથી; અને વિષ્ણુ સર્વત્ર છે માટે મારા પાપને રહેવાને સ્થાન ન મળવાથી તે નાશ પામવું જોઇએ. હે કમળનેત્ર ! હે દેવતાઓમાં ઉત્તમ ! તમારે શરણે આવેલા અને ઇષ્ટ ગતિ પામવાને ઈચ્છતા તમારા ભક્તને જે શ્રેયસ્કર હોય તેનું ચિંતવન કરો. ૯૬ એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરેલા, વિદ્યા અને તપના આદિકારણભૂત, કારણરહિત વિષ્ણુ જનાર્દન દેવ, વાણીરૂપ યજ્ઞવડે પૂજીત થઇને મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૯૭ નારાયણ એ પરબ્રહ્મ છે, નારાયણ એ પરમ તપ છે, નારાયણ એ પરમ દેવ અને નિરંતર સર્વ કાંઈ નારાયણરૂપજ છે." ૯૮ વૈશંપાયન કહે છે; શ્રીકૃષ્ણમાં સ્થિર મનવાળા ભીષ્મે, એ પ્રકારે વાક્ય બોલીને 'શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ છે' એ પ્રમાણે તે સમયે પ્રણામ કર્યો. ૯૯ ભગવાને પણ યોગબળથી ભીષ્મની ભક્તિ જાણીને, તેને ત્રણ લોકનું દર્શન થાય એવું દિવ્ય જ્ઞાન આપીને પોતે પોતાના સ્થળમાં આવ્યા. ૧૦૦ તથા તેજ વખતે યુધિષ્ઠિરે તેમને ધ્યાનમાંથી જગાડયા હતા. ભીષ્મે કરેલી સ્તુતિનો શબ્દ વિરામ પામ્યો એટલે બ્રહ્મવાદી મુનિઓ ગદ્‌ગદ્ કંઠે થઇને તે મહા બુદ્ધિવાળા ભીષ્મનું વાણીવડે પૂજન કરવા લાગ્યા. ૧૦૧ તેમ પુરૂષમાં ઉત્તમ એવા શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતા સર્વે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠો, ધીમે ધીમે વારંવાર ભીષ્મની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૦૨ ભગવાન પુરૂષોત્તમ, ભીષ્મના ભક્તિયોગને પોતાના યોગબળથી જાણીને આનંદ પામ્યા તથા એકાએક ઉઠીને રથમાં બેઠા. ૧૦૩ એક રથમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા સાત્યકિ બેશીને ગયા. બીજા રથમાં મહાત્મા યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુન બેશીને ગયા. ૧૦૪ એક રથમાં ભીમસેન અને નકુલ–સહદેવ બેશીને ગયા; તથા કૃપાચાર્ય, યુયુત્સુ, સૂત, અને શત્રુને તાપ પમાડનારા સંજય, એ પુરૂષશ્રેષ્ઠો નગરના જેવા મોટા રથમાં બેશીને તથા ચક્રના મોટા ઘડઘડાટથી પૃથ્વીને કંપાવતા, ભીષ્મની પાસે ગયા. ૧૦૫,૧૦૬ પછી પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ અને આનંદ પામેલા કેશી નામે દૈત્યને હણનાર શ્રીકૃષ્ણે, માર્ગમાં બ્રાહ્મણોએ ઉચ્ચારેલી સ્તુતિયુક્ત વાણી સાંભળી તથા તેમણે મનમાં હર્ષ પામીને હાથ જોડી પ્રણામ કરતાં બીજા કોઈ મનુષ્યનું અભિનંદન કર્યું. ૧૦૭.

ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता द्विजेरिताः पथि सुमनाः स शुश्रुवे ।
कृतांजलिं प्रणतमथापरं जनं स केशिहा मुदितमनाऽभ्यनंदत ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्मस्तवराजोनाम गुर्जरभाषायां सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

અધ્યાય ૪૮ મો—પરશુરામનું આખ્યાન.

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ તતઃ સ ચ હૃષીકેશઃ સ ચ રાજા યુધિષ્ઠિરઃ ।
કૃપાદયશ્ચ તે સર્વે ચત્વારઃ પાંડવાશ્ચ તે ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—પછી શ્રીકૃષ્ણ, રાજા યુધિષ્ઠિર. કૃપાચાર્ય આદિ સર્વ, અને ભીમ આદિ ચારે પાંડવો, ધ્વજાઓ અને નિશાનવડે શોભતા, ઉતાવળે ગમન કરનારા અશ્વોથી યુક્ત, અને નગર જેવા મોટા રથમાં બેશીને ત્વરાથી કુરૂક્ષેત્રમાં ગયા. ૧,૨ કુરૂક્ષેત્રમાં આ-વીને તેમણે જોયું તો તે કેશ, મજ્જા અને અસ્થિથી ભરાઈ ગએલું છે, જ્યાં મહાત્મા ક્ષત્રિયોએ પોતાના દેહનો ત્યાગ કરેલો છે. ૩ જાણે પર્વતો પડેલા હોય તેમ હાથી અને ઘોડાઓના દેહનાં અસ્થિના ઢગલા પડેલા છે, માણસના મસ્તકનાં તુમડાં, જાણે સર્વત્ર શંખ પડેલા હોય, હજારો ચિતાઓથી વ્યાપ્ત અને હજારો કવચ તથા હથિઆરોથી સમા-કુળ તે કુરૂક્ષેત્ર, જાણે કાળને મદિરાપાન કરવાની ભૂમિ હોય તથા પાન કર્યા પછી તેનો ત્યાગ કર્યો હોય તેવું દેખાતું હતું. ૪,૫ જ્યાં ભૂતનાં ટોળાં ફર્યા કરે છે અને રાક્ષસના સમુદાય જેનું સેવન કરે છે એવા કુરૂક્ષેત્રને જોતા જોતા તે મહારથીઓ ચાલ્યા. ૬ રસ્તે જતાં સર્વ યાદવોને આનંદ આપનારા મહાબાહુ કૃષ્ણે, યુધિષ્ઠિરને પરશુરામનું પરાક્રમ કહેવા માંડયું. ૭ "હે પાર્થ! પરશુરામે, પૃથ્વીને એકવીશવાર નક્ષત્રિયા કરીને, પેલા દૂર જે પાંચ રામહૃદ દેખાય છે, તેમાં ક્ષત્રિયોનાં રૂધિરવડે પિતૃઓનું તર્પણ કર્યું પછી પરશુ-રામ ક્ષત્રિયવધ કરવારૂપ કર્મથી વિરામ પામ્યા." ૮–૯ યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"તમે જેમ કહો છો કે પૂર્વે રામે એકવીશવાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાની કરી, તેમાં મને મોટો સંશય છે. ૧૦ હે યાદવશ્રેષ્ઠ! હે અમાપ વિક્રમવાળા કૃષ્ણ! ક્ષત્રિયનું બીજ જ્યારે પરશુરામે બાળી નાખ્યું ત્યારે પુનઃ ક્ષત્રિય જાતિની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ? ૧૧ હે યાદવશ્રેષ્ઠ! મહાત્મા ભગવાન પરશુરામે શા માટે ક્ષત્રિયનું બીજ ઉખેડી નાખ્યું તથા પુનઃ વૃદ્ધિ શી રીતે પામ્યું? ૧૨ મોટા રથયુદ્ધથી કરોડો ક્ષત્રિયો હણાયા છતાં, પણ હે બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ! પૃથ્વી ક્ષત્રિયોવડે વ્યાપ્ત પુનઃ કેવી રીતે થઈ. ૧૩ હે યદુકુળમાં વ્યાઘ્ર જેવા કૃષ્ણ! ભૃગુના પુનીત વંશમાં થયેલા મહાત્મા પરશુરામે પૂર્વે કુરૂક્ષેત્રમાં શાને અર્થે આ ક્ષત્રિય જાતિનો વિનાશ કર્યો? ૧૪ હે વૃષ્ણિ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગરૂડધ્વજ! હે ઇંદ્રના નાના ભાઈ કૃષ્ણ! એ મારા સંશયને નિવૃત્ત કરો! કેમ કે વેદ પણ તમારા થકી પર નથી. ૧૫ વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી ગદના મોટા ભાઈ શ્રીકૃષ્ણે, અપ્રતિમ બળવાળા તે યુધિષ્ઠિરને તે સમયે જે રીતે ક્ષત્રિયોથી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ, તે સર્વ જેમ બન્યું હતું તેમ સમગ્ર તત્વથી કહ્યું. ૧૬

તતો યથાવત્ સ ગદાગ્રજઃ પ્રભુઃ શશંસ તસ્મૈ નિખિલેન તત્વતઃ ।
યુધિષ્ઠિરાયાપ્રતિમૌજસે તદા યથાભવત્ ક્ષત્રિયસંકુલા મહી ॥ ૧૬ ॥

ઇતિ શ્રીમહાભારતે શાંતિપર્વણિ રાજધર્માનુશાસનપર્વણિ રામોપાખ્યાને ગુર્જરભાષાયાં અ[illegible]ચત્વારિંશત્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૪૮ ॥

અધ્યાય ૪૯ મો-પરશુરામનું આખ્યાન.

वासुदेव उवाच ॥ शृणु कौंतेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः ।
महर्षीणां कथयतां विक्रमं तस्य जन्म च ॥ १ ॥

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:–" હે યુધિષ્ઠિર! મેં મોટા ઋષિઓના મુખથી પરશુરામનો જે પ્રભાવ, પરાક્રમ અને જન્મ સાંભળ્યાં છે તે કહું છું, સાંભળ! ૧ વળી જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે, કરોડો ક્ષત્રિયોનો જે રીતે સંહાર કર્યો તથા જે પુનઃ રાજાઓના વંશમાં ઉત્પન્ન થયા અને ભારતના સંગ્રામમાં હણાયા તે સર્વ હું તને કહું છું. ૨ જહ્નુ, રાજાનો પુત્ર " અજ " નામે થયો તેનો પુત્ર બાલાકાશ્વ અને તેનો પુત્ર ધર્મને જાણનાર "કુશિક" નામે થયો. ૩ પૃથ્વીમાં ઇંદ્રના સરખા તે કુશિક રાજાએ, ઉત્તમ તપ કર્યું અને તેથી અજીત તથા ત્રણ લોકના ઈશ્વર એવા પુત્રને પામ્યો. ૪ તેને ઉગ્ર તપવાળો અને પુત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ જોઇને, સહસ્ર નેત્રવાળો ઇંદ્ર પોતેજ તેની સ્ત્રીના ગર્ભમાં ગયો. ૫ હે રાજન્! દેવતાઓનો સ્વામી ઇંદ્ર તેનો પુત્ર થયો અને તે ઇંદ્ર, કુશિકનો પુત્ર " ગાધિ " નામે કહેવાયો. ૬ હે સમર્થ રાજન્! તે ગાધિને સત્યવતી નામે એક કન્યા થઇ, તેને સમર્થ ગાધિએ, ભૃગુના પુત્ર ઋચીક સાથે પરણાવી. ૭ હે કુરૂનંદન! સત્યવતીના પવિત્રપણાથી પ્રસન્ન થયેલા ભાર્ગવ ઋચીકે, પોતાને તથા ગાધિને પુત્ર થવાને માટે ચરૂ (ભાત) રાંધ્યો. ૮ પછી તે સમયે ભૃગુપુત્ર ઋચીક, પોતાની સ્ત્રી સત્યવતીને બોલાવીને કહેવા લાગ્યા કે " આ ચરૂનો ઉપયોગ તારે કરવો તથા આ ચરૂનો ઉપયોગ તારી માતાએ કરવો. ૯ તેથી તારી માતાને તેજસ્વી, ક્ષત્રિઓથી અજેય, અને લોકોમાં મોટા ક્ષત્રિયોનો નાશ કરનાર ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ પુત્ર ઉત્પન્ન થશે. ૧૦ હે કલ્યાણિ! અને આ ચરૂને લીધે તને પણ ધૃતિવાળો, શમગુણ યુક્ત, તપવાળો અને શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ પુત્ર પ્રાપ્ત થશે. " ૧૧ પોતાની સ્ત્રીને એ પ્રમાણે કહીને ભૃગુને આનંદ આપનાર, તપમાં આસક્ત, શ્રીમાન ઋચીક ઋષિ, અરણ્યમાં ગયા. ૧૨ એ વખતે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળેલો ગાધિરાજા, સ્ત્રીસહિત ઋચીક ઋષિના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો. ૧૩ હે રાજન્! તે સમયે બન્ને ચરૂ હાથમાં લેઇને સત્યવતીએ હર્ષથી વ્યગ્ર થઇને પોતાના સ્વામીએ, કહેલું વચન પોતાની માતાને નિવેદન કર્યું. ૧૪ હે યુધિષ્ઠિર! તેની માતાએ, ભૂલથી પોતાનો ચરૂ પોતાની પુત્રી સત્યવતીને આપ્યો તથા તેનો ચરૂ પોતાની પાસે રાખ્યો. ૧૫ હવે તે સમયે સત્યવતીએ, ક્ષત્રિયનો અંત કરનારો અને દેહથી ભયાનક દેખાવવાળો ગર્ભ ધારણ કર્યો. ૧૬ પછી ભૃગુઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા ઋચીક ઋષિએ, પોતાની સ્ત્રી સત્યવતીને તથા તેના ગર્ભમાં રહેલા ક્ષત્રિયને જોઇને, પોતાની દેવાંગના સમાન રૂપવાળી પત્ની પ્રત્યે કહ્યું કે " હે ભદ્રે! તને તારી માતાએ છેતરી છે; તારો ચરૂ બદલાયો છે, તેથી તારો પુત્ર અત્યંત ક્રૂર કર્મ કરનારો અને અમર્ષવાળો થશે; અને તારો બાપ તપમાં આસક્તિવાળો તથા બ્રહ્મરૂપી થશે. ૧૭,૧૮ કેમકે આ અત્યંત મોટું સકળ બ્રહ્મનેજ તારા ચરૂમાં મૂકેલું હતું તથા સકળ ક્ષત્રિય જાતનું વીર્ય તારી માતાના ચરૂમાં મૂકેલું હતું. ૧૯ પણ હે ભદ્રે! એ ચરૂ બદલાઇ ગયા માટે હવે એમ થવાનું નથી, એટલે તને બ્રાહ્મણ પુત્ર અને તારી માતાને ક્ષત્રિય પુત્ર થશે નહિ, પણ તારી માતાને બ્રાહ્મણ પુત્ર થશે અને તને ક્ષત્રિય પુત્ર થશે. " ૨૦ સ્વામીએ એ પ્રમાણે કહ્યું તે

સાંભળીને મહાભાગ્યવતી સત્યવતી, તે કાળે ઋચીકને મસ્તક નમાવી પગે પડી અને ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી આ પ્રમાણે બોલી કે " હે પ્રભો ! હે ભગવાન્ ! આ સમયે તમારે ' તું બ્રાહ્મણને વિષે અધમ પુત્ર પામીશ ' એવું વચન બોલવું ઘટતું નથી. " ૨૧,૨૨ ઋચીક કહે છેઃ "હે ભદ્રે ! તને એવો પુત્ર થાય, એમ કાંઇ મેં સંકલ્પ કર્યો નથી, પણ ચરૂ બદલાયો તે હેતુથી ઉગ્ર કર્મવાળો પુત્ર તારા ગર્ભમાં ઉપજ્યો છે. " ૨૩ સત્યવતી કહે છેઃ " હે મુનિ ! જો તમે ધારો તો જગતને ઉત્પન્ન કરી શકો, તો પછી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, એમાં તમારે શી મોટી વાત છે ? માટે હે સ્વામિન્ ! શમ ગુણવાળો અને સરળ પુત્ર મને આપવો ઘટે છે. " ૨૪ ઋચીક કહે છેઃ " હે ભદ્રે ! હું, પૂર્વે કોઈ સમય સ્વપ્નમાં પણ અસત્ય બોલ્યો નથી તો પછી અગ્નિનું સ્થાપન કરીને મંત્ર–સહિત ચરૂ તૈયાર કરવામાં મારૂં વચન અસત્ય કેમ થઈ શકે ? ૨૫ હે ભદ્રે ! મેં પૂર્વથીજ જોએલું તે તથા તપ વડે પણ જાણેલું છે કે, તારા પિતાનું સકળ કુળ બ્રહ્મરૂપ થશે. " ૨૬ સત્યવતી કહે છેઃ " હે સ્વામિન્ ! હે જપ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! વારૂ, તમારો તથા મારો પૌત્ર એ પ્રકારનો ભલે થાય, પણ મને શમ ગુણવાળો પુત્ર મળે, એમ કૃપા કરો. " ૨૭ ઋચીક કહે છેઃ " હે સુંદરી ! પુત્ર કે પૌત્રમાં મારા મનથી કાંઈ વિશેષ નથી માટે હે ભદ્રે ! તું જેવું વચન બોલી છે તે પ્રમાણે થશે. " ૨૮ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. પછી સત્યવતીએ, તપમાં આસક્તિવાળા, શાંત અને નિયમિત વ્રતવાળા ભૃગુના વંશજ પુત્ર જમદગ્નિને જન્મ આપ્યો. ૨૯ અને કુશિકના પુત્ર ગાધિ રાજાને " વિશ્વામિત્ર " નામે પુત્ર થયા, તથા તેને સકળ બ્રહ્મગુણોથી યુક્ત બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ. ૩૦ એ રીતે ઋચીકે, તપના ભંડારરૂપ જમદગ્નિને જન્મ આપ્યો તથા જમદગ્નિએ પણ મહાદારૂણ, સર્વ વિદ્યાના અંતને પામેલા, ધનુર્વેદની પાર ગયેલા ક્ષત્રિયના હણનાર, અને પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિ જેવા, શ્રેષ્ઠ પુત્ર પરશુરામને જન્મ આપ્યો. ૩૧,૩૨ તે પરશુરામે ગંધમાદન પર્વતમાં જઇને, શંકરને પ્રસન્ન કરીને વરદાનમાં તેમની પાસેથી અસ્ત્ર તથા અમાપ તેજવાળી ફરસીને માગી લીધી. ૩૩ તે ફરશીની ધારા કોઈ વખત કુંઠિત થાય તેવી નહોતી; એવી અકુંઠ ધારવાળી, બળતા અગ્નિના સરખી તેજવાળી, અને જેની શક્તિનું મનુષ્યબુદ્ધિથી માપ થઈ શકે નહિ એવી ફરસી વડે તે પરશુરામ લોકમાં અપ્રતિમ થયા. ૩૪ એ સમયમાં કૃતવીર્યનો પુત્ર અને હૈહય દેશનો રાજા, બળવાન અને તેજસ્વી ક્ષત્રિય " અર્જુન " નામે હતો. ૩૫ તેને દત્તાત્રેયની કૃપાથી હજાર બાહુ પ્રાપ્ત થયા હતા તથા તે ચક્રવર્તી અને મહા તેજસ્વી હતો. તે પરમ ધર્મને જાણનારા રાજાએ, પોતાના બાહુ અને અસ્ત્રના બળથી સંગ્રામમાં સાતદ્વીપ અને પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી જીતીને, અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી તે સર્વ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને આપી. ૩૬,૩૭ હે યુધિષ્ઠિર ! તૃષાયુક્ત થયેલા અગ્નિએ તે પરાક્રમી સહસ્રાર્જુનની પાસે જઇને ભિક્ષા માગી, તેથી તેણે, અગ્નિને ભિક્ષા આપી. ૩૮ એટલે તેના બાણના અગ્ર ભાગમાંથી નીકળેલો વીર્યવાન્ અગ્નિ ગામ, નગર, દેશ અને ગાયોના ગોષ્ઠને બાળી નાંખવાની ઇચ્છાથી પ્રજળવા લાગ્યો. ૩૯ મોટા ઓજવાળા અને પુરૂષમાં ઇંદ્રસમાન તે કાર્તવીર્યના પ્રભાવથી અગ્નિ, પર્વત અને વનસ્પતિઓને બાળવા લાગ્યો. ૪૦ સહસ્રાર્જુન સહિત તે અગ્નિએ, પવન વડે વૃદ્ધિ પામીને મહાત્મા વસિષ્ઠના રમણીય અને શૂન્ય આશ્રમને બાળ્યો. ૪૧ જ્યારે કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુને આશ્રમ બાળી મૂક્યો, ત્યારે વીર્યવાન અને ધર્મયુક્ત વસિષ્ઠે, ક્રોધથી તે અર્જુનને શાપ દીધો કે, " જેથી

તેં આ મારૂં મોટું વન પણ છોડયું નહિ, અને બાળી મૂકયું માટે હે અર્જુન! સંગ્રામમાં પરશુરામ તારા બાહુઓ કાપી નાંખશે." ૪૨,૪૩ હે ભારત! મહાતેજવાળો સહસ્રાર્જુન બળવાન અને નિરંતર શમ ગુણવાળો હતો તથા બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનાર, શરણે આવેલાને શરણ આપનાર, દાતા અને શૂરો હતો. ૪૪ તેથી તે મહાત્માએ દીધેલા શાપનો તે સમયે કાંઇ વિચાર કર્યો નહિ. તેના પુત્રો બળવાન હતા તથાપિ શાપ વડે પિતાનો વધ થવાને નિમિત્તભૂત થઇ પડવાને, ગર્વિષ્ઠ અને નિરંતર દુષ્ટ થતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હૈહય દેશનો રાજા બુદ્ધિમાન કાર્તવીર્ય (સહસ્રાર્જુન) ન જાણતાં, તે પુત્રોએ જમદગ્નિની ગાયના વત્સને આણ્યો; તે નિમિત્તથી મહાત્મા પરશુરામનું યુદ્ધ થયું. ૪૫,૪૭ અને ક્રોધયુક્ત થયેલા પરશુરામે, અર્જુનના બાહુ છેદીને, ત્યાં ભ્રમણ કરતા વત્સને રાજપુત્રોના અંતઃપુરમાંથી પોતાના આશ્રમમાં આણ્યો. ૪૮ હે રાજન્! પછી અર્જુનના તે મૂર્ખ પુત્રો, એકઠા થઇને મહાત્મા જમદગ્નિના આશ્રમમાં ગયા અને તે બુદ્ધિહીન પુત્રોએ, ભાલાના અગ્ર વડે જમદગ્નિનું માથું ધડ ઉપરથી નીચે પાડયું. તે વખતે યશવાળા પરશુરામ સમિધ તથા દર્ભ લેવાને ગયા હતા. ૪૮,૫૦ ત્યાંથી પાછા આવ્યા અને પિતાનો વધ થયેલો જાણ્યો, ત્યારે પરમ ક્રોધવાળા પરશુરામે, તે અમર્ષ વડે પૃથ્વીને નક્ષત્રિયા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને હાથમાં શસ્ત્ર લીધું. ૫૧ પછી ભૃગુકુળમાં વ્યાઘ્ર જેવા વીર્યવાન પરશુરામે, પરાક્રમ કરીને તત્કાળ સહસ્રાર્જુનના પુત્ર અને પૌત્રોને મારી નાખ્યા તથા હજારો હૈહયને મારીને અત્યંત ક્રોધવાળા તે ભાર્ગવે, પૃથ્વીને રૂધિરના કાદવવાળી કરી નાંખી. ૫૨,૫૩ મોટા તેજવાળા પરશુરામ, તત્કાળ પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિયા કરીને અત્યંત કૃપાથકી વીંટાઇને વનમાં ગયા. ૫૪ હજારો વર્ષ વીત્યા પછી. કોઇક કાળે સ્વભાવેજ ક્રોધવાળા તે સમર્થ પરશુરામની લોકોમાં નિંદા થવા લાગી. ૫૫ તે એમ થયું કે, વિશ્વામિત્રનો પૌત્ર અને રૈભ્યનો પુત્ર મહાતપસ્વી "પરાવસુ" નામે હતો. હે મોટા રાજા! તેણે મનુષ્યોની સભામાં પરશુરામની નિંદા કરીને કહ્યું કે "હે રામ! યયાતિના પતનમાં પ્રતર્દન આદિક યજ્ઞમાં જેઓ આવેલા છે, તેઓ શું ક્ષત્રિય નથી? ૫૬,૫૭ તમે પરશુરામ મિથ્યા પ્રતિજ્ઞાવાળા છો અને મહેષ્યોની સભામાં બડાઇ વૃથા મારો છો; અને ક્ષત્રિય વીરોના ભયથી પર્વતમાં જઇને ભરાઇ બેઠા છો. ૫૮ તમે નિઃક્ષત્રિયા કરેલી પૃથ્વી ફરીને સેંકડો ક્ષત્રિયોથી વ્યાપ્ત થઇ ગઇ છે." એ પ્રમાણે પરાવસુનું વચન સાંભળીને પરશુરામે હાથમાં શસ્ત્ર લીધું. ૫૯ હે રાજન્! પછી જે સેંકડો ક્ષત્રિયો તેણે હણ્યા હતા તેમાંથી મોટા વીર્યવાળા ક્ષત્રિયો સેંકડો પ્રકારે વૃદ્ધિ પામીને પૃથ્વીના ધણી થયા. ૬૦ હે રાજન્! તેણે પુનઃ તેમને તથા બાળકોને પણ તત્કાળ મારી નાંખ્યા, પણ તે કાળે જે બાળક ગર્ભમાં રહેલા હતા તે વડે પૃથ્વી પુનઃ વ્યાપ્ત થઇ. ૬૧ પરશુરામે, પણ જે જે ગર્ભ જન્મ પામ્યો તેને તેને ફરીને પણ હણ્યો અને તે કાળે ક્ષત્રિયોની સ્ત્રીઓના કોઇ પણ બાળકોને જીવતા રહેવા દીધા નહિ. ૬૨ એ પ્રમાણે તે સમર્થ પરશુરામે, એકવીશ વાર નિઃક્ષત્રિયા પૃથ્વી કરીને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તથા તે યજ્ઞના અંતમાં કશ્યપ મુનિને દક્ષિણામાં આખી પૃથ્વી આપી. ૬૩ તે વખતે હે રાજન્! ક્ષત્રિયોને શેષ રહેવા દેવા માટે કશ્યપે, જે હાથમાં શરવો ઝાલેલો હતો તે હાથથી બતાવીને પરશુરામને આ વચન કહ્યું કે "હે મહામુનિ પરશુરામ! દક્ષિણ સમુદ્રના તીર ઉપર જાઓ; મારા દેશમાં તમારે વસવું નહિ." ૬૪,૬૫ પછી જેના બીજા છેડા ઉપર પૃથ્વી છે એવો "શૂ-

પારક" નામે દેશ પરશુરામને અર્થે સમુદ્રે, એકાએક નિર્માણ કર્યો. ૬૬ હે મહારાજ! પછી કશ્યપ મુનિએ, પૃથ્વીનું દાન ગ્રહણ કરીને અને તેમાં બ્રાહ્મણનું સંસ્થાપન કરીને અત્યંત મોટા વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૬૭ પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! શૂદ્રો અને વૈશ્યો ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઇચ્છામાં આવે તેમ આચરણ કરવા લાગ્યા. ૬૮ જીવ લોક, રાજા વિનાનો થયો, ત્યારે દુર્બળ લોકોને બળવાન લોકો પીડા કરવા લાગ્યા; કેમ કે તે બ્રાહ્મણોનું સ્વામીપણું કોઇના ઉપર પણ રહ્યું નહિ. ૬૯ પછી કાળે કરીને દુરાત્મા લોકોથી પ્રવૃત્ત થયેલા વિપરીત ધર્મથી પીડા પામેલી પૃથ્વી ઉતાવળે રસાતળમાં પેશી જવા લાગી. ૭૦ ધર્મનું રક્ષણ કરનારા ક્ષત્રિયોએ વિધિ પ્રમાણે નહિ રક્ષણ કરાતી અને ત્રાસથી દ્રવીભૂત થઇ જતી પૃથ્વીને જોઇને, ઉદાર બુદ્ધિવાળા કશ્યપ મુનિએ, તેને પોતાના ઉરૂથી ધારણ કરી રાખી. પૃથ્વીને ઉરૂ વડે ધારણ કરી માટે તે "ઉર્વી" કહેવાય છે. ૭૧ પછી પૃથ્વીદેવીએ કાશ્યપને પ્રસન્ન કરીને પોતાનું રક્ષણ થવા માટે યાચના કરી અને રાજાની માગણી કરી. ૭૨ પૃથ્વી કહે છેઃ—" હે બ્રહ્મન્! મેં, હૈહયના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠને સ્ત્રીઓના ગર્ભમાં રક્ષિત કરેલા છે; હે મુનિ! તે મારૂં રક્ષણ કરો. ૭૩ હે પ્રભો! ઋક્ષવાન પર્વતમાં રીંછોએ, ઉછેરેલો પૌરવનો વંશજ વિદુરથનો પુત્ર છે. ૭૪ તેજ પ્રમાણે યજ્ઞ કરાવનારા, અમાપ બળવાળા, દયાળુ, પરાશર મુનિએ, સૌદાસના વંશજનું રક્ષણ કર્યું છે, તે ક્ષત્રિય છતાં પણ શૂદ્રની પેઠે તે મુનિનાં સર્વે કર્મ કરે છે માટે "સર્વકર્મા" એવું તેનું નામ પાડેલું છે; એ રાજા મારૂં રક્ષણ કરો! ૭૫,૭૬ હે મુનિ! મહાતેજસ્વી શિબિનો પુત્ર ગોપતિ નામે છે, તેને વનમાં ગાયોએ ઉછેરેલો છે, તે મારૂં રક્ષણ કરો. ૭૭ પ્રતર્દનનો પુત્ર મહા બળવાન વત્સ નામે છે તેને ગાયોના ગોષ્ઠમાં વત્સોએ ઉછેરેલો છે તે રાજા મારૂં રક્ષણ કરો! ૭૮ દધિવાહનનો પૌત્ર અને દિવિરથનો પુત્ર ગંગાના કાંઠા ઉપર ગૌતમે સંતાડીને રક્ષણ કરેલો છે. ૭૯ મોટા તેજવાળા અને અત્યંત વૈભવથી અલંકૃત, મહાભાગ બૃહદ્રથ રાજાનું ગૃધ્રકૂટ પર્વતમાં ગાયનાં પૂછડાં સમાન પૂછડાંવાળા વાનરોથી રક્ષણ થયેલું છે. ૮૦ મરૂત્ત રાજાના વંશમાં જે ક્ષત્રિય પુત્રોનું રક્ષણ થયું છે તે સર્વે મરૂત્પતિ ઇંદ્રના સમાન પરાક્રમી છે, તથા તેમનું રક્ષણ સમુદ્રે કરેલું છે. ૮૧ એ ક્ષત્રિયના વંશજ તે તે સ્થળમાં આશ્રય લેઇને રહેલા છે અને શિલ્પિ, સોની વગેરે જાતિને અવલંબન કરી નિર્વાહ કરે છે. જો એ સર્વે મારૂં રક્ષણ કરશે તો હું સ્થિર રહી શકીશ. ૮૨ અક્લિષ્ટ કર્મવાળા એમના પિતાઓ અને પિતામહોને પરશુરામે મારે અર્થે હણ્યા છેઃ હે મહામુનિ! મારે તેમનું પૂજન કરવું યોગ્ય છે. ૮૩ હું ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓથી મારૂં રક્ષણ ઇચ્છતી નથી, પણ જે ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે તેમના વડે હું રક્ષિત રહેવા ઇચ્છું છું માટે તે ઉતાવળે કરો." ૮૪ શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ— પછી પૃથ્વીએ બતાવેલા, વીર્ય વડે માન પામેલા તે ક્ષત્રિય રાજાઓને લાવીને, કશ્યપે, રાજ્યાભિષેક કર્યો. ૮૫ તેમના પુત્રો અને પૌત્રો થયા, જેમના વંશ આજ સુધી સ્થિર થઇ આવ્યા આવે છે. હે પાંડવ! તું મને જે પૂછે છે, તે પૂર્વે એ પ્રમાણે થયેલું છે." ૮૬ વૈશંપાયન કહે છેઃ—ધર્મ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરને એ પ્રમાણે કહેતાં કહેતાં, ભગવાન સૂર્યની પેઠે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા, યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, તે રથમાં બેશીને વેગથી જતા હતા. ૮૭

एवं ब्रुवंस्तं च यदुप्रवीरो युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
रथेन तेनाशु ययौ महात्मा दिशः प्रकाशन् भगवानिवार्कः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्यानं नाम गुर्जरभाषायां एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

અધ્યાય ૫૦ મો–શ્રીકૃષ્ણ–ભીષ્મ સમાગમ.

वैशंपायन उवाच ॥ ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી યુધિષ્ઠિર રાજા, રામનું તે કર્મ સાંભળી, પરમ વિસ્મય પામીને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે, "હે કૃષ્ણ! ઇંદ્રની પેઠે મહાત્મા પરશુરામનું પરાક્રમ વિસ્મય પમાડનારૂં છે, કે જેણે, ક્રોધ વડે પૃથ્વીને ક્ષત્રિયવિનાની કરી મૂકી હતી. ૧,૨ ક્ષત્રિયોના કુળને વહન કરનારા તે રાજાઓ, રામના ભયથી ઉદ્વિગ્ન હતા તથા ગાય, સમુદ્ર, ગોલાંગૂલ જાતિનાં વાનર, રીંછ અને વાનરોએ તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું! ૩ અહો! આ મનુષ્ય લોકને ધન્ય છે અને પૃથ્વીપર વસનારા લોકો ભાગ્યશાળી છે કે જ્યાં આવું કર્મ બ્રાહ્મણે કર્યું છે," ૪ એ પ્રમાણે વાતો કરતા કરતા યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણ બન્ને જ્યાં ગંગાના પુત્ર સમર્થ ભીષ્મ, બાણશય્યામાં સૂતેલા હતા ત્યાં ગયા. ૫ ત્યાં જઇને તેમણે, અત્યંત કિરણોના સમુદાયથી વીંટાએલા સાયંકાળના સૂર્યસમાન કાંતિવાળા ભીષ્મને બાણની પથારીમાં સૂતેલા જોયા. ૬ જેમ ઓઘવતી નદીની પછવાડે પરમ ધર્મવાળા પ્રદેશમાં દેવો વડે ઉપાસન કરાતો ઇંદ્ર હોય, તેમ મુનિઓ તેમના સમીપમાં બેઠેલા હતા. ૭ તેને દૂરથી જોઇને શ્રીકૃષ્ણ, રાજા યુધિષ્ઠિર, ચારે પાંડવો અને કૃપાચાર્ય આદિ સર્વે, રથમાંથી ઉતરી પડીને અને પોતાના ચંચળ મનને સ્થિર કરીને તથા ઇંદ્રિય સમુદાયને એકાગ્ર કરીને તે મહા મુનિઓની પાસે જઇને ઉભા રહ્યા. ૮,૯ પછી શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ અને પાંડવો, વ્યાસાદિક ઋષિ શ્રેષ્ઠોને પ્રણામ કરીને ભીષ્મની પાસે ગયા. ૧૦ વૃદ્ધ એવા ભીષ્મનાં દર્શન કરીને યદુશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ આદિ તથા પાંડવો આદિ સર્વે પુરૂષશ્રેષ્ઠો, તેની આસપાસ વીંટાઇને બેઠા. ૧૧ પછી શાંતિ પામતા અગ્નિ જેવા ભીષ્મપિતાને જોઇને કાંઇક મનમાં ઉદાસ થઇને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે, હે વાણી બોલવામાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ! પૂર્વની પેઠે તમારાં સર્વે જ્ઞાન નિર્મળ છે વારૂ? તમારી બુદ્ધિ વ્યાકુળ તો નથી? ૧૨,૧૩ બાણના પ્રહારરૂપ દુઃખ વડે તમારા અંગને પીડા તો નથી થતી? કેમ કે માનસ દુઃખ કરતાં પણ શારીર દુઃખ બળવત્તર છે. ૧૪ હે પ્રભો! નિરંતર ધર્મયુક્ત શંતનુ પિતાના વરદાનથી ઇચ્છામાં આવે તે કાળે તમારૂં મરણ થાય એમ છે; એવું ઇચ્છામરણનું કારણ, પિતાને સંતુષ્ટ કરવારૂપ લાભ મારે પણ નથી તો બીજાની શી વાત! ૧૫ હે રાજન્! અત્યંત સૂક્ષ્મ કાંટો વાગ્યો હોય, તથાપિ દેહમાં પીડા કરે છે, તો પછી બાણના સમુદાયથી વ્યાપ્ત થયેલા તમારા દેહની તો વાતજ શી કરવી! ૧૬ હે ભારત! તમને પ્રાણીનાં જન્મ અને મરણ કહીને ઉપદેશ કરવો એ તો યોગ્યજ નથી, કેમ કે તમે દેવોને પણ ઉપદેશ કરવાને સમર્થ છો. ૧૭ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ! ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય; એ સર્વે જ્ઞાનવૃદ્ધ એવા પુરૂષશ્રેષ્ઠ તમારી બુદ્ધિમાં સ્થિત થયેલું છે. ૧૮ હે મહાબુદ્ધિમાન્! પ્રાણીઓનો સંહાર અને ધર્મના ફળનો ઉદય એ સર્વ તમોએ જાણેલું છે; કેમ કે તમે તો ધર્મના ભંડારરૂપજ છો. ૧૯ ઊર્ધ્વરેતા

હોવાથી તમોને વિશાળ રાજ્યની ગાદી ઉપર બેઠેલા, સમગ્ર અંગવાળા, નિરોગી અને હજારો સ્ત્રીઓથી વીંટાએલા હો ! એમ હું જોઉં છું. ૨૦ હે તાત ! હે રાજન્ ! સત્ય ધર્મવાળા, મોટા વીર્યવાળા, શૂર અને ધર્મમાંજ તત્પર શંતનુના પુત્ર ભીષ્મવિના, જન્મ સાથે ઉત્પન્ન થયેલા સ્વાભાવિક મૃત્યુને પોતાના તપોબળથી અટકાવીને બાણુની પથારીમાં સૂતેલા બીજા કોઇને અમે સાંભળ્યો નથી. ૨૧,૨૨ સત્યમાં, તપમાં, દાનમાં, યજ્ઞ કરવામાં, ધનુર્વેદમાં, વેદમાં અને નિરંતર રક્ષણ કરવામાં દયાયુક્ત, પવિત્ર, ઇંદ્રિયોને દમન કરવાના ગુણયુક્ત અને સર્વ ભૂતના હિતમાં આસક્ત એવા બીજા કોઈ તમારા સરખા મહારથીને અમે સાંભળ્યો નથી. ૨૩,૨૪ દેવ, ગંધર્વ, અસુર, યક્ષ અને રાક્ષસોને એક રથવડેજ જીતવાને તમે સમર્થ છો એમાં કાંઇ સંશય નથી. ૨૫ હે મહાબાહો ભીષ્મ ! બ્રાહ્મણો તમને નિરંતર આઠ વસુઓના અંશથી ઉપજેલા ઇન્દ્રસરખા વસુને નવમા વસુ કહે છે તથા ગુણોવડે તમે ઉત્તમ છો, એમ કહે છે. ૨૬ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! તમે કોણ છો તે હું જાણુંછું; તમો પોતાની શક્તિવડે દેવોમાં પણ પ્રખ્યાત પુરૂષશ્રેષ્ઠ છો. ૨૭ હે મનુષ્યમાં ઇન્દ્ર જેવા ! મનુષ્યોમાં તમારા ગુણોવડે યુક્ત હોય તેવો કોઈ પુરૂષ પૃથ્વીમાં મેં, જોયો નથી કે, સાંભળ્યો પણ નથી. ૨૮ હે રાજન્ ! તમે સર્વ ગુણોવડે દેવોથી પણ અધિક છો; તેમ તમે તપવડે સ્થાવર-જંગમ જગતને ઉત્પન્ન કરવાને પણ શક્તિમાન છો; ત્યારે પોતાના ઉત્તમ ગુણોથી પોતાને અર્થે લોકનું (મૃત્યુ પછી રહેવાના સ્થાનનું) નિર્માણ કરો એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? ૨૯ હે ભીષ્મ ! તમે એવા સમર્થ છો માટે જ્ઞાતિનો નાશ થવાથી પરિતાપ પામતા પાંડુના મોટા પુત્ર આ યુધિષ્ઠિરનો શોક નાશ કરો. ૩૦ હે ભારત ! ચારે વર્ણના ચાર આશ્રમસહિત જે ધર્મ કહેલા છે તે સર્વ તમોએ જાણેલા છે. ૩૧ તેમ જે ધર્મ ચાર વિદ્યાઓમાં કહેલા છે, ચાતુર્હોત્રમાં કહેલા છે, યોગમાં કહેલા છે અને સાંખ્યમાં કહેલા છે તે નિયમિત અને સનાતન ધર્મ તમારા જાણેલા છે. ૩૨ હે ગાંગેય ! ચારે વર્ણનો જે ધર્મ બીજાથી વિરોધ પામતો નથી તથા ચારે વર્ણના લોકો જેનું સેવન કરે છે તે ધર્મ વ્યાખ્યાસહિત તમારો જાણેલો છે. ૩૩ ઉત્તમ જાતિની કન્યામાં અધમ જાતિથી થયેલા પુત્રોની જાતિના ધર્મ, તથા દેશ, જાતિ અને કુળના વિશેષ ધર્મનું લક્ષણ તમે જાણો છો. વળી વેદમાં કહેલો ધર્મ અને શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ કહેલો ધર્મ પણ સદાકાળ તમે જાણો છો. ૩૪ તમે ઇતિહાસ અને પુરાણના અર્થો પણ સમગ્ર જાણો છો અને સકળ ધર્મશાસ્ત્ર પણ નિરંતર તમારા મનમાં રહેલું છે. ૩૫ હે પુરૂષ શ્રેષ્ઠ ! આ લોકમાં અર્થો સંશયવાળા છે તે અર્થોના સંશયને તોડનાર તમારા વિના બીજો કોઈ નથી. ૩૬ માટે હે રાજન્ ! પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા શોકને તમો, તમારી બુદ્ધિથી દૂર કરો ! કેમ કે જેમની બુદ્ધિનો વિસ્તાર ઉત્તમ છે એવા તમારા સરખા પુરૂષો મોહ પામતા પુરૂષને શાંતિ આપનારા થાય છે." ૩૭

स पांडवेयस्य मनःसमुत्थितं नरेंद्र शोकं व्यपकर्ष मेधया ।
भवद्विधा ह्युत्तमबुद्धिविस्तरा विमुह्यमानस्य नरस्य शांतये ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये गुर्जरभाषायां पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

અધ્યાય ૫૨ મો—શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મને આગમન કારણ કહ્યું.

वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमत: ॥
किंचिदुन्नाम्य वदनं प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણનું વચન સાંભળીને ભીષ્મ પિતામહ, કાંઇક મુખ ઉચું કરીને તથા હાથ જોડીને આ વચન બોલ્યા. ૧ ભીષ્મ કહે છે,—"હે જગતના ઉત્પન્ન કરનારા અને નાશ કરનારા કૃષ્ણ ભગવાન્! તમને નમસ્કાર છે; હે હૃષીકેશ! તમે જગતના કર્તા અને પરાજય ન પામો એવા સંહાર કર્તા છો. ૨ હે વિશ્વના કરનારા! હે વિશ્વના આત્મારૂપ! હે વિશ્વની ઉત્પત્તિરૂપ! તમને નમસ્કાર છે. તમે પાંચભૂત થકી પર રહેલા મોક્ષરૂપ છો. ૩ ત્રણ લોકમાં વ્યાપ્ત તમોને પ્રણામ છે. ત્રણ ગુણથી પર તમોને પ્રણામ છે. હે યોગીશ્વર! તમને પ્રણામ છે; તમે સર્વનું ઉત્તમ આશ્રયસ્થાન છો. ૪ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ! મારા સંબંધમાં તમે જેવું વચન બોલો છો, તે વડે હું, તમારા દિવ્ય ભાવોને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે માર્ગમાં જોઉં છું. હે ગોવિંદ! તમારૂં જે સનાતન રૂપ છે, તેને હું જોઉં છું. ૫,૬ અમાપ તેજવાળા વાયુના સાત ઉપરના માર્ગ તમે રોકયા છે. સ્વર્ગ તમારા મસ્તક વડે વ્યાપ્ત છે; પૃથ્વી દેવી તમારા બન્ને ચરણથી વ્યાપ્ત છે. ૭ તમારા બાહુઓ વડે દિશાઓ વ્યાપ્ત છે; નેત્ર વડે સૂર્ય વ્યાપ્ત છે; તમારા વીર્યમાં શુક્ર રહેલો છે. અમે અતસીના પુષ્પ સમાન શ્યામ તથા પીળાં વસ્ત્રવાળા તમારા અક્ષર શરીરને વિજળી સહિત મેઘની ઉપમા આપીએ છીએ. હે પુંડરીકાક્ષ! હે દેવોને વિષે ઉત્તમ! તમારે શરણે આવેલા અને ઇચ્છિત ગતિને પામવા ઇચ્છનાર તમારા ભક્તનું જે કલ્યાણકર હોય તેનું ચિંતન કરો." ૮,૯ શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—"હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ! તમારી ભક્તિ મારે વિષે ઉત્તમ છે તેથી હે રાજન્! મારા દિવ્ય સ્વરૂપનું તમને દર્શન કરાવ્યું છે. ૧૦ હે રાજેંદ્ર! હે ભારત! ભક્ત પુરૂષને અથવા ભક્તિ સહિત છતાં પણ જે સરળ મનનો નથી તેને, તેમ શમગુણ વિનાના પુરૂષને હું, મારા સ્વરૂપનું દર્શન આપતો નથી. ૧૧ તમે તો મારા ભક્ત છો, નિરંતર આર્જવયુક્ત છો, તથા દમ, તપ, સત્ય અને દાનમાં સદા આસક્ત છો અને પવિત્ર છો. ૧૨ તેથી હે ભીષ્મ! હે રાજન્! તમે પોતાના તપ વડે મારૂં દર્શન કરવાને યોગ્ય છો; અને જ્યાંથી પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી એવા લોક તમને પ્રાપ્ત થયા છે. ૧૩ હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ! તમારા જીવિતના હવે છપ્પન દિવસ શેષ રહ્યા છે, પછી તમે દેહનો ત્યાગ કરીને રૂડાં કર્મફળના ઉદયથી ઉત્તમ લોકને પામશો. ૧૪ આ પ્રજ્વલિત અગ્નિના સરખા દેવો અને સર્વે વસુઓ, વિમાનમાં બેસીને સૂર્ય ઉત્તર દિશામાં ગમન કરે, તે સમય સુધી અંતર્ધાન રહીને તમને જોયા કરે છે. ૧૫ જગતને કાળના વશમાં નાંખનારે ભગવાન સૂર્ય ઉત્તર દિશામાં ગમન કરશે, ત્યારે હે પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ વીર! જ્ઞાની પુરૂષ જે લોકને પામીને ફરીને સંસારમાં આવતો નથી તે લોકમાં તમે જશો. ૧૬ હે વીર ભીષ્મ! તમે એ લોકમાં જશો ત્યારે સમગ્ર જ્ઞાન નાશ પામશે; માટે આ સર્વે, તમારી પાસે ધર્મનું વિવેચન કરાવવાને આવ્યા છે. ૧૭ તેથી જ્ઞાતિના શોકવડે જેનું જ્ઞાન હણાયું છે એવા સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા યુધિષ્ઠિરને ધર્મ, અર્થ અને સમાધિયુક્ત સત્ય વચન કહો! અને એમનો શોક નાશ કરો." ૧૮

तज्ज्ञातिशोकोप तप्तश्रुताय सत्याभिसंधाय युधिष्ठिराय ।
प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधियुक्तं सत्यं वचोस्यापनुदानुशोकम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

અધ્યાય ૫૨ મો-યુધિષ્ઠિરાદિ પાછા નગરમાં આવ્યા.

वैशंपायन उवाच ॥ ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
श्रुत्वा शांतनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृतांजलिः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—પછી ધર્મ અને અર્થ સહિત તથા હિતયુક્ત શ્રીકૃષ્ણનું વચન સાંભળીને શંતનુના પુત્ર ભીષ્મે, હાથ જોડીને પ્રત્યુત્તર કર્યો કે, "હે લોકનાથ! હે મહાબાહો! હે શિવ! હે નારાયણ! હે અચ્યુત! તમારૂં વચન સાંભળીને, હું હર્ષમાં નિમગ્ન થયો છું. ૧,૨ હે વાણીના પતિ! જ્યારે વાણીનો સકળ વિષય તમારી વેદવાણીમાં સમાયેલો છે ત્યારે તમારી પાસે હું બોલીશ. ૩ હે દેવ! આ લોકમાં કાંઇ પણ સ્થળમાં કાંઇ પણ કર્તવ્ય છે અથવા જે કાંઇ કરાય તે સર્વે, લોકમાં બુદ્ધિમાન એવા તમો પાસેથી નીકળેલું છે. ૪ જેમ દેવના રાજા પાસે જઇને કોઇ દેવલોકની વાત કરે, તેમ તમારી પાસે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાનું છે. અર્થાત્ તમો સર્વ જાણો છો માટે મારે કહેવું એ મિથ્યા છે. ૫ મને બાણ વાગેલાં છે તેના પરિતાપ વડે મારૂં મન પણ પીડાયુક્ત છે તથા હે મધુસૂદન! મારાં અંગ શિથિલ થઇ જાય છે અને બુદ્ધિ પ્રસન્ન થતી નથી. ૬ હે ગોવિંદ! ઝેર અને અગ્નિના સમાન બાણો વડે હું પીડા પામું છું માટે કાંઇ પણ બોલવાને મારી બુદ્ધિ ચાલતી નથી. ૭ જાણે મારૂં બળ, હવે મને તજીને જતું રહે છે, પ્રાણ જાણે નીકળી જવાને ઉતાવળ કરે છે, મર્મસ્થળ પરિતાપ પામે છે અને મારૂં ચિત્ત ભ્રાંતિયુક્ત થઇ ગયું છે. ૮ દુર્બળતા વડે મારી વાણી અટકી જાય છે, તો પછી હું બોલવાનો ઉત્સાહ શી રીતે રાખું. હે દાશાર્હ કુળની વૃદ્ધિ કરનાર કૃષ્ણ! તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, તો બહુ રૂડું છે. ૯ માટે હે મહાબાહો! અચ્યુત! મારો અવિનય ક્ષમા કરો, કેમ કે, હું કાંઇ પણ બોલી શકતો નથી. વળી તમારી પાસે બોલતાં તો બૃહસ્પતિ પણ શિથિલ થઇ જાય તો મારી શી ગતિ? ૧૦ હે મધુસૂદન! હું દિશાઓ, આકાશ કે પૃથ્વી કશાને જાણી શકતો નથી; પણ હું કેવળ તમારી શકિત વડે રહેલો છું. ૧૧ એ માટે ધર્મરાજનું જે હિત હોય, તે તમો પોતેજ આ સમયે કહો, કેમ કે સર્વે શાસ્ત્રોનું ઉત્પત્તિસ્થાનજ તમે છો. ૧૨ તમે લોકના કર્ત્તા અને અવિનાશી કૃષ્ણ બેઠા છો, છતાં મારા સરખો કેમ બોલી શકે? એથી તો ગુરૂના બેઠા છતાં, શિષ્ય બોલે તેવો અવિનય કહેવાય." ૧૩ શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ "કૌરવોના ધુરંધર, મહાવીર્યવાન, મહાસત્વવાન, સ્થિર અને સર્વ અર્થને જાણનાર ભીષ્મ, આ વાક્ય બોલે તે યોગ્ય છે. ૧૪ હે ગાંગેય! હે સમર્થ ભીષ્મ! બાણ વાગવાથી જે પીડા થાય છે, એમ તમે મને કહો છો તે માટે હું પ્રસન્ન થઇને આ વરદાન આપું છું તે ગ્રહણ કરો. ૧૫ હે ગાંગેય! તમને ગ્લાનિ,

મૂર્ચ્છા, દાહ કે, પીડા, એમાંનું કાંઈ પણ થશે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ક્ષુધા-તૃષા પણ તમને બાધ કરશે નહિ. ૧૬ હે નિષ્પાપ! સમગ્ર જ્ઞાન તમને પ્રદર્શિત થશે અને તમારી બુદ્ધિને દુર્બળતા કોઇ સ્થળમાં ઉપજશે નહિ. ૧૭ હે ભીષ્મ! જેમ મેઘ-વાદળાંથી મુક્ત થયેલો ચંદ્ર નિર્મળ થાય છે, તેમ રજોગુણ અને તમોગુણ વિનાનું તથા સત્વગુણમાં સ્થિત થયેલું તમારૂં મન નિરંતર નિર્મળ થશે. ૧૮ જે જે કાંઇ ધર્મયુક્ત કે, અર્થયુક્ત વિષયનું તમે ચિંતવન કરશો, તે તે વિષયમાં તમારી બુદ્ધિ સર્વોત્તમ થશે. ૧૯ હે ક્ષત્રિયોમાં વ્યાઘ્ર જેવા અમાપ પરાક્રમવાળા ભીષ્મ! તમે દિવ્ય ચક્ષુ પામીને આ ચાર પ્રકારના ભૂતસમુદાયને જોઈ શકશો. ૨૦ હે ભીષ્મ! તમે જ્ઞાનચક્ષુથી યુક્ત થઇને,-જળમાં જેમ મત્સ્ય દેખી શકે છે તેમ, સંસારરૂપ અગ્નિ જન્મ-મરણ પામતા પ્રજાના સમુદાયને તત્વથી જોઈ શકશો." ૨૧ વૈશંપાયન કહે છે:-પછી વ્યાસ સહિત સર્વે મોટા ઋષિઓ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદના મંત્રો બોલીને શ્રીકૃષ્ણને પૂજવા લાગ્યા. ૨૨ તે સમયે જે સ્થળમાં શ્રીકૃષ્ણ બેઠા હતા તથા જે સ્થળમાં ભીષ્મ અને પાંડવો બેઠા હતા તે સ્થળમાં સર્વે ઋતુઓમાં ઉત્પન્ન થતાં દિવ્ય પુષ્પોની આકાશમાંથી વૃષ્ટિ થઇ. ૨૩ વળી સર્વ પ્રકારનાં વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં તથા અપ્સરાઓના સમુદાય ગાવા લાગ્યા. તે સ્થળમાં કાંઈ પણ અહિત કે અનિષ્ટ દેખાતું નહોતું. ૨૪ સર્વ ગંધને વહન કરનારો, પવિત્ર અને સ્પર્શથી પણ સુખ ઉપજાવે એવો કલ્યાણકારી પવન આવવા લાગ્યો, તથા શાંત દિશાઓમાં શાંત પશુ તથા પક્ષીઓ દોડવા લાગ્યાં. ૨૫ પછી બે ઘડીમાં હજાર કિરણવાળા ભગવાન સૂર્ય, પશ્ચિમ દિશાના એકાંત ભાગમાં, વન બાળતા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યા, અર્થાત્ સૂર્ય અસ્ત થવા પર આવ્યો. ૨૬ તે વખતે સર્વે ઋષિઓ, ઉઠીને જનાર્દન ભગવાનની, ભીષ્મપિતામહની તથા યુધિષ્ઠિર રાજાની આજ્ઞા માગવા લાગ્યા. ૨૭ ત્યારે પાંડવ સહિત શ્રીકૃષ્ણે, સાત્યકિએ, સંજયે અને કૃપાચાર્યે તેમને પ્રણામ કર્યા. ૨૮ પછી તેમણે રૂડે પ્રકારે પૂજેલા અને ધર્મમાં આસક્ત તે ઋષિઓ "અમે કાલે આવીશું" એમ કહીને જ્યાં જેને જવું હતું ત્યાં તે ઉતાવળે ગયા. ૨૯ પછી શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડવો, ભીષ્મની આજ્ઞા માગીને અને તેની પ્રદક્ષિણા કરીને ઉત્તમ રથમાં બેઠા. ૩૦ પછી સુવર્ણ વડે ચીતરેલી ઉધોવાળા રથ સહિત, પર્વતના સરખા અને મદવાળા હાથીઓ સહિત, ગરૂડની પેઠે વેગથી ચાલનારા ઘોડાઓ સહિત અને સજ્જ કરેલાં ધનુષ્યવાળા પાયદળ સહિત તેઓ નગર પ્રતિ ચાલ્યા. ૩૧ જેમ મહાનદી નર્મદા, ઋક્ષવાન પર્વતને પામીને તેની આગળ પાછળ ગતિ કરે છે તેમ, અત્યંત ગમન કરનારી તે સેના રથોની, આગળ તેમ પાછળ પણ ચાલતી હતી. ૩૨ પછી તે સેનાને હર્ષ પમાડતો અને સૂર્યના કિરણોએ જેના રસ પીધા છે એવી મોટી ઔષધિઓને પુનઃ પોતાના ગુણ વડે યુક્ત કરતો ભગવાન ચંદ્રમા, પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામ્યો. ૩૩ પછી દેવના નગર સમાન શોભાવાળા નગરમાં યાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડવોએ, પ્રવેશ કર્યો અને, જેમ શ્રમથી યુક્ત થયેલા મૃગપતિ સિંહો પોતાની ગુફાઓમાં પેસે તેમ, તેમણે યથાયોગ્ય તે તે ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૪

ततः पुरं सुरपुरसंमितद्युतिं प्रविश्य ते यदुवृषपांडवास्तदा ।
यथोचितान्भवनवरान् समाविशन् श्रमान्विता मृगपतयो गुहा इव ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराद्यागमन गुर्जरभाषायां द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

અધ્યાય ૫૩ મો-શ્રીકૃષ્ણાદિકનું ભીષ્મ પ્રતિ પુનઃગમન.

वैशंपायन उवाच ॥ ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः ।
याममात्रार्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી શ્રીકૃષ્ણે, શયન સ્થાનમાં પ્રવેશ કરીને શયન કર્યું તથા અર્ધો પહોર રાત્રિ શેષ રહી તે સમયે જાગ્રત થયા. ૧ પછી શ્રીકૃષ્ણે, ધ્યાન માર્ગમાં પ્રવેશ કરીને સર્વે જ્ઞાનનું અવલોકન કર્યું અને પછી સનાતન બ્રહ્મનું ધ્યાન કર્યું. ૨ પછી સ્તુતિ અને પુરાણને જાણનારા તથા સારી રીતે શીખવેલા પોપટ આદિક પક્ષીઓ વિશ્વના કર્ત્તા અને પ્રજાના પતિ વાસુદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૩ હાથ વડે મૃદંગ વગાડનારા તથા ગવૈયા, બજાવવા અને ગાવા લાગ્યા. હજારો શંખ અને મૃદંગ વાગવા લાગ્યાં. ૪ વીણા, શરણાઇઓ અને વાંસળીઓનો અતિ મનોરંજક નાદ, જાણે વિસ્તાર પામેલું હાસ્ય હોય તેમ તે ભવનમાંથી સંભળાવા લાગ્યો. ૫ પછી યુધિષ્ઠિર રાજાના ભવનમાંથી પણ મંગળ સ્તુતિપાઠની મધુર વાણીઓ અને ગીત તથા વાદિત્રના શબ્દો બહાર સંભળાવા લાગ્યા. ૬ પછી ઉઠીને દાશાર્હ શ્રીકૃષ્ણે સ્નાન કર્યું તથા હાથ જોડીને, ગુપ્ત મંત્ર જપીને તે મહાબાહુ, અગ્નિનો આશ્રય કરીને ઉભા રહ્યા; અર્થાત્ અગ્નિનું ઉપાસન કર્યું. ૭ પછી શ્રીકૃષ્ણે ચાર વેદને જાણનારા એક હજાર બ્રાહ્મણો પૈકી પ્રત્યેકને એક એક હજાર ગાયોનું દાન કર્યું. ૮ પછી ગાય આદિક મંગળ પદાર્થનો સ્પર્શ કરીને, નિર્મળ આરસામાં પોતાના મુખનું અવલોકન કરીને સાત્યકિને કહ્યું કે "હે સાત્યકિ! રાજાના મહેલમાં જઇને તજવીજ કર કે મોટા તેજવાળા યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મને મળવા જવાને તૈયાર થયા છે?" ૯,૧૦ આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી સાત્યકિ ઉતાવળો ત્યાં ગયો અને યુધિષ્ઠિર રાજા પાસે જઇને બોલ્યો કે "હે રાજન્! બુદ્ધિમાન વાસુદેવનો રથ જોડીને તૈયાર કર્યો છે અને શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મપિતાની પાસે જવા તૈયાર થયા છે. ૧૧,૧૨ હે મોટા તેજવાળા ધર્મરાજા! શ્રીકૃષ્ણ તમારી વાટ જોઇનેજ ઉભા છે, માટે હવે પછી જે કરવાનું હોય તે આપે કરવું યોગ્ય છે." એ પ્રમાણે સાંભળીને ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું. ૧૩ યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ- "હે અપ્રતિમ તેજવાળા અર્જુન! મારો ઉત્તમ રથ તૈયાર કરો. સેના લઇને ત્યાં જવું નથી માત્ર આપણેજ જઇશું. ૧૪ ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને પીડા કરવી મને યોગ્ય દીસતી નથી. માટે હે ધનંજય! આજ આગળ દોડનારા પણ સાથે લેવા નથી. ૧૫ આજથી આરંભીને ભીષ્મપિતા પરમ ગુહ્ય તત્વ કહેવાના છે માટે હે અર્જુન! હું તે સ્થળમાં અન્ય પુરુષોનો સમાગમ ઇચ્છતો નથી." ૧૬ વૈશંપાયન કહે છેઃ-કુંતીનો પુત્ર નરશ્રેષ્ઠ અર્જુન, ધર્મરાજાનું વચન સમજીને તેમને કહેવા લાગ્યો કે "શ્રેષ્ઠરથ તૈયાર કર્યો છે." ૧૭ પછી યુધિષ્ઠિર રાજા, નકુલ, સહદેવ, ભીમ અને અર્જુન, એ પાંચે જણા, જાણે પાંચ મહાભૂતજ હોય નહિ તેમ, શ્રીકૃષ્ણના ભવન પ્રત્યે ગયા. ૧૮ શ્રીકૃષ્ણ પણ મહાત્મા પાંડવોને આવતા જોઇને સાત્યકિ સહિત રથમાં બેઠા. ૧૯ પછી રાજાની સુખાકારીના

સમાચાર પૂછીને તથા વાતચીત કરીને મેઘના સરખી ગર્જના કરતા ઉત્તમ રથમાં બેશીને તે નરશ્રેષ્ઠ ચાલ્યા. ૨૦ શ્રીકૃષ્ણનો દારૂક સારથિ બલાહક, મેઘપુષ્પ, શૈબ્ય અને સુગ્રીવ, એ ચાર ઘોડાને હાંકતો હતો. ૨૧ હે રાજન્! તે સમયે દારૂકે હાંકેલા વાસુદેવના ઘોડાઓ ખરીઓના અગ્ર ભાગથી પૃથ્વીને ઉખેડતા ચાલ્યા જતા હતા. ૨૨ તે વેગવાળા અને મોટા બળવાળા, જાણે આકાશને ગળી જતા હોય તેમ, ચાલતાં ધર્મક્ષેત્ર કુરૂક્ષેત્રમાં પેઠા. ૨૩ પછી જેમ દેવના ગણ સહિત બ્રહ્મદેવ હોય તેમ, મોટા ઋષિઓ સહિત સમર્થ ભીષ્મપિતા જે સ્થળમાં બાણશય્યા પર સૂતેલા હતા તે સ્થળમાં ગયા. ૨૪ (પછી શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિર, ભીમ, ગાંડીવ ધનુષવાળો અર્જુન, નકુલ, સહદેવ અને સાત્યકિ, એ સર્વે રથમાંથી ઉતરીને જમણો હાથ ઉંચો કરીને ઋષિઓનું પૂજન કરવા લાગ્યા. (નમસ્કાર કર્યો તથા ખબર અંતર પૂછી) પછી જેમ નક્ષત્રોથી વીંટાએલો ચંદ્રમા હોય તેમ, તે સર્વથી વીંટાએલો રાજા યુધિષ્ઠિર, જેમ ઇંદ્ર બ્રહ્માની પાસે જાય તેમ ભીષ્મપિતામહની પાસે ગયો. તે સમયે ભય વડે ભ્રમિત થયેલા યુધિષ્ઠિરે, પૃથ્વી પર પડેલા સૂર્ય સરખા બાણ શય્યામાં સૂતેલા તે મહાબાહુ ભીષ્મને જોયા.)

शरतल्पे शयानं तमादित्यं पतितं यथा ।
स ददर्श महाबाहुं भयाच्चागतसाध्वसः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्मानुगमने गुर्जरभाषायां त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

અધ્યાય ૫૪ મો- શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ.

जनमेजय उवाच ॥ धर्मात्मनि महावीर्ये सत्यसंधे जितात्मनि ।
देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છેઃ—"ધર્માત્મા, મોટા વીર્યવાળા, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, મન તથા ઇંદ્રિયોને જીતનાર, અખંડિત દેવવ્રત મહાભાગ ભીષ્મ જ્યારે બાણશય્યામાં સૂતેલા હતા; ૧ જ્યારે શંતનુના પુત્ર ગાંગેય પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા ભીષ્મ, વીરશયનમાં સૂતા હતા, અને પાંડવો તેમની ચારે પાસે બેઠા હતા. ૨ જ્યારે સર્વે સૈન્ય નાશ થયા પછી ભીષ્મની પાસે આ વીર પુરૂષો એકઠા મળેલા હતા, તે સમયે શી કથાઓ થઇ? તે હે મહામુનિ! તમે મને કહો." ૩ વૈશંપાયન કહે છેઃ-કૌરવોના ધુરંધર ભીષ્મ, જ્યારે બાણશય્યામાં સૂતેલા હતા તે સમયે હે નૃપ! ઋષિઓ, નારદ આદિક સિદ્ધ, યુદ્ધમાં હણાતાં શેષ રહેલા યુધિષ્ઠિર આદિ રાજાઓ, ધૃતરાષ્ટ્ર, કૃષ્ણ, ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ, એ સર્વે ત્યાં આવ્યા. ૪,૫ તે સર્વે મહાત્માઓ ભરતોના પિતામહની પાસે જઇને, જેમ પૃથ્વી પર પડેલો સૂર્ય હોય તેમ, બાણશય્યામાં પડેલા ભીષ્મનો શોક કરવા લાગ્યા. ૬ તે સમયે એક મુહૂર્ત ધ્યાન કરીને દેવ સમાન સ્વરૂપવાળા નારદ મુનિએ, સર્વે પાંડવોને અને હણાતાં શેષ રહેલા બીજા રાજાઓને કહ્યું કે, "જે સમયે જે કરવું જોઇએ તે હું કહું છું; તે એ કે, જાણે ભારત વંશનો સૂર્ય આથમી જતો હોય તેમ આ ગંગાપુત્ર ભીષ્મ પણ આથમી જાય છે.

૭,૮ માટે જે પૂછવું હોય તે પૂછો ! આ ભીષ્મ પ્રાણોનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળા છે, માટે સર્વે એમને ધર્માદિક પૂછી લ્યો ! કેમ કે ચારે વર્ણના અનેક પ્રકારના સમગ્ર ધર્મને એ જાણે છે. ૯ આ વૃદ્ધ પુરૂષ દેહનો ત્યાગ કરીને પરલોકને પામે છે, માટે મનમાં રહેલા સંશયો તેમને સત્વર પૂછી લ્યો." ૧૦ વૈશંપાયન કહે છેઃ–નારદે એ પ્રમાણે કહ્યું, તેથી રાજાઓ ભીષ્મની પાસે ગયા, પણ તેઓ ભીષ્મને પૂછી શક્યા નહિ અને પરસ્પર જોવા લાગ્યા. ૧૧ પછી પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે હૃષીકેશ કૃષ્ણને કહ્યું કે "દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણ વિના પિતામહને પ્રશ્ન કરવાને બીજો કોઇ શક્તિમાન નથી. ૧૨ હે યદુશ્રેષ્ઠ ! હે મધુસૂદન ! તમે પ્રથમ પૂછો ! હે તાત ! તમે અમારા સર્વમાં ધર્મને સારી રીતે જાણનાર છો." ૧૩ એ પ્રમાણે પાંડવે કહ્યું, તે સાંભળીને ભગવાન અચ્યુત એવા શ્રીકૃષ્ણ, કોઇથી ધર્ષણ કરી ન શકાય એવા ભીષ્મપિતા પાસે જઇને બોલ્યા. ૧૪ શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ–" હે શ્રેષ્ઠ રાજન્ ! વારૂ, તમારી રાત્રિ સુખમાં તો વીતી છે ? અધિક સ્પષ્ટ એવી બુદ્ધિ તમને ઉપસ્થિત થઈ છે કે ? ૧૫ હે નિષ્પાપ ! વારૂ, સર્વે પ્રકારનાં જ્ઞાન તમને પ્રદર્શિત તો થયાં છે ? વારૂ, તમારૂં હૃદય ગ્લાનિ તો નથી પામતું ? અને તમારૂં મન વ્યાકુળ તો નથી થતું !" ૧૬ ભીષ્મ કહે છેઃ–" હે વાર્ષ્ણેય ! મારાં દાહ, મોહ, શ્રમ, ક્ષય, ગ્લાનિ અને પીડા, એ સર્વે તમારી કૃપા વડે તત્કાળ નાશ પામ્યાં છે. ૧૭ હે પરમ તેજસ્વી ! હું વળી ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય; એ સર્વેને હાથમાં રહેલા ફળની પેઠે જોઈ શકું છું. ૧૮ હે અચ્યુત ! તમારા વરદાનથી જે જે ધર્મ વેદમાં કહેલા છે તથા જે ધર્મ વેદાંત ઉપરથી પ્રાપ્ત થયેલા છે તે સર્વે હું જોઉં છું. ૧૯ હે જનાર્દન ! શિષ્ટ પુરૂષોએ જે ધર્મ કહેલો છે તે મારા હૃદયમાં છે, તથા દેશ, જાતિ અને કુળના ધર્મને હું જાણનારો છું. ૨૦ વળી ચાર આશ્રમોના ધર્મમાં જે અર્થ કહેલો છે તે મારા હૃદયમાં સ્થિર થયેલો છે. તેમ હે કેશવ ! હું સમગ્ર રાજધર્મોને પણ જાણું છું. ૨૧ હે જનાર્દન ! જે સ્થળમાં જે બોલવું ઘટે તે સ્થળમાં તે હું બોલીશ, તમારી કૃપાથી મારા મનમાં રૂડી બુદ્ધિએ પ્રવેશ કર્યો છે. ૨૨ હે જનાર્દન ! તમારા ધ્યાન વડે પુષ્ટ થયેલો હું, જુવાનના સરખા બળવાળો થયો છું તથા તમારી કૃપાથી કલ્યાણકારી ધર્મ કહેવાને સમર્થ થયો છું. ૨૩ પણ હે માધવ ! તમે પોતે, પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને કલ્યાણકારી ધર્મ શા માટે કહેતા નથી તથા એ સંબંધમાં તમારે શું કહેવાની ઇચ્છા છે તે મને આ સમયે કહો." ૨૪ શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ–" (હે કૌરવ ! યશ અને કલ્યાણનું મૂળ હું છું, એમ જાણો ! તથા સત્ અને અસત્ ૩૫ તમામ ભાવ મારા થકી ઉત્પન્ન થયા છે. વળી જેમ ચંદ્ર શીતળ કિરણવાળો છે. એમ કહેવાથી લોકમાં કોણ વિસ્મય પામશે ? તેમજ હું યશ થકી પૂર્ણ છું, એમ જાણીને પણ મારા વિષે કોણ વિસ્મય પામશે ? પણ) હે મહા તેજસ્વી ! હે ભીષ્મ ! મારે તમારી કીર્તિનું પુનઃ પણ સ્થાપન કરવું છે માટે મેં મારી વિશાળ બુદ્ધિ તમારામાં સમર્પણ કરી છે. ૨૫ હે રાજન્ ! જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી નિશ્ચળ થઇને રહેશે ત્યાં સુધી તમારી અક્ષય કીર્તિ લોકમાં વિસ્તાર પામશે. ૨૬ હે ભીષ્મ ! યુધિષ્ઠિર પૂછશે અને તે સમયે તમે તેને જે કહેશો, તે વેદનું વાક્ય હોય તેમ, પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર સ્થિર થશે. ૨૭ જે પુરૂષ તમારાં કહેલાં વચન પ્રમાણ માનીને આત્માનો આત્માની સાથે યોગ કરશે તે પરલોકમાં જઇને, સર્વ પુણ્યનાં ફળ ભોગવશે. ૨૮ હે ભીષ્મ ! તમારો યશ પુનઃ પણ કેવી રીતે વિસ્તાર પામે; એમ વિચારી મેં તમને દિવ્ય

બુદ્ધિ આપેલી છે. ૨૯ જ્યાં સુધી પૃથ્વી ઉપર પુરૂષનો યશ વિસ્તાર પામે છે, ત્યાં સુધી તેની કીર્તિ અક્ષય થાય છે એ નિશ્ચય છે. ૩૦ હે ભારત ! હે રાજન્ ! હણાતાં શેષ રહેલા રાજાઓ તમારી ચારે પાસે બેઠેલા છે અને તેઓ તમને ધર્મ પૂછવાને ઇચ્છે છે, તેમને તે ધર્મ કહો. ૩૧ તમે વયમાં વૃદ્ધ છો; જ્ઞાન અને આચારથી યુક્ત છો; સકળ રાજધર્મમાં કુશળ છો. ૩૨ બીજા સર્વે રાજાઓએ પણ જન્મથી આરંભીને તમારામાં કાંઈ પાપ જોયું નથી, તથા તેઓ તમને સર્વ ધર્મના જ્ઞાતા જાણે છે. ૩૩ હે રાજન્ ! પિતા જેમ પુત્રને નીતિ શીખવે તેમ, તમે તેમને ઉત્તમ નીતિ કહો ! તમોએ, ઋષિઓ અને દેવોની નિરંતર ઉપાસના કરી છે. ૩૪ માટે તમારેજ એ સર્વ અવસ્ય કહેવું ઘટે છે. ધર્મ સાંભળવા ઇચ્છનારાઓના પૂછવાથી તે જાણનાર સત્પુરૂષે, તેમનું સમાધાન કરવું એ ધર્મ છે, એમ બુદ્ધિમાનોનું કહેવું છે; પણ ધર્મ પૂછનારાઓને તે ન કહેવાથી કષ્ટ આપનારો દોષ થાય છે.૩૫ માટે હે સમર્થ ભરત શ્રેષ્ઠ ! ધર્મ જાણવા ઇચ્છનારા તમારા પુત્ર અને પૌત્રોએ પૂછેલા સનાતન ધર્મને તમે જાણવાવાળા છો, માટે તે કહો !" ૩૬.

तस्मात्पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान् पृष्ठान् सनातनान् ।
विद्वान् जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये गुर्जरभाषायां चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

અધ્યાય ૫૫ મો–ભીષ્મે, યુધિષ્ઠિર રાજાને પ્રશ્નો પૂછવાની રજા આપી.

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवनंदनः ॥
हंत धर्मान् प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હવે કૌરવોને આનંદ આપનાર મોટા તેજવાળા ભીષ્મપિતામહ બોલ્યા કે "હું ખુશીથી ધર્મ કહીશ કેમકે હે ગોવિંદ ! તમે સર્વભૂતના અવિનાશી આત્મા છો તેથી તમારી કૃપાથી મારાં વાણી અને મન દૃઢ છે. ૧ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર મને ધર્મ સંબંધિ પ્રશ્ન કરો ! તેથી પ્રસન્ન થઇને હું સમગ્ર ધર્મ કહીશ. ૨ જે મહાત્મા અને ધર્માત્મા રાજર્ષભ જન્મ પામ્યો ત્યારે સર્વે ઋષિઓ હર્ષ પામ્યા હતા; તે પાંડુનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર મને ધર્મ પૂછો. ૩ પ્રકાશમાન યશવાળા, ધર્મનું આચરણ કરનારા અને સર્વે કૌરવોમાં જેના સમાન બીજો કોઇ છે નહિ, એવો તે પાંડવ મને ધર્મ પૂછો. ૪ સંતોષ, ઇંદ્રિયદમન કરવાનો ગુણ, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, ધર્મ, બળ, અને તેજ, એ ગુણો જેનામાં છે એવો પાંડવ યુધિષ્ઠિર મને ધર્મ પૂછો. ૫ જે સંબંધીઓ, અતિથિ, નોકર અને આશ્રિત, એ સર્વનો સત્કાર કરીને તેમનું અત્યંત સન્માન કરે છે તે પાંડવ મને ધર્મ પૂછો. ૬. સત્ય, દાન, તપ, શૌર્ય, શાન્તિ, દક્ષતા અને ચિત્તની સ્વસ્થતા; એ સર્વ ગુણ જેનામાં છે તે પાંડવ મને પૂછો. ૭ જે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર કામથી, ક્રોધથી, ભયથી કે દ્રવ્યના કારણથી પણ અધર્મનું આચરણ કરતો નથી, તે પાંડવ મને પૂછો. ૮ જે નિરંતર સત્ય બોલે છે, નિરંતર ક્ષમા રાખે છે, નિરંતર જ્ઞાન જાણે છે, નિરંતર અતિથિ જેને વહાલા છે તથા જે

સત્પુરૂષોને નિરંતર આપે છે, તે પાંડવ મને પૂછો. ૯ જે નિરંતર યજ્ઞ અને અધ્યયન કરે છે તથા ધર્મમાં આસક્ત રહે છે, તેમજ જે શાંત છે તથા શાસ્ત્રનાં રહસ્ય જેણે સાંભળ્યાં છે, તે પાંડવ મને ધર્મ પૂછો. ” ૧૦ વાસુદેવ કહે છેઃ—“ હે ભીષ્મ ! ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર, પરમ લજ્જાથી યુક્ત થઇને તથા લોકનિંદાથી ભય પામીને તમારી પાસે આવતા નથી. ૧૧ હે પૃથ્વીપતે ! તે રાજા લોકનો નાશ કરીને, લોક નિંદાના ભયથી બીહે છે અને તેથી તમારી પાસે આવતા નથી. ૧૨ પૂજ્ય અને માન્ય એવા ભક્ત, ગુરૂ, સંબંધી અને બંધુઓને બાણોવડે ભેદીને હવે તે લજ્જા પામે છે તેથી તમારી પાસે આવતા નથી. ૧૩ ભીષ્મ કહે છેઃ—“ હે કૃષ્ણ ! જેમ દાન, અધ્યયન અને તપ કરવું, એ બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે તેમ સંગ્રામમાં દેહ પાડવો એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. ૧૪ ઉલટે માર્ગે જનારા પિતૃઓ, પિતામહો, ભાઇઓ, ગુરૂઓ, સંબંધીઓ અને બાંધવો, એ સર્વને સંગ્રામમાં જે હણે તેજ ધર્મ છે. ૧૫ હે કેશવ ! પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારા લોભી એવા પાપી ગુરૂઓને પણ સંગ્રામમાં જે હણે તેજ ક્ષત્રિય ધર્મને જાણનારો છે. ૧૬ લોભવડે સનાતન ધર્મસેતુને પણ જે જોતા નથી, તેમને સંગ્રામમાં જે હણે તેને ક્ષત્રિયનો ધર્મ જાણનારો સમજવો. ૧૭ જે ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં પૃથ્વીને રૂધિરરૂપ જળવાળી, કેશરૂપ ઘાસવાળી, હાથીરૂપ પર્વતવાળી અને ધજાઓરૂપ વૃક્ષવાળી કરે, તે ધર્મને જાણનારો છે એમ જાણવું ૧૮ ક્ષત્રિય જાતિના પુરૂષને સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો, તો તેણે યુદ્ધ કરવુંજ; મનુએ કહેલું છે કે, ક્ષત્રિયને યુદ્ધ એ ધર્મ આપનારૂં, સ્વર્ગ આપનારૂં, અને આ લોકમાં કીર્તિ આપનારૂં છે. ” ૧૯ વૈશંપાયન કહે છેઃ—ભીષ્મે, એ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર વિનયસહિત પાસે આવીને ભીષ્મના મુખ આગળ, તેમની દૃષ્ટિ પડે તેમ બેઠા. ૨૦ તથા ભીષ્મના ચરણને સ્પર્શ કર્યો; ભીષ્મે પણ તેમનું અભિનંદન કર્યું તથા તેમના મસ્તકને સુંઘીને ‘ બેશ ’ એ પ્રકારે કહ્યું. ૨૧ પછી સર્વ ધનુષ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગંગાના પુત્ર ભીષ્મે, તેને કહ્યું કે “ હે તાત ! હે કૌરવશ્રેષ્ઠ ! મને નિશ્ચિંત થઇને પૂછ, અને ભય પામીશ નહિ. ” ૨૨

तमुवाचाथ गांगेयो वृषभः सर्वधन्विनाम् ।
मां पृच्छ तात विश्रब्धं माभैस्त्वं कुरुसत्तम ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां पंचपचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

અધ્યાય ૫૬ મો—સેવક પ્રતિના રાજાના ધર્મોનું વર્ણન.

वैशंपायन उवाच ॥ प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।
अनुमान्य गुरून् सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—પછી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરીને, ભીષ્મપિતામહને નમસ્કાર કરીને અને કૃપાચાર્ય, વ્યાસ આદિ સર્વે ગુરૂઓનું સન્માન કરીને ધર્મ પૂછવા માંડયા. ૧ યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—“ પ્રજા પાલનરૂપ રાજાઓનો ધર્મ, તે સર્વ ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ છે; એમ ધર્મવેત્તાઓ જાણે છે, એ ધર્મને હું, ‘ વહન ન થઇ શકે એવો મોટો ભાર ’ માનું છું. ૨ માટે હે

રાજન્! હે પિતામહ! મને રાજાના ધર્મ વિશેષે કરીને કહો! આ સકલ જીવ લોકનો મોટો આશ્રય રાજધર્મ છે. ૩ તથા હે કૌરવ! ધર્મ, અર્થ, અને કામરૂપ ત્રિવર્ગ, એ રાજધર્મના આશ્રયે રહેલ છે. ૪ જેમ ઘોડાઓને લગામ અને હાથીને અંકુશ કબજામાં રાખનાર છે, તેમ લોકને કબજામાં રાખનાર રાજધર્મ છે.૫ (એ રાજર્ષિઓએ સેવેલા ધર્મમાં જો, પુરૂષ મોહ પામે તો લોકની મર્યાદાપૂર્વક વ્યવસ્થા રહે નહિ અને સઘળું અવ્યવસ્થિત થઇ જાય. જેમ સૂર્ય, ઉદય પામીને અશુભ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ અપ્રકાશરૂપ અશુભ એવી નરકની ગતિને રાજધર્મ, દૂર કરે છે. હે પિતામહ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એટલા માટે મારે અર્થે પ્રથમ તમે, રાજાના ધર્મ કહો, કેમ કે તમે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. હે શત્રુઓને પરિતાપ પમાડનાર! તમારાથકી અમો સર્વને પરમ રહસ્ય પ્રાપ્ત થાઓ, કેમ કે શ્રીકૃષ્ણ તમને બુદ્ધિમાં સર્વોત્તમ માને છે.") ભીષ્મ કહે છેઃ-"મોટા સ્વરૂપવાળા ધર્મના અને જગતના ઉત્પન્ન કરનાર શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ છે; સર્વે બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરીને વેદ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ધર્મ હું કહેવા માંડું છું. ૬ હે યુધિષ્ઠિર! હું તને સમગ્ર રાજધર્મ કહું છું તથા બીજું પણ તું જે ઇચ્છતો હોય, તે સાવધાન થઇને મારી પાસેથી સાંભળ. ૭ હે કુરૂશ્રેષ્ઠ! જાતિથી ક્ષત્રિય ન છતાં, પણ પ્રજાનું પાલન કરવાનો અધિકાર પામેલા ગમે તે રાજાએ, દેવતા અને બ્રાહ્મણને પ્રસન્ન કરવાને વિધિપૂર્વક વર્તવું. ૮ કેમ કે ધર્મનો લોપ થઈ જવાથી જે પાપ થાય છે, તેમાંથી દેવતાઓ અને બ્રાહ્મણોને પૂજવા વડે રાજા મુક્ત થાય છે, તથા હે કુરૂશ્રેષ્ઠ! લોકમાં તે રાજા માન પામે છે. ૯ હે યુધિષ્ઠિર! હે પુત્ર! તારે, સર્વદા પુરૂષપ્રયત્ન વડે યત્ન કરવો; કેમ કે પુરૂષપ્રયત્ન વિના દૈવ, રાજાનો ઇષ્ટ અર્થ સિદ્ધ કરી શકતું નથી. ૧૦ દૈવ અને પુરૂષપ્રયત્ન, એ બન્ને રથનાં બે પૈડાંની પેઠે સાધારણ બાબતો છે, પણ હું પુરૂષપરાક્રમને ઉત્તમ માનું છું; કેમ કે દૈવ તો ફળદ્વારા નિશ્ચય કર્યા પછીજ કહી શકાય છે. ૧૧ તથા ફળપ્રાપ્તિ ન થાય તો પછી દૈવનો નિશ્ચય કરીને સમાધાન પમાય છે. તારો પ્રયત્ન એકવાર નિષ્ફળ થાય તોપણ, તું તેનો સંતાપ કરીશ નહિ; પણ બીજીવાર પ્રયત્ન કરવા માંડજે, કેમ કે રાજાઓની ઉત્તમ નીતિ એજ છે. ૧૨ વળી રાજાઓને સિદ્ધિ આપનારૂં સત્ય વિના બીજું કાંઇ નથી; જે રાજા સત્યમાં આસક્ત છે, તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ સુખ પામે છે. ૧૩ હે રાજેંદ્ર! ઋષિઓને પણ સત્ય એજ પરમ ધન છે, તથા રાજાઓને પણ સત્યથી બીજું કાંઇ મોટું વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન નથી. ૧૪ હું, તને રાજાના ગુણ કહું તે સાંભળ, રાજાએ, ગુણવાન, સદાચરણવાળા, ઇંદ્રિયોનું દમન કરવામાં શક્તિવાળા, કોમળ, ધર્મવાળા, ઇંદ્રિયજીત, પ્રસન્ન મુખવાળા, અને બહુ આપનારા થવું; કેમ કે એથી નિરંતર રાજ્યલક્ષ્મી ટકી રહે છે અને નાશ પામતી નથી. ૧૫ હે કુરૂઓને હર્ષ આપનાર! સર્વે કાર્યોમાં તું સરળ થજે! એટલે પોતાનું છિદ્ર ઢાંકવામાં, બીજાનું છિદ્ર શોધી કાઢયું હોય તે શત્રુઓથી છાનું રાખવામાં તથા છુપી મસલત ઢાંકવામાં નીતિયુક્ત વિચાર વડે તું યથાર્થ બોલનાર થજે. ૧૬ જે રાજા કેવળ કોમળ થાય છે, તેનું સર્વ પ્રકારે ઉલ્લંઘન થાય છે, અને જે રાજા કેવળ ક્રૂર થાય છે, તેથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે, માટે કોમળ તથા ક્રૂર, એ બન્ને ગુણવાળો થજે. ૧૭ બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે પુત્ર! તારે બ્રાહ્મણોને દંડ કરવો નહિ; કેમ કે હે પાંડવ! આ લોકમાં "બ્રાહ્મણ" એ કોઇ મોટું તત્વ છે. ૧૮ હે કૌરવ્ય! મહાત્મા મનુએ, પોતાના રચેલા ધર્મશાસ્ત્રમાં બે

શ્લોક કહ્યા છે, તે હે રાજેંદ્ર! તારે હૃદયમાં રાખવા યોગ્ય છે. ૧૯ તે શ્લોક આ પ્રમાણે છેઃ—જળથી અગ્નિ પ્રકટ્યો છે, બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિયો પ્રકટ્યા છે અને પત્થરથી લોઢું પ્રકટ્યું છે; તેઓનું તેજ સર્વે સ્થાનમાં ગમન કરનારૂં છે, પણ પુનઃ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જવાથી શાંત થઇ જાય છે. ૨૦ એટલે જ્યારે લોહ પાષાણને હણે છે, અગ્નિ જળને હણે છે, અને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણનો દ્વેષ કરે છે, ત્યારે તે ત્રણેનો નાશ થાય છે. ૨૧* હે મહારાજા યુધિષ્ઠિર! એમ જાણીને તારે બ્રાહ્મણોને તો નમસ્કારજ કરવો; કેમ કે પૂજન કરેલા તે, વેદને તથા યજ્ઞને ધારણ કરે છે. ૨૨ હે નરવ્યાઘ્ર! જે ત્રણ લોકનો ઘાત કરનારા દુષ્ટ હોય, તેમનો પોતાના બાહુઓ વડે નિગ્રહ કરવો. ૨૩ હે તાત! હે મહારાજ! હે રાજન્! પૂર્વે મહર્ષિ શુક્રે, બે શ્લોક કહેલા છે તે એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ. ૨૪ શસ્ત્ર ઉગામીને આવતો પુરૂષ, જો સંપૂર્ણ વેદ ભણેલો હોય તથાપિ ધર્મની અપેક્ષા રાખનારા રાજાએ, તેના સામું શસ્ત્ર ઉગામીને પોતાના ધર્મથી તેને કબજે કરવો. ૨૫ નાશ પામતા ધર્મનું જે રક્ષણ કરે, તેનેજ ધર્મ જાણનારો કહેવો; પણ તેમ કરવા વડે તે કાંઇ ધર્મની હાનિ કરનારો થતો નથી. અર્થાત્ દુષ્ટ પુરૂષ પોતાના અધર્મ વડે રાજાને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે છે તથા તે ક્રોધ વડે પોતે નાશ પામે છે; એમાં રાજાનો દોષ નથી. ૨૬ હે નરશ્રેષ્ઠ! એમ છે, તો પણ તારે બ્રાહ્મણોનું તો રક્ષણજ કરવું. તેમણે અપરાધ કર્યો હોય, તો તેમને દેશપાર કરવા પણ હણવા તો નહિજ. ૨૭ હે પૃથ્વીપતે! તેમના ઉપર ખરો—ખોટો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય, તથાપિ કૃપા રાખવી. તે બ્રહ્મહત્યા કરનારો હોય, ગુરૂની સ્ત્રી સાથે ગમન કરનારો હોય, ગર્ભહત્યા કરનારો હોય, કે રાજ્યદ્રોહી હોય તથાપિ બ્રાહ્મણ છે, એમ ધારીને તેને દેશનિકાલજ કરવો; કેમ કે તેને દેહદંડ કોઇ વખત કરાય નહિ. ૨૮,૨૯ જે પુરૂષો, બ્રાહ્મણોને પ્રિય છે તથા બ્રાહ્મણો ઉપર ભક્તિભાવવાળા છે એવા પુરૂષોનો સંગ્રહ કરવો; રાજાઓને એના જેવો બીજો કોઈ મોટો ભંડાર છેજ નહિ. ૩૦ હે મહારાજ! મરૂ પ્રદેશ, જળ, પૃથ્વી, વન, પર્વત અને નર એ છ પ્રકારના દુર્ગ (કિલ્લા) શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે, તે સર્વમાં જેઓ શાસ્ત્રના નિશ્ચયવાળા છે તે સર્વે, નરદુર્ગને (મનુષ્યરૂપ કિલ્લાને) મહા દુસ્તર માને છે. ૩૧ એટલા માટે બુદ્ધિમાન રાજાએ, સર્વદા ચારે વર્ણ ઉપર દયા રાખવી; કેમ કે ધર્માત્મા અને સત્ય વચન બોલનાર રાજા પ્રજાનું રંજન કરી શકે છે. ૩૨ હે પુત્ર! તારે સર્વ તરફથી નિરંતર ક્ષમાવાળા પણ થવું નહિ; કેમ કે ક્ષમાવાન હાથીની પેઠે, ક્ષમાવાન રાજા પણ ધર્મવિરોધી થાય છે. ૩૩ હે મહારાજ! આ અર્થ વિષે પૂર્વે બૃહસ્પતિએ, કરેલા નીતિશાસ્ત્રમાં એક શ્લોક કહેલો છે તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૩૪ જેમ ક્ષમાવાળા હાથીનો હાંકનાર મહાવત, તેના મસ્તક ઉપરજ બેસે છે, તેમ નિરંતર ક્ષમા રાખનાર રાજાનો નીચ પુરૂષ પણ પરાભવ કરે છે. ૩૫ માટે હંમેશાં રાજાએ અત્યંત કોમળ પણ થવું નહિ, કે અત્યંત તીક્ષ્ણ પણ થવું નહિ; શોભાયમાન વસંતઋતુના સૂર્યની પેઠે, વિશેષ પરિતાપ કે વિશેષ શિતળતા આપનાર ન થવું. ૩૬ હે મહારાજ! પ્રત્યક્ષ એટલે ઉપકાર અપકાર વગેરેથી, અનુમાન એટલે નેત્ર, મુખ વગેરેની ચેષ્ટા આદિથી, ઉપમા એટલે બીજી જગોએ તેણે કરેલાં કામ વગેરેના સરખાપણાથી, અને શાસ્ત્ર એટલે સામુદ્રિક લક્ષણ વગેરે

* અર્થાત્ પાષાણ સાથે ઘર્ષણ થવાથી લોહ—શસ્ત્ર નિષ્ફળ થાય છે, જળ વડે અગ્નિ શાંત—બુઝાઇ જાય છે અને બ્રાહ્મણના ક્રોધ વડે ક્ષત્રિયનો નાશ થાય છે. સંશોધક.

શાસ્ત્રમાં કહેલાં પ્રમાણુથી પોતાના અને પારકા મિત્ર અથવા શત્રુઓની સર્વદા પરીક્ષા કરવી. ૩૭ (હે ઘણી દક્ષિણા આપનારા યુધિષ્ઠિર ! તું, સર્વે પ્રકારનાં વ્યસનોને* ત્યાગ કરજે, છેકજ તેનો ત્યાગ કરવો એમ પણ નહિ; પરંતુ તે વ્યસનોને અત્યંત વ્યાપ્ત થઇ જવા દેવાં નહિ. કેમ કે રાજા વ્યસની હોય છે, તેનો લોકો પરાભવ કરે છે અને જે રાજા વ્યસનનો અત્યંત દ્વેષ કરે છે તેથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે) રાજાએ, સદા ગર્ભવતી સ્ત્રીની પેઠે આચરણ કરવું. હે મહારાજ ! એનું કારણ હું તને કહું તે તું સાંભળ; અને પછી તું જાણીશ કે, આટલા માટે એ રીતે વર્તવું ઘટે છે. ૩૮ જેમ ગર્ભવતી સ્ત્રી, પોતાના મનમાં આવે તેવું પોતાનું હિત તજીને ગર્ભનું હિત આચરે છે, તેમ રાજાએ પણ કરવું ઘટે છે. ૩૯ હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ! રાજાએ, સદા ધર્મનું અનુવર્તન કરનારા થઇને વર્તવું તથા પોતાનું પ્રિય તજીને જેથી લોકનું હિત થાય તેમ કરવું. ૪૦ હે પાંડવ ! તારે ધીરજનો કદાપિ ત્યાગ કરવો નહિ; કેમ કે ધીરજ અને હાથી, ઘોડા, પુરૂષ અને રથરૂપ સ્પષ્ટ દંડવાળા રાજાને કોઈ સ્થળમાં ભય હોતું નથી. ૪૧ હે રાજાઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા ! હે બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! સેવકોની સાથે તારે અત્યંત હાંસી–મશ્કરી કરવી નહિ, એથી જે દોષ ઉપજે છે તે તું સાંભળ. ૪૨ અતિશય પરિચય પાડવાથી સેવકો, સ્વામીનું માન રાખતા નથી તથા પોતાના સ્થાનમાં રહેતા નથી અને તેના વચનનું ઉલ્લંઘન કરે છે. ૪૩ તેમને કોઇ સ્થળમાં મોકલવામાં આવે તો તેમાં સંશય ઉડાવે છે; ગુપ્ત વાત પ્રકટ કરે છે; ન માગવા જેવું માગે છે; રાજાને ભોજન કરવા જેવા પદાર્થ પોતે ખાઇ જાય છે. ૪૪ પોતાના અધિષ્ટાતા રાજાની નિંદા કરે છે; તેના સામે ક્રોધ કરે છે; મિથ્યા ગુણ કે, મિથ્યા દોષ બતાવીને ઠગે છે, તથા. તેમ કરીને કાર્યનો નાશ કરે છે. ૪૫ (કૃત્રિમ હુકમો બનાવીને તે રાજાના દેશને ફોલી ખાય છે તથા જર્જરિત કરી મૂકે છે; સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરનારાઓ સાથે મિત્રતા કરે છે અને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે; રાજાના સરખો વેષ રાખીને લોકોને ઠગે છે; હે રાજશાર્દૂલ ! તેઓ, નિર્લજ્જ થઇને રાજાની સમક્ષ બગાસાં ખાય છે તથા થુંકે છે કે, ઠાંસા ખાય છે; રાજાનું વચન ગુપ્ત રાખવા જેવું હોય તથાપિ લોકોમાં પ્રકટ કરે છે. હે શ્રેષ્ઠરાજા ! રાજા, જ્યારે કોમળ સ્વભાવનો અને હાંસી–મશ્કરીના છંદવાળો હોય છે, ત્યારે તેના સેવકો, રાજાનો અનાદર કરીને ઘોડા ઉપર, હાથી ઉપર કે, રથ ઉપર બેશીને જાય છે. તેના મિત્રો તેને સભામાં બેશીને એમ કહે છે કે " હે રાજન્ ! આ તો તમારાથી થાય તેવું નથી. આ તો તમે બહુ ખોટું કર્યું. " રાજા જ્યારે ક્રોધ પામે છે, ત્યારે તેઓ હસે છે, અને રાજા તેમનું સન્માન કરે છે ત્યારે પણ તેઓ હર્ષ પામતા નથી; પરંતુ એટ બીજાના કારણને લીધે તેઓ અત્યંત હર્ષ પામે છે. રાજાના મંત્રનો ભેદ કરે છે, દુષ્કૃત ઉઘાડું કરે છે; અને રાજાની અવગણના કરીને, જાણે ગમ્મતને અર્થે કોઈ કામ કરતા હોય તેમ, તેઓ રાજાની આજ્ઞા તુચ્છ ગણીને પાળે છે; રાજાના અલંકાર, ભોજનના પદાર્થ, સ્નાન કરવાનું સાહિત્ય તથા શરીરમર્દન કરવાની વસ્તુઓ કોઇ લઈ જાય ત્યારે હે

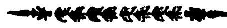
---

* વ્યસન અઢાર પ્રકારનાં મનુએ કહેલાં છેઃ–શિકાર કરવો, પાસા રમવા, દિવસે ઉંઘવું, વિવાદ કરવો, સ્ત્રી સેવન, મદ, વાદ્ય–ગીત નૃત્યમાં આસક્ત થવું, વૃથા મદ્ય પીવું, એ દશ કામ સંબંધી વ્યસન છે. ચાડીયાપણું, સાહસ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, અર્થ બગાડવો, નિંદા અને કઠોરતા એ આઠ ક્રોધથી ઉપજેલાં વ્યસન છે. એ અઢાર વ્યસન તજવાં.

નરવ્યાઘ્ર ! તેઓ નિર્ભયપણાથી તેના સાંભળતા તેની મજાક કરે છે; પોતાના અધિકારીની નિંદા કરે છે; હે ભારત ! તેઓ તે અધિકાર છોડી દે છે: પોતાને મળતા પગારથી સંતોષ પામતા નથી અને રાજાને આપવાનો કર વગેરે પોતે લેઈ જાય છે. વળી જેમ કોઈ સૂત્રના દોરાથી બાંધેલા પક્ષીની સાથે રમત કરે, તેમ રાજાની સાથે રમત કરવાને ઇચ્છે છે; અને લોકોમાં એમ કહે છે કે, રાજા તો અમારા હાથમાં છે, અને પાઇશું તેટલું પાણી પીશે.) હે યુધિષ્ઠિર ! રાજા કોમળ સ્વભાવનો, અને હાંસી–મશ્કરીના છંદવાળો હોય, તો એ અને બીજા પણ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે." ૪૬

एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवंत्युत ।
नृपतौ मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां षट्‌पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

અધ્યાય ૫૭ મો–રાજધર્મ વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।
प्रशस्यते न राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—"હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાએ નિરંતર ઉદ્યોગવાળા થવું જોઇએ; કેમ કે ઉદ્યમ વિનાની સ્ત્રીની પેઠે, રાજા પણ નિરૂદ્યોગી હોય તો પ્રશંસા પામતો નથી. ૧ હે પૃથ્વીપતે ! ભગવાન શુક્રાચાર્યે, આ સ્થળમાં શ્લોક કહેલો છે. હે રાજન્ ! તે હું તને કહું તે એકાગ્રચિત્ત થઇને સાંભળ. ૨ જેમ સાપ ઉંદરોને ગળે છે તેમ, પૃથ્વી બે જણને ગળી જાય છે; એક તો શત્રુ સાથે વિરોધ નહિ કરનારા રાજાને અને પ્રવાસ નહિ કરનારા બ્રાહ્મણને. ૩ માટે હે નરોમાં વ્યાઘ્ર જેવા ! એ વાત તારે હૃદયમાં વિચારવી જોઇએ, અને પછી જે સંધિ કરવા જેવા હોય તેમની સાથે સંધિ કરવી અને જે વિરોધ કરવા જેવા હોય તેમની સાથે વિરોધ કરવો. ૪ સ્વામી, અમાત્ય, સુહૃત્ (પ્રિય સજ્જનો–મિત્ર), કોશ એટલે ભંડાર, દેશ, કિલ્લો અને સેના, એ સાત રાજ્યનાં અંગ છે. એ સાત અંગવાળા રાજ્યથી જે વિપરીત આચરણ કરે, તે પુરૂષ કદાપિ ગુરૂ હોય અથવા મિત્ર હોય, તથાપિ તેને હણવો. ૫ હે રાજેંદ્ર ! પૂર્વે મરૂત્ત રાજાએ, બૃહસ્પતિના મતને અનુસરતો પ્રાચીન શ્લોક કહેલો છે કે, ગર્વયુક્ત, કાર્ય અને અકાર્યને નહિ જાણનાર તથા ઉલટે માર્ગે પ્રવૃત્ત થયેલા ગુરૂને પણ માફ ન કરાય એવો દંડ કરવો યોગ્ય છે. ૬,૭ બાહુના પુત્ર બુદ્ધિમાન સગર રાજાએ, નગરના લોકોનું હિત ઇચ્છીને અસમંજસ્ નામે પોતાના મોટા પુત્રનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો. ૮ હે રાજન્ ! તે અસમંજસ્ નગરના લોકોનાં બાળકોને સરયૂ નદીમાં ડૂબાવી મારતો હતો, એટલા માટે તેના પિતાએ તેનો ધિઃક્કાર કરીને તેને દેશનિકાલ કર્યો હતો. ૯ ઉદ્દાલક ઋષિએ, પણ પોતાના પ્રિય પુત્ર મહાતપસ્વી શ્વેતકેતુને તજ્યો હતો, કેમ કે, તે બ્રાહ્મણોને પીડા કરતો હતો. ૧૦ આ સ્થળમાં લોકનું રંજન કરવું, એજ રાજાઓનો સનાતન ધર્મ છે; તેમજ સત્યનું રક્ષણ કરવું તથા વ્યવહારમાં સરળ થવું એ પણ રાજાના

મુખ્ય ધર્મ છે. ૧૧ જે રાજા, પરાક્રમી, સત્યવાદી અને ક્ષમાવાન હોય છે, તે સારા માર્ગથી ચલાયમાન થતો નથી. કર વગેરે લેવાના કારણથી પ્રજાના ધનનો નાશ કરતો નથી, તથા સેવક વગેરેનો પગાર અને બીજું જે કાંઇ આપવાનું હોય છે તે વખતસર આપે છે. ૧૨ જે પોતાના મન ઉપર કબજો રાખે છે, શાસ્ત્રને અનુસરતો જેનો નિશ્ચય હોય છે, અને નિરંતર દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ધર્મ, મધ્ય ભાગમાં અર્થ, અંત ભાગમાં કામ અને રાત્રિના પાછલા ભાગમાં યોગ સેવે છે, તથા એ રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં સદા આસક્ત હોય છે. ૧૩ પૂર્વે કહેલી છે તે ત્રણ પ્રકારની નીતિમાં જેનો મંત્ર ગુપ્ત હોય છે, તે રાજા થવાને યોગ્ય છે. મંત્રનું રક્ષણ ન કરવા કરતાં, રાજાને બીજું મોટું સંકટ નથી. રાજાએ ચારે વર્ણના ધર્મોનું રક્ષણ કરવું જોઇએ; કેમ કે, ધર્મનું ઉલ્લંઘન થવા ન દેતાં તેનું રક્ષણ કરવું, એ રાજાઓનો પ્રાચીન ધર્મ છે. ૧૪, ૧૫ રાજાએ કોઇનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; તેમ કદાપિ કરવો ઘટે તોપણ અતિશય વિશ્વાસ કરવો નહિ. સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સમાશ્રય, એ નીતિષાડ્ગુણ્ય એટલે રાજનીતિ સંબંધી છ ગુણોના ગુણદોષને નિરંતર બુદ્ધિ વડે વિચારવા. ૧૬ (ચઢી આવનાર કરતાં સ્થાયી રાજા બળવાન હોય, તો ચઢી આવનારે સલાહ કરવી તે 'સંધિ' કહેવાય છે; બન્ને સમાન બળવાળા હોય તો યુદ્ધાદિ કરવું તે 'વિગ્રહ' કહેવાય છે; દુર્બળ ઉપર ચઢાઇ કરવી તે 'યાન' કહેવાય છે, બળવાન ચઢી આવ્યો હોય ત્યારે દુર્બળે કિલ્લામાં ભરાઇ બેસવું તે 'આસન' કહેવાય છે, અર્ધી સેના કિલ્લામાં રાખી, કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું તથા અર્ધી સેના બહાર મોકલી, શત્રુની સેનામાં આવતું ધાન્ય વગેરે અટકાવવું તે 'દ્વૈધીભાવ' કહેવાય છે અને શત્રુ બળવાન હોય તો, પોતાના મિત્ર રાજાનો આશ્રય લેઈ યુદ્ધ કરવું તે 'સમાશ્રય' કહેવાય છે.) સપ્તાંગ રાજ્યમાં શત્રુઓનું છિદ્ર જોનાર રાજા સર્વદા વખણાય છે, તથા જે રાજા, ધર્મ આદિ ત્રિવર્ગના અર્થને જાણનારો અને શત્રુના અમાત્ય વગેરેને ફોડવાને જેણે ચાર (છૂપા દૂત) મૂકેલા છે, તે રાજા વખણાય છે. ૧૭ યમ અને વૈશ્રવણ (કુબેર)ની પેઠે, ભંડાર પ્રાપ્ત કરવાની પ્રીતિવાળો, ગુણ અને દોષને જાણનાર તથા અમાત્ય, દેશ, કિલ્લા, કોષ અને દંડ (સેના) એ પ્રકૃતિ પંચક, પોતાનાં તથા શત્રુનાં મળીને દશ જે સ્થાન કહેવાય છે, એમાં પોતાનાં સ્થાનની વૃદ્ધિ કરનારો અને શત્રુનાં સ્થાનનો ક્ષય કરનારો રાજા શ્રેષ્ઠ છે. ૧૮ જ્યાં જ્યાં ન્યૂનતા જોવામાં આવે, ત્યાં ત્યાં પૂર્ણતા કરનાર, જે પૂર્ણ હોય તેની તજવીજ રાખનાર, સુંદર મુખવાળો અને સ્મિતપૂર્વક બોલનારો રાજા શ્રેષ્ઠ છે. ૧૯ વળી વૃદ્ધોની સેવા કરનારો, આળસ જેણે જીતેલું છે એવો, લોલુપ નહિ, સત્પુરૂષોનાં આચરણમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ વાળો, સંતોષ પમાડનારો, અને સુંદર દેખાવવાળો રાજા શ્રેષ્ઠ છે. ૨૦ સત્પુરૂષોના હાથમાંથી કદાપિ દ્રવ્ય છીનવી નહિ લેનાર, પણ અસત્પુરૂષો પાસેથી લેઇને સત્પુરૂષોને આપનાર, શત્રુના ઉપર પોતાની મેળે પ્રહાર કરનાર, દાતા, જીતેંદ્રિય, રમ્ય વસ્તુઓની સિદ્ધિ કરનારો, પ્રસંગ આવ્યે આપનાર, ભોગ ભોગવનાર અને શુદ્ધ આચરણવાળો રાજા વખણાય છે. (રાજાએ સહાયક કેવા રાખવા? તે માટે કહે છે) શૂરા, પ્રીતિવાળા, શત્રુંઓ જેમનો છળ ન કરી શકે એવા, કુળવાન, નિરોગી, ઉત્તમ આચરણવાળા, શિષ્ટપુરૂષો સાથે સંબંધવાળા, માનવાળા અથવા ટેકી, બીજાને અપમાન નહિ આપનારા, વિદ્યાઓને જાણનારા, લોકવ્યવહારમાં કુશળ, પરલોકમાં કલ્યાણ થવાની

આશા રાખનારા, ધર્મમાં આસક્ત, સારા સ્વભાવવાળા, અને વિપત્તિમાં પર્વતના સરખા અચળ, એવા પુરૂષોને રાજાએ પોતાના સહાયક કરવા તથા તમામ ભોગ તેમની સમાન ભોગવવા; માત્ર છત્ર અને આજ્ઞા એટલુંજ પોતાની પાસે વધારે રાખવું. ૨૧-૨૫ એવા શૂર પુરૂષો ઉપર રાજાની પ્રત્યક્ષ વૃત્તિ અને પરોક્ષ વૃત્તિ પણ સમાન રહેવી જોઇએ. એમ આચરે તો રાજા, આ લોકોમાં ખેદ પામતો નથી. ૨૬ પણ જે રાજા, સર્વ કોઇનાપર આશંકા લાવે છે તથા જે, સર્વનું સર્વસ્વ હરણ કરે છે, તે લોભી અને અસત્યવાદી રાજા થોડા કાળમાં પોતાનાં માણસોથીજ બંધાય છે. ૨૭ જે રાજા, પવિત્ર અને લોકનાં ચિત્તને હરણ કરવામાં આસક્ત હોય છે તે શત્રુઓથી ગ્રસ્ત થતો નથી પણ સર્વ તરફથી તે સ્થિર થાય છે. ૨૮ ક્રોધ વગરનો, વ્યસન વગરનો, દંડ કરવામાં કોમળ અને ઇંદ્રિયજીત રાજા, હિમાચળની પેઠે પ્રાણીમાત્રનો વિશ્વાસપાત્ર થાય છે. ૨૯ બુદ્ધિમાન, દાન કરવાના ગુણુથી યુક્ત, શત્રુનાં છિદ્ર જાણવામાં તત્પર, સુંદર સ્વરૂપવાળો, સર્વે વર્ણથી નીતિ અને અનીતિને જાણનારો, હાથમાં લીધેલું કામ ઉતાવળે પાર પાડનારો, ક્રોધ જેણે જીત્યો છે એવો, અત્યંત મેહેરબાની કરનારો, ઉદાર મનવાળો, રીસાળ પ્રકૃતિનો નહિ, રાજકાર્યમાં યોગ્ય થયેલો, ક્રિયાવાળો, બડાઇ ન મારનારો, તથા જેનાં આરંભેલાં કાર્ય રૂડે પ્રકારે પૂરાં થયા પછીજ લોકોના જોવામાં આવે તે રાજાને સર્વે રાજાઓમાં ઉત્તમ જાણવો. ૩૦,૩૨ જેના દેશમાં લોકો, જેમ પુત્રો બાપના ઘરમાં નિર્ભય થઇને ફરે છે તેમ, નિર્ભય થઇને ફરે છે તે રાજાને સર્વે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ સમજવો. ૩૩ જે રાજાના દેશના તથા નગરના રહેનારા મનુષ્યો પોતાનો વૈભવ પ્રકટપણે ભોગવી શકતા હોય તથા નીતિ અને અનીતિને જાણનારા હોય, તે રાજાને ઉત્તમ જાણવો. ૩૪ જે રાજાના દેશમાં વસનારા લોકો, પોતાના કર્મમાં આસક્ત, ફક્ત શરીરનુંજ પોષણ કરવામાં પ્રીતિ ન રાખનારા પરંતુ તે વડે બની શકે તેવો ધર્મ સાધવામાં પ્રીતિ રાખનારા, ઇંદ્રિય દમન કરનારા, યથાવિધિ રક્ષણ પામેલા, આજ્ઞામાં રહે-નારા, વિનયથી વર્તનારા, આજ્ઞા પ્રમાણે અનુસરનારા, બીજાનો પરાભવ નહિ કરનારા અને દાન કરવાની ભાવનાવાળા હોય, તે રાજાને ઉત્તમ જાણવો. ૩૫-૩૬ જે રાજાના દેશમાં કૂડ કે કપટ નથી; છળ-પ્રપંચ નથી કે અદેખાઇ નથી તે રાજાના દેશમાં સનાતન ધર્મનો વાસ છે, એમ જાણવું. ૩૭ જે રાજા, જ્ઞાની-પંડિતોનો સત્કાર કરે છે, બીજાનું હિત કરે એવા શાસ્ત્રાર્થમાં પ્રીતિવાળો છે, સત્પુરૂષોના ધર્મનું અનુસરણ કરે છે, તે રાજા રાજ્યને યોગ્ય છે. ૩૮ જે રાજાએ, મોકલેલા છૂપા દૂત અથવા કરેલા મંત્ર, જાણે ન મોકલ્યા હોય તથા ન કર્યા હોય તેમ, શત્રુઓ જાણી શકતા નથી તે રાજા રાજ્યને યોગ્ય છે. ૩૯ હે ભારત ! મહાત્મા ભાર્ગવે, પરશુરામનું ચરિત્ર કહ્યા પછી આ શ્લોક રાજાને કહ્યો છે કે, પ્રથમ રાજા પ્રાપ્ત કરવો, પછી સ્ત્રી પ્રાપ્ત કરવી, અને પછી ધન પ્રાપ્ત કરવું; કેમ કે, જો લોકમાં રાજા ન હોય તો સ્ત્રી પણ કયાંથી ? અને ધન પણ કયાંથી ? અર્થાત્ સ્ત્રી અને ધનનું રક્ષણ રાજા વિના બની શકે નહિ માટે તે પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ, રાજા ન હોવાથી જલદી નાશ પામે છે. ૪૦, ૪૧ રાજ્યને ઇચ્છિનારાઓનો, રાજ્યમાં પ્રજાનું રક્ષણ કરવા સિવાય, બીજો સનાતન ધર્મ છેજ નહિ; કેમ કે, રક્ષણુજ માત્ર લોકસમુદાયને ધારણ કરી રહ્યું છે. ૪૨ હે રાજેંદ્ર ! પ્રચેતાના પુત્ર મનુએ, રાજધર્મના વ્યાખ્યાનમાં આ બે શ્લોક કહ્યા છે, તે તું એકચિત્તે સાંભળ. ૪૩ સમુદ્રમાં જેમ ભાગેલી હોડીને તજી દેવામાં આવે

છે, તેમ પુરૂષે આ છ જણનો ત્યાગ કરવો; (તે છ જણ આ પ્રમાણે) (૧) ઉપદેશ ન કરનાર આચાર્ય, (૨) અધ્યયન કર્યા વિનાનો ઋત્વિજ, (૩) રક્ષણ ન કરનાર રાજા, (૪) કઠોર વચન બોલનારી સ્ત્રી, (૫) ગામમાં વસવાની ઇચ્છા રાખનાર ગોવાળ (ભરવાડ), અને (૬) વનમાં વસવાની ઇચ્છા રાખનાર હજામ, એ છનો પુરૂષે ત્યાગ કરવો." ૪૪,૪૫

अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

અધ્યાય ૫૮ મો–રાજધર્મ.

भीष्म उवाच ॥ एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ।
बृहस्पतिर्हि भगवान् न्याय्यं धर्मं प्रशंसति ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ–"હે યુધિષ્ઠિર! રક્ષણ તે રાજધર્મનું તત્વ છે, તે મેં તને કહ્યું; ભગવાન બૃહસ્પતિ પણ એનેજ ન્યાયયુક્ત ધર્મ કહે છે અને તેનાં વખાણ કરે છે. ૧ વળી ભગવાન વિશાલાક્ષ, મહાતપસ્વી શુક્ર, સહસ્ર નેત્રવાળા ઇંદ્રદેવ, પ્રચેતાના પુત્ર મનુ, ભગવાન ભરદ્વાજ, ગૌરશિરા મુનિ, એ સર્વે રાજનીતિ શાસ્ત્રના રચનારા, બ્રહ્મણ્ય, અને સત્યવાદી છે. ૨,૩ હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! તે સર્વે, રક્ષણ કરવા રૂપ ધર્મનેજ વખાણે છે. હે રક્તકમળ સમાન રક્ત નેત્રવાળા યુધિષ્ઠિર! હું એ રક્ષણરૂપ ધર્મને સિદ્ધ કરવાની યુક્તિઓ તને કહું છું તે સાંભળ. ૪ છાના દૂત; પ્રકટ દૂત; સમય આવ્યે મત્સર રાખ્યા વિના દાન આપવું તથા સેવકોને પગાર આપવો, ૫ યુક્તિનું ગ્રહણ કરવું; અયોગ્ય ઉપાયથી કર વગેરે ન લેવા. હે યુધિષ્ઠિર! સત્પુરૂષોનો સંગ્રહ કરવો, શૌર્ય, ડહાપણ, સત્ય, પ્રજાનું હિત કરવું, સીધા ચાલીને કે, વાંકા ચાલીને પણ શત્રુપક્ષનું ભેદન કરવું. ૬ જૂનાં થયેલાં મકાનોની મરામત વગેરેથી તજવીજ રાખવી; દુઃખી થતા લોકોની તજવીજ રાખવી; શારીરદંડ અને દ્રવ્યદંડ એ પ્રકારના દંડનો પ્રયોગ યથાસમય કરવો. ૭ સાધુ પુરૂષોને તજવા નહિ; કુલીન પુરૂષોને રાખવા; ઘાસ, દાણા વગેરે સંગ્રહ કરવા જેવા પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવો, બુદ્ધિમાનની સેવા કરવી. ૮ સેના વગેરે બળની હમેશાં પુષ્ટિ કરતા રહેવું; પ્રજાની તપાસ રાખતા રહેવું; કાર્ય કરવામાં ખેદ ના પામવો; ભંડારમાં વૃદ્ધિ કરતા રહેવું. ૯ શત્રુથકી મંત્ર વગેરેનું રક્ષણ કરવું; પહેરેગીરીનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો; શત્રુઓ નગરની પ્રજાના સમુદાયને પણ વેપાર વગેરેના પ્રપંચ કરી, વશ કરી લે છે, તેને ફોડીને પુનઃ પોતાના વશમાં લેવા, શત્રુ, મિત્ર અને મધ્યસ્થના ઉપર પણ યથાયોગ્ય નજર રાખતા રહેવું. ૧૦ પોતાના સેવકોને શત્રુ ફોડે છે કે, કેમ? તેની તજવીજ રાખવી; પોતાના નગરની ચર્ચા જોવી; પોતાના સેવકોનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ; શત્રુની પણ આસનાવાસના કરવી. ૧૧ નીતિના ધર્મને અનુસરવું; નિરંતર ઉદ્યોગ કરવો; શત્રુઓની ઉપેક્ષા કરવી નહિ; અને કૃપણતા વગેરે હીનકર્મ સદાય તજવાં. ૧૨ રાજાએ ઉદ્યોગશીલ થવું તે રાજધર્મનું મૂળ છે, એવું બૃહસ્પતિએ પણ કહેલું છે; તેના શ્લોક કહું તે સાંભળ. ૧૩ ઇંદ્રે, ઉદ્યોગ કર્યો ત્યારે

આપત્ત પામ્યો; તેણે ઉદ્યોગ કર્યો ત્યારે અસુરોને હણ્યા; અને ઉદ્યોગ કર્યો ત્યારેજ આ લોક અને સ્વર્ગમાં પણ તે શ્રેષ્ઠતા પામ્યો. ૧૪ ઉદ્યોગ કરવામાં જે પુરૂષ ધીર છે, તેજ પંડિતોમાં પણ શ્રેષ્ઠતા પામે છે; જે પુરૂષ ઉદ્યોગ કરવામાં વીર છે, તેને પંડિતો સેવે છે અને રંજન કરે છે. ૧૫ જેમ લોકો, ઝેર વિનાના સાપને તુચ્છ ગણી તેની ચેષ્ટા કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન છતાં, નિરંતર ઉદ્યોગ વિનાના રાજાની પણ શત્રુઓ ધર્ષણા કરે છે. ૧૬ બળવાન રાજાએ, શત્રુ દુર્બળ છતાં પણ તેની અવજ્ઞા કરવી નહિ કે, એ શું કરનારો છે? કેમકે, અગ્નિ અલ્પ છતાં પણ બાળે છે અને ઝેર અલ્પ છતાં પણ મારે છે. ૧૭ કદાપિ દુશ્મન પાસે સેનાનાં રથ, હાથી, ઘોડા અને પાયદળ એ ચાર અંગમાંનું એકાદ અંગ હોય અને તે કિલ્લામાં રહેલો હોય, તો સમૃદ્ધિવાળા રાજાના આખા દેશને પણ પીડા કરી શકે છે. ૧૮ લોકને સીધે રસ્તે ચઢાવવાને રાજાએ, પોતે સીધા ચાલીને આદર્શરૂપ થવું, એ રાજાને જાણવાનું રહસ્ય વચન છે. વળી શત્રુને જીતવા વગેરે કારણથી રાજાના હૃદયમાં જે કપટ રહેલું હોય, તથા તેવાજ કારણથી જે કાંઇ હીનકાર્ય આચર્યું હોય, તે સર્વે સમાન કરવું; એટલે લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને અર્થે પછી રાજાએ ધર્મિષ્ઠ કર્મ કરવાં.૧૯,૨૦ રાજ્ય, એ એક મોટો તંત્ર છે, અને તે અજીતેંદ્રિય તથા ક્રૂર પુરૂષોથી ચલાવી શકાતો નથી; તેમ તે મોટા પરિશ્રમનું સ્થાન છે માટે તે કોમળ માણસોથી પણ ધારણ કરી શકાતો નથી. ૨૧ રાજ્ય, સર્વ પ્રકારનાં માંસ જેવું છે; તે સમાનતાવડે ધારણ કરી શકાય છે માટે હે યુધિષ્ઠિર! તારે ક્રૂરતા તથા કોમળતા મિશ્ર કરીને નિરંતર વર્તવું. ૨૨ જો કદાચિત્ પ્રજાનું રક્ષણ કરતાં વિપત્તિ આવી પડે, એમ હોય તો એ વિપત્તિ વેઠવી તે પણ રાજાનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે; કેમ કે, રાજાઓનાં એવાંજ આચરણ હોય છે. ૨૩ હે કુરૂકુળમાં શ્રેષ્ઠ રાજન્! આ તને રાજધર્મમાંથી કિંચિત્ વાત કહી સંભળાવી છે, માટે તેમાં તને જ્યાં સંદેહ પડતો હોય તે તું મને પુનઃ પૂછી જો." ૨૪. વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી ભગવાન વ્યાસ, દેવસ્થાન, અશ્મ, વાસુદેવ, કૃપાચાર્ય, સાત્યકિ અને સંજ્ય વગેરે સર્વે, જાણે મુખ પુષ્ટિ પામતાં હોય તેમ, અત્યંત આનંદ પામીને ધર્મ આચરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને પુરૂષોમાં વ્યાઘ્રસમાન, ભીષ્મને "વાહવા! વાહવા!" કહીને વખાણવા લાગ્યા. ૨૫,૨૬ પછી દીન મનવાળા કુરૂશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર, બન્ને નેત્ર આંસુથી પૂર્ણ કરીને તથા ભીષ્મના બન્ને ચરણને ધીમેથી સ્પર્શ કરીને, તેમને (ભીષ્મને) કહેવા લાગ્યા કે "હે પિતામહ! હવે હું મારો સંદેહ તમને કાલે પૂછીશ, કેમ કે સૂર્યનારાયણ પૃથ્વીના રસનું પાન કરીને અસ્ત પામે છે." ૨૭–૨૮. પછી શ્રીકૃષ્ણ, કૃપાચાર્ય અને યુધિષ્ઠિર આદિ સર્વે, બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરીને અને મહા નદી ગંગાના પુત્ર ભીષ્મની પ્રદક્ષિણા કરીને આનંદ થકી યુક્ત થઇ રથમાં બેઠા. ૨૯ અને ત્યાંથી દૃષદ્વતી નદીના કાંઠા ઉપર જઇને પવિત્ર આચરણવાળા અને શત્રુને પરિતાપ પમાડનાર કૃષ્ણાદિકે. સ્નાન અને જળની ક્રિયાઓ કરી, તથા વિધિ પ્રમાણે સંધ્યાનું ઉપાસન તથા જપ વગેરે માંગલિક કર્મ કરીને, પછી તેમણે હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૦

दृषद्वतीं बाप्यवगाह्य सुव्रता: कृतोदकार्था: कृतजप्यमंगला:।
उपास्य संध्यां वि[illegible]त: पुरं ते विविशुर्गजाह्वयम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

અધ્યાય ૫૯ મો—રાજધર્મ-સૂત્રાધ્યાય.

वैशंपायन उवाच ॥ ततः कल्यं समुत्थाय कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ।
ययुस्ते नगराकारै रथैः पांडवयादवाः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી પાંડવો તથા યાદવો, પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને, દિવસના પૂર્વ ભાગમાં કરવાની સર્વે ક્રિયાઓ કરીને, તથા નગર જેવા રથમાં બેશીને ભીષ્મની પાસે જવાને નીકળ્યા. ૧ તેઓ કુરૂક્ષેત્રમાં જઇને ભીષ્મને મળ્યા તથા હે નિષ્પાપ! રથીઓમાં ઉત્તમ એવા ગંગાના પુત્ર ભીષ્મને રાત્રિની સુખાકારી પૂછી અને વ્યાસ આદિ સર્વે ઋષિઓને પ્રણામ કરીને તેઓએ અભિનંદન આપેલા તે સર્વ, ભીષ્મની ચારે પાસે વીંટાઇને બેઠા. ૨,૩ પછી મહા તેજસ્વી ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મનું યથાવિધિ પૂજન કરીને હાથ જોડીને બોલ્યા. ૪ યુધિષ્ઠિર કહે છે:-" હે શત્રુઓને પરિતાપ આપનાર રાજન્! હે ભારત! લોકોમાં જે "રાજા" એ પ્રકારે શબ્દ બોલવામાં આવે છે, તે શી રીતે થયો? તે મને કહો. ૫ (બીજા લોકોના અને રાજાના હાથ, ભુજા, ગ્રીવા, બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો અને આત્મા; એ સર્વે સમાન છે; સુખ અને દુઃખ પણ સમાન છે; મુખ, પીઠ અને ઉદર પણ સમાન છે; વીર્ય, હાડકાં, મજ્જા, માંસ અને રૂધિર પણ સમાન છે; નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ સમાન છે; પ્રાણ અને શરીર પણ તેમનાં સમાન છે;) રાજા અને અન્ય લોકોને જન્મ તથા મરણ સમાન છે, તેમ રાજાના બીજા તમામ ગુણો પણ ઇતર લોકોના જેવાજ છે, એમ છતાં, વિશેષ બુદ્ધિવાળા અને શૂરા લોકો ઉપર એક પુરૂષ, રાજા (થઇને) કેમ અધિકાર ચલાવે છે? ૬ તે એકજ, શૂરવીર અને આર્ય લોકોથી પરિપૂર્ણ આખી પૃથ્વીનું કેવી રીતે રક્ષણ કરી શકે છે? અને સર્વે લોકો, તેની કૃપા શા માટે ઇચ્છે છે? ૭ તેની પ્રસન્નતાથી આખું વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે તથા તેની વ્યાકુલતાથી આખું વિશ્વ વ્યાકુળ થાય છે એ નિશ્ચય છે. ૮ પણ એનું કારણ શું? હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હે શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાન કરનાર! એ સર્વ હું યથાર્થ સાંભળવાને ઇચ્છું છું માટે તે સર્વ તત્વથી મને કહો. ૯ હે પૃથ્વીપતે! આખું જગત, તે એકલાના આગળ દેવની પેઠે નમસ્કાર કરે છે તેનું કારણ કાંઇ નાનુંસૂનું નહિ હોય?" ૧૦ ભીષ્મ કહે છે:-" હે નરવ્યાઘ્ર! હું, જે સર્વ કહું તે તું મનને એકાગ્ર કરીને સાંભળ. પ્રથમ કૃતયુગમાં રાજ્ય કેમ ઉત્પન્ન થયું? તે હું તને કહીશ. ૧૧ પ્રથમ રાજ્ય નહોતું કે, રાજા નહોતો; દંડ નહોતો કે, દંડ ધારણ કરનાર પણ નહોતો; પરન્તુ સર્વે પ્રજા, ધર્મ વડે એક બીજાનું પાલન કરતી હતી. ૧૨ હે ભારત! એ રીતે ધર્મ વડે એક બીજાનું પાલન કરતા પુરૂષો, બહુ ખેદ પામ્યા (શ્રમિત થયા) ત્યારે તેઓને મોહ ઉત્પન્ન થયો. ૧૩ હે ભરતર્ષભ! મોહના વશમાં પડેલા તે મનુષ્યોનું જ્ઞાન નાશ થવાથી ધર્મ પણ નાશ પામ્યો. ૧૪ હે ભરતસત્તમ! જ્ઞાન નાશ થયું ત્યારે મોહને વશ થયેલા તે સર્વે મનુષ્યો લોભને વશ થઈ પડ્યા. ૧૫ (હે રાજન્! પછી મનુષ્યો અપ્રાપ્ત વસ્તુનું ચિંતવન કરવા લાગ્યા, અને તેથી કામ નામે બીજા વિકારે તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો. હે યુધિષ્ઠિર!

કામને વશ પડેલા તે મનુષ્યોને પછી રાગ (પ્રીતિ) નામના વિકારે સ્પર્શ કર્યો, અને કામમાં પ્રીતિવાળા થયેલા તે મનુષ્યો, કાર્ય તથા અકાર્યને પણ જાણવા લાગ્યા નહિ. વળી તેજ પ્રમાણે ગમ્ય અને અગમ્ય, વાચ્ય અને અવાચ્ય, ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્ય તથા દોષ અને અદોષ પણ ગણવા ન લાગ્યા. અર્થાત્ પુનઃ મોહના વશમાં પડ્યા,) આ રીતે સર્વ લોક મોહમાં ડૂબી ગયા, ત્યારે વેદ નાશ પામ્યા અને હે રાજન્! વેદનો નાશ થવાથી યજ્ઞરૂપ ધર્મ પણ નાશ પામ્યો. ૧૬ એ રીતે જ્યારે વેદ અને યજ્ઞ નાશ પામ્યા, ત્યારે દેવોને ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો, અને હે નરવ્યાઘ્ર! તેઓ ત્રાસ પામીને બ્રહ્માને શરણે ગયા. ૧૭ પછી લોકના પિતામહ બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરીને, દુઃખથી પીડિત થયેલા તે સર્વે દેવો, હાથ જોડીને બ્રહ્માજીને કહેવા લાગ્યા કે "હે ભગવન્! લોભ, મોહ આદિ ભાવોએ, મનુષ્યલોકમાં રહેલા સનાતન વેદનો નાશ કર્યો, તેથી અમને ભય ઉત્પન્ન થયું છે. ૧૮–૧૯ હે ઈશ્વર! વેદનો નાશ થવાથી યજ્ઞ–ધર્મનો પણ નાશ થયો છે તથા હે ત્રણ લોકના ઈશ્વર! તેથી અમે પણ મનુષ્યની સમાનતાને પામી ગયા છીએ. ૨૦ (અમારા તરફથી નીચે વૃષ્ટિ થાય છે; તથા મનુષ્યો યજ્ઞમાં હુતદ્રવ્ય હોમીને ઉંચે વૃષ્ટિ મોકલે છે; પણ તેમની ક્રિયાનો લોપ થવાથી અમે સંશયમાં આવી પડ્યા છીએ.) હે પિતામહ! આ સ્થળમાં અમારૂં કલ્યાણ કરનારૂં જે હોય, તેનો વિચાર કરો; કેમ કે તમારા પ્રભાવ વડે ઉત્પન્ન થયેલા, ઐશ્વર્ય અને સત્ય સંકલ્પપણું આદિ ધર્મવાળો અમારો સ્વભાવ નાશ પામે છે." ૨૧ પછી તે સર્વે દેવોને ભગવાન બ્રહ્માએ કહ્યું કે "હે દેવશ્રેષ્ઠો! હું તમારા કલ્યાણનું ચિંતવન કરીશ, માટે તમો ભય રાખશો નહિ." ૨૨ પછી બ્રહ્માએ પોતાની બુદ્ધિ વડે એક લક્ષ અધ્યાય કર્યા, તથા તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામનું વર્ણન કર્યું. ૨૩ (એ ધર્મ, અર્થ અને કામનો સમુદાય ત્રિવર્ગ) એ પ્રકારે પ્રખ્યાત છે. ચોથો વર્ગ મોક્ષ નામે પણ વર્ણવ્યો પરંતુ ત્રિવર્ગ કરતાં તેનું ફલ જૂદું હોવાથી તે સિદ્ધ કરવાનાં સાધન પણ ત્રિવર્ગથી વિરૂદ્ધ વર્ણવ્યાં. મોક્ષનો ત્રિવર્ગ, ધર્માદિકથી જૂદો નિષ્કામ છે. તથા મોક્ષ ધર્મના ભેદ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો વડે થયેલા છે. દંડનો પણ ત્રિવર્ગ છે, એટલે સ્થાન, વૃદ્ધિ અને ક્ષય. દંડ વડે વેપારી આદિનું સ્થાન એટલે સમાનતા રહે છે, તપસ્વી આદિની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ચોર આદિકનો ક્ષય થાય છે. આત્મા, દેશ, કાળ, ઉપાય, કૃત્ય, અને સહાય, એ નીતિથી ઉપજેલો ષડ્વર્ગ છે. તાત્પર્ય કે, નીતિના બળથી પ્રજાનું ચિત્ત દુઃસ્થિત મટીને, સુસ્થિત થાય છે. નઠારો દેશ મટીને, સારો દેશ થાય છે, કળિકાળ મટીને, સત્યયુગ થાય છે, સાધનો આવી મળે છે, કૃત્ય સિદ્ધ થાય છે અને સહાયક અનુકૂળ થાય છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! વળી તે લક્ષ અધ્યાયમાં બ્રહ્માએ કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ, ખેતી અને વેપાર વગેરે જીવિકાકાંડ, તથા દંડનીતિ એટલે પ્રજાપાલન કરવાની વિદ્યા, એવી ઘણી વિદ્યાઓ બતાવી છે. ભેદ થવાની શંકાથી પ્રધાનની રક્ષા કરવી, તથા તે માટે ગુપ્ત દૂતની યોજના કરવી, તે દૂતને બ્રહ્મચારી વગેરેના અનેક પ્રકારના વેષ ધારણ કરાવવા, એક એક સ્થાનમાં જૂદા જૂદા વેષના ત્રણ ત્રણ ગુપ્ત દૂત રાખવા તથા રાજપુત્રનાં લક્ષણ કેવાં હોય છે, તે સર્વ તેમાં કહ્યું છે. વળી હે રાજન્! એ ગ્રંથમાં સામ, ભેદ, દાન, દંડ અને પાંચમી ઉપેક્ષા; એવા પાંચ ઉપાય સમગ્રપણે વર્ણવ્યા છે. વળી તેમાં સમગ્ર મંત્રના પ્રકાર તથા ભેદના પ્રકાર કહ્યા છે, મંત્રનો વિભ્રમ તથા તે સિદ્ધ થાય કે, અસિદ્ધ થાય તેનું ફળ પણ વર્ણ-

વ્યું છે. વળી ભયથી થયેલો હીનસંધિ, સત્કારથી થયેલો મધ્યમ સંધિ, અને વિત્તથી થયેલો ઉત્તમ સંધિ, એ ત્રણ પ્રકારનો સંધિ સમગ્રપણે વર્ણવ્યો છે. પોતાના મિત્રોની વૃદ્ધિ અને કોશનો સંચય, તથા શત્રુના મિત્રનો નાશ અને કોશહાનિ, એ ચાર યાત્રાના કાલ, ત્રિવર્ગનો વિસ્તાર, તેમજ ધર્મયુક્ત અને અર્થયુક્ત વિજય પણ તેમાં વર્ણવ્યા છે. આસુરી વિજય પણ તેમાં સમગ્રપણે વર્ણવ્યો છે. વળી અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, બળ અને પાંચમો કોશ, એ પાંચ વર્ગનું ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ; એમ ત્રણ ભેદથી વર્ણન કરેલું છે. પ્રકાશ અને અપ્રકાશ, એમ બે પ્રકારના દંડનું પણ વર્ણન કરેલું છે. તેમાં પ્રકાશ દંડ આઠ પ્રકારનો છે અને અપ્રકાશ દંડનો પણ ઘણો વિસ્તાર છે–હે કૌરવ્ય! રથ, હાથી, ઘોડા, પાયદળ, ભારવાહીક, વહાણ, દૂત અને ઉપદેશક એ આઠ અંગ પ્રકાશ દંડ અથવા બળનાં છે. તેમાં વીંછી વગેરે જંગમ વિષ અને વછનાગ વગેરે સ્થાવર વિષના પ્રયોગ કહ્યા છે. વળી સ્પર્શમાં, ભોજનમાં કે અભિચારાદિક વડે વિષ આપવા રૂપ ત્રણ પ્રકારનો દંડ તેમાં વર્ણવ્યો છે. શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીનનું પણ વર્ણન છે. સમગ્ર ગ્રહ–નક્ષત્રાદિ માર્ગોના ગુણ, તથા યામલ નામે તંત્રમાં કહેલા ચોરાશી પ્રકારનાં પૃથ્વીનાં બળ, મંત્ર–યંત્રાદિકથી પોતાનું રક્ષણ, અને રથાદિકની બનાવટ સંબંધી તપાસ; એ સર્વ તેમાં વર્ણવ્યું છે. તેમાં મનુષ્ય, હાથી, રથ અને ઘોડાઓના ચક્રવ્યૂહ, ક્રૌંચવ્યૂહ આદિ અનેક પ્રકારના વ્યૂહની કલ્પનાઓ અને વિચિત્ર યુદ્ધની કુશલતા કહેલી છે. ધૂમકેતુ આદિ ઉત્પાત, ઉલ્કાપાત આદિ નિપાત, રૂડે પ્રકારે યુદ્ધ કરવાની કળા, શત્રુથી પલાયન કરવાની કળા, શસ્ત્રોને પાણી પાવાની અને તીક્ષ્ણ કરવાની કળા, તથા હે ભરતશ્રેષ્ઠ! શસ્ત્ર વાપરવાનું જ્ઞાન, એ સર્વ તેમાં કહેલું છે. તેમાં રાજાના સૈન્યને દુઃખ થવા સંબંધી, સૈન્યનો હર્ષ થવા સંબંધી, પીડા અને આપત્તિ કાળના સંબંધી, અને પાયદળ સંબંધી જ્ઞાન કહેલું છે. નગારૂં વાગે કે ચાલવા માંડવું, વગેરે સંકેત, ધ્વજા વગેરે બતાવવાથી યુદ્ધ કરવું કે, બંધ કરવું, આદિ વિધાન, અદૃશ્ય થઇને સાંભળવાનો યોગ, જંગલમાં ફરનારા (લુંટારા) તથા ચોર વગેરે ભયાનક મનુષ્યોથી શત્રુના દેશને પીડા કરવી; એ સર્વ તેમાં વર્ણવ્યું છે. તેમાં અગ્નિ મૂકનાર, ઝેર આપનાર, પ્રતિમા બનાવનાર, એ સર્વ વડે તથા સેનાપતિને ફોડવા અને ધાન્ય વગેરેના છોડનો નાશ કરવો, એ વડે શત્રુના દેશને પીડવાનું જ્ઞાન બતાવ્યું છે, મંત્ર, તંત્ર, ઔષધિઓ વગેરેથી હાથીઓ દૂષિત કરવા, માંહોમાંહે શક ઉત્પન્ન કરવો, સ્વામિભક્ત પુરૂષોને વશ કરવા, તથા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો, એ વિધિઓથી શત્રુના દેશને પીડવાનું જ્ઞાન તેમાં કહ્યું છે. સાત અંગવાળા રાજ્યનો ઘટાડો, વધારો, સમાનતા, દૂતના સામર્થ્યના યોગથી પોતાના દેશની વૃદ્ધિ, શત્રુ, મિત્ર અને મધ્યસ્થમાં પ્રપંચ કરવો; એ સર્વ તેમાં સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. તેમજ તેમાં બળવાન શત્રુઓનો નાશ તથા માંહોમાંહે સંહાર કરવાની કળા પણ કહી છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ વ્યવહાર, શત્રુઓને નિર્મૂળ કરવાના ઉપાય, મલ્લક્રીડા વગેરે શ્રમ, હથીઆર વાપરવાનો અભ્યાસ કરવો, દાન આપવું અને દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો, એ સર્વ તેમાં કહેલું છે. જેમનું ભરણ–પોષણ થઈ શકતું નથી તેમનું ભરણ–પોષણ કરવું, જેમનું ભરણ–પોષણ કરેલું છે તેમની તજવીજ રાખવી, પ્રસંગ આવ્યે દ્રવ્ય આપવું તથા દુઃખમાં ગભરાઈ ન જવું, એ તેમાં વર્ણવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે રાજાના ગુણ, સેનાપતિના ગુણ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગનું કારણ તેના ગુણ અને દોષ પણ કહેલા છે, અનેક પ્રકારની નઠારી ચેષ્ટાઓ, સેવકોની વૃત્તિઓ, સર્વથી શંકા

રાખવાપણું, પ્રમાદનો ત્યાગ, અલબ્ધ વસ્તુનો લાભ, લબ્ધ વસ્તુની વૃદ્ધિ, અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા પદાર્થોનું વિધિપૂર્વક પાત્ર જોઇને દાન કરવું. ધર્મને અર્થે, યજ્ઞને અર્થે, કામને અર્થે અને દુઃખની નિવૃત્તિને અર્થે દ્રવ્યનો ખરચ કરવો, એ સર્વ આ અધ્યાયોમાં વર્ણવેલું છે. મહા ભયાનક ક્રોધથી ઉપજેલાં તથા કામથી ઉપજેલાં દશ વ્યસન પણ એમાં વર્ણવ્યાં છે. મૃગયા (શિકાર) કરવાનું વ્યસન, પાસા રમવાનું વ્યસન, મદ્યપાન કરવાનું વ્યસન, રંડીબાજીનું વ્યસન, એ કામથી ઉપજેલાં ચાર વ્યસન બ્રહ્મદેવે કહેલાં છે, એમ આચાર્યો કહે છે. કઠોર વાણી, ઉગ્રપણું, સખત દંડ કરવો, દેહને કબજામાં ન રાખવો, વિનયાદિકનો ત્યાગ કરવો અને દ્રવ્યને ખોટે માર્ગે વાપરવું, એ ક્રોધથી ઉપજેલાં છ વ્યસન છે. અનેક પ્રકારના યંત્ર તથા તેની ક્રિયાઓ, શત્રુના દેશનું પીડન, સામાનું બળ અટકાવવું, ઇમારતોનો નાશ કરવો, ધર્મક્રિયાનાં વૃક્ષોનો નાશ કરવો, ખેતી વગેરેના ફળને લૂંટી લેવાં અને પોતાના દેશનું હોય, તો શત્રુથી તેનો બચાવ કરવો, વસ્ત્ર—કવચ વગેરે સાહિત્ય બનાવવાની યુક્તિઓ, એ સર્વ તેમાં વર્ણવ્યાં છે. વળી હે યુધિષ્ઠિર ! શરણાઈ, નોબત, શંખ, પડઘમ, એ સર્વને બનાવવાની યુક્તિઓ તેમાં વર્ણવી છે. દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની યુક્તિઓ, તથા સંગ્રહ કરવાની યુક્તિઓ તથા મણિ, પશુ, પૃથ્વી, વસ્ત્ર, દાસ અને સુવર્ણ, એ છ પ્રકારનું દ્રવ્ય તેમાં વર્ણવ્યું છે. વળી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓની યથાવિધિ વ્યવસ્થા, સત્પુરૂષનું પૂજન, વિદ્વાનો સાથે સંપ, દાન—હોમ વિધિનું જ્ઞાન, મંગળ પદાર્થનો સ્પર્શ કરવો વગેરે, શરીરને અલંકૃત કરવાના પ્રકાર, ભોજનની યોજના, નિરંતર આસ્તિકપણું, એક માર્ગે ઉદ્યોગ કરવો, સત્ય બોલવું, મધુર બોલવું, ઉત્સવ અને મંડળીઓની તથા ધ્વજા ચઢાવવાની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ક્રિયાઓ, હે ભરતશાર્દૂલ ! સર્વ જનસમુદાયનાં સ્થાન જેવાં કે ચૌટાં, ચબુતરા, વગેરેમાં નિત્ય તપાસ રાખવી, બ્રાહ્મણોને દંડ ન કરવો, યુક્તિપૂર્વક દંડ કરવો, પોતાના નોકર ચાકરોમાં જાતિ અને ગુણના પ્રમાણમાં અધિકાર આપવો કે, માન રાખવું, નગરવાસીઓનું રક્ષણ કરવું, દેશની વૃદ્ધિ કરવી, હે રાજન્ ! ચારે દિશાઓમાં ચાર શત્રુ રાજાઓ, ચાર મિત્ર રાજાઓ અને ચાર મધ્યસ્થ રાજાઓએ રાજાઓના મંડળનો વિચાર, વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલાં બોતેર પ્રકારનાં શૌચ, અભ્યંગ વગેરે શરીરસંસ્કાર, તેમજ દેશ, જાતિ, અને કુળના ધર્મ પણ તેમાં વર્ણવ્યા છે. હે ઘણી દક્ષિણા આપનાર યુધિષ્ઠિર ! ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરૂષાર્થ, તેમજ સામ, દામ, ભેદ અને દંડ, એ ચાર ઉપાય અને અનેક પ્રકારની દ્રવ્યની લાલચ આપવી; એ સર્વ તેમાં વર્ણવ્યું છે. ભંડારની વૃદ્ધિ કરનારાં ખેતી વગેરે કર્મ કરવાના પ્રકાર, માયા (કપટ) કરવાના પ્રકાર, અને વેહેતાં પાણીના ઝરા વગેરે દૂષિત કરવાના પ્રકાર એમાં વર્ણવ્યા છે. હે રાજશાર્દૂલ ! લોકો, જે જે ઉપાયોથી આર્યમાર્ગમાંથી ચલાયમાન ન થાય તે તે સર્વે ઉપાય નીતિ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા છે.) ભગવાન્ સમર્થ બ્રહ્મદેવ, એ ઉત્તમ શાસ્ત્ર રચીને, પછી હર્ષ પામીને ઇંદ્રાદિક સર્વે દેવોને કહેવા લાગ્યા કે “ લોકના ઉપકારને અર્થે અને ધર્માદિક ત્રિવર્ગની સ્થાપનાને અર્થે સરસ્વતીના બુદ્ધિ વૈભવનું આ તત્વ પ્રકટ કર્યું છે. ૨૪–૨૫ આ સરસ્વતીની પ્રભાવવાળી બુદ્ધિ દંડ સહિત છે માટે તે લોકનું રક્ષણ કરનારી છે. તથા નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં પ્રીતિવાળી તે બુદ્ધિ લોકોમાં અનુસરશે. ૨૬ આ શાસ્ત્ર “ દંડનીતિ ” એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થઇને પ્રચાર પામશે; કેમ કે દંડ વડે જગતને પુરૂષાર્થરૂપ ફળ પમાડશે અથવા વાણી વડે

દંડને પ્રવર્તાવનાર છે માટે એનું નામ "દંડનીતિ" પડેલું છે. ૨૭ નીતિના ૭ ગુણમાં સારભૂત દંડનીતિ, મહાત્મા પુરૂષોમાં માન પામશે તથા તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ; એ સર્વ સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવેલા છે." ૨૮ પછી ઘણાં રૂપવાળા વિશાળ નેત્રવાળા, ઉમા (પાર્વતી)ના પતિ, "શિવ તથા સ્થાણુ" એવાં નામવાળા, ભગવાન શંકરે, એ નીતિનું પ્રથમ ગ્રહણ કર્યું. ૨૯ ભગવાન સદાશિવે, "મનુષ્યોનું આયુષ્ય કમી થવા લાગ્યું છે" એમ વિચારીને, બ્રહ્માએ નિર્માણ કરેલા મોટા અર્થરૂપ આ શાસ્ત્રનો સંક્ષેપ કર્યો. ૩૦ તથા તેનું નામ વૈશાલાક્ષ" પાડ્યું. તે દશ હજાર અધ્યાયના શાસ્ત્રનું, બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનાર, મહાતપસ્વી, ઇંદ્રે ગ્રહણ કર્યું. ૩૧ ભગવાન ઇંદ્રે, પણ તે શાસ્ત્રનો સંક્ષેપ કરીને પાંચ હજાર અધ્યાયનું કર્યું, તથા હે તાત! તેનું નામ "બાહુદંતક" પાડ્યું. ૩૨ ઇંદ્રની પાસેથી બૃહસ્પતિએ, તે શાસ્ત્રનું ગ્રહણ કરીને પોતાની બુદ્ધિ વડે ત્રણ હજાર અધ્યાયનું સંક્ષિપ્ત શાસ્ત્ર રચ્યું તથા તેનું નામ "બાર્હસ્પત્ય" પાડ્યું. ૩૩ પછી અમાપ બુદ્ધિવાળા અને યોગશાસ્ત્રના આચાર્ય મહાયશવાળા શુક્રાચાર્યે એક હજાર અધ્યાયથી સંક્ષેપમાં તે શાસ્ત્ર કર્યું. ૩૪ એ પ્રમાણે મહર્ષિઓ, લોકની સ્થિતિને અનુસારે આયુષ્યનો ઘટાડો જાણીને અને મનુષ્યની શક્તિનો હ્રાસ જાણીને એ શાસ્ત્રનો સંક્ષેપ કરતા ગયા. ૩૫ હવે દેવતાઓ પ્રજાના પતિ વિષ્ણુની પાસે જઇને બોલ્યા કે "મનુષ્યોમાંથી એક કે, જે શ્રેષ્ઠતાને યોગ્ય હોય, તે અમને બતાવો! ૩૬ પછી ભગવાન, સમર્થ નારાયણ દેવે, વિચાર કરીને રજોગુણમય વિરજા નામે માનસ પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો. ૩૭ પણ હે પાંડવ! મહાભાગ વિરજાએ, પૃથ્વીમાં રાજા થવાની ના કહી, કેમ કે તેની બુદ્ધિ કર્મત્યાગમાં આસક્ત થઈ હતી; તેનો પુત્ર કીર્તિમાન થયો, તે પણ પાંચ વિષયથી મુક્ત થઇને ત્યાગી થયો. ૩૮ તેનો પુત્ર કર્દમ થયો, તેણે પણ મોટું તપ આચરવા માંડ્યું. પછી કર્દમ પ્રજાપતિનો અનંગ નામે પુત્ર થયો, તે સજ્જન, દંડનીતિમાં કુશળ અને પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર થયો. ૩૯,૪૦ અનંગનો નીતિમાન પુત્ર અતિબળ થયો, તેણે મોટું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અને ઇંદ્રિયોને વશ થયો. ૪૧ હે રાજન્! મૃત્યુની માનસી પુત્રી સુનીથા નામે જે ત્રણ લોકમાં પ્રખ્યાત છે તેને તે અતિબળથી વેન નામનો પુત્ર જન્મ્યો. ૪૨ તે વેન, પ્રજામાં મહાન અધર્મ કરનારો અને રાગ-દ્વેષને વશ થઇને વર્તનારો હતો; તેને બ્રહ્મવાદી ઋષિઓએ, મંત્રથી પવિત્ર કરેલા દર્ભવડે હણ્યો. ૪૩ પછી ઋષિઓએ, મંત્ર વડે તેની જમણી જંઘાનું મંથન કર્યું, ત્યારે તેમાંથી હ્રસ્વ અંગવાળો અને વિકૃત રૂપવાળો પુરૂષ ઉત્પન્ન થઇ પૃથ્વીમાં પડ્યો. ૪૪ બળેલા લાકડાના જેવા શ્યામવર્ણના, રાતી આંખવાળા, કાળા કેશવાળા, તેને જોઇને તે બ્રહ્મવાદી ઋષિઓ, બોલ્યા "**निषीद** (બેસ):" તે ઉપરથી તે અને તેના વંશજ નિષાદ (ભીલ) કહેવાયા, તેઓ ક્રૂર અને પર્વત તથા ઝાડીમાં વસનારા થયા. તેમજ વિંધ્યાચળમાં વસનારા સેંકડો અને હજારો બીજા મ્લેચ્છો પણ તેમાંથી પ્રકટ થયા. ૪૫,૪૬ પછી તે મહર્ષિઓએ, તેના જમણા હાથનું પુનઃ મંથન કર્યું, તેમાંથી એક પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો, તે જાણે બીજો ઇંદ્ર હોય, તેવો રૂપવાળો હતો. ૪૭ હે રાજન્! તેણે કવચ પહેરેલું હતું, (બાણનો) ભાથો પછવાડે બાંધેલો હતો, હાથમાં બાણ અને ધનુષ્ય હતાં, તે વેદ અને વેદના અંગને જાણનારો હતો, ધનુર્વેદમાં પરિપૂર્ણ કુશળ હતો. ૪૮ તથા સઘળી દંડનીતિ, તે ઉત્તમ પુરૂષનો આશ્રય કરીને રહેલી હતી, અર્થાત્, દંડનીતિમાં પણ પ્રવીણ હતો. પછી

વેનના પુત્રે, હાથ જોડીને મહર્ષિઓને કહ્યું કે "ધર્મ અને અર્થને બતાવનારી અત્યંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ મને ઉત્પન્ન થઈ છે; પણ એ બુદ્ધિ વડે મ્હારે શું કરવું? તે મને યથાર્થ કહો. ૪૯,૫૦ તમે મને અર્થ સહિત જે કાર્ય કરવાનું કહેશો, તે હું કરીશ! એમાં વિચારવા જેવું નથી. ૫૧" એ સાંભળીને તે સ્થળમાં આવેલા દેવ તથા મહર્ષિઓએ, તેને કહ્યું કે, જે નિયમિત ધર્મવાળું કૃત્ય હોય, તે તું નિઃશંક થઇને કર. ૫૨ ત્હારે પ્રિય તથા અપ્રિયનો ત્યાગ કરીને, સર્વે પ્રાણીઓ ઉપર સમાન થઇને તથા કામ, ક્રોધ, લોભ અને માનને દૂર ફેંકી દઇને નિરંતર ધર્મ ઉપર નજર રાખવી અને જે કોઇ મનુષ્ય. ધર્મથી ચલાયમાન થાય તેનો પોતાના બાહુબળથી નિગ્રહ કરવો. ૫૩,૫૪ વળી તું પ્રતિજ્ઞા કર કે "હું મન, વાણી અને કર્મ વડે પૃથ્વીમાં વેદનું રક્ષણ કરીશ." વળી દંડનીતિના આશ્રયવાળો નીતિશાસ્ત્રમાં જે ધર્મ કહેલો છે, તે હું નિઃશંક થઇને આચરીશ; પણ ઇંદ્રિયોના વશમાં થઇને નહિ વર્તું. ૫૬ હું બ્રાહ્મણોને દંડ નહિ કરૂં. સમગ્ર લોકોનું વર્ણસંકર થવાથી રક્ષણ કરીશ, હે પરમ તપવાળા રાજન્! એ પ્રકારે તું પ્રતિજ્ઞા કર." પછી વેનનો તે પુત્ર ઋષિઓ તથા દેવ આદિક સર્વને કહેવા લાગ્યો કે "હે પુરૂષશ્રેષ્ઠો! મહાભાગ બ્રાહ્મણો સર્વદા મ્હારે નમન કરવા યોગ્ય છે." ૫૮ ત્યારે તે બ્રહ્મવાદી મુનિઓ બોલ્યા કે "હે વૈન્ય! વારૂં, તું એમ આચરણ કરજે!" પછી વેદના ભંડારરૂપ શુક્રાચાર્ય તેના પુરોહિત થયા. ૫૯ સરસ્વતીના પુત્રનો સમુદાય, વાલખિલ્ય તેના મંત્રીઓ થયા; ભગવાન ગર્ગ મહર્ષિ તેના જોશી થયા. ૬૦ લોકોમાં 'પોતાના સહિત આઠમો' એવું જે પરમ વચન સંભળાય છે, તે આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયું, એટલે પ્રથમ વિષ્ણુ, વિષ્ણુથી બીજો વિરજા, ત્રીજો કીર્તિમાન્, ચોથો કર્દમ, પાંચમો અનંગ, છઠ્ઠો અતિબળ, સાતમો વેન અને આઠમો પૃથુ. એ આઠમો પૃથુ, વિષ્ણુનો અવતાર છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. એ પૃથુની પહેલાં ઉપજેલા સૂત અને માગધ તેના યશ ગાનારા થયા. ૬૧ તેઓના ઉપર પ્રસન્ન થઇ તે વેનના પુત્ર પૃથુએ, સૂતને અનૂપદેશ (કચ્છ), અને માગધને મગધ દેશ આપ્યો. ૬૨ પછી પૃથુએ, સારી રીતે ખાડા–ટેકરા મટાડીને પૃથ્વીને સમાન કરી. પહેલાં પૃથ્વી બહુ ખાડા–ટેકરાવાળી હતી, એવું આપણે સાંભળ્યું છે. ૬૩ સર્વે મન્વતરોમાં પૃથ્વી વિષમ (ખાડા–ટેકરાવાળી) થઇ જાય છે, હે મહારાજ! પછી પૃથુએ પોતાના ધનુષ્યના અગ્ર ભાગ વડે પર્વત સમુદાયને પૃથ્વીમાંથી ઉંચકી કાઢયા તેથી પર્વતો વૃદ્ધિ પામ્યા. પછી વિષ્ણુ, ઇંદ્ર અને બીજા દેવોની સાથે મળીને ઋષિઓએ, બ્રાહ્મણોએ અને પ્રજાપતિઓએ તેનો અભિષેક કર્યો. હે પાંડવ! નદીઓનો સ્વામી સમુદ્ર, ઉત્તમ પર્વત હિમાલય, અને સાક્ષાત્ પૃથ્વી, રત્નો લઇને તેને અર્પણ કરવા આવી. હે યુધિષ્ઠિર! ઇંદ્રે, તેને અખૂટ ધન આપ્યું. ૬૪–૬૭. સુવર્ણમય મેરૂ પર્વતે, સુવર્ણ અર્પણ કર્યું. યક્ષ અને રાક્ષસના સ્વામી ભગવાન કુબેરે, ધર્મ, અર્થ અને કામમાં સામર્થ્યવાળું ધન આપ્યું; તથા હે પાંડવ! કરોડો ઘોડા, રથ, હાથી અને પાયદળ, એ સર્વ પૃથુના ચિંતવન કરતાંમાંજ પ્રકટ થયું. રાજા પૃથુના રક્ષણથી તેના રાજ્યમાં જરાવસ્થા બાધ કરતી નહોતી, દુકાળ પડતો નહોતો, તેમ આધિ અને વ્યાધિ પણ રહ્યાં નહોતાં. ૬૮–૭૦ વળી સર્પ આદિ પેટે ચાલનારાં પ્રાણીથી, ચોરથી કે, અરસપરસ મનુષ્યોથી તેના રાજ્યમાં ભય ઉપજતો નહોતો. ૭૧ તે રાજા, જ્યારે સમુદ્ર ઉપર થઇને જવાની ઇચ્છા કરતો, ત્યારે તેના પગ નીચેનું જળ સ્થિર થઈ જતું હતું

અર્થાત્ જળ ઉપર તે ચાલી શકતો હતો, પર્વતોમાં થઇને જવું હોય, ત્યારે પર્વતો તેને માર્ગ આપતા હતા અને તેના રથની ધ્વજાનો ભંગ થતો નહોતો. ૭૨ તેણે, આ પૃથ્વીને દોહીને સત્તર પ્રકારનાં ધાન્ય પ્રાપ્ત કર્યાં અને યક્ષ, રાક્ષસ તથા નાગ, એમણે જે જે ઇચ્છ્યું તે તે તેમાંથી પ્રાપ્ત કર્યું. ૭૩ તે મહાત્માએ, આ મૃત્યુલોકને અત્યંત ધર્મવાન કર્યો અને સર્વ પ્રજાને રંજન કરી, તેથી એ "રાજા" એ પ્રકારે કહેવાયો. ૭૪ (તેણે બ્રાહ્મણોનું ક્ષત (પ્રહાર–ઘા)થી રક્ષણ કર્યું માટે તે "ક્ષત્રિય" કહેવાયો અને આ લોકમાં ધર્મ પ્રથિત કર્યો (વિસ્તાર પમાડ્યો) માટે "પૃથુ" કહેવાયો તથા તેના સંબંધથી ઘણા આચાર્યોએ ધરતીને "પૃથ્વી" એવું નામ આપ્યું.) હે ભારત ! સનાતન વિષ્ણુએ, પોતેજ એને રાજ્યાસન ઉપર સ્થાપન કર્યો અને 'ત્હારૂં કોઈ ઉલ્લંઘન કરશે નહિ' એવી મર્યાદા કરી. ૭૫ તેના તપ વડે ભગવાન વિષ્ણુ, રાજાના દેહમાં રહેલા છે અને તેથી જગત રાજાને 'મનુષ્યોનો દેવ માનીને' દેવની પેઠે નમે છે. ૭૬ હે રાજન્ ! દંડનીતિ વડે નિરંતર રાજાએ, આ જગતનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. દૂત મોકલીને તેમના ફરવા વડે લોકનું વૃત્તાંત જાણવાથી રાજાની કોઇ ધર્ષણા કરી શકતું નથી. ૭૭ (મન અને કર્મ જેનાં સમાન છે એવા રાજાનાં શુભ કર્મનું ફળ શુભજ થાય છે. દેવના સમુદાય વિના બીજા સર્વે લોકો રાજાના વશમાં રહે છે તેનું શું કારણ છે ? એનું કારણ એ છે કે, વિષ્ણુના કપાળમાંથી સુવર્ણનું કમળ થયું; તે કમળમાં ધર્મનું પાલન કરનારી લક્ષ્મીદેવી ઉત્પન્ન થઈ; હે પાંડવ ! ધર્મયુક્ત લક્ષ્મીથકી અર્થ ઉત્પન્ન થયો, તે અર્થમાંથી ધર્મ અને અર્થ તથા રાજ્યલક્ષ્મી ઉત્પન્ન થઈ; હે તાત ! તપસ્વી પુરૂષ, પુણ્યનો ક્ષય થવાથી સ્વર્ગલોકમાંથી પૃથ્વીમાં આવે છે અને તે દંડનીતિમાં પ્રવીણ એવો રાજા થાય છે. તે પુરૂષ, પૃથ્વીમાં વિષ્ણુની મહત્તા વડે યુક્ત થાય છે, બુદ્ધિમાન થાય છે તથા માહાત્મ્ય પામે છે. દેવતાઓએ રાજાને સર્વના ઉપરીપણામાં સ્થાપન કરેલો છે, માટે કોઇ તેનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી, તથા આખું ભૂમંડળ તેના વશમાં રહે છે; માત્ર તેનામાં આ જગતનું નિર્માણ કરવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. હે રાજન્ ! શુભ કર્મનું ફળ શુભજ થાય છે; કેમ કે રાજાએ, પૂર્વે શુભ કર્મ કરેલાં છે, માટે બીજા પુરૂષોની સાથે સરખાવતાં તે તુલ્ય છતાં, અને એક છતાં પણ આ ભૂલોક તેની આજ્ઞામાં રહે છે. જે પુરૂષ, રાજાનું સૌમ્ય, સુંદર, અર્થવાળું અને રૂપવાળું મુખ જુએ છે તે તેના વશમાં થાય છે. તેનો દંડ ભારે છે માટેજ અત્યંત સ્પષ્ટ લક્ષણવાળી તથા જેણે આ લોકવ્યવહારનો વિસ્તાર કર્યો છે તેની નીતિ લોકમાં ટકી રહેલી છે અને અત્યંત અનાચાર થતો નથી. હે યુધિષ્ઠિર ! એ દંડનીતિના ગ્રંથમાં પુરાણોની ઉત્પત્તિ, મહર્ષિઓની ઉત્પત્તિ, તીર્થના અને નક્ષત્રોના વંશ કહેલા છે. વળી તેમાં ચાર આશ્રમ, ચાર અગ્નિહોત્ર, ચાર વર્ણ અને ચાર વિદ્યાઓ; એ સર્વ કહેલાં છે. તેમાં ઇતિહાસો, વેદ, સમગ્ર ન્યાય, તપ, જ્ઞાન, અહિંસા, સત્ય, અસત્ય અને ઉત્તમ નીતિ કહેલી છે. વૃદ્ધની સેવા, દાન, શૌચ, ઉદ્યોગ, સર્વ ભૂત ઉપર દયા, અને સર્વ મંત્રો વર્ણવેલા છે. હે પાંડવ ! બ્રહ્મદેવના કરેલા તે શાસ્ત્રમાં જે કાંઇ પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલું છે, તે સર્વ કહી બતાવેલું છે એમાં સંશય નથી.) હે પૃથ્વીપતે ! તે (શાસ્ત્ર ઉપર)થી જગતમાં પંડિતો 'રાજા' એવો શબ્દ બોલે છે, તથા દેવ અને નરદેવ (રાજા)ને તુલ્ય ગણે છે. ૭૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મેં રાજાઓના મહત્વ વિષે સંપૂર્ણ રીતે તને કહ્યું: હવે એમાં બીજું શું બાકી રહેલું છે ?" ૭૯.

एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्त्वं प्रतिराजसु ।
कार्त्स्न्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्त्तते ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सूत्राध्याये गुर्जरभाषायां एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

અધ્યાય ૬૦ મો—ચાતુર્વર્ણ્યના ધર્મ.

वैशंपायन उवाच ॥ ततः पुनः स गांगेयमभिवाद्य पितामहम् ॥
प्रांजलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—પછી યુધિષ્ઠિર, નમ્ર થઇ, હાથ જોડીને ગંગાના પુત્ર, પિતામહ ભીષ્મને પુનઃ પૂછવા લાગ્યા કેઃ "સર્વે વર્ણોના કેવા ધર્મ છે? તથા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર; એ ચારે વર્ણના જૂદા જૂદા ધર્મ કેવા છે? વળી ચારે વર્ણના આશ્રમો, જેવા કે બ્રાહ્મણના ચાર આશ્રમ, ક્ષત્રિયના ત્રણ, વૈશ્યના બે અને શૂદ્રનો એક આશ્રમ, એ આશ્રમના ધર્મ શા છે? તથા રાજધર્મ કયા કયા છે? ૧,૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! શું કરવાથી દેશ વૃદ્ધિ પામે? શું કરવાથી રાજા વૃદ્ધિ પામે? નગરના લોકો તથા સેવકો શા ઉપાયથી વૃદ્ધિ પામે? તે મને કહો. ૩ વળી કોશ, દંડ અને દુર્ગ કેમ વૃદ્ધિ પામે? તથા સહાયક, મંત્રીઓ, ઋત્વિક્, પુરોહિત અને આચાર્ય, કેવા હોય તો તેને તજવા ઘટે છે? તે કહો. ૪ હે પિતામહ! રાજાએ, કયી આપત્તિમાં કોના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો? અને કોનાથી આત્માનું દઢપણે રક્ષણ કરવું? તે મને કહો." ૫ ભીષ્મ કહે છેઃ—"હું, મહાત્મા ધર્મને, જગતના સરજનારા શ્રીકૃષ્ણને, અને બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરીને સનાતન ધર્મ કહું છું. ૬ અક્રોધ, સત્ય વચન, રૂડે પ્રકારે અન્નાદિના વિભાગ કરવા, ક્ષમા, પોતાની સ્ત્રીઓમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી, પવિત્ર રહેવું, કોઇનો દ્રોહ ન કરવો, સરળ સ્વભાવવાળા થવું, જેમનું ભરણ-પોષણ કરવું ઘટે છે તેમનું ભરણપોષણ કરવું; એ નવ ધર્મ તો સર્વે વર્ણને આચરવા યોગ્ય છે. ૭ હવે હું તને કેવળ બ્રાહ્મણનાજ ધર્મ કહું છું. હે મહારાજ! બ્રાહ્મણનો પુરાતન ધર્મ ઇંદ્રિયદમન છે, તથા બીજો ધર્મ વેદાધ્યયન છે અને તે અધ્યયન કર્મથીજ નૈષ્ઠિક બ્રાહ્મણ કૃતાર્થ થાય છે. ૮ પોતાના કર્મમાં વર્તતાં અને દુષ્કર્મને નહિ આચરતાં તથા પ્રજ્ઞાનરૂપ આનંદમાં તૃપ્ત રહેતાં, શાંત બ્રાહ્મણને જો પોતાની મેળે અનાયાસે વિત્ત આવી મળે, તો તેણે સ્ત્રી કરવી અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી. તેણે દાન કરવું; યજ્ઞ કરવો; અન્નાદિના તથા ધનના વિભાગ કરીને પછી ભોજન કરવું; એમ સત્પુરૂષો કહે છે. ૯,૧૦ બ્રાહ્મણ પોતાના અધ્યયન કર્મથી સ્થિર થયો હોય, અર્થાત્ નિવૃત્તિ પામ્યો હોય, ત્યારે તેણે બીજાં કૃત્ય કરવાં અથવા ન પણ કરવાં; કેમ કે બ્રાહ્મણ, એ જગતનો મિત્ર—દેવ પણ કહેવાય છે. ૧૧ હે ભારત! ક્ષત્રિયનો જે ધર્મ છે, તે પણ તને કહું છું. હે રાજન્! ક્ષત્રિયે, દાન આપવું પણ યાચના કરવી નહિ; યજ્ઞ કરવો પણ કરાવવો નહિ. ૧૨ ક્ષત્રિયે, ભણવું પણ ભણાવવું નહિ અને પ્રજાનું પાલન કરવું. નિરંતર ચોર અને લુંટારાનો વધ કરવામાં ઉદ્યોગી રહેવું તથા સંગ્રામમાં પરાક્રમ કરવું. ૧૩ જે ક્ષત્રિયો, યજ્ઞ કરીને યજન કરે છે, જે ક્ષત્રિયો, વેદ ભણેલા છે, જે ક્ષત્રિયો, સંગ્રામમાં જય મેળવનારા છે, તે ક્ષત્રિયોજ લોકને જીતવામાં

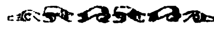
સર્વોત્તમ ગણાય છે. ૧૪ શરીર પર ઘા લાગ્યા સિવાય જે ક્ષત્રિય, સંગ્રામમાંથી પાછો ફરે છે, તેનું કર્મ પુરાતન પંડિતો વખાણતા નથી. ૧૫ એ પ્રમાણે ક્ષત્રિય જાતિનો માર્ગ મુખ્યત્વે કહેલો છે; ચોરોને હણવા સિવાય ક્ષત્રિયનું બીજું ઉત્તમ કૃત્ય નથી. ૧૬ દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞ, એ ત્રણ કર્મ કરવાથી રાજાનું કલ્યાણ થાય છે, પણ વિશેષ ધર્મ સધાતો નથી; માટે ધર્મની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ વિશેષે કરીને ધર્મયુદ્ધ કરવું જોઇએ. ૧૭ રાજાએ પોતાની પ્રજાને પોતપોતાના ધર્મમાં સ્થાપન કરીને તમામ શમ ગુણમાં રહેલાં કર્મ ધર્મ વડે કરવાં. ૧૮ ક્ષત્રિય, જ્યારે પ્રજાપાલનરૂપ કર્મથી નિવૃત્તિ પામ્યો હોય, ત્યારે તેણે બીજું કાંઇક કર્મ કરવું અથવા ના પણ કરવું; કેમ કે, ક્ષત્રિય ઇંદ્ર દેવ કહેવાય છે. ૧૯ હું વૈશ્યનો સનાતન ધર્મ પણ તને કહીશ; વૈશ્યે, દાન કરવું; અધ્યયન કરવું; યજ્ઞ કરવો તથા પવિત્ર રીતિ વડે ધનનો સંચય કરવો, એ તેના ધર્મ છે. ૨૦ વળી વૈશ્યે, ઉદ્યોગી થઇને સર્વે પશુઓને પાળવાં તથા પિતાની પેઠે પશુઓની સંભાળ લેવી. એ સિવાય જો બીજું કર્મ કરે, તો તે વિકર્મ એટલે ઉલટું કર્મ કર્યું, એમ જાણવું. ૨૧ વૈશ્ય, પશુનું પાલન કરવા વડે મોટું સુખ પામે છે; કેમ કે પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરીને તેમાં વૈશ્યને પશુઓ આપેલાં છે. ૨૨ તથા બ્રાહ્મણને અને ક્ષત્રિયને બીજી સઘળી પ્રજા આપેલી છે. હવે તે વૈશ્યની વૃત્તિ તથા જીવિકા કહું છું. ૨૩ વૈશ્ય, છ ગાયો પાળે, ત્યારે તેણે તેમાંથી એક ગાયનું દૂધ પોતાના નિર્વાહને અર્થે લેવું; અને સો ગાય પાળનાર વૈશ્યે, એક બળદની જોડ રાખવી. વેપારમાં લાભ થયો હોય તેમાંથી સાતમો ભાગ પોતાના નિર્વાહને અર્થે લેવો. તેજ પ્રમાણે શીંગડાંવાળાં પશુ અને ખરીવાળાં પશુ તથા કારીગરીના કાર્યોમાંથી પણ લાભ મળે, તેનો સાતમો ભાગ લેવો. ઘાસ-દાણા વગેરેના વેપારમાંથી પણ સાતમો ભાગ લેવો. તેણે ઘાસ અને સર્વ દાણાનો વાર્ષિક સંગ્રહ કરવો. ૨૪ વૈશ્યે "મ્હારે પશુ પાળવાં નથી" એવી ઇચ્છા રાખવી નહિ; તથા જ્યાં સુધી વૈશ્ય, પશુ રાખવાને માટે ઇચ્છા રાખતો હોય, ત્યાં સુધી બીજાએ પશુ કોઈ પ્રકારે રાખવું નહિ. ૨૫ હે ભારત! હું શૂદ્રનો ધર્મ પણ તને કહીશ. બ્રહ્મદેવે, શૂદ્રને પ્રજાઓનો દાસ કલ્પ્યો છે. ૨૬ માટે શૂદ્રે ત્રણે વર્ણની સેવા કરવી જોઇએ. ત્રણે વર્ણની સેવા કરવાથીજ તે મોટું સુખ પામશે. ૨૭ શૂદ્રે ત્રણ વર્ણને અનુક્રમે સેવવા. શૂદ્રે, કોઇ દિવસ કોઈ પણ પ્રકારે સંચય તો કરવોજ નહિ. ૨૮ જે શૂદ્ર, પોતાથી ઉત્તમ વર્ણનું ધન લઇને પોતાના સ્વાધીનમાં રાખે છે તેને પાપી જાણવો. પણ જે ધર્મી શૂદ્ર હોય, તેણે રાજાએ આજ્ઞા આપેલા નિવાસસ્થળમાં વસવું. ૨૯ હવે તે શૂદ્રની વૃત્તિ તથા તેની ઉપજીવિકા કહું છું; ત્રણે વર્ણની પ્રજાએ, અવશ્ય શૂદ્રનું પોષણ કરવું જોઇએ. ૩૦ (તેમણે પોતાની સેવા કરનાર શૂદ્રને વાપરેલી અને જૂની થયેલી છત્રીઓ, વીરણવાળાના પડદા, જોડા, વીંજણા વગેરે આપવાં.) બ્રાહ્મણે, શૂદ્રને ફાટી ગયેલાં અને નહિ પહેરવા લાયક લૂગડાં હોય તે આપવાં; અને તે તેનું ધર્મથી મેળવેલું ધન સમજવું. ૩૧ શૂદ્ર સેવા કરવાની ઇચ્છાથી ગમે તે બ્રાહ્મણની પાસે આવે, તો બ્રાહ્મણે પોતાની મેળે તે શૂદ્રની વૃત્તિની કલ્પના કરવી; કેમ કે ધર્મને જાણનારા પુરૂષોએ, તેની વૃત્તિ કોઈ સ્થળમાં નિરાળી બતાવી નથી. ૩૨ પુત્ર વિનાના શૂદ્રને ખાવાનું આપવું. વૃદ્ધ અને દુર્બળનું પોષણ કરવું. શૂદ્રે પણ ગમે તેવી આપત્તિ આવી પડે તથાપિ સ્વામીનો કદાપિ ત્યાગ કરવો નહિ. ૩૩ જ્યારે સ્વામીના દ્રવ્યનો ક્ષય થાય, ત્યારે પોતાના કુટુંબનું પોષણ

કરતાં વધેલા દ્રવ્યથી સ્વામીનું પોષણ કરવું. ધન ઉપર શૂદ્રનું સ્વામીપણું નથી માટે શૂદ્રે, મેળવેલા ધન ઉપર તેના ધણીનો હક છે. ૩૪ જે યજ્ઞ ત્રણે વર્ણને કરવાના કહ્યા છે તે તેણે પણ કરવા, પરંતુ સ્વાહા અને વષટ્ આદિનો ઉચ્ચાર અને વેદમંત્રો બોલવા નહિ, અર્થાત્ મંત્ર વિના તેને યજ્ઞ કરવાનો કહેલો છે. ૩૫ (એટલા માટે શૂદ્રે વેદોક્ત વિધિથી વ્રત કરવાં નહિ કે યજ્ઞ કરવો નહિ, પણ વૈશ્વદેવ, ગ્રહશાંતિ વગેરે ક્ષુદ્ર યજ્ઞ કરવા તથા તેવા યજ્ઞની દક્ષિણામાં બસો છપ્પન (૨૫૬) મુઠી અનાજ આપવું. પૈજવન નામે એક શૂદ્રે, જે પ્રમાણે વેદમાં ઇંદ્ર અને અગ્નિ સંબંધી વિધિ કહેલો છે તે પ્રમાણે, યજ્ઞ કર્યો હતો, પરન્તુ મંત્રરહિત વિધિ કરીને એક લાખ પૂર્ણ પાત્ર એટલે ૨૫૬૦૦૦૦૦ (બે કરોડ અને છપ્પન લાખ) મુઠી ધાન્યની દક્ષિણા આપી હતી. શૂદ્ર છતાં તેને યજ્ઞનું ફળ ન મળે એમ સમજવું નહિ, કેમ કે સર્વે વર્ણનો તે સેવક છે, માટે સ્વામીના કરેલા યજ્ઞનો ફળભાગ તેને પણ મળે છે. વળી શ્રદ્ધા વડે ગુરૂ અને અગ્નિની સેવા કરવાથી ઉપલોકને અગ્નિઓએ બ્રહ્મવિદ્યા આપી હતી, એ પ્રમાણે શ્રદ્ધાથી બ્રાહ્મણાદિનું સેવન કરનારા શૂદ્રને પણ બ્રાહ્મણે કરેલા યજ્ઞના ફળનો ભાગ મળે છે. કેમ કે, સર્વે યજ્ઞોમાં શ્રદ્ધા–યજ્ઞ સર્વથી ઉત્તમ ગણાય છે. યજ્ઞ કરનારાઓનું દૈવત શ્રદ્ધા છે તથા જે કાંઈ પવિત્ર છે તે પણ તેજ છે; તેમજ બ્રાહ્મણ પણ સર્વનું દૈવત છે અને પોતપોતામાં તેઓ પરસ્પર દૈવત છે. ત્રણે વર્ણની પ્રજાઓમાં બ્રાહ્મણોએ, સંતાન ઉત્પન્ન કર્યા છે, માટે શૂદ્રાદિક સર્વે તે તે કામનાઓ ધારી સાવધાન થઇને યજ્ઞ કરે છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મણથી છે માટે યજ્ઞ કરવાનો તેમને અધિકાર છે. વળી બ્રાહ્મણ દેવના પણ દેવ છે; " તે જે બોલશે તે ત્હારૂં પરમહિત છે " એમ કહ્યું છે માટે ત્રણે વર્ણના શ્રૌત અને સ્માર્ત યજ્ઞો કેવળ પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરેલા નથી. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદને જાણનારા બ્રાહ્મણને દેવની પેઠે પૂજવો પણ જે ઋગ્, યજુર્ અને સામવેદ નથી જાણતો એવા શૂદ્રનો પણ પ્રજાપતિ દેવતા છે. હે ભારત ! હે તાત ! સર્વે વર્ણોને માનસિક યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે પણ તેવા માનસયજ્ઞમાં દેવતાઓ કે, બીજા લોકો ભાગ લેવાને ઇચ્છતા નથી. દેવતાઓ, શ્રદ્ધારૂપ યજ્ઞમાં ભાગ લેવા ઇચ્છા કરે છે માટે સર્વે વર્ણોમાં શ્રદ્ધા યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. કોઇ કહેશે કે, અગ્નિહીન શૂદ્રનો પાક યજ્ઞ (શૂદ્રયજ્ઞ)માં શી રીતે અધિકાર છે ? તે વિષે એવું સમાધાન છે કે, ત્રણે વર્ણનું દૈવત બ્રાહ્મણ છે અને બ્રાહ્મણ બીજી વર્ણોને ઉદ્દેશીને પરાપૂર્વથી યજ્ઞાદિ કર્મ કરે છે. માટે બ્રાહ્મણદ્વારા તે કરાવનારને તેનું ફળ લેવાનો અધિકાર છે. શ્રૌતઅગ્નિ વિના દક્ષિણાગ્નિને અર્થે વૈશ્યના ઘરમાંથી આણેલો અગ્નિ વૈશ્ય કહેવાય છે તેથી તે અધમ છે, માટે બ્રાહ્મણજ ત્રણે વર્ણમાં યજ્ઞનો કરનાર છે. એમ હોવાથી બધીએ વર્ણો મૂળે બ્રાહ્મણમાંથી ઉપજેલી છે, માટે વર્ણ અને જ્ઞાતિઓ ઉત્તમ છે (સાધુ છે) તથા યજ્ઞ કરવાના અધિકારવાળી છે; અહીં ઉદાહરણ એવું સમજવું કે, જેમ અકાર અક્ષર તમામ વાણીરૂપ છે, અર્થાત્ તે એકજ અક્ષર તમામ સ્પર્શ, ઉષ્મ, અર્ધસ્વર વગેરેથી પ્રગટ કરાય છે. વળી જેમ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ જૂદા છતાં, પણ એકજ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમ એકજ બ્રાહ્મણ જૂદી જૂદી વર્ણોમાં 'અ'કાર ઉપરથી તેમનો વિસ્તાર છે–વ્યાપી રહેલો છે, એમ સમજવું. હે રાજેંદ્ર ! યજ્ઞ કરવાને ઇચ્છતા વાનપ્રસ્થ મુનિઓએ કરેલી યજ્ઞની સ્તુતિના શ્લોકો આ સ્થળમાં પ્રાચીન વાર્તાઓ જાણનારા બોલે છે, તે એવા છે કે–

સૂર્ય ઉદય પામ્યો હો અથવા ન ઉદય પામ્યો હો તથાપિ શ્રદ્ધાયુક્ત થઇને અને ઇંદ્રિયો વશમાં રાખીને ધર્મ વડે જે અગ્નિમાં હોમ કરે છે, તે ઉત્તમ કૃત્ય કરે છે; કેમ કે શ્રદ્ધા એજ મોટું કારણ છે. રૌદ્ર, ગલિત, સદ્વાયવ્ય, ઉપાસૃષ્ટ, ઇત્યાદિ સોળ પ્રકારના અગ્નિહોત્ર ઋગ્વેદના બ્રાહ્મણમંત્રોમાં કહ્યા છે; તેમાં વિષ્પંદમાન, સ્કન્ન, એવા એવા વાયુદેવતા સંબંધી અગ્નિહોત્ર છે. એ અગ્નિહોત્ર આદ્ય એટલે પ્રથમના કહેવાય છે; જે અસ્કન્ન એટલે યથાવિધિ હોમ કરેલો અગ્નિહોત્ર છે તે ઉત્તમ અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં કર્મફળ આપનારાં અનેક પ્રકારનાં યજ્ઞનાં રૂપ છે. જે બ્રાહ્મણ, એવા યજ્ઞનાં સોળે સ્વરૂપને જાણે છે તથા જ્ઞાનના નિશ્ચય વડે જેનું મન નિશ્ચિત છે એવો શ્રદ્ધાવાળો બ્રાહ્મણ હોમ કરવાને યોગ્ય છે. ચોર હો પાપી હો કે, અત્યંત પાપકર્મ કરનારો હો તથાપિ જે, યજ્ઞસ્વરૂપ વિષ્ણુને દાન આદિ કર્મ વડે પૂજવાને ઇચ્છે છે તેને સજ્જનજ કહેલો છે. ઋષિઓ એવા પુરૂષનાં વખાણ કરે છે અને કહે છે કે, એ બહુ ઉત્તમકર્મ છે એમાં સંશય નથી. માટે સર્વે વર્ણના લોકોએ, સર્વ પ્રકારે અને સર્વ સમયે યજ્ઞ કરવો એ નિશ્ચય છે. યજ્ઞસમાન ત્રણે લોકમાં કાંઇ છે નહિ એ નિશ્ચય જાણવું. માટે પુરૂષે પારકો ઉત્કર્ષ સહન ન થવાનો દુર્ગુણ તજીને શ્રદ્ધા વડે પવિત્ર થયેલા યજ્ઞનો આશ્રય કરીને શક્તિ પ્રમાણે અને ઇચ્છા પ્રમાણે યજ્ઞ કરવો, એમ મુનિઓ કહી ગયા છે.”

तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानसूयता ।
श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति यथेच्छया ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथनं नाम गुर्जरभाषायां षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

અધ્યાય ૬૧ મો–આશ્રમોના ધર્મ.

भीष्म उवाच ॥ आश्रमाणां महाबाहो शृणु सत्यपराक्रम ।
चतुर्णामपि नामानि कर्माणि च युधिष्ठिर ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ—“ હે મહાબાહો ! સત્ય પરાક્રમવાળા યુધિષ્ઠિર ! હું ચારે આશ્રમોનાં નામ તથા તેમનાં કર્મ પણ તને કહું તે સાંભળ. ૧ પહેલો બ્રાહ્મણોએ પસંદ કરેલો આશ્રમ બ્રહ્મચર્ય, બીજો મોટો આશ્રમ ગાર્હસ્થ્ય, ત્રીજો વાનપ્રસ્થ અને ચોથો સંન્યસ્ત; એ ચાર આશ્રમ છે. ૨ જટા ધારણ કરવાનો સંસ્કાર જેમાં રહેલો છે એવું દ્વિજાતિપણું પામીને તથા આધાનાદિ કર્મને પામીને અને વેદનું અધ્યયન કરીને, સ્ત્રી સહિત કે સ્ત્રી વિનાનો જે પુરૂષ, આત્મવાન અને જીતેંદ્રિય હોય તેણે, ગૃહસ્થાશ્રમથી કૃતકૃત્ય થઇને વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ધારણ કરવો. ૩,૪ તે આશ્રમમાં ધર્મને જાણનારા તથા ઉર્ધ્વરેતા પુરૂષે, વાનપ્રસ્થને ઉપયોગી આરણ્યક વગેરે શાસ્ત્ર ભણીને તથા તે પ્રમાણે આચરીને સંન્યસ્ત આશ્રમ લેવો; તે વડે અક્ષર બ્રહ્મમાં લીન થઈ જવાય છે અર્થાત્ કૈવલ્ય (મુક્તિ) મળે છે. ૫ હે રાજન્ ! ઉર્ધ્વરેતા મુનિઓને પણ દ્વિજાતિપણું ધારણ કરવા વગેરેજ નિમિત્ત મોક્ષ પ્રાપ્તિને અર્થે ઉપયોગનાં છે, માટે પંડિત બ્રાહ્મણે તેમજ કરવું. ૬ અથવા હે પૃથ્વીપતે !

મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા બ્રાહ્મણને, પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ધારણ કર્યા પછી અને આચર્યા પછી સંન્યસ્ત ધારણ કરવાનો અધિકાર છે. ૭ ભૈક્ષચર્યાના એ આશ્રમમાં સૂર્ય અસ્ત થયો એટલે શયન કરવું, કોઇની આશા રાખવી નહિ, નિવાસ સ્થળ કરવું નહિ, જે મળે તે ઉપર ગુજારો કરવો, ઇંદ્રિયોનું દમન કરવું તથા તેના ઉપર જય મેળવવો, મુનિએ એવી વર્તણુંક રાખવી. ૮ મોક્ષના આશ્રમને પામેલો જે બ્રાહ્મણ, સર્વ આશાઓનો ત્યાગ કરે, સર્વ વસ્તુમાં સમાન બુદ્ધિ રાખે, ભોગનો ત્યાગ કરે, અને વિકારનો ત્યાગ કરે, તે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે. ૯ હવે ગૃહસ્થાશ્રમીની મુક્તિ કેવી રીતે થાય તે કહું છું. સર્વે વેદનો અભ્યાસ કરીને, સર્વ કૃત્યથી પરવારીને, સંતાનની ઉત્પત્તિ કરીને અને સુખ ભોગવીને જે મનુષ્ય, મુનિઓએ, પણ દુઃખ વડે સેવેલા ગૃહસ્થના ધર્મનું સાવધાન થઇને આચરણ કરે છે, તે મુક્તિ પામે છે. ૧૦ વળી ગૃહસ્થાશ્રમવાળા પુરૂષે, પોતાની સ્ત્રીથીજ સંતુષ્ટ રહેવું જોઇએ; ઋતુકાળમાં સ્ત્રીનો સંગમ કરવો જોઇએ; નિયોગ ધર્મનું સેવન કરવું, શઠ અને કુટિલ થવું નહિ; નિયમિત ભોજન કરવું; દેવ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી: કૃતજ્ઞ, સત્ય બોલનારા, કોમળ અંતઃકરણના અને ક્ષમાવાળા થવું. ૧૧ દુષ્ટ આચરણ કરવું નહિ. ઇંદ્રિયદમનના કર્મમાં ગુરૂ અને શાસ્ત્રની આજ્ઞા પાળનાર થવું; દેવને તથા પિતૃઓને બળિદાન આપવાના કર્મમાં સાવધાન થવું; નિરંતર બ્રાહ્મણોને અન્નદાન આપવું; ઇર્ષ્યાનો ત્યાગ કરવો; સર્વે આશ્રમના મનુષ્યો, જે ઇશ્વરના નિમિત્તથી માગવા આવે તેને અન્ન વગેરે આપવું; તથા દરરોજ વૈદિક કર્મ આચરવામાં ચિત્ત રાખવું. ૧૨ હે તાત ! મોટા પ્રભાવવાળા મહર્ષિઓએ, મોટા અર્થવાળું અને અત્યંત તપયુક્ત, નારાયણગીત (નારાયણે કહેલો શ્લોક) કહેલું છે, તે તને કહી સંભળાવું છું તે સાંભળ. ૧૩ ગૃહસ્થાશ્રમી પુરૂષે સત્ય બોલવું, નમ્રતા અને સરળતા રાખવી, અતિથિનું પૂજન કરવું, ધર્મ આચરવો, અર્થ (દ્રવ્ય)નું ઉપાર્જન કરવું, પોતાની સ્ત્રીના વિષે કામ ભોગવવો તથા આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ ભોગવવાં; એમ મ્હારૂં માનવું છે. ૧૪ આ શ્રેષ્ઠ આશ્રમમાં વસનારા પુરૂષોએ, પુત્ર અને સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવું અને વેદનું અધ્યયન કરવું, એમ મોટા ઋષિઓએ કહેલું છે. ૧૫ એ પ્રમાણે જે બ્રાહ્મણ, યજ્ઞકર્મનું આચરણ કરીને વિધિપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમમાં નિવાસ કરે, તથા ન્યાયથી મળેલા ધન ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે તે સ્વર્ગ લોકમાં અત્યંત શુદ્ધ ફળને પામે છે. ૧૬ તેવા પુરૂષે, ઇચ્છેલા વિષયો, દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી તેને અક્ષય થઇને પ્રાપ્ત થાય છે તથા અનંતકાળ પર્યંત તે ભોગવે છે; કેમ કે તે વિષયોનાં નેત્ર, મસ્તક અને મુખ સર્વત્ર છે. તાત્પર્ય કે, તેવો પુરૂષ, જે સમયે જે વિષયનો સંકલ્પ કરે છે, તે તે સમયે તેને તે વિષય પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ હવે બ્રહ્મચારીની મુક્તિ વિષે પણ સાંભળ. બ્રહ્મચારી, સર્વ દેવનું એકલો સ્મરણ કરે તથા સર્વ મંત્રોનો એકલોજ જપ કરે, તથા એકજ આચાર્યની સેવા કરે. વળી મળરૂપ કાદવવાળો, નિરંતર વ્રત ધારણ કરનારો, નિરંતર દીક્ષા સહિત અને ઇંદ્રિયો વશમાં રાખનારો બ્રહ્મચારી, વેદની સેવા કરીને (અધ્યયન કરીને) નિરંતર નિત્યકૃત્ય કરતો રહે તથા ગુરૂની નિરંતર સેવા કરીને તેમને પ્રણામ કરે, એ તેનો ધર્મ છે. વળી તેણે પોતાના ષટ્કર્મમાં નિવૃત્તિ પામવી અને સર્વ જગ્યોએ પ્રવૃત્તિ રાખવી નહિ. ૧૮–૨૦ નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવારૂપ અધિકાર ધારણ કરવો નહિ અને શત્રુનું સેવન ન કરવું; હે તાત ! બ્રહ્મચારીના આશ્રમના એવા ધર્મ છે." ૨૧

न चरंस्त्वधिकारेण सेवते द्विषतो न च ।
एषोश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चतुराश्रमधर्मे गुर्जरभाषायां एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

અધ્યાય ૬૨ મો–આશ્રમ ધર્મ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ शिवान् सुखान्महोदर्कानहिंस्रान् लोकसंमतान् ।
ब्रूहि धर्मान् सुखोपायान्मद्विधानां सुखावहान् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–"હે પિતામહ! કલ્યાણ કરનારા, સુખ આપનારા, મોટા પ્રતાપવાળા, હિંસારહિત, લોકોએ માન્ય રાખેલા, સુખ વડે પાળી શકાય એવા અને મ્હારા સરખાને સુખ ઉપજાવે એવા ધર્મ કહો." ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ–"હે રાજન્! બ્રાહ્મણને માટે ચાર આશ્રમ કહ્યા છે; હે ભરતશ્રેષ્ઠ! બાકીના ત્રણ વર્ણના લોકો, તેનું અનુવર્તન કરતા નથી. ૨ કેમ કે, હે રાજન્! ક્ષત્રિયે આચરવા યોગ્ય અને સ્વર્ગ ફળને આપનારાં ઘણાં કર્મ છે તથા તે સર્વ ક્ષત્રિયે યથાવત્ આચરવાનાં છે પરંતુ તે કર્મ હિંસક છે, માટે બ્રાહ્મણને યોગ્ય નથી. એથી તું જે અહિંસક ધર્મ પૂછે છે, તે બ્રાહ્મણને યોગ્ય છે અને તું ક્ષત્રિય છે માટે ત્હારા તથા બ્રાહ્મણના ધર્મ એક હોઇ શકે નહિ. અર્થાત્ અહિંસા આદિ બ્રાહ્મણ ધર્મની સાથે ક્ષત્રિય ધર્મ સમાન થઈ શકતો નથી. ૩ પોતે બ્રાહ્મણ છતાં, ક્ષત્રિયનાં, વૈશ્યનાં કે શૂદ્રનાં કર્મ આચરનારો મંદ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ આ લોકમાં નિંદા પામે છે અને પરલોકમાં નરકમાં પડે છે. ૪ હે પાંડવ! લોકમાં દાસ, શ્વાન, વરૂ અને પશુની જે સંજ્ઞા પોતાનું કર્મ તજીને પરવર્ણનું કર્મ આચરનારા બ્રાહ્મણની પડેલી છે. ૫ ચારે આશ્રમોમાં રહેલા બ્રાહ્મણનાં પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, તર્ક અને સમાધિ એ ૭ કર્મ છે. તેમાં તેની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થયેલી હોવી જોઇએ; અને અહિંસારૂપ સર્વ ધર્મથી તે યુક્ત જોઇએ; વળી તે અચપળ (સ્થિર) બુદ્ધિવાળો અને પોતાના ચિત્તને જીતનારો થવો જોઇએ. એવા શુદ્ધ તથા તપમાં આસક્ત, તેમજ કામનાઓનો ત્યાગ કરનારા ઉદાર બ્રાહ્મણને અક્ષય્ય લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૬ જે પુરૂષ જે કાળમાં, જે નિમિત્તથી, જે સ્થળમાં, જેવું કર્મ કરે, તે પુરૂષ, ચિરકાળના અભ્યાસે કરીને તેને ગુણવાળું સમજે છે તથા તેવાજ ગુણસહિત તે કર્મ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭ (એ રીતે બ્રાહ્મણ, કર્મના યોગથી સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને હીન ધર્મમાં આનંદ માને છે. પણ ઉપર કહ્યું તે કારણથી તેને તજી શકતો નથી.) હે રાજેંદ્ર! હું, તને બ્રાહ્મણે, ન કરવા યોગ્ય કર્મ કહું છું. હે રાજન્! વ્યાજની ઉપજ, ખેતી, વેપાર, પશુ પાળવાં–પશુનો વેપાર કરવો કે, મૃગયા કરવી, એમાંથી ગમે તે પ્રકારે પણ જીવો ઉપર નિર્વાહ કરવો, એ સર્વની સાથે વેદાધ્યયન કે જે, પરમ શ્રેષ્ઠ છે તેની તુલના કરવી જોઇએ. ૮ કાળના ક્રમમાં આવેલો પુરૂષ પૂર્વજન્મ સંબંધી વાસનાના સમુદાયથી પ્રેરાઇને–કાળબળથી પ્રેરાઇને તે તે કાળને ઘટિત ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કર્મ કાળને આધીન થઇને કરે છે. અનંત કાળનાં પુણ્યવાળાં કે, અપુણ્યવાળાં તે

કર્મ દેહનો આરંભ કરનારાં છે, અને તે સર્વે અંતવાન છે, કેમ કે, દેહજ જ્યારે અંતવાન છે ત્યારે તે સંબંધી સુખ અને દુઃખ પણ અંતવાનજ છે. એ પ્રમાણે સર્વ દિશાએ પ્રવૃત્તિવાળો જીવલોક પોતપોતાના કર્મમાં આસક્ત છે." ૯—૧૦

अंतवंति प्रधानानि पुरा श्रेयस्कराणि च ।
स्वकर्मनिरतो लोको ह्यक्षरः सर्वतोमुखः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

અધ્યાય ૬૩ મો—વર્ણાશ્રમ ધર્મ.

भीष्म उवाच ॥ ज्याकर्षणं शत्रुनिबर्हणं च कृषिर्वणिज्या पशुपालनं च ॥
शुश्रूषणं चापि ततोर्थहेतोरकार्यमेतत्परमं द्विजस्य ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ—"બ્રાહ્મણે અત્યંત ન કરવા યોગ્ય આ કર્મ છેઃ-ધનુષ્યની પણછ ખેંચવી અર્થાત્ ધનુષ્ય ચઢાવીને તીર ફેંકવો, શત્રુઓનો નાશ કરવો, ખેતી કરવી, વેપાર કરવો, પશુ પાળવાં અને દ્રવ્યને અર્થે સેવા વૃત્તિ કરવી એ બ્રાહ્મણને અત્યંત અકાર્ય કર્મ છે. ૧ બુદ્ધિમાન અને ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણનાં ષટ્કર્મ કરવાં, તથા સંસારના કૃત્યથી પરવારી અરણ્યમાં વાસ કરવો (વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો) શ્રેષ્ઠ છે. ૨ તેણે રાજાની નોકરી ન કરવી, ખેતી કરીને ધન કમાવું નહિ, વેપારના માર્ગથી નિર્વાહ ચલાવવો નહિ, કુટિલતા રાખવી નહિ, જાર કર્મ કરવું નહિ અને વ્યાજ-વટંતરનો રોજગાર કરવો નહિ. ૩ હે રાજન્! બ્રાહ્મણ જાતિનો જે પુરુષ, દુરાચરણી અને ધર્મથી બાહ્ય થાય, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો સ્વામી થાય, ચાડીઆનું કર્મ કરે, નાચ કરનારો થાય અને એવું બીજું અયોગ્ય કર્મ કરે, તો તે તેથી શૂદ્રપણાને પામે છે—શૂદ્ર થાય છે. ૪ હે રાજન્! તેવો બ્રાહ્મણ, ગમે તે વેદનું અધ્યયન કરનારો હોય કે, વેદનું અધ્યયન કરનારો ન હોય, તથાપિ શૂદ્રોની સાથે તેને પણ, શૂદ્રની પેઠે જમાડવો. હે રાજન્! ઉપર કહ્યાં તેવાં કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણ શૂદ્ર સમાન થાય છે, માટે દેવકૃત્યમાંથી તેમનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. ૫ હે રાજન્! જે બ્રાહ્મણ, મર્યાદા રહિત, અપવિત્ર, ક્રૂર વૃત્તિવાળો, હિંસા કરનારો, ધર્મ તજીને પોતાની વૃત્તિ ચલાવનારો હોય, તેને જે હવ્ય અને કવ્ય આપવાનાં હોય છે, તે ન આપવાનાં થઇ જાય છે; અર્થાત્ દેવકૃત્યમાં અને પિતૃકૃત્યમાં તેવો બ્રાહ્મણ નિરૂપયોગી થાય છે. ૬ માટે હે રાજન્! ઇંદ્રિયદમન, પવિત્રતા, સરળતા આદિ બ્રાહ્મણના ધર્મ છેઃ-હે રાજન્! તેજ પ્રમાણે પૂર્વે બ્રહ્માએ બ્રાહ્મણના અર્થે આશ્રમો સરજેલા છે. ૭ જે પુરુષ, ઇંદ્રિયાદિ ગણનું દમન કરનારો, સોમરસનું પાન કરનારો, આર્ય પુરૂષોને યોગ્ય આચરણ કરનારો, સર્વના ઉપર દયા રાખનારો, સર્વ સુખ-દુઃખાદિનું સહન કરનારો, સર્વ આશા તજીને શાંતતાથી રહેનારો, સરળ સ્વભાવનો, કોમળ અંતઃકરણવાળો, મનુષ્યરૂપી ભાઇઓ ઉપર પ્રીતિ રાખનારો અને ક્ષમા કરનારો હોય તેનેજ બ્રાહ્મણ જાણવો; પણ બાજો કોઇ જે, પાપકર્મ કરનારો હોય, તેને બ્રાહ્મણ કહેવો નહિ. ૮ હે રાજન્! હે પાંડુપુત્ર! ધર્મની ઇચ્છાવાળા

સર્વે લોકો, શૂદ્ર, વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયનો આશ્રય કરીને રહેલા છે, માટે એ વર્ણના લોકો શાન્તિના ધર્મમાં પ્રીતિવાળા નથી, એમ જાણીને વિષ્ણુ તેમની ઇચ્છા કરતા નથી. તાત્પર્ય કે, શાન્તિધર્મ બ્રાહ્મણ વિના બીજી જગ્યોએ નથી. ૯ માટે બીજા ધર્મ, ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરનારા નથી. જો વિષ્ણુની કૃપા ન હોય, તો સ્વર્ગાદિ લોકમાં સર્વ લોકના સુખાદિ ભોગ થઈ શકે નહિ, ચારે વર્ણોના અને ચારે આશ્રમોના ધર્મ, પણ થઈ શકે નહિ, વેદનું અધ્યયન થઇ શકે નહિ, તેમ સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ, અને સર્વ લોકની ક્રિયાઓ પણ તત્કાળ નાશ પામે. ૧૦ (જે રાજા, પોતાના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ત્રણ વર્ણો પોતપોતાના આશ્રમને યોગ્ય ધર્મ પાળે, એમ ઇચ્છતો હોય, તેણે અવશ્ય જાણવા યોગ્ય ચારે આશ્રમોના ધર્મ હું તને કહું છું; હે પાંડવ ! તે તું સાંભળ. હે પૃથ્વીપતે ! શૂદ્રને વેદમાં અધિકાર નથી માટે પુરાણનું શ્રવણ કરવાવડે આત્મજ્ઞાન સાંભળવાને ઇચ્છતા, જ્યાંસુધી શરીરમાં સામર્થ્ય હોય ત્યાં સુધી ત્રણે વર્ણની સેવા કરીને પરવારેલા, સંતાન ઉત્પન્ન જેણે કરેલ છે એવા, રાજાની આજ્ઞા પામેલા, મત્ત, પ્રમત્ત આદિ દશ ધર્મ પાળનારા, આચાર વગેરેમાં ત્રણે વર્ણના લોકોથી થોડોજ અંતર રાખનારા અને શાંત, દાંત આદિ કલ્યાણ ગુણ વિનાના શૂદ્રને પણ બધા અશ્રમ કહેલા છે. એટલે તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ, સકળ વિક્ષેપ કરનારાં કર્મનો ત્યાગ કરવારૂપ સંન્યાસ આશ્રમને ધારણ કરી શકે છે; તે પછી એ ધર્મને આચરનારા શૂદ્રને ભૈક્ષ્યચર્યા કહેલી છે.) સંસારનાં કૃત્યથી પરવારીને. ઉત્તર વયને પામીને, તથા રાજાનો પરિશ્રમ કરીને એટલે રાજાનું સેવન કરીને વૈશ્ય, પણ રાજાની આજ્ઞાથી ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને બીજા આશ્રમમાં જઇ શકે છે. ૧૧ ક્ષત્રિયના આશ્રમવિષે સાંભળ–હે પાપરહિત ! ઉત્તમ ભાષણ કરનાર ! ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ ! યુધિષ્ઠિર ! ધર્મવડે વેદનું અધ્યયન કરીને, રાજનીતિનાં શાસ્ત્રો ભણીને, પ્રજા એટલે સંતતિ ઉત્પન્ન કરીને, સોમરસનું પાન કરીને, ધર્મવડે સર્વ પ્રજાનું પાલન કરીને, રાજસૂય અને અશ્વમેધ તથા તેવાજ બીજા યજ્ઞ કરીને, અધ્યયન પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને બોલાવી દક્ષિણા આપીને, સંગ્રામમાં થોડો કે, ઘણો પણ વિજય પ્રાપ્ત કરીને, હે પાંડવ ! રાજ્યગાદી ઉપર પ્રજાનું પાલન કરનાર પુત્રનો અભિષેક કરીને (સ્થાપન કરીને) અથવા પુત્ર ન હોય તો બીજા ગોત્રના પણ પ્રશંસનીય ક્ષત્રિયનું સ્થાપન કરીને, પિતૃયજ્ઞવડે વિધિપૂર્વક પિતૃઓનું પૂજન કરીને તથા દેવતાઓનું યજ્ઞથી અને ઋષિઓનું વેદથી પૂજન કરીને, રાજાએ અંતકાળ સમીપ આવે ત્યારે બીજા આશ્રમમાં જવાની ઇચ્છા કરવી. હે રાજન્ ! જે રાજા, અંતકાળ સમીપમાં આવ્યે બીજા આશ્રમમાં જવાની ઇચ્છા કરે છે તે, એક આશ્રમમાંથી અનુક્રમે જવાવડે સિદ્ધિને પામે છે. ૧૨–૧૭ હે રાજેંદ્ર ! રાજાએ, વેદાંત શ્રવણ કરવાના હેતુથી ભૈક્ષ્યચર્યા ઇચ્છવી પણ માત્ર અન્નને માટે ભિક્ષુચર્યા ઇચ્છવી નહિ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યા પછી રાજાએ, વેદાંતાદિનું શ્રવણ કરીને, જીવિતની ઇચ્છાથી ભૈક્ષ્યચર્યા કરવી. ૧૮ હે અત્યંત દક્ષિણા આપનાર યુધિષ્ઠિર ! ભૈક્ષ્યચર્યારૂપ કર્મ ક્ષત્રિયાદિ ત્રણે વર્ણને નિત્ય નથી, અર્થાત્ એમનો સંન્યાસ આશ્રમ નિત્ય નથી પણ વિક્ષેપ કર્મના ત્યાગને અર્થે છે, માટે તે કામ્ય છે. હે રાજશાર્દૂલ ! વિક્ષેપ કર્મના ત્યાગને અર્થે સંન્યાસ વૃત્તિ ચારે આશ્રમમાં વસનારા માટે કહેલી છે. ૧૯ લોકમાં શ્રેષ્ઠ એવો મનુષ્યોનો ધર્મ, ધર્મનું સેવન કરતા ક્ષત્રિયોના બાહુબળને આધીન છે. વળી ત્રણે વર્ણના સર્વ ધર્મ અને ઉપધર્મ, રાજાના ધર્મ ઉપર

આધાર રાખીને રહ્યા છે, એવું મ્હેં વેદમાંથી સાંભળ્યું છે. ૨૦ હે રાજન્! જેમ હાથીના પગલામાં સર્વ પ્રાણીઓનાં પગલાં સમાઇ જાય છે, તેમ રાજધર્મમાં સર્વ અવસ્થામાં આચરવાના ધર્મ સમાઈ જાય છે, એમ જાણુ. ધર્મને જાણનારા આચાર્યો બીજા સર્વ ધર્મને અલ્પ આશ્રયવાળા અને અલ્પ ફળવાળા કહે છે; પણ મોટા આશ્રયવાળો એટલે ઘણા સમુદાય જેને આશ્રયે રહેલા છે એવો અને બહુ કલ્યાણરૂપ ક્ષત્રિય ધર્મ છે; એમ કહ્યું છે. આર્ય પુરૂષોએ, તેની બરોબર બીજો મોટો ધર્મ કહ્યો નથી. સર્વ ધર્મમાં પ્રધાન ધર્મ રાજધર્મ છે, કેમ કે, તેથી સર્વ વર્ણોનું પાલન થાય છે. (હે રાજન્! ત્યાગરૂપ ધર્મને સર્વોત્તમ અને સનાતન ધર્મ કહ્યો છે અને તે સર્વ ત્યાગરૂપ ધર્મ રાજધર્મમાં રહેલો છે; કેમ કે, ત્યાગીઓના ફળનો છઠ્ઠો ભાગ રાજાને મળે છે માટે રાજા પણ સર્વ ત્યાગી થઇ શકે છે.) ૨૨ દંડનીતિનો નાશ પામે છે, ત્યારે વેદત્રયીનો પણ નાશ થાય છે, તથા પ્રકટ થયેલા સર્વ ધર્મનો પણ ક્ષય થાય છે. પ્રાચીન અને ક્ષત્રિયોએ આચરવા યોગ્ય રાજધર્મનો ત્યાગ કરવાથી સર્વ આશ્રમોના ધર્મનો નાશ થઈ જાય છે. ૨૩ સર્વ પ્રકારના ત્યાગ, રાજધર્મમાં જોવામાં આવ્યા છે અને સર્વ પ્રકારની દીક્ષાઓ રાજધર્મમાં કહેલી છે; સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓનો સંબંધ રાજધર્મમાં છે અને સર્વ લોકોનો સમાવેશ રાજધર્મમાં થઈ જાય છે. ૨૪ જે પ્રમાણે નીચ મનુષ્યો મૃગાદિ જીવોનો વધ કરે છે, ત્યારે તેઓ હણનારના ધર્મ અને શ્રવણ–દર્શન આદિનો નાશ કરનારા થાય છે; એજ પ્રમાણે રાજ-ધર્મમાં કહેલી નીતિ આદિથી છુટા પડેલા અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મોનો ચોર આદિ લોકો નાશ કરે છે અને તે ધર્મ આચરનારાઓના ધર્મને અને ચિત્તને ખેદ પમાડે છે ત્યારે તેઓ સ્વાસ્થ્યનો શોધ કરે છે અને વ્યાકુળપણાથી ધર્મનો આદર કરી શકતા નથી માટે રાજ-ધર્મ એજ મુખ્ય ધર્મ છે." ૨૫

यथा जीवा प्राकृतैर्वध्यमाना धर्मश्रुतानामुपपीडनाय ।
एवं धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः संचिन्वंतो नाद्रियंते स्वधर्मम् ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमकथने गुर्जरभाषायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

અધ્યાય ૬૪ મો–વર્ણાશ્રમ ધર્મ.

भीष्म उवाच ॥ चातुराश्रमधर्माश्च यतिधर्माश्च पांडव ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्रधर्मे समाहिताः ॥ १ ॥

ભીષ્મપિતા કહે છેઃ–" હે પાંડવ ! ચારે આશ્રમના ધર્મ અને સંન્યાસીઓના ધર્મ તથા લોક અને વેદથી પણ પર એવા સર્વ ધર્મ, ક્ષત્રિય ધર્મમાં સમાઇ રહેલા છે. ૧ હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! આશ્રમ આદિનાં સર્વ કર્મનો પણ ક્ષત્રિય ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. જો ક્ષત્રિય ધર્મની વ્યવસ્થાનો ભંગ થાય, તો જીવ લોકોના કલ્યાણનો પણ નાશ થાય. ૨ (આશ્રમ-વાસી મનુષ્યોના ધર્મ પરોક્ષ અને બહુ માર્ગવાળા છે; કેટલાક પુરૂષો વિરૂદ્ધ શાસ્ત્રો વડે સનાતન ધર્મના સ્વરૂપને કોપાવે છે. અર્થાત્ ધર્મના સ્વરૂપમાં ગરબડ કરી મૂકે છે. કેટલાક

વાદ કરનારા, ઉત્તમ વચનો વડે લોકના નિશ્ચયને કોપાવે છે-ડગાવે છે. એવા પુરૂષો, ધર્મનો નિશ્ચય જાણતા નથી તથા તેઓએ તેનો અંત પણ જોયો નથી પરંતુ તે પરમ ધર્મમાં નષ્ટ બુદ્ધિવાળા છે.) પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારો, અત્યંત સુખકર, સર્વના આત્માની ખાત્રી કરી આપનારો, નિર્મળ, અને સર્વ લોકનું હિત કરનાર ધર્મ, ક્ષાત્રયધર્મમાં રહેલો છે. ૩ (તેમ હે યુધિષ્ઠિર! વર્ણાશ્રમમાં રહેલા નૈષ્ઠિક, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી તથા બ્રાહ્મણોના અને બીજા ત્રણે વર્ણના ધર્મનું ભવિષ્ય પૂર્વે કહેલું છે; એવી રીતે કે, બધા ધર્મો સહિત સર્વ લોકનો રાજધર્મમાં સમાવેશ થાય છે.) હે રાજેંદ્ર! આગળ ઉપર તને કથા કહેલી છે કે પૂર્વે ઘણાક શૂરા રાજાઓ, દંડ નીતિને અર્થે મોટા બળવાળા, સર્વ ભૂતના ઈશ્વર, સમર્થ દેવ નારાયણ કે, જેને "વિષ્ણુ" કહે છે, તેની પાસે ગયા હતા. ૪ (ત્યાં પોતાનું એક એક કર્મ તથા આશ્રમના ધર્મની તુલના કરીને એટલે આશ્રમ ધર્મ શ્રેષ્ઠ? કે, દંડ-નીતિનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ? એમ સંદેહ કરીને તેનો સિદ્ધાંત સાંભળવાની ઇચ્છાથી રાજાઓ, શ્રી પ્રભુની ઉપાસના કરવા લાગ્યા હતા. એ કથા તને કહેલી છે.) આદિ દેવ નારાયણે, સાધ્યા દેવ, વસુઓ, આશ્વિની દેવો, રૂદ્રો, મરૂતોના સમુદાય, સિદ્ધો; અને દેવો; એ સર્વ ઉત્પન્ન કર્યા, તથા તે, પ્રજાને ક્ષત્રિય ધર્મથી વર્તાવવા લાગ્યા. ૫ આ સ્થળમાં હું, તને જેમાં અર્થનો નિશ્ચય કર્યો છે એવો ધર્મ કહીશ. હે રાજેંદ્ર! પૂર્વે જ્યારે દાનવો નિર્મર્યાદ થઇને વર્તતા હતા તથા જગત એક સમુદ્રરૂપ થઇ ગયું હતું. ૬ ત્યારે માંધાતા નામે પૃથ્વીને પાળનારો વીર્યવાન રાજા થયો હતો. તેણે નારાયણ દેવ કે જેનો આદિ, મધ્ય અને અંત નથી, એવા પ્રભુનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી યજ્ઞ કર્યો હતો. ૭ હે રાજશાર્દૂલ! તે યજ્ઞમાં માંધાતા રાજા, મહાત્મા પરમેશ્વર-વિષ્ણુના બન્ને ચરણમાં મસ્તક મૂકી તેમને શરણે ગયો ત્યારે વિષ્ણુએ તેને ઇંદ્રનું રૂપ ધારણ કરીને દર્શન આપ્યું. ૮,૯ તે સમયે ઉત્તમ રાજાઓથી વીંટાએલા તે માંધાતાએ, પ્રભુનું પૂજન કર્યું. પછી રાજાઓમાં સિંહ જેવા માંધાતાનો અને મહાત્મા ઇંદ્રનો મહા તેજવાળા વિષ્ણુના સંબંધમાં આ પ્રમાણે મોટો સંવાદ થયો. ૧૦ ઇંદ્ર કહે છેઃ-"હે ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તું, અપ્રમેય, અનંત માયાવાળા, અનંત મંત્રવાળા અને અનંત વીર્યવાળા, સનાતન, આદિ દેવ જે નારાયણનાં દર્શન કરવા ઇચ્છે છે. ૧૧ તે વિશ્વરૂપ દેવનું દર્શન કરવું મ્હારાથી કે, સાક્ષાત બ્રહ્માથી પણ શક્ય નથી; પરંતુ હે રાજન્! ત્હારા મનમાં જે મનોરથ હશે, તે હું પૂર્ણ કરીશ, કેમ કે મનુષ્યોમાં તું રાજા છે. ૧૨ તું સત્ય પાળનારો, ધર્મમાં તત્પર, જીતેંદ્રિય, શૂરો, દેવો ઉપર દઢ પ્રીતિ રાખનારો તથા બુદ્ધિમાં, ભક્તિમાં અને શ્રદ્ધામાં ઉત્તમ છે, માટે હું ત્હારા યથેષ્ઠ મનોરથ પૂર્ણ કરીશ." ૧૩ માંધાતા કહે છેઃ-"હે ભગવન્! હું મસ્તક નમાવી તમને પ્રસન્ન કરીને આદિદેવ નારાયણનું નિશ્ચય દર્શન કરીશ. હું સાંસારિક વિષયોને છોડીને તથા ધર્મની કામનાવાળો થઇ અરણ્યમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, કેમ કે લોકથી જાણવામાં આવેલો સન્માર્ગ તે છે. ૧૪ વિશાળ અને અપ્રમેય ક્ષત્રિય ધર્મથી મને લોકની પ્રાપ્તિ થઇ અને મ્હેં મ્હારા યશનું સ્થાપન કર્યું; પણ આદિ દેવ નારાયણથી પ્રવૃત્ત થયેલો જે વર્ણાશ્રમાદિનો ધર્મ છે, તેને ક્ષાત્રધર્મથી શ્રેષ્ઠ કરવાનું કારણ હું, જાણતો નથી." ૧૫ ઇંદ્ર કહે છેઃ-"જે પુરૂષો ધર્મમાં તત્પર છે પરંતુ ક્ષત્રિય નથી તે ધર્મ વિષયમાં સહેલાઇથી સર્વોત્તમ ગતિને પામી શકતા નથી; અર્થાત્ ધર્મની અત્યંત પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી; કેમ કે આદિ દેવ

થકી ક્ષત્રિયનો ધર્મ પ્રવૃત્ત થયો છે અને બાકીના અંગભૂત ધર્મો તે પછી ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૧૬ ક્ષત્રિય ધર્મ સિવાયના બાકીના સહુ અંતવાન ફળવાળા છે, અનંત છે અને સંન્યસ્ત સહિત હોઇને ક્ષત્રિય ધર્મથી વિશેષ નથી; આ ક્ષત્રિય ધર્મમાં સર્વનો સંપૂર્ણ સમાવેશ થયેલો છે, માટે મુનિઓએ તેને સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. ૧૭ પૂર્વે વિષ્ણુએ, ક્ષત્રિય ધર્મરૂપ કર્મ વડે શત્રુઓને બળાત્કારે મારીને, દેવોને અને અમિત બળવાળા ઋષિઓને બચાવ્યા છે. ૧૮ જો એ અપ્રમેય ભગવાને સર્વે અસુર શત્રુઓને ન હણ્યા હોત, તો બ્રાહ્મણ, લોક કર્તા બ્રહ્મદેવ, આ ધર્મ અને આદિ ધર્મ, એ કાંઇ રહ્યું ન હોત. ૧૯ જો તે શ્રેષ્ઠ દેવ આદિ દેવે, અસુરો પાસેથી વિક્રમ વડે આ પૃથ્વી ના જીતી લીધી હોત, તો ચારે વર્ણના ધર્મ અને ચારે આશ્રમના ધર્મ બ્રાહ્મણોનો વિનાશ થવાથી નાશ પામ્યા હોત. ૨૦ એ સનાતન ધર્મો સેંકડો પ્રકારે નાશ પામી ગયા હોય છે, તે ક્ષત્રિય ધર્મ વડે પુનઃ વૃદ્ધિ પામે છે, તથા યુગેયુગે આદિ ધર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે લોકમાં ક્ષત્રિય ધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહેલો છે. ૨૧ ક્ષત્રિય ધર્મમાં રાજાને શું શું કરવાનું કહેલું છે ? યુદ્ધમાં આત્માનો ત્યાગ કરવો, સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખવી, લોક સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું, પ્રજાનું પાલન કરવું, તેને દુઃખ અને સંકટમાંથી મુક્ત કરવી, ખેદ પામેલાઓને અને પીડા પામેલાઓને મુક્ત કરવા. એવું એવું ક્ષત્રિય ધર્મમાં રાજાને આચરવાનું કહેલું છે. ૨૨ કામ અને ક્રોધથી પ્રવૃત્ત થયેલા મર્યાદારહિત પુરૂષો, રાજાથી ભય પામીને પાપ કર્મ કરી શકતા નથી; તથા સર્વ ધર્મથી યુક્ત અને સારાં આચરણવાળા ઉત્તમ પુરૂષો, રાજાના ભયથી ઉત્તમ ધર્મ પાળે છે. ૨૩ આ લોકમાં રાજાઓએ, રાજધર્મ વડે પુત્રની પેઠે પાલન કરાતાં સર્વ પ્રાણી વિચરે છે, એમાં સંશય નથી. ૨૪ માટે ક્ષત્રિયધર્મ સર્વથી ઉત્તમ છે, લોકમાં શ્રેષ્ઠ છે, સનાતન, નિત્ય અને મોક્ષ પર્યંત પહોંચેલો છે, અક્ષય છે તથા સર્વ દિશાએ ગતિવાળો છે.” ૨૫

सर्वधर्मपरं क्षात्रं लोके श्रेष्ठं सनातनम् ।
शश्वदक्षरपर्यंतमक्षरं सर्वतोमुखम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमकथनं नाम गुर्जरभाषायां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

અધ્યાય ૬૫ મો–વર્ણાશ્રમ ધર્મ.

इंद्र उवाच ॥ एवं वीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ।
पाल्यो युष्माभिर्लोकहितैरुदारैर्विपर्यये स्यादभावः प्रजानाम् ॥

ઇંદ્ર કહે છેઃ—“ એ પ્રકારના બળવાળો, સર્વ વાતે યુક્ત, ક્ષત્રિય ધર્મ સર્વેમાં અતિ શ્રેષ્ઠ છે; તે લોકનું હિત કરનારા અને ઉદાર એવા તમોએ પાળવો જોઇએ; જો ન પાળો તો પ્રજાનો નાશ થાય. ૧ પૃથ્વીને ખેડીને અનાજ પકવવા યોગ્ય કરવી, રાજસૂય–અશ્વમેધ આદિ યજ્ઞ કરવા, સંન્યાસ ધારણ ન કરવો, પ્રજાનું પાલન કરવું; સંગ્રામમાં દેહનો ત્યાગ કરવો, આ મુખ્ય ધર્મ સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખનાર રાજાએ, જાણવો જોઇએ. ૨

મુનિઓ કહે છે કે, ત્યાગ કરવો એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, પણ રાજધર્મમાં નિરંતર આસક્ત સર્વે રાજાઓ તો સર્વશ્રેષ્ઠ શરીરનો પ્રત્યક્ષ ત્યાગ કરે છે, માટે રાજધર્મમાં કહેલો ત્યાગ સર્વોત્તમ છે. ૩ મુનિઓ વાદમાં એક બીજાનો પરાજય કરીને કહે છે કે, ધર્મની ઇચ્છા-વાળા ક્ષત્રિયે, એકલા નિવાસ કરીને, ઘણું વેદાધ્યયન કરીને તથા ગુરૂની સેવા કરીને બ્રહ્મ-ચર્ય આશ્રમનો નિત્ય ધર્મ પાળવો, ૪ સર્વ સામાન્ય વ્યવહાર પ્રવૃત્ત થયેલો છે, એમ જાણીને પ્રિય અને અપ્રિય, એ બન્નેનો પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવો. ચારે વર્ણના ધર્મનું સ્થા-પન કરવા વડે, તેનું પાલન કરવા વડે પૌરૂષને લગતા પ્રયોગ વડે અને સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગ વડે ક્ષત્રિય ધર્મનું આચરણ કરવું. ૫ કેમકે સર્વ પ્રકારે યુક્ત ક્ષત્રિય ધર્મ, સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. પ્રત્યેક વર્ણના લોકો, જ્યારે પોતપોતાના ધર્મ પાળતા નથી, ત્યારે તેઓ જે રીતે આચરે છે, તે વિપરીત અર્થવાળા ધર્મ કહેવાય છે. ૬ તે વિપરીત આચરણ નિમર્યાદ અને નિરંતર દ્રવ્યાદિ વિષયોની પ્રાપ્તિમાંજ રહેલું છે. એ રીતે આચરનાર મનુષ્યો પશુ સરખા જાણવા. પણ અર્થના યોગ વડે જગતમાં ક્ષત્રિય ધર્મ, નીતિ પ્રવર્ત્તાવે છે માટે તે તે આશ્રમો કરતાં ક્ષત્રિયધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. ૭ ત્રણે વેદના જાણનારા બ્રાહ્મણોએ, યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાં તથા તેમના વર્ણને આચરવાના આશ્રમ ધર્મ કહેલા હોય તે આચરવા, બ્રાહ્મણે એ કરવું શ્રેષ્ઠ છે, પણ એ વિના બીજાં વિપરીત કર્મ આચરે તો તે શૂદ્રની પેઠે શસ્ત્રથી વધ કરવા યોગ્ય થાય છે. ૮ હે રાજન્! બ્રાહ્મણે ચારે આશ્રમના ધર્મ અને વેદના વિધિને અનુસરવું; બ્રાહ્મણને બીજો ધર્મ આચરવાનું કોઇ વખતે કહ્યું નથી. ૯ જે બ્રાહ્મણ, તેને છોડીને બીજી રીતે વર્ત્તે છે, તેની જીવિકા પણ બ્રાહ્મણને ઘટે તેવી હોઇ શકતી નથી. ૧૦ કર્મ વડે ધર્મ, વૃદ્ધિ પામે છે અને જેવો ધર્મ તેવો તે (બ્રાહ્મણ) થાય છે. જે બ્રાહ્મણ, પોતાનું કર્મ છોડીને વિપરીત કર્મ આચરે છે, તે બ્રાહ્મણ સન્માનને યોગ્ય નથી; જે પોતાનું કર્મ આચરતો નથી, તેનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. ૧૧ એ સર્વે ધર્મો સર્વ વર્ણોમાં લીન થયેલા છે, તેને ક્ષત્રિયોએ, ઉત્કર્ષ પમાડવો, એ તેઓનો ધર્મ છે. હે રાજન્! એટલા માટે રાજધર્મ શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા ધર્મ શ્રેષ્ઠ નથી, હે વીર ! વીર પુરૂષોના ધર્મને હું સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનું છું. ૧૨ માંધાતા કહે છે, " યવન, ભિલ્લ, ગાંધાર દેશમાં વસનારા, ચીના, શબર જાતિના, બર્બર દેશમાં વસનારા, શક તુષાર જાતિના, કંક જાતિના, પહેલવી ભાષા બોલનારા, આંધ્ર દેશના, મદ્ર દેશના, પૌંડ્ર દેશના, પુલિંદ દેશના, રમઠ દેશના અને કાંબોજ દેશના લોકો, એ સર્વે તથા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયથી ઉપજેલી પ્રજા, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ સર્વ મનુષ્યો કે, જે સર્વ દેશમાં વસનારા છે તે શી રીતે ધર્મને આચરશે ? જે લોકો લૂંટ ચોરીનો ધંધો કરીને નિર્વાહ કરનારા છે, તેમને મ્હારા સરખા રાજાએ શી રીતે ધર્મમાં સ્થાપન કરવા ? ૧૩,૧૫ હે સુરેશ્વર ! હે ભગવન્ ! એ સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું માટે તમે મને કહો, તમે અમ્હારા ક્ષત્રિયોના બંધુભૂત છો. ૧૬ ઇંદ્ર કહે છે,—સર્વ ચૌર્ય કર્મ કરનારી પ્રજાએ પણ માતા-પિતાની સેવા કરવી તથા આચાર્ય, ગુરૂ અને આશ્રમવાસી લોકોની પણ સેવા કરવી. ૧૭ વળી તે તે સર્વ દસ્યુ (લૂંટારા) લોકોએ રાજાનું પણ સેવન કરવું, વેદ ધર્મમાં કહેલી ક્રિયાઓ કરવી, એ તેમનો ધર્મ છે. ૧૮ વળી તેમણે શ્રાદ્ધ કરવાં કૂવા, વાવ અને પરબો કરાવવી. વખતોવખત બ્રાહ્મણોને બિછાનાનાં અને બીજા પદાર્થોનાં દાન કરવાં. ૧૯ જે દસ્યુઓ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હોય તેમણે

હિંસા કરવી નહિ, સત્ય બોલવું, ક્રોધ તજવો, જીવિકા આપનારનું પાલન કરવું, પુત્ર અને સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવું, પવિત્રતા રાખવી, દ્રોહ તજવો, અને સર્વ યજ્ઞોની દક્ષિણા આપવી; સર્વે દસ્યુ લોકોએ, હોમ–હવન વગેરે શૂદ્ર યજ્ઞ તથા પાક યજ્ઞની દક્ષિણા આપવી. એટલે પાક યજ્ઞને ઉદ્દેશીને બ્રાહ્મણોને કાચું ધાન્ય અને દ્રવ્ય આપવું. ૨૦,૨૧ હે પાપ રહિત રાજન્! એ પ્રકારનાં આ સર્વ લોકનાં કર્તવ્ય કર્મ પૂર્વે કહેલાં છે.” ૨૨ માંધાતા કહે છે,–“આ મનુષ્ય લોકમાં સર્વ વર્ણોમાં ચોર (દસ્યુ) લોકો દેખાય છે અને ચારે આશ્રમોમાં જૂદા જૂદા વેશ ધારણ કરીને રહેલા છે.” ૨૩ ઇંદ્ર કહે છે,–“હે પાપરહિત! જ્યારે દંડનીતિનો નાશ થાય છે અને રાજધર્મને રાજા તજી દે છે ત્યારે રાજાની દુષ્ટતાથી પ્રાણી માત્ર મોહ પામે છે. ૨૪ જ્યારે આ સત્યયુગ વિરામ પામશે, ત્યારે અસંખ્યાત સંન્યાસીઓ અને વેષધારીઓ પ્રકટ થશે તથા જૂદા જૂદા આશ્રમોની પણ અનેક કલ્પનાઓ થશે–કલ્પિત આશ્રમો પ્રકટ થશે. ૨૫ તથા લોકો, પ્રાચીન ધર્મની ઉત્તમ ગતિઓને ન સાંભળતાં કામ અને ક્રોધથી પ્રેરિત થઇને ઉલટે માર્ગે ચાલશે. ૨૬ જ્યારે મહાત્મા રાજાઓ, દંડનીતિ વડે પાપીઓને પાપકર્મથી અટકાવશે, ત્યારે સનાતન ઉત્તમ સદ્ધર્મ ચલાયમાન નહિ થાય. ૨૭ જે, સર્વ લોકના ગુરૂ રાજાની અવગણના કરે છે, તેણે કરેલું દાન, હોમ અને શ્રાદ્ધ કોઈ સ્થળમાં ફળતું નથી. ૨૮ દેવતાઓ, પણ મનુષ્યોના અધીપતિ સનાતન દેવરૂપ અને ધર્મની કામનાવાળા રાજાની અવગણના કરતા નથી તો, પછી મનુષ્યે, તો કેમજ કરવી? ૨૯ ભગવાન પ્રજાપતિએ, આખું વિશ્વ ઉત્પન્ન કર્યું અને પછી ધર્મની પ્રવૃત્તિ અને અધર્મની નિવૃત્તિના અર્થે ક્ષત્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૦ જે રાજા પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મના ફળનો બુદ્ધિ વડે નિશ્ચય કરે છે, તે મ્હારે માન્ય છે અને તે મ્હારે પૂજ્ય છે; કેમ કે, ક્ષત્રિયપણું તેમાં રહેલું છે.” ૩૧ ભીષ્મ કહે છે,–એ પ્રમાણે કહીને દેવતાઓના ગણથી વીંટાએલા ભગવાન પ્રભુ, જ્યાં અક્ષય અને નિત્ય એવું વિષ્ણુનું પરમ ધામ છે ત્યાં ગયા. ૩૨ હે નિષ્પાપ! ઉત્તમ ચરિત્રવાળો ક્ષત્રિય ધર્મ આ પ્રકારે પૂર્વથી પ્રવૃત્ત થયેલો છે, એમ જાણ્યા છતાં પણ કયો જ્ઞાની અને પંડિત પુરૂષ ક્ષત્રિયની અવગણના કરે વારૂ? કોઇજ નહિ. ૩૩ ક્ષત્રિયધર્મની અવજ્ઞા કરીને પ્રવૃત્ત થયેલા તેમજ નિવૃત્ત થયેલા ધર્મો, જેમ આંધળો માણસ માર્ગમાં નાશ પામે છે તેમ, વચમાંજ નાશ પામી જાય છે. ૩૪ હે પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર! યુધિષ્ઠિર! ક્ષત્રિય ધર્મરૂપ ચક્ર, આદિ કાળથી પ્રવૃત્ત થયેલું છે તથા ત્હારાથી પૂર્વે થઇ ગયેલા રાજાઓ તે ધર્મને શરણે જઇને વર્ત્યા છે, માટે તું, પણ તેજ ધર્મથી વર્તન કરજે; હે નિષ્પાપ! તું તે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાને સારી રીતે સમર્થ છે, એમ જાણું છું.” ૩૫

आदौ प्रवर्त्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे ।
वर्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

અધ્યાય ૬૬ મો-આશ્રમ વિધિ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुता मे कथिताः पूर्वं चत्वारो मानवाश्रमाः ।
व्याख्यानयित्वा व्याख्यानमेतदाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"મનુષ્ય માત્રના આશ્રમ ચાર છે, એમ તમે પૂર્વે કહ્યું છે તે મ્હેં સાંભળ્યું; તો દસ્યુઓ (ચોરો)ને પણ ઉત્તમ આશ્રમનો યોગ કેમ થઇ શકે? માટે એ આશ્રમોનું સ્પષ્ટીકરણ વિસ્તારથી મને કહો, કેમ કે, હું તેજ પૂછું છું." ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ-"હે યુધિષ્ઠિર! મ્હેં સત્પુરૂષોએ પ્રમાણ કરેલા સર્વ ધર્મ જેવી રીતના જાણેલા છે, તેવા હે મહાબાહો! ત્હારા પણ જાણવામાં છે. ૨ હે ધર્મનું પાલન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજન્! હે યુધિષ્ઠિર! હવે તું, જે આશ્રમનાં સૂક્ષ્મ લિંગમાં રહેલા ધર્મ વિષે મને પૂછે છે, તેનો ઉત્તર સાંભળ. ૩ હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ! હે કુંતીપુત્ર! એ ચારે આશ્રમોનાં કર્મનાં લિંગ ચિહ્ન, રૂડે આચારે પ્રવૃત્ત થયેલા ચતુરાશ્રમ ધર્મને ચલાવનારા રાજાઓના ધર્મમાં રહેલા છે. ૪ હે યુધિષ્ઠિર! કામ અને દ્વેષથી રહિત થવું તથા પ્રાણીમાત્રમાં સમાન દૃષ્ટિ રાખવી, એ સંન્યાસીનો અસાધારણ ધર્મ છે. ૫ (જે રાજા, તેજ ધર્મને આચરનારો એટલે કામ અને દ્વેષથી રહિત તથા સમાન દૃષ્ટિવાળો દંડનીતિ વડે પ્રાણીઓ પ્રત્યે વરતે, તો તેને સંન્યાસીઓનું પદ જે બ્રહ્મલોક તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.) જે રાજા, જ્ઞાન અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલા ત્યાગને જાણે છે, નિગ્રહ અને અનુગ્રહને જાણે છે, તથા શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વૃત્તિ રાખીને ધીર થઇને વર્તે છે, તેને ગૃહસ્થાશ્રમીઓનું સ્થાન મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમીઓના એ અસાધારણ ધર્મ છે. ૬ હે પાંડવ! અન્નાદિકના વિભાગ વડે (બલિ નૈવેદ્ય આદિ કાઢીને), પૂજવા યોગ્ય પિતૃ, અગ્નિ અને અતિથિ આદિનું જે પૂજન કરે છે, હે કૌંતેય! તે રાજાને સર્વ પ્રકારે બ્રહ્મચારીઓના આશ્રમનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાશ્રમીઓના એ અસાધારણ ધર્મ (લિંગ) છે. ૭ હે યુધિષ્ઠિર! જ્ઞાતિ-જન, સંબંધીઓ, અને મિત્રો આપત્તિમાં પડ્યા હોય તેનો ઉદ્ધાર કરે, તેને દીક્ષાશ્રમ (એટલે વાનપ્રસ્થ) આશ્રમનોજ એક ભેદ છે, તે આશ્રમીઓનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ હે કૌંતેય! લોકોમાં મુખ્ય અને આશ્રમ ધર્મવાળાઓના મુખ્ય પુરૂષોનો વારંવાર સત્કાર કર-નાર રાજા, વન્યાશ્રમીઓના પદને પામે છે. ૯ હે પૃથાના પુત્ર! જે રાજા આહ્નિક કર્મ, પિતૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, અને મનુષ્યયજ્ઞ કરે છે, તે વન્યાશ્રમીઓના પદને પામે છે. ૧૦ હે રાજેંદ્ર! ભૂત-પ્રાણીઓનાં બળિદાનનો વિભાગ કાઢવાથી, અતિથિઓનું પૂજન કરવાથી, તેમજ દેવતાઓનું યજન કરવાથી વન્યાશ્રમીઓનું પદ પમાય છે. ૧૧ હે સત્ય પરાક્રમવાળા! હે પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા! સત્પુરૂષોને માટે શત્રુઓના દેશનું પીડન કરનારા રાજાને વન્યા-શ્રમીઓનું પદ મળે છે. ૧૨ સર્વ ભૂતનું પાલન કરવાથી તથા પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવાથી બહુ પ્રકારની દીક્ષાઓનું ફળ મળે છે એટલે જેટલું જેટલું પાલન કર્યું હોય, તેટલા તેટલા યજ્ઞનું ફળ મળે છે તથા સત્યાશ્રમીઓનું પદ જે બ્રહ્મલોક તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩ નિરંતર વેદનું અધ્યયન કરવાથી, ક્ષમા રાખવાથી, આચાર્ય એટલે ગુરૂનું પૂજન કરવાથી, તથા ઉપાધ્યાયનું સેવન કરવાથી, બ્રહ્માશ્રમના પદને પ્રાપ્ત થવાય છે. ૧૪ હે પુરૂષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા! આહ્નિક કર્મ વડે તે સંબંધી જપ કરનારને અને નિરંતર વિધિ વડે દેવોનું પૂજન

કરનારને ધર્માશ્રમનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫ (મ્હારે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું અથવા પછી ન બને તો તે કરવામાંજ મરવું, એવો જે રાજાનો નિશ્ચય હોય, તે પ્રાણની બાજી રમનાર રાજાને બ્રહ્મચર્યાશ્રમીઓનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે ભારત ! વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં ગયેલા બ્રાહ્મણોને અને ત્રણે વેદનું અધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપનાર રાજા, વન્યાશ્રમના પદને પ્રાપ્ત થાય છે. જે રાજા, સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખે છે, અને ક્રૂર થઈને વર્ત્તતો નથી, તેને સર્વ આશ્રમનાં પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! જે સર્વ અવસ્થામાં બાળક અને વૃદ્ધ ઉપર દયા કરે છે તેને સર્વ આશ્રમોનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કુરૂવંશને ઉન્નતિએ પહોંચાડનાર ! હે કૌરવ્ય ! જેમના ઉપર બીજાઓએ બળાત્કાર કરેલો છે તેમનું તથા જેઓ શરણે આવેલા છે, તેમનું જે રાજા રક્ષણ કરે છે તેને ગૃહસ્થાશ્રમીઓનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણી માત્રનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરે છે તથા યથાર્થ રીતે જે, તેમનો સત્કાર કરે છે તે ગૃહસ્થાશ્રમીઓના પદને પામે છે. પોતાના મોટા ભાઈ તથા નાના ભાઈની સ્ત્રીઓ, પુત્રો, છોકરાના છોકરા, એ સર્વનો નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરનારને ગૃહસ્થાશ્રમીઓના તપનું ફળ મળે છે. હે પુરૂષમાં વ્યાઘ્રરૂપ યુધિષ્ઠિર ! પૂજન કરવા યોગ્ય સત્પુરૂષો, કે જેઓ પ્રજાઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે, તેમનું પાલન કરવાથી ગૃહસ્થાશ્રમીઓના પદને પમાય છે.) હે ભરતવંશના યુધિષ્ઠિર ! જે આશ્રમમાં રહેલા પ્રાણીઓને ઘરમાં બોલાવીને ભોજન આપી તેમનો સત્કાર કરે છે તેને ગૃહસ્થાશ્રમીઓના પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૬ જે પુરૂષ, વિધાતાએ નિર્માણ કરેલા ધર્મમાં યથાર્થપણે સ્થિર થયેલો છે, તેને સર્વ આશ્રમોનું શુદ્ધ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ હે કૌંતેય ! હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરૂષના ગુણો સદાકાળ નાશ પામતા નથી, તે ઉત્તમ પુરૂષને આશ્રમમાં રહેલો મનુષ્ય જાણવો. ૧૮ જે પુરૂષ સ્થાનને, કુળને અને વયને માન આપે છે, તે પુરૂષને સર્વે આશ્રમોમાં વસનારો જાણવો. ૧૯ હે કુંતીપુત્ર ! હે પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા ! જે રાજા, દેશધર્મને અને કુળધર્મને પાળીને વર્ત્તે છે તે રાજાને સર્વે આશ્રમોનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦ (હે પુરૂષવ્યાઘ્ર ! સમય આવ્યે, પ્રાણી માત્રની વિભૂતિનું સન્માન કરવાથી અને બલિદાનાદિથી તેમનું પૂજન કરવાથી સત્પુરૂષોના આશ્રમનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કૌંતેય ! જે ભયાદિ દશ ધર્મ વડે અત્યંત વ્યાકુળ થઈ જવાથી અધર્મ કે, ધર્મ ઓળખવાને અશક્ત છે, છતાં પણ જે રાજા, ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ રાખે છે તે રાજાને સર્વ લોકોના આશ્રમનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.) હે ભારત ! ધર્મ કરવામાં કુશળ પુરૂષોનું જે રાજાના રાજ્યમાં પાલન થાય છે, તે રાજાને તેમના ધર્મનો અંશ મળે છે. ૨૧ હે પુરૂષવ્યાઘ્ર ! જે રાજા, ધર્મમાં આનંદ માનનારા અને ધર્મ કરવામાં તત્પર મનુષ્યોનું રક્ષણ કરતો નથી તે રાજાને તેમના પાપનો ભાગ મળે છે. ૨૨ હે પાપરહિત યુધિષ્ઠિર ! બીજા લોકો ધર્મ કરે છે, તેઓનું પાલન કરવામાં રાજાઓને જેઓ સહાય કરનારા છે તેમને તે ધર્મ કરનારાઓના ધર્મનો વિભાગ મળે છે. ૨૩ હે પુરૂષવ્યાઘ્ર ! સર્વે આશ્રમોના સ્થાનમાં જેનો નિર્ણય પ્રકાશિત છે એવો ગૃહસ્થાશ્રમ પવિત્ર કરનારો છે અને તેથી આપણે સર્વ તે આશ્રમનું ઉપાસન કરીએ છીએ. ૨૪ જે મનુષ્ય, સર્વ પ્રાણીને પોતાના સમાન જાણે છે, તથા દંડનો ત્યાગ કરીને ક્રોધને જીતે છે, તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ પામે છે. ૨૫ (હે રાજન્ ! ધર્મરૂપ સમુદ્રમાં રહેલી, સત્વરૂપ સુકાનીના બળવાળી, શાસ્ત્રરૂપી શઢનાં દોરડાંવાળી અને ત્યાગ-

રૂપ વાયુ વડે ઝપાટાબંધ ચાલનારી રાજધર્મરૂપી નૌકા તને તારશે, જ્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી કામવાસના સર્વ વિષયોમાંથી વિરામ પામશે, ત્યારે બુદ્ધિમાં રહેલા સત્વમાં તેની સ્થિતિ થશે અને ત્યારેજ તે બ્રહ્મપદ પામશે. પુરૂષમાં શાર્દૂલ જેવા હે રાજન્! જ્યારે ત્હારૂં મન અત્યંત સ્વચ્છ થશે તથા તું ચિત્તનો નિરોધ કરવા વડે પ્રજાનું પાલન કરવામાં આસક્ત થઇશ, ત્યારે તને ધર્મ પ્રાપ્ત થશે.) માટે વેદાધ્યયન કરવાનું જેમનું શીલ છે અને ઉત્તમ જેમનાં કર્મ છે એવા બ્રાહ્મણોનું અને સર્વ લોકનું પાલન કરવામાં યત્ન કર. ૨૬ હે ભારત! જે પુરૂષો, વનમાં અને બીજા આશ્રમોમાં નિવાસ કરીને ધર્માચરણ કરે છે તેમનું રક્ષણ કરવાથી રાજા, તેમના ધર્મથી સોગણો ધર્મ પામે છે. ૨૭ હે પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! આ અનેક પ્રકારના ધર્મ તને કહ્યા; એ પૂર્વથી ચાલતા આવેલા છે એમ જોયું છે તથા એ અનાદિ ધર્મ છે, એમ જાણીને તેને તું અનુસર! ૨૮ હે પાંડવ! હે પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા! તું પ્રજાનું પાલન કરવામાં પ્રીતિવાળો થઇશ, તેથી ચારે આશ્રમનો અને ચારે વર્ણનો ધર્મ તને પ્રાપ્ત થશે. ૨૯

चातुराश्रम्यमेकाग्र्यं चातुर्वर्ण्यं च पांडव ।
धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चातुराश्रमविधौ गुर्जरभाषायां षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

અધ્યાય ૬૭ મો–રાજાની મહત્તા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तं ते चातुर्वर्ण्यं तथैव च ।
राष्ट्रस्य यत् कृत्यतमं ततो ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–"ચારે આશ્રમના અને ચારે વર્ણના ધર્મ તમે કહ્યા. હવે હે પિતામહ! દેશ સંબંધી એટલે દેશમાં વસનારી પ્રજા સંબંધી જે મુખ્ય કાર્ય હોય, તે મને કહો." ૧ ભીષ્મ કહે છે,–"દેશના લોક સંબંધી મુખ્ય કાર્ય એ છે કે, તેમણે રાજ્ય ગાદી ઉપર રાજાનો અભિષેક કરવો અર્થાત્ પોતાના ઉપર રાજા ઠરાવવો. કેમ કે રાજા વગરના નિર્બળ દેશનો ચોર લોકો પરાભવ કરે છે. ૨ રાજા વિનાના દેશમાં ધર્મ સ્થિર થતો નથી અને લોકો પરસ્પરનો નાશ કરે છે માટે રાજા વિનાના દેશને સર્વથા ધિક્કાર છે. ૩ દેવોએ ઇંદ્રને રાજા પસંદ કર્યો, એવી શ્રુતિ છે: માટે જેમ દેવનો રાજા ઇંદ્ર છે તેમ, મનુષ્યોએ પણ પોતાના રાજાને ઇંદ્ર માનીને પૂજવા; કેમકે, તેથી વૈભવ અને આબાદીની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪ રાજા વિનાના દેશમાં નિવાસ કરવો, હું પસંદ કરતો નથી; તેમજ રાજા વિનાના દેશમાં અગ્નિ હુતદ્રવ્યને વહન કરતો નથી–અગ્નિ આહુતિ ગ્રહણ કરતો નથી. ૫ (જો કદાચિત રાજ્યની ઇચ્છાવાળો કોઈ બળવાન પરદેશી રાજા, પોતાના દેશ ઉપર ચઢી આવે, તો તેનું પણ પૂજન કરવું; કેમ કે, રાજા વિનાના દેશનું બળ નાશ થાય છે. તેવા રાજાનો પણ સામે જઇને સત્કાર કરવો, એજ સારો મંત્ર કર્યો કહેવાય, કેમ કે, રાજા-વિનાનો દેશ હોવો, તે કરતાં બીજો કોઇ વિશેષ પાપવાળો પદાર્થ જગતમાં નથી. તેનો

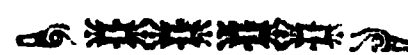
સત્કાર કરવાનું કારણ એ છે કે, જો તે અનુકૂળ થઇને દેશના સામું જુએ તો સર્વ પ્રકારે કુશળ થાય; પણ જો બળવાન કોપ કરે તો સર્વનો નાશ પણ કરી નાંખે. લોકો, જે ગાય દોહોતી વખતે વિપત્તિ પાડે છે તેને બાંધે છે અને અત્યંત ક્લેશ આપે છે, તથા જે ગાય સુખેથી દોહોવા દે છે તેને કોઇ દુ:ખ દેતું નથી; વળી જે કાષ્ઠ તપાવ્યા વિના વળી શકે છે તેને કોઇ, તપાવતું નથી અને જે કાષ્ઠ પોતાની મેળે નમે છે તેને કોઇ નમાવતું નથી,) હે વીર! તેજ પ્રમાણે જે, પોતાની મેળે બળવાનને તાબે થાય છે, તેને તેના તરફથી પીડા થતી નથી; માટે બળવાનને નમવું, એ ઠીક છે. જે કોઈ બળવાનને નમસ્કાર કરે છે તે ઇન્દ્રને નમસ્કાર કરે છે, એમ જાણવું. ૬ એ કારણ માટે નિરંતર કલ્યાણ ઇચ્છનારા લોકોએ, રાજા કરવોજ; જેઓના દેશમાં રાજા નથી તેઓના વિત્તનો અર્થ કે, સ્ત્રીનો અર્થ પણ સિદ્ધ થતો નથી.—અર્થાત્ સ્ત્રી અને પૈસો તેઓથી સુખે ભોગવાતાં નથી. ૭ રાજા વિનાના દેશમાં પાપી પુરૂષો, બીજાનું દ્રવ્ય હરણ કરીને આનંદ પામે છે. જ્યારે બીજા લોકો, તે પાપી પાસેથી ધન પાછું લેવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેમને રાજાની જરૂર પડે છે. ૮ રાજા હોય તો પાપીઓ પણ કોઈ સમયે તેમાં સુખી થઇ શકતા નથી, પણ રાજા ન હોય તો, બે જણ મળીને એકનું ધન હરી લે છે, અને કેટલાક પુરૂષો મળીને બે જણનું ધન હરી લે છે. ૯ દાસ ન હોય તેને દાસ કરે છે; બળાત્કારે સ્ત્રીઓને લઈ જાય છે. એ કારણથી દેવોએ, રાજાઓને પ્રજાનું પાલન કરનાર ઠરાવ્યા છે. ૧૦ પૃથ્વીમાં દંડ ધારણ કરનાર રાજા, ન હોય તો જેમ પાણીમાં નાના દુર્બળ મત્સ્યોને મોટા મત્સ્ય ખાઈ જાય છે, તેમ દુર્બળ મનુષ્યોનો બળવાન મનુષ્યો નાશ કરે છે. ૧૧ (અમે સાંભળ્યું છે કે, રાજા વિનાની પ્રજાઓ, જેમ પાણીમાં દુર્બળ મત્સ્યને બળવાન મત્સ્ય ખાઈ જાય છે તેમ, પરસ્પર વિનાશ કરીને નાશ પામી છે. વળી અમે સાંભળ્યું છે કે, તે સર્વે પ્રજાઓ એકઠી મળીને પરસ્પર પ્રતિજ્ઞાઓ કરવા લાગી કે, જે મનુષ્ય નિષ્ઠુર વચન બોલનારો, નિર્દય, દંડ કરનારો, પરસ્ત્રીનું ગમન કરનારો, અને પારકું ધન હરણ કરનારો હોય, તેવા મનુષ્યનો આપણે ત્યાગ કરવો. સામાન્યપણે સર્વ વર્ણને વિશ્વાસ ઉપજાવવા માટે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પ્રજાઓ, તે સરતો પ્રમાણે વર્તવા લાગી. પરંતુ તેથી પણ તેમને સુખ થયું નહિ અને) પ્રજાઓ દુ:ખથી પીડાઇને પિતામહ બ્રહ્મદેવની પાસે ગઇ અને કહ્યું કે:—હે ભગવાન! રાજા વિના અમે નાશ પામીએ છીએ માટે અમને રાજા આપો!! કે, જેનું અમે સર્વ એકત્ર થઇને પૂજન કરીએ અને તે અમારૂં પાલન કરે:" પછી બ્રહ્માએ, મનુને રાજા થવાની આજ્ઞા કરી, પણ મનુએ પ્રજાઓના રાજા થવાને પોતાની ઇચ્છા બતાવી નહિ. ૧૨—૧૩ મનુએ કહ્યું કે:—"હું પાપ કર્મથી ભય પામું છું તથા રાજ્યરૂપ સમુદ્ર તરવો, એ મહા કઠિન છે; અને તેમાં વળી નિરંતર અસત્ય આચરણવાળાં મનુષ્યોમાં રાજ્ય કરવું અત્યંત દુષ્કર છે." ૧૪ ભીષ્મ કહે છે કે:—મનુનું એવું વચન સાંભળીને પ્રજાએ કહ્યું કે:—"તમે ભય પામશો નહિ; પાપીઓનું પાપ, જે કરશે તેના પ્રત્યે જશે. અમે પશુઓમાંથી અને દ્રવ્યમાંથી પચાશમો ભાગ તમને આપીશું. વળી તમારા ભંડારની વૃદ્ધિના અર્થે ધાન્યમાંથી દશમો ભાગ આપીશું. વિવાહ કરવાને તૈયાર થયેલી કન્યાનું શુલ્ક* લેવામાં આવતું હશે તો, તેવી કન્યાઓમાંથી જે અત્યંત સુંદર હશે તે તમને આપીશું.

* કન્યા આપવા માટે વર પાસેથી કન્યાના પક્ષવાળા જે કાંઇ ધન લે છે તેને "શુલ્ક" કહે છે.

૧૫-૧૬ જેમ દેવતાઓ ઇંદ્રની પાછળ જાય છે તેમ, અમારામાંથી શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો, હથીઆર અને વાહન લઇને તમારી પાછળ આવશે. ૧૭ જેમ કુબેર યક્ષોને સુખ આપે છે તેમ, બળવાળા, પ્રતાપવાળા અને શત્રુથી પરાજય ન પામો એવા તમે, અમારા રાજા થઇને અમને સુખ આપશો. ૧૮ રાજાએ સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા, જે ધર્મ આચરશે તે ધર્મનો ચોથો ભાગ તમને પ્રાપ્ત થશે. ૧૯ હે રાજન્! એ પ્રમાણે સુખવડે પ્રાપ્ત થયેલા આ મોટા ધર્મવડે ભાવનાયુક્ત થયેલા તમે, જેમ ઇંદ્ર દેવોનું રક્ષણ કરે છે તેમ, અમારૂં સર્વથી રક્ષણ કરો. ૨૦ સૂર્યની પેઠે પ્રતાપ જણાવીને વિજયના અર્થે નીકળો, તથા શત્રુઓના માનનો નાશ કરો. તમારો સર્વ કાળે જય થાઓ!!" ૨૧ એ સાંભળીને અત્યંત તેજવાળો મનુ, મોટી સેનાથી વીંટાઇને તથા મોટા કુલિનપણાથી યુક્ત થઇને પોતાના તેજ વડે પ્રકાશમાન થતો ત્યાંથી નીકળ્યો. ૨૨ તે વખતે જેમ દેવો, ઇંદ્રની મહત્તા જોઇને પોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ, તેની મહત્તા જોઇને સર્વે પાપી મનુષ્યો, ત્રાસ પામ્યા અને સ્વધર્મનું આચરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા. ૨૩ પછી વૃષ્ટિ કરનારા મેઘની પેઠે તે, પૃથ્વીની ચારે બાજૂ ફરી વળ્યો અને સર્વ સ્થળમાં પાપીઓનો નાશ કરીને પ્રજાની ધર્મમાં યોજના કરી. ૨૪ એ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં કોઇ પણ સ્થળમાં જે માણસો, પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હોય તેમણે પ્રજાના ઉપર અનુગ્રહ થવાના હેતુથી સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજાને સ્થાપન કરવો. ૨૫ તથા જેમ શિષ્યો ગુરૂને ભક્તિથી પ્રણામ કરે છે અને જેમ દેવો ઇંદ્રને ભક્તિથી પ્રણામ કરે છે, તેમ રાજાની સમીપમાં જઇને ભક્તિથી પ્રણામ કરવો. ૨૬ પોતાના રાજાને પ્રણામ કરવાનો હેતુ એવો છે કે, પોતાનાં મનુષ્યો જેનો સત્કાર કરે છે, તેને બીજા લોકો પણ મોટો માને છે અને પોતાનાં મનુષ્યો, જેની અવજ્ઞા કરે છે તેનો બીજા લોકો પરાભવ કરે છે. ૨૭ માટે પ્રજાએ પોતાના રાજાનો સત્કાર કરવો યોગ્ય છે; કેમ કે શત્રુઓ રાજાનો પરાભવ કરે તો તેથી આખી પ્રજાને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રજાએ, રાજાને છત્ર, વાહન વસ્ત્ર, અલંકાર, ભોજન, પીવાનાં પાત્ર, ઘર, આસન, શયન અને સર્વે સાહિત્ય આપવાં. ૨૮,૨૯ રાજાએ પણ એ કારણથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, શત્રુઓ ધર્ષણા ન કરી શકે એવા થવું, હસતા મુખથી વચન બોલનારા થવું, કોઈ બોલાવે તો, તે મનુષ્યો પ્રત્યે મધુર વચનથી બોલવું. ૩૦ પ્રજાના ઉપકારને જાણનારા થવું, પોતાની પ્રજા ઉપર દૃઢ પ્રીતિ રાખવી, અન્નના વિભાગ કરીને ભોજન કરવું, ઇંદ્રિયો ઉપર જય મેળવવો કોઈ સામું જુએ તો, તેના પ્રત્યે કોમળ દૃષ્ટિથી, સારા ભાવથી અને સુંદર આકૃતિથી જોવું." ૩૧

कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात् संविभागी जितेंद्रियः ।
ईक्षितः प्रतिवीक्षत मृदु वल्गु च सुष्ठु च ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

અધ્યાય ૬૮ મો-વસુમના અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ-રાજાની શ્રેષ્ઠતા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किमाहुर्दैवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ ।
मनुष्याणामधिपतिं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—“ બ્રાહ્મણો, મનુષ્યોના અધિપતિ રાજાને કયું દૈવત કહે છે ? હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે પિતામહ ! તે મને કહો ?” ૧ ભીષ્મ કહે છે,–“ હે ભારત ! આ સ્થળમાં પણ એક પુરાતન ઇતિહાસ છે, તેમાં વસુમનાએ બૃહસ્પતિને એજ વાત પૂછી હતી. ૨ (કોશલ દેશનો રાજા બુદ્ધિમાન વસુમના નામે હતો, તેણે મહાજ્ઞાની મહર્ષિ બૃહસ્પતિને પૂછ્યું હતું. વિનયને જાણનારા અને સર્વ લોકનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળા રાજાએ, ધર્મ-યુક્ત આચરણવાળા બૃહસ્પતિને વિધિપૂર્વક પ્રણામ કરીને અને દક્ષિણા આપ્યા પછી, સર્વ પ્રકારના વિનયથી પ્રજાનું સુખ ઇચ્છીને રાજ્ય વિધિનો પ્રશ્ન કર્યો.) વસુમના કહે છે,–“ હે મહાજ્ઞાની ! પ્રાણીમાત્ર વૃદ્ધિ શાથી પામે છે, અને તેમનો ક્ષય શાથી થાય છે, તથા કોનું પૂજન કરવાથી તે અખંડ સુખને પામે છે?” ૩ અમાપ બળવાળા કોશલ દેશના રાજાએ, એ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા બૃહસ્પતિએ કહ્યું કે, સાવધાનીથી રાજાનો સત્કાર કરવાથી એ સર્વ ઠીક થાય છે. ૪ બૃહસ્પતિ કહે છે,–“ હે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા રાજન્ ! લોકના ધર્મનું મૂળ રાજા છે એમ જણાય છે. રાજાના ભયથીજ પ્રજા પરસ્પરનો વિનાશ કરતી નથી. ૫ જ્યારે આ સમગ્ર લોક અધર્મ કરવાને પ્રેરાય છે અને ઉત્સુક થાય છે, ત્યારે રાજાજ ધર્મ વડે તેને શુદ્ધ કરે છે (એટલે સજા કરીને નિર્દોષ કરે છે) તથા પ્રજાને શુદ્ધ કરીને રાજા શોભે છે. ૬ હે રાજન્ ! સૂર્ય અને ચંદ્રનો ઉદય ન થયો હોય ત્યારે, પ્રાણીઓ જેમ એક બીજાને જોઇ શકતાં નથી અને મહા અંધકારમાં ડૂબી જાય છે. ૭ જેમ થોડા જળવાળા સરોવરમાં માછલાં અને જ્યાં કોઇ મનુષ્યનો કે હિંસક પ્રાણીનો શબ્દ ન સંભળાતો હોય ત્યાં પક્ષીઓ, ઇચ્છામાં આવે તેમ એક બીજાનો વારંવાર સંહાર કરીને ભમે છે તથા પરસ્પરના પ્રહાર સહન કરીને પણ એક બીજાનો નાશ કરી અતિ-ક્રમણ કરે છે અને થોડા કાળમાં ક્ષય પામી જાય છે, એમાં સંશય નથી. ૮,૯ તેમજ આ સઘળી પ્રજા રાજા વિના નાશ પામે અને ગોવાળ વિનાના પશુઓની પેઠે, ગાઢ અંધકા-રમાં ડૂબી જાય. ૧૦ જો રાજા, રક્ષણ ન કરે તો બળવાન પુરૂષો દુર્બળ પુરૂષોની સ્ત્રીઓનું હરણ કરી જાય તથા પોતપોતાના ધનનું રક્ષણ કરનારા પુરૂષોને મારી નાંખે. ૧૧ વળી જો રાજા, રક્ષણ ન કરે તો ‘ આ વસ્તુ મ્હારી છે ’ એ પ્રમાણે માનીને કોઇ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ ન થાય, પરંતુ ‘ આ વસ્તુ બળવાનની છે ’ એમજ કહેવું પડે. સ્ત્રી, પુત્ર કે, ધન, એમાંથી કશા ઉપર દાવો રાખી શકાય નહિ; અને ચારે બાજૂથી દ્રવ્ય વગેરેની લૂંટફાટજ પ્રવૃત્ત થાય. ૧૨ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો પાપી પુરૂષો, ઓચિંતા આવીને વાહન, વસ્ત્ર, અલંકાર અને અનેક પ્રકારનાં રત્નો લઇ જાય. ૧૩ જો રાજા, પાલન ન કરે તો ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરનારા પુરૂષો ઉપર અનેક પ્રકારે શસ્ત્રના ઘા પડે અને લોકો અધર્મનો માર્ગ પકડે. ૧૪ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો પ્રજામાં દુષ્ટ લોકો, માતા, પિતા, વૃદ્ધ, આચાર્ય, અતિથિ અને ગુરૂને દુઃખ દે અથવા હણે. ૧૫ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો દ્રવ્યવાળા લોકોનો વધ થાય, બંધન થાય અને એવાંજ બીજાં દુઃખ હમ્મેશાં

ભોગવવાં પડે તથા કોઇ પણ વસ્તુ ઉપર પોતાપણું (સ્વામિત્વ) રહે નહિ. ૧૬ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો મનુષ્યોનું અકાળે મરણ થાય, સર્વ લોકો ચોરને આધીન થઇ જાય, અને ઘોર નરકમાં પડે. ૧૭ જો રાજા, પાલન કરે નહિ તો વ્યભિચાર બંધ થાય નહિ, ખેતી થાય નહિ, વેપારનો માર્ગ બંધ પડે, ધર્મ ડૂબી જાય અને વેદ નાશ પામે. ૧૮ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ થાય નહિ, વિવાહ કર્મ બને નહિ કે, સમાજ પણ મળે નહિ. ૧૯ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો સાંઢીયા પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરે નહિ, દહીંની ગોળીઓમાં દહીં પણ વલોવાય નહિ, અને ગાયોના ગોઠા (વાડા) નાશ પામે. ૨૦ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો સઘળું જગત ત્રાસ પામે, સૌનાં હૃદયમાં ઉદ્વેગ થાય, હાહાકાર વર્તાઈ જાય, અચેતન થઇ જાય અને જોતજોતાંમાં સર્વ કંઈ નાશ પામે. ૨૧ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો વિધિ પ્રમાણે જેમાં દક્ષિણા અપાય છે એવા સંવત્સર યજ્ઞોની દીક્ષા, નિર્ભય થઇને કોઈ ધારણ કરે નહિ, ૨૨ જો રાજા, પાલન કરે નહિ તો વિદ્યાસ્નાતક અને વ્રતસ્નાતક તપસ્વી બ્રાહ્મણો, ચારે વેદનું અધ્યયન કરે નહિ. ૨૩ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો બ્રાહ્મણોની નાસ્તિ થવાના કારણથી મનુષ્યોને ધર્મનો યોગ થાય નહિ; તથા ધનાદિનું હરણ કરનારો સુખથી (જીવતો) ચાલ્યો જાય. ૨૪ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો ચોરો, હાથમાંની વસ્તુને પણ લઈ જાય, ધર્મનાં તમામ બંધારણ તૂટી જાય અને સર્વ કોઇ ભયથી પીડા પામીને ભાગી જાય. ૨૫ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો અનીતિઓ પ્રવૃત્ત થાય, પ્રજા વર્ણસંકર ઉપજે, અને દેશમાં દુકાળ પડે. ૨૬ જ્યારે રાજા, મનુષ્યોનું રક્ષણ કરે છે ત્યારેજ તેઓ, સર્વ તરફથી નિર્ભય થઇને ઘરનાં બારણાં ઉઘાડાં મૂકીને મરજી પ્રમાણે સૂઇ રહે છે. ૨૭ (રાજા, ધાર્મિક થઇને પણ જ્યારે સારી રીતે પૃથ્વીનું પાલન કરતો નથી, ત્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય ગાળ કે, માર કેમ સહન ન કરે ? રાજા નહિ હોવાથી લાચારીથી સહન કરેજ.) જો રાજા, રક્ષણ કરે છે તો સ્ત્રીઓ, પુરૂષના સંગાત વિના પણ સર્વ અલંકારથી ભૂષિત થઇને માર્ગમાં ભયરહિતપણે ચાલી જાય છે. ૨૮ જ્યારે રાજા, રક્ષણ કરે છે ત્યારે લોકો, ધર્મને માર્ગે ચાલે છે અને પરસ્પર હિંસા કરતા નથી તથા અન્યોન્ય ઉપર ઉપકાર કરે છે. ૨૯ જ્યારે રાજા, રક્ષણ કરે છે ત્યારે ત્રણે વર્ણના લોકો, જૂદી જૂદી વિધિઓથી મોટા મોટા યજ્ઞ કરે છે અને એકત્ર થઇને વિદ્યાનું અધ્યયન કરે છે. ૩૦ (આ લોકોનો આધાર જીવિકા ઉપર છે અને તે જીવન વૃષ્ટિ વગેરેને આધીન છે; જ્યારે રાજા, રક્ષણ કરે છે ત્યારે તે સર્વ સારે પ્રકારે પ્રવર્ત્તે છે.) જ્યારે રાજા, પોતાના મોટા બળથી પ્રજાને લઇને રાજ્યરૂપી શ્રેષ્ઠ ધુંસરીનું વહન કરે છે ત્યારે લોક પ્રસન્ન થાય છે. ૩૧ જેનો નાશ થવાથી પ્રાણી માત્રનો પણ સર્વ તરફથી નાશ થાય છે, તથા જેના અસ્તિત્વ વડે પ્રાણી માત્રનું નિરંતર અસ્તિત્વ થાય છે, એવા રાજાનું પૂજન કોણ નહિ કરે ? ૩૨ (જે પુરૂષ, રાજાનું પ્રિય અને હિત, બન્ને વાનાં સંપાદન કરીને સર્વ લોકને ભય ઉપજાવનાર રાજ્ય ભારનું વહન કરે છે તે, આ લોક તથા પરલોક બન્નેમાં જય પામ્યો, એમ જાણવું.) જે પુરૂષ, એવા રાજાનું મન વડે પણ ભૂંડું ચિંતવે છે, તે પુરૂષ આ લોકમાં દુઃખ પામીને મરી ગયા પછી નિશ્ચય નરકમાં પડે છે. ૩૩ રાજાને જોઇને 'આ મનુષ્ય છે' એમ ધારી તેની અવગણના કરવી નહિ; કેમ કે એ, પુરૂષરૂપે કોઇ મોટા દેવ છે. ૩૪ (રાજા, સમય પ્રમાણે નિરંતર પાંચ રૂપ ધારણ કરે છે;

એટલે સમય પ્રમાણે અગ્નિ, સૂર્ય, મૃત્યુ, કુબેર અને યમ થાય છે.) જ્યારે કોઈ પુરૂષ, અસત્ય આચરણ કરીને રાજાને છેતરે છે ત્યારે પાસે બેસનારા તે પાપીઓને પોતાના ભયંકર તેજ વડે બાળી નાંખે છે; એ વખતે રાજા અગ્નિસ્વરૂપ થાય છે. ૩૫ જ્યારે રાજા, સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના દૂતરૂપ નેત્રો વડે જુએ છે અને તેમનું કલ્યાણ કરે છે ત્યારે તે સૂર્યસ્વરૂપ થયો કહેવાય છે. ૩૬ જ્યારે રાજા, ક્રોધ પામીને કૂડાં કર્મ કરનારા સેંકડો પુરૂષોનો પુત્ર, પૌત્ર અને અમાત્ય સહિત નાશ કરે છે ત્યારે મૃત્યુસ્વરૂપ થાય છે. ૩૭ જ્યારે સર્વે અધર્મીઓને પોતાના તીક્ષ્ણ દંડ વડે તે શિક્ષા કરે છે અને ધાર્મિક લોકોના ઉપર મહેરબાની કરે છે, ત્યારે તે, યમસ્વરૂપ થાય છે. ૩૮ જ્યારે તે, પોતા ઉપર ઉપકાર કરનારાઓને ધનની ધારાઓ વડે તૃપ્ત કરે છે તથા અપકાર કરનારાઓનાં અનેક પ્રકારનાં રત્નો ખૂંચાવી લે છે, વળી કોઇને લક્ષ્મી આપે છે અને કોઈની પાસેથી લઇ લે છે, ત્યારે રાજા, લોકોમાં ધનપતિ કુબેર સ્વરૂપે થાય છે. ૩૯,૪૦ (જે પુરૂષ ડાહ્યો, ક્લેશરહિત કર્મવાળો, ઈર્ષ્યારહિત અને ધર્મથી પ્રાપ્ત થનારા લોકની અભિલાષા રાખનારો હોય, તેણે લોકોના ઈશ્વર રાજાના અપવાદમાં ઉભા રહેવું નહિ. ગમે તો પ્રાણ સમાન વહાલો પોતાનો પુત્ર, ભાઇ કે, મિત્ર હોય તથાપિ રાજાથી ઉલટું ચાલીને સુખ પામે નહિ. વાયુ જેનો પ્રેરક છે એવો અગ્નિ સળગ્યા છતાં, તે કાંઇ બાળ્યા વિનાનું શેષ રહેવા દે છે, પરંતુ રાજાએ જેનો તિરસ્કાર કર્યો છે એવા મનુષ્યનું તો કાંઇ પણ શેષ રહેજ નહિ. માટે રાજાએ રક્ષણ કરેલા કે, રક્ષણ કરવાના અભિપ્રાયથી મૂકેલા સર્વ પદાર્થો દૂરથીજ પડયા મૂકવા; અને) જેમ મનુષ્ય મૃત્યુથી, કંટાળે તેમ પુરૂષે, રાજાનું દ્રવ્ય હરણ કરવાથી કંટાળવું. જેમ મૃગ પકડવાના ફાંસાને અડતાં વેંતજ તત્કાળ નાશ પામે છે, તેમ રાજાના દ્રવ્યને સ્પર્શ કરતાંજ મનુષ્ય નાશ પામે છે. ૪૧ બુદ્ધિમાન પુરૂષને રાજદ્રવ્ય સોંપ્યું હોય તો તેણે પોતાના દ્રવ્યની પેઠે તેનું રક્ષણ કરવું. ૪૨ રાજાના દ્રવ્યનું હરણ કરનાર પુરૂષ, સ્થિતિ વિનાના અને જડરૂપ મોટા ઘોર નરકમાં ઘણા કાળ પર્યંત પડી રહે છે. ૪૩ પ્રજાને રંજન કરે છે માટે રાજા, સુખ ભોગવાવે છે માટે ભોજ, અનેક પ્રકારે શોભે છે માટે વિરાટ્, રૂડે પ્રકારે શોભે છે માટે સમ્રાટ્, દુઃખથી રક્ષણ કરે છે માટે ક્ષત્રિય, પૃથ્વીનો પતિ માટે ભૂપતિ, મનુષ્યોનો પાલન કરનારો માટે નૃપ, એવા શબ્દોવડે જેનું સ્તવન થાય છે તેનું પૂજન કોણે ન કરવું જોઇએ? ૪૪ એટલા માટે જે, સુખી થવાને ઇચ્છતો હોય તેવા બુદ્ધિમાન, સ્મૃતિવાળા અને ડાહ્યા પુરૂષે, નિયમિત થઇને, મનને વશ રાખીને, અને ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને રાજાનો આશ્રય કરવો. ૪૫ રાજાએ પણ કૃતજ્ઞ, ડાહ્યા, મોટા મનના દૃઢ ભક્તિવાળા, જીતેંદ્રિય, નિરંતર ધર્મ આચરનારા, અને નિરંતર સ્થિર ચિત્તવાળા મંત્રીનું પૂજન કરવું—સત્કાર કરવો. ૪૬ વળી રાજાએ દૃઢ ભક્તિવાળા, બુદ્ધિમાન ધર્મને જાણનારા ઇંદ્રિયોનું નિયમન કરનારા, શૂરા અને ઉદાર કર્મ કરનારા એકાંગ વીરનો આશ્રય કરવો. કેમ કે, એકાંગ વીર કોઇ પણ કાર્યમાં બીજા સહાય કરનારાઓની અપેક્ષા ન રાખતાં પોતે એકલોજ તે કાર્ય સાધવાને તૈયાર થઇ જાય છે. બુદ્ધિ, મનુષ્યને ડહાપણવાળો કરે છે અને રાજા, મનુષ્યને કૃશ કરે છે; માટે રાજાથી વિરૂદ્ધ ચાલનારને સુખ કયાંથી પ્રાપ્ત થાય? પણ જે પુરૂષ તેને અનુકૂળ થઇને તેના આશ્રયે આવે છે તેને તે સુખી કરે છે. ૪૭—૪૮ હે રાજન્! રાજા, એ પ્રજાનું મોટું હૃદય છે, ગતિ છે, પ્રતિષ્ઠા છે અને ઉત્તમ સુખ છે. જે

પુરૂષો, રાજાના આશ્રયે રહેલા છે તે આ લોકોનું તથા પરલોકોનું પૂજન સારી રીતે કરી શકે છે; તાત્પર્ય કે, બન્ને લોકોનું શ્રેય સંપાદન કરી શકે છે. ૪૯ રાજા પણ પોતામાં રહેલા મમતા ગુણવડે, સત્યવડે અને મિત્રભાવવડે પૃથ્વીનું પાલન કરીને તથા મોટા યજ્ઞોવડે દેવનું પૂજન કરીને મોટો યશ મેળવીને સ્વર્ગ લોકમાં અખંડ પદ પામે છે." ૫૦ બૃહસ્પતિએ એ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ કોશલ દેશના રાજા વસુમના વીરે, પ્રયત્નથી પ્રજાનું પાલન કર્યું." ૫૧

स एवमुक्तोङ्गिरसा कौशल्यो राजसत्तमः ।
प्रयत्नात् कृतवान् वीरः प्रजानां परिपालनम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अंगिरोवाक्यं गुर्जरभाषायां अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

અધ્યાય ૬૯ મો-રાજધર્મ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं रक्ष्यो जनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,-" હે પિતામહ ! રાજાએ વિશેષે કરીને કરવાનું શું બાકી રહ્યું છે ? તે, તથા તેણે દેશનું રક્ષણ શી રીતે કરવું ? શત્રુઓને કેવી રીતે જીતવા ? દૂતોની કેવી રીતે યોજના કરવી ? ચારે વર્ણની પ્રજાને તથા પુત્ર, સ્ત્રી અને સેવકોને વિશ્વાસ શી રીતે ઉત્પન્ન કરવો ? તથા તેમની યોજના શી રીતે કરવી ? તે સર્વે મને કહો." ૧-૨ ભીષ્મ કહે કહે છે,- " હે મહારાજ ! રાજાએ કેમ વર્તવું તથા તેણે પ્રથમ શું કરવું અથવા તેણે મોકલેલા તેના પ્રતિનિધિ વગેરેએ શું કરવું; તે સર્વ તું સાવધાન થઇને સાંભળ, ૩ પ્રથમ તો રાજાએ, પોતાના ચિત્ત ઉપર સર્વદા જય મેળવવો અને પછી શત્રુઓને જીતવા, કેમકે, જે રાજાએ, પોતાના ચિત્ત ઉપર જય મેળવ્યો નથી તે શત્રુઓને શી રીતે જીતશે ? ૪ કર્ણ, નેત્ર, નાસિકા, જીહ્વા અને ત્વચા એ પાંચે ઇંદ્રિયોને કબજે રાખવી એટલે ચિત્ત ઉપર જય મેળવ્યો કહેવાય છે, અને જે રાજાએ, એ પ્રકારે ઇંદ્રિય ઉપર જય મેળવ્યો છે તે રાજા શત્રુઓને પીડા કરવાને શક્તિમાન થાય છે. ૫ હે કુરૂનંદન રાજાએ, કિલ્લામાં, રાજ્યના સીમાડા ઉપર, નગરની બહારના બાગોમાં, નગરમાંની વાડીઓમાં, કોટવાળ આદિની સર્વે કચેરીઓમાં, પુરમાં અને નગરોમાં, અંતઃપુરમાં અને રાજમહેલમાં; એટલી જગ્યાએ તે તે સ્થળનું રક્ષણ કરનારા પાયદળ સૈન્યના મનુષ્યો રાખવા. ૬,૭ હે પુરૂષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા રાજન્ ! જડ સરખા, આંધળા સરખા અને બહેરા સરખા દેખાવવાળા ચારો (ગુપ્ત દૂત) રાખવા; તે સર્વ પુરૂષે, પરીક્ષા કરેલા બુદ્ધિમાન અને ભૂખ, તરસ તથા શ્રમને વેઠી શકનારા જોઇએ. ૮ હે મહારાજ ! રાજાએ, તે ચારાઓની યોજના સર્વ પ્રધાન મંડળમાં, અનેક પ્રકારના મિત્રોમાં, પુત્રોમાં, નગરમાં, દેશમાં, અને માંડલિક રાજાઓમાં સાવધાનપણાથી કરવી. ૯ તે ચારાઓને એવી રીતે મોકલવા કે, એક ચારો બીજા ચારાને ઓળખી શકે નહિ. ૧૦ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શત્રુએ મોકલેલા ચારાઓને પણ ઓળખવા. શત્રુઓએ મોકલેલા

ચારા બજારની દુકાનોમાં, મલ્લોના અખાડા વગેરે સ્થળમાં, ઘણા માણસોના સમુદાયમાં, સંન્યાસી વગેરે ભિક્ષુઓમાં, નગરમાંની વાડીઓમાં, નગર બહારના બાગોમાં, પંડિતોની સભામાં, ખાણ ખોદવાનાં ઠેકાણાંમાં, અધિકારીઓની કચેરીઓમાં, રાજસભામાં અને મોટા લોકોના મકાનોમાં આવીને રહે છે. ૧૧,૧૨ હે પાંડવ ! એ પ્રકારે વિચિક્ષણ રાજાએ શત્રુના ચારાની શોધ કરીને ઓળખવા; કેમ કે, ચારાઓને પ્રથમથીજ ઓળખી રાખવાથી હિત થાય છે. ૧૩ હવે રાજા, જો પોતે પોતાને શત્રુ કરતાં હીન (નિર્બળ) સમજતો હોય તો, પ્રધાનોની સાથે મંત્ર (વિચાર) કરીને બળવાન શત્રુ સાથે સંધિ કરવી. ૧૪ વિચિક્ષણ રાજાએ, પોતાની નિર્બળતા જાણીને અથવા કોઇ પ્રકારનો અર્થ સાધવા માટે બળવાન શત્રુ સાથે શીઘ્ર સંધિ કરવી. ૧૫ ધર્મ વડે પોતાના દેશનું પાલન કરનારા રાજાએ, ગુણવાન, મોટા ઉત્સાહવાળા, ધર્મને જાણનારા અને સારા આચરણવાળા રાજાઓ સાથે સંધિ કરવી. ૧૬ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા રાજાને જ્યારે એમ માલૂમ પડે કે, મને પદભ્રષ્ટ કરવાનો વિચાર ચાલે છે, ત્યારે પૂર્વે જેમને દુષ્ટ જાણીને સજા કરી હોય, પણ પછીથી દયા વડે જેમને છોડી મૂકયા હોય, તથા જેમના ઉપર લોકોની અપ્રીતિ હોય, એવાઓને સર્વ પ્રકારે હણવા. ૧૭ જે શત્રુ રાજા, ઉપકાર પણ કરી શકતો નથી કે, અપકાર પણ કરી શકતો નથી, તેમ જેની ઉન્નતિ થવી અશકય છે એવાઓની ઉપેક્ષા કરવી. ૧૮ શત્રુ રાજાના ઉપર ચઢાઈ કરવાની ઇચ્છા હોય તો વિચિક્ષણ રાજાએ, પોતાના કરતાં દુર્બળ રાજા ઉપર કરવી; તથા તે ન જાણે ત્યારે, તેના મિત્રોએ તેને તજી દીધો હોય ત્યારે, બંધુજન વિનાનો હોય ત્યારે, કોઇ બીજા દુસ્મન જોડે યુદ્ધમાં ગુંથાયો હોય ત્યારે અને અસાવધ હોય ત્યારે, ચઢાઇ કરવી. ૧૯ જ્યારે પોતે શક્તિમાન હોય, સેના આદિ બળ પુષ્ટ હોય અને પોતે સુખી હોય, ત્યારે વીર રાજાએ ચઢાઈ કરવાની આજ્ઞા આપવી અને તે આજ્ઞા આપતા પહેલાં પોતાના નગરનું રક્ષણ થાય તેવી સામગ્રી સંપાદન કરીને પછી આજ્ઞા આપવી. ૨૦ જે શત્રુ રાજા, ઘણો બળવાન હોય અને વશ ન થતો હોય, ત્યારે તેનું બળ અને વીર્ય હીન કરવું તથા તેટલા માટે તેને ક્ષીણ કરવાને તૈયાર થવું. ૨૧ કૃશ કરવાના ઉપાય આ પ્રમાણે છે; તેના દેશને શસ્ત્ર, અગ્નિ અને વિષયથી મૂર્છિત કરીને પીડવો તથા પોતાના સેવકોના સાધનથી તેના પ્રધાનો અને રાજા વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન કરાવવી. ૨૨ બુદ્ધિવાન રાજાએ, વધારે રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છાથી કોઇ સમયે પણ યુદ્ધ કરવું નહિ; કેમ કે, બૃહસ્પતિએ અર્થગ્રહણ કરવાને માટે સામાદિક ત્રણ ઉપાયજ કહેલા છે. ૨૩ હે રાજન્ ! સામ, દામ અને ભેદ એ ઉપાયથી જે અર્થ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેટલા વડે પંડિત રાજાએ, સંતોષ માનવો. ૨૪ હે કુરૂનંદન ! બુદ્ધિમાન રાજાએ પોતાની પ્રજા પાસેથી ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ કર લેવો, અને તેનાજ રક્ષણના અર્થે વાપરવો. ૨૫ મત્ત, ઉન્મત્ત આદિ દશ પ્રકારના ગુન્હેગાર પાસેથી જે થોડો ઘણો દંડ લેવામાં આવે છે, તે સહસા લઇ લેવો, તેનો ઉપયોગ નગરવાસી જનોના રક્ષણમાં કરવો. ૨૬ જેવા પુત્ર તથા પૌત્ર હોય તેવાજ લોકોને પણ ત્હારે માનવા, પણ વ્યવહારનો માર્ગ બતાવતાં તેમના ઉપર સ્નેહ કરવો નહિ. ૨૭ લોકોની માંહોમાંહેની તકરારો જાણવાને સર્વ અર્થને જાણનારા પંડિતોની યોજના કરવી. કેમ કે, રાજ્યની સ્થિતિ વ્યવહારના નિર્ણયમાં રહેલી છે. ૨૮ સોના વગેરેની ખાણ ઉપર, મીઠાની ઉત્પત્તિ થતી હોય ત્યાં, દાણા વગેરે વેચાતા હોય ત્યાં, નદી તરવાના ઘાટ ઉપર અને

હાથીઓની સેના ઉપર, ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખવાને અમાત્યની કે, વિશ્વાસુ માણસની યોજના કરવી. ૨૯ સારી રીતે દંડને ધારણ કરનારા રાજાને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. રાજાને તો નિરંતર સારા પ્રકારના ધર્મવાળો દંડજ વખાણવા યોગ્ય છે. ૩૦ હે ભારત! રાજાએ, વેદ અને વેદાંગને જાણનારા, ડાહ્યા, અત્યંત તપસ્વી, નિરંતન દાન કરનારા અને યજ્ઞ કરનારા થવું. એ સર્વે ગુણો રાજામાં સ્થિર જોઇએ. ૩૧ વ્યવહારનો લોપ થાય તો રાજાને સ્વર્ગ અને યશ કયાંથી પ્રાપ્ત થાય? ૩૨ જ્યારે દુર્બળ રાજાને બળવાન રાજા પીડા કરે, ત્યારે બુદ્ધિમાન એવા તે રાજાએ કિલ્લાનો આશ્રય લેવો–કિલ્લામાં ભરાઈ બેસવું. ૩૩ પોતાના મિત્રોને કબજે લઇને શત્રુ રાજા સાથે કહેણ મોકલવું: તથા શામ અને ભેદ ઉપાય વ્યર્થ જાય ત્યારે લડાઇને માટે કહેણ મોકલવું. ૩૪ તેના આવવાના માર્ગમાં ગાયોના સમુદાય મૂકવા; તેના આવવાના માર્ગનાં ગામ ઉજડ કરવાં; તે સર્વે ગામવાળાઓને શહેરની બહારનાં પરાંમાં રાખવા. જે કિલ્લાઓ સારી રીતે રક્ષિત કરેલા હોય તેમાં ધનવાન પુરૂષો વગેરેને રાખવા. ધનવાન પુરૂષો અને પોતાના સેનાના મુખ્ય પુરૂષોને વારંવાર શાંત કરવા. ૩૫ જો શત્રુનો નગરમાં પ્રવેશ થવાનો સંભવ ન હોય તો રાજાએ ઘાસ–દાણા વગેરે નગરમાં આણવું. પણ તેવો યોગ ન હોય તો ખેતરોમાં પાકેલા અનાજના છોડને પણ દવ લગાડી બાળી નાંખવા. ૩૬ તે કર્મ શત્રુનાં મનુષ્યોને ફોડીને કરાવવું; અથવા પોતાનું લશ્કર મોકલીને તેનો નાશ કરાવવો. ૩૭ નદીઓના માર્ગમાં પૂલ કે, હોડીઓ વગેરે હોય તેનો નાશ કરવો. બાંધેલાં પાણી છોડી મૂકીને વેહવરાવી મૂકવાં તથા વહેવરાવવાને યોગ્ય ન હોય તેવાં વાવ અને કૂવા વગેરેનાં પાણીમાં ઝેર નાંખીને બગાડવાં. ૩૮ (પોતાના દેશમાં જે મુખ્ય સ્થાન હોય, તેનો કબજો લઇને રાજાએ તેમાં નિવાસ કરવો તથા પાસેના દેશમાં વસનારા પોતાના વર્તમાન શત્રુના દુશ્મન સાથે સ્નેહ કરીને તેના બળ વડે શત્રુને પોતાના દેશમાંથી દૂર કરવો. બીજા હલકા ગઢ કે, જેમાં શત્રુ આવી સહેલથી ભરાઇ બેસે એવા હોય, તેનો મૂળમાંથી નાશ કરવો. તેમ લોકો જેનું પૂજન કરતા હોય, તેવા વૃક્ષ રહેવા દઇને બાકીનાં તમામ નાનાં ઝાડનો પણ નાશ કરી દેશ પાધર કરી મૂકવો: જે વૃક્ષો મોટાં વધેલાં હોય તેનાં ડાળાં પણ કાપી નાંખવાં અને પૂજ્ય વૃક્ષનું તો પાંદડું સરખું પણ પાડવું નહિ.) કિલ્લાની આસપાસ બહારનો કોટ ઉંચો કરાવવો કે, જેના ઉપર ચઢીને દૂરથી આવતા–જતા શત્રુનો સંચાર પણ જાણવામાં આવે. કિલ્લાની આસપાસની ખાઇમાં પાણી ભરી દેવું, તથા તેમાં ભાલા ચોટેલા સ્તંભ રોપવા કે, જેના ઉપર પડનાર વીંધાઈ જાય તથા મોટા મત્સ્ય અને મઘર તેમાં લાવી મૂકવા કે, જેથી તરીને કિલ્લા પાસે આવી શકાય નહિ. ૩૯ નગરમાંથી છાનામાના નીકળી જવું હોય તેને માટે સંકટ (છુપાં) દ્વાર રાખવાં તથા પૂરા પ્રયત્ન વડે તેનું પણ નગરના દરવાજાની પેઠેજ રક્ષણ કરવું. ૪૦ દરવાજા ઉપર સદૈવ મોટાં યંત્રો રાખવાં તથા જંજાળો ચઢાવી રાખવી અને તે યંત્રો પોતાના સ્વાધીનમાં રાખવાં. ૪૧ કાષ્ઠ પણ એકઠાં કરી રાખવાં: તથા કૂવા ખોદાવવા અને પૂર્વે જળના અર્થવાળાઓએ કૂવા કરાવેલા હોય તેને સુધરાવવા. ૪૨ ઘાસથી છાયેલાં છાપરાં ઉપર કાદવથી લીંપાવવું તથા અગ્નિના ભયથી ચૈત્ર માસમાં તો તે છાજ કાઢીજ નંખાવવું. ૪૩ એવે વખતે રાજાએ, રાત્રેજ રસોઇ કરાવવી અને અગ્નિહોત્ર સિવાય દિવસે અગ્નિ સળગાવવો નહિ. ૪૪ લુહાર અને સુવાવડીના સ્થળમાં બહુ સાચવણીની સાથે અગ્નિ સળગાવવા દેવો તથા તે પણ

ઘરમાં ઢાંકેલો અગ્નિજ સળગાવવા દેવો. ૪૫ નગરના રક્ષણને અર્થે એવી દાંડી પિટાવવી કે 'જેના ઘરમાં દિવસે અગ્નિ સળગશે તેને ભારે શિક્ષા કરવામાં આવશે.' ૪૬ ભિક્ષુક, ગાડાં ફેરવનારા, નપુંસક (હીજડા) ગાંડા અને ખેતી કરનારા ખેડુત; એઓને શેહેરની બહાર કાડી મૂકવા, કેમ કે, હે નરશ્રેષ્ઠ! તેઓને રાખવાથી હરકત થાય છે. ૪૭ (રાજાએ કચેરીઓમાં, તિર્થોમાં, સભાઓમાં અને મોટા લોકોના મકાનોમાં એ સર્વ લોકો ઉપર યથાર્થ વર્ણના (જોઇએ તેવા) ચારાઓ મૂકવા. રાજાએ, રાજમાર્ગ મોટા રખાવવા તથા પરબો અને દુકાનો જ્યાં જ્યાં જોઇએ, ત્યાં ત્યાં મંડાવવી. હે યુધિષ્ઠિર! ભંડારગૃહ, આયુધગૃહ, લશ્કરને રહેવાની બરાખો, ઘોડાર, હાથીશાળા, યોદ્ધાઓનાં મકાન, ખાઇઓ, શેરીઓ ઘરમાંના એટલે ઘરની પાસેના બાગ, એ સર્વે પ્રકારે શત્રુઓમાંનો કોઈ માણસ, કદાચિત્ પણ જોઇ શકે નહિ એમ કરવું; હે યુધિષ્ઠિર! એ વાત ગુહ્ય છે.) શત્રુના બળથી પીડાએલા રાજાએ દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો તેમજ તેલ, ચરબી, મધ, ઘી અને ઔષધોનો પણ સર્વ પ્રકારે સંગ્રહ કરવો. ૪૮ વળી કોયલા, દર્ભ, રસોઇઆ, ખાખર, શરણ, લખનારા કારકુનો, ઘાસ, બળતણ અને ઝેર પાયેલા તીરનો પણ સંચય કરવો. ૪૩ વળી સાંગ, ઋષ્ટિ અને પ્રાસ નામનાં આયુધ તથા કવચ વગેરે આયુધોનો પણ સંચય કરવો. ૫૦ મૂળ ફળ, સર્વ ઔષધો અને ઝેર, શલ્ય, રોગ તથા કૃત્રિમ પીડાઓ મટાડી શકે એવા ચારે પ્રકારના વૈદ્યોનો પણ વિશેષે કરીને સંગ્રહ કરવો. ૫૧ વળી નટ, નૃત્ય કરનારા, મલ્લ, માયા એટલે ઇંદ્રજાળ વગેરે વિદ્યા જાણનારા, એમનો પણ સંગ્રહ કરવો; કેમ કે, તેઓ નગરને શોભાવે છે તથા સર્વ પ્રકારે આનંદયુક્ત કરે છે. ૫૨. (ચાકર, મંત્રી કે, નગરવાસી કોઈ પુરૂષ, કે જેથી રાજાને શંકા ઉપજે એમ હોય, તેને સ્વાધીન કરી રાખવા. હે રાજેંદ્ર! કોઇએ બતાવેલું કાર્ય કર્યું તો, ધન આપીને, યથાયોગ્ય ઇનામ આપીને કે, અનેક પ્રકારનાં સાંત્વનાયુક્ત વચન કહીને તેનો સત્કાર કરવો. રાજાએ અઘટિત જગ્યોએ કોપ કરીને કોઇને દિલગીર કર્યો હોય કે, માર્યો હોય તો, દાન-માન વગેરેથી પુનઃ તેનો આદર કરવો અને તેના મનનું સમાધાન કરવું; કેમ કે, એ વિષે જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેમ સન્માન કરીનેજ રાગ અનુકુળ થઈ શકે છે.) હે કુરુનંદન! રાજાએ આ સાતનું તો રક્ષણ કરવુંજ જોઇએ, તે હું તને કહું તે સાંભળ. પોતાનો દેહ, પ્રધાન મંડળ, ભંડાર, શિક્ષા કરવાનો અધિકાર, મિત્રો, દેશ અને નગર: એ સાત મળીને રાજ્ય કહેવાય છે માટે તેનું રક્ષણ મોટા યત્નવડે કરવું. ૫૩-૫૪ (હે પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા યુધિષ્ઠિર! ષાડ્ગુણ્ય, ત્રિવર્ગ, અને પરમ ત્રિવર્ગ, એટલાંને જે જાણે છે, તે રાજા, આ પૃથ્વીને ભોગવે છે, હે યુધિષ્ઠિર! જેને "ષાડ્ગુણ્ય" કહે છે, તેનું લક્ષણ તને કહું તે સાંભળ (૧) સંધાનાસન એટલે સંધી કરીને રહેવું; (૨) યાત્રા સંધાન એટલે ચડાઈ કરવી; (૩) વિગ્રહાસન એટલે વેર કરીને રહેવું: (૪) વિગ્રહ યાત્રા એટલે શત્રુને ભય દેખાડવા માટે ચઢાઈ કરીને સ્થિર રહેવું, (૫) દ્વૈધીભાવ એટલે બન્ને પાસેથી સંધી કરવી; (૬) સંશ્રય એટલે બીજા બળવાન રાજાનો કે, કિલ્લા વગેરેનો આશ્રય લેવો. એને "ષાડ્ગુણ્ય" કહે છે. હવે ત્રિવર્ગનું લક્ષણ પણ જે કહેલું છે તે કહું તે તું એક ચિત્તે સાંભળ. ક્ષય, સ્થાન અને વૃદ્ધિ, એને ત્રિવર્ગ કહે છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મ, અર્થ અને કામ, એને પરમ ત્રિવર્ગ કહે છે. માટે તે પરમ ત્રિવર્ગને સમય પ્રમાણે રાજાએ સેવવો. ધર્મવડે રાજા ઘણા કાળ સુધી પૃથ્વીનું પાલન કરે છે.)

એ અર્થમાં અંગિરાએ બે શ્લોક કહેલા છે. હે કુંતીપુત્ર ! ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ. તે બે શ્લોક ત્હારે પણ સાંભળવા યોગ્ય છે. ૫૫ રાજા, સર્વ કાર્ય કરીને અને પૃથ્વીનું તથા નગરના લોકોનું રૂડે પ્રકારે પાલન કરીને પરલોકમાં અત્યંત સુખ પામે છે. ૫૬ જે રાજા, પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે, તેનેજ ધર્મ જાણનારો કહેવો; તે રાજાને તપ કરીને પણ શું કામ છે ! અને યજ્ઞ કરીને પણ શું કામ છે ? " ૫૭ યુધિષ્ઠિર કહે છે,–" દંડનીતિ, રાજાને શું ફળ આપનારી છે ? અને રાજા, દંડનીતિને શું ફળ આપનારો છે ? તેમજ દંડનીતિ અને રાજા; બન્ને, કોને ફળ આપનારાં છે ? હે પિતામહ ! તે મને કહો. " ૫૮ ભીષ્મ કહે છે,–" (દંડનીતિ એ શબ્દ હેતુવાળો અને સિદ્ધ છે. એથી રાજા અને પ્રજાના મોટા ભાગ્યનો ઉદય થાય છે. હે ભારત ! હે રાજન્ ! તે હું તને કહું તે સાંભળ.) રાજાએ, સારી રીતે યોજેલી દંડનીતિ ચારે વર્ણના લોકોને અધર્મમાંથી અટકાવે છે અને સ્વધર્મમાં વર્ત્તાવે છે. ૫૯ એ પ્રમાણે જ્યારે ચારે વર્ણની પ્રજા, પોતપોતાના ધર્મમાં પ્રવર્ત્તે છે, ત્યારે મર્યાદા તૂટતી નથી, પ્રજા વર્ણસંકર થતી નથી, અને પ્રજાને કોઈ તરફથી ભય રહેતો નથી. ૬૦ એ પ્રકારે જ્યારે દંડનીતિથી કલ્યાણ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ત્રણે વર્ણની પ્રજા સ્વસ્થતામાં રહેવાને યથાવિધિ પ્રયત્ન કરે છે. એ મર્યાદાનો ભંગ નહિ થવારૂપ કલ્યાણથીજ ત્હારે, મનુષ્યોનું સુખ સારી રીતે પ્રાપ્ત થયેલું જાણવું. ૬૧ (રાજાનું કારણ કાળ છે કે, કાળનું કારણ રાજા છે ? એવો સંશય કરવો નહિ; કેમ કે, રાજાજ કાળનું કારણ છે,) રાજા જ્યારે સમગ્રપણે દંડનીતિ પ્રમાણે પ્રવર્ત્તે છે, ત્યારે કાળે ઉત્પન્ન કરેલો સત્યયુગ પણ પ્રવર્ત્તે છે. ૬૨ ત્યારે સર્વત્ર ધર્મજ પ્રસરે છે; કોઇ જગ્યોએ અધર્મ રહેતો નથી; તેવે વખતે સર્વ મનુષ્યોનાં મન ધર્મમાંજ આનંદ પામે છે. ૬૩ પ્રજાઓનાં સર્વ કર્મ કુશળપણે પ્રવર્ત્તે છે, એમાં સંશય કરવો નહિ; સર્વ વૈદિક કર્મ પણ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલે છે. ૬૪ સર્વ ઋતુઓ પણ રોગરહિત અને સુખ આપનારી થાય છે, મનુષ્યોના સ્વર, વર્ણ અને મન સ્વચ્છ થાય છે. ૬૫ વ્યાધિઓ થતા નથી તથા કોઈ પુરૂષ અલ્પ આયુષ્યવાળો દેખાતો નથી. કોઇ સ્ત્રી, વિધવા થતી નથી અને કોઈ કૃપણ પુરૂષ, પણ ઉત્પન્ન થતો નથી. ૬૪ ખેડ્યા વિના પૃથ્વીમાંથી ધાન્ય પાકે છે. ઔષધિઓ પણ તેમજ પાકે છે. ઝાડની છાલ, પાંદડાં, ફળ અને મૂળ; એ સર્વ વીર્યવાન થાય છે. ૬૭ તે કાળમાં અધર્મ થતોજ નથી; કેવળ ધર્મજ થાય છે, હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે સત્યુગના ધર્મ છે, તે તું જાણ. ૬૮ જ્યારે રાજા, દંડનીતિના ત્રણ અંશનું અનુવર્ત્તન કરે છે, અને ચોથા અંશનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે ત્રેતાયુગ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૬૯ એ વખતે અધર્મનો ચોથો અંશ એ ત્રણ અંશનું અનુવર્ત્તન કરે છે તે વખતે પૃથ્વી અને ઔષધિઓ ખેડવાથીજ પાકે છે. ૭૦ રાજા, જ્યારે દંડનીતિનો અરધો ભાગ તજીને પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તે કાળ દ્વાપર નામે કહેવાય છે. ૭૧ તે સમયે અધર્મના બે અંશ મળીને ચાર અંશ પૂરા થાય છે; પૃથ્વી ખેડવાથીજ પાકનારી અને અરધું ફળ આપનારી થાય છે. ૭૨ રાજા, જ્યારે દંડનીતિનો સમૂળો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે પ્રજાઓ નિરૂપાય થઇને કલેશ પામે છે અને કળિયુગ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૭૩ કળિયુગમાં અધર્મ અત્યંત થાય છે અને કોઇ સ્થળમાં ધર્મ દેખાતો નથી. સર્વ વર્ણની પ્રજાઓનાં મન સ્વધર્મથી પતન થાય છે. ૭૪ શૂદ્રો, ભિક્ષા ધર્મથી જીવે છે અને બ્રાહ્મણો, સેવા કરે છે. સ્વધર્મના રક્ષણનો નાશ થાય છે અને વર્ણસંકર પ્રજાઓ

ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૫ વૈદિક કર્મ પણ ખામીવાળાં અને સામર્થ્યહીન થાય છે. ઋતુઓ સુખ આપતી નથી, પણ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૬ મનુષ્યોના સ્વર, કાંતિ અને મન ઘટે છે એટલે નિર્બળ થાય છે. વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યો, આયુષ્ય નષ્ટ થવાથી મૃત્યુ પામે છે. ૭૭ કળિકાળમાં સ્ત્રીઓ, વિધવા થાય છે અને સંતાન દુષ્ટ (ક્રૂર) ઉત્પન્ન થાય છે; કોઇક વખતે વરસાદ વરસે છે તથા કોઇ વખતે નથી પણ વરસતો. ૭૮ અને કોઇક સ્થળમાં અનાજ વગેરેના છોડ ઉગે છે, તો કોઇક સ્થળમાં નથી પણ ઉગતા. જ્યારે રાજા, દંડનીતિમાં મન રાખીને પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને નથી ઇચ્છિતો, ત્યારે એ રીતે સર્વે પ્રજાઓ ક્ષય પામે છે. ૭૯ એટલા માટે સત્યયુગનો, ત્રેતાનો અને દ્વાપરનો ઉત્પન્ન કરનાર રાજા છે તથા ચોથા કલિયુગનો કારણભૂત પણ રાજાજ છે. ૮૦ (રાજા, જ્યારે સત્યયુગ પ્રવર્ત્તાવે છે, ત્યારે તે સ્વર્ગમાં અત્યંત સુખ ભોગવે છે, રાજા, જ્યારે ત્રેતાયુગ પ્રવર્ત્તાવે છે, ત્યારે સ્વર્ગમાં અત્યંત સુખ ભોગવતો નથી. પણ ત્રણ ભાગનું સુખ ભોગવે છે; તે જ્યારે દ્વાપરયુગ પ્રવર્ત્તાવે છે, ત્યારે બે ભાગનું સુખ ભોગવે છે; અને કળિયુગ પ્રવર્ત્તાવવાથી તો અત્યંત પાપજ ભોગવે છે. કલિયુગ પ્રવર્ત્તાવવાથી દુષ્કર્મ કરનારો રાજા, ઘણા કાળ સુધી નરકમાં વસે છે અને પ્રજાના પાપમાં ડૂબીને અપકીર્ત્તિ અને પાપનાં ફળને પામે છે.) એટલા માટે જ્ઞાનવાન ક્ષત્રિયે, નિરંતર દંડનીતિ પ્રમાણે વર્ત્તીને, નહિ પ્રાપ્ત થયેલાની ઇચ્છા કરવી તથા પ્રાપ્ત થયેલાનું પાલન કરવું. ૮૧ જો દંડનીતિનો ઉપયોગ સારી રીતે કરવામાં આવે તો, તે દંડનીતિ, માતા તથા પિતાની પેઠે, પ્રજાની આબાદી કરનારી, મર્યાદારૂપ તથા લોકની વ્યવસ્થા કરનારી થાય છે. ૮૨ હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! જેને વિષે પ્રાણી માત્ર ઉત્પન થાય છે તેને તું જાણ, જો રાજા, દંડનીતિ પાળનારો હોય તો એજ ઉત્તમ ધર્મ છે. ૮૩ માટે હે યુધિષ્ઠિર ! તું દંડનીતિથી યુક્ત થઇને ધર્મ વડે પ્રજાનું પાલન કર, કેમ કે, એમ કરવાથી પ્રજાનું રક્ષણ કરતો તું, દુર્જય સ્વર્ગને જીતીશ. ” ૮૪.

तस्मात् कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ।
एवं वृत्तः प्रजा रक्षन् स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

અધ્યાય ૭૦ મો-છત્રીશ ગુણોનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः ।
सुखेनार्थान् सुखोदर्कानिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—“ હે શુભ આચરણને જાણનારા પિતામહ ભીષ્મ ! રાજા, કેવા આચરણ વડે દંડનીતિનો સારી રીતે ઉપયોગ કરીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ગયા પછી પણ, જેના પરિણામમાં સુખ છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ સુખેથી કરી શકે ? ” ૧ ભીષ્મ કહે છે,—“ હું, તને આ છત્રીશ ગુણ યુક્ત છત્રીશ ગુણોનો સમુદાય કહું છું: એ છત્રીશ ગુણને

બીજા છત્રીશ ગુણ—સહિત આચરવાથી પુરૂષને મોટા ગુણનો લાભ થાય છે, તે ગુણ સાંભળ. ૨ (૧) રાગ (પ્રીતિ) અને દ્વેષનો ત્યાગ કરીને, સર્વે ધર્મનું આચરણ કરવું. (૨) આસ્તિક થવું અને સ્નેહ તજવો નહિ, એટલે પરલોકની કામના રાખીને સ્નેહ કરવો પણ લોભાદિથી સ્નેહ કરવો નહિ. (૩) દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવું પણ ક્રૂર થવું નહિ, એટલે નિર્દય કૃત્ય કરીને ધન મેળવવું નહિ. (૪) ધર્મ અને અર્થનો નાશ ન કરીને, ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવી. ૩ (૫) મીઠું બોલવું પણ દીનતા દાખવવી નહિ. (૬) શૂરા થવું પણ આત્મસ્તુતિ કરવી નહિ. (૭) દાતા થવું પણ કુપાત્રને આપવું નહિ. (૮) બહાદુર અને દઢ થવું પણ નિર્દય થવું નહિ. ૪ (૯) સંધિ કરવી પણ સજ્જનના સાથે કરવી. (૧૦) વિગ્રહ કરવો, પણ બાંધવો સાથે ન કરવો. અર્થાત્ બાંધવો સાથે વૈર ન કરવું. (૧૧) પુષ્કળ ભોજન પદાર્થો આપ્યા વિના ચારાને મોકલવો નહિ અથવા સ્વામિભક્તિ વિનાના ચારાની કોઇ કાર્યમાં યોજના કરવી નહિ. (૧૨) પોતાનું કાર્ય કરી લેવું પણ કોઇને પીડા કરવી નહિ. ૫ (૧૩) પ્રયોજન કહેવું હોય તો સજ્જનપણાની પરીક્ષા કરીને કહેવું પણ અસત્પુરૂષને પોતાની ઇચ્છા કહેવી નહિ. (૧૪) ગુણોનું વર્ણન કરવું, તો બીજાના ગુણોનું વર્ણન કરવું; પણ પોતાના ગુણોનું વર્ણન કરવું નહિ. (૧૫) લઇ લેવું તો, સત્પુરૂષો પાસેથી નહિ. તાત્પર્ય કે, સત્પુરૂષોનું કાંઇ હરણ કરવું નહિ. (૧૬) અસત્પુરૂષનો આશ્રય કરવો નહિ. ૬ (૧૭) તપાસ કર્યા વિના દંડ કરવો નહિ. (૧૮) મંત્ર (ગુહ્ય વાર્તા)નો પ્રકાશ કરવો નહિ. (૧૯) લોભીઓને આપવું નહિ. (૨૦) અપકાર કરનારાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નહિ. ૭ (૨૧) સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું પણ તેની અભિલાષા રાખવી નહિ. (૨૨) શુદ્ધ અને અનિંદિત થવું. (૨૩) સ્ત્રીઓની અતિશય સેવા કરવી નહિ. (૨૪) મિષ્ટ પદાર્થ ખાવા પણ અહિત પદાર્થ ખાવા નહિ. ૮ (૨૫) અક્કડપણાનો ત્યાગ કરીને માન્ય પુરૂષોનું પૂજન કરવું. (૨૬) કપટ તજીને ગુરૂઓનું સેવન કરવું. (૨૭) દંભ તજીને દેવતાઓનું અર્ચન કરવું. (૨૮) અનિંદિત કર્મથી પ્રાપ્ત થનારી લક્ષ્મીની ઇચ્છા કરવી. ૯ (૨૯) નમ્રતા ધારણ કરીને સેવા કરવી. (૩૦) સમયને જોઇને ચતુર થવું. (૩૧) ઇતરને ફળ આપીને શાંત કરવો. (૩૨) મહેરબાની કરીને, પછી ઠપકો દેવો નહિ. ૧૦ (૩૩) શત્રુના દોષ જાણ્યા વિના (તજવીજ કર્યા વિના) પ્રહાર કરવો નહિ. (૩૪) શત્રુને હણીને શોક કરવો નહિ. પરંતુ શત્રુના બાંધવોના શોકનો નાશ કરવો. (૩૫) કારણ વિના ક્રોધ કરવો નહિ. (૩૬) અપકાર કરનારાઓ ઉપર કોમળ થવું નહિ. ૧૧ જો તું, પોતાનું શ્રેયઃ (કલ્યાણ) ઇચ્છતો હોય તો, હે રાજેંદ્ર ! રાજ્ય ઉપર રહેલો તું, એ પ્રમાણે આચરણ કર, કેમ કે એથી બીજે પ્રકારે (ઉલટા) ચાલવાથી રાજા અત્યંત તાપ પામે છે. ૧૨ એ સર્વ ગુણોને જે પ્રકારે કહ્યા છે તે પ્રકારે જે આચરે છે, તે આ લોકમાં કલ્યાણ ફળની પ્રાપ્તિ કરીને મૃત્યુ થયા પછી સ્વર્ગમાં સુખ પામે છે." ૧૩ વૈશંપાયન કહે છે,—પછી શ્રેષ્ઠ એવા ભીમાદિક પાંડુપુત્રોથી રક્ષિત થએલા યુધિષ્ઠિર રાજાએ, શંતનુપુત્ર ભીષ્મનું આ વચન સાંભળીને તે સમયે પિતામહને પ્રણામ કર્યા તથા તેમણે જે પ્રમાણે નીતિ બતાવી હતી તે પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. ૧૪

इदं वचः शांतनवस्य शुश्रुवान्युधिष्ठिरः पांडवमुख्यसंवृतः ।
तदा ववंदे च पितामहं नृपो यथोक्तमेतच्च चकार बुद्धिमान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

અધ્યાય ૭૧ મો-રાજધર્મ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिबंधेन युज्यते ।
धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,–"હે પિતામહ! પ્રજાનું રક્ષણ કરનારા રાજાને રક્ષણ કરવા સંબંધી ચિંતારૂપ બંધન કેવી રીતે નડે નહિ? તથા શી રીતે કરવાથી ધર્મશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ કર્મ બને નહિ? તે મને કહો." ૧ ભીષ્મ કહે છે,–"હે રાજન્! હું તને સંક્ષેપમાં બધા ધર્મો કહીશ; કેમ કે, વિસ્તારથી બધા ધર્મ કહેવા માંડીએ, તો તેનો કદાપિ અંત પણ આવે નહિ. ૨ ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા, વિદ્વાન, દેવતાઓનું પૂજન કરનારા, અને ગુણવાન બ્રાહ્મણોને પોતાને ઘેર બોલાવીને અને પૂજન કરીને પછી તું, નિત્ય પ્રત્યે ઘરમાં કરવાના યજ્ઞ કરજે. અર્થાત્ તેવા બ્રાહ્મણોને ધર્મ સંબંધી સલાહ પૂછીને વર્તજે, વળી તેવા બ્રાહ્મણો, જ્યારે ઘેર આવે ત્યારે ઉભા થઈને તેમના સામે જવું, અને તેમને ઘરમાં તેડી લાવવા, તથા તેમના ચરણનું વંદન કરવું; એમ કર્યા પછી પુરોહિત સહિત ત્હારે બધાં ધર્મ-કાર્ય કરવાં. એ પ્રમાણે ધર્મકૃત્યથી પરવારીને, તથા મંગળ શબ્દ અને મંગળ ક્રિયાઓ કરીને અર્થની સિદ્ધિ કરનારૂં તથા વિજય આપનારૂં આશીર્વાદ યુક્ત સ્વસ્તિવાચન કરાવવું. ૪,૫ હે ભારત! બ્રાહ્મણોએ આપેલાં આશીર્વચન, ધૃતિ, બુદ્ધિ અને સરળતાથી યુક્ત થઈને યથાર્થપણે ગ્રહણ કરવાં; અને કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરવો. ૬ જે રાજા, કામ અને ક્રોધને વશ થઇને હરકોઇ અર્થ સિદ્ધ કરવાનો આરંભ કરે છે, તે નાદાન રાજાને ધર્મ કે, અર્થ એમાંનું એકે પ્રાપ્ત થતું નથી. ૭ મનોરથ સિદ્ધ કરવાના અર્થમાં લોભી અને મૂર્ખોની યોજના કરવી નહિ; પરંતુ સર્વે કામમાં લોભરહિત તથા બુદ્ધિવાળા પુરૂષોની યોજના કરવી. ૮ કામ અને ક્રોધથી યુક્ત તથા કાર્ય કરવામાં અણઆવડતવાળા કોઈ મૂર્ખને અર્થ સિદ્ધ કરવાના અધિકાર ઉપર યોજવાથી, તે અર્થ સિદ્ધ થતો નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ, પ્રજા પણ પીડાય છે, ૯ ધાન્ય વગેરેની ઉપજ ઉપર બરાબર છઠ્ઠો ભાગ-કર લેવાથી, અપરાધીઓનો દંડ કરવાથી અને વેપારીઓએ માલ ઉપર આપેલી જકાતથી,–એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કહ્યા મુજબ પ્રાપ્ત કરેલા વેતનથી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવી. ૧૦ (જો છઠ્ઠો ભાગ કર લેવાથી પ્રજાનું રક્ષણ ન થતું હોય, અર્થાત્ દુકાળ વગેરે આપદાથી તે કર, એટલો ભારે પડતો હોય કે, કર આપતાં બાકી રહેલી ઉપજ વડે પ્રજાનો વરસ સુધી ગુજારો ન થઈ શકે તેમ હોય તો, આળસ રહિત રાજાએ, ધર્મયુક્ત તે કર પ્રજાને પાછો અપાવીને વિધિ પ્રમાણે દેશનું રક્ષણ કરવું અને તેમની જીવિકા ચલાવવી.) કેમ કે, જે રાજા, પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, વખત આવ્યે આપે છે, નિરંતર ધર્મ કૃત્યનું આચરણ કરે છે, આળસ રાખતો નથી, અને કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરે છે, તેના ઉપર તેની પ્રજા પ્રસન્ન થાય છે. ૧૧ લોભ રહિત ધર્મ વડેજ ત્હારે ધનની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા રાખવી; કેમ કે, જે પુરૂષ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ચાલતો નથી, તેનો ધર્મ અને અર્થ

ચિરકાળ ટકતા નથી. ૧૨ શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તનારા રાજાને ધર્મ કે, અર્થ પ્રાપ્ત થતા નથી; તેનું સર્વ દ્રવ્ય, કઠેકાણે વપરાય છે અને આખરે સઘળું નાશ પામે છે. ૧૩ જે, શાસ્ત્ર ઉપર વિચાર કર્યા સિવાય દ્રવ્ય મેળવવાની લાલચ રાખીને મોહથી અનેક પ્રકારના કર વડે પ્રજાનું પીડન કરે, તે રાજા પોતાની મેળેજ પોતાનો નાશ કરી લે છે, એમ જાણવું. ૧૪ એ વાતનું દૃષ્ટાંત આવું છે કે,—જેમ કોઇ પુરૂષને દૂધની અત્યંત ઇચ્છા હોય પણ તેથી જો ગાયનું આંચળું (જેમાંથી દૂધ નીકળે છે તે) કાપી નાખે, તો તેથી તેને દૂધ મળતું નથી; તેમ યુક્તિ વિના વગર વિચારે ધનની લાલચથી પ્રજાનું પીડન કરનારનો દેશ આબાદ થતો નથી. ૧૫ જે માણસ, દૂઝણી ગાયનું પોષણ કરે છે, તેને નિત્ય દૂધ મળે છે; એ પ્રમાણે જે રાજા, યુક્તિથકી દેશનો ઉપભોગ કરે છે તેને તેની પાસેથી ઇચ્છેલું ફળ પણ મળે છે. ૧૬ હે યુધિષ્ઠિર ! જે, નિરંતર યુક્તિથી યોજેલા ઉપાયો વડે રાજ્યનો ઉપભોગ કરે છે તથા તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે, તેના ભંડારમાં હમ્મેશાં પુષ્કળ વૃદ્ધિ થયા કરે છે. ૧૭ જેમ તૃપ્ત થયેલી માતા બાળકોને દૂધ આપે છે, તેમ રાજાએ સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પૃથ્વી પણ રાજાને અને બીજાઓને પણ ધાન્ય તથા સુવર્ણ વગેરેથી સદૈવ પરિપૂર્ણ કરે છે. ૧૮ હે રાજન્ ! તું, હમ્મેશાં માળીના સરખી વૃત્તિ રાખજે, પણ કોયલા પાડનારના જેવી વૃત્તિ રાખીશ નહિ. જો તે પ્રમાણે સાવધાન થઇને વર્તીશ તો, પોતાના રાજ્યનું ઘણા કાળ સુધી પાલન કરીને તેને ભોગવી શકીશ. ૧૯ કદાચિત્ બીજા રાજ્યની સામે થવાના કારણથી ત્હારા ધનનો ક્ષય થઇ ગયો હોય, તો તું સામ ઉપાય વડે પ્રજા પાસેથી ધનની ઇચ્છા કરજે, અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણની પાસે જે ધન હોય તેની ઇચ્છા કરીશ નહિ. ૨૦ હે ભારત ! તું, છેક કનિષ્ઠ દશાને પામી ગયો હોય, તો પણ ત્હારૂં મન રખેને પૈસાવાળા બ્રાહ્મણને જોઇને ચલાયમાન થાય, અર્થાત્ તેવી દશામાં પણ ત્હારૂં મન, બ્રાહ્મણના દ્રવ્ય ઉપર લોભાવું નહિ જોઇએ, તો પછી જ્યારે તું, શક્તિમાન અને સારી સ્થિતિમાં હોય, ત્યારે તો કેમજ લોભાય ? ૨૧ પરંતુ જેવી ત્હારી શક્તિ હોય અને જેવી તેઓની યોગ્યતા હોય તે પ્રમાણે, તેઓનું રક્ષણ કરીને અને તેઓને શાંત કરીને, તેઓને ધન આપજે, તેથી દુર્જય સ્વર્ગ તને પ્રાપ્ત થશે. ૨૨ હે કુરૂનંદન ! તું એ પ્રમાણે ધર્મયુક્ત આચરણથી પ્રજાનું પાલન કરીશ, તો અતિ સારા પરિણામવાળા પુણ્ય અને કીર્તિને પામીશ. ૨૩ હે યુધિષ્ઠિર ! ધર્મ વડે અને વ્યવહાર વડે ઘટે તેવી રીતે તું, પ્રજાનું પાલન કર, તેથી તું જે મને પૂછે છે, તે ત્હારા મનનો પરિતાપ નાશ પામશે. તું આધિરૂપ બંધનથી યુક્ત થવાનો નથી. ૨૪ રાજાએ, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એજ તેનો પરમ ધર્મ છે; અને તેવીજ રીતે ભૂત માત્રનું રક્ષણ કરવું અને પરમ દયા રાખવી, એ સર્વ કોઇનો ધર્મ છે એટલા માટે, જે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં આસક્ત થઇને પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા કરે છે, તો તેના એવા આચરણનેજ ધર્મમાં નિપુણ પુરૂષો, પરમ ધર્મ માને છે. ૨૫,૨૬ કોઇ રાજા, પોતાની પ્રજાનું એકજ દિવસ ભયથી રક્ષણ ન કરવાથી જે પાપ કરે છે, તે પાપનું ફળ એક હજાર વર્ષ પર્યંત તેને ભોગવવું પડે છે અને ત્યારેજ તેનો પાર આવે છે. ૨૭ અને રાજા, ધર્મથી પ્રજાનું રક્ષણ કરીને એકજ દિવસમાં જે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું ફળ સ્વર્ગમાં દશ હજાર વર્ષ પર્યંત ભોગવે છે. ૨૮ ઉત્તમ પ્રકારે યજ્ઞ કરનારા, સારી રીતે વેદનું અધ્યયન કરનારા અને અતિશય તપ કરનારા,

પોતાના પુણ્યના સંચયથી જે જે ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, રાજા પણ ધર્મ વડે પ્રજાને પાળવાથી તે સર્વ લોકને એક ક્ષણમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૨૯ હે કુંતીના પુત્ર! તું એ પ્રકારના પ્રજા પાલનરૂપ ધર્મનું યત્ન વડે પરિપાલન કર, તેથી તું પુણ્યનું ફળ પામીશ અને આધિ (મનસ્તાપ) રૂપ બંધનથી મુક્ત થઇશ નહિ, ૩૦ હે પાંડવ! સર્વે લોકોમાં શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મી તને પ્રાપ્ત થશે. જે દેશમાં રાજ્યવ્યવસ્થા નથી, ત્યાં આવા ધર્મ હોવાનો પણ અસંભવ છે, માટે જેને પ્રજારક્ષણરૂપ ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય, તેનેજ રાજા જાણવો, ૩૧ હવે તને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે માટે ધૃતિવાળો થઈ તું, તેનું ધર્મ વડે પાલન કરીને સોમ વડે ઇંદ્રને તૃપ્ત કર. (અર્થાત્ યજ્ઞો કર) અને પોતાના સ્નેહીઓને મનોરથ સંપૂર્ણ કરીને તૃપ્ત કર!" ૩૨

स राज्यं धृतिमान् प्राप्य धर्मेण परिपालयन् ।
इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि राजधर्मे गुर्जरभाषायां एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

અધ્યાય ૭૨ મો—પુરૂરવા અને વાયુનો સંવાદ.

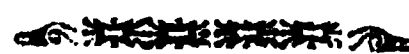
भीष्म उवाच ॥ य एवं तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्तयेत् ॥
स एव राज्ञा कर्त्तव्यो राजन् राजपुरोहितः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:—"હે રાજન્! એ પ્રમાણે જે, સત્પુરૂષોનું રક્ષણ કરે, તથા અસત્પુરૂષોને રાજ્યમાંથી બહાર કાઢી મૂકે એવાને રાજાએ રાજપુરોહિત કરવો. ૧ આ જગ્યોએ એક પુરાતન ઇતિહાસ કહેલો છે. તે ઇતિહાસમાં ઇલાના પુત્ર પુરૂરવા અને વાયુનો સંવાદ છે, ૨ પુરૂરવા કહે છે "હે વાયુ! બ્રાહ્મણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા! અને ત્રણે વર્ણ પણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ, તથા તે ત્રણ વર્ણમાં બ્રાહ્મણ શા માટે શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે? તે મને વ્યાખ્યાન કરી સમજાવવું જોઇએ." ૩ વાયુ કહે છે,—"હે ઉત્તમ રાજન્! બ્રહ્માના મુખથી બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયા છે, બે બાહુઓથી ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થયા છે, અને બંને જંઘાઓથી વૈશ્ય ઉત્પન્ન થયા છે. ૪ હે ભરત વંશમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! એ ત્રણે વર્ણોની સેવા કરવાને અર્થે એક ચોથો વર્ણ ઉત્પન્ન થયો છે, તે વર્ણ શૂદ્ર કહેવાય છે; અને તે. બ્રહ્માના બંને પગથી નિર્માણ થએલો છે. ૫ બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયો એટલે તે આ પૃથ્વીમાં ધર્મરૂપી ભંડારનું રક્ષણ કરવા માટે સર્વ પ્રાણી માત્રનો ઈશ્વર થાય છે. ૬ એટલા માટે આ પૃથ્વીમાં લોકોને નિયમમાં રાખનાર અને દંડને ધારણ કરનાર ક્ષત્રિયને ઉત્પન્ન કર્યો અને એમ કરીને પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને બીજો દંડજ જાણે ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૭ વૈશ્યે, ધન, ધાન્ય, આદિ ઉત્પન્ન કરીને ત્રણે વર્ણનું પોષણ કરવું અને શૂદ્રે ત્રણે વર્ણની સેવા કરવી, એવી બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા છે." ૮ પુરૂરવા કહે છે,—"હે વાયુ! તેં મને પૂર્વે કહ્યું કે, પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણ ઈશ્વર છે અને ક્ષત્રિય પણ દંડ ધારણ કરીને લોકોનું નિયમન કરવાથી ઈશ્વર છે. ત્યારે આ પૃથ્વી ઉપર સ્વામિપણું કોનું? ધર્મનું પ્રવર્તન કરનાર બ્રાહ્મણનું કે, વીર્ય વડે પૃથ્વીનું રક્ષણ કરનાર ક્ષત્રિયનું?" ૯ વાયુ કહે છે—"બ્રાહ્મણ

પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો માટે સર્વનો મોટો બંધુ છે, તેથી આ પૃથ્વી ઉપર જે કાંઇ છે તે સર્વ બ્રાહ્મણનુંજ છે, એમ ધર્મને જાણવામાં નિપુણ પુરૂષો કહે છે. ૧૦ આ પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણ જે કાંઇ કાંઈ ભોગવે છે તે પોતાનીજ મિલકત બીજાને આપે છે, તે સર્વે વર્ણોનો ગુરૂ છે, જ્યેષ્ઠ છે અને શ્રેષ્ઠ પણ છે. ૧૧ જેમ સ્વામી ન હોય, ત્યારે સ્ત્રી, પોતાના દિયરની સાથે નિયોગ (દિયરવટું) કરે છે, તેજ વાત આ જગ્યોએ ત્હારે પણ બરાબર સમજવી; અને એકના સંકટમાં પડવાથી, તેની મિલકત બીજો દબાવી પડે છે; એવું તું જુએ, ત્યારે પણ ત્હારે એજ ન્યાય સંભારવો. ૧૩ માટે જો તું પોતાના ધર્મની શોધ કરતો હોય અને સ્વર્ગમાં સર્વથી ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની તને ઇચ્છા હોય તો, તું જે થોડી પણ પૃથ્વીને જીતે, તે બ્રાહ્મણોને નિવેદન કર. ૧૩ જે બ્રાહ્મણ, વેદાધ્યયનમાં સંપૂર્ણ હોય, જેનાં આચરણ ઉત્તમ હોય, જે ધર્મને જાણતો હોય, તપ કરવાની આસકિતવાળો હોય, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરીને નિરંતર સંતોષથાં રહેતો હોય, જેને ધન મેળવવા ઉપર પ્રીત ન હોય તેને તે પૃથ્વી નિવેદન કરવી. ૧૪ કેમ કે, તે પોતાની સંપૂર્ણ બુદ્ધિવડે રાજાને ધર્મ માર્ગમાં દોરે છે; વળી સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, બુદ્ધિમાન અને વિનયવાળો તે બ્રાહ્મણ, રાજાને અનેક પ્રકારની હિતકારક વાણી સંભળાવીને, કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી આપે છે. ૧૫ રાજા, બ્રાહ્મણે બતાવેલા જે ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરે છે તથા બ્રાહ્મણની સેવા કરનારો, બડાઇ નહિ મારનારો, ક્ષત્રિય ધર્મમાં આસક્ત અને તેમાં સ્થિતિવાળો થાય છે તો તે બુદ્ધિમાન રાજા, ઘણા કાળ સુધી ટકે એવા યશને પ્રાપ્ત કરે છે. રાજાના ધર્મનો વિભાગી પુરોહિત છે; અને એજ પ્રમાણે સઘળી પ્રજા રાજાના ઉપર આધાર રાખીને રહેલી છે; અને તેથી તે ઉત્તમ આચરણ કરે છે, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે અને કોઈ જગ્યોએથી તેમને ભય રહેતો નથી. ૧૬-૧૮ તે પ્રજા, રાજાના દેશમાં રાજાએ રૂડી રીતે રક્ષિત કરેલી રહીને જે ધર્મ આચરે છે, તેનો ચોથો ભાગ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯ દેવ, મનુષ્ય, પિતૃઓ, ગંધર્વો, સર્પ, રાક્ષસો, એ સર્વે યજ્ઞ ઉપર નિર્વાહ કરે છે, રાજા વિનાના દેશમાં યજ્ઞ થતા નથી. ૨૦ આ લોકમાંથી આપેલા દ્રવ્ય વડે દેવતાઓ અને પિતૃઓ જીવે છે; માટે એ ધર્મનું યોગક્ષેમ (કુશળ વર્તન) રાજાના ઉપરજ આધાર રાખીને રહ્યું છે. ૨૧ મનુષ્ય ઉષ્ણકાળમાં છાયામાં, પાણીમાં અને વાયુમાં સુખ પામે છે, તથા શીતકાળમાં અગ્નિથી, વસ્ત્ર પેહેરવાથી, અને તડકામાં બેસવાથી સુખ પામે છે. ૨૨ તેમજ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ; એ વિષયોમાં મન વિનોદ પામે છે, તે સર્વ ભોગમાં ભય પામેલો માણસ, સુખ પામતો નથી. ૨૩ માટે પ્રાણીને જે અભયદાન આપે છે તેને મોટું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રણે લોકમાં પ્રાણદાન સમાન દાન નથી. ૨૪ રાજા ઇંદ્રનું રૂપ છે, રાજા યમનું રૂપ છે, રાજા ધર્મનું રૂપ છે; રાજા એ સર્વનાં રૂપ ધારણ કરનારો છે અને આ સકળ જગત રાજાએ ધારણ કરી રાખેલું છે. ૨૫

इंद्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।
राजा बिभर्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

અધ્યાય ૭૩ મો-ઐલ અને કશ્યપનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान् बहुश्रुतः ।
उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनंतरम् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે,–"રાજાએ, વિદ્વાન અને બહુશ્રુત પુરોહિત કરવો અને મોટી બુદ્ધિવાળા તે બન્ને જણે, મળીને ધર્મ અને અર્થનું અવલોકન કરીને કાર્ય કરવાં. ૧ હે રાજન્! જે રાજાઓનો પુરોહિત ધર્માત્મા, અને મંત્રને જાણનાર હોય છે, તથા જે પુરોહિતોનો રાજા પણ એવાજ ગુણવાળો હોય છે, તેમને સર્વ સ્થાનમાં કુશળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨ એવો રાજા અને એવો પુરોહિત મળીને પ્રજાની વૃદ્ધિ કરે છે તથા સર્વ દેવ, પુત્રો, અને પિતૃઓને પણ તૃપ્ત કરે છે. ૩ વળી તે, ધર્મમાં સ્થિતિવાળા, શ્રદ્ધા આણવાયોગ્ય, અને મોટા વેગવાળા થાય છે. તે બન્ને પરસ્પર મિત્ર થાય છે અને સમાન અંતઃકરણવાળા થાય છે; આ બન્ને મળીને બ્રાહ્મણનું તથા ક્ષત્રિયનું સારી રીતે સન્માન કરી શકે છે (કેમકે, એમાં પુરોહિત બ્રાહ્મણ અને રાજા ક્ષત્રિય હોય છે) અને તેથી પ્રજા સુખ પામે છે. ૪ બ્રાહ્મણ વર્ગ અને ક્ષત્રિયવર્ગનું અપમાન કરવાથી પ્રજાનો નિશ્ચય નાશ થાય છે, કેમકે, તમામ વર્ણનું મૂળ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય છે. ૫ હે યુધિષ્ઠિર! આ જગ્યાએ પણ ઐલ (પુરૂરવા) અને કશ્યપનો સંવાદ ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવે છે; એ પ્રાચીન ઇતિહાસ હું, તને કહું તે સાંભળ. ૬ ઐલે કશ્યપને પૂછ્યું કે,–"જ્યારે બ્રાહ્મણ વર્ગ, ક્ષત્રિયનો ત્યાગ કરે છે અથવા ક્ષત્રિય વર્ગ, બ્રાહ્મણ વર્ગનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે પાછળથી પ્રકાશિત થાય તેવું બળ કોનામાં રહે છે? અર્થાત્ ક્ષત્રિય વર્ગ બ્રાહ્મણ વર્ગને પોતાની પાછળ ખેંચે છે કે, બ્રાહ્મણ વર્ગ, ક્ષત્રિય વર્ગને પોતાની પાછળ ખેંચે છે? અને તેમજ સર્વે વર્ણો, એ બેમાંથી કોના ઉપરના વિશ્વાસથી ટકી રહે છે." ૭ કશ્યપ કહે છે કે,–"જ્યારે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વચ્ચે વિરોધ થાય છે ત્યારે છિન્નભિન્ન થયેલો દેશ ક્ષત્રિયને મળે છે અને તે વખતે ચોર લૂંટારાઓનું પ્રાબલ્ય થાય છે તથા બીજા લોકો, તે ક્ષત્રિયમાં બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનાર મ્લેચ્છ જાતિના વર્ણને જુએ છે અને અનુમાનથી તેને રાજા જાણે છે." તે વખતે ક્ષત્રિયોની અને બ્રાહ્મણોની વેદવિદ્યા વૃદ્ધિ પામતી નથી, સંતતિની પણ વૃદ્ધિ થતી નથી, ગાય આદિ પશુઓની વૃદ્ધિ થતી નથી, દહીં વલોવાતાં નથી, જય મળતા નથી, તથા તેમના પુત્રો વેદનું અધ્યયન કરતા નથી; જ્યારે ક્ષત્રિયો, બ્રાહ્મણોનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે એમ થાય છે. ૮-૧૦ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય; એ બે તો પરસ્પર બચાવ કરવા માટે સંયુક્ત થયેલાજ જોઇએ; બ્રાહ્મણનું ઉત્પત્તિસ્થાન ક્ષત્રિય અને ક્ષત્રિયનું ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રાહ્મણ છે. ૧૧ એ બન્ને વર્ગ નિરંતર એકત્ર હોય, ત્યારે તેઓ મોટી પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ) ને પામે છે, અર્થાત્ ઘણા કાળ પર્યંત સ્થિરપણે ટકી રહે છે. જ્યારે પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો તેમનો એકત્રપણાનો સંબંધ તૂટી જાય છે, ત્યારે સર્વ જગત અત્યંત મોહયુક્ત થઇ જાય છે. ૧૨ જ્યારે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ગ, પરસ્પર છૂટા પડે છે, ત્યારે જેમ અત્યંત ઉંડા જળમાં ગુંચવાયલું વહાણ કર્ત્તવ્ય શૂન્ય થાય છે અને તેમાં બેઠેલા, સમુદ્રના કાંઠે જવાને ઇચ્છનારા ઉતારૂઓ સમુદ્રનો કાંઠો પામી શકતા નથી, તેમ ચારે વર્ણની પ્રજા પણ કર્ત્તવ્યશૂન્ય થઇ જાય છે અને ક્ષયના ખાડામાં ફસાઇ પડે છે. ૧૩ બ્રાહ્મણ વર્ગ એક મોટા વૃક્ષરૂપ છે, તેનું રક્ષણ કર્યું હોય તો તેમાંથી મધુ અને સુવર્ણ વરસે છે; પણ તેનું રક્ષણ ન કર્યું હોય,

તો તેમાંથી અશ્રુ અને પાપનોજ વરસાદ વરસે છે. ૧૪ જ્યારે બ્રાહ્મણ વર્ણ, પોતાનું વેદાધ્યયનરૂપ બ્રહ્માચરણ કરવામાં લૂંટારા વગેરેથી થતી હરકત મટાડવાને ક્ષત્રિયરૂપ રક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, ત્યારે તે દેશમાં વૃષ્ટિ થાય એ તો આશ્ચર્ય ગણાય? અર્થાત્ અતિ અલ્પ વૃષ્ટિ થાય, તથા વારંવાર દુષ્કાળ, મહામારી, વગેરે ઉપદ્રવો પેદા થાય છે. ૧૫ જ્યારે કોઈ પાપી મનુષ્ય, બ્રાહ્મણનો કે, સ્ત્રીનો વધ કરીને ન્યાય સભામાં પ્રશંસા પામે, તથા રાજાના સમીપમાં પણ તેને ભય ઉત્પન્ન થાય નહિ, ત્યારે એમ જાણવું કે, તેનાથી ક્ષત્રિયને ભય ઉત્પન્ન થશે. ૧૬ હે ઐલરાજન્! જ્યારે પાપીઓ પાપ કરે છે ત્યારે તે પાપથી રૂદ્ર દેવ ઉત્પન્ન થાય છે; પાપીઓ, પોતાનાં પાપવડે રૂદ્ર દેવને જન્મ આપે છે અને તે, સારા તથા નરસા સર્વનો સંહાર કરે છે. એનો અર્થ એવો છે કે, પાપીઓ પાપવડે રાજાની હિંસક વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે અને પાપી પુરૂષો, પાપવડે કલહ ઉત્પન્ન કરે છે. કલહ ઉત્પન્ન થયો એટલે હિંસકવૃત્તિયુક્ત થયેલો રાજા સારા-નરસા સર્વનો સંહાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૭ ઐલ કહે છે, "રૂદ્ર ક્યાંથી ઉપજે છે? રૂદ્ર કેવો છે? અને પ્રાણી, પ્રાણીની હિંસા કરે છે, એવું દેખાય છે એનું શું કારણ? હે કશ્યપ! એ સર્વ મને કહો, કે, એ દેવ (રાજા) રૂદ્ર (કોપરૂપ) ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે?" ૧૮ કશ્યપ કહે છે કે— "આત્મા રૂદ્ર છે અને તે મનુષ્યોના હૃદયમાં રહે છે; તે પોતાના અને પારકા દેહોનો નાશ કરે છે; વાયુના ઉત્પાતવડે ચલાયમાન થતા વરસાદ દેવના જેવું રૂદ્રનું સ્વરૂપ છે. અર્થાત્— મનુષ્ય હૃદયમાં રહેલો આત્મા, રૂદ્ર એટલે સંહાર કરનારો થાય છે. જેમ આકાશમાં રહેલા શાંત મેઘમંડલને વાયુચક્ર ભમાવે છે તથા તેમાંથી વીજળી, વૃષ્ટિ વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે તેમ, હૃદયમાં રહેલા શાંત આત્માને કામ-ક્રોધાદિ ભાવો, ભમાવીને હિંસા આદિ અઘોર કૃત્ય કરાવે છે." ૧૯ ઐલ કહે છે કે,—"(વાયુ અને મેઘ આકાશમાં યુક્ત છતાં તેનાથી પૃથક્ દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે જીવ અને તેને ભમાવનારા કામાદિક દેખાતા નથી; પણ અગ્નિમાં જેમ ગરમી રહેલી છે તે પ્રમાણે, તે કામાદિક ભાવ પણ આત્મામાંજ દેખાય છે અને તે બન્ને (કામ અને ક્રોધ) આત્માનું બંધન કરનારા તથા તેને મોહ કરનારા છે એમ સમજવામાં આવે છે.) વળી વાયુ કોઈ અમુક વસ્તુને જોઇને તેને વીંટી લેતો નથી કે, વરસાદ, કોઈ અમુક વસ્તુને જોઇને તેના ઉપર વરસતો નથી, પણ મનુષ્યમાં રહેલા કામ-ક્રોધ વડે તો બીજાને હણાતા અને મોહિત થતા જોઇએ છીએ." ૨૦ કશ્યપ કહે છે, "જેમ એક ઘરમાં સળગેલો અગ્નિ, આખા ગામને અથવા શેરીને બાળી મૂકે છે, તે પ્રમાણે રૂદ્રદેવ, એક સ્થળમાં પ્રકટ થઇને સર્વને મોહિત કરે છે અને આપણે સર્વ કોઇને પાપ તથા પુણ્યનો સ્પર્શ થએલો જોઇએ છીએ. સ્પષ્ટાર્થ એ છે કે, અલ્પ પણ અગ્નિ, ઘણાં કાષ્ઠમાં પ્રવેશ કરીને આખા ગામને બાળી મૂકે છે, તેમાં કેવળ કાષ્ઠ પણ બાળનારાં નથી કે, કાષ્ઠમાં પ્રવેશ કર્યા વિનાનો અગ્નિ પણ બાળનારો નથી; પરંતુ તે બન્ને એકત્ર મળીને બાળે છે. તેમાં પણ વિવેકવડે જોઇએ, તો કાષ્ઠરૂપ ઉપાધિના યોગથી અગ્નિ-નુંજ દાહકત્વ માલુમ પડે છે. એજ પ્રમાણે આત્મારૂપ કાષ્ઠમાં પેસીને અહંકારરૂપ અગ્નિ કામક્રોધાદિકથી પ્રદીપ્ત થઇને રૂદ્રપણું ધારણ કરે છે, પછી લોકોથી દઝાય છે, બળતણથી રંધાય છે, એ પ્રમાણે લોકો અહંકારના કરેલા કૃત્યને ભ્રાંતિથી આત્મામાં આરોપણ કરે છે. એ રીતે આખું જગત અસંગ છતાં પણ, જેમ ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ જળમાં દેખાવાથી

લોકો, કહે છે કે, જળમાં ચંદ્રમા છે, તેમ જગત પાપવાળું અને જગત પુણ્યવાળું છે, એમ લોકો કહે છે. અર્થાત્ જગત શબ્દથી ઉપલક્ષિત આત્મા અસંગ છે. ૨૧ ઐલ કહે છે,–“ જો પુણ્ય કે પાપરહિત આત્માને પણ દંડ વેઠવો પડે છે અને તેમાં પાપ કરનાર પાપીઓને તો વિશેષે કરીને વેઠવો પડે છે, તો આત્મા અસંગ શાનો ? તમે કહેશો કે, એ તો મોહથી સુખ માની લે છે, કાંઈ ખરેખરૂં સુખ–દુઃખ આત્માને નથી. તો પછી શા માટે સુકૃત કરવું અને શા માટે દુષ્કૃત ન કરવું ? અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે ‘ પુણ્ય કરવું, પાપ ન કરવું ’ એ આજ્ઞા મિથ્યા થાય છે, એ સંદેહ નિવારણ કરો. ૨૨ કશ્યપ કહે છે કે, “ આત્મા અને અહંકાર એક છે, એવી સમજણથી મનુષ્ય, અહંકારને લાગેલું સુખ–દુઃખ પોતામાં માની બેસે છે માટે અહંકાર તથા આત્માને જૂદા સમજનાર, પાપ કરશે તોપણ તેને પાપ નથી, પણ આત્મા તથા અહંકારને મિશ્ર કરી નાખશે તો અહંકારની સાથે આત્માને પણ સમાન દંડ ભોગવવોજ પડશે. જેમ લીલો પદાર્થ, સુકા પદાર્થની સાથે મિશ્ર થવાથી બળી જાય છે, તેમ આત્મા, પણ અહંકાર સાથે મિશ્ર થવાથી દુઃખ પામે છે, માટે પાપ કરનારાઓ સાથે કદાપિ મિશ્ર થવું નહિ. ” ૨૩ ઐલ કહે છે કે,–“ પૃથ્વી સત્ અને અસત્ સર્વેને ધારણ કરે છે, સૂર્ય, સત્ અને અસત્ સર્વેને તપાવે છે, વાયુ, સત્ અને અસત્ સર્વેને વાય છે, તથા જળ, સત્ અને અસત્ સર્વેને સ્વચ્છ કરે છે. તેજ પ્રમાણે આત્મા પણ સૂર્ય, ભૂમિ, વાયુ, જળની પેઠે, અસંગ થઇને તમામ પ્રાણીઓને ભલે પ્રકાશ કરે; પણ તેથી અહંકાર ધર્મવાળા રૂદ્રની સાથે તેને શો સંબંધ છે કે, જેથી તમે આત્માને રૂદ્ર કહો છો ? ” ૨૪ કશ્યપ કહે છે,–‘ હે રાજપુત્ર ! તત્વદૃષ્ટિવડે તો હું, કહું છું તેમજ છે; તથાપિ વ્યવહારદૃષ્ટિવડે તેમ નથી, એટલે આ લોક સંબંધી તથા પર-લોક સંબંધી દૃષ્ટિથી જોતાં, આત્મામાં કાંઇક વિશેષ માલૂમ પડે છે. એવી રીતે કે, એક પાપ–પુણ્ય ભોગવે છે અને એક પાપ–પુણ્ય નથી ભોગવતો. એક આલોક તથા પરલોકમાં ગમન કરે છે તથા બીજો સર્વત્ર છે. (ગમનાગમન કરતો નથી.) એ વિષમતા શાસ્ત્ર મા-ત્રથીજ સમજાય તેવી છે. ૨૫ જે પુણ્ય કરે છે તેમનાં સ્થાન મધુમાન્, ધૃતાર્ચિ, હિરણ્ય-જ્યોતિ, અમૃતનાભિ વગેરે છે. તે સ્થળમાં જઇને બ્રહ્મચર્યવ્રતનું આચરણ કરનાર પુરૂષ આનંદ પામે છે; ત્યાં મૃત્યુ, વૃદ્ધતા કે, દુઃખ નથી. ૨૬ પાપકર્મ કરનારનું સ્થળ નરક છે; ત્યાં પ્રકાશ નથી, નિરંતર દુઃખ છે, અને અત્યંત શોક છે. પાપકર્મ કરનાર ત્યાં જઇને અસ્થિરપણે ઘણાં વર્ષ સુધી અધોમાર્ગમાં પડતો પડતો શોક કરે છે. ૨૭ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનો પરસ્પર ભેદ થવાથી પ્રજાને દુઃસહ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જાણીને રાજાએ અનેક વિદ્યાને જાણનાર બ્રાહ્મણ પુરોહિત હમ્મેશાં રાખવાજ જોઇએ. ૨૮ બ્રાહ્મણને પુરો-હિત પસંદ કર્યા પછી રાજાએ પોતાને રાજ્યાભિષેક કરવા જોઇએ કેમ કે, તેમ કર્યાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. સર્વ કોઇનું પ્રમુખ સ્થળ ન્યાયની રીતે જુઓ, તો બ્રાહ્મણજ છે. વેદને જાણનારા એમ કહે છે કે, પ્રથમ સૃષ્ટિ બ્રાહ્મણની ઉત્પન્ન થઈ છે. ૨૯ માટે બ્રાહ્મણ સર્વ પ્રજાનો વડિલ બાંધવ છે, અને એજ કારણથી જે કાંઇ શ્રેષ્ઠ ભાગ હોય, તે પ્રથમ બ્રાહ્મણનેજ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ. એજ કારણથી બ્રાહ્મણ, સર્વે ઉત્પન્ન થયેલા ફળમાં અગ્ર ભાગ પામવાને યોગ્ય છે; અને સર્વ પ્રજાએ, માન્ય કરવા યોગ્ય તથા પૂજવા યોગ્ય છે. ૩૦ જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ હોય તથા જે કાંઈ વિશિષ્ઠ હોય, તે બ્રાહ્મણને ધર્મ પ્રમાણે નિવેદન કરવું

યોગ્ય છે. રાજા, બળવાન હોય તોપણ તેણે, એ રીતે અવશ્ય કરવું ઘટે છે. ૩૧ કેમકે, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયવર્ગની વૃદ્ધિ કરે છે, અને તેમના ક્ષાત્રથી બ્રાહ્મણની વૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે રાજાએ, નિરંતર બ્રાહ્મણોને વિશેષે કરીને પૂજવા જોઇએ." ૩૨

ब्रह्म वर्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म वर्धते ।
एवं राज्ञा विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

અધ્યાય ૭૪ મો–કુબેર અને મુચુકુંદનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।
योगक्षेमो हि राज्ञो हि समायत्तः पुरोहिते ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,–" દેશની આબાદી અને કલ્યાણ ક્ષત્રિય રાજાના સ્વાધીનમાં છે, અને તે ક્ષત્રિય રાજાની આબાદી અને કલ્યાણ પુરોહિતના સ્વાધીનમાં છે. ૧ જે રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ અનાવૃષ્ટિ આદિ પ્રજાનું અદષ્ટ ભય શમાવે છે, અને બીજા રાજાના હુમલા વગેરેનું દષ્ટભય રાજા પોતાના બાહુબળથી શમાવે છે, તે પ્રજા સુખેથી વૃદ્ધિ પામે છે. ૨ આ જગોએ પણ કુબેર અને રાજા મુચુકુંદના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ મુચુકુંદ નામે રાજા, આ પૃથ્વીમાં દિગ્વિજય કરીને અલકાનગરીના રાજા કુબેરનું બળ જાણવાની ઇચ્છાથી ત્યાં ગયો. ૪ તે વખતે કુબેર રાજાએ, રાક્ષસો ઉત્પન્ન કર્યા અને તે રાક્ષસો મુચુકુંદની સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યા. ૫ જ્યારે પોતાનું સૈન્ય હણાવા લાગ્યું ત્યારે શત્રુઓને દમન કરનાર મુચુકુંદ રાજા, પોતાના વિદ્વાન પુરોહિતની નિંદા કરવા લાગ્યો. ૬ તે વખતે ધર્મને જાણનારાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠે, ઉગ્રતપ કરીને રાક્ષસોનો નાશ કર્યો તથા કુબેરની પુરી સુધી જવાનો માર્ગ પણ જાણી લીધો. ૭ પછી પોતાના સૈન્યનો વધ થતો જોઇને કુબેર, રાજા મુચુકુંદને તે દેખાડવા લાગ્યો અને આ વચન બોલ્યો. ૮ કુબેર કહે છે,–" હે મુચુકુંદ! ત્હારાથી બળવાન અને પુરોહિતવાળા રાજાઓ પૂર્વે ઘણા થઇ ગયા છે, પણ તું, જે રીતે આ જગ્યોએ વર્તે છે તેમ, તેઓ વર્તતા નહોતા. ૯ અસ્ત્રવિદ્યાને જાણનારા અને બળવાન તે રાજાઓ, મ્હારી પાસે આવીને મ્હારી ઉપાસના કરતા હતા, કેમ કે હું, સુખ અને દુઃખનો સ્વામી છું. ૧૦ જો ત્હારામાં બાહુબળ હોય તો, તે ત્હારે આ જગ્યોએ દેખાડવું ઘટે છે; પણ બ્રાહ્મણના બળવડે આમ મર્યાદા છોડીને શું આચરણ કરે છે? ૧૧ પછી મુચુકુંદ, ક્રોધ પામીને ધનના ઇશ્વર કુબેર પ્રત્યે બરાબર ન્યાયપૂર્વક, ગર્વ વિનાનું અને ભ્રાંતિ વિનાનું આ પ્રમાણે વચન બોલ્યો કેઃ– " બ્રહ્મદેવે, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની ઉત્પત્તિ એક સરખી રીતે એક મૂળમાંથી કરેલી છે; માટે તેમનું બળ, જો અરસ્પરસથી ભિન્ન થઇને વરતે તો તેથી પ્રજાનું પાલન થાય નહિ. ૧૨, ૧૩ બ્રાહ્મણમાં નિરંતર તપનું અને મંત્રનું બળ રહેલું છે, તેમ અસ્ત્રનું બળ અને બાહુનું બળ નિરંતર ક્ષત્રિયમાં રહેલું છે. ૧૪ તે બન્નેએ ઐક્ય મળીને પ્રજાનું રક્ષણ કરવું

જોઇએ, અને તે પ્રમાણે હું આચરૂં છું. હે અલકાધિપ ! શા માટે તમે મને નિંદો છો ?" ૧૫ પછી વૈશ્રવણ (કુબેર) પુરોહિત સહિત રાજાને કહેવા લાગ્યો કે, "હે રાજન્! જેને ઈશ્વરે રાજ્ય આપવાની આજ્ઞા ન કરી હોય, તેવા કોઇને હું રાજ્ય આપતો નથી, તથા પ્રભુએ જેનું રાજ્ય લઇ લેવાની મને આજ્ઞા ન કરી હોય, તેવા કોઇનું રાજ્ય હું, લઇ લેતો નથી એમ ત્હારે જાણવું." ૧૬ એ વચન સાંભળીને મુચુકુંદ રાજાએ આ પ્રત્યુત્તર કહ્યો. ૧૭ મુચુકુંદ કહે છે,-"હે રાજન્ ! હું તમ્હારૂં આપેલું રાજ્ય ભોગવવાને ઇચ્છતો નથી, પણ પોતાના બાહુબળથી મેળવેલું રાજ્ય ભોગવવાની મને ઇચ્છા છે." ૧૮ ભીષ્મ કહે છે,-પછી મુચુકુંદને ગભરાટ વિનાનો તથા ક્ષત્રિયધર્મમાં દૃઢ જોઇને રાજા વૈશ્રવણ (કુબેર) પરમ વિસ્મય પામ્યો અને મુચુકુંદ રાજાએ, ક્ષત્રિયધર્મનું અનુવર્તન કરીને પોતાના બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલી પૃથ્વીનું સારી રીતે પાલન કર્યું. ૧૯,૨૦ એ પ્રમાણે જે રાજા, બ્રાહ્મણને પ્રમુખસ્થાન આપીને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે કોઇએ નહિ જીતેલી પૃથ્વીને પણ જીતે છે તથા મોટા યશને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૧ બ્રાહ્મણે, નિરંતર જળયુક્ત થવું જોઇએ, તથા ક્ષત્રિયે નિરંતર શસ્ત્રયુક્ત થવું જોઇએ; કેમકે આ પૃથ્વી ઉપર જે કાંઇ છે, તે બધું તે બન્નેના સ્વાધીનમાં રહેલું છે." ૨૨

नित्योदकी ब्राह्मणः स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः ।
तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ २२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मुचुकुंदोपाख्याने गुर्जरभाषायां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

અધ્યાય ૭૫ મો—રાજધર્મ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यया वृत्त्या महीपालो विवर्धयति मानवान् ।
पुण्यांश्च लोकान् जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,-"હે પિતામહ ! જેવી રીતે વર્તવાથી રાજા, પ્રજાની વૃદ્ધિ કરી શકે અને પુણ્યલોક (સ્વર્ગાદિ)ની પ્રાપ્તિ કરી શકે, તે મને કહો !" ૧ ભીષ્મ કહે છે,- "રાજાએ દાન કરનારા અને યજ્ઞ કરનારા થવું. હે ભારત ! તેમજ તેણે, ઉપવાસ, વ્રત તથા પ્રજાઓનું પાલન કરવામાં આસક્ત થવું જોઇએ. ૨ રાજાએ, સઘળી પ્રજાનું ધર્મવડે પાલન કરવું અને નિત્ય ઉદ્યોગ કરવાવડે તથા દાન આપવાવડે ધર્મવાળા પુરૂષોનું પૂજન કરવું. ૩ રાજાએ, ધર્મનું પૂજન કર્યું એટલે તે ધર્મ સર્વ જગ્યોએ પૂજાય છે; રાજા જેવું જેવું આચરણ કરે છે તે તે પ્રજાને રૂચિકર લાગે છે. ૪ રાજાએ, શત્રુઓના ઉપર નિરંતર દંડ ઉગામેલા મૃત્યુ સરખા થવું. સર્વ ઠેકાણેથી ચોર લોકોનો શોધી શોધીને નાશ કરવો, પણ કોઇ ચોરને સ્વેચ્છાથી જીવતો તો મૂકવોજ નહિ. ૫ હે ભારત ! રાજાએ, સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા જે જે ધર્મ આચરે છે, તે ધર્મનો ચોથો ભાગ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬ પ્રજા, જે અધ્યયન કરે છે, જે દાન કરે છે, જે હોમ કરે છે, જે પૂજન કરે છે, તે સર્વનો ચોથો ભાગ, જો રાજા ધર્મ પ્રમાણે પ્રજાનું રક્ષણ કરતો હોય તો, એને મળે છે. ૭

હે ભારત ! રાજા, પ્રજાનું રક્ષણ કરે નહિ અને તેથી દેશમાં જે પાપકર્મ થાય, તે પાપનો ચોથો ભાગ પણ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ જે રાજા, દુષ્ટ અને અસત્યવાદી હોય તેના માથે પ્રજાનું સર્વ પાપ આવે છે: એમ કેટલાક કહે છે, પરંતુ અર્ધું પાપ તો તેને ભોગવવુંજ પડે છે, એ નિશ્ચય છે. ૯ હવે રાજા તેવા પાપમાંથી શી રીતે મુક્ત થાય ? તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. જો ચોર લોકો, કોઇ પુરૂષનું ધન હરણ કરી ગયા હોય અને તે ધન રાજાથી પાછું આણવું અશક્ય હોય અથવા રાજા પાછું આણી આપવાને અશક્ત હોય તો, ધન ઉપરજ નિર્વાહ કરનારા વેપારી વગેરેનું લૂંટાયલું ધન રાજાએ, પોતાના ભંડારમાંથી આપવું. ૧૦ સર્વ વર્ણના લોકોએ, જેમ બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે, તેમ બ્રાહ્મણની મિલકતનું પણ રક્ષણ કરવું ઘટે છે; જે માણસ બ્રાહ્મણનો અપકાર કરે તેને, રાજાના દેશમાં વસવા દેવો નહીં. અર્થાત્ રાજાએ, તેવા માણસને દેશપાર કરવો. ૧૧ કેમ કે, બ્રાહ્મણની મિલકતનું રક્ષણ કરવાથી સર્વ પદાર્થોનું રક્ષણ થાય છે: માટે રાજાએ બ્રાહ્મણોની કૃપા (પ્રસન્નતા) વડેજ કૃતકૃત્ય થવાની અભિલાષા રાખવી. ૧૨ રાજા, સર્વ અર્થની સિદ્ધિ કરનારો છે અને જેમ સર્વ પ્રાણીઓનું જીવન વૃષ્ટિ ઉપર આધાર રાખે છે તથા પક્ષીઓ, જેમ મોટા વૃક્ષનો આશ્રય કરીને તે ઉપર પોતાનું જીવન ચલાવે છે, તેમ સર્વે પુરૂષો, રાજાના ઉપર આધાર રાખીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. ૧૩ જે રાજા, માત્ર પોતાની કામનાઓ પૂર્ણ કરવામાંજ આસક્ત છે અને નિરંતર કામ બુદ્ધિવાળો થઇને વર્તે છે તથા જે અતિ દુષ્ટ કર્મ કરનાર અને લોભી હોય છે, તેથી પ્રજાનું પાલન થવું અશક્ય છે." ૧૪ યુધિષ્ઠિર કહે છે,–"હું, રાજ્ય સુખની ઇચ્છા રાખતો નથી અને તેથી એક ક્ષણવાર પણ મ્હારે રાજ્ય જોઇતું નથી; હું ધર્મના અર્થેજ રાજ્ય પસંદ કરૂં છું; પણ ધર્મ તો તેમાં છેજ નહિ. ૧૫ માટે જેમાં ધર્મ નથી એવા રાજ્યને હું શું કરૂં ? મ્હારે, તે જોઇતું નથી; એમાં ધર્મ નથી માટે હું, તો ધર્મ કરવાની ઇચ્છાથી વનમાંજ જવાની ઇચ્છા રાખું છું. ૧૬ રાજ્યદંડનો ત્યાગ કરી, ત્યાં જઇને, પવિત્ર અરણ્યમાં મુનિવ્રત ધારણ કરીને, ઇંદ્રિયો ઉપર જય મેળવીને; અને કંદમૂળ તથા ફળ ખાઇને ધર્મનું આરાધન કરીશ." ૧૭ ભીષ્મ કહે છે,–"મને ત્હારી બુદ્ધિ બહુ દયાવૃત્તિવાળી માલમ પડી છે અને તે રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય નથી. ૧૮ જે પુરૂષ અત્યંત દયાવાળો હોય, તે રાજ્ય કરવાને લાયક નથી. તું, બહુ કોમળ બુદ્ધિનો, અત્યંત સજ્જન, અત્યંત ધાર્મિક, પૌરૂષ વિનાનો, ધર્મરૂપ દયાથી યુક્ત છે: તેથી લોકો, તને બહુ માન આપતા નથી. ૧૯ તું ત્હારા પિતા અને પિતામહને ઘટે તેવું પોતાનું કુળપરંપરાગત આચરણ કરવાની અપેક્ષા રાખ. ૨૦ તું, જેવી રીતે વર્તન કરવા ઇચ્છે છે તેવી રીતે વર્તવું રાજાઓને ઘટિત નથી; અને રાજાઓ તેમ વર્તતા પણ નથી. નામરદાઇથી ઉપજેલું સૌજન્ય ધારણ કરીને આ સ્થળમાં રહેલો તું, પ્રજાનું પાલન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મના ફળને પામવાનો નથી. ૨૧ હે તાત ! તું હાલમાં જે બુદ્ધિથી અને જે જ્ઞાનથી વર્તે છે, તેવો આશીર્વાદ કુંતીએ કે, પાંડુએ, મહર્ષિ બ્રહ્મદેવો પાસેથી માગી લીધો નહોતો. ૨૨ ત્હારા પિતાએ ત્હારા શૌર્ય અને બળની પ્રશંસા કરી છે અને કુંતીએ, ત્હારા માહાત્મ્ય–મ્હોટાઈ તથા ઉદારતાની યાચના કરી છે. ૨૩ નિત્ય સ્વાહાકાર અને નિત્ય સ્વધાકાર, એ બે મનુષ્યના દેવતાઓ છે: અર્થાત્ દેવતાઓનું યજન અને પિતૃઓનું પૂજન મનુષ્યને સર્વદા

કર્તવ્ય છે, દેવ અને પિતૃઓ, પુત્રની પાસેથી સ્વાહા અને સ્વધા અનુક્રમે મળવાની આશા રાખે છે. ૨૪ દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ, અને પ્રજાનું પાલન, એ ગમે તો ધર્મ હો કે ગમે તો અધર્મ હો? પરંતુ તું, તે કરવાને જન્મથીજ બંધાયો છે, એટલે તે કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. ૨૫ સમય પ્રમાણે વ્યવહારના ધુંસરે જોડાએલા અને ભરેલો ભાર ખેંચી જનારા પુરૂષો, કદાપિ તે ભાર ખેંચતાં થાકી જાય અને શિથિલ થઈ જાય, તોપણ તેમની કીર્ત્તિ ઝાંખી પડતી નથી. ૨૬ યદ્યપિ સુશિક્ષિત ઘોડો પશુ છે, તથાપિ ચારે પાસે નાશ-ભાગ ન કરતાં, નિયમ પ્રમાણે રહીને અટકયા વિના રથનું વહન કરે છે તથા તેના કર્મમાં દોષ આવતો નથી, તો તું તો કર્મ અને વચન વડે મનુષ્ય છે, તે પોતાને ખેંચવાનો ભાર ખેંચે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? એમ કરવું એજ કર્મની સિદ્ધિ છે. ૨૭ અધર્મની ગતિ ગહન છે અને ગમે તેટલી સાવધાનીથી ધર્મ આચરતાં છતાં, પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અધર્મ તજી શકાવાના નથી, એમ જોઇને કોઈ ધર્મ આચરનારા ગૃહસ્થ, રાજા કે, બ્રહ્મચારી, કોઈ પણ અત્યંત આસક્તિથી ધર્મનું આચરણ કરતું નથી. ૨૮ કોઈ કાર્ય હિંસા આદિથી તુચ્છ હોય તથાપિ ઘણા જનને તેમાંથી સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય તો, તે કામ ઉત્તમ સમજવું. કાંઈ ન કરવું તે કરતાં કાંઇ પણ કરવું ઉત્તમ છે; જે, કાંઈ કરતો નથી તેથી બીજો મોટો પાપી કોઈ નથી. ૨૯ જ્યારે કુળવાન અને ધર્મજ્ઞ પુરૂષને ઉત્તમ ઐશ્વર્ય (મંત્રીપણું) પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે રાજાની આબાદીમાં વિઘ્ન આવતું નથી. ૩૦ ધર્મજ્ઞ પુરૂષ, જ્યારે મંત્રી થાય છે ત્યારે કોઇને દાન વડે, કોઇને બળ વડે અને કોઇને મીઠી વાણી વડે વશ કરે છે. ૩૧ જેને પામીને કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા આવૃત્તિરૂપી ભયથી પીડાયલા વૈદ્યો તૃપ્ત થઇને સ્થિર થાય છે, તે કરતાં બીજો મોટો ધર્મ કયો છે? અર્થાત્ દરિદ્ર વૈદ્યોને તૃપ્ત કરવા, એ મોટો ધર્મ છે. ૩૨ (કેમ કે, રોગરૂપ ભયથી પીડાતા પ્રાણીઓને તે સુખ કરે છે, અને તેથી ગમે તે ભયથી પીડાતા પ્રાણીઓને સુખ કરવા રૂપ કર્મ કરવું તે તેથી પણ મોટો ધર્મ છે.)" યુધિષ્ઠિર કહે છે,-"હે પિતામહ! સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરનાર ઉત્તમ પદાર્થ કયો છે? તેથી કયી ઉત્તમ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે? અને તેથી કયું ઉત્તમ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે? તે જાણવાની મ્હારી યોગ્યતા હોય, તો મને કહો." ૩૩ ભીષ્મ કહે છે,-"જે પુરૂષ વડે ભયથી પીડાએલો પ્રાણી ક્ષણવાર પણ સારી રીતે આશ્વાસન પામે છે અને તેને કુશળ પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પુરૂષનું તે કાર્ય સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરવામાં સૌથી ઉત્તમ છે, એમ અમ્હારૂં માનવું છે અને એ અમે તને સત્ય વાત કહેલી છે. ૩૪ હે કુરૂઓમાં શ્રેષ્ઠ! એ રીતે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાથીજ તું ઉત્તમ રીતે પ્રસન્ન થા. હે રાજન્! તું સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર, અને સત્પુ-રૂષોનું રક્ષણ કરીને અસત્પુરૂષોનો નાશ કર. ૩૫ જેમ વરસાદની પછવાડે આખું વિશ્વ જીવે છે તથા જેમ મિષ્ટ ફળવાળા ઝાડની પછવાડે પક્ષીઓ જીવે છે, તેમ ત્હારી પછવાડે સત્પુરૂષોસહિત ત્હારા સન્મિત્રો જીવન મેળવો. ૩૬ જે પુરૂષ, બીજાના તેજમાં દબાતો નથી, શૂરો અને શત્રુઓ ઉપર પ્રહાર કરનારો છે, જેનામાં નિર્દયપણું નથી, જેણે પોતાની ઇંદ્રિયો સ્વાધીનમાં રાખી છે, જેઓ, પોતાના અનુસરનાર ઉપર પ્રીતિવાળા છે અને જે સર્વ સુખકર વસ્તુઓને રૂડે પ્રકારે વહેંચી આપે છે, તેની પાછળ ઘણા પુરૂષોની ઉપજીવિકા ચાલે છે." ૩૭

**धृष्टं शूरं प्रहर्तारमनृशंसं जितेंद्रियम् ।
वत्सलं संविभक्तारमुपजीवंति तं नराः ॥**

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

અધ્યાય ૭૬ મો-બ્રાહ્મણોના ભેદ.

**युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ १ ॥**

યુધિષ્ઠિર કહે છે,–હે પિતામહ ! કેટલાક બ્રાહ્મણો, પોતાની જાતિને ઉચિત કર્મ કરે છે અને કેટલાક વિરૂદ્ધ કર્મ કરે છે; માટે તેઓમાં શી વિશેષતા છે, તે મને કહો ?" ૧ ભીષ્મ કહે છે,–"વેદાદિ વિદ્યાથી અને શમ, દમ આદિ લક્ષણોથી યુક્ત જે બ્રાહ્મણો હોય તેમને બ્રાહ્મણ સમાન એટલે બ્રાહ્મણને ઉચિત કર્મ આચરનારા "**બ્રાહ્મણ**" કહેલા છે. ૨ હે રાજન્ ! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, અને સામવેદનું અધ્યયન કરનારા અને પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા બ્રાહ્મણોને દેવસમાન જાણવા. અર્થાત્ તે "**દેવ બ્રાહ્મણ**" કહેવાય છે. ૩ જે બ્રાહ્મણો, પોતાનો જન્મ જે વર્ણમાં થયો છે તેને યોગ્ય કર્મ કરતા નથી તથા અત્યંત કૃપણતા કરે છે તે બ્રાહ્મણોને શૂદ્ર સમાન "**શૂદ્ર બ્રાહ્મણ**" જાણવા. ૪ જે બ્રાહ્મણ, વેદનું અધ્યયન કરતા નથી તથા જેઓ, અગ્નિનું સ્થાપન કરતા નથી, તે સર્વેની પાસેથી ધર્મિષ્ઠ રાજાએ, રાજ્ય કર લેવો તથા વેઠ પણ કરાવવી. ૫ વળી પંથ ચલાવીને તેના આચાર્ય થનારા, પૈસા (પગાર) લઈને દેવની પૂજા કરનારા, પંચાંગ માત્ર જાણીને તે ઉપરથી નિર્વાહ ચલાવનારા (ટીપણું જોઇ ખાનારા) તથા ગામોટ, અને લાંબી મુસાફરી કરનારા, એટલાં પાંચ કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણોને ચાંડાલ સમાન "**ચાંડાલ બ્રાહ્મણ**" જાણવા. ૬ હે રાજન્ ! યજ્ઞમાં ઋત્વિક્ થનારા, પુરોહિત, મંત્રી, દૂત; અને ખબરો મેળવીને તેને પ્રસિદ્ધ કરવાનો ધંધો કરનારા, એ બ્રાહ્મણોને ક્ષત્રિય સમાન "**ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ**" જાણવા. ૭ હે રાજન્ ! જે બ્રાહ્મણો ઘોડે ચઢનારા છે, હાથીએ ચઢનારા છે, રથમાં બેસી જાણનારા છે, યુદ્ધમાં પાયદળ થઇ વર્તનારા છે, તેમને વૈશ્ય સરખા "**વૈશ્ય બ્રાહ્મણ**" જાણવા. ૮ જ્યારે રાજાના ભંડારમાં નાણાંની તંગી પડે, ત્યારે એવા બ્રાહ્મણો પાસેથી કર લેવો. પરંતુ જે બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણ સમાન છે તથા દેવ સમાન છે, તેમની પાસેથી કર લેવો નહિ. ૯ જે બ્રાહ્મણ હોય નહિ, તેના ધનનો રાજા માલિક છે, એવું વેદમાં કહેલું છે. તેમ બ્રાહ્મણોમાં પણ જે પોતાની વર્ણને કરવાનાં ઉચિત કર્મ છોડી બીજાં કર્મ કરે છે, તેના ધનનો માલિક પણ રાજાજ છે. ૧૦ જો બ્રાહ્મણ અન્યથા કર્મનું આચરણ કરતો હોય તો રાજાએ તેની ઉપેક્ષા કરવી નહિ. પણ તેનું નિયમન કરવું અને તેની ઘટે તેવી વહેંચણ કરવી; કેમ કે, એમ કર્યા વિના ધર્મનું રક્ષણ થઇ શકે નહિ. ૧૧ જે રાજાના દેશમાં બ્રાહ્મણ ચોર હોય, તો તે અપરાધ ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારા પુરૂષો, રાજાનોજ માને છે. ૧૨ હે રાજન્ ! વેદને જાણનારો તથા સ્નાતક વ્રત પાળનારો કોઇ બ્રાહ્મણ, જીવિકા નહિ

મળવાથી ચૌર્યકર્મ કરતો હોય, તેનું રાજાએ ભરણ-પોષણ કરીને ચોરી કરવા દેવી નહિ, એમ વેદને જાણનાર કહે છે. ૧૩ શત્રુઓને સંતાપનાર હે યુધિષ્ઠિર! જીવિકા બાંધી આપ્યા છતાં પણ તે, જો પોતાના ચૌર્યકર્મથી અટકે નહિ તો પછી તેને કુટુંબસુદ્ધાં દેશપાર કરવો." ૧૪

स चेन्नोपनिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप ।
ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात्सबांधवः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

અધ્યાય ૭૭ મો-ક્ષત્રિયધર્મ પ્રસંગે-રાજા કેકય અને રાક્ષસનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ केषां प्रभवते राजा वित्तस्य भरतर्षभ ॥
कया च वृत्त्या वर्त्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,-"હે પિતામહ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ! રાજા, કોના દ્રવ્યનો માલિક થઇ શકે? તથા રાજાએ, કઇ વૃત્તિથી વર્તવું તે મને કહો?" ૧ ભીષ્મ કહે છે,- "બ્રાહ્મણ વિનાના બીજા વર્ણના લોકોના ધન ઉપર રાજાનું સ્વામિત્વ છે, તથા બ્રાહ્મણોમાંથી જે કોઇ પોતાના વર્ણને ઉચિત કર્મ છોડીને અન્યથા કર્મ કરતા હોય, તેમના ધનનો સ્વામી પણ રાજા છે, એમ વેદમાં કહેલું છે. ૨ રાજાએ અન્યથા કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણોની ઉપેક્ષા કોઈ પ્રકારે પણ કરવી નહિ, કેમ કે, પૂર્વે રાજાઓ ઉપેક્ષા કરતા નહોતા, એમ સજ્જન પુરૂષો કહે છે. ૩ જે રાજાના દેશમાં બ્રાહ્મણ, ચૌર્યકર્મ કરે છે તે પાપરૂપ અપરાધ તે રાજાનોજ છે, એમ સત્પુરૂષો માને છે. ૪ એવા કર્મ વડે રાજા એમ માને છે કે, જાણે મ્હારા માથેજ ચૌર્યનો અભિશાપ આવ્યો છે, માટે પૂર્વે સર્વે રાજર્ષિઓ, બ્રાહ્મણોનું પાલન કરતા હતા. ૫ આ સ્થળે કેકય દેશના રાજાને રાક્ષસ લઈ જતો હતો ત્યારે તેણે જે વચન કહ્યાં હતાં, તે સંબંધી ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૬ કેકય દેશનો રાજા, સ્વાધ્યાયથી યુક્ત હતો તથા પ્રશંસા કરવા યોગ્ય આચરણ વડે આયુષ્ય ગાળતો હતો. તે એક વખત અરણ્યમાં ફરતો હતો તેવામાં એક રાક્ષસે આવીને તેને મહા ભયાનક રીતે પકડ્યો. ૭ તે સમયે તે રાજા બોલ્યો કે,-"મ્હારા દેશમાં ચોર નથી, કદર્ય* નથી કે મદ્યપાન કરનાર નથી; તેમજ જેણે અગ્નિગ્રહણ નહિ કર્યું હોય તેવો કે યજ્ઞ નહિ કરનારો કોઈ નથી તો પછી હે રાક્ષસ! તેં, મ્હારામાં કયું છિદ્ર જોઇને પ્રવેશ કર્યો? ૮

* કદર્ય કોને કહેવો? તે માટે કહ્યું છે કેઃ-

आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।
विभवे सति यो दुष्टः स कदर्य इति स्मृतः ॥

ભાવાર્થઃ-પોતાના પાસે વૈભવ છતાં પણ જે દુષ્ટ પુરૂષ, પોતાના દેહને, ધર્મ કર્મને, પુત્રોને અને સ્ત્રીને કષ્ટ આપે છે અર્થાત્ ઇચ્છિત વસ્તુ ધર્મ પ્રમાણે આપીને સંતુષ્ટ કરતો નથી તેને "કદર્ય" કહેલો છે.

મ્હારા દેશમાં કોઈ બ્રાહ્મણ અવિદ્વાન, વ્રત વિનાનો, સોમપાન કર્યા વિનાનો, અગ્નિ ધારણ કર્યા વિનાનો કે યજ્ઞ ન કરતો હોય તેવો છે નહિ તો પછી તેં મ્હારૂં કયું છિદ્ર જોઇને પ્રવેશ કર્યો ? ૯ મ્હારા દેશમાં દક્ષિણા આપ્યા સિવાયનો કોઇ યજ્ઞ કરતું નથી, કે અધ્યયન-રૂપ વ્રત ધારણ કર્યા વિનાનો કોઇ છે નહિ તો પછી તેં, મ્હારૂં કયું છિદ્ર જોઇને પ્રવેશ કર્યો ? ૧૦ મ્હારા દેશમાં બ્રાહ્મણો અધ્યયન કરે છે અને અધ્યયન કરાવે છે, યજ્ઞ કરે છે અને યજ્ઞ કરાવે છે; દાન આપે છે અને દાન લે છે; એવાં છ કર્મમાં બ્રાહ્મણો સ્થિતિવાળા છે. ૧૧ વળી પૂજન કરેલા, રૂડી રીતે વિભક્ત કરેલા, કોમળ અંતઃકરણના, સત્ય બોલનારા, તથા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા બ્રાહ્મણો મ્હારા દેશમાં છે, છતાં તું, કયું અંતર જોઇને મ્હારામાં પેઠો છે ? ૧૨ વળી મ્હારા રાજ્યમાં ક્ષત્રિયો કેવા છે તે તને કહું તે સાંભળ. તેઓ, દાન કરે છે, પણ યાચના કરતા નથી; ભણે છે, પણ ભણાવતા નથી; યજ્ઞ કરે છે, પણ યજ્ઞ કરાવતા નથી; સત્યમાં અને ધર્મમાં નિપુણ છે. ૧૩ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરે છે તથા સંગ્રામમાંથી નાસતા નથી, એવા પોતાનાં કર્મમાં સ્થિતિવાળા ક્ષત્રિયો મ્હારા દેશમાં છે, છતાં મ્હારા દેશમાં તેં, કેમ પ્રવેશ કર્યો ? ૧૪ વળી ખેતી, પશુ, વેપાર, એવા ઉદ્યોગ ઉપર કપટ કર્યા વિના નિર્વાહ કરનાર વૈશ્યો મ્હારા દેશમાં છે. તેઓ સાવધાન, ક્રિયા જાણ-નારા, ઉત્તમ વ્રતવાળા, સત્ય બોલનારા, વિભાગ કાઢીને જમનારા, ઇંદ્રિયોનું દમન કરનારા, પવિત્રતા રાખનારા, સ્નેહ–પ્રીતિ સાચવનારા અને પોતાનાં કર્મમાં સ્થિતિવાળા છે, છતાં હે રાક્ષસ ! તેં, મ્હારામાં કયું છિદ્ર જોઇને પ્રવેશ કર્યો ? ૧૫,૧૬ મ્હારા રાજ્યમાં જે શૂદ્રો છે, તે પણ કોઈની ઈર્ષ્યા કરતા નથી અને ત્રણે વર્ણની સેવા કરીને તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, તથા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા છે, છતાં તેં, મ્હારા કયા છિદ્રને જોઇને મ્હારામાં પ્રવેશ કર્યો ? ૧૭ વળી મ્હારા રાજ્યમાં જે દીન, અનાથ, વૃદ્ધ, દુર્બળ, રોગી, સ્ત્રીઓ વગેરે છે તે સર્વને હું અન્નાદિક આપીને પાલન કરૂં છું, છતાં તું કયું અંતર જોઇને મ્હારામાં પેઠો છે ? ૧૮ હું કુળધર્મ, દેશધર્મ વગેરે પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ધર્મોને યથાવિધિ ચલાવું છું તથા તેમનું ઉત્થાપન કરતો નથી; છતાં તેં, મ્હારા કયા છિદ્રને જોઇને મ્હારામાં પ્રવેશ કર્યો છે ? ૧૯ મ્હારા દેશમાં જે તપસ્વીઓ છે, તેમનું મેં, પૂજન તથા પાલન કરેલું છે, તેમજ તેમનું અન્નાદિકથી પોષણ કરીને તેમનો સત્કાર પણ કરેલો છે છતાં તું, મ્હારા દેશમાં કેમ પેઠો છે ? ૨૦ હું વિભાગ કર્યા સિવાય ભોજન કરતો નથી, પરસ્ત્રીનો ઉપભોગ કરતો નથી, સ્વતંત્ર થઇને કોઇ દિવસ ક્રીડા કરતો નથી છતાં તું, મ્હા-રામાં કયું અંતર પામીને પેઠો ? ૨૧ બ્રહ્મચારી હોવા સિવાય મેં ભિક્ષા કરી નથી, અથવા ભિક્ષા કરનારો થઇને હું, બ્રહ્મચર્ય વિનાનો રહ્યો નથી; ઋત્વિજ હોવા સિવાય મેં હોમ કર્યો નથી, તો પછી કયા અંતરને પામીને તેં, મ્હારામાં પ્રવેશ કર્યો છે ? ૨૨ જેમનો સત્કાર કરવો જોઇએ એવા વૃદ્ધોની કે, તપસ્વીઓની, અવજ્ઞા કરી નથી; મ્હારા દેશમાં લોકો જ્યારે સૂઇ જાય છે ત્યારે હું જાગું છું, છતાં તેં, મ્હારા કયા છિદ્રને જોઇને મ્હા-રામાં પ્રવેશ કર્યો છે ? ૨૩ મ્હારો પુરોહિત આત્મવિજ્ઞાનમાં સંપન્ન છે, તપસ્વી છે, સર્વ ધર્મને જાણનારો છે, આખા દેશનો સ્વામી છે અને બુદ્ધિમાન છે. ૨૪ હું, દાન કરીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખું છું; સત્ય ચાલવા વડે તથા બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા વડે દ્રવ્યની ઇચ્છા રાખું છું. સેવા કરવાવડે ગુરૂઓની ઉપાસના કરૂં છું. માટે મને રાક્ષસોથી

ભય નથી. ૨૫ મ્હારા દેશમાં કોઇ વિધવા સ્ત્રી નથી, કોઇ અધમ બ્રાહ્મણ નથી, કોઇ બ્રાહ્મણ ઠગ કે ચોર નથી, કોઈ યજ્ઞ ન કરાવવા યોગ્ય માણસને ત્યાં યજ્ઞ કરાવતો નથી કે પાપ કરનારો નથી; માટે મને રાક્ષસોથી ભય નથી. ૨૬ ધર્મને અર્થે યુદ્ધ કરતાં મને એવા ઘા લાગ્યા છે કે, જેથી મ્હારા શરીર ઉપર બે આંગળ પણ એવી જગ્યા નથી કે, જ્યાં શસ્ત્રનો ઘા નહિ વાગ્યો હોય, છતાં તું મ્હારા અંતરમાં કેમ પ્રવેશ કરે છે? ૨૭ દેશમાં મ્હારા તરફથી લોકો, ગાય, બ્રાહ્મણ અને યજ્ઞના અર્થે રક્ષણરૂપ કલ્યાણની નિરંતર ઇચ્છા રાખે છે, છતાં મ્હારા અંતરમાં તું કેમ પ્રવેશ કરે છે?" ૨૮ રાક્ષસ કહે છે,—"જેથી તું, સર્વે અવસ્થાઓમાં ધર્મનીજ અપેક્ષા રાખે છે માટે તું નિરાંતે નિશ્ચિંતપણે ઘેર જા ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ! હું જાઉં છું. ૨૯ હે કૈકેય! જે રાજાઓ, ગાય અને બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરે છે તથા નિરંતર પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે; તેમને રાક્ષસોથી ભય નથી તો પછી પાપીઓથી ભય શાનોજ હોય? ૩૦ જે રાજાઓના પુરોહિત બ્રાહ્મણો છે, વેદ અને બ્રાહ્મણ, જેમનું પરમ બળ છે, તથા જેના નગરના લોકને અતિથિ પ્રિય છે, તે રાજાએ સ્વર્ગને જીતેલું છે." ૩૧ ભીષ્મ કહે છેઃ—"બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું કેમ કે, તેમનું રક્ષણ થયું, તો પછી તેઓ રાજાનું રક્ષણ કરે છે. જે રાજાઓ, રૂડી રીતે વર્તન કરે છે, તેમને તેઓ આશીર્વાદ આપે છે. ૩૨ માટે રાજાએ, વિશેષે કરીને અન્ય કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણોના ઉપર દાબ નાખીને, તેમને સ્વકર્મમાં પ્રેરવા તથા તેમને અન્નાદિ આપવું; કેમ કે, તેમ કરવાથી તેમની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩ માટે જે રાજા નગરની અને દેશની પ્રજામાં એ પ્રમાણે વર્તે છે, તે આ લોકમાં સુખ ભોગવીને ઇંદ્રના લોકને પામે છે." ૩૪

एवं यो वर्तते राजा पौरजानपदेष्विह ।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतींद्रसलोकताम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कैकेयोपाख्याने गुर्जरभाषायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

અધ્યાય ૭૮ મો-આપત્કાળમાં રાજા કોણ થઈ શકે?

युधिष्ठिर उवाच ॥ व्याख्याता राजधर्मेण वृत्तिरापत्सु भारत ॥
कथंचिद्वैश्यधर्मेण संजीवेद् ब्राह्मणो न वा ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"હે ભારત! આપત્ કાળમાં બ્રાહ્મણે, હથિયાર બાંધીને પણ ગુજરાન ચલાવવું; એમ કહેલું છે; પણ તેવાજ વખતમાં વૈશ્ય ધર્મવડે બ્રાહ્મણે ગુજરાન ચલાવવું કે કેમ તે મને કહો?" ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ—"બ્રાહ્મણ, જ્યારે સંકટમાં પડેલો હોય, તથા તેની જીવિકાનો નાશ થઈ ગયો હોય અને ક્ષત્રિય ધર્મવડે પણ જીવિકા ચલાવવાને અશક્ત હોય, ત્યારે તેણે ખેતી કરીને કે, પશુઓને પાળીને વૈશ્યવૃત્તિથી નિર્વાહ કરવો." ૨ યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"હે ભારતશ્રેષ્ઠ! બ્રાહ્મણ જ્યારે વૈશ્યવૃત્તિથી વર્તન કરે, ત્યારે કયા પદાર્થો વેચવા વડે તે સ્વર્ગલોકથી પતન થતો નથી? અર્થાત્ તેને પાપ લાગતું નથી? તે કહો." ૩ ભીષ્મ કહે છેઃ—"હે યુધિષ્ઠિર! મદિરા, મીઠું, તલ, કેશવાળીવાળાં પશુઓ,

ઘોડા વગેરે, ગાય, બકરાં, ઘેટાં પાડા વગેરે પશુઓ, બળદ, માંસ, રાંધેલું અન્ન, એટલાં વાનાં ગમે તે સ્થિતિમાં પણ બ્રાહ્મણે વેચવાં નહિ. હે તાત! એ વસ્તુઓનો વિક્રય કરવાથી બ્રાહ્મણ નરકમાં પડે છે. ૪,૫ વળી બકરાને વેચવાથી અગ્નિનો વિક્રય કર્યા જેટલું પાપ લાગે છે, ઘેટાને વેચવાથી વરૂણ દેવતાના વિક્રય જેટલું પાપ લાગે છે, ઘોડાને વેચવાથી સૂર્યને વેચવા જેટલું પાપ લાગે છે. પૃથ્વીને વેચવાથી વિરાટ પુરૂષને વેચવા જેટલું પાપ લાગે છે, ગાયને વેચવાથી યજ્ઞના અને સોમના વેચાણ જેટલું પાપ લાગે છે, માટે બ્રાહ્મણે તે કદાપિ વેચવાં નહિ. ૬ હે ભારત! રાંધેલું અન્ન આપીને કાચું અન્ન લેવું, એને પણ સત્પુરૂષો વખાણતા નથી; પણ કેવળ ભોજનનેજ અર્થે કાચું અન્ન આપીને રાંધેલું અન્ન લેવાનો દોષ નથી. ૭ "તમે આ કાચું અન્ન રાંધો અને આપણે સર્વ તેનું ભોજન કરીશું" એમ વિચારીને એકની મહેનત અને એકનું અન્ન એનો અદલોબદલો કરવાનો પણ દોષ નથી. ૮ વળી જમતી વખતે "હું તમને આ પદાર્થ આપું છું અને તેના બદલામાં તમે મને ફલાણો પદાર્થ આપો," એમ અદલોબદલો કરવાનો પણ દોષ નથી; કેમ કે, એમાં પોતપોતાની રૂચિ ઉપર ધર્મ–આધાર રાખે છે, કાંઇ બળાત્કારથી કે, લાભ મળવાના લોભથી એ બદલો કરવામાં આવતો નથી. એ પ્રમાણે ઋષિઓના અને બીજાઓના વ્યવહાર પુરાતન કાળથી ચાલતા આવે છે અને એ વ્યવહાર ઉત્તમ છે, એમાં સંશય નથી." ૯–૧૧ યુધિષ્ઠિર કહે છે:–"હે પિતામહ! જ્યારે સઘળી પ્રજા શસ્ત્ર ધારણ કરે એટલે વૈશ્ય, શૂદ્ર અને અંત્યજ, સર્વ લોકો હથિયાર ઉપર નિર્વાહ કરે, ત્યારે તેઓ પોતાના ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તે અને ક્ષત્રિયનું બળ ક્ષીણ થઇ જાય. ૧૨ હે રાજન્! તે વખતે લોકનું રક્ષણ કરનાર રાજા, તેઓનું રક્ષણ શી રીતે કરે? એ મ્હારો સંશય વિસ્તારથી નિવારણ કરો." ૧૩ ભીષ્મ કહે છે:–"બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોએ, દાનવડે, તપ વડે, યજ્ઞોવડે, અદ્રોહવડે અને ઇંદ્રિય દમનવડે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છવું. ૧૪ તેઓમાં જેઓ, વેદના બળવાળા હોય તેમણે, સર્વ પાસથી ઉદ્યોગ કરીને, જેમ દેવતાઓ ઇંદ્રનું બળ વધારે છે, તેમ રાજાનું બળ વધારવું. ૧૫ ક્ષય પામતા રાજાનો આશ્રય બ્રાહ્મણજ છે, માટે નીતિશાસ્ત્રને જાણનારા રાજાએ, બ્રાહ્મણના બળનોજ આશ્રય લઇને ઉદ્યોગ કરવો. ૧૬ જ્યારે પૃથ્વીમાં વિજય કરનારો રાજા, પોતાના દેશનું કલ્યાણ કરે છે ત્યારે તમામ વર્ણના લોક, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરવા માંડે છે. ૧૭ હે યુધિષ્ઠિર! જ્યારે મર્યાદાનો ભંગ થાય અને ચોર લોકોથી પ્રજામાં ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે સર્વ વર્ણની પ્રજાએ, શસ્ત્ર ધારણ કરવાં અને નિર્મર્યાદપણું થતું અટકાવવું." ૧૮ યુધિષ્ઠિર કહે છે,–"હવે સર્વ પ્રકારથી ક્ષત્રિયો, બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરે તો કયો બ્રાહ્મણ તેનું રક્ષણ કરનાર છે? અને ક્ષત્રિયોનો તે વખતે ધર્મ શો છે? અને તેમનું આશ્રયસ્થાન કયું છે?" ૧૯ ભીષ્મ કહે છે, "તે વખતે તપવડે, બ્રહ્મચર્યવડે, શસ્ત્રવડે, બળવડે, નિષ્કપટભાવવડે અને કપટભાવવડે બ્રાહ્મણોએ, ક્ષત્રિયોનું નિયમન કરવું. ક્ષત્રિયો, જ્યારે મર્યાદા મૂકીને વર્તવા લાગે અને તેમાં વિશેષે કરીને જ્યારે બ્રાહ્મણોની સામેજ નિર્મર્યાદપણે વર્તે, ત્યારે બ્રાહ્મણોજ તેનું નિયમન કરે; કેમકે, ક્ષત્રિય જાત બ્રાહ્મણમાંથીજ પેદા થયેલી છે. ૨૦,૨૧ જળમાંથી અગ્નિ, બ્રાહ્મણમાંથી ક્ષત્રિય અને પથ્થરમાંથી લોઢું પ્રકટ થયેલું છે તથા તેમનું તેજ સર્વત્ર પ્રસરનારૂં છે; તેમ છતાં તે, પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં શાંત થાય છે. ૨૨ જ્યારે લોહ, પાષાણને તોડ-

વાનો યત્ન કરે છે, જ્યારે અગ્નિ જળનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે અને જ્યારે ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણનો દ્વેષ કરે છે ત્યારે તે ત્રણેનો નાશ થાય છે. ૨૩ હે યુધિષ્ઠિર ! તેથી ક્ષત્રિયોનાં વૃદ્ધિ પામેલાં અને ન જીતાય તેવાં બળ બ્રાહ્મણોમાં સમાઈ જાય છે. જે વખતે બ્રાહ્મણનું વીર્ય, કોમળ થઇ જાય છે, અને ક્ષત્રિયનું વીર્ય દુર્બળ થઇ જાય છે અને સર્વ વર્ણોની પ્રજા, બ્રાહ્મણો પ્રત્યે સર્વ પ્રકારે નિર્મર્યાદ થઇને વર્તે છે. ૨૪,૨૫ તે વખતે બ્રાહ્મણોનું, પોતાનું અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી પોતાના જીવતરની પણ દરકાર ન રાખીને, જે સ્વતંત્ર વિચારના પુરૂષો, ક્રોધ પામીને યુદ્ધ કરે છે, તેમને પુણ્યલોક પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મણોને અર્થે સર્વેએ, હથિયાર ઝાલવાં યોગ્ય છે. ૨૬ જેઓ, ઘણાક મોટા મોટા યજ્ઞ કરે છે, ઘણું વેદાધ્યયન કરે છે, અત્યંત તપ કરે છે, અન્નનો ત્યાગ કરીને ઉપવાસ વ્રત કરે છે, અગ્નિમાં પડીને જીવિતનો નાશ કરે છે, તેઓ જે લોકને પામે છે તેમના કરતાં બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવામાં પ્રાણ આપનાર ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૨૭,૨૮ ત્રણે વર્ણમાં બ્રાહ્મણ હથિયાર ધારણ કરવાથી દોષ પામતો નથી તથા એ રીતે યુદ્ધમાં પ્રાણ ત્યાગ કરવા કરતાં, સત્પુરૂષો બીજો મોટો ધર્મ જાણતા નથી. ૨૯ જેઓ, બ્રાહ્મણનો દ્વેષ કરનારાઓનો નાશ કરે છે તથા તે કર્મ કરવામાં પોતાનાં શરીરો હોમી દે છે તેમને નમસ્કાર છે; તેમનું કલ્યાણ થાઓ ! તથા તેઓ જે લોકને પામ્યા છે તે લોકની અમને પ્રાપ્તિ થાઓ ! ૩૦ જેવી રીતે અશ્વમેધ યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરીને સ્નાન કરનારા પવિત્ર થાય છે તેવી રીતે બ્રાહ્મણને અર્થે દેહ અર્પણ કરનારા પુરૂષો, બ્રહ્મલોકને જીતનારા અને સ્વર્ગમાં નિવાસ કરનારા થાય છે, એમ વીર મનુએ કહેલું છે. કેમ કે જેમ સંગ્રામમાં શસ્ત્રથી હણાએલાનાં દુષ્કૃત નાશ પામે છે તેમ, તેમનાં પણ દુષ્કૃત નાશ પામે છે. ૩૧ દેશ–કાળના બળથી અધર્મરૂપ કર્મ પણ ધર્મરૂપ થાય છે અથવા ધર્મ તે અધર્મ અને અધર્મ તે ધર્મ થાય છે; કેમકે, દેશકાળજ એવો હોય છે. ૩૨ કોઇ વખતે દેશકાળના યોગથી ઉત્તંક, પરાશર આદિ જગતના મિત્રરૂપ પુરૂષો, સર્પસત્ર વગેરે ક્રૂર કર્મ કરીને ઉત્તમ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે, અને કોઈ વખતે ધર્માચરણ કરનારા ક્ષત્રિયો, શત્રુના દેશને ભાગવો વગેરે પાપ કર્મ કરીને પણ પરમ ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૩૩ બ્રાહ્મણ, હાથમાં શસ્ત્ર ઝાલવાથી (હથિયાર બાંધવાથી) ત્રણે કાળમાં (વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યમાં) દોષ પામતો નથી; પણ જ્યારે પોતાનુંજ રક્ષણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય, અથવા પોતાનું કે, બીજાનું બ્રાહ્મણત્વ નાશ કરવા કોઈ તૈયાર થયું હોય, અથવા છેક નિર્મર્યાદપણે અને બેહદપણે વર્તનારાને વશ કરવાની જરૂર પડી હોય, ત્યારેજ બ્રાહ્મણે, શસ્ત્ર ધારણ કરવું." ૩૪ યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—" જ્યારે ચોર લોકોનું બળ વિશેષ વૃદ્ધિ પામે, પ્રજાઓમાં વર્ણસંકરપણું ઉત્પન્ન થઈ ગડબડાટ થઇ રહે, ક્ષત્રિય વર્ણ મોહિત (કર્ત્તવ્યશૂન્ય) થઈ જાય. ૩૫ તે વખતે ક્ષત્રિયને બદલે કોઈ બીજો બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, અથવા શૂદ્ર, તે ચોર લોકોથી પ્રજાનું રક્ષણ કરે ? ૩૬ હે રાજસત્તમ ! અથવા ધર્મવડે રાજદંડનું ધારણ કરે, તો તેણે, રાજાનું કામ કરવું કે નહિ ? અથવા તેને તેમ કરતાં અટકાવવો કે નહિ ? ક્ષત્રિય વિના બીજી વર્ણ, એવી જગ્યોએ શસ્ત્ર લેવું કે કેમ ? તે કહો ! ૩૭ (જો તેણે રાજા થવું, એમ કહેશો તો અક્ષત્રિય છતાં તેને સર્વ કોઇએ માન્ય કરવો જોઇશે; જો તેણે, રાજા ન થવું એમ કહેશો તો સર્વનો નાશ થશે; ત્યારે શું કરવું તે કહો !) " ભીષ્મ કહે છે,—" આવી પડેલાં સંકટરૂપી સમુદ્રનો જે વખતે પાર પામી શકાતો

નથા તેમાંથી જે પાર લઇ જાય, અને જે વખતે તરી શકાતું નથી તે વખતે તેમાંથી જે તારે, તે ગમે તો શૂદ્ર હો ! અથવા બીજો કોઈ હો ! પરંતુ તે સર્વ પ્રકારે માન પામવાને યોગ્ય છે. ૩૮ હે રાજન્ ! જેનો આશ્રય કરીને સર્વ પુરૂષો સુખથી પોતાના સ્થાનમાં નિ- વાસ કરી શકે છે તથા લુંટારાઓથી ભય પામેલી અનાથ પ્રજાનું જે રક્ષણ કરે છે, તેનુંજ તેમણે, પોતાના બાંધવની પેઠે પૂજન કરવું. હે કૌરવ્ય ! નિર્ભયપણે એવું કર્મ કરનાર સન્માન પામવાને યોગ્ય છે. ૩૯,૪૦ જે બળદ ગાડે જોડવાના કામમાં આવતા નથી, તે બળદ શા કામના ? અને જે ગાય, દૂધ દેતી નથી તે ગાય શા કામની ? તેમજ જે સ્ત્રી સંતાન નથી પ્રસવતી તેવી વાંઝણી સ્ત્રી શા ઉપયોગની ? અને જે રાજા રક્ષણ નથી કરતો, તે રાજા પણ શા કામનો ? ૪૧ જેવો લાકડાનો હાથી, જેવો ચામડાનો મૃગ, જેવો કામ વિનાનો નપુંસક પુરૂષ, જેવું ખાર ભૂમિવાળું ખેતર, તેવોજ વેદાધ્યયન વિનાનો બ્રાહ્મણ સમજવો; તેવોજ રક્ષણ ન કરનારો રાજા સમજવો અને તેવોજ જે ન વરસે તે મેઘ સમજવો; એ સર્વે નકામા છે. ૪૨,૪૩ જે નિરંતર સત્પુરૂષોનું રક્ષણ કરે અને અસત્પુ- રૂષોનો નાશ કરે, તેનેજ રાજા કરવો યોગ્ય છે; કેમ કે, તેણેજ આ સર્વ ધારણ કરી રાખેલું છે. " ૪૪

नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्त्तयेत् ।
स एव राजा कर्त्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

અધ્યાય ૭૯ મો-યજ્ઞમાં-ઋત્વિગ્‌નું લક્ષણ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ क समुत्थाः कथं शीला ऋत्विजः स्युः पितामह ॥
कथं विधाश्च राजेंद्र तद् ब्रूहि वदतांवर ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે,*-" હે પિતામહ ! હે રાજેંદ્ર ! હે બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! ઋત્વિ- ક્‌ની ઉત્પત્તિ શા માટે છે, તેમનાં આચરણ કેવાં હોય છે ? તથા તેઓ કેવા હોય છે ? તે મને કહો. " ૧ ભીષ્મ કહે છે,-" જેમ યોગશાસ્ત્રમાં મૈત્ર્યાદિકથી " ચિત્તપ્રસાદન " નામે પ્રતિકર્મ કરવામાં આવે છે તેમ, ઋત્વિજોએ રાજાઓને માટે પણ શાંતિક અને પૌષ્ટિક આદિ કર્મના પ્રયોગથી શુદ્ધ થયેલું પ્રતિકર્મ કરવાનું હોય છે. જે કર્મ કરવા માટે ઋત્વિજો હોય છે તે કર્મ તેઓ, ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને મીમાંસા આદિનું જ્ઞાન મેળવીને કરે છે. ૨ જે પુરૂષો, એકજ માર્ગે ચાલનારા, વીર પુરૂષોની સાથે પ્રિય વાદ કરનારા, પરસ્પર મિત્ર, ચારે બાજુ સમાન દૃષ્ટિવાળા, મનુષ્ય ભાઇઓ પ્રત્યે દયાવાળા, સત્ય વચન બોલનારા,

---

* સ્વામી, અમાત્ય, સુહૃત્ (મિત્રવર્ગ), કોષ, દેશ, કિલ્લો અને સેના, એ સાત રાજ્યનાં અંગ છે. તેમાં પુરોહિત, રાજા, અને ઋત્વિક્, એ ત્રણ ' સ્વામી 'ના ભેદ છે તેમાંથી રાજા અને પુરોહિત; એનું અત્યાર સુધીમાં નિરૂપણ કર્યું, હવે ત્રીજો ભેદ જે ઋત્વિક્ છે તે જાણવા માટે રાજા યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન છે.

વ્યાજ ઉત્પન્ન કરીને જીવિકા નહિ ચલાવનારા, સરળ સ્વભાવના, દ્રોહ વિનાના, અભિમાન વિનાના, લજ્જા, સહનશીળતા, ઇંદ્રિયોનું દમન, મનનો નિગ્રહ, એ ગુણોથી યુક્ત, બુદ્ધિમાન, સત્યનું પાલન કરનારા, મનમાં સંતોષ રાખનારા, દમ ગુણયુક્ત; પ્રાણીમાત્રની હિંસા નહિ કરનારા, કામ અને દ્વેષ અથવા પ્રીતિ અને વૈરથી વેગળા રહેનારા, તથા વેદાધ્યયન, આચરણ અને કુળ, એ ત્રણે જેમનાં પવિત્ર છે એવા ઋત્વિજો હોય છે. ૩-૫ તેમાંથી જે હિંસા નહિ કરનાર તથા જ્ઞાનવડે તૃપ્તિ પામનાર હોય છે, તે બ્રહ્માસન પામવાને યોગ્ય થાય છે. હે તાત ! એ સર્વને મહા ઋત્વિજો જાણવા અને સર્વને જેની જેવી યોગ્યતા, તે પ્રમાણે માન આપવું ઘટે છે. " ૬ યુધિષ્ઠિર કહે છે,-" ઋત્વિકને દાન આપવું ઘટે છે, તોપણ દક્ષિણા આપવાના સંબંધમાં યોગ્ય એવું વેદનું વચન જણાતું નથી; કેમ કે, આ આપવું, આ આપવું, અર્થાત્ થોડું પણ આપવાના સંબંધમાં સર્વસ્વ દાન કરવું. એવી આજ્ઞાઓ હોવાથી દાન આપવા સંબંધી કાંઇ વ્યવસ્થા સમજાતી નથી, કેમ કે, સર્વસ્વ દાન કર્યા પછી, બાકી રહેલો યજ્ઞ શા વડે પૂર્ણ કરવો ? એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. ૭ વળી આપત્તિકાળમાં દક્ષિણા આપવા સંબંધી જે આજ્ઞાઓ કરેલી છે, તે જોતાં એમ સમજાય છે કે, એ આજ્ઞાઓ ધનને ઉદ્દેશીને કરેલી નથી, કેમકે, બારસો રૂપિયા દક્ષિણા આપી શકાય એવું સામર્થ્ય ન હોય, તેણે સર્વસ્વદાન કરવું, એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા મહાભયંકર છે કેમ કે, શાસ્ત્રકારે, તે આજ્ઞા આપતી વખતે આપનારની શક્તિનો કાંઈ વિચાર કર્યો નથી. ૮ વળી " શ્રદ્ધાવાળાએ યજ્ઞ કરવો " એવી વેદની શ્રુતિ છે. હવે માત્ર શ્રદ્ધા હોવાથી, યજ્ઞ કરનારનો યજ્ઞ કેવી રીતે પૂર્ણ થશે ? અને દક્ષિણાદિના સ્થળમાં માત્ર શ્રદ્ધાથી જેમાં કાર્ય કરવાનું કહેલું છે, એવા મિથ્યાચારથી યુક્ત યજ્ઞને શ્રદ્ધા શી રીતે પૂર્ણ કરશે ? ૯ (જેમ ગાય આપવાની કહી હોય. તે સ્થળે ગાય જેટલા ચરૂપાત્રનું દાન કરવું કે, ગાય જેટલાં વસ્ત્ર આપવાં, એ મિથ્યાચાર છે; અને જેમ તે ચરૂથી કે, વસ્ત્રથી ગાયનો બદલો વળવાનો નથી તેમ, એવી શ્રદ્ધાથી યજ્ઞ પણ સંપૂર્ણ થવાનો નથી.) " ભીષ્મ કહે છેઃ-" કોઇ મનુષ્ય વેદ વચનનો પરાભવ કરવાથી કે, શઠપણું કરવાથી કે, કપટ કરવાથી મોટા ફળને પામતો નથી; માટે તારી એવી બુદ્ધિ ન થાઓ અર્થાત્ તું કહે છે તેવું શાસ્ત્રના વચનનું તાત્પર્ય નથી. ૧૦ હે તાત ! વેદની શ્રુતિઓનું કહેવું એમ છે કે, દક્ષિણા યજ્ઞનું અંગ છે; દક્ષિણા વિનાના યજ્ઞ, યજ્ઞ કરનારને કોઈ પ્રકારે તારતા નથી. ૧૧ (વેદમાં જે દક્ષિણા આપવાની કહી છે, તેમાં આપનારની શક્તિની સમાનતા ઉપર વિચાર કરવાનો છે, પણ દક્ષિણાની રકમની સમાનતા ઉપર વિચાર કરવાનો નથી; " બશેર સાથવો આપનારને અશ્વમેધતુલ્ય ફળ મળે છે " તે પ્રમાણે) દરિદ્રના સંબંધમાં એક પૂર્ણપાત્રનું દાન પણ બારસો રૂપિયા-દક્ષિણા બરોબર છે. માટે હે તાત ! ત્રણે વર્ણની પ્રજાએ વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ અવશ્ય કરવા. ૧૨. " સોમ બ્રાહ્મણોનો રાજા છે " એવી વેદની શ્રુતિ છે. માટે યજ્ઞાદિ કરવાના નિમિત્તવિના, સોમનો વિક્રય જીવિકા ચલાવવાના હેતુથી ન કરવો. ૧૩ સોમ વેચવાથી જે ધન આવે, તેવડે કરેલો યજ્ઞ પણ 'યજ્ઞ'જ છે, એમ ધર્માચરણ કરનારા ઋષિઓએ ધર્મવડે નિશ્ચય કરેલું છે. ૧૪ પુરૂષ, યજ્ઞ અને સોમ; એ ત્રણે જો ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલા હોય તો, તે ફળદાયી થાય છે; પણ અન્યાયપણે ઉપાર્જન કરેલા હોય તો, તે બીજાને કે, પોતાને, એમ કોઇને ફળ આપનારા થતા નથી. ૧૫ વેદમાં એવી શ્રુતિ સાંભળી છે કે " મહાત્મા

બ્રાહ્મણોએ માત્ર દેહ ધારણ કરીને કરેલા યજ્ઞ ઉત્તમ નથી; કેમ કે, તેમાં હિંસા થાય છે અને તેનો બદલો દક્ષિણા આદિથી ભરપૂર વાળી શકાતો નથી. ૧૬ માટે યજ્ઞથી પણ તપ ઉત્તમ છે" એવી વેદની ઉત્તમ શ્રુતિ છે. હે વિદ્વાન્ ! તે તપ હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ. ૧૭ અહિંસા સત્યવચન, સૌજન્ય, ઇંદ્રિયદમન, અને દયા, એ ગુણોને ધીરપુરૂષો તપ કહે છે કાંઇ શરીરશોષણને તપ કહેતા નથી. ૧૮ વળી વેદને પ્રમાણ ન માનવા, શાસ્ત્રોની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરવું, અને સર્વ સ્થાનમાં વ્યવસ્થા છોડીને વર્તવું; એ પુરૂષનો નાશ કરનારૂં છે. ૧૯ હે અર્જુન ! દશ હોતાઓનું નિધાન કેવું છે, તે હું તને કહું તે સાંભળ યજ્ઞમાં જે સરવો હોય છે,–જેનાવડે આહુતિ અને અગ્નિનું ઐક્ય થાય છે, તે માત્ર સરવોજ ન સમજવો પણ પરમાત્મામાં આત્માનું ઐક્ય કરવાના સાધનરૂપ યોગ સમજવો; તેમ જે હોમવાનું દ્રવ્ય ઘૃત છે, તેને પરમાત્મામાં લય કરવાનું જે ચિત્ત, તે સમજવું. માટે જે જ્ઞાન છે તેજ અત્યંત પવિત્ર છે, કેવળ યજ્ઞજ પવિત્ર છે, એમ સમજવું નહિ. ૨૦ આ જગતની સર્વ વસ્તુઓ વક્ર અને મૃત્યુના સ્થાનભૂત છે; માત્ર બ્રહ્મનું સ્થાન વક્ર નથી પણ સરળ છે. એટલોજ જ્ઞાનનો વિષય છે, તે વિના બીજા વિશેષ પ્રલાપથી શું ફળ થવાનું છે. ?" ૨૧.

सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

અધ્યાય ૮૦ મો-પ્રધાન લક્ષણ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥
पुरुषेणासहायेन किमु राज्ञा पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"કોઇ કર્મ બહુ નાનું હોય, તોપણ તે સહાય વિનાના એકલા પુરૂષથી બનવું મુસ્કેલ થઈ પડે છે. તો પછી હે પિતામહ ! રાજ્ય ચલાવવા સરખું મોટું કર્મ સહાયવિનાના એકલા રાજાથી બનવું મુસ્કેલ હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય. ! ૧ માટે રાજાએ, પ્રધાન રાખવા તે કેવા આચરણવાળો અને કેવા શીલવાળો જોઇએ ? રાજાએ, કેવા પ્રધાન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો અને કેવા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો." ૨ ભીષ્મ કહે છેઃ-"હે રાજન્ ! રાજાઓને ચાર પ્રકારના મિત્ર થઈ શકે છે. એક તો **સહાર્થ** એટલે,–આપણે બન્નેએ મળીને આ શત્રુને ઉખેડી નાખવો અને એનું રાજ્ય વેંહેચી લેવું, એમ સરત કરેલો મિત્ર તે સહાર્થ જાણવો; બીજો **ભજમાન** એટલે,–વંશ પરંપરાથી રાજસેવા કરતો આવેલો હોય તે; ત્રીજો **સહજ** એટલે,–માસીનો પુત્ર વગેરે સગાઇના સંબંધવાળો હોય તે, અને ચોથો **કૃત્રિમ** એટલે,–ધન વગેરે આપીને કરેલો મિત્ર. ૩ એ વિના વળી એક પાંચમો સહાયક હોઈ શકે; એટલે જે ધર્માત્મા હોય તે, તે સહાયક, માત્ર ધર્મનોજ પક્ષપાતી હોય છે. એટલે જે તરફ ધર્મ દેખે, તે તરફ સહાય કરે છે. તેમાં કોઇ પક્ષપાત

વિનાનો હોય છે એટલે બન્નેમાંથી દરેકનો નિષ્પક્ષપાતે વાંધો પતાવવાને ઉત્સુક્ત હોય તે. કોઇ બન્નેનો પક્ષ કરતો નથી પણ બન્નેના પૈસા ખાઇને કપટ કરે છે, કેટલાક એવા હોય છે કે, અધર્મના સંગી થતા નથી; પરંતુ એક બીજાના ઉપર જય મેળવવાને ઇચ્છનારા રાજાઓ ધર્મ તથા અધર્મ એમ બન્ને પ્રકારથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. ૪ માટે તેમણે, તેવા ધર્મસ્થ સહાયને જે રૂચિકર હોય તેજ વાત પ્રકાશ કરવી, અને જે રૂચતી ન હોય, તે તેણે પ્રકાશ કરવી નહિ. ૫ ચાર પ્રકારના મંત્રીઓમાંથી જે વંશપરંપરાથી મંત્રી-પણું કરતો આવેલો પુરૂષ હોય તે તથા સગાઈ સંબંધથી સહાય કરનારો હોય તે, એવા ભજમાન અને સહજ બન્ને ઉત્તમ મંત્રી સમજવા, પહેલો અને છેલ્લો અથવા સહાર્થ અને કૃત્રિમ, એ બન્ને નિરંતર શંકા કરવા જેવા છે. કેમકે, સહાર્થ જો બળવાન હોય છે તો પ્રથમ સહાય કરીને ફળની વહેંચણી વખતે પોતેજ બધું લઈ જાય છે, તેમ કૃત્રિમને શત્રુ વધારે ધન આપે છે તો, તે કૃત્રિમ, પોતાના રાજાનો પક્ષ અધવચ છોડી દે છે, તેમજ દુષ્ટ પ્રધાનનો નિગ્રહ કરવા વગેરે કાર્યમાં બીજા મંત્રીઓની સલાહ લીધા છતાં પણ તેનું કાર્ય પાંચે પ્રકારના મંત્રીઓની સમક્ષ કરવું નહિ. અર્થાત્ તે સર્વ પણ નિરંતર શંકા કરવા જેવા તો છેજ. ૬ રાજાએ મિત્રનું રક્ષણ કરવામાં અને કુમિત્રનો નાશ કરવામાં કોઈ વખત પ્રમાદ કરવો નહિ; કેમ કે, લોકો પ્રમાદવાળા રાજાનો પરાભવ કરે છે. ૭ દુર્જન પુરૂષ, સજ્જન થાય છે અને સજ્જન પુરૂષ, દુર્જન થાય છે; શત્રુ મિત્ર થાય છે અને, મિત્ર શત્રુ થઇ જાય છે. ૮ (માટે રાજાએ કોઇ સ્થળમાં પણ સ્થિર વિશ્વાસ ન રાખીને કોષ, કિલ્લો અને સેના વગેરેનું રક્ષણ પ્રત્યક્ષજ કરવું) કેમ કે, સર્વદા પુરૂષનું ચિત્ત એક સરખું રહેતું નથી, માટે તેના ઉપર કોઇ વખત પણ સ્થિર વિશ્વાસ કોણ કરે ? માટે જે મુખ્ય કાર્ય હોય, તે પોતાની નજર આગળ થવા દેવું જોઇએ. ૯ કોઈ સ્થળમાં અત્યંત વિશ્વાસ રાખવાથી તે સમૂળો ધર્મ અને અર્થનો નાશ કરનારો થાય છે; તેમ સર્વત્ર અવિ-શ્વાસ રાખવાથી પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ સર્વત્ર અત્યંત વિશ્વાસ રાખવાથી અકાળ મૃત્યુ થાય છે; અને વિશ્વાસ ન રાખવાથી પણ નાશ પમાય છે. જેના ઉપર વિશ્વાસ કરવામાં આવે છે તેની મરજી ઉપર, વિશ્વાસ રાખનારના જીવતરનો આધાર રહે છે. ૧૧ માટે હે તાત ! કોના ઉપર વિશ્વાસ કરવો અને કોના ઉપર શંકાયુક્ત થવું ? એ નીતિની સના-તન ગતિ સારી રીતે લક્ષમાં લેવી જોઇએ. ૧૨ પોતાના પછી જેને રાજ્યગાદી મળવાનો સંભવ હોય, તેનાથી નિરંતર શંકાયુક્ત રહેવું; કેમ કે વિદ્વાન પુરૂષો, તેમને અમિત્ર માને છે. ૧૩ જેના ખેતરમાં થઇને બીજાના ખેતરમાં પાણી જતું હોય, ત્યાં પ્રથમ ખેત-રવાળાની ઇચ્છા ન હોય, તો પાણીનો બાંધ તૂટી શકે નહિ. અર્થાત્ કોઇ મોટા તળાવનું પાણી પોતાનાં ખેતરોમાં આવી ન જાય માટે જે બાંધ બાંધ્યો હોય, તે બાંધને જો બાંધની પાસેના પહેલા ખેતરવાળો તોડે નહિ તો બધાં ખેતરમાં જોઇતું પાણી મળે, પણ તે, જો બાંધ તોડી નાખે તો પાણી ફરી વળવાથી બધાં ખેતરનો નાશ થઇ જાય. ૧૪ તેમ રાજ્યની સીમાનું રક્ષણ કરનાર સીમાનું બરાબર રક્ષણ કરે તો, પરરાજ્યના શત્રુઓ દેશમાં આવી શકે નહીં; પણ વેપારની ઉત્તમ વસ્તુઓ દેશમાં આવવાથી દેશ આબાદ થાય પરંતુ જો સીમાનું રક્ષણ ન કરે તો, શત્રુઓ દેશમાં પેશીને રાજ્યને હાનિ કરે. માટે જો સીમાપાળથી ભય ઉપજે એમ હોય તો તેને શત્રુ જાણવો. શત્રુને કોપ ઉત્પન્ન કરવો કે,

તેને શાંત રાખવો, એ સીમાપાળની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે માટે તેનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૧૫ જે પુરૂષ, રાજ્યની વૃદ્ધિથી તૃપ્ત થાય નહિ, પણ ક્ષય થવાથી અત્યંત દીન થઇ જાય, તો તેને ઉત્તમ મિત્ર સમજવો: પણ જો તે ક્ષય થવાથી દીનતા ન પામતો હોય તો, તેને શત્રુ સમજવો. ૧૬ વળી રાજા જેને જોઇને એમ ધારતો હોય કે, મ્હારા અભાવથી (મ્હારો નાશ થવાથી) આનો પણ નાશ થાય એમ છે, તો જેમ પુત્ર પિતાનો વિશ્વાસ કરે તેમ, રાજાએ તે પુરૂષનો વિશ્વાસ કરવો. રાજાએ, પોતાની સત્તા વધવાની સાથે એવા મિત્રની સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિ કરવી. ૧૭ જે મિત્ર, ધર્મવાળાં કૃત્યમાં પણ રાજ્યને કલંક લાગતું જોઇને તેથી રાજાને અટકાવતો હોય, તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો; કેમ કે રાજ્યને કલંક લાગવાથી જે ભય પામતો હોય, તેનામાં ઉત્તમ મિત્રનું લક્ષણ છે, એમ જાણવું, પણ જે રાજાનું કલંક જોવાને ઇચ્છા રાખે છે તે તેના શત્રુઓ જાણવા. ૧૮ જે મિત્ર આપત્તિ આવવાથી નિરંતર ભય પામતો હોય અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાથી પણ જેની મતિ દોષ પામતી ન હોય, એવા મિત્રને આત્મસમાન મિત્ર જાણવો. ૧૯ જે પુરૂષનાં રૂપ, વર્ણ અને વાણી સુંદર હોય, જે, સહનશીલ અને બીજાની આબાદી જોઇને કલેશ ન પામનારો હોય, જે કુળવાન અને કુળવાનને યોગ્ય ગુણોથી યુક્ત હોય, તેને રાજાથી બીજી પદવીનો પ્રધાન સમજવો. ૨૦ વળી જે, બુદ્ધિશાળી સ્મૃતિવાળો, નિપુણ, અને સ્વભાવિક રીતેજ સૌજન્ય ગુણવાળો હોય, જેને માન આપ્યું કે, ન આપ્યું છતાં પણ કોઈ વખત દૂભાય નહિ, એવો હોય, અને તે ગમે તો ઋત્વિક્ હો અથવા આચાર્ય હો અથવા અત્યંત સ્તુતિ કરવા યોગ્ય મિત્ર હો ! પણ તેનું ત્હારે, પરમ પૂજન કરીને (માન-સન્માન કરીને) ઘરમાં રાખવો યોગ્ય છે. ૨૧,૨૨ તેને ત્હારે પરમ મંત્રરૂપ જાણવો અને ધર્મ * તથા અર્થનાં કાર્યમાં પ્રકૃતિરૂપ જાણવો. જેમ પિતાને વિષે વિશ્વાસ કરાય છે, તેમ તેના ઉપર ત્હારે વિશ્વાસ રાખવો. ૨૩ એક બાબતમાં, બે કે ત્રણ અધિકારી નીમવા નહિ, કેમકે, તેઓ એક બીજાનું કરેલું ઉથાપી નાખે છે. સદા એકજ વિષયમાં મનુષ્યોના મતભેદ પડે; એવો નિયમજ છે. અર્થાત્ એક અધિકારીના ગુણ-દોષ જાણવાને બીજો અધિકારી નહિ, પરંતુ પોતાના ચારા (દૂતો) વડે તેમના ગુણ-દોષ જાણવા. ૨૪ જે માણસને કીર્તિ મુખ્યત્વે પ્રિય હોય, જેને નીતિની મર્યાદામાં રહેવાની ટેવ હોય, જે સમર્થ પુરૂષોની સાથે વૈર ન કરતો હોય, જે કોઈ પ્રકારનો અનર્થ ન કરતો હોય. ૨૫ જે, કામ, ભય, લોભ કે, ક્રોધથી ધર્મનો ત્યાગ ન કરનારો હોય, કાર્યમાં નિપુણ અને પોતાનું બોલેલું પરિપૂર્ણ કરવાનો જેનો સ્વભાવ હોય, તે ત્હારો પ્રતિનિધિ (એટલે પ્રધાન) થઈ શકે.૨૬ વળી કુળવાન, શીલવાળો, સહનશીલ બડાઈ નહિ મારનારો, શૂરો, સજ્જન, વિદ્વાન, કરવા ન કરવાના વિવેકમાં કુશળ, એવા ગુણવાળા જે પુરૂષો હોય, તેઓને ત્હારે પ્રધાન કરવા તથા સર્વ કર્મમાં તેમની યોજના કરવી તેઓનો આદરસત્કાર કરવો અને રૂડી રીતે પગાર આપવો. ૨૭-૨૮ તથા સારી સહાય આપીને તેઓને યોગ્ય કાર્યમાં યોજ્યા હોય તો, તે

---

* સાત પ્રકારના પ્રકૃતિઓ આ પ્રમાણે છે,-દુર્ગાધ્યક્ષ (કોટવાળ), બલાધ્યક્ષ (સેનાપતિ) ધર્માધ્યક્ષ, રાજા, પુરોહિત, રાજવૈદ્ય, રાજકુળનો જોશી, એ સાત પ્રકૃતિઓમાં ધર્માધ્યક્ષ એને ધર્મ-પ્રકૃતિ જાણવો. તેમજ દ્રવ્યપ્રાપ્તિના આઠ માર્ગ છે. જેવા કે ખેતી, વેપાર, ગઢ, સેતુ, હાથી પાળવા, ખાણ ખોદાવવી, કર લેવા અને નવાં ગામ વસાવવાં એ કામમાં યોજેલા તે અર્થ પ્રકૃતિ જાણવા.

કાર્ય સંપૂર્ણપણે અને સારી રીતે કરે છે. તેઓને મોટાં કર્મમાં યોજ્યા હોય તો, તેમાંથી બહુ કલ્યાણકારી ફળ પેદા થાય છે. ૨૯ તે સર્વ, એક બીજાની સ્પર્ધા કરીને કર્મ કરે છે; તથા અરસપરસનાં કાર્ય જોઇને અર્થ સિદ્ધ કરવામાં યત્ન કરે છે. ૩૦ જેમ મૃત્યુનો ભય રહે છે તેમ, સર્વદા ત્હારે, ત્હારા જ્ઞાતિ બાંધવોથી ભય રાખવો કેમ કે, પાડોશના રાજ્યવાળા રાજાની પેઠે, ત્હારી રાજ્યસમૃદ્ધિ જોઇને તેઓ, તેને સર્વદા સહન કરી શકતા નથી. ૩૧ સરળ અને કોમળ સ્વભાવના, દાનશીલ, મર્યાદાશીલ, અને સત્યવાદી રાજાનો વિનાશ જોઇને જ્ઞાતિજન સિવાય, બીજું કોઇ ખુશી થતું નથી. ૩૨ તેમ જ્ઞાતિ વિનાના બીજા પુરૂષો પણ સુખકારક નથી. તેમ તેમની અવજ્ઞા પણ કરવી ઘટતી નથી. બીજા લોકો, પોતાની જ્ઞાતિનો ન હોય તેવા પુરૂષનો પરાભવ કરે છે. ૩૩ બીજાઓ જ્યારે તેનો તિરસ્કાર કરે છે ત્યારે જ્ઞાતિજન, તેને આશ્રય આપનાર થઇ પડે છે; કેમ કે જ્ઞાતિના પુરૂષો, પોતાની જ્ઞાતિના એકનો કોઇએ તિરસ્કાર કર્યો હોય તો તે કોઇ પણ પ્રકારે સહન કરી શકતા નથી. ૩૪ ગમે તે તેના બાંધવોએ તિરસ્કાર કર્યો હોય, તથાપિ એમ સમજે છે કે, એ તો આપણોજ તિરસ્કાર થયો. એ પ્રમાણે જ્ઞાતિમાં ગુણ અને અવગુણ બન્ને છે. ૩૫ જ્ઞાતિ સિવાય બીજો કોઇ મદદ પણ કરતો નથી કે નમસ્કાર પણ કરતો નથી; તે બન્ને વાનાં જ્ઞાતિવર્ગમાંજ દેખાય છે, માટે જ્ઞાતિ-વર્ગ સારો છે અને માઠો પણ છે. ૩૬ માટે વાણી અને કર્મવડે જ્ઞાતિજનનું માન રાખવું તથા પૂજન કરવું, તેમજ તેમનું બને તેટલું પ્રિય કરવું પણ અપ્રિય તો કદાપિ કરવું નહિ. ૩૭ જાણે ઉપરથી તું, તેમનો વિશ્વાસ રાખતો હોય, તેવું દેખાડીને અંદરથી વિશ્વાસ ન રાખતાં તેઓ સાથે સર્વદા વર્તવું; કેમ કે, ગુણ સાથે મિશ્ર થયેલો દોષ નિરૂપણ કરીને દેખાડી શકાતો નથી. ૩૮ સાવધાની રાખીને એ પ્રમાણે વર્તનારા પુરૂષના શત્રુઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે અને તેના મિત્ર થાય છે. ૩૯ જે પુરૂષ પોતાના જ્ઞાતિ અને સંબંધીના સમુદાયમાં મિત્રોમાં અને શત્રુઓમાં નિરંતર એ પ્રમાણે વર્તે છે. તેનો યશ ઘણા કાળ સુધી સ્થિર થાય છે." ૪૦

य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबंधिमंडले ।
मित्रेष्वमित्रे मध्यस्थे चिरं यशसि तिष्ठति ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

અધ્યાય ૮૧ મો—શ્રીકૃષ્ણ અને નારદનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमग्राह्यके तस्मिन् ज्ञातिसंबंधिमंडले ।
मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—"એ પ્રમાણે જ્ઞાતિ અને સંબંધિઓનો સમુદાય વશ કરવાને અશક્ય છે અને જ્યારે તેઓ માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરતા હોય ત્યારે તેમાંથી એકનો આદર કરવાથી બીજાનો કોપ થાય. એ રીતે થવાથી જે મિત્ર હોય તે પણ શત્રુ થાય. ત્યારે તે સર્વનાં ચિત્ત શી રીતે વશ કરવાં તે કહો ?" ૧ ભીષ્મ કહે છે:—"આ સ્થળે પણ શ્રી

કૃષ્ણ અને દેવર્ષિ નારદના સંવાદના પુરાતન ઈતિહાસનું ઉદાહરણ આપું છું તે સાંભળ. ૨ વાસુદેવ કહે છેઃ—" હે નારદ ! જે મિત્ર ન હોય તેને પરમ ગુહ્ય વાર્તા કહેવી ઘટતી નથી; મિત્ર છતાં મૂર્ખ હોય તેને પણ કહેવી ન જોઇએ; તેમ પંડિત છતાં જે મનને વશમાં રાખી ન શકતો હોય, તેને પણ કહેવી ઘટતી નથી. ૩ હે નારદ ! હે સ્વર્ગમાં ગમન કરનાર ! એટલા માટે તમારી મિત્રતા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, હું તમને કાંઇક કહેવાને ઈચ્છું છું; કેમ કે, જે કાંઇ પૂછવું જોઇએ તે સામાનું તમામ બુદ્ધિબળ જાણ્યા પછીજ પૂછવું જોઇએ. ૪ હું ઈશ્વરપણાનું કથન કરવાવડે જ્ઞાતિજનનું દાસત્વ કરતો નથી: પણ મને જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાંથી અર્ધોઅર્ધ જ્ઞાતિજનને આપીને તથા તેમનાં કટુવચનની ક્ષમા કરીને, તેમનું દાસત્વ કરૂં છું. ૫ પરંતુ જ્ઞાતિજન, જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી અરણીનું મથન કરે તેમ, મારા હૃદયનું મથન કરે છે. વાણીવડે તેઓ, જે કડવાં વચન બોલે છે તે મને નિરંતર બાળ્યા કરે છે. ૬ એટલે જેમ અક્રૂર કહે છે કે, આહુકના સ્નેહથી કૃષ્ણ, મારો દ્વેષ કરે છે; અને આહુક કહે છે કે, અક્રૂરના સ્નેહથી કૃષ્ણ, મારો દ્વેષ કરે છે, સંકર્ષણ (બળરામ) માં હમ્મેશાં બળ રહેલું છે. ગદમાં સુકુમારપણું રહેલું છે, પ્રદ્યુમ્ન, રૂપવડે મદવાળો છે, તેથી હે નારદ ! હું સહાય વિનાનો છું. ૭ હે નારદ ! અંધક, વૃષ્ણિ વગેરે બીજા બધા યાદવો નિરંતર ઉદ્યોગથી સંપન્ન છે, માટે તેઓ બળવાન છે, મોટા ઉત્સાહવાળા છે અને ઘણા ભાગ્યવાળા છે, જેઓની સહાયમાં તેઓ, ન હોય તે નાશ પામે અને જેઓના પક્ષમાં તેઓ હોય, તેઓને સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ પણ તે બન્નેમાંથી એકે પક્ષમાં હું મળી શકતો નથી કેમ કે, તેમ કરવાથી બીજા પક્ષવાળાનો મારા ઉપર કોપ થાય. હવે બન્ને કુળવાળા પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે, તેમાં જો હું મધ્યસ્થ થઇને તેમને વારવા જાઉં તો, જેમ બે પાડા લડતા હોય, તેમની વચ્ચે પડનારનો નાશ થાય છે તેમ, મારો પણ નાશ થાય છે, એથી મોટું દુઃખ કયું છે ? જો તે બન્નેમાંથી એકેનો પક્ષ ન કરતાં હું, મધ્યસ્થ રહું તો તે બન્ને પક્ષવાળા મને શત્રુ ધારે છે, એથી પણ મોટું દુઃખ કયું છે ? હે મોટી બુદ્ધિવાળા નારદ ! માટે જુગાર રમનારા બે ભાઇઓની માતાની પેઠે, મારે હવે એકનો જય અને બીજાનો પરાજય ઈચ્છવો પડે છે. હે નારદ ! આ રીતે બન્ને પ્રકારથી હું, કલેશ પામું છું, માટે મારૂં અને મારા જ્ઞાતિ સંબંધીઓનું જે રીતે શ્રેય થાય, તે રીતે મને કહેવું ઘટે છે." ૯–૧૧ નારદ કહે છે,—" હે કૃષ્ણ ! આપત્તિઓ બે પ્રકારની છે, એક બહારની અને બીજી અંતરની. તેમાં બહારની આપત્તિઓ બીજા લોકથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતરની આપત્તિઓ પોતાની ભૂલથી અથવા જ્ઞાતિજનોથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨ હે કૃષ્ણ ! તેમાં પોતાના કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી આ જે આપત્તિ તમને નડે છે, તે અંતરની આપત્તિ છે; કેમ કે, તે અક્રૂર અને ભોજથી ઉપજેલી છે તથા તે સર્વે તેના વંશજ છે. ૧૩ પ્રથમ તમે અર્થના હેતુથી કે, કોઈ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાના હેતુથી કે, કોઇ કડવી વાણી સાંભળીને ઉપજેલા ક્રોધથી પોતાને મળેલું ઐશ્વર્ય બીજાને આપ્યું. ૧૪ હવે તે ઐશ્વર્યનાં મૂળ ઉંડાં ચોટ્યાં અને તેનું વૃક્ષ થયું અને વળી તે 'જ્ઞાતિ' એવા શબ્દથી સહાયતા પામ્યું; હવે જેમ ઓકેલું અન્ન હોય, તેમ તમારાથી તે પાછું લઇ લેવું શકય નથી. ૧૫ બભ્રુ અને ઉગ્રસેનનું રાજ્ય તમારાથી કોઇ પ્રકારે પાછું લઇ શકાવાનું નથી. હે કૃષ્ણ ! તેમાં વળી જ્ઞાતિમાં ભેદ થવાના ભયથી તમો, વિશેષે કરીને લઇ શકવાના નથી.

૧૬ કદાચિત્ મહા દુષ્કર કર્મ કરીને, મોટા પ્રયત્નથી તમે તે રાજ્ય લઇ શકો-તમારો પ્રયત્ન સિદ્ધ થાય, તોપણ તેમાં શું ? તેમાંથી કાં તો મોટો ક્ષય નિપજે, મોટો ખરચ થાય કે, પુનઃ તે રાજ્યનો નાશ થાય. ૧૭ માટે હવે તો લોઢા વગરનું, કોમળ અને હૃદયને કાપનાર, એવું હથિયાર લઇને તેઓની રીસ મટાડીને અને પ્રીતિ સંપાદન કરીને તેઓની જીભ ખેંચી કાઢો; અર્થાત્ તેઓને તમારાથી વિરૂદ્ધ બોલતા બંધ કરો." ૧૮ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે,-"હે મુનિ ! હું, જે હથિયારથી તેઓની રીસ મટાડીને અને પ્રીતિ સંપાદન કરીને તેમને વિરૂદ્ધ વચન બોલતા બંધ કરૂં; એવું કોમળ અને લોઢા વગરનું હથિયાર શી રીતે ઓળખી શકું ?" ૧૯ નારદ કહે છેઃ-"શક્તિ પ્રમાણે તેઓને નિરંતર ભોજન કરાવવું, સહનશીલતા રાખવી, સરળતા રાખવી, કોમળ સ્વભાવ રાખવો, તથા જેની જેવી યોગ્યતા, તે પ્રમાણે તેઓનો આદર-સત્કાર કરવો એ લોઢા વગરનું શસ્ત્ર જાણવું. ૨૦ વળી પોતાની જ્ઞાતિના લોકો, કડવાં તથા હલકાં વચન બોલવાની ઇચ્છાવાળા થાય, ત્યારે તમારે મિષ્ટ વાણીવડે તેમનાં વચનને, દુષ્ટ નિશ્ચયવાળા હૃદયને અને નઠારા સંકલ્પવાળાં તેમનાં મનને શમાવવાં. ૨૧ જે, મહાપુરૂષ હોતો નથી, જેણે, મનને જીત્યું નથી અને જે, સહાય વિનાનો છે, તે મોટી ધુંસરી ઉપાડી શકતો નથી; પણ તમારે તે ખાંધ ઉપર લઇને વહન કરવી ઘટે છે. અર્થાત્ ક્ષમાવડે તે સર્વ સહન કરવું જોઇએ. ૨૨ જ્યાં સુધી રસ્તો સમાન હોય, ત્યાં સુધી તો બળદીઆ ગમે તેટલો ભાર પણ ખેંચી જાય છે, પણ જ્યારે અઘરો રસ્તો આવે છે ત્યારે ખેંચી ન શકાય તેવા ભારને જોરાવર અને જાતવાન બળદજ ખેંચી શકે છે. ૨૩ હે કેશવ ! જ્ઞાતિ જનમાં કલહ પેસવાથી સર્વ સમુદાયનો વિનાશ થશે અને તમે સર્વ સમુદાયમાં મુખ્ય છો: માટે જેમ તમારા આશ્રયથી આ સમુદાય નાશ ન પામે તેમ કરો ! ૨૪ જ્ઞાનવાન પુરૂષમાં જે ગુણ રહેલો છે, તે બુદ્ધિ અને ક્ષમા વિના બીજા કશામાં રહેલો નથી, તેમ ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને ધનનો ખરચ કરવો. એ બે સિવાય પણ બીજા કશામાં રહેલો નથી. ૨૫ પોતાના પક્ષની ઉન્નતિ થાય તેમ કરવું તે સાબાશી આપનારૂં, યશ આપનારૂં, અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં છે; માટે હે કૃષ્ણ ! જે રીતે કરવાથી જ્ઞાતિજનનો વિનાશ ન થાય તેમ કરો. ૨૬ હે પ્રભો ! ભાવિ-સમયમાં શું બનશે ? તથા તેવો કાળ પ્રાપ્ત થયે શું કરવું ? તે, તેમજ ષાડ્ગુણ્ય (રાજનીતિના ૭ ગુણો)ની યોજના કરવાવડે શત્રુ રાજા ઉપર ચઢાઇ કરવી અથવા દેશ જીતવા નીકળવું, તે પણ તમારાથી અજાણ્યું નથી. ૨૭ હે મહાબાહો ! યાદવ, કુકુર, ભોજ, સર્વ અંધક, વૃષ્ણિઓ તથા સઘળા લોક અને લોકના ઇશ્વરો પણ તમારા વિષે આસક્ત છે. હે માધવ ! ઋષિઓ, પણ તમારી બુદ્ધિનું ઉપાસન કરે છે. ૨૮ તમે સર્વ લોકના ગુરૂ છો તથા ભૂત-ભવિષ્ય વગેરે સર્વનું તમને જ્ઞાન છે. યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમારો આશ્રય પામીને યાદવો, સુખથી વૃદ્ધિ પામે છે." ૨૯

त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीषे त्वं गतागतम् ।
त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधंते यादवाः सुखम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवनारद संवादोनाम गुर्जरभाषायां एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

અધ્યાય ૮૨ મો-કાલકવૃક્ષીય મુનિનું આખ્યાન.

भीष्म उवाच ॥ एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत ।
यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः सदा नरः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ-" હે ભારત ! પ્રધાનોને મિષ્ટાન્ન જમાડવાં, સહનશીલતા રાખવી, સરળતા રાખવી, એ વગેરેથી સન્માન કરવાનું મેં તને કહ્યું છે, એ પ્રથમ આચરણ છે. હવે હું તને બીજું આચરણ કરવાનું કહું તે સાંભળ. જે કોઈ પુરૂષ, રાજાના ભંડારમાં વધારો કરે તે પુરૂષનું રાજાએ, નિરંતર રક્ષણ કરવું જોઇએ. ૧ વળી પોતાનો સેવક હોય અથવા સેવક ન હોય પણ જે માણસ, રાજાના ભંડારમાંથી પ્રધાન કે, અધિકારી ધન લઈ જતો હોય, અને એ રીતે રાજાના નાશ પામતા ભંડારને, જોઇને તે વાત રાજાને જાહેર કરે, તો હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાએ, તેનું તે કહેલું એકાંતમાં સાંભળી લેવું જોઇએ, અને પ્રધાનોથી તેનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. કેમ કે, હે ભારત ! જે અમાત્યો, રાજાના ધનનું હરણ કરે છે તે તેના ઘણા ધનનો નાશ કરે છે. ૨,૩ અને રાજાના ભંડારનો નાશ કરનારા તેઓ, સર્વ એકઠા મળીને રાજાના ધન-ભંડારનું રક્ષણ કરનારને પીડા કરે છે; અને એ રીતે રાજાના ભંડારનું રક્ષણ કરનાર મનુષ્ય, જો રાજા તરફથી રક્ષણ ન પામે તો નાશ પામે છે. ૪ આ વિષે કાલકવૃક્ષીય મુનિએ, કોશલદેશના રાજાને જે કહ્યું હતું તે સંબંધી પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપું છું તે સાંભળ. ૫ અમે સાંભળ્યું છે કે, કોશલ દેશના રાજા ક્ષેમદર્શી પાસે એક વખત કાલકવૃક્ષીય મુનિ ગયા હતા. તે મુનિ, એક કાગડાને પાંજરામાં ઘાલીને પ્રધાનોના દોષ રાજાને દેખાડવાના હેતુથી ઉદ્યોગી થઇને ક્ષેમદર્શી રાજાના સમગ્ર દેશમાં વારંવાર ફરતા હતા. ૬,૭ તે બોલતા હતા કેઃ " હે લોકો ! તમે કાકવિદ્યા શીખો ! કેમ કે, મારો કાગડો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની તમામ વાત કહે છે ? " ૮ એ પ્રમાણે ઘણા પુરૂષોને લઇને તે મુનિ, દેશમાં ફરતા હતા અને તેમાં તેણે, રાજાએ નીમેલા સર્વ અધિકારીઓનાં રાજાનું ધન હરણ કરવારૂપ પાપ કર્મ જોયાં. ૯ તે રાજાના દેશમાં થતી તમામ ખટપટો જાણી તથા તે તે સ્થળમાં રાજાએ ઠરાવેલા રાજસેવકો, જે દ્રવ્ય મારી ખાતા હતા તે પણ જાણ્યું. ૧૦ પછી પ્રશંસા કરવા યોગ્ય આચરણવાળા તે મુનિ " હું સર્વજ્ઞ છું " એમ બોલતા બોલતા, કાગડાને લઇને રાજાને મળવા ગયા. ૧૧ તે મુનિ, રાજસભામાં કોશલેશ્વરની પાસે આવીને અલંકારયુક્ત બેઠેલા અમાત્યને કાગડાના વચન ઉપરથી કહેવા લાગ્યા કે, " અમુક જગ્યોએથી તેં આટલું ધન લીધું છે, અને તે વાત અમુક અમુક જાણે છે કે, તેં રાજાના ભંડારમાંથી ધન લીધું છે. એ પ્રમાણે આ કાગડો કહે છે માટે ઉતાવળે તે વાતની તપાસ કરો. " ૧૨,૧૩ તેજ પ્રમાણે બીજા પણ જે રાજદ્રવ્ય ખાઇ જનારા હતા, તેમને પણ કહ્યું કેઃ " આ કાગડાનું વચન અસત્ય હોય, એમ કોઈ જગ્યોએ સાંભળવામાં આવ્યું નથી. " ૧૪ હે કૌરવના ધુરંધર ! તેનું આવું વચન સાંભળીને કલંકયુક્ત થયેલા તે સર્વ રાજસેવકોએ, રાત્રે કાગડો ઉંઘી ગયો હતો ત્યારે અંધારામાં તેને તીર મારીને વીંધ્યો. ૧૫ બીજે દિવસે સવારમાં તે મુનિએ પાંજરામાં બાણ વડે ભેદાયલા કાગડાને જોઇને ક્ષેમદર્શી રાજાને કહ્યું કેઃ " હે રાજન્ ! તમે સર્વના ઇશ્વર છો અને પ્રાણ તથા ધનના સ્વામી છો. હું, તમારી પાસેથી અભયદાનની

યાચના કરૂં છું, કેમકે, મિત્રના અર્થે મનમાં અત્યંત સંતાપ પામીને તમારી પાસે સંપૂર્ણ ભક્તિથી આવ્યો છું. ૧૬,૧૭ માટે તમારી આજ્ઞા હોય તો, તમારા હિતનું વચન તમને કહું. જેમ જાતવાન અશ્વને સારથી સમજાવે છે તેમ, તમને મિત્ર જાણીને, તમારૂં ધન હરાતું દેખીને જે ખમી ન શકતો હોય તે અતિ ક્રોધવાળો થઇને અને તેથી બળાત્કારે પ્રેરાઇને તમારા હિતના અર્થે જે કાંઈ વચન બોલે, તેવા પુરૂષના વચનની, તમારા સરખા સ્નેહવાળા, પોતાની મહત્તાને જાણનારા, ઐશ્વર્યની ઇચ્છા રાખનારા અને આબાદી ઇચ્છનારા પુરૂષે, ક્ષમા કરવી ઘટે છે.” ૧૮,૧૯ તે સાંભળીને રાજાએ, ઉત્તર આપ્યો કે: “તમે મને જે કાંઇ કહેશો તે સાંભળીને પોતાનું હિત ઇચ્છતો હું, તે વચનની ક્ષમા કેમ નહિ કરૂં વારૂ? ૨૦ હે બ્રાહ્મણ! હું, તમારા આગળ પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે, તમે જે વચન મને કહેશો તે હું કરીશ, માટે હે વિપ્ર! તમે જે કહેવા ઇચ્છતા હો તે કહો.” ૨૧ મુનિ કહે છે—“તમારા રાજ્યમાં પાપકર્મ કરનારા તથા પાપકર્મ નહિ કરનારા કોણ કોણ છે? તથા તમારા સેવકોથી તમને શા શા ભય છે? તે સર્વ જાણીને હું, તમારા ઉપર પ્રીતિ હોવાથી સર્વ વર્તમાન તમને વિદિત કરવાને આવેલો છું. ૨૨ આચાર્યોએ રાજાનું સેવન કરનારાઓનો દોષ તો પ્રથમથીજ કહેલો છે; કેમકે, રાજાનું સેવન કરનારાઓની અવગતિઆઓના જેવી પાપરૂપ ગતિ થાય છે. ૨૩ જેઓનો રાજાની સાથે સમાગમ છે, તેઓનો સર્પોની સાથે સમાગમ છે, એમ જાણવું; કેમકે, રાજાને મિત્ર ઘણા હોય છે, તેમ દુશ્મન પણ ઘણા હોય છે. તેથી રાજાનું સેવન કરીને જીવિકા ચલાવનારને ભય છે, એમ કહેલું છે. હે રાજન્! તેજ પ્રકારે તેઓને રાજાથી પણ એક મુહૂર્તમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪,૨૫ રાજાની સેવા કરનારે અત્યંત પ્રમાદ કરવો યોગ્ય નથી; માટે જે પોતાનો અભ્યુદય ઇચ્છતો હોય તેણે, કોઇ પણ પ્રકારે રાજસેવામાં પ્રમાદ કરવો નહિ. ૨૬ પ્રમાદ કરવાથી રાજા, તેણે (પ્રમાદ કરનારા સેવકે), કરેલા બધા ઉપકાર ભૂલી જાય છે અને દ્વેષ કરે છે. જ્યાં રાજા, દ્વેષ કરવા લાગ્યો એટલે જીવતરનો અંત આવે છે. જે મનુષ્ય, પૂરેપૂરો પ્રવીણ ન હોય પણ ગાફલ હોય અને જો રાજાની સેવા કરવા જાય, તો જેમ પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિની પાસે બેસનાર ગાફલ માણસ બળી જાય છે, તેમ નાશ પામે છે. ૨૭ માટે રાજાને ક્રોધ પામેલા સર્પ સમાન માનીને, પોતાનો પ્રાણ તથા ધનનો માલિક માનીને અને જીવતરની આશા છોડીને મનુષ્યે, નિરંતર ઘણા યત્નથી સેવવો. ૨૮ રાજાને સેવનારા પુરૂષે, રાજાના દુર્વચનથી શંકા રાખવી, તેમજ રાજાની ઉભા રહેવાની રીતિ, ઉપર રહીને જોવાની રીતિ, બેસવાની રીતિ, શરીરના ચાળા અને શરીરનાં ચેષ્ટિત, એ સર્વે વિલક્ષણ જોઇને પણ શંકા રાખવી. ૨૯ જો રાજાને પ્રસન્ન કરી શકાય તો, તે પ્રસન્ન કરેલા દેવતાની પેઠે, સર્વ અર્થ સિદ્ધ કરી આપે છે: તથા જો ક્રોધ પામે તો અગ્નિના પેઠે, મૂળ સહિત બાળી નાંખે છે. ૩૦ હે રાજન્! એ પ્રકારે મયાસુરે નીતિ કહેલી છે, અને તે ખરી પણ છે. હવે હું, પણ તારો મોટો અર્થ (કાર્ય) વારંવાર કરીશ. ૩૧ મારા સરખો અમાત્ય આપત્તિકાળમાં બુદ્ધિથી સહાય કરી શકે છે. હે રાજન્! મારો કાગડો પણ યથાર્થ કાર્ય કરનારો હતો, તેમ હું પણ છું. ૩૨ (પણ તમ્હારા પ્રધાનોએ, પોતાના દોષ ઉઘાડા થવાથી, જેમ તેને માર્યો તેમ, મને પણ મારશે, એમ હું તર્ક કરૂં છું.) હવે એ કામમાં મારે તમારી નિંદા કરવી યોગ્ય નથી અથવા જેઓને તમે પ્રિય છો, તે પણ નિંદા

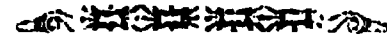
કરવા યોગ્ય નથી; પણ તમારૂં હિત કરનારા કોણ છે? તથા અહિત કરનારા કોણ છે, તેઓને તમારે ઓળખવા જોઇએ. તમારે પરોક્ષ બુદ્ધિવાળા થવું ઘટતું નથી. ૩૩ તમારા ઘરમાં જે પુરૂષો, પ્રાણીઓનું અકલ્યાણ ઇચ્છનારા તથા તમારૂં ધન ગ્રહણ કરવામાં તત્પર થઇને વસે છે, તેમણે મારી સાથે વૈર કરેલું છે. ૩૪ જે માણસ તમારો નાશ થવાથી તમારી પછી તમારી રાજ્યગાદી મળવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે માણસ આવા તમારા ઘરના પુરૂષો સાથે સંધિ કરીને પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધ થાય, બીજે પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. અર્થાત્ તમારા ચાકર, નોકર, રસોઇઆ વગેરેની સાથે મસલત કરીને વિષ આદિથી તમારો નાશ કરે, પછી આયુષ્ય હોય તો, તમે ઉગરો. ૩૫ હે રાજન્ ! તેઓનાજ ભયથી હું હવે અહીંથી બીજી જગ્યોએ જઇશ. હે રાજન્ ! તેમણે તો તે બાણ મારા ઉપરજ તાકયો હતો, પણ તે કાગડા ઉપર પડયો. તાત્પર્ય કે, તેઓ કાગડાની પેઠે, મારી પણ અવસ્થા કરશે. ૩૬ કપટપ્રપંચ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષોએ જેને કાંઈ કરવાની ઇચ્છા નથી એવા મારા કાગડાને મારી નંખાવ્યો છે; હે રાજન્ ! તે મેં, તપવડે વિશાળ થયેલાં નેત્રવડે જોયું. ૩૭ જાણે મોટા વૃક્ષ, પાષાણ અને કાંટાવાળી તથા સિંહ અને વાઘથી સમાકુલ અને કોઇથી ન જવાય એવી અને ન સહન કરાય એવી હિમાલયની ગુફાથી હું બચી ગયોછું. ૩૮ અનેક મત્સ્ય, મઘર, ગ્રાહ અને તિમિંગલ મત્સ્યના સમુદાયથી યુક્ત, તારા રાજ્યરૂપી નદી, પોતાનું મૃત્યુ સંપાદન કરનાર મૂર્ખ કાગડારૂપી સહાયથી હું, તરી ગયોછું. ૩૯ અંધકારમય કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવો હોય તો, અગ્નિનો પ્રકાશ લઇને તેમાં પ્રવેશ કરી શકાય તથા જળમધ્યે દુર્ગ હોય તો, તેમાં વહાણમાં બેસીને જઇ શકાય, પરંતુ રાજારૂપી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાનો ઉપાય પંડિતો જાણતા નથી. ૪૦ તમારૂં રાજ્ય કપટરૂપ અને અંધકારયુક્ત તથા તેથી મહાગહન છે. એ રાજ્યમાં તમારે પણ વિશ્વાસથી રહેવું શકય નથી તોપછી મારે રહેવું કયાંથી બને ? ૪૧ એટલા માટે આ સ્થળમાં વાસ કરવો યોગ્ય નથી કેમ કે, સારૂં અને નરતું બન્ને અહીં સરખાં છે. આ સ્થળમાં સત્કર્મ કરનારનો તથા દુષ્કર્મ કરનારનો એક સરખોજ વધ થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૪૨ દુષ્કર્મ કરનારનો વધ કરવામાં આવે તે તો ન્યાય છે, પણ સત્કર્મ કરનારનો વધ કોઇ પણ પ્રકારે યોગ્ય નથી; માટે આ દેશમાં હવે લાંબો વખત રહેવું યોગ્ય નથી, પણ જે ડાહ્યો હોય, તેણે તો અહીંથી ચાલ્યા જવું ઘટે છે. ૪૩ જેમ ઘણા વમળવાળી સીતા નામે નદીમાં ગમે તે નાવ હોય, પણ ભાગીજ જાય છે, તેમ હું આ તમારા રાજ્યને પણ તેવુંજ સમજું છું. ૪૪ આ રાજ્ય સર્વનો નાશ કરનાર પારધીના ફાંસા જેવું છે. હે રાજન્ ! તું મધુપાન કરીને પડવારૂપ છે અથવા વિષસહિત ભોજનરૂપ છે. તારી સ્થિતિ અસત્ પુરૂષના જેવી જણાય છે, સત્ પુરૂષોના જેવી જણાતી નથી. હે રાજન્ ! તું સર્પથી વીંટાએલા કૂવા જેવો છે. ૪૫ હે ભૂપાળ ! મધુર જળથી ભરેલી, મોટા તરંગથી ઉછળતી, જેનો ઘાટ દુઃખવડે ગમન કરવા જેવો છે એવી, કેરડાનાં ઝૂંપડાંવાળી તથા નેતરના વેલાવાળી નદી હોય, તેવો તું છે. ૪૬ કૂતરાં, ગીધ, અને શિયાળના ટોળામાં ભળેલો રાજહંસ હોય, તેવો તું છે. ૪૭ જેમ મોટા વૃક્ષનો આશ્રય કરીને સૂકાં લાકડાં અને ઘાસ વગેરેનો મોટો સમુદાય તેની (વૃક્ષની) આસપાસ જામે છે, અને વીંટી લે છે તથા અસલી—મૂળ વૃક્ષ કરતાં પણ વધી જાય છે. ૪૮ પછી તેજ ભયાનક બળતણવડે

ધારણ દાવાગ્નિ ઉત્પન્ન થઇને તે વૃક્ષસુદ્ધાં પોતાનો નાશ કરીને ચારે બાજૂ પ્રસરે છે, તેમ હે રાજન્ ! તું વૃક્ષરૂપ છે અને તારા પ્રધાનો તે સૂકા બળતણ રૂપ છે, તેમની તારે તજવીજ કરવી જોઇએ. ૪૯ કેમ કે, તેં, તેઓને પ્રધાનાદિક પદ આપ્યાં છે અને તેઓનું પાલન કર્યું છે, તેમ છતાં પણ તમારી સાથે કપટ કરીને તમારા હિતનો નાશ કરે છે.૫૦ જે ઘરમાં સાપ હોય, તેમાં રહેનાર મનુષ્યની પેઠે અથવા કોઈ વીર પુરૂષની સ્ત્રીના ઘરમાં જાર પુરૂષ રહે તેની પેઠે, પ્રાણ ખોવાના સ્થળમાં–તમારા ઘરમાં તમારૂં તથા તમારી સાથે રહેનારાઓનું આચરણ જાણવાના હેતુથી શંકા કરતો અને ગફલત રાખતો રહ્યો. ૫૧ મારે એમ જાણવાની અભિલાષા હતી કે, આ રાજા જીતેંદ્રિય છે કે, કેમ ? એણે, કામાદિ છ અંતરના શત્રુઓને જીત્યા છે કે, કેમ ? પ્રધાનો વગેરેને રાજા પ્રિય છે કે, કેમ ? રાજાને પ્રજા પ્રિય છે કે, કેમ. ? ૫૨ હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! એવી રીતે તમારા સંબંધી જાણવાની ઇચ્છાથી હું, તમારી પાસે આવ્યો હતો. તેમાં જેમ ભૂખ્યાને ભોજન પ્રિય લાગે તેમ, તમે તો મને પ્રિય લાગો છો: પણ જેને તૃષા ન હોય તેને જેમ પાણી પ્રિય લાગે નહિ તેમ, તમારા પ્રધાનો મને પ્રિય લાગતા નથી. ૫૩ કેમ કે હું, તમારો અર્થ સુધારનારો છું, એટલા ઉપરથીજ તેમણે, મારામાં દોષનો આરોપ કર્યો છે, બીજું કાંઇ કારણ નથી; એ વિષે મારા મનમાં કાંઇ પણ સંદેહ નથી. ૫૪ યદ્યપિ મેં, તેઓનો કાંઇ દ્રોહ કર્યો નથી તથાપિ “ આ અમારો દ્રોહ કરનારો છે ” એ રીતે તેઓ મારામાં દોષ જુએ છે માટે અહિં રહેવું ઉચિત નથી; જેનું ચિત્ત દોષ પામ્યું છે એવો શત્રુ, કદાપિ સ્નેહ દેખાડતો હોય, તોપણ વાંસામાં લાકડી મારીને કોપાવેલા સર્પની પેઠે, તેનો ભય રાખવો જોઇએ. ” ૫૫ આ સાંભળી રાજા કહે છે કે:–“ તમને હું અત્યંત દ્રવ્ય આપીશ તથા તમારો અત્યંત સત્કાર કરીશ: અને હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! એ પ્રમાણે મારા તરફથી પૂજન પામીને તમે, હવેથી મારા ઘરમાં રહો એમ હું ઇચ્છું છું. ૫૬ હે બ્રાહ્મણ ! જેઓ તમને અહીં જોવાને રાજી ન હોય, તેઓને મારા ઘરમાંથી કાઢી મૂકીશ અને તેઓ હવે પછી શું કરે છે તે પણ તમારે જાણીને મને કહેવું જોઇએ. ૫૭ હે ભગવન ! મેં દંડ ધારણ કર્યો છે, પણ જેવી રીતે ધારણ કરવાથી તે ઉત્તમ કહેવાય અને હું, જે કૃત્ય કરૂં છું તે પણ જેવી રીતે કરવાથી ઉત્તમ કર્યું કહેવાય; તે રીતે વિચાર કરીને જેથી મારૂં કલ્યાણ થાય, તેવી મારી યોજના કરો. ” ૫૮ મુનિ કહે છે,–“ મારો કાગડો મારી નાખ્યો તે દોષ દેખાડીને એક એક અમાત્યને તેની પદવીથી દૂર ખસેડીને નિર્બળ કરી નાખો અને પછી કાગડાને મારવારૂપ કારણ ખોળી કાઢીને તેમને એક એકને મારી નાખો. ૫૯ તેમને એકાએક સામટાજ નાશ કરવા નહિ, કેમકે, એક જાતના દોષવાળા ઘણા જણ એકઠા મળીને મંત્રભેદ થવાના ભયથી (છૂપી મસલત ઉઘાડી થવાના ભયથી) કઠિન કંટક સરખાને પણ ચોળી નાખે, તો પછી મારા સરખા કોમળ મનુષ્યોને ચોળી નાખે, એમાં શું અશ્ચર્ય છે ? એટલા માટે હે રાજન્ ! હું, તમને એક એકને નાશ કરવાનું કહું છું. ૬૦ અમે બ્રાહ્મણજ કે નહિ ? અમારો દંડ ઘણો કોમળ અને અમે સ્વભાવે અત્યંત દયાળુ, માટે તમારૂં, બીજાઓનું અને પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છીએ છીએ.૬૧ હે રાજન્ ! હું તમારા સંબંધમાં છું, એમ કોઇ જગ્યોએ કહેતો નથી, પણ હું તો “ કાલકવૃક્ષીય ” નામે મુનિ છું, એમ સર્વત્ર કહું છું. ૬૨ હે મહારાજ ! તમારા પિતા મરણ

પામ્યા અને તમારૂં રાજ્ય થયું, તેમાં તમારા પિતાનો જે મિત્ર માન પામેલો અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો હતો તે મૃત્યુ પામ્યો. ૬૩ ત્યારે મેં, પણ સર્વ અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરીને તપ કરવા માડ્યું. પરંતુ તમારા પ્રત્યેના મારા સ્નેહથી આટલું પણ મારે કહેવું યોગ્ય હતું કે, જેથી પુનઃ તું ભુલાવામાં ન પડે. ૬૪ સુખ અને દુઃખ, બન્ને દીઠા છતાં અને દૈવયોગથી રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા છતાં, તે રાજ્ય અમાત્યો ઉપર આધાર રાખનારૂં છે, એમ જાણીને પણ હે રાજન્ ! તું કેમ પ્રમાદ રાખે છે. ?" ૬૫ પછી પુરોહિતના કુળમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પ્રાપ્ત થયો એટલે રાજાના ગૃહમાં અત્યંત મંગળ પાઠ થવા લાગ્યા. ૬૬ કાલકવૃક્ષીય મુનિએ, કોશલ દેશના રાજાને સાર્વભૌમ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવી, તેનો યશ વિસ્તારીને ઉત્તમ યજ્ઞોથી યજન કરાવ્યું. ૬૭ હે ભારત ! કોશલ દેશના રાજાએ પણ તેનું હિતકારક વચન સાંભળીને પૃથ્વીમાં જય મેળવ્યો તથા તેણે જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે કર્યું." ૬૮

हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौशल्योऽप्यजयन् महीम् ।
तथा च कृतवान् राजा यथोक्तं तेन भारत ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां कालकवृक्षीयोपाख्याने द्व्याशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

અધ્યાય ૮૩ મો-સભાસદ વગેરેનો તથા મંત્રનો નિર્ણય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ सभासदः सहायाश्च सुहृदश्च विशांपते ।
परिच्छदास्तथामात्याः कीदृशाः स्युः पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ-" હે પિતામહ ! હે રાજન્ ! વ્યવહારનો નિર્ણય કરનારા સભાસદ, યુદ્ધ વગેરેમાં ઉપયોગી થનારા સહાયક, હિત કરનારા સ્નેહીઓ, સેનાપતિ આદિ છાવણીના પુરૂષો, અને મંત્રીઓ એ સર્વ કેવા જોઇએ ?" ૧ ભીષ્મ કહે છે,-" જેઓ લજ્જાવાળા, ઇંદ્રિયદમન કરનારા, સત્ય વચન બોલનારા, સરળ સ્વભાવના, ન્યાય કે, અન્યાય જોઇને, તે સારી રીતે બતાવી આપવાને શક્તિમાન હોય, તેઓને સભાસદ કરવા. ૨ હે ભારત ! હે કૌંતેય ! જે પુરૂષો, મંત્રિઓ, અતિ શૂરા, વિદ્વાન અને અત્યંત સંતુષ્ટ બ્રાહ્મણો, અને કર્મ કરવામાં મોટા ઉત્સાહવાળા હોય, તેઓને સર્વ પ્રકારની આપત્તિમાં તારે સહાયક જાણીને ઇચ્છવા. ૩ કુળવાન, નિરંતર સત્કાર પામેલો, પોતાની શક્તિને છાની રાખનારો, તેમજ તને પ્રસન્ન કે, અપ્રસન્ન દેખે અથવા પીડા પામેલો કે, હણાએલો દેખે તથાપિ નિરંતર સમાન સ્નેહથી વર્તતો રહે તેવા પુરૂષનુંજ તારે સ્નેહી જાણીને પાલન કરવું. ૪ સેનાપતિ આદિ પરિચ્છદ કેવા જોઇએ ? તે વિષે કહે છે કે,-જેઓ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સ્વદેશમાં જન્મેલા, બુદ્ધિમાન, રૂપવાળા, બહુશ્રુત, ધીરા અને ગંભીર, તથા પ્રીતિવાળા હોય, તેમને તારે પરિચ્છદ કરીને રાખવા. ૫ હે તાત ! જેઓ નઠારા કુળમાં જન્મ પામેલા છે, લોભી છે, આશ્રિત જન ઉપર દયા રાખતા નથી, લજ્જા વિનાના છે, તેઓ જ્યાં સુધી હાથ લીલો હશે ત્યાં સુધી તારૂં સેવન કરશે. અર્થાત્ તેમને દ્રવ્યાદિક ન મળ્યું એટલે તરતજ વિકાર પામશે. ૬ વળી કુળવાન, શીલ ગુણયુક્ત, સામા પુરૂષનાં ચેષ્ટિ-

તને જાણુનારા, દયાવાળા, દેશકાળ જાણીને કરવા ન કરવાના યોગ્ય વિધિને જાણુનાર, અને સ્વામીનું કાર્ય સુધારવાની ઇચ્છાવાળા જે પુરૂષો હોય, તેઓને રાજાએ સર્વ અર્થમાં નિરંતર મંત્રી ઠરાવવા. ૭ તું જેઓને તારા પ્રિય અને અર્થ કરનારા માનતો હોય તેઓને ધન, માન અને સત્કાર આપીને, દિવ્ય વસ્ત્ર વગેરે સરપાવ આપીને તથા નાના મોટા અને પ્રીતિકારક સુખભોગ આપીને તારે સુખી કરવા. ૮ કેમ કે, તેવા પુરૂષોજ આપત્તિમાં પોતાના સ્વામીની સાથે ભિન્ન વર્તણુંક ચલાવતા નથી. તેઓ વિદ્વાન, સારાં આચરણુવાળા, વ્રત આચરનારા, નિરંતર પ્રાર્થના કરનારા અને તારી પાસેથીજ જેમને સુખભોગ મળે છે એવા મોટા મનવાળા, અને સત્યવાદી હોવાથી સંકટમાં તારો ત્યાગ નહિ કરે. ૯ જે અનાર્ય અને મંદબુદ્ધિવાળા પુરૂષો ધર્મ અને અધર્મની મર્યાદામાં સમજતા નથી, તથા જેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડીને વર્તે છે, તેઓથી ધર્મની મર્યાદાનું તારે રક્ષણુ કરવું. ૧૦ એક ગુણુવાન પુરૂષ અને ગુણુવાન પુરૂષોનો સમુદાય; એ બેમાંથી કોને રાખવા ? એમ તને શંકા થતી હોય તો, ગુણુવાનના સમુદાયને તજીને, એક ગુણુવાન રાખવો નહિ; પણુ ઘણા (સમુદાય) કરતાં જો એક વધારે ગુણુવાન હોય, તો સમુદાયને પડયો મૂકીને એકનેજ રાખવો. ૧૧ ગુણુવાન કેમ ઓળખવો ? તેનાં લક્ષણુ આ પ્રમાણે છેઃ—જેનામાં પરાક્રમ જોવામાં આવતું હોય, કીર્તિ જેને મુખ્યત્વે વહાલી હોય, જે ધર્મની મર્યાદામાં રહેતો હોય, ૧૨ જે સમર્થ પુરૂષોનું પૂજન કરતો હોય, સ્પર્ધા નહિ કરવા જેવાની સાથે જે સ્પર્ધા નહિ કરતો હોય, જે કામ, ભય, ક્રોધ કે, લોભથી ધર્મનો ત્યાગ કરનાર ન હોય, ૧૩ જે માની ન હોય, સત્યવાદી હોય, ક્ષમા ગુણુવાળો હોય, જેણે ઇંદ્રિયો જીતી હોય, પ્રતિષ્ઠા પામેલો હોય, અને જેની સર્વ અવસ્થામાં પરીક્ષા કરેલી હોય, તેને મંત્રસહાયક એટલે સલાહ આપવામાં મદદગાર માનવો. ૧૪ હે પાર્થ ! કુળવાન, સારા ગુણોવડે યુક્ત, સહનશીલ, ચતુર, ઇંદ્રિયજિત, શૂરો, કૃતજ્ઞ અને સત્યવક્તા હોય, તેને સત્પુરૂષ જાણુવો. ૧૫ કેમ કે, તેવા પુરૂષનાં એવાં આચરણુથી શત્રુઓ પણુ પ્રસન્ન થાય છે અને મિત્ર થાય છે. ૧૬ હવે અભ્યુદય ઇચ્છનારા, બુદ્ધિમાન અને જીતેંદ્રિય રાજાએ, મંત્રીઓના ગુણુ અવગુણુની પરીક્ષા કરવી; તથા તે પરીક્ષા કરવા માટે પોતાના સંબંધી, સત્યવાદી, પ્રીતિવાળા, કુળવાન અને સ્વદેશમાં જન્મેલા, ધન વગેરે લાંચ આપીને વશ ન કરી શકાય એવા, એક પક્ષમાં છતાં બીજા પક્ષમાં નહિ ભળી જનારા અને સર્વ પ્રકારે સારી રીતે પરીક્ષા કરેલા પુરૂષોને યોજવા. ૧૭,૧૮ ઐશ્વર્યની ઇચ્છાવાળા તથા અભ્યુદય થએલો જેવા ઇચ્છનારા પુરૂષે (રાજાએ), ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા, વેદ માર્ગમાં વર્તનારા, પરંપરાના રિવાજને માન આપનારા અને ગર્વ વિનાના પુરૂષોને મંત્રી નીમવા. ૧૯ તેજ, ધૈર્ય, ક્ષમા, પવિત્રતા, પ્રીતિ, સ્થિતિ અને ધારણુ કરવાનું સામર્થ્ય, એ ગુણોનેજ વિનયબુદ્ધિ અને ઉત્તમ પ્રકૃતિ કહે છે. ૨૦ વળી રાજાએ, અર્થ ઉત્પન્ન કરનારા પાંચ મંત્રીઓ ઠરાવવા જોઇએ; તેમના ગુણુની પ્રથમથી પરીક્ષા કરવી એટલે તેઓના મનનું તત્વ પ્રૌઢ હોય, તેઓ રાજ્યરૂપી ધુંસરીને ધારણુ કરવાને શક્તિમાન હોય તથા કપટ વગેરે દુર્ગુણોથી રહિત હોય, તેમનેજ મંત્રી ઠરાવવા. ૨૧ જે મંત્રીઓ, કહેવાના અર્થને સંપૂર્ણ રીતે બતાવનારૂં વચન બોલનારા હોય, વીર પ્રસંગ પડયે ગભરાઇને ન બેસે પણુ કાર્યનો નિકાલ કાઢી શકે એવા, કુળવાન, સત્વયુક્ત, સામાના મનનો ભાવ સમજી જનારા, દયાવાળા, દેશકાળને અનુસરતું કર્મ કરી

જાણુનારા અને સ્વામીનું કાર્ય સુધારવાની ઈચ્છાવાળા હોવા જોઇએ. હે રાજન્! રાજાએ, તેવાનેજ સર્વ અર્થમાં મંત્રીઓ કરવા. ૨૨, ૨૩ હવે કેવા મંત્રીઓ તજવા, તે કહીએ છીએ. જે પૂરૂષ, હીનતેજવાળા મિત્રથી સંબંધવાળો હોય તે કર્તવ્ય કે અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી શકતો નથી; અને તમામ કર્મમાં અવસ્ય સંશય પેદા કરે છે. ૨૪ એજ પ્રમાણે બીજા ઘણા સારા ગુણ છતાં પણ એકાદ મંત્રી, બહુશ્રુત ન હોય તો તેને પણ તજવો; કેમકે, તે ધર્મ, અર્થ અને કામથી યુક્ત છતાં મંત્રની પરીક્ષા કરવાને પુરેપુરો સમર્થ નહિ થાય. ૨૫ તેમજ બહુશ્રુત છતાં પણ કુળવાન નહિ હોય, તો આંધળા નાયકની પેઠે સૂક્ષ્મ કર્મમાં મૂઝાય છે. ૨૬ તેજ પ્રમાણે કોઇ મંત્રી બુદ્ધિમાન, શાસ્ત્રને જાણુનારો અને ઉપાય જાણુનારો છતાં પણ તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો નહિ હોય તો ઘણે કાળે પણ એકાદ કર્મને સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. ૨૭ જે મંત્રી, દુર્બુદ્ધિવાળો અને મૂર્ખ છતાં આરંભ શૂર હોય, તો તે પણ તજવા જેવો છે, કેમ કે, કેવળ કર્મને હાથમાં લેવા માત્રથીજ તે તે કર્મોનાં જૂદાં જૂદાં ફળ સમજાતાં નથી. ૨૮ જે મંત્રી, રાજા ઉપર પ્રીતિવાળો ન હોય તેનો વિશ્વાસ પડતો નથી. માટે અપ્રીતિવાળા મંત્રીની આગળ મંત્ર પ્રકાશ કરવો નહિ. કેમ કે, અગ્નિ જેમ વૃક્ષને બાળતો હોય, તે સમયે અગ્નિએ કરેલાં છિદ્રના માર્ગે (તેમાં) વાયુ પણ પ્રવેશ કરીને તે વૃક્ષને બાળવામાં સહાય કરે છે તેમ, જે મંત્રી સરળ સ્વભાવનો ન હોય તે બીજા મંત્રીઓ સાથે સલાહ કરીને રાજાને પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯,૩૦ કોઇ વખત રાજા મંત્રી ઉપર કોપ પામીને તેને તેની પદવીથી ભ્રષ્ટ કરે, કોઇ વખત ક્રોધ કરીને કઠોર વચન કહીને ઠપકો આપે, અને વળી પુનઃ તે રાજા તેના ઉપર પ્રસન્ન પણ થાય, તેવાં તેવાં રાજાનાં કર્મ જે મંત્રી, પ્રીતિવાળો હોય તેનાથી સહન થઇ શકે છે. પણ જેનાથી સહન થઈ શકે નહિ તેને મંત્રી કરવો નહિ; કેમ કે મંત્રીઓનો કોપ વજ્રપાત જેવો ભયંકર છે. ૩૧,૩૨ જે મનુષ્ય, પોતાના સ્વામીનું પ્રિય કરવાના હેતુથી રાજાનાં તેવાં તેવાં કર્મ સહન કરે છે અને રાજાના દુઃખે દુઃખી તથા રાજાના સુખે સુખી થઇને જે વર્તે છે, તેનેજ કોઇપણ અર્થમાં સલાહ પૂછવી. ૩૩ જે માણસ સરળ સ્વભાવનો ન હોય અને રાજા ઉપર પ્રીતિવાળો હોય, બીજા પણ ગુણો તેનામાં હોય, અને રાજા સંબંધી જ્ઞાનવાળો હોય, તોપણ તે, રાજાનો મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૪ જે મનુષ્ય શત્રુઓના સંબંધવાળો હોય અને નગરના લોકોને બહુ માન પુરઃસર જોતો ન હોય, તેવા મનુષ્યને પોતાનો મિત્ર સમજવો નહિ, તથા તે, રાજાનો મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૫ જે માણસ અવિદ્વાન, અપવિત્ર, જડ, શત્રુની સેવા કરનાર, પોતાની બડાઇ હાંકનાર, હૃદયમાં સાચો સ્નેહ નહિ રાખનાર, ક્રોધી અને લોભી હોય તે, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૬ કોઇ માણસ ભલે પ્રીતિવાળો, બહુશ્રુત, સત્કાર પામેલો અને રૂડે પ્રકારે ભોજન કરાવેલો હોય, તથાપિ તે નવીનજ આવેલો હોય તો તે, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૭ પૂર્વે જેના પિતાને અન્યાયવડે દંડ કરેલો છે, અને પછી તેનો સત્કાર કરીને તેની જગ્યા ઉપર ઠરાવ્યો હોય તો તે પણ મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૮ સ્નેહી છતાં, જેને કોઇ સ્વલ્પ કાર્યથી ધન વગેરે ખૂંચી લઇને ખાલી કર્યો હોય, અને પછી તે બીજા ગુણોવડે યુક્ત હોય તો પણ તે, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૯ સ્થિર નિશ્ચયવાળો, બુદ્ધિમાન, ડાહ્યો, સ્વદેશમાં જન્મેલો, પવિત્ર અને સર્વ કર્મમાં જે શુદ્ધ હોય, તેવો પુરૂષ,

મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય છે. ૪૦ જે પુરૂષ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી સંપન્ન હોય તથા પોતાની અને શત્રુની પ્રકૃતિ (સ્વામી, અમાત્ય વગેરે) જાણનારો હોય તથા રાજાને પોતાના સમાન પ્રિય હોય તે, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય છે. ૪૧ જે પુરૂષ સત્ય વચન બોલનાર, શીલગુણથી સંયુક્ત, ગંભીર, લજ્જાવાન, કોમળ તથા વંશપરંપરાથી મંત્રીનો અધિકાર જેના કુળમાં ચાલ્યો આવતો હોય તે પુરૂષ, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય છે. ૪૨ જે પુરૂષ સંતુષ્ટ, માન પામેલો, સત્ય બોલનાર, બુદ્ધિમાન પાપનો દ્વેષ કરનારો, મંત્રને જાણનાર, સમયને જાણનાર અને શૂરો હોય તે, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય છે. ૪૩ હે રાજન્ ! દંડ ધારણ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ, જે પુરૂષ સામ ઉપાયથી આ સર્વ લોકને વશ રાખવાને શક્તિમાન હોય તેનેજ મંત્ર કહેવો. ૪૪ નગરના અને પ્રાંતોના લોકો, જે પુરૂષ ઉપર ધર્મવડે વિશ્વાસ રાખતા હોય તથા જે પોતે ઉત્તમ યોદ્ધો અને રાજનીતિમાં પંડિત હોય તે પુરૂષ, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય છે ૪૫ એટલા માટે ઉપર કહેલા સર્વ ગુણોથી સંપન્ન, સારૂં પૂજન પામેલા, મોટી ઇચ્છા રાખનારા અને મંત્રીઓનાં લક્ષણમાં સ્થિર રહેનારા ઓછામાં ઓછા ત્રણ મંત્રીઓ જોઇએ. ૪૬ પોતાના અમાત્યમાં શત્રુએ ફૂટ કરી હોય તો, તે લક્ષમાં રાખવું. કેમ કે, મંત્રીઓના મંત્ર ઉપરથીજ રાજાના દેશની આબાદી થાય છે. ૪૭ વળી શત્રુ, પોતાનું છિદ્ર જોઇ શકે નહિ, પરંતુ શત્રુનું છિદ્ર જોઇને તે માર્ગે તેમાં પ્રવેશ કરવો. કાચબાની પેઠે, પોતાનાં અંગ સંતાડવાં અને પોતાના છિદ્રનું રક્ષણ કરવું. ૪૮ રાજ્યના જે બુદ્ધિમાન મંત્રીઓ હોય છે તેઓ, મંત્રને ગુપ્ત રાખે છે અને મંત્રજ રાજાને રક્ષણ કરવાનું કવચ છે. જેમ કવચ તૂટવાથી શસ્ત્રનો ઘા શરીરને લાગે છે, તેમ મંત્ર ફૂટવાથી પણ રાજ્યાંગ ઉઘાડું થાય છે તથા તેને સહેલથી ઘા લાગી શકે છે. ૪૯ બીજા શૂર પુરૂષો વગેરે રાજાની પેંઠે મંત્રના અંગભૂત નથી. રાજ્યનું મૂળ મંત્રીઓ છે અને રાજ્યનો સાર મંત્ર છે. જ્યારે રાજ્ય નિર્વાહ કરવાને અર્થે સ્વામી અને મંત્રી અરસ્પરસ, મદ અને ક્રોધનો તથા માન અને ઇર્ષ્યાનો નિરંતર ત્યાગ રાખીને અનુવર્તન કરે (એક બીજાની વૃત્તિને અનુસરે) છે ત્યારેજ તેઓ નિવૃત્તિ પામે છે. ૫૦ પાંચ પ્રકારના છળરહિત મંત્રીઓ સાથે નિરંતર મંત્ર કરવો. ૫૧ (તે પાંચ પ્રકારનાં છળ આ પ્રમાણે સમજવાં. તેમાં એક તો કેવળ વાચિક છળ. જેમ દ્રોણના વધ પ્રસંગમાં યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે:—'અશ્વત્થામા હણાયો' એ કેવળ વાચિક છળ છે. કેમ કે, યુધિષ્ઠિરના મનમાં કાંઇ કપટ પ્રપંચ હતો નહિ, અને એજ છળ ભીમમાં તો કાયિક તથા વાચિક હતો. કેમ કે, તેણે કાયાવડે અશ્વત્થામા (કુંજર) નો નાશ કરીને વાણીવડે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે: 'મેં અશ્વત્થામાને હણ્યો' અને તે ઉપરથીજ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે: 'અશ્વત્થામા હણાયો' ત્રીજો પ્રકાર ધૃતરાષ્ટ્રમાં જોવામાં આવે છે, એટલે તેનામાં કેવળ માનસિક છળ હતો; તે વાણીથી કોઇ વખત છળ જાહેર કરતો નહોતો. ચોથો છળ કાયિક, વાચિક અને માનસિક મિશ્ર હોય તે; એ છળ લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોને બાળવાના વિચારથી દુર્યોધન વગેરે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ કર્યો હતો. સૌપ્તિક પર્વમાં અશ્વત્થામાએ કરેલો છળ કાયિક કહેવાય. એ પ્રકારે પાંચ પ્રકારનો છળ જેનામાં ન હોય, તેવા મંત્રીઓ સાથે મંત્ર કરવો.) તે ત્રણે મંત્રીઓના જૂદા જૂદા પ્રકારના અભિપ્રાય જાણીને અને તેમાં ચિત્ત પરોવીને તે સાથે પોતાનો નિશ્ચય પણ ઉત્તર મંત્ર સમયે (બાકીનો મંત્ર કરતી વખતે) બીજાના નિશ્ચયને જાણનાર ગુરૂને નિવેદન કરવો. ૫૨ ધર્મ, અર્થ અને

કામને જાણનાર બ્રાહ્મણ ગુરૂની પાસેથી ઉત્તર મંત્રનો અર્થ પૂછવો; અને તેની સાથે તર્ક-વિતર્ક કરીને જ્યારે નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે સર્વ જગ્યાએથી છૂટા રહીને તે મંત્રનો કાર્યમાં પ્રયોગ કરવો, એટલે જે કરવાનું હોય, તે કરવાનો હુકમ આપવો. ૫૩ જેઓ, મંત્રના તત્વને અને મંત્રના વિશેષ નિશ્ચયને જાણનારા છે, તેઓ કહે છે કે: "એ રીતેજ નિરંતર મંત્ર કરવો." માટે પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ એવા ત્હારા મંત્રને પણ ત્હારે નિરંતર એજ પ્રમાણે ચલાવવો. ૫૪ એ મંત્ર કરવાની જગ્યોએ ઠીંગણો પુરૂષ, જેનાં અંગ વાંકાં થઇ ગયેલાં છે એવો મનુષ્ય, કૃશ, ખોડવાળો, આંધળો, જડ, સ્ત્રી કે, નપુંસક, એઓ-માંનો કોઇ પણ કોઇ પ્રકારે હરે ફરે નહિ તેવી સાવચેતી રાખવી. તેવો મનુષ્ય ત્રાંસી ગતિથી, આગળ, પાછળ, ઉંચે, નીચે કે, કોઈ પ્રકારે પણ ત્યાં જોઇએ નહિ. ૫૫ મંત્ર કરવાનું સ્થળ પણ શૂન્ય એટલે વસ્તી વિનાનું, મોટું (વિશાળ અને જાડી ભીંતોવાળું), જેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો હોય અને જેના પડોશમાં કાંઇ પણ કુત્સિત વસ્તુ હોય નહિ એવું જોઇએ. એવા મકાનમાં બેસીને મોટે સ્વરે બોલવા વગેરે વાણીના દોષ અને આંખ કે, મુખને ફેરવવું. વગેરે અંગના સર્વ દોષનો ત્યાગ કરીને ઉત્તમ સમયે અમુક કાર્યનો મંત્ર (વિચાર) કરવો." ૫૬

आरुह्य वा वेश्म तथैव शून्यं स्थूलं प्रकाशं कुशकाशहीनम् ॥
वागंगदोषान्परिहृत्य सर्वान्संमंत्रयेत्कार्यमहीनकालम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

અધ્યાય ૮૪ મો-ઈંદ્ર અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥
बृहस्पतेश्च संवादं शक्रस्य च युधिष्ठिर ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—"હે યુધિષ્ઠિર ! આ સ્થળે પણ બૃહસ્પતિ અને ઇંદ્રના સંવાદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે." ૧ ઇંદ્ર કહે છે,–'હે બ્રહ્મન્! એવું એક તત્વ શું છે ? કે, જે તત્વ આચરવાથી પુરૂષ સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પ્રમાણરૂપ મનાય અને કીર્ત્તિ પણ પામે ?" ૨ બૃહસ્પતિ કહે છે,–"હે ઈંદ્ર ! કપટ વિનાનું પ્રિય વચન, એ એક તત્વ છે કે, જે સારી રીતે આચરવાથી પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રમાણભૂત થાય છે અને કીર્ત્તિ પામે છે. ૩ હે ઇંદ્ર ! સર્વ લોકને સુખ આપનારૂં એક એજ તત્વ છે કે, જે આચરવાથી મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓને સર્વ કાળમાં પ્રિય થાય છે. ૪ જે માણસની ભૃકુટી નિરંતર ચઢેલી રહે છે અને ઉપર કહેલા સાંત્વ પ્રકારનો ઉપયોગ કરતો નથી તેનો સર્વ પ્રાણીઓ, દ્વેષ કરે છે. ૫ જે રાજા, સામા ધણીને પોતાનું દુઃખ નિવેદન કરતા પહેલાં તેને તેનો અર્થ હસતે મુખે પૂછે છે, તેના ઉપર સર્વ લોક પ્રસન્ન થાય છે. ૬ કપટ વિનાનાં પ્રિય વચન-નો ત્યાગ કરીને દાન કર્યું હોય તો, તે દાન પણ, જેમ શાક કે, અથાણાં વિનાનું ભોજન પ્રીતિકર થતું નથી, તેમ પ્રાણીઓને પ્રીતિકર થતું નથી. ૭ હે ઇંદ્ર ! લોકોની પાસે સર્વસ્વ

હરણ કરવા છતાં પણ જો મીઠી વાણી બોલીને, હરણ કર્યું હોય તો, તે સાંત્વ ઉપાયવડે સર્વ લોકને વશ કરે છે. ૮ માટે દંડ ધારણ કરનારા રાજાએ, પણ સાંત્વ ઉપાયનો પ્રયોગ કરવો. અર્થાત્ મીઠું વચન બોલવું. કેમ કે, તેથી ધારેલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજાનું મન ઉદ્વેગ પામતું નથી. ૯ એક પુરૂષ, સારૂં કૃત્ય કરી જાણતો હોય અને બીજો મધુર અને કોમળ સાંત્વ વચન બોલી જાણતો હોય, તેમાં જો સાંત્વ વચનનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો હોય તો, તેની તુલના પેલું સારૂં કૃત્ય પણ કરી શકતું નથી." ૧૦ ભીષ્મ કહે છે,—એ પ્રમાણે સાંભળીને પોતાના પુરોહિત બૃહસ્પતિએ જેમ કહ્યું તેમ ઇંદ્ર સર્વ વસ્તુ કરવા લાગ્યો. હે કુંતીપુત્ર ! તું પણ એ પ્રકારનું સારી રીતે આચરણ કર." ૧૧

इत्युक्तः कृतवान् सर्वं यथा शक्रः पुरोधसा ।
तथा त्वमपि कौंतेय सम्यगेतत्समाचर ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

અધ્યાય ૮૫ મો—રાજધર્મ-અમાત્યવિભાગ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंस्विदिह राजेंद्र पालयन् पार्थिवः प्रजाः ।
प्रीतिं धर्मविशेषेण कीर्तिमाप्नोति शाश्वतीम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—" હે રાજેંદ્ર ! રાજા પ્રજાનું કેવી રીતે પાલન કરે તો, તેના ઉપર તેની પ્રજા પ્રસન્ન થાય, તથા તેને વિશેષે કરીને ધર્મ અને સદાકાળની કીર્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય. ?" ૧ ભીષ્મ કહે છે,—" સ્પષ્ટ રીતે ન્યાય કરવાથી અને પ્રજાનું પાલન કરવામાં આસક્ત રહેવાથી પવિત્ર રાજા, ધર્મ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તથા આલોક અને પરલોક બન્નેમાં સુખ પામે છે." ૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે,—" હે મોટા બુદ્ધિમાન ભીષ્મ ! રાજાએ કેવા લોકોવડે કેવો વ્યવહાર કરવો ? તે મને યથાર્થ કહેવું ઘટે છે. અર્થાત્ કેવો ન્યાય કરવામાં કેવા ન્યાય કરનારા રાખવા તે કહો. ! ૩ પૂર્વે તમે જે ગુણો પુરૂષમાં હોવા જોઇએ એમ કહ્યું છે, તે સર્વ ગુણો એક પુરૂષમાં હોતા નથી એમ હું માનું છું." ૪ ભીષ્મ કહે છે,—" હે મોટા જ્ઞાનવાળા ! હે બુદ્ધિમાન્ ! તું જેમ કહે છે તે પ્રમાણેજ છે; એવા ઉત્તમ ગુણવાળો પુરૂષ મળવો તો દુર્લભજ છે, પરંતુ પ્રયત્નવડે પણ દુર્લભ એવું શીલ હું તને સંક્ષેપમાં કહીશ કે, જે ઉપરથી કેવા મંત્રીઓ ત્હારે રાખવા ? તે તું જાણીશ. ૫-૬ વેદને જાણનારા, બુદ્ધિમાન, સ્નાતક વ્રતવાળા અને પવિત્ર એવા ચાર બ્રાહ્મણો, તેમજ બળવાન અને હથિયાર જેમના હાથમાં છે એવા આઠ ક્ષત્રિય, દ્રવ્યથી સંપન્ન એવા એકવીશ વૈશ્ય, અને વિનયને જાણનારા તથા નિત્ય કર્મમાં પવિત્ર એવા ત્રણ શૂદ્ર, વળી સેવા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, ઉહન (તર્ક કરવો), અપોહન (રાખવા જેટલો અર્થ રાખીને બાકીના અર્થનો ત્યાગ કરવો), વિજ્ઞાન (જૂદા જૂદા વિભાગોનું જ્ઞાન), અને તત્વજ્ઞાન; એ આઠ ગુણ યુક્ત પુરાણ જાણનાર પૌરાણિક, એઓને ન્યાય કરવામાં (વ્યવહારનો નિર્ણય કરવામાં) મંત્રીઓ કરવા. તે દરેક પચાશ વર્ષની ઉમરના, બુદ્ધિમાન,

ગંભીર, ઇર્ષ્યારહિત, શ્રુતિ અને સ્મૃતિને જાણનારા, વિનયવાળા, સર્વને વિષે સમાન દૃષ્ટિ-વાળા, વિવાદ કરનારા, પુરૂષોનાં કાર્યનો નિર્ણય કરવાને શક્તિમાન, દ્રવ્યસંબંધી લોભ વિનાના અને જેમણે, સાત* પ્રકારનાં અત્યંત ભયાનક વ્યસનો કેવળ છોડેલાં છે એવા (અર્થાત્ તે સાત વ્યસન વિનાના) જોઇએ. એ મંત્રીઓમાંથી ચાર બ્રાહ્મણ, ત્રણ શૂદ્ર અને એક પુરાણવક્તા, એ આઠ મંત્રીઓની મધ્યે રાજાએ મંત્ર મૂકવો. અર્થાત્ તેઓને વિવાદિત વસ્તુનો વિચાર કરી નિર્ણય કરવાનું કહેવું. ૭–૧૧ પછી તેઓએ કરેલો નિર્ણય પોતાના દેશમાં પ્રાંતોમાં સૂબા તરફ મોકલવો અને દેખાડવો. એ વ્યવહારવડે ત્હારે નિરંતર પ્રજાનો ઇનસાફ કરવો. ૧૨ (છાની થાપણ મૂકેલી હોય અને તે કોઇએ ઓળવી હોય તો, ત્હારે લેવી નહિ, તેમ એકજ મિલકત વિષે બે જણ તકરાર કરતા હોય અને તે કોઇની પણ સાબિત થાય નહિ તો, તે મિલકત ઉપર રાજાનો હક્ક છે, એવી બુદ્ધિ પણ કરવી નહિ, કેમ કે, તે કાર્યનો નાશ કરનારૂં છે.) વાદી–પ્રતિવાદીનો ઇનસાફ બરાબર ન થવાથી કોઇ કામ કથળી જાય તો, તેથી ઉપજેલો અધર્મ તને અને ત્હારા મંત્રીઓને પીડા કરશે. ૧૩ અને જેમ બાજ પક્ષીને દેખીને બીજા પક્ષીઓ નાસી જાય છે તેમ, ત્હારો તે ન્યાય જોઇને ત્હારો દેશ ભાંગી જશે. જેમ તૂટેલી હોડી ધીમે ધીમે સમુદ્રમાં નીચે બેસતી જાય છે તેમ, જે રાજા પ્રજાનું રૂડે પ્રકારે રક્ષણ કરે છતાં, તેના વ્યવહારમાં અધર્મ થવાથી તેની પ્રજા ધીમે ધીમે નિરંતર બીજા સ્થાનમાં જતી રહે છે. હે નરમાં શ્રેષ્ઠ ! રાજ્યનું મૂળ ધર્મ છે, તેમ છતાં ધર્માસન ઉપર બેસાડેલો કોઈ રાજા, પ્રધાન કે, રાજપુત્ર, અધર્મવડે પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે તો, તેના દેશમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો સ્વર્ગલોક નાશ પામે છે. ૧૫ તેમજ રાજાએ મોટાં કામ ઉપર અધિકાર આપી નીમેલા જે સેવકો, તે કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે બજાવે નહિ તો તેઓ પોતે આગળ થઇને અને પોતાની પાછળ રાજાને પણ સાથે લઇને અંધતામિસ્ર નરકમાં પડે છે. ૧૬–૧૭ કેમ કે, જેમના ઉપર બળવાન પુરૂષોએ, બળાત્કાર કરેલો છે તથા જેઓ બહુ દીન વાણીથી પોતાનું દુ:ખ રડે છે, એવા અનાથ પુરૂષોનો નાથ રાજાજ છે. ૧૮ વ્યવહારની પરીક્ષા ન કરે તો રાજા, મંત્રીઓસહિત નરકમાં જાય છે, માટે એક અર્થ માટે બે જણ વિવાદ કરતા હોય, તેમાં રાજાએ, સાક્ષીઓ ઉપર આધાર રાખીને નિર્ણય કરવો; અને જેમાં સાક્ષીઓ પણ ન મળતા હોય અને તકરારી મિલકત ઉપર એકકે જણનો દાવો સાબિત ન થતો હોય, તેની પરીક્ષા વિશેષે કરીને સોગંદ આદિથી કરવી. ૧૯ એમ પરીક્ષા કરતાં જેની તકરાર ખોટી ઠરે, તે પાપીને તેના અપરાધના પ્રમાણમાં દંડ કરવો; તે ધનવાન હોય તો તેનો દંડ કરવો અને નિર્ધન હોય તો તેને કેદમાં નાંખવો. ૨૦ જેનાં આચરણ નઠારાં છે એવા રાજાઓ સામે પણ હથિયાર ધારણ કરીને અને તેમને શિક્ષા કરીને પણ વિનયથી વર્તાવવા તથા જેઓ શિષ્ટ છે, તેમને મધુર વચનથી અને દ્રવ્યાદિક આપીને પણ તેમનું પાલન કરવું. ૨૧ જે પુરૂષ રાજાનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરે, ઘર સળગાવે, ચોરી કરે, અથવા પ્રજાને વર્ણ-સંકર કરે, તો રાજાએ તેનો અનેક પ્રકારથી વધ કરવો. હે રાજન્ ! એમ અનેક પ્રકારે

---

* મૃગયા, દ્યૂત, વ્યભિચાર અને મદ્યપાન એ ચાર કામ સંબંધી વ્યસનો; અને શિક્ષા કરવી, કઠોર વચન કહેવાં તથા દ્રવ્યને હાનિ પહોંચાડવી એ ત્રણ ક્રોધ સંબંધી વ્યસનો, એમ સાત વ્યસન છે.

વધ કરવામાં અધર્મ સમજવો નહિ; કેમ કે, જે રાજા રૂડી રીતે દંડનો ઉપયોગ કરવામાં સાવધાન થઇને વર્તે છે તેને અધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ તેનું તે કર્મ નિરંતર ધર્મરૂપજ ગણાય છે. ૨૨–૨૩ પણ જે મૂર્ખ રાજા, પોતાની કોઈ ઈચ્છા પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી પ્રજાનો દંડ કરે છે, તે આ લોકમાં અપકીર્ત્તિ પામીને મરી ગયા પછી નરક પામે છે.૨૪ એકના ગુન્હાને માટે બીજાને શિક્ષા કરવી નહિ. જેમ પિતાના અપરાધને માટે પુત્રને શિક્ષા ઘટતી નથી; પણ પિતાને લાવવાના હેતુથી પુત્રને બંધનમાં રખાય; અને તેમ કરવાથી પિતા આવે તો, તેનો ઈનસાફ કરી તેને શિક્ષા કરવી. પણ પિતા ન આવે તો પછી પુત્રને છોડી મૂકવો, કેમ કે, પિતાએ દેશપાર થવાની સજા પોતાને હાથેજ પોતે કરી લીધી છે એમ સમજવાનું છે. ૨૫ ગમે તેવી આપત્તિ છતાં પણ રાજાએ દૂતને હણવો નહિ; કેમકે, દૂતને હણનારો રાજા પ્રધાનસહિત નરકમાં પડે છે. ૨૬ જે દૂત પોતાને મોકલનાર રાજાએ કહેલાં વચન કહી બતાવે છે, તેને ક્ષત્રિય ધર્મમાં પ્રીતિવાળો જે રાજા, હણે તેના પિતૃઓને ગર્ભહત્યાનું પાપ લાગે છે. ૨૭ રાજાનો દૂત સાત ગુણવાળો જોઇએ. એટલે, તે કુળવાન, કુળવાનને યોગ્ય આચરણ કરનારો, બોલી જાણનારો, નિપુણ, મધુર વાણીવાળો, કહ્યા પ્રમાણે બોલનારો; અને સ્મૃતિવાળો જોઇએ. ૨૮ રાજાના દ્વારનું રક્ષણ કરનાર પ્રતિહાર પણ એવાજ ગુણવાળો જોઇએ અને કિલ્લો, નગર વગેરેનું રક્ષણ કરનાર પણ એ સાત ગુણથી યુક્ત જોઇએ; કેમ કે, તે સ્થાન રાજ્યના મસ્તક જેવાં છે. ૨૯ રાજાનો સંધિવિગ્રહ કરનારો (એલચી) ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના તત્વને જાણનારો જોઇએ; તેમજ તે બુદ્ધિવાન, ધીરજવાળો, લજ્જાવાળો; અને ગુપ્ત વાર્તાને ઢાંકનારો પણ જોઇએ. રાજાનો પ્રધાન કુળવાન, સત્વવાળો અને મન, વાણી તથા કર્મથી પવિત્ર જોઈએ; તેમજ ઉપર કહેલા સંધિવિગ્રહના ગુણ અને પ્રધાનના ગુણથી યુક્ત સેનાપતિ જોઈએ. ૩૧ વળી વ્યૂહરચના એટલે સેનાની કવાયત, યુદ્ધ કરવાનાં યંત્ર અને હથિયારો સંબંધી તાત્વિક જ્ઞાનવાળો, પરાક્રમયુક્ત, વર્ષા, શીત અને તાપ વગેરે સહેનારો તથા શત્રુઓનાં છિદ્રને જાણનારો જોઇએ. હે રાજેંદ્ર ! બીજાઓનો પોતાના ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો પણ પોતે કોઈ જગ્યોએ વિશ્વાસ કરવો નહિ; પુત્ર ઉપર પણ વિશ્વાસ કરવો ઠીક નથી.૩૩ હે પાપરહિત યુધિષ્ઠિર ! મેં તને રાજનીતિ શાસ્ત્રના અર્થનું પરમતત્વ કહ્યું કેમકે; રાજાએ સર્વત્ર અવિશ્વાસ રાખવો એ રાજાનું પરમ ગુહ્ય કહેવાય છે. ” ૩૪

एतच्छास्त्रार्थतत्वं तु मयाख्यातं तवानघ ।
अविश्वासो नरेंद्राणां गुह्यं परममुच्यते ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अमात्यविभागो नाम गुर्जरभाषायां पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

અધ્યાય ૮૬ મો–દુર્ગપરીક્ષા. (નગર માટે કિલ્લો કેવો કરવો ?)

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ।
कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે પિતામહ ! કેવી રીતે બાંધેલું અથવા કેવી રીતે બંધાવેલું નગર હોય તેમાં રાજાએ વસવું યોગ્ય છે, તે મને કહો ! અર્થાત્ રાજાની રાજધાનીનું નગર કેવા પ્રકારનું જોઇએ ? " ૧ ભીષ્મ કહે છે,–" હે કૈંતિય ! હે ભારત ! જે સ્થળમાં પુત્ર, જ્ઞાતિ અને બાંધવોસહિત નિવાસ કરવાનો છે, તે સ્થળમાં વૃત્તિ અને રક્ષણના પ્રકારની પૂછપાછ કરીને તજવીજ કરવી એ યથાન્યાય છે. ૨ માટે હું તને વિશેષે કરીને કિલ્લો બાંધવાનો પ્રકાર કહીશ; તે સાંભળીને ત્હારે તેમ કરવું અને યત્નવડે સ્થિતિ કરવી. ૩ છ પ્રકારના દુર્ગ (કિલ્લા) બાંધીને નગર વસાવવું, તથા જ્યાં સર્વ પ્રકારની સંપત્તિઓ મુખ્યત્વે હોય તથા તેવી સંપત્તિઓ જ્યાં પુષ્કળ ઉત્પન્ન થતી હોય ત્યાં દુર્ગ બંધાવવો. ૪ છ પ્રકારના દુર્ગ આ પ્રમાણે છે,–એટલે જેની ચારે પાસે જળ હોય તે **જળદુર્ગ**, જેની આસપાસ કોટ કર્યો હોય તે **મહીદુર્ગ**, પર્વત ઉપર કિલ્લો હોય તે **ગિરિદુર્ગ**, જેની આસપાસ રક્ષણ કરનાર મનુષ્યોનો છાવણી પડેલી હોય તે **મનુષ્યદુર્ગ**, મૃત્તિકાથી બાંધેલો કિલ્લો **મૃત્તિકાદુર્ગ**; અને જેની આસપાસ સજડ ઝાડી હોય તે **વનદુર્ગ**, એવા છ પ્રકારના દુર્ગ છે. ૫ જે નગરની ચારે બાજૂ કિલ્લો હોય, જેમાં ધાન્ય અને આયુધનો સંચય કરેલો હોય, જેની આસપાસ મજબૂત કોટ અને ખાઈ ખોદેલી હોય, જેમાં હાથી, ઘોડા અને રથ બહુ હોય, જ્યાં વિદ્વાન કારીગર વસતા હોય, જ્યાં સારી રીતે સંચય કરેલા ભંડાર હોય, જ્યાં ઉત્તમ પ્રકારની દક્ષતાવાળા ધાર્મિક લોક રહેતા હોય, જ્યાંના પુરૂષ, હાથી અને ઘોડા બળવાન હોય, જે ચબુતરા અને દુકાનોથી શોભાયમાન હોય, જ્યાંનો વ્યવહાર દેશાવરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો હોય, જ્યાં નિરંતર શાંતિ રહેતી હોય, જ્યાં કોઇ તરફથી ભય આવવાના માર્ગ ન હોય, જ્યાંનો પ્રકાશ સારો હોય, જ્યાં ગીત અને વાદિત્રના નાદ અહર્નિશ થયા કરતા હોય, જેમાં રહેવાનાં ઘર ઘણાં પ્રશંસનીય હોય, જ્યાં શૂરા અને ધનવાન લોકોની વસ્તી વિશેષ હોય, જ્યાં વેદની ધ્વનિનો નાદ સંભળાયા કરતો હોય, જ્યાં વારંવાર સમાજ મળતો હોય તથા ઉત્સવ થતા હોય, જ્યાંના લોક સદૈવ દેવતાઓનું પૂજન કરતા હોય, એવા નગરમાં જે રાજાના પ્રધાન તથા સેના વગેરે પોતાના સ્વાધીનમાં હોય તેણે, નિવાસ કરવો. ૬–૧૦ તે સ્થળમાં રહીને પોતાનો ખજાનો, બળ, મિત્ર અને વ્યવહારની વૃદ્ધિ કરવી. નગરમાં અને દેશમાં જે જે ખામીઓ હોય, તે સર્વ દૂર કરવી. વળી ત્યાં રહીને પોતાના ભંડાર અને શસ્ત્રગૃહની પ્રયત્નવડે વૃદ્ધિ કરવી. ૧૧ અનાજ વગેરે સર્વ વસ્તુના ભંડાર, મંત્ર કરવાનાં સ્થળ, આયુધ રાખવાનાં સ્થળ, લાકડાં લોઢું, છાલાં, કોયલા, ઇમારતી લાકડાં સીંગડાં, અસ્થિ અને વાંસ, એ વસ્તુઓના સમૂહની પણ વૃદ્ધિ કરવી. વળી ચરબી, તેલ, વસા, મધ અને ઔષધ માત્રનો પણ સંગ્રહ કરવો. ૧૨–૧૩ શણ, રાળ, ધાન્ય, અનેક પ્રકારનાં હથિયાર, અનેક પ્રકારનાં તીર, ચામડું, તાંત, નેતર, મુંજ, છાજ અને શબ્દ કરનારાં નોબત વગેરે સાહિત્યનો પણ સંગ્રહ કરવો. ૧૪ વળી વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરે જ્યાં પુષ્કળ પાણી મળતું હોય તેનું તથા જેમાંથી દૂધ નીકળતું હોય તેવાં વૃક્ષોનું રાજાએ નિરંતર રક્ષણ કરવું. ૧૫ આચાર્ય, ઋત્વિજ, પુરોહિત, મોટા ધનુષ્યધારીઓ, સરદારો, જોશીઓ, વૈદ્યો, બુદ્ધિમાન ગ્રંથકારો, તાર્કિકો, ઇંદ્રિય દમન કરવામાં કુશળ, નિપુણ, શૂર, બહુશ્રુત, કુળવાન, સત્યવાન અને સર્વ કર્મમાં કુશળ, એવા જે પુરૂષો હોય તેઓનો પ્રયત્નવડે રાજાએ સત્કાર કરવો. ૧૬–૧૭ રાજાએ, ધાર્મિક પુરૂષોનું

પૂજન કરવું અને અધર્મિઓને શિક્ષા કરવી; તથા પ્રયત્નવડે સર્વ વર્ણની પ્રજાને પોત-પોતાના કર્મમાં યોજવી. ૧૮ પોતાના ઘરની અને બહારની, નગરની અને દેશની, સર્વ હકીકત ચારઓવડે સારી રીતે જાણીને પછી જે કર્મ કરવું ઘટતું હોય તે કરવું. ૧૯ ચારાઓ, મંત્ર, ખજાનો અને વિશેષે કરીને રાજદંડ, એટલી વસ્તુઓ ઉપર રાજાએ, જાતેજ તજવીજ રાખવી; કેમ કે, સર્વ કાંઈ એમાંજ રહેલું છે. ૨૦ રાજાએ ચારારૂપી નેત્ર વડે શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીનની નગરમાં અને દેશમાં કેવી વર્તણુક છે, તે જાણવી. ૨૧ અને તે જાણ્યા પછી યોગ્ય ઉપાય સાવધાનીથી કરવા. પ્રીતિ રાખનાર ઉપર આદરભાવ દર્શાવવો અને દ્વેષ કરનારાઓને સજા કરવી. ૨૨ રાજાએ, નિરંતર યજ્ઞ કરીને દેવોનું પૂજન કરવું; પ્રજાને પીડા ઉત્પન્ન ન કરતાં દાન કરવું; ધર્મનો બાધ કર્યાં સિવાય પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. ૨૩ દીન, અનાથ, વૃદ્ધ અને વિધવા સ્ત્રીઓને આજીવિકા બાંધી આપવી તથા તેમની આશીષ લેવી. ૨૪ રાજાએ ત્યાગી, બ્રહ્મચારી વગેરેના આશ્રમમાં વખતો વખત વસ્ત્ર, ભોજન અને વાસણ આદિ પદાર્થો નિરંતર આપતા રહેવું તથા ત્યાંનાં વસનારનો સત્કાર કરવો તથા પૂજન કરવું. ૨૫ તપસ્વી પુરૂષના આગળ પોતાને, સર્વ કાર્યને અને આખા દેશને, પ્રયત્નવડે નિવેદન કરીને સર્વકાળ નમ્ર થઇને રહેવું. ૨૬ જેણે સર્વ અર્થનો ત્યાગ કરેલો છે અને જે ઉંચા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે તથા જે બહુશ્રુત છે, એવા તપસ્વીને જોઇને શયન, આસન અને ભોજનવડે તેની પૂજા કરવી. ૨૭ કોઇપણ પ્રકારની આપત્તિ પડે તો, તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો; કેમ કે, ચોર સરખા પણ, તપસ્વી ઉપર વિશ્વાસ કરે છે; તેમને ત્હારે ધન ભંડાર સોંપવો, તથા તેમની પાસેથી બુદ્ધિ ગ્રહણ કરવી; તેમનું વારંવાર સેવન ન કરવું તથા અત્યંત પૂજન પણ ન કરવું, કેમ કે, તેમ થવાથી ચોર વગેરે તેનો (તપસ્વીનો) નાશ કરે છે. ૨૮,૨૯ પોતાના દેશમાં કોઇ એક તપસ્વી સાથે મિત્રતા કરવી, નગરમાં અને પ્રાંતોમાં ફરનાર કોઈ બીજા તપસ્વી સાથે સ્નેહ કરવો, જંગલમાં ફરનાર કોઇ ત્રીજા તપસ્વી સાથે સ્નેહ કરવો, પોતાના સામંતોના નગરમાં ફરનાર કોઇ ચોથાજ તપસ્વી સાથે સ્નેહ કરવો, તેમનો સત્કાર કરવો, તથા માન આપવું; તેમજ તેમને અન્ન-વસ્ત્રાદિકથી સંતુષ્ટ રાખવા. જેમ પોતાના દેશમાં તપસ્વીઓની મિત્રતા કરવી, તેમ શત્રુના દેશમાં અને જંગલ વગેરેમાં પણ તેવા તેવા તપસ્વીઓની મિત્રતા કરવી. ૩૦,૩૧ તે તપસ્વીઓ, કોઇક વખતે સંકટની અવસ્થામાં આશ્રયની જેને જરૂર છે એવા રાજાને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આશ્રય આપે છે કેમ કે, તપસ્વીઓનાં વ્રત પ્રશંસા કરવા જેવાં હોય છે. ૩૨ એ પ્રમાણે રાજાએ વસવા યોગ્ય નગરનું લક્ષણ મેં સંક્ષેપમાં કથન કર્યું." ૩૩

एष ते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्तितः ।
यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गपरीक्षायां गुर्जरभाषायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

અધ્યાય ૮૭ મો–રાષ્ટ્રરક્ષણ પ્રકાર.

युधिष्ठिर उवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिं च मे राजन् राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् ।
सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—“ હે રાજન્ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દેશનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું ? તથા દેશનું એકીકરણ કેવી રીતે કરવું ? તે જાણવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તે મને સારી રીતે કહો. ” ૧ ભીષ્મ કહે છે,–“ દેશનું રક્ષણ કરવાનો તથા તેનું એકીકરણ કરવાનો (એટલે એક સત્તા નીચે આણી મૂકવાનો) પ્રકાર હું તને કહું છું, તે તું એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ. ૨ એક ગામનો અધિકારી એકને ઠરાવવો, પછી તેવાં તેવાં દશ ગામનો એક અધિપતિ ઠરાવવો; તેમનો ઉપરી એક વીસ ગામનો અધિપતિ ઠરાવવો; વળી તેમનો ઉપરી એક, સો ગામનો અને તેમનો ઉપરી એક, હજાર ગામનો અધિપતિ ઠરાવવો. ૩ પ્રત્યેક ગામમાં ગામ સંબંધી જે તકરારો ઉત્પન્ન થાય, તેનો નીવેડો ગામધણી અથવા ગામનો મુખી કરે; તથા ગામના સમાચારની ખબર રાખે, તથા દશ ગ્રામાધિપતિને જાહેર કરે, તે દશગ્રામાધિપતિ વીશગ્રામાધિપતિને નિવેદન કરે. ૪ તે વીશ ગામનો અધિકારી પોતાના તાબાનાં ગામોના સારા–માઠા સર્વ સમાચાર સો ગામના અધિકારીને જાહેર કરે. ગામમાં ઉપભોગના જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થતા હોય, તેનો વિભાગ ગામના અધિકારીને મળે અને તેણે, તેવડે પોતાના સુખભોગ સંપાદન કરવા. વળી તેવડે દશ ગામના અધિકારીનું પણ પોષણ કરવું. દશ ગામના અધિકારીએ, વીશ ગામના અધિકારીનું પોષણ કરવું. ૫,૬ જે સો ગામનો અધિકારી હોય, તેનો સત્કાર કરીને તેને નોકરીના બદલામાં એક ગામની ઉપજ આપવી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે ગામ મોટું, વિશાળ અને સારી વસ્તીવાળું જોઇએ. ૭ હે ભારત ! તે ગામ રાજાએ ઠરાવેલા અનેક ગામના અધિપતિના તાબાનું હોવું જોઇએ, કારણ કે, નહિ તો સો ગ્રામાધિપતિ, તેપર પોતાનો સ્વતંત્ર અખત્યાર ચલાવીને પ્રજાને પીડન કરે. હજાર ગામના અધિપતિને એક શાખાનગર નોકરીના બદલામાં ઉપભોગ માટે આપવું. ૮ અને રાષ્ટ્રપાળ (પ્રાંતના સુબા) સહિત તે, ધાન્ય અને સુવર્ણના ઉપભોગયુક્ત શાખાનગર ભોગવવાને યોગ્ય છે. તેમણે, સંગ્રામ કરવાનો હોય ત્યારે સંગ્રામ કરવો, નહિ તો, ગ્રામ સંબંધી કૃત્ય કરવાં. ૯ એ સર્વ અધિકારીઓનાં કૃત્ય ઉપર ધર્મને જાણનાર એકાદ સચિવે (પ્રધાને) સાવધાન થઇને તપાસ રાખવી જોઇએ અથવા પ્રત્યેક નગરમાં સર્વ અર્થનું ચિંતન કરી શકે એવો એક એક પ્રધાન રાખવો. ૧૦ જેમ નક્ષત્રોમાં સર્વથી ઉચ્ચ સ્થાનમાં રહેલો મહા ભયંકર રૂપવાળો કોઈ ગ્રહ હોય તેમ, સર્વ અધિકારીઓથી ઊંચા સ્થાનમાં રહેલો અને સર્વના કાર્યની તપાસ રાખનારો અધિકારી જોઇએ. તે સર્વ અધિકારીનો ઉપરી હોય અને છૂપા દૂતોવડે તાબાના અધિકારીઓનાં આચરણની ખબર મેળવતો રહે, એમ કરવું. ૧૧ કેમ કે, પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને અધિકાર આપેલા પુરૂષોમાંથી કેટલાક હિંસા કરનારા, પાપી મનોરથવાળા, પારકું ધન હરણ કરનારા અને લુચ્ચા હોય છે. તેઓનાથી સઘળી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. ૧૨ વેપારી વર્ગ પાસેથી જે કર લેવો, તેમાં તેમની મૂળ ખરીદી, વકરો, માર્ગનું ખરચ, તેમના સઘળા કુટુંબ વગેરેનું ભોજન ખરચ અને તેમના નિર્વાહની યોગ્યતા, એ સર્વ ઉપર વિચાર કરીને પછી તેમની પાસેથી કર લેવાની

રકમ ઠરાવવી. ૧૩ કારીગર પાસેથી કર લેવો, તેમાં પણ કારીગરીની વસ્તુની ઉપજ, તે ઉપર થતી ખરાજાત, તેમના ગુજરાનનું સાધન, તેમની કારીગરીની કુશળતા, એ સર્વનો વારંવાર વિચાર કરીને કારીગરી ઉપર કર ઠરાવી અને તે કારીગરો પાસેથી લેવો. ૧૪ હે યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે થઇ ગયેલા રાજાઓએ, જે હલકા ભારે કર યોજ્યા હોય તેનું રાજાએ અનુકરણ કરવું; તથા પોતાની પ્રજા જે રીતે દુઃખી ન થાય તે રીતે કરવું. ૧૫ ધન, ધાન્ય વગેરે વૃદ્ધિરૂપ ફળ અને તે પ્રાપ્ત કરવાની મેહેનત રૂપ કર્મ, એ બન્ને ઉપર વિચાર કરીને પછી સર્વે પ્રકારના કરની રકમ ઠરાવવી; કેમ કે, ફળ અને કર્મ એ બન્નેમાં હેતુ વિના કોઈની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૧૬ જે રીતે રાજા અને કર્મનો કર્ત્તા, એ બન્ને જણ તે કર્મમાં ભાગીઆ થઇ શકે એ રીતે વિચાર કરીને હમ્મેશાં રાજાએ કર લેવો. ૧૭ રાજાએ, પોતાની લોભવૃત્તિને રોકીને અને પ્રસન્ન મુખે સર્વનો સાથે વર્તન કરીને પોતાના મૂળરૂપ દેશ અને બીજાના મૂળરૂપ ખેતી, કારીગરી, વેપાર વગેરેનું છેદન કરવું નહિ. કેમ કે, જે રાજા બહુ ખાનારો હોય છે એટલે પ્રજા પાસેથી ઘણો ભારે કર લેનારો હોય છે, તે રાજા સર્વત્ર પ્રખ્યાત હોય તથાપિ તેની પ્રજા તેનો દ્વેષ કરે છે; અને જેનો સર્વ કોઇ દ્વેષ કરે છે તેનું ભલું ક્યાંથી થાય ? જે કોઇને પ્રિય નથી, તેને સારૂં ફળ મળતું નથી. ૧૮,૧૯ અત્યંત બુદ્ધિવાળા પુરૂષે, વાછરડાની પેઠે દેશને દોહોવો; એટલે જેમ વાછરડાનું પોષણ થવા દઇને પછી ગાયને દોહી હોય, તો તે દોહોનારને દૂધ મળે છે અને વાછરડો પણ બળવાન થવાથી ધણીએ મૂકેલો ભાર વેહેવાને સમર્થ થાય છે. ૨૦ પણ હે યુધિષ્ઠિર ! જો ગાયને અત્યંત દોહી લીધી હોય, તો તેનો વાછરડો દુર્બળ થવાથી કર્મ કરવાને શક્તિવાન રહેતો નથી; તેમ દેશને પણ અતિશય દોહી લેવામાં આવે તો, તે કાંઇ મોટું કર્મ કરવાને સમર્થ થતો નથી. ૨૧ પણ જે રાજા, પોતેજ પોતાના દેશનું રક્ષણ કરીને તે દેશના ઉપર કૃપા કરે છે–તેનું પોષણ કરે છે, તે પોતાના સજાતિ પુરૂષો ઉપર પોતાની જીવિકા પ્રાપ્ત કરીને અત્યંત મોટું ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૨૨ આપત્તિ કાળ નિર્ગમન કરવાને માટે દેશને આપેલું ધન–દેશમાંજ વધવા દેવું. કેમ કે, દેશ એજ ખજાનારૂપ છે તથા તેનેજ ઘરમાંનો ખજાનો જાણવો. ૨૩ માટે પ્રત્યક્ષ કે, પરોક્ષ રીતે જે પોતાને આશ્રયે રહેલા હોય તથા જેઓ પાસે બહુ થોડું ધન હોય તેવા સર્વ નગરવાસી મનુષ્યોને રાજાએ, શક્તિ પ્રમાણે મદદ કરવી. ૨૪ રાજાને જ્યારે ધન જોઇતું હોય, ત્યારે બહારના ચોર વગેરે લોકોની સાથે ભેદ કરીને ગામના લોકો પાસેથી સુખે ધન લેવું. એમ કરવાથી લોકો સુખમાં કે, દુઃખમાં હશે પણ રાજા ઉપર કોપ પામશે નહિ. ૨૫ પ્રથમ તો ધનની જરૂર છે; માટે પ્રત્યેક ગામમાંથી ધન લેવામાં આવશે, એમ તેમને સૂચના આપવી; પછી પોતાના દેશમાં સ્વારી ફરવા નીકળીને, દેશમાં ભય ઉત્પન્ન થયો છે, એમ બતાવવું. ૨૬ તેમને એમ જણાવવું કે, શત્રુ રાજા, આપણા દેશ ઉપર ચઢી આવે છે અને તેથી મોટી આપત્તિ અને મોટું ભય ઉત્પન્ન થયું છે તથા જેમ વાંસ, ફળ આવવાથી સૂકાઈ જાય છે, તેમ આ શત્રુની ચડાઇ, દેશનો અંત આણશે. ૨૭ શત્રુઓ, ઘણા ચોર લોકોની સાથે મળી જઇને મ્હારા ઉપર ચઢી આવ્યા છે તથા પોતાનોજ વધ કરવાને માટે આ દેશને પીડા કરવા ઇચ્છે છે. ૨૮ આવી મહા ઘોર આપત્તિ આવી છે તથા મહા દારૂણ ભય પ્રાપ્ત થયું છે; એમાંથી તમને બચાવવાને માટે તમ્હારી પાસેથી મ્હારે ધન મેળવવાની જરૂર પડી છે. ૨૯ એ સંકટનું

નિવારણ થશે એટલે હું તમને તમ્હારૂં ધન પાછું આપીશ, પણ તમે કદાચિત્ મને ધન નહિ આપો, અને તેથી શત્રુઓ, દેશમાં પેસીને બળાત્કારે જે ધન હરણ કરી જશે, તે તમને પાછું મળવાનું નથી. ૩૦ શત્રુઓ, દેશમાં પેસશે તો તમ્હારી સ્ત્રી આદિ સર્વ સંપત્તિનો વિનાશ થશે. કદાપિ તમે કહેશો કે, અમ્હારાં પુત્ર અને સ્ત્રીને માટે અમે દ્રવ્યનો સંચય કર્યો છે, તો તમ્હારૂં તે કહેવું હું, માન્ય કરૂંછું; અને હું તમ્હારા પુત્રોને અર્થેજ તે આપવાની તમને પ્રેરણા કરૂં છું. તમને અને દેશને પીડા થાય નહિ તેમ, શક્તિ પ્રમાણે સર્વની પાસેથી હું ધનનું ગ્રહણ કરૂં છું, માટે આ આપત્તિકાળમાં જાતવાન બળદની પેઠે, તમ્હારે એ ભાર વહેવો ઘટે છે, કોઈ પણ પ્રકારનું સંકટ આવે, તે સમયે તે સંકટ મટાડવા કરતાં ધનને વિશેષ વહાલું કરવું યોગ્ય નથી. ૩૧-૩૩ એ પ્રમાણે સમયને વર્તનારા રાજાએ, ઉપચારસહિત મધુર અને કોમળ વાણીથી બોલનારા, પોતાના અધિકારીઓને પ્રજામાંથી ધન એકઠું કરવાને મોકલવા અને તેમણે, ધન ગ્રહણ કરવાના ઉપાયની સારી રીતે યોજના કરીને ધન ગ્રહણ કરવું. ૩૪ વળી શત્રુથી રક્ષણ કરવાનો કિલ્લો, સેવકોનું પોષણ કરવામાં થતો ખરચ, સંગ્રામથી ઉપજેલો ભય અને યોગક્ષેમ, એ સર્વે બતાવીને, પશુઓને પાળનાર વૈશ્યની પાસેથી કર લેવો. ૩૫ જો તેમની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો ગોવાળ કે, જેઓ અરણ્યમાં વસે છે, તેઓ નાશ પામે; માટે તેમની સાથે વિશેષે કરીને કોમળ ઉપાય કામે લગાડવા. ૩૬ હે યુધિષ્ઠિર ! ગોવાળ જાતિનું વારંવાર સાંત્વન કરવું, રક્ષણ કરવું, તેઓને ઇચ્છિત પદાર્થ કે, ધનાદિ આપવું, તેઓની સ્થિતિ, દેશમાં રહે તેમ કરવું. ૩૭ તથા તેઓને અન્નાદિ આપીને રાજી કરવા. હે ભારત ! ગોવાળ જાતિને વિષે સારા ફળની નિરંતર યોજના કરવી. અર્થાત તેમને સારૂં ફળ આપવું તેઓ દેશને, વ્યવહારને અને ખેતીને સમર્થ કરે છે, માટે ગોવાળ જાતિ ઉપર ઘણો ઓછો અને કોમળ કર નાંખવો. ૩૮,૩૯ હે યુધિષ્ઠિર ! સર્વ સ્થાનમાં પશુ પાળનારી ગોવાળ જાતિમાં કુશળપણે નિર્વાહ કરવો સુલભ છે, માટે એના સરખું બીજું કાંઇ ઉત્તમ નથી." ૪૦

सर्वत्र क्षेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु ।
न ह्यतः सदृशं किंचिद्वरमस्ति युधिष्ठिर ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

અધ્યાય ૮૮ મો-રાજાએ પ્રજા પાસેથી કર લેવાનો પ્રકાર.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा राजा समर्थोपि कोशार्थी स्यान्महामते ।
कथं प्रवर्त्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,-" હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! હે પિતામહ ! જ્યારે રાજા સમર્થ છતાં પણ તેને ખજાનાની જરૂર હોય, ત્યારે તેણે કેમ વર્તવું તે મને કહો." ૧ ભીષ્મ કહે છે,-" જેવો દેશ જેવો કાળ, જેવી બુદ્ધિ અને જેવું બળ હોય તે પ્રમાણે રાજાએ, માત્ર ધર્મનો સ્વીકાર કરીને અને પ્રજાના હિતમાં પ્રીતિ રાખી પાલન કરવું. ૨ જે રીતે કર-

વાથી પ્રજાનું તથા પોતાનું પણ હિત થાય, તે રીતે રાજાએ, સર્વ કર્મ પોતાના દેશમાં પ્રવર્ત્તાવવાં. ૩ જેમ ભ્રમરો, પુષ્પમાંથી મધુ ગ્રહણ કરે છે, તેમ મૂળ પદાર્થને હાનિ ન કરતાં રાજાએ સાર માત્રના ગ્રહણ કરનારા થઇને દેશમાંથી ધન ગ્રહણ કરવું. જેમ ગાયનો દોહોનારો, વાછરડાનું પોષણ થવા જેટલું દૂધ આંચળમાં રહેવા દે છે, પણ આંચળમાં દૂધ ભરેલું છે, એવી સમજથી આંચળનેજ કચરીને, નીચોવી લેતો નથી તેમ, રાજાએ પણ પ્રજાના પોષણ માટે રહેવા દઇ દેશમાંથી ધન ગ્રહણ કરવું. પણ પ્રજાને પીડા કરવી નહિ.૪ રાજાએ જળોના જેવો ગુણ રાખવો; એટલે જળો, જેમ કોમળ દંશવડે રૂધિર ચૂશી લે છે, તેમ રાજાએ, પણ કોમળ ઉપાયોથી દેશમાંથી દ્રવ્ય હરણ કરવું. જેમ વાઘણ, પોતાનાં બચ્ચાંને મ્હોંમાં ઘાલીને એક જગ્યોથી બીજી જગ્યોએ લઈ જાય છે, પણ દાંત બેસવા દેતી નથી, તેમ રાજાએ, પણ માત્ર ધન ગ્રહણ કરવા રૂપ કાર્ય સાધતાં પ્રજાને પીડા થવા દેવી નહિ. ૫ જેમ તીક્ષ્ણ ચાંચવાળો ઉંદર, નિદ્રાવશ થયેલા માણસના પગના તળિયાનું માંસ કોમળ ઉપાયથી ખાય છે; તે વખતે તેની થોડીક વેદના થવાથી તે, માત્ર પગને હલાવે છે, પણ જાગીને ઉંદરનું નિવારણ કરતો નથી, તેમ રાજાએ, પણ કોમળ ઉપાયવડે દેશમાંથી દ્રવ્ય મેળવવું. ૬ પ્રથમ થોડા થોડા કર લેવા; પછી પ્રતિ વર્ષે તેમાં કાંઇ કાંઈ માલૂમ પડે નહિ તેવો વધારો કરતા જવું; વળી પુનઃ કાંઈ વધારો કરવો; એ રીતે અનુક્રમે કરમાં વધારો કરતા જવું, અને એ રીતે દેશની ઉપજમાં વૃદ્ધિ કરવી.૭ જેમ વાછરડાને નાથ ઘાલીને ધીમે ધીમે વધારે ભાર ખેંચવાને યોગ્ય કરવામાં આવે છે, તેમજ કોમળ ઉપાયથી પ્રયત્ને કરીને ધીમે ધીમે પ્રજાને પણ કરરૂપી નાથ ઘાલવી; પણ એકદમ ઘણો બોજો ખેંચાવવો નહિ.૮ જો વાછરડાઓને એકદમ નાથ ઘાલીને તરતજ ગાડે જોડવામાં આવે, તો તે વશમાં રહેતા નથી. માટે ઘટિત પ્રકારથીજ તેઓને ભાર ખેંચવાને યોગ્ય કરવા જોઇએ. તે પ્રમાણે, તું એકદમ પ્રજા ઉપર કરનો બોજો અત્યંત નાંખીશ તો, સહન કરશે નહિ અને નવા નાથેલા આખલાની પેઠે તોફાન કરશે; માટે ધીમે ધીમે પ્રયત્ને કરીને ત્હારે, તેમની પાસેથી ઘટતી રીતે દ્રવ્ય મેળવવું. ૯ રાજાએ પુરૂષો પ્રત્યે જે જે સમારંભ કરવો ઘટે છે, તે તે મહા કઠિન છે; માટે મુખ્ય મુખ્ય પુરૂષોનું સાંત્વન કરીને બીજા મનુષ્યો પાસેથી દ્રવ્ય મેળવવું. તે મુખ્ય પુરૂષદ્વારા, બીજા પુરૂષો કે, જેમની પાસેથી રાજાને દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા છે, તેમનો પરસ્પર ભેદ કરીને અને તેમને સાંત્વનયુક્ત ઉપાયથી સમજાવીને વિના પ્રયાસે પોતાની મરજીમાં આવે તેટલું ધન રાજા પ્રાપ્ત કરી શકશે. ૧૦,૧૧ રાજાએ, કર નાખતાં પણ દેશ કાળનો વિચાર કરવો. કેમ કે જ્યાં ઘટે નહિ ત્યાં અને જે સમયે કર નાખવો યોગ્ય ન હોય તે સમયે, પ્રજા ઉપર કર નાખવો નહિ; પણ ક્રમે કરીને સમય પ્રમાણે અને વિધિ પ્રમાણે સાંત્વનયુક્ત ઉપાયથી કર નાખવો. ૧૨ એ રીતે ધન ગ્રહણ કરવાના ઉપાય હું કહું છું, તેમાં કોઈ પ્રકારનું કપટ કરવાનું કહેવાનો મ્હારો ઇરાદો નથી; પણ ઘટિત ઉપાય કામે લગાડવા, એમજ કહેવાનો મ્હારો અભિપ્રાય છે. કેમ કે ઘટિત ઉપાય કામે લગાડ્યા વિના, જેમ ઘોડાને લગામ આપતાં તે (ઘોડો) ખીજવાય છે, તેમ પ્રજાને માટે પણ જાણવું. ૧૩ મદ્યશાળા (દારૂનાં પીઠાં), વેશ્યાઓ, દૂતીઓ, ધર્મહિંસક (દુરાચારીઓ), ઠગ (જુગારીઓ,) અને એવાજ જે બીજા હોય, તે સર્વનું રાજાએ નિયમન કરવું, કેમ કે, એ સર્વ, દેશને હાનિ કરનારા છે. એવા લોકો, દેશમાં રહેવાથી

દેશની સારી પ્રજાને પણ હરકત કરે છે. ૧૪,૧૫ કોઇ મનુષ્યે આપત્તિમાં આવ્યા સિવાય બીજા પાસે કાંઇ પણ માગવું નહિ; એવી પ્રાણીમાત્રની વ્યવસ્થા મનુએ પૂર્વકાળથી કરેલી છે. ૧૬ જો મનુષ્યો, ધંધો–રોજગાર કરે નહિ તો, સર્વ કોઈ બીજાએ કરેલી મેહેનત ઉપર પોતાની જીવિકા ચલાવે અને એમ થવાથી આ સર્વ લોકોનો નાશ થાય, એમાં સંશય નથી.૧૭ એવા સર્વ લોકોનો કબજો કરવાને રાજા, સમર્થ છે, માટે જે રાજા, તેઓનો કબજો કરતો નથી, તે તેમના પાપનો ચતુર્થાંશ ભોગવે છે, એમ વેદમાં કહેલું છે. ૧૮ હે રાજન્ ! જેમ પ્રજાએ, કરેલા પુણ્યના ફળનો વિભાગ રાજાને મળે છે, તેમ તેમણે, કરેલા પાપના ફળનો વિભાગ પણ રાજાને મળે છે. ૧૯ માટે જેઓ પાપી હોય તેમને રાજાએ, નિરંતર શિક્ષા કરવી. જે રાજા, તેવા પાપીઓને શિક્ષા કરી તેમનો કબજો કરતો નથી, તે રાજાએ જાતેજ પાપ કર્યું, એમ જાણવું. કેમ કે, જેમ પ્રજાએ કરેલા ધર્મનો ચોથો ભાગ રાજાને મળે છે. (તેમ પ્રજાએ કરેલા અધર્મનો પણ ચોથો ભાગ રાજાને મળે છે.) ૨૦ એ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલાં મદ્યશાળા આદિ સ્થાનનો નિગ્રહ કરવાથી રાજાને ધર્મનું ફળ મળે છે કેમ કે, જેઓ મદ્યાદિકના પ્રસંગમાં પડે છે, તેમના અભ્યુદયનો નાશ થાય છે, જે પુરૂષ કામલંપટ બન્યો, તે કયું અકાર્ય નહિ કરે વારૂ ? ૨૧ મદ્ય, માંસ, પારકું ધન, પરસ્ત્રી, પારકી બીજી કાંઇ મિલકત, એ વગેરે પદાર્થોમાં જેનું મન પ્રીતિથી બંધાયું તે તેનું ગ્રહણ કરે છે અને તેવાં તેવાં શાસ્ત્ર પણ બનાવીને પ્રવર્ત્તાવે છે. ૨૨ જે માણસને દાન લેવાનો અધિકાર નથી, તેવો કોઇ માણસ આપત્તિ પડવાના કારણથી યાચના કરતો હોય, તો ધર્મ વિચારીને તેને આપવું, પણ ન આપવાથી આપણી નિંદા થશે, એવા ભયથી આપવું નહિ. ૨૩ હે યુધિષ્ઠિર ! ત્હારા રાજ્યમાં ભીખારીઓ ન હોશો ! અને લૂંટારા, ચોર પણ ન હોશો ! જેઓ સંકટમાં પડ્યા સિવાય શઠપણાવડે યાચના કરે છે, તેઓને આપનારા પુરૂષો, પ્રાણીઓની અભ્યુન્નતિ કરનારા નથી, એમ ત્હારે જાણવું. ૨૪ જે પુરૂષો પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે છે અને પ્રજાની આબાદી કરે છે, તેઓ ત્હારા દેશમાં વૃદ્ધિ પામો ! પણ જેઓ પ્રાણીઓની અભ્યુન્નતિ કરનારા નથી તેવા પુરૂષો વૃદ્ધિ પામશો નહિ.૨૫ હે મહારાજ ! જે અધિકારીઓ, પ્રજા પાસેથી લેવાને ઠરાવેલી રકમ કરતાં અધિક રકમ લે છે અથવા અધિક રકમ લેવાની પરવાનગી આપે છે, તેઓનો દંડ કરવો તથા એવા અધિક લેનારા પાસેથી ઠરાવેલા કરની રકમ લેવરાવનારા અધિકારી ત્હારે ઠરાવવા. ૨૬ ખેતી, પશુપાલન, વેપાર અને એવાંજ બીજાં કામ ઘણા પુરૂષો પાસે જૂદાં જૂદાં કરાવવાં. કેમ કે, તેમ નહિ કરવાથી તે કર્મનો નાશ થાય છે. જો એકજ માણસ ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર, એ સર્વ કર્મ કરવા માંડે તો તેને ચોરથી, લૂંટારાથી કે, રાજપુરૂષોથી કાંઇ ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે રાજાની નિંદા કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે.૨૭,૨૮ ત્હારા રાજ્યમાં જેઓ ધનવાન હોય, તેઓનો નિરંતર અન્ન, પાન અને વસ્ત્રાદિથી સત્કાર કરવો અને તેઓને કહેવું કે, “ અમ્હારી સાથે તમે પણ પ્રજા ઉપર ઉપકાર કરો.” ૨૯ હે ભારત ! ધનવાન પુરૂષો, રાજાનું મોટું અંગ છે તથા ધનવાન પુરૂષો સર્વ પ્રાણીઓનું સર્વોત્તમ શિખર છે, એમાં સંશય નથી. ૩૦ “ જ્ઞાની શૂરો, ધનવાન, સ્વામી, ધાર્મિક, તપસ્વી, સત્યવાદી અને બુદ્ધિમાન એટલા પુરૂષો બીજાનું રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન છે.”૩૧ માટે હે રાજન્ ! તું સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રીતિવાળો થા ! અને સત્ય, નિષ્કપટ ભાવ,

અક્રોધ અને આશ્રિત ઉપર દયા, એ ગુણોનું પાલન કર.” ૩૨ “હે રાજન્! એ રીતે સત્ય અને નિષ્કપટ ભાવ રાખવાથી તથા મિત્ર, કોશ અને બળયુક્ત થવાથી દંડ, કોશ, મિત્ર અને પૃથ્વી તને પ્રાપ્ત થશે.” ૩૩

एवं दंडं च कोशं च मित्रं भूमिं च लप्स्यसि ।
सत्यार्जवपरो राजन् मित्रकोशबलान्वितः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

અધ્યાય ૮૯ મો—રાજનીતિ વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ वनस्पतीन् भक्ष्यफलान् न छिंद्युर्विषये तव ।
ब्राह्मणानां मूलफलं धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ—હે રાજન્! ત્હારા દેશમાં જે વૃક્ષનાં ફળ ભક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે, તે વૃક્ષનું છેદન કરવા દેવું નહિ; કેમ કે, મૂળ અને ફળ ઉપર નિર્વાહ કરવો, એ બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે; એમ બુદ્ધિમાન ઋષિઓ કહે છે. ૧ બ્રાહ્મણ તેનો ઉપયોગ કરે, તે કરતાં વિશેષ હોય તો, બીજા લોકો પણ તે ખાઇ શકે; પણ બ્રાહ્મણની વૃત્તિને હરકત કરીને બીજા કોઇને તેનો ઉપયોગ કોઈ પણ પ્રકારે કરવા દેવો નહિ. ૨ હે રાજન્! જો ત્હારા દેશમાં કોઇ બ્રાહ્મણ પોતાની જીવિકા નહિ મળવાથી પોતાના જીવન અર્થે દેશ છોડીને જતો હોય તો ત્હારે તેને જવા દેવો નહિ પણ સ્ત્રીસહિત તેની જીવિકા બાંધી આપવી. તેમ છતાં જો, તે પાછો ન વળે તો તેને બ્રાહ્મણોની સભામધ્યે પૂછવું કે, “ત્હારે શું જોઇએ છીએ? તું જે કહે તેની મર્યાદા આ લોક કરી આપશે.” અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, વૃત્તિ ન હોવાથી દેશનો ત્યાગ કરતો હોય તો, તેને વૃત્તિ કરી આપવી. પણ રાજરથાદિક ન મળવાથી દેશનો ત્યાગ કરતો હોય તો, તે પણ તેને આપવું જોઇએ, એમ કાંઇ નથી. જો તે બ્રાહ્મણ એમ કહે કેઃ “જો તમે મને આજ સુધીમાં જીવિકા આપી હોત તો હું નિશ્ચય પાછો વળત. પણ તમે તો હું જ્યારે દેશ તજવા તૈયાર થયો, ત્યારે જીવિકા બાંધી આપવા તૈયાર થયા છો!” તો તેને કહેવું કેઃ “જે વાત બની ગઇ તે ભૂલી જવી જોઇએ છે, અર્થાત્ તે વાતની ક્ષમા કરવી.” હે કૌંતેય! એ સનાતન ધર્મ છે. ૩,૫ જો બ્રાહ્મણ, પરમ ભોગની ઇચ્છાથી દેશ તજતો હોય તો, તેને ભોગ પણ આપીને દેશમાં રાખવો અને જીવિકા ન હોવાથી દેશ છોડતો હોય તો જીવિકા પણ આપવી, એમ લોકો કહે છે, તેમાંથી છેલ્લી વાત તો ઠીક છે, પણ પેહેલી વાત ઉપર મને શ્રદ્ધા આવતી નથી. ૬ ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર, એ લોકોની જીવકાનો હેતુ છે; અને ત્રણ વેદ લોકોને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર છે. ૭ વિદ્યા જ્યારે પડતી દશામાં આવે છે, ત્યારે જેઓ તેથી વિરૂદ્ધ ચાલનારા ચોર લોકો હોય છે, તેઓનો વધ કરવાને અર્થે બ્રહ્માએ, ક્ષત્રિયોને સરજ્યા છે. ૮ હે રાજન્! હે કુરૂકુળને આનંદ આપનાર યુધિષ્ઠિર! શત્રુઓને જીત! પ્રજાનું રક્ષણ કર! યજ્ઞો કરીને દેવતાઓનું પુજન કર! અને સંગ્રામમાં વીર થઇને યુદ્ધ કર. ૯ જે રાજા, રક્ષણ કરવા

યોગ્ય પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે તેને સર્વ રાજાઓમાં ઉત્તમ રાજા જાણવો; પણ જે રાજાઓ તેઓનું રક્ષણ કરતા નથી તેઓની (આ પૃથ્વીમાં) કાંઇ જરૂર નથી. ૧૦ હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાએ, સર્વ લોકથી નિરંતર માહિતી મેળવતા રહેવું કે, મનુષ્યો ઉપર મનુષ્ય શા માટે સરદારી ભોગવે ? ૧૧ પોતાના મનુષ્યોથી બીજા લોકોનું રક્ષણ કરવું અને બીજા લોકોથી અથવા શત્રુઓથી પોતાના મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવું; વળી પ્રજાના બીજા લોકોનું શત્રુઓ થકી અને પોતાના મનુષ્યોનું પોતાના બીજા મનુષ્યોથી સર્વદા રક્ષણ કરવું. ૧૨ વળી હે રાજન્ ! એ સર્વેથી ત્હારે, પોતાનું રક્ષણ કરીને પછી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવું. કેમ કે, વિદ્વાન પુરૂષોએ સર્વનું મૂળ આત્મા કહેલો છે. ૧૩ મ્હારૂં છિદ્ર શું છે ? મને કયા વ્યસનની આસક્તિ થઈ છે ? મેં કયું કર્મ સંપાદન કર્યું નથી કે, પૂર્ણપણે સિદ્ધ કર્યું નથી ? અને મને કયા સ્થળમાંથી દૂષણ લાગશે ? એ વાતોનું નિરંતર ચિંતન કરવું.૧૪ વળી મ્હારાં કરેલાં કામ જતે દહાડે વખણાય છે કે, કેમ ? તે જાણવાને માટે છુપા ચારાઓને પૃથ્વીમાં ફરવાને મોકલવા. કેમ કે, તેઓ ફરીને ખબર મેળવે કે, લોકો રાજાનાં કૃત્ય વખાણે છે કે, નહિ ? દેશમાં રાજાનું આચરણ લોકોને પસંદ પડે છે કે, નહિ ? રાજાની કીર્તિ દેશમાં સારી છે કે, કેમ ? ૧૫,૧૬ હે યુધિષ્ઠિર ! ધર્મને જાણનારા, ધૃતિવાળા, અને સગ્રામમાં પલાયન નહિ કરનારા વીરપુરૂષો કે, જેઓ ત્હારા રાજ્યમાં પોતાનું જીવન કરતા નહિ હોય અથવા જેઓ, ત્હારા આશ્રયથી જીવતા હોય, અથવા ત્હારા સર્વ પ્રધાનો અને બીજા મધ્યસ્થ લોકો પૈકી જેઓ, તને નિંદતા હોય કે, વખાણતા હોય તે સર્વ ત્હારા પ્રત્યે સારી રીતે આચરણ કરે, એમ તું કરજે. ૧૭,૧૮ હે ભારત ! હે તાત ! મિત્ર, શત્રુ અને મધ્યસ્થ વગેરે સર્વ કોઇને અત્યંત પસંદ પડવું અશકય છે. ૧૯ યુધિષ્ઠિર કહે છે,—" હે પિતામહ ! મનુષ્યોમાં જેઓનાં બાહુબળ સમાન છે, અને ગુણ પણ સમાન છે, તેમાંથી એકાદ, સર્વના કરતાં અધિક શી રીતે થઈ શકે ? અને સર્વેના ઉપર શી રીતે અધિકાર ભોગવી શકે ? " ૨૦ ભીષ્મ કહે છે,—" જંગમ પ્રાણીઓ સ્થાવર પ્રાણીઓને ખાય છે, દાઢોવાળા દાઢો વિનાનાને ખાય છે, દાઢમાં જેમને ઝેર છે એવા સર્પ, જેમ સર્પને ખાય છે, તેમ તેઓ, એક બીજાને ખાઈ જાય છે. " હે યુધિષ્ઠિર ! એ શત્રુઓ થકી ત્હારે સદા સાવધાન રહેવું. કેમ કે, અસાવધાની રાખવાથી તેઓ, ગીધની પેઠે તૂટી પડે છે. ૨૨ " વારૂ, ત્હારા દેશમાં વેપારીઓ, કરથી પીડાઇને ઉદ્વેગ તો નથી પામતા ? વારૂ. તેઓને ઘણું આપીને થોડું લેવું પડે તથા તેઓ. વનવગડામાં પડી રહીને તેનું ફળ ન પામે, એમ તો નથી થતું ? ૨૩ વારૂ, ખેડૂતો, અત્યંત પીડા પામીને ત્હારો દેશ છોડીને જતા તો નથી રહેતા ? કેમ કે, જેઓ રાજ્યની ધુંસરી વહન કરે છે, તેમ બીજાઓનું પણ ભરણ પોષણ કરે છે.૨૪ તેઓના આપવાથી દેવ, પિતૃઓ, મનુષ્ય, સર્પ, રાક્ષસો, પક્ષીઓ અને પશુઓ જીવે છે. ૨૫ હે ભારત ! મેં, તને એ પ્રમાણે ત્હારા દેશની વૃત્તિ, તથા રાજાઓનું રક્ષણ કહ્યું. હે પાંડવ ! એજ અર્થનો આશ્રય કરીને પુનઃ પણ તને કહીશ." ૨૬

एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राज्ञां गुप्तिश्च भारत ।
एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पांडव ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि राष्ट्रगुप्तौ गुर्जरभाषायां एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

અધ્યાય ૯૦ મો–અંગિરાપુત્ર ઉતથ્ય અને માંધાતા રાજાનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ यानंगिरा: क्षत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।
मांधात्रे यौवनाश्वाय प्रीतिमानभ्यभाषत ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે–"હે યુધિષ્ઠિર! બ્રહ્મને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અંગિરાના પુત્ર ઉતથ્યે, યૌવનાશ્વના પુત્ર માંધાતાને જે ક્ષત્રિયધર્મ પ્રસન્ન થઈને કહ્યા હતા, ૧ તે વેદ જાણનારાઓમાં ઉત્તમ ઉતથ્યે, જેવી એને ધર્મશિક્ષા કહી હતી તે સર્વ હું તને કહીશ. ૨ ઉતથ્ય કહે છે–"હે માંધાતા! રાજાની ઉત્પત્તિ ધર્મને અર્થે છે, પણ કામ–ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે નથી. રાજા લોકનો રક્ષણ કરનાર છે, એમ ત્હારે જાણવું. ૩ જો રાજા ધર્મનું આચરણ કરે છે તો, તેનામાં દેવપણું આવે છે; પણ જો તે, અધર્મ આચરે છે, તો નરકમાં પડે છે. ૪ સર્વ પ્રાણી–માત્રની સ્થિતિ ધર્મમાં છે અને તે ધર્મ રાજામાં રહે છે. જે રાજા ધર્મનું સારી રીતે પાલન કરે છે તે રાજાજ પૃથ્વીનો પતિ થવાને યોગ્ય છે. ૫ પરમ ધર્મસ્વરૂપ અને લક્ષ્મીવાન રાજા, ધર્મજ કહેવાય છે: પણ જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય છે અને પાપીઓને વારનાર કોઈ હોતો નથી, ત્યારે દેવતાઓની નિંદા થાય છે. ૬ પોતાના ધર્મમાં વર્તનાર પુરૂષોના અર્થની સિદ્ધિ થાય છે; અને તે મંગળરૂપ ધર્મનુંજ લોકો અનુવર્ત્તન કરે છે. ૭ જ્યારે પાપકર્મથી પાપી પુરૂષોનું નિવારણ થતું નથી, ત્યારે ધર્માચરણનો નાશ થાય છે, મોટો અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે; તથા તેથી રાત્રિ–દિવસ ભય દૃશ્યમાન થાય છે. ૮ જ્યારે પાપી પુરૂષોનું પાપથી નિવારણ થતું નથી, ત્યારે ધર્મવડે "આ મ્હારી મિલકત છે" એમ સત્પુરૂષો કહી શકતા નથી તથા દેશમાં (પ્રજામાં) વ્યવસ્થા રહેતી નથી. ૯ જ્યારે પાપીઓ બળવાન થાય છે, ત્યારે સ્ત્રી, પશુ, ખેતર, ઘર ઇત્યાદિ કોઇ પણ પદાર્થના ઉપર મનુષ્યોની સત્તા રહી શકતી નથી. ૧૦ જ્યારે પાપીઓનું નિવારણ થતું નથી ત્યારે અતિથિઓનો પૂજાવડે સત્કાર થતો નથી, દેવતાઓ પૂજન પામતા નથી અને પિતૃઓ સ્વધા પણ પામતા નથી. ૧૧ જ્યારે પાપીઓનું નિવારણ થતું નથી ત્યારે વ્રત આચરનારા બ્રાહ્મણો, વેદનું અધ્યયન કરી શકતા નથી કે, વિપ્રો યજ્ઞ કરી શકતા નથી. ૧૨ હે મહારાજ! જ્યારે પાપી પુરૂષનું નિવારણ થતું નથી, ત્યારે શસ્ત્રથી કાપેલા પ્રાણીઓની પેઠે, સર્વનાં મન વિહ્વળ થાય છે. ૧૩ પૂર્વે ઋષિઓએ, આ લોક તથા સ્વર્ગ લોક બન્નેને જોઇને રાજારૂપ એક મોટું સત્વ ઉત્પન્ન કરીને ધાર્યું કે, આ ધર્મ થશે. એ ધર્મ જેનામાં શોભે છે તેને 'રાજા' કહે છે; પણ જેનામાં તે ધર્મ લય પામી જાય છે તેને દેવતાઓ 'વૃષલ' (અધર્મી) જાણે છે. ૧૪,૧૫ ભગવાન્ ધર્મને '**वृष**' નામે કહે છે. જે પુરૂષ તેનો લય કરી નાંખે છે તેને 'વૃષલ' કહે છે; માટે ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી. ૧૬ જ્યારે ધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓ નિરંતર વૃદ્ધિ પામે છે; અને જ્યારે ધર્મની ક્ષીણતા થાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓની ક્ષીણતા થાય છે, માટે ધર્મનો લોપ કરવો નહિ. ૧૭ ધનને ઉત્પન્ન કરે છે માટે તે ધર્મ કહેવાય છે; હે રાજન્! અથવા જ્યાં સુધી પાપનો ક્ષય થાય ત્યાં સુધી નરકમાં પ્રાણીને ધારણ કરી રાખે છે, માટે તે ધર્મ કહેવાય છે, એ નિશ્ચય છે ૧૮ સ્વયંભૂ ભગવાને, પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિને માટે ધર્મ ઉત્પન્ન કર્યો છે, માટે પ્રજા ઉપર દયા કરવાના હેતુથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરવી. ૧૯ હે રાજાઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા

યુધિષ્ઠિર ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એટલા માટે ધર્મ સર્વથી ઉત્તમ છે; તેમ જે પ્રજાનું શાસન કરે છે તેનેજ " સત્કર્મકારી રાજા " કહેવો. ૨૦ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કામ અને ક્રોધનો અનાદર કરીને ધર્મનુંજ તું પાલન કર ! રાજાઓને ધર્મજ અત્યંત કલ્યાણકારી છે. ૨૧ હે માંધાતા ! ધર્મનું ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રાહ્મણો છે, માટે તેમનું નિરંતર પૂજન કરવું તથા ઈર્ષ્યા તજીને તેમના મનોરથ સંપૂર્ણ કરવા. ૨૨ બ્રાહ્મણોના મનોરથ ન પૂરવાથી રાજાને ભય ઉત્પન્ન થાય છે; તથા તેઓના મિત્રોની વૃદ્ધિ થતી નથી પરંતુ શત્રુઓની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૩ વિરોચનનો પુત્ર બલિ, બાળપણાથી આરંભીને નિરંતર બ્રાહ્મણોની ઇર્ષ્યા કરતો હતો, તેથી તેની પાસે રહેલી પ્રતાપવાળી લક્ષ્મી દૂર જતી રહી હતી. ૨૪ લક્ષ્મી બલિની પાસેથી નીકળીને ઇંદ્રની પાસે ગઇ અને જ્યારે તેણે, લક્ષ્મીને ઇંદ્રની પાસે જોઈ ત્યારે તે, પાછળથી પોતાના મનમાં બહુ પરિતાપ પામવા લાગ્યો. ૨૫ હે માંધાતા ! હે રાજન્ ! એ અસૂયાનું અને અભિમાનનું ફળ છે, માટે ત્હારે સમજવું જોઇએ કે, ત્હારી પ્રતાપવાળી લક્ષ્મી ત્હારો ત્યાગ કરે નહિ, ૨૬ હે રાજન્ ! અમે એમ સાંભળ્યું છે કે, લક્ષ્મીને અધર્મથી " ગર્વ " નામે એક પુત્ર થયેલો છે, તેણે ઘણા દેવ અને અસુરોનો ક્ષય કર્યો છે. ૨૭ હે ભારત ! તે ગર્વે ઘણા રાજર્ષિઓનો પણ ક્ષય કરેલો છે તેને જે જીતે તેજ રાજા થઇ શકે; પણ તેથી જે પરાજય પામે તે, દાસ થાય છે. ૨૮ હે માંધાતા ! એટલા માટે જો ત્હારી ઇચ્છા ચિરકાળ રાજ્યલક્ષ્મી ભોગવવાની હોય તો, ત્હારાથી જેમ ગર્વસહિત અધર્મનું સેવન બને નહિ તેમ વર્તજે ! ૨૯ મદ પામેલો, અત્યંત ઉન્મત્ત થયેલો, પાખંડ ધર્મથી વર્તનારો, અને વિશેષે કરીને ગાંડો થયેલો, તથા તેવાજ ઘણા જણનો સમુદાય મળેલો હોય, તેમના પરિચયથી તું દૂર રહેજે ! ૩૦ વળી કબજે કરેલો પ્રધાન, અને વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓ, પર્વત, વિષમ જગ્યો, હાથી, ઘોડા અને પેટે ચાલનાર સર્પ સરખા પ્રાણી, એ સર્વથી સર્વદા ત્હારે દૂર રહેવું; અને કદાચિત્ પ્રસંગ પડે તો રાત્રીએ તો તેમની સાથે ફરવું નહિજ. કૃપણપણું, અભિમાન, દંભ અને ક્રોધ, એટલાં વાનાંનો ત્યાગ કરવો. ૩૧,૩૨ હે રાજન્ ! જે સ્ત્રીને તું જાણતો ન હોય, જે સ્ત્રી કલીબા (પાવૈ) હોય, જે સ્ત્રી સ્વેચ્છાચારથી વર્તનારી હોય, જે સ્ત્રી પરકીયા હોય અને જે કન્યા હોય, તેવી સ્ત્રીઓની સાથે સંગ કરવો નહિ. ૩૩ જ્યારે રાજા, સાવધ ન રહેતાં પ્રમાદથી વર્તે છે, ત્યારે તેના કુળમાં વર્ણસંકરતા થવાથી પાપી રાક્ષસો પેદા થાય છે, વળી કેટલાક નપુંસક, ખોડીલા, મૂંગા ગાંડા અને એવાજ બીજા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે રાજાએ, વિશેષે કરીને પ્રજાના હિતને અર્થે વર્તવું. ૩૪,૩૫ જ્યારે ક્ષત્રિય, પ્રમત્ત થાય છે ત્યારે મોટો દોષ ઉપજે છે, તથા પ્રજાને વર્ણસંકર કરનારો અધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે. ૩૬ તેવે સમયે શીતકાળ ન હોય છતાં શીત (ટાઢ) પડે છે: શીતકાળમાં શીત પડતું નથી; વર્ષાકાળમાં વૃષ્ટિ થતી નથી કે, અતિવૃષ્ટિ થાય છે. વૃષ્ટિકાળ ન હોય છતાં, વૃષ્ટિ થાય છે; પ્રજાઓમાં વ્યાધિઓ પ્રસરે છે. ૩૭ ધૂમકેતુઓ અને ભયાનક ગ્રહો આકાશમાં નજરે પડે છે; તથા તેવાજ બીજા પણ રાજ્યનો નાશ કરનારા ઘણા ઉત્પાત દેખાવા માંડે છે. ૩૮ જે રાજા, પોતાનું રક્ષણ કરી શકતો નથી તે રાજા પ્રજાનું પણ રક્ષણ કરી શકતો નથી; પછી રાજાનો ક્ષય થવા માંડે છે અને તેની પાછળ રાજાનો પણ નાશ થાય છે. ૩૯ જે રાજાના રાજ્યમાં એક જણનું ધન બે જણ મળીને પડાવી લે છે; તથા તે બે જણનું ધન ઘણા જણ મળીને પડાવી લે છે અને

કુંવારી કન્યાઓની આબરૂ લૂંટાય છે, તે દૂષણ રાજાનુંજ કહેવાય છે. ૪૦ જ્યારે રાજા, ધર્મને તજીને પ્રમાદ રાખે છે, ત્યારે મનુષ્યોમાં "આ વસ્તુ મ્હારી છે" એવી વ્યવસ્થા રહેતી નથી." ૪૧

ममेदमिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठति ।
त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उतथ्यगीतासु गुर्जरभाषायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

અધ્યાય ૯૧ મો–ઉતથ્ય ગીતા.

उतथ्य उवाच ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।
संपद्यदैषा भवति सा बिभर्ति सुखं प्रजाः ॥ १ ॥

ઉતથ્ય કહે છે–"જ્યારે વરસાદ, સમય પ્રમાણે વરસે છે તથા રાજા, ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરનારો હોય છે ત્યારે સંપત્તિ પ્રજાને સુખ આપે છે, ૧ જે ધોબી, રંગેલા વસ્ત્રનો રંગ નાશ કર્યા સિવાય, તેનો મેલ માત્ર કાઢી શકે, એવી રીતે ધોઇ ન જાણતો હોય તો, તે ધોબી છતાં પણ નહિ જેવો છે અર્થાત્ નકામો છે. ૨ તેવીજ રીતે રત્નોને શુદ્ધ કરનાર પણ તેને બિગાડ્યા સિવાય, શુદ્ધ ન કરી શકે તો, તે પણ નહીં જેવો છે. એજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને ચોથો વર્ણ જે શૂદ્ર છે, તે પણ અનેક પ્રકારનાં કર્મ કરનારા છતાં પોતપોતાનાં કર્મ કરી ન જાણતા હોય તો, તે નહિ જેવા છે. ૩ શૂદ્રનું કર્મ દાસત્વ (સેવા) કરવાનું છે; વૈશ્યનું કર્મ ખેતી; ક્ષત્રિયનું કર્મ દંડનીતિ; અને બ્રાહ્મણનું કર્મ બ્રહ્મચર્ય, તપ, મંત્ર અને સત્ય છે. ૪ તેઓમાંથી જે ક્ષત્રિય, વસ્ત્રને શુદ્ધ કરવાની પેઠે, શીલ–આચરણમાં જે દોષ હોય તેનો નાશ કરી જાણે છે, તેનેજ પિતા જાણવો અને તેનેજ પ્રજાનો પતિ જાણવો. ૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગ, એ સર્વ રાજાની વર્તણુંકોનાં નામ છે; રાજાજ યુગ કહેવાય છે. ૬ જ્યારે રાજા, પ્રમાદી થાય છે ત્યારે ચારે વર્ણના ધર્મ, ચારે વેદ ચારે આશ્રમ, એ સર્વ કથળી જાય છે. ૭ જ્યારે રાજા, પ્રમાદી થાય છે ત્યારે ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ અને આહવનીય, એ ત્રણ અગ્નિઓ–ઋગ્, યજુર અને સામન્, એ ત્રણ વેદો અને દક્ષિણાઓસહિત યજ્ઞ, એ સર્વ પ્રમાદ પામે છે અર્થાત્ અવ્યવસ્થિત થાય છે. ૮ પ્રાણીમાત્રનો કર્તા પણ રાજા છે અને વિનાશ કરનારો પણ રાજાજ છે; જે રાજા, ધર્માત્મા હોય તે કર્ત્તા કહેવાય છે, અને અધર્મી હોય તે વિનાશ કરનારો કહેવાય છે. ૯ જ્યારે રાજા, પ્રમાદી થાય છે ત્યારે તેની સ્ત્રીઓ, પુત્રો, બાંધવો અને મિત્રો, સર્વે એકઠા મળીને શોક કરે છે. ૧૦ જ્યારે રાજા, અધર્મરૂપ થાય છે ત્યારે હાથી, ઘોડા, ગાયો, ઉંટ, ખચ્ચર અને ગધેડાં વગેરે સર્વ પ્રાણીઓ શિથિલ થઇ જાય છે. ૧૧ હે માંધાતા! જગતના સરજનારે, દુર્બળને માટે રાજારૂપ બળ ઉત્પન્ન કર્યું છે; જેનામાં સર્વ કાંઇ રહેલું છે એવું મહદ્‌ભૂત નિર્બળ છે, માટે તેનું પાલન કરવાથી મોટું પુણ્ય થાય છે અને તેનું પાલન નહિ કરવાથી મોટું પાપ થાય છે. ૧૨ હે રાજન્! જે

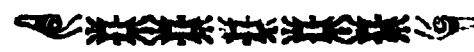
પુરૂષો, દુર્બળ પ્રાણીઓને અન્નાદિ આપે છે તથા તેઓ અન્નાદિ પામીને તેની સેવા કરે છે, તે સર્વે, રાજા જ્યારે અધર્મમાં સ્થિતિવાળો થાય છે, ત્યારે શોક કરે છે. ૧૩ દુર્બળનું, મુનિનું અને સર્પનું નેત્ર (દૃષ્ટિ) સહન ન થાય એવું કઠોર છે; માટે તું દુર્બળને પીડા કરીશ નહિ. ૧૪ હે તાત ! તું અવમાન પામેલા દુર્બળને ઓળખીને તેનું સન્માન કરજે ! કેમ કે, તે દુર્બળનાં નેત્ર, બાંધવોસહિત ત્હારો નાશ કરે નહિ. ૧૫ દુર્બળ પુરૂષોએ, દગ્ધ કરેલાં કુળમાં કોઇ અંકુર પુનઃ ફૂટતો નથી; કેમ કે, દુર્બળનાં નેત્ર તેને મૂળસહિત બાળી નાખે છે, માટે તું ગરીબને પીડા કરીશ નહિ. ૧૬ હું બળવાનપણાથી નિર્બળપણાને ઉત્તમ માનું છું, કેમ કે, તે અતિશય બળવાન બળ છે; નિર્બળ પુરૂષોએ દહન કરેલા બળમાંથી પાછળ કાંઇ પણ બાકી રહેતું નથી. ૧૭ અપમાન પામેલો, હણાયલો કે, નિંદા પામેલો પુરૂષ, જ્યારે દેશમાં પોતાનું રક્ષણ કરે એવા કોઈ પુરૂષને પામતો નથી, ત્યારે તે રાજા દૈવકૃત દંડથી હણાય છે. ૧૮ હે તાત ! તું બળવાન થઇને દુર્બળ પુરૂષનો ઉપભોગ કરીશ નહિ; કેમ કે, રખેને તને દુર્બળનાં નેત્ર, અગ્નિ જેમ ઘરને બાળી મૂકે છે, તેમ બાળી નાખે નહિ ! ૧૯ મિથ્યા અભિશાપ મૂકવાથી રૂદન કરનારાં મનુષ્યનાં નેત્રોથી આંસુઓનાં જે બિંદુ પડે છે તે, મિથ્યા અભિશાપ મૂકનારના પુત્ર અને પશુઓનો ક્ષય કરે છે. ૨૦ પાપ કર્મ કર્યું હોય તેનું ફળ, ગાયની પેઠે, તરત ફળતું નથી; એટલે તેનું ફળ, તે કર્મ કરનારને નથી મળતું તો, તેના છોકરાઓને મળે છે, તેને નથી મળતું તો, તેના પૌત્રોને અને તેમને નહિ તો, પૌત્રોના પુત્રોને પણ મળે છે. ૨૧ જે દેશમાં હણાતો દુર્બળ મનુષ્ય, પોતાના રક્ષણ કરનારને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તે દેશમાં દૈવકૃત દારૂણદંડ પડે છે. ૨૨ જે દેશના લોકો એકઠા થઇને બ્રાહ્મણની પેઠે ભિક્ષા માગે છે, તેઓ રાજાને ભિક્ષુરૂપથી વારંવાર હણે છે. ૨૩ જે રાજાના દેશમાં રાજાના ઘણા લોકો અનીતિથી વર્તે છે, ત્યારે રાજાને મોટું પાપ લાગે છે. ૨૪ જો તે રાજસેવકો, કોઇ યુક્તિવડે દાન અને યાચના કરતા ગરીબ લોકોનું દ્રવ્ય કામબુદ્ધિથી કે, દ્રવ્ય મેળવવાની બુદ્ધિથી હરણ કરે છે તો તેનું રાજાને મોટું પાપ લાગે છે. ૨૫ જેમ એકાદ મોટું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે પ્રાણીઓ, તેના આશ્રયે આવીને રહે છે, જ્યારે તે વૃક્ષને કોઇ કાપી નાંખે છે અથવા બાળી નાંખે છે ત્યારે, તેના આશ્રયે રહેલા પ્રાણીઓ સ્થાન વિનાનાં થાય છે, તેમ જે દેશમાં રાજા અને પ્રજા ઉત્તમ ધર્મ આચરે છે, રૂડાં આચરણ કરે છે તથા રાજાના ગુણનું કથન કરે છે, તે દેશમાં તેઓ મોહથી અધર્મ આચરણ કરે છે ત્યારે, તેમનું સુકૃત નાશ પામે છે અને દુષ્કૃત પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬,૨૭ જે દેશમાં પાપીઓ, ઉઘાડે છોગે પાપ કર્મ કરે છે ત્યારે તે પાપીઓનું પાપ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે; પણ જ્યારે રાજા, તેવા અધર્મી પુરૂષોને શિક્ષા કરે છે, ત્યારે રાજાનું રાજ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૮ જે રાજા, પ્રધાનોનું યથા-યોગ્ય સન્માન કરીને તેમની યોજના, સલાહ—મસલત કરવામાં કે યુદ્ધમાં કરે છે તે રાજાનો દેશ વૃદ્ધિ પામે છે અને તે, સમગ્ર પૃથ્વીને ઘણા સમયપર્યંત ભોગવે છે. ૨૯ વળી કાંઇ પુણ્યવાળું કર્મ કે, રૂડે પ્રકારે કરેલું ભાષણ જોઇને રાજા તેનો સત્કાર કરે છે, ત્યારે તે રાજાને અતિ ઉત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦ રાજાનો ધર્મ એવો છે કે, તેણે વિભાગ કરીને એટલે બીજાઓને આપીને ભોજન કરવું, પ્રધાનોનું અપમાન કરવું નહિ તથા બળ-વાન અને ગર્વવાળા હોય, તેઓનો નાશ કરવો. ૩૧ જ્યારે મન, વાણી અને કર્મવડે

રાજા સર્વનું રક્ષણ કરે તથા પુત્રનો પણ અપરાધ જાણીને તેને શિક્ષા કર્યા વિના રહે નહિ, ત્યારે તે રાજા ધર્મયુક્ત કહેવાય. ૩૨ જ્યારે બળવાન રાજા, પુરૂષોને ભોજન આપીને પછી પોતે ભોજન કરે ત્યારે તેના પુરૂષો બળવાન થાય છે અને ત્યારેજ તેણે ધર્મ આચર્યો કહેવાય છે. ૩૩ જ્યારે રાજા દેશોનું રક્ષણ કરે છે, જ્યારે ચોર લોકોનો નાશ કરે છે, જ્યારે સંગ્રામમાં જીતે છે, ત્યારે રાજાનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૪ જ્યારે કોઇ પુરૂષ, વાણી વડે કે, કર્મવડે પાપ કરતો હોય અને તે પુરૂષ રાજાનો પ્રિય હોય, તોપણ રાજા, તેનો અપરાધ ક્ષમા કરે નહિ ત્યારે રાજાનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૫ જ્યારે રાજા શરણે આવેલા લોકોનું, પુત્રની પેઠે રક્ષણ કરે છે, તથા ધર્મની મર્યાદા તોડતો નથી, ત્યારે તે રાજાનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૬ જ્યારે રાજા કામ અને દ્વેષ, એ બન્ને દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરીને, શ્રદ્ધાયુક્ત થઇને અને પુષ્કળ દક્ષિણા આપીને યજ્ઞ કરી દેવતાઓનું પૂજન કરે છે, ત્યારે તે રાજાનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૭ જ્યારે રાજા દીન, અનાથ અને વૃદ્ધ મનુષ્યોનાં આંસુ લોહીને મનુષ્યોને હર્ષ પમાડે છે, ત્યારે તે રાજાઓનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૮ જ્યારે રાજા મિત્રોની વૃદ્ધિ કરે છે, શત્રુઓને કમી કરે છે તથા સાધુઓનું પૂજન કરે છે, ત્યારે તે રાજાનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૯ જ્યારે રાજા પ્રીતિવડે સત્યનું પાલન કરે છે, નિરંતર ધર્મ આચરે છે અને અતિથિ તથા સેવકોનો સત્કાર કરે છે, ત્યારે તે રાજાનો ધર્મ કહેવાય છે. ૪૦ જે રાજાના રાજ્યમાં નિગ્રહ અને અનુગ્રહ બન્ને સ્થિર થયેલાં હોય, ત્યારે તે રાજા આ લોકમાં અને પરલોકમાં ફળ પામે છે. ૪૧ હે માંધાતા ! રાજા, યમના સમાન છે; તે ધાર્મિક પુરૂષો ઉપર, પરમેશ્વરની પેઠે અનુગ્રહ કરનારો છે. એ માટે સર્વ પુરૂષોની ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખવાથી તે ઐશ્વર્ય પામે છે અને નિયમમાં ન રાખવાથી પતન પામે છે. ૪૨ જ્યારે રાજા ઋત્વિજ, પુરોહિત અને આચાર્ય, એઓનો સત્કાર કરીને તથા અપમાન ન કરીને સારી રીતે તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે, ત્યારે રાજાનો ધર્મ કહેવાય છે. ૪૩ જે પ્રમાણે યમ, સર્વ પ્રાણીઓને સમાન ભાવથી નિયમમાં રાખે છે તે પ્રમાણે રાજાએ, પણ યમનું અનુકરણ કરીને વિધિ પ્રમાણે પ્રજાને નિયમમાં રાખવી. ૪૪ સર્વ પ્રકારે રાજાને ઇંદ્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે. હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! તે જે વસ્તુને ‘ધર્મ’ એવી રીતે જુએ છે, તેજ ધર્મ કહેવાય છે. ૪૫ ત્હારે, પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને ક્ષમા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને મતિ, એ ગુણોનો અભ્યાસ કરવો. કેમ કે, સર્વ પ્રાણીઓને સારી કે, માઠી જિજ્ઞાસા નિરંતર હોય છેજ. ૪૬ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સર્વદા કૃપા કરવી, દાન આપવું અને મધુર વચન બોલવું તથા નગરની અને દેશની પ્રજાને સુખ ઉપજે એવી રીતે તેઓનું રક્ષણ કરવું. ૪૭ જે રાજામાં દક્ષતા ગુણ હોય નહિ તે રાજા, પ્રજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકતો નથી; હે તાત ! રાજ્ય, એ કોઇ મહા દુષ્કર અને મોટો ભાર છે. ૪૮ માટે જે રાજા દંડનીતિને જાણનાર, બુદ્ધિમાન અને શૂરો હોય તે, રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકે છે; પણ જે દંડનીતિને જાણતો નથી, જે નામરદ છે, તથા જે બુદ્ધિવિનાનો છે, તેનાથી રાજ્યનું રક્ષણ થવું અશકય છે. ૪૯ સારા કુળમાં જન્મેલા, પ્રધાનના પદને યોગ્ય, દક્ષ, પ્રીતિવાળા અને બહુશ્રુત પ્રધાનોને સાથે રાખીને, તપસ્વીઓના આશ્રમમાં રહેનારા પુરૂષોની પણ બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવી. ૫૦ એ રીતે કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓનો પરમ ધર્મ શો છે ? તે તું જાણીશ; અને સ્વદેશમાં તથા પરદેશમાં ત્હારો ધર્મ નાશ પામશે નહિ. ૫૧ અર્થમાંથી

કે, કામમાંથી પણ પરિણામે ધર્મ પ્રકટ થાય છે અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ ધર્માત્મા પુરૂષ, સુખ પામે છે. પર જો તું મનુષ્યોનો સત્કાર કરીશ તો, ત્હારે માટે મનુષ્યો પોતાના પુત્રોને અને સ્ત્રીઓને પણ છોડી દેશે. મનુષ્યોને વશ કરવાનો ઉપાય એજ છે કે, તેમને આપવું અને તેમની સાથે મધુર વચનથી વાત કરવી. ૫૩ હે માંધાતા! અપ્રમાદ અને પવિત્રતા, એ બે રાજાને અત્યંત ઐશ્વર્ય આપનારાં છે, માટે તું, એ બે બાબતમાં નિરંતર ગાફલ થઇશ નહિ. ૫૪ રાજાએ, સદાય સાવધ રહેવું તથા પોતાનાં અને પારકાં છિદ્ર જોયા કરવાં; બીજો કોઇ પોતાનું છિદ્ર જાણી જાય નહિ, એમ વર્તીને તેણે, સામાનું છિદ્ર જોઇને તેમાં પ્રવેશ કરવો. ૫૫ એવીજ વર્તણુંક ઇંદ્ર, યમ, વરૂણ અને સર્વ રાજર્ષિઓની છે, માટે તું પણ એજ રીતે ચાલ. હે ભરતર્ષભ! હે મહારાજ! રાજર્ષિઓએ સેવેલું એજ આચરણ, ત્હારે પણ રાખવું અને નિરંતર દિવ્ય માર્ગને અનુસરીને ચાલ. ૫૬ જે રાજા ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરે છે, તેની આ લોકમાં અને પરલોકમાં મોટા સામર્થ્યવાળા દેવ, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને ગંધર્વો પણ પ્રશંસા કરે છે." ૫૭ ભીષ્મ કહે છેઃ–હે ભારત! ઉતથ્ય મુનિએ કહેલાં વચન સાંભળીને, માંધાતાએ, શંકાનો ત્યાગ કરીને તે પ્રમાણે આચરણ કર્યું અને તેથી તેને આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. ૫૮ હે રાજન્! તું પણ માંધાતાની પેઠે, સારી રીતે ધર્મનું આચરણ કરીને પૃથ્વીનું પાલન કર! તેથી સ્વર્ગમાં ઉત્તમ સ્થાન પામીશ." ૫૯

भवानपि तथा सम्यग्मांधातेव महीपते ।
धर्मं कृत्वा महीं रक्ष स्वर्गे स्थानमवाप्स्यसि ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उतथ्यगीता नाम गुर्जरभाषायां एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

અધ્યાય ૯૨ મો–વામદેવ અને વસુમનાનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मे स्थातुमिच्छन् राजा वर्तेत धार्मिकः ।
पृच्छामि त्वां कुरुश्रेष्ठ ! तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,–"ધર્મમાં સ્થિતિ કરવાને ઇચ્છનારા ધાર્મિક રાજાએ, શી રીતે વર્તવું? હે પિતામહ! એ હું તમને પૂછું છું, માટે મને કહો?" ૧ ભીષ્મ કહે છે,–"આ વિષે પણ અર્થતત્વને જાણનારા બુદ્ધિમાન વામદેવે, કહેલા ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ વસુમના નામે જ્ઞાનવાળો ધૃતિવાળો અને પવિત્ર રાજા હતો; તેણે, તપસ્વી મહર્ષિ વામદેવને પૂછ્યું કે "હે ભગવન્! જે આચરણથી આ લોકમાં સ્થિતિ કરવા છતાં પણ મ્હારા ધર્મમાં દોષ આવે નહિ, એવી રીતે ધર્મ અને અર્થસહિત વચનોવડે મને શિક્ષા આપો." ૩,૪ એ સાંભળીને તપ કરનારાઓમાં ઉત્તમ તેજસ્વી વામદેવે, નહુષના પુત્ર યયાતિના સમાન, સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર સુખપૂર્વક બેઠેલા તે રાજાને કહ્યું. ૫ વામદેવ કહે છેઃ—"તું ધર્મનુંજ અનુવર્તન કર. ધર્મથી બીજું કાંઈ ઉત્તમ નથી. ધર્મમાં સ્થિતિવાળા રાજાઓ, આ સઘળી પૃથ્વીને જીતે છે. ૬ જે રાજા, દ્રવ્યની સિદ્ધિ કરતાં ધર્મને

ઉત્તમ માને છે, અને તેથી ધર્મની વૃદ્ધિ થવાની બુદ્ધિ કરે છે, તે ધર્મવડે શોભે છે. ૭ જે રાજા, અધર્મ આચરવાની બુદ્ધિથી બળાત્કારે આચરણ કરે છે તેનો ધર્મ જલદીથી નાશ પામે છે અને તેને ધર્મ તથા અર્થનું ફળ મળતું નથી. ૮ જે રાજાનો પ્રધાન દુર્જન અને પાપી હોય, તેવા રાજાનો લોકોએ (પ્રજાએ) વધ કરવો યોગ્ય છે, કેમ કે, ધર્મનો નાશ કરનારો છે તથા તે પોતાનાજ પાપવડે પોતાના કુટુંબ પરિવારસુદ્ધાં જલદીથી દુર્દશા પામે છે. ૯ જે રાજા, અર્થ સિદ્ધ કરતો નથી, મરજીમાં આવે તેમ ચાલે છે અને પોતાના મુખથી પોતાની પ્રશંસા કરે છે, તેને આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, તોપણ તે સત્વર નાશ પામે છે.૧૦ જે રાજા કલ્યાણકારી કર્મનું ગ્રહણ કરે છે, બીજાની ઇર્ષ્યા કરતો નથી, અને જેણે ઇંદ્રિયો વશમાં રાખ્યા છે, એવો બુદ્ધિમાન રાજા, જેમ નદીઓથી સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામે છે તેમ, વૃદ્ધિ પામે છે.૧૧ રાજાએ ધર્મ, અર્થ, કામ, બુદ્ધિ અને મિત્ર, એ સર્વ પામીને પણ, " હું પૂર્ણ છું " એમ કોઇ કાળે માનવું નહિ, એ ધર્માદિમાંજ સર્વ લોકોની આજીવિકા રહેલી છે તથા એ ધર્માદિનું શ્રવણ કરવાથી યશ, કીર્ત્તિ, લક્ષ્મી. અને પ્રજા મળે છે. ૧૨,૧૩ એ પ્રમાણે જે પુરૂષ, ધર્મની અપેક્ષાવાળો હોય છે, તથા ધર્મ અને અર્થનું ચિન્તવન કરનારો હોય છે, તથા અર્થનો વિચાર કરીને ધર્મનું સેવન કરે છે, તે મોટા ફળને નિશ્ચય પામે છે. ૧૪ જે રાજા દાન કરતો નથી, કોઇના ઉપર અતિશય સ્નેહ રાખતો નથી, પોતાની પ્રજાને નિરંતર દંડવડેજ વશ વર્તાવે છે, તથા વગર વિચાર્યા કામ કરવાને જેનો સ્વભાવ છે, તેવો રાજા સત્વર નાશ પામે છે. ૧૫ જે મૂર્ખ રાજા, પોતાની બુદ્ધિવડે પાપ કરનારાઓને દેખતો નથી, તે આ લોકમાં અત્યંત અપકીર્ત્તિ પામે છે, અને મરણ પછી નરકને ભોગવે છે. ૧૬ જે રાજા, સર્વેનો સત્કાર કરે છે, દાન આપે છે, કોમળતા રાખે છે અને ધર્મના સ્વાધીનમાં રહે છે, તેનું દુઃખ જોઇને સર્વે મનુષ્યો, જાણે પોતાને દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હોય તેમ, તેના દુઃખનો નાશ કરે છે. ૧૭ જે રાજાને ધર્મમાં ચલાવનાર ગુરૂ નથી, અથવા જે બીજાઓને પૂછતો પણ નથી તથા જે દ્રવ્ય મેળવવામાં અત્યંત સ્વતંત્ર થઇને વર્તે છે, તે ઘણા કાળ સુધી સુખ ભોગવતો નથી. ૧૮ પણ જે ધર્મકૃત્યમાં ગુરૂને મુખ્ય માની, તેમને સલાહ પૂછે છે, હરકોઇ અર્થની પોતાની જાતે તજવીજ રાખે છે અને દ્રવ્યાદિ લાભમાં ધર્મને મુખ્ય માને છે, તે ઘણા કાળ સુધી સુખ ભોગવે છે. " ૧૯.

गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थानवेक्षिता ।
धर्मप्रधानो लाभेषु स चिरं सुखमश्नुते ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु गुर्जरभाषायां द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

અધ્યાય ૯૩ મો—વામદેવગીતા—રાજોપનિષદ્.

वामदेव उवाच ॥ यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवत्तरः ।
तां वृत्तिमुपजीवंति ये भवंति तदन्वयाः ॥

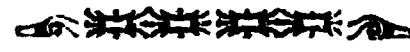
વામદેવ કહે છેઃ—" જ્યાં બળવાન રાજા, દુર્બળના ઉપર અધર્મ કરે છે ત્યાં જે લોકો, રાજાના સંબધમાં હોય છે તે પણ રાજાની પેઠેજ આચરણ કરે છે. ૧ પાપને પ્રવર્ત્તાવનારા પાપી રાજાને તેના સેવકો અનુસરે છે; તેના દેશમાં મનુષ્યો, વિનય છોડીને વર્તે છે અને તે દેશનો જલદી નાશ થાય છે, ૨ સ્વધર્મને આચરનારા રાજાના જે આચરણને જોઇને બીજા મનુષ્યો પણ તેવું આચરણ કરે છે, તેજ આચરણ જ્યારે અધર્મરૂપ થાય છે, ત્યારે તેના પોતાના મનુષ્યો પણ તે સહન કરી શકતા નથી. ૩ સાહસ પ્રકૃતિનો રાજા, કોઇ કૃત્યને મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને કરે છે, ત્યારે શાસ્ત્રની રીતિનો ત્યાગ કરી વર્તનારો તે રાજા જલદીથી નાશ પામે છે. ૪ જે ક્ષત્રિય જીતાએલા કે, નહિ જીતાયેલા અર્થાત્ શરણે આવેલા કે, નહિ આવેલા મનુષ્યોની વૃત્તિનું અનુવર્ત્તન કરતો નથી તે ક્ષત્રિય ધર્મથી દૂર થાય છે. ૫ જે પુરૂષ, પોતાના ઉપર પૂર્વે ઉપકાર કરનાર પણ પાછળથી દ્વેષ કરનાર રાજા જે સંગ્રામમાંથી કેદ કરીને દ્વેપબુદ્ધિથી તેનું સન્માન કરતો નથી, તે ક્ષત્રિય ધર્મથી હીન થાય છે. જે રાજા, શક્તિમાન હોય ત્યારે સુખ ભોગવે પણ આપત્તિ પડે ત્યારે આપત્તિને નિવારણ કરનાર ધંધો—રોજગાર પણ કરે, તે રાજા સર્વ પ્રાણીને પ્રિય થાય છે અને લક્ષ્મી તેનો ત્યાગ કરતી નથી. ૭ રાજાએ જેનું પ્રથમ અપ્રિય કર્યું હોય, તેનું પુનઃ પ્રિય પણ કરવું, કેમ કે, જે પ્રથમ અપ્રિય કરીને પાછળથી પ્રિય કરે છે, તે થોડાજ કાળમાં સર્વને પ્રીતિકર થાય છે. ૮ મિથ્યા વચનનો ત્યાગ કરવો; પ્રાર્થનાની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય બીજાનું ભલું કરવું અને કામથી ક્રોધથી કે, દ્વેષથી ધર્મને તજવો નહિ. ૯ કોઈ પ્રશ્ન કરે ત્યારે લાજ ન પામતાં, કઠોર પરંતુ ન્યાયસહિત ઉત્તર આપવો. ગંભીરતાને તજીને વાણી બોલવી નહિ; કોઇ કામમાં ઉતાવળ કરવી નહિ તથા કોઇનાપર ઇર્ષ્યા પણ કરવી નહિ, કેમ કે, એમ કરવાથી સર્વ કોઇને વશ કરી શકાય છે. ૧૧ રાજાએ, પ્રજાના હિતનું મનમાં સ્મરણ રાખીને, કોઈ પ્રીતિકર બનાવ બનવાથી અત્યંત ખુશી ન થવું, અપ્રિય બનાવ બનવાથી અતિ દિલગીર ન થવું અને દ્રવ્ય સંબંધી સંકટમાં મુઝાવું નહિ. ૧૧ જે રાજા, પોતાના ગુણોવડે પ્રજાનું પ્રિય કરે છે તે રાજાનાં સર્વ કર્મ સિદ્ધ થાય છે અને રાજ્યલક્ષ્મી, તેનો ત્યાગ કરતી નથી. ૧૨ રાજાના ઉપર પ્રીતિ રાખનારો જે સેવક હોય તે, રાજાથી વિરૂદ્ધ વર્તણુક કરનારા પુરૂષોથી દૂર રહેતો હોય અને રાજાને અનુકૂળ વર્તણુક કરનારાઓની સંગતિ રાખતો હોય, તેવા પુરૂષની ઉપર રાજાએ સાવધાન થઇને પ્રીતિ રાખવી,૧૩ જે, ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખતો હોય, રાજાને અનુકૂળ પડે તેમ આચરણ કરતો હોય, રાજાપર પ્રીતિ રાખનારો હોય અને શક્તિવાન હોય એવા પુરૂષને મોટા કામમાં યોજવો. ૧૪ એજ પ્રમાણે જેનામાં એવા ગુણો હોય તથા રાજાના ઉપર પ્રીતિ રાખનારો હોય, અને રાજાના કામમાં નિરંતર સાવધાન હોય, તેને દ્રવ્ય સંબંધી કામમાં યોજવો.૧૫ પણ જે પુરૂષ મૂઢ, ઇંદ્રિય સુખનો અભિલાષી, લોભી, દુરાચરણી, લુચ્ચો, કપટી, હિંસા કરનારો, દુષ્ટબુદ્ધિવાળો, સાંકડા જ્ઞાનવાળો (થોડા જ્ઞાનવાળો), ઉદ્ધાર, કર્મનો ત્યાગ કરનારો, મદ્યપાન કરનારો, જુગારી, સ્ત્રીલંપટ, શિકાર કરવામાં આસક્ત, એવો જે પુરૂષ હોય તેને મોટા કામમાં યોજનાર રાજાની રાજ્યલક્ષ્મી નાશ પામે છે. ૧૬,૧૭ જે રાજા, પોતાનું રક્ષણ છે અને રક્ષણ કરવા યોગ્ય મનુષ્યોનું પણ જે રક્ષણ કરે છે, તેની પ્રજા વૃદ્ધિ પામે છે અને નિશ્ચય, તે રાજાને મોટું ફળ પ્રાપ્ત છે. ૧૮ શત્રુઓ તથા મિત્રો ન

જાણી શકે, એવા દૂત જે રાજાની પાસે હોય અને તે દૂતોવડે શત્રુ અને મિત્ર સર્વની તજવીજ રાખતો હોય તે રાજા અધિક રાજ્યલક્ષ્મી પામે છે. ૧૯ કોઇ બળવાન પુરૂષનો અપકાર કરીને પછી, ' હું તેનાથી દૂર છું, ' એવી રીતે વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેવું નહિ; કેમ કે, અસાવધાન પુરૂષ ઉપર, (શકરા) બાજની પેઠે તેઓ, ઓચિંતા તૂટી પડે છે. ૨૦ જે રાજાનું (પોતાનું) મૂળ દૃઢ હોય જે ધર્મથી ચાલનારો હોય, તેણે પોતાનું બળ જોઇને, નિર્બળ શત્રુઓ સાથે વૈર કરવું, પણ બળવાન શત્રુઓ સાથે વૈર કરવું નહિ. ૨૧ રાજાએ, પોતાના પરાક્રમથી પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરીને પ્રજાનું ધર્મવડે પાલન કરવું તથા ધર્મવાન રાજાએ, સંગ્રામમાં મૃત્યુ સાધવું. ૨૨ આ જગતમાં સર્વનું અવસાન મરણથી થાય છે. કોઇ પણ પદાર્થ અવિનાશી નથી, માટે ધર્મમાં સ્થિતિવાળા રાજાએ, પ્રજાનું ધર્મવડેજ પાલન કરવું. ૨૩ રક્ષણ કરવા જેવા પદાર્થનું સ્થાન એટલે કિલ્લો, યુદ્ધ અને ધર્મવડે પાલન કરવું, મંત્રનું ચિંતવન કરવું અને સમય આવ્યે સુખ ભોગવવું, એ પાંચવડે રાજાની પૃથ્વી વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૪ જેણે એ પાંચેનું યથાર્થ પરિપાલન કર્યું હોય, તે રાજા આ લોકમાં નિરંતર રહીને પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખે છે. એકજ માણસથી એ પાંચે ઉપર સતત નજર રાખવી બની શકે એમ નથી, માટે એ પાંચે ઉપર જૂદા જૂદા અધિકારી ઠરાવી તે તે વસ્તુનો કારભાર તે તે અધિકારીને સોંપવો, એમ કરવાથી રાજા ઘણા કાળપર્યંત પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવે છે. ૨૫,૨૬ જે મનુષ્ય દાતા હોય, બીજાને આપીને ભોજન કરનારો હોય, કોમળ મનવાળો હોય, પવિત્ર હોય અને પોતાના આશ્રયે રહેનાર મનુષ્યોનો ત્યાગ ન કરે એવો હોય, તેવા પુરૂષને લોકો રાજા બનાવે છે. ૨૭ જે મનુષ્ય, એકાદ કલ્યાણકારી જ્ઞાન સાંભળીને પોતાનો મત છોડી દે છે અને તે જ્ઞાન વચનને અનુસરે છે, તેની પછ્વાડે લોકો અનુચર થઇને વર્ત્તે છે. ૨૮ પણ જે મનુષ્ય, પોતાનું હિત ઇચ્છનારા મિત્રે કહેલું વચન પ્રતિકૂળ હોવાને લીધે સહન કરતો નથી તથા શત્રુએ, કહેલાં વચન સાંભળે છે, સર્વદા ઉદાસ સરખો વર્તે છે, ગ્રામ્ય આચરણનો ત્યાગ કરતો નથી તથા તેથી વિપરીત આચરણને સેવતો નથી તથા શરણ આવેલા અને શરણ નહિ આવેલા પુરૂષોનાં ઉત્તમ આચરણ જોઇને તેનું અભિનંદન કરતો નથી, તે રાજા ક્ષત્રિયધર્મથી દૂર થાય છે. ૨૯,૩૦ વળી રાજાએ, કબજે કરેલા પ્રધાનથી અને વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓથી તેમજ પર્વત, વિષમ કિલ્લા, હાથી, ઘોડા અને સર્પ વગેરે પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓથી નિરંતર સાવધાન થઇને પોતાનું રક્ષણ કરવું. ૩૧ જે રાજા, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનોનો ત્યાગ કરીને હલકા મનુષ્યોને પ્રિય કરે છે, તે રાજા વિપત્તિ પામીને પીડાય છે, અને દુઃખનો અંત પામતો નથી. ૩૨. જે રાજા કલ્યાણકારી ગુણવાળા પોતાના જ્ઞાતિજનોનો દ્વેષ કરે છે અને તેમની ઉન્નતિ કરતો નથી એવા કઠોર મનવાળો અને દૃઢ ક્રોધવાળો રાજા મૃત્યુની પડોશમાં વસે છે એમ જાણવું. ૩૩ પણ જે રાજા ગુણવાન પુરૂષો પોતાના હૃદયને પ્રિય હોય છતાં પણ પુનઃ તેઓનું પ્રિય કરીને તેમને વશ કરે છે, તે રાજા ઘણાકાળ સુધી કીર્તિમાન રેહે છે. ૩૪ જે સમયે દ્રવ્ય લેવું જોઇતું નથી તે સમયે પ્રજા પાસેથી દ્રવ્ય લેવું નહિ; પોતાનું કાંઇક અપ્રિય થયું હોય તો તેથી કોઈ વખત પણ પરિતાપ પામવો નહિ, પોતાનું પ્રિય થયું હોય તો તેથી અત્યંત આનંદ પામવો નહિ અને જેથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય એવા કર્મમાં સદા યુક્ત થવું. ૩૫ વળી રાજાએ, નિરંતર એવો વિચાર કરવો કે,

ક્યા ક્ષત્રિયો મ્હારા ઉપર પ્રીતિવાળા છે તથા મ્હારા ભયથી મ્હારા આશ્રયે આવીને રહેલા કોણ છે, તથા એ આશ્રયે આવીને રહેલામાં મધ્યસ્થપણાના દોષવાળા કોણ કોણ છે.?૩૬ પોતે બળવાન છતાં પણ કોઈ વખત દુર્બળ ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે, શત્રુઓ દુર્બળ છતાં, અસાવધ પુરૂષના ઉપર, ગીધની પેઠે તૂટી પડે છે. ૩૭ વળી પોતાનો સ્વામી પ્રિય વચનવાળો અને સર્વ ગુણથી સંયુક્ત છતાં પણ પાપી પુરૂષ, તેનો દ્રોહ કરે છે, માટે કોઇ મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરવો નહિ." ૩૮ એ પ્રમાણે વામદેવે, રાજાની રહસ્ય વિદ્યા કહેલી છે તે સાંભળીને નહુષનો પુત્ર યયાતિ મનુષ્યોમાં સાવધાન થઇને વર્ત્તવા લાગ્યો તથા તેણે બળવાન શત્રુઓનો નાશ કર્યો. ૩૯

एवं राजोपानिषदं ययातिः स्माह नाहुषः ।
मनुष्याविषये युक्तो हंति शत्रूननुत्तमान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु गुर्जरभाषायां त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

અધ્યાય ૯૪ મો—વામદેવગીતા-રાજધર્મ.

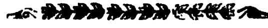
वामदेव उवाच ॥ अयुद्धेनैव विजयं वर्जयेद्वसुधाधिपः ।
जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिपः ॥

વામદેવ કહે છે-" હે રાજન્! રાજાએ, યુદ્ધ કર્યા વગર મળેલો વિજય ત્યાગ કરવા જેવો છે, તેમ યુદ્ધથી મળેલો વિજય પણ અધમ ગણાય છે. ૧ જે રાજાનું મૂળ અત્યંત દ્દઢ ન હોય તેણે અલબ્ધ વસ્તુની ઇચ્છા કરવી નહિ; કેમ કે, જેનું મૂળ નિર્બળ છે એવા રાજાને લાભ મળતો નથી. ૨ જે રાજાનો દેશ, વિશાળ અને સંપત્તિવાળો હોય, જેને રાજા પ્રિય હોય, સંતુષ્ટ હોય અને જેમાં પ્રધાનોનું પોષણ થયેલું છે એવો હોય, તે રાજાનું મૂળ દ્દઢ જાણવું. ૩ જે રાજાના યોદ્ધાઓ, સારી રીતે સંતોષ પામેલા, સાંત્વ ઉપાયવાળા અને શત્રુઓ પ્રત્યે છળ કરવામાં નિપુણ તથા સ્થિતિવાળા હોય છે, તે રાજા થોડા સૈન્યથી પણ પૃથ્વીને જીતે છે. ૪ જે રાજાના, દેશના અને નગરના લોકો, પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરનારા, ધનવાન અને ધાન્યવાળા હોય છે, તે રાજાનું મૂળ દ્દઢ જાણવું. ૫ જ્યારે બુદ્ધિમાન્ રાજા, પોતાના પ્રતાપની ચઢતી કળા છે, એમ જાણે ત્યારે તેણે શત્રુની ભૂમિ અને ધન લેવાની ઇચ્છા કરવી. ૬ જેના ભોગનો ઉદયકાળ હોય અને જે પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરતો હોય, તેવા ત્વરાવાળા રાજાના આત્માનું (તેનું) રક્ષણ કરનાર વિજય અને વૃદ્ધિ પામે છે. ૭ જે રાજા, પોતાના તરફ સારી રીતે ચાલનાર પુરૂષો પ્રત્યે કપટબુદ્ધિથી વર્તે છે તે રાજા, જેમ ફરશીથી વનમાં વૃક્ષો છોલાઇને પાતળાં થઇ જાય છે તેમ, પોતાની ક્ષીણતા પોતાના હાથવડે કરી લે છે. ૮ જે રાજા, દ્વેષના કારણભૂત શત્રુનો નાશ કરતો નથી, તેના શત્રુઓ કમી થતા નથી. પણ જે પોતાના ક્રોધને હણે છે, તેનો એક પણ શત્રુ રહેતો નથી. ૯ જે કર્મ આર્ય પુરૂષોએ નિંદિત ગણેલું છે તે કર્મ ડાહ્યા પુરૂષે આચરવું નહિ; પણ જે કર્મ કલ્યાણનું કથન કરતું હોય તેમાં રાજાએ પોતાની યોજના કરવી. ૧૦

જે રાજા, બીજાં સર્વ કાર્ય કરી આપીને કાંઈ પણ તેમાં કરવાનું બાકી રાખતો નથી અને પછી સુખનો અનુભવ લેવાની ઈચ્છા કરે છે, તેનું શત્રુઓ અપમાન કરે છે, (કેમ કે, તેમને પોતાનું કામ પૂર્ણ થઈ જવાથી તેની કાંઇ ગરજ રહેતી નથી.) ૧૧ તથા તે રાજા, પોતે પોતાના મનમાં પરિતાપ પામે છે. જે રાજા, આ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં વર્તે છે, તે આ લોક તથા પરલોક, બન્નેમાં વિજય મેળવીને સ્થિર થાય છે." ૧૨ ભીષ્મ કહે છે,- એ પ્રમાણે વામદેવનું કહેલું વચન સાંભળીને રાજાએ, તે પ્રમાણે કર્યું હતું; તું પણ તે પ્રમાણે કરીને બન્ને લોકમાં વિજય મેળવીશ એમાં સંશય નથી." ૧૩

इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत्कृतवान्नृपः ।
तथा कुर्वंस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु गुर्जरभाषायां चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

અધ્યાય ૯૫ મો—રાજધર્મ-યુદ્ધધર્મ વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियं क्षत्रियो युधि ।
कस्तस्य विजये धर्मो ह्येतत्प्रष्टुर्ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"જે ક્ષત્રિય, બીજા ક્ષત્રિયને સંગ્રામમાં જીતવાને ઇચ્છે, તથા તેને જીતે, તો તે વિજયમાં તેણે શો ધર્મ આચરવો? એ હું પૂછું છું, માટે મને કહો." ૧ ભીષ્મ કહે છે,* "જે પૃથ્વીનો પાળનાર રાજા હોય, તે સહાયવાળો હોય અથવા સહાય વિનાનો હોય તથાપિ તેણે, દેશમાં જઇને કહેવું કે, હું તમારો રાજા છું અને હું તમારૂં નિરંતર રક્ષણ કરીશ અને તમે ધર્મ પ્રમાણે કર આપો! અથવા તમે મ્હારા પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવાને ઇચ્છો છો? જો તે લોકો આવેલા રાજાને પસંદ કરે તો, સર્વનું કુશળ થાય. ૨,૩ પણ હે રાજન્! તેઓ જો ક્ષત્રિય ન છતાં, કોઇ પ્રકારે પણ વિરોધ કરે તો, પોતાને ઉચિત કર્મ છોડીને વિકર્મ કરનારા તે લોકોને સર્વ ઉપાયવડે પણ કબજે કરવા. ૪ ક્ષત્રિયને શસ્ત્ર ધારણ કરતો ન જોઇને બીજા લોકો, તેને રક્ષણ કરવાને અસમર્થ માને છે તથા શત્રુ પ્રત્યે બહુ માનપૂર્વક જોઇને શસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે. ૫ (માટે શસ્ત્રના બળથીજ ગામ વગેરેને જીતીને તેના મુખ્ય અધિપતિ થઇને વર્તવું તથા જીતેલો દેશ સામાદિ ઉપાયવડે વશ કરવો)" યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ-"હે પિતામહ! જે ક્ષત્રિય રાજા, ક્ષત્રિયની સામે થાય, તો તેની સાથે યુદ્ધ શી રીતે કરવું, તે મને કહો? ૬ ભીષ્મ કહે છેઃ-"જે ક્ષત્રિયે કવચ પહેર્યું ન હોય, તેની સાથે સંગ્રામમાં કવચ પહેરેલા ક્ષત્રિયે યુદ્ધ કરવું નહિ. એકલો ક્ષત્રિય લડવા આવે તો તેની સાથે એકલા ક્ષત્રિયે યુદ્ધ કરવું અને તે લડવાને અશક્ત થાય તો, તેને જવા દેવો. ૭ જો સામો ક્ષત્રિય કવચ સજીને આવે તો, તેની સાથે કવચ સજીને

* પૂર્વે કહ્યું કે, સ્વામી આદિ સાત પ્રકૃતિઓ જેની દૃઢ હોય, તેણે શત્રુની પૃથ્વી જીતવાની ઇચ્છા કરવી. હવે તે જીતનારા બે પ્રકારના; એક "ઉપસ્થિત પરિપંથી" અને બીજો "અનુપસ્થિત પરિપંથી" તેમાં અનુપસ્થિત પરિપંથી એટલે જેના સામા શત્રુઓ છે નહિ તેના ધર્મ પ્રથમ કહે છે.

યુદ્ધ કરવું. જો તે સૈન્ય લઇને આવે તો, બીજા રાજાએ પણ સૈન્ય લઇને તેની સામે જવું. ૮ જો તે કપટ કરીને યુદ્ધ કરે તો, તેની સાથે પણ કપટ કરીને યુદ્ધ કરવું અને જો તે ધર્મથી યુદ્ધ કરે તો, તેનું ધર્મથીજ નિવારણ કરવું. ૯ રથમાં બેઠેલા રાજા સામે ઘોડે બેસીને જવું નહિ, પણ રથમાં બેઠેલા સામે તો રથમાં બેસીનેજ જવું. શત્રુ સંકટમાં પડ્યો હોય, ભય પામ્યો હોય કે, જીતાયો હોય, તો તેના ઉપર પ્રહાર કરવો નહિ. ૧૦ વિષ ચોપડેલાં કે, વાંકા કાંટાવાળાં બાણ રાખવાં નહિ; કેમ કે, તે અસત્પુરૂષોનાં આયુધ છે. યથાર્થપણે યુદ્ધ કરવું, પણ હણાતા શત્રુને જોઇને ક્રોધ કરવો નહિ. ૧૧ સત્પુરૂષોમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરવાથી જો સામો પણ સત્પુરૂષ હોય તો, તે પણ સંકટમાં પડે છે, ગતપ્રાણ થયેલા શત્રુને હણવો નહિ; સંતતિ વિનાના શત્રુને પણ કોઇ પ્રકારે હણવો નહિ તેમજ જેનું શસ્ત્ર ભાગી ગયું છે, જે વિપત્તિમાં પડી ગયો છે, જેના ધનુષ્યની પણછ કપાઇ ગઈ છે તથા જેનું વાહન હણાયું છે; એવા શત્રુ સાથે પણ લડવું નહિ. જો શત્રુ ઘાયલ થયો હોય તો, તેને પોતાના દેશમાં રાખીને તેનો ઔષધોપચાર કરવો અથવા તેને, ઘેર પહોંચાડવો. તેને ક્ષતરહિત કરીને છોડવો, એવો સનાતન ધર્મ છે. ૧૨,૧૩ એટલા માટે ધર્મથી યુદ્ધ કરવું; એ પ્રમાણે સ્વાયંભુવ મનુએ આજ્ઞા કરેલી છે. સત્પુરૂષોમાં નિરંતર સદ્ધર્મને ધારણ કરીને સત્પુરૂષોના ધર્મનો નાશ કરવો નહિ. ૧૪ જે યુદ્ધમાં અધર્મથી વર્તનારો ક્ષત્રિય, અધર્મવડે જય મેળવે છે, તે કપટથી જીવન કરનારો પાપી, પોતાની મેળેજ પોતાનો ઘાત કરે છે. ૧૫ એ કર્મ અસત્પુરૂષોનું સમજવું; સત્પુરૂષોનું કર્મ તો એજ છે કે, સરળ ઉપાયથી જય મેળવવો. ધર્મવડે યુદ્ધ કરતાં મૃત્યુ થાય તો તે ઉત્તમ છે, પણ પાપકર્મથી વિજય મળે, તે સારો નથી. ૧૬ હે રાજન્! અધર્મ આચર્યો હોય તો, તે ગાયની પેઠે તત્કાળ ફળતો નથી. તે અધર્મનાં મૂળ અને શાખાઓ દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૭ પાપી પુરૂષ પાપ કર્મથી દ્રવ્ય મેળવીને આનંદ પામે છે. વળી તે પાપી, ચૌર્ય કર્મથી વૃદ્ધિ પામીને બીજાં વિશેષ પાપ–કર્મ કરે છે. ૧૮ તથા "ધર્મ છે નહિ!" એ રીતે માનીને પવિત્ર અને ધર્મી પુરૂષોને હસે છે. ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખતો નથી અને આખરે વિનાશ પામે છે. ૧૯ તે વરૂણ દેવના પાશથી બંધાતો છતાં, પણ પોતાને દેવ હોય તેમ માને છે, અને મોટી ધમણની પેઠે, તે પુષ્ટ થઇને સત્કર્મમાં પ્રવર્તતો નથી. પણ છેવટે નદીના કાંઠા ઉપરના વૃક્ષની પેઠે, મૂળસહિત નષ્ટ થાય છે. ૨૦ જેમ પથરા ઉપર પડીને ઘડો ભાંગી ગયો હોય તેમ, તેનો નાશ થયેલો જોઇને લોકો ખુશી થાય છે, માટે રાજાએ, ધર્મવડેજ વિજય અને દ્રવ્ય ભંડાર મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી." ૨૧

अथैनमभिनंदंति भिन्नं कुंभमिवाश्मनि ।
तस्माद्धर्मेण विजयं कोशं लिप्सेत भूमिपः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते गूर्जरभाषायां पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

અધ્યાય ૯૬ મો-રાજધર્મ.

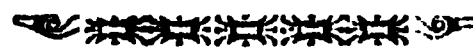
भीष्म उवाच ॥ नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः ।
अधर्मविजयं लब्ध्वा को नु मन्येत भूमिपः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,–"રાજાએ અધર્મવડે પૃથ્વીને જીતવાની ઈચ્છા રાખવી નહિ; અધર્મથી વિજય મેળવીને તે વિજયથી કયો રાજા તેને પસંદ કરે એવો છે? ૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! અધર્મથી યુક્ત વિજય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અનિશ્ચિત છે તથા રાજાનો અને તેની જીતેલી ભૂમિનો વિનાશ કરે છે. ૨ યુદ્ધ કરતાં, જેનું કવચ તૂટી ગયું હોય, અથવા "હું ત્હારે શરણ છું." એમ કહીને જે, પાસે આવ્યો હોય, અથવા જે, હાથ જોડીને પ્રાણની યાચના કરતો હોય, અથવા જેણે હથિયાર નાંખી દીધાં હોય, એવા શત્રુને પકડીને તેનો વધ કરવો નહિ. ૩ રાજાએ બળવડે જેનો પરાજય કર્યો હોય, તેની સાથે યુદ્ધ કરવું નહિ, પણ એક વર્ષ સુધી તેને કેદમાં રાખીને તેની પાસે "હું ત્હારો દાસ છું" એમ કહેવરાવવું. ૪ (વર્ષ પુરૂં થયા પછી કદાપિ તે પોતાના મુખથી "દાસ છું" એમ ન કહે તો જીતનારનો તે પુત્ર થાય છે, તેથી તે ઉપરાંત તેનો ઉપભોગ કરવો.) પરાક્રમવડે જે કન્યાને હરણ કરી આણેલી હોય, તેને એક સંવત્સર થયા પહેલાં એમ ન પૂછવું કે:–"તું અમને પરણીશ? કે, બીજાને પરણવા ઈચ્છે છે?" અર્થાત્ જો તેની ઈચ્છા, બીજા સાથે લગ્ન કરવાની હોય તો, તેને અટકાવવી નહિ. એજ પ્રમાણે એકાએક છળ ભેદથી જે કાંઇ ધન વગેરે આણેલું હોય, તે સર્વને પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. ૫ જેમ એકાએક પકડી આણેલી દાસી કે, દાસ પણ એક વરસ પછી જેનાં હોય તેને પાછાં આપવાં; કેમ કે, તેથી તે જાણે પોતેજ તેને આપ્યાં હોય તેમ થાય છે. ચોર વગેરેને એકાએક પકડીને તેઓનું ધન આણેલું હોય, તે પણ રાજાએ રાખવું નહિ, પણ તેનું દૂધ બ્રાહ્મણોને પાવું; અર્થાત્ તે ખરચી નાંખવું. અથવા તેનો ઉપયોગ બળદ માટે કરવો અર્થાત્ પશુઓના પોષણ માટે તે ધન આપવું. અથવા પકડી આણેલો પુરૂષ ચોર ન હોય તો, તેને માફી આપીને તેનું ધન તેને પાછું આપવું. ૬ રાજાએ રાજાની સાથેજ યુદ્ધ કરવું એવો ધર્મ કહેલો છે; પણ ક્ષત્રિય વિના બીજા પુરૂષે, રાજા સાથે યુદ્ધ કરવાને તેના સામે શસ્ત્ર કોઇ પણ પ્રકારે ફેંકવું નહિ. ૭ બે સેનાઓ એકઠી મળી હોય અને તે બન્નેની વચમાં બ્રાહ્મણ આવીને બન્ને પક્ષની શાંતિ ઈચ્છતો હોય, તો પછી યુદ્ધ કરવું નહિ. ૮ જે પુરૂષ બ્રાહ્મણનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે સનાતન કાળની મર્યાદાનું ભેદન કરે છે, એમ જાણવું. એમ છતાં પણ, કોઈ અધમ ક્ષત્રિય તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે, તો તે સમયથી તેને ક્ષત્રિયમાં ગણવો નહિ તથા તેને ક્ષત્રિયની સભામાં આવવા દેવો નહિ; અર્થાત્ તેનો જાતિબહિષ્કાર કરવો. ૯–૧૦ જે રાજા, જય મેળવવાની ઈચ્છાથી ધર્મનો લોપ કરીને મર્યાદાનો ભંગ કરવાવડે તે વૃત્તિનું અનુવર્તન કરતો નથી, તેનો પણ જાતિબહિષ્કારજ કરવો. ધર્મવડે યુદ્ધ કરતાં જે વિજય પ્રાપ્ત થાય છે, તે કરતાં બીજો મોટો લાભ કયો છે? ૧૧ તે, વિજયાદિ કરીને અનાર્ય પ્રાણીઓને સહસા ઉતાવળેજ પ્રસન્ન કરે છે. કેમ કે તે તેઓને મધુર વચનવડે તથા સુખભોગ આપવાવડે પ્રસન્ન કરી શકે છે, રાજાની એજ પરમ અને ઉત્તમ રાજનીતિ છે. ૧૨ અનાથ પ્રાણીઓને સાંત્વ ઉપાય છોડીને ભોગવવાથી તેઓ, પરિતાપ પામે છે, તેઓ,

પોતાના ઉપર બળત્કાર કરનારને દુઃખનો સમુદાય આવી પડે, એવા સમયની રાહ જોતાં જોતાં, શત્રુ રાજાનું ઉપાસન કરે છે. ૧૩ અને જ્યારે રાજાના ઉપર સંકટ આવે છે ત્યારે તેઓ, તેના શત્રુઓને અનુકૂળ થાય છે. હે રાજન્! રાજાનું સંકટ ઇચ્છતા તેઓ સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ થાય છે. ૧૪ એટલા માટે વિશેષે કરીને શત્રુને પણ છેતરવો નહિ તથા તેનો અતિશય છેદ પણ કરવો નહિ કેમ કે, તેનો અતિ છેદ કરવાથી તે કદાચિત્ જીવતરનો પણ ત્યાગ કરે. ૧૫ રાજન, કોઈ સમયે અલ્પ મળવાથી પણ તેટલાવડે સંતોષ માને છે અને તેવો રાજા પોતાના શુદ્ધ જીવિતને બહુ કરી માને છે. ૧૬ જે રાજાનો દેશ, વિશાળ હોય, સંપત્તિવાળો હોય, જેના લોકોને રાજા પ્રિય હોય, જેના રાજ્યમાં સેવક અને પ્રધાનો સંતુષ્ટ રહેતા હોય, તે રાજાનું મૂળ દઢ છે, એમ જાણવું. ૧૭ જે રાજાના રાજ્યમાં ઋત્વિક્, પુરોહિત, આચાર્ય અને બીજા પૂજવા યોગ્ય વિદ્વાનોનું પૂજન થાય છે, તે રાજાને લોક સંબંધી જ્ઞાનવાળો જાણવો. ૧૮ ઇંદ્રને એજ આચરણવડે રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું અને એજ આચરણવડે રાજાઓ ઇંદ્રના લોકને જીતવાને ઇચ્છે છે. ૧૯ હે રાજન્! મોટા સંગ્રામમાં પૃથ્વી સિવાય, બીજું ધન મળે તો પણ રાજાએ જીતવું. કેમ કે, અન્ન અને ઔષધિઓ પણ પ્રતિદિને વારંવાર હરણ કરેલી છે, તો પછી સુવર્ણ આદિ હરણ કરવામાં શું આશ્ચર્ય ? ૨૦ અગ્નિહોત્ર તથા અગ્નિમાં હોમતાં શેષ રહેલું હવિ અને રાંધેલું અન્ન, હરણ કરવું નહિ. કેમ કે, તે હરણ કરવાથી દિવોદાસ નામે રાજા ઠગાયો છે. ૨૧ હે ભારત ! નાભાગ નામે રાજાએ દક્ષિણામાં રાજસહિત દેશો આપ્યા હતા, પણ તેણે શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણનું અને તપસ્વિયોનું દ્રવ્ય લીધું નહોતું, માટે ત્હારે પણ તે દ્રવ્ય લેવું નહિ. ૨૨ હે યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે થઇ ગયેલા ધર્મજ્ઞ રાજાઓનાં ભારે-હલકાં અનેક દ્રવ્ય હતાં, તેવાં દ્રવ્યનું હરણ કરવું મને ગમે છે. ૨૩ જે રાજા પોતાની આબાદી ઇચ્છતો હોય, તેણે સર્વ પ્રકારની વિદ્યાના આધિક્યથી જય ઇચ્છિવો, પણ કપટ અથવા દંભવડે જય ઇચ્છિવો નહિ." ૨૪

सर्वविद्यातिरेकेण जयमिच्छेन्महीपतिः ।
न मायया न दंभेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

અધ્યાય ૯૭ મો-ક્ષત્રિયોના યુદ્ધધર્મનું પ્રતિપાદન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ क्षत्रधर्मान्न पापीयान्न धर्मोस्ति नराधिप ।
अपयानेन युद्धेन राजा हंति महाजनम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—" હે રાજન્! ક્ષત્રિય ધર્મના કરતાં વધારે પાપી બીજો એકકે ધર્મ છે નહિ, કેમ કે, રાજા જ્યારે યુદ્ધથી પાછો ભાગે છે, અથવા યુદ્ધ કરે છે ત્યારે તે, ઘણા પુરૂષનો નાશ કરે છે. ૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હે વિદ્વાન્! એમ છતાં પણ રાજા કયા કર્મવડે લોકોને જીતે છે? તે જાણવાની મને ઇચ્છા છે માટે તે તમે મને કહો!" ૨ ભીષ્મ કહે છે-" રાજાઓ પાપી પુરૂષોનો નિગ્રહ કરવાવડે, સાધુઓનો સંગ્રહ કરવાવડે તથા

યજ્ઞ અને દાન કરવાવડે પવિત્ર અને નિર્મળ થાય છે. ૩ (વિજયની ઇચ્છાવાળા રાજાઓ, પ્રજાનો રોધ કરે છે અને તેને હેરાન કરે છે, પણ જ્યારે વિજય પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેઓ, પુનઃ પ્રજાની વૃદ્ધિ કરે છે તેના દાન, યજ્ઞ અને તપના બળથી પાપ નાશ થાય છે અને પ્રાણીઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને અર્થે તેઓનું પુણ્ય વૃદ્ધિ પામે છે.) જેમ ખેતરમાં નીંદણુ થયું હોય, ત્યારે તેને ખેતરમાંથી કાઢી નાંખનારા તે ખેતરના ધાન્યનો તથા નીંદણુનો વિનાશ કરે છે; પણ નીંદણુ ખેતરમાંથી બહાર કાઢી નાંખવામાં આવવાથી વસ્તુતઃ ધાન્યનો વિનાશ થતો નથી: એજ પ્રમાણે રાજા, શાસ્ત્રનો ત્યાગ કરીને, વધ કરવા યોગ્ય પુરૂષનો વધ કરે છે, તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત એટલુંજ કે, તેણે પ્રાણીઓની પુનઃ સંભાવના કરવી. ૪,૫ જે રાજા, પ્રાણીઓનું પોતાના બળથી જતું ધન અટકાવીને અથવા વધ કે, કલેશથી રક્ષણુ કરે છે, તેમજ લુંટારાઓથી છોડાવીને તેઓને પ્રાણ આપે છે, તે રાજાને ધન આપનારો અને સુખ આપનારો મહારાજા જાણવો. ૬ તે રાજા, અભય દક્ષિણા જેમાં દક્ષિણારૂપ છે એવા સર્વ યજ્ઞોવડે ઈશ્વરનું પૂજન કરીને તથા આ લોકમાં કલ્યાણનો અનુભવ કરીને ઇંદ્રલોકમાં સુખ પામે છે. ૭ જે રાજા, બ્રાહ્મણના ઉત્પન્ન થયેલા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધયજ્ઞ કરે છે તથા તે યજ્ઞમાં આત્મારૂપ યજ્ઞસ્તંભને રોપે છે તે યજ્ઞ અનંત દક્ષિણાવાળો જાણવો. ૮ જે રાજા, નિર્ભય થઇને અને હાથમાં બાણ લઇને શત્રુઓને વિખેરી નાંખે છે. તેના કરતાં પૃથ્વી ઉપર વિશેષ કલ્યાણકારી દેવતાઓ, બીજું કાંઇ જોતા નથી. ૯ જે રાજાનાં શસ્ત્રો, સંગ્રામમાં જેટલી ત્વચાઓને ભેદે છે તે રાજા, સર્વે મનોરથને આપનારા તેટલા અક્ષયલોકને ભોગવે છે. ૧૦ સંગ્રામમાં રાજાના શરીરમાંથી જે રૂધિર નિકળે છે તેથી સર્વ દુઃખસહિત સર્વ પાપોથી તે મુક્ત થાય છે. ૧૧ ક્ષત્રિય, સંગ્રામમાં પરિતાપ પામીને જે જે દુઃખ સહન કરે છે, તે તે દુઃખવડે તેને તપ કર્યાનું ફળ થાય છે, એમ ધર્મને જાણનારા કહે છે. ૧૨ (સંગ્રામમાં બીકણ એવા ધર્મ પુરૂષો યુદ્ધ કરનારા શૂરવીરોની પાછળ રહે છે અને જેમ વૃષ્ટિથી જળની ઇચ્છા રાખે છે તેમ, તેઓ શૂરાઓથી શરણની ઇચ્છા રાખે છે. જો શૂર પુરૂષ, ભયથી રક્ષણ કરીને મનુષ્યને યુદ્ધ કરવાને અભિમુખ કરે નહિ, અર્થાત્ તેને સહાય આપીને યુદ્ધ કરવાને પ્રેરણા કરે નહિ અને તેઓને પાછળ મૂકી, પોતેજ આગળ થઇને તેઓની વતી સંગ્રામ કરે તો તે પણ પૂર્વવત્ પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારૂંજ કર્મ છે. કદાચિત્ તે ક્ષત્રિયો (રક્ષણ કરનારા થઇને) કાર્ય જોઇને તેને નમસ્કાર કરે અને તેઓ પાછા વળીને ધર્મયુદ્ધ કરે તો પણ તે તેવું ફળ આપનારૂં નથી. જ્યારે સંગ્રામમાં બન્ને સૈન્ય સામસામા આવી જાય છે, અને તેના ઉત્તમ યોદ્ધાઓ એક બીજા સામે શસ્ત્રોના પ્રહાર કરવા માંડે છે, તે વખતે) જે પુરૂષો પ્રથમ સમાન દેખાતા હોય છે, તેઓમાં પણ મોટું અંતર દેખાવા માંડે છે. શૂર પુરૂષ શત્રુઓની સામો ચાલ્યો જાય છે અને બીકણ પુરૂષ નાસવા માંડે છે. ૧૩ કેટલાક, વિષમ વેળાએ પોતાના દેહનો ત્યાગ કરીને, પોતાના સહાયોને પણ છોડી દે છે. હે તાત! જે પુરૂષો, સંગ્રામમાં પોતાના સહાયોને તજીને પોતે કુશળતાથી ઘેર પાછા જાય, તેવા અધમ પુરૂષોને તું ઉત્પન્ન કરીશ નહિ. જે પુરૂષો પોતાના સહાયોને તજીને પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે તેઓનું ઇંદ્રાદિક દેવો અકલ્યાણ કરે છે. ૧૪,૧૫ એવા ક્ષત્રિયોને કાષ્ઠવડે કે, પથરાવડે પ્રહાર કરીને મારી નાંખવા અથવા ઘાસની પુળીઓમાં બાંધીને બાળી નાંખવા અથવા પશુની પેઠે, તેમને

મારી નાંખવા. ૧૬ (જો ક્ષત્રિય કફ, લીંટ અને મૂત્ર કાઢતો, તથા દીનની પેઠે વિલાપ કરતો, ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો મરણ પામે તો, તે અધર્મ સમજવો. જે ક્ષત્રિયના શરીરમાં ઘા વાગ્યો ન હોય અને તેવા અક્ષત દેહથી જો તે, મરી જાય તો પ્રાચીન ધર્મને જાણનારા ક્ષત્રિયો, તે કર્મનું વખાણ કરતા નથી. હે તાત ! ક્ષત્રિય પુરૂષનું ઘરમાં મરણ થવું વખાણવા લાયક નથી. જેને શૂરપણાનું અભિમાન છે તે પોતાનું શૂરત્વ તજીને મરણ પામે. તો તે બહુ અધર્મ અને કંગાલપણું જાણવું. જો કોઇ ક્ષત્રિય, ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો, બેબાકળા મુખથી પોતાનાં છોકરાંનો શોક કરતો, રોગવડે દુર્ગંધ શરીરવાળો, "હાય હાય" કરતો, મરણ પામે તો તે મૃત્યુ પાપ ભરેલું, મહા કષ્ટકારક અને દુઃખવાળું જાણવું. જે પુરૂષ વીર, અભિમાની અને ગર્વવાળો હોય છે, તે એવા મૃત્યુને ઇચ્છતો નથી; પણ સંગ્રામમાં નીરોગીઓ જેવું મૃત્યુ પામે છે તેવા મૃત્યુની ઇચ્છા કરે છે.) જે શૂર ક્ષત્રિય હોય તે, પોતાની જ્ઞાતિના સમુદાયથી વીંટાઇને, સંગ્રામમાં શત્રુઓનું નિકંદન કરીને તથા તીવ્ર શસ્ત્રોવડે ક્લેશ પામીને મૃત્યુ પામવાને યોગ્ય છે. ૧૭ તે પુરૂષ, લોકોએ પૂજેલું અને વખાણવા યોગ્ય મૃત્યુ પામીને, અત્યંત સ્વધર્મ પ્રાપ્ત કરીને, ઇંદ્રલોકમાં જઇને સુખ ભોગવે છે. ૧૮ જે પુરૂષ, પોતાના સર્વ ઉપાયવડે સંગ્રામમાં મોખરે રહીને પીઠ ન દેખાડતાં, જીવિતનો ત્યાગ કરે છે, તે ઇંદ્રલોકમાં જાય છે. ૧૯ શત્રુઓથી વીંટાએલો શૂર પુરૂષ, દીનતા ન દેખાડે તો જે જે સ્થળમાં મરણ પામે, તે તે સ્થળમાંથી તે અક્ષયલોકને પામે છે." ૨૦

यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः ।
अक्षयान् लभते लोकान् यदि दैन्यं न सेवते ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

અધ્યાય ૯૮ મો–યુદ્ધથી દેવલોકપ્રાપ્તિ સંબંધે ઇંદ્ર અને અંબરીષનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम ।
भवंति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે–" હે પિતામહ ! જે શૂર પુરૂષો સંગ્રામમાંથી પાછા ન વળતાં, યુદ્ધ કરે છે અને તેમાં મૃત્યુ પામે છે તેઓને કયા લોક મળે છે ? તે મને કહો. " ૧ ભીષ્મ કહે છે,–" હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે પણ ઇન્દ્ર અને અંબરીષના ઇતિહાસનું પુરાતન ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ નાભાગના પુત્ર અંબરીષે, દુર્લભ એવા સ્વર્ગમાં જઇને દેવલોકમાં ઇંદ્રની સાથે બેઠેલા પોતાના સેનાપતિને, સર્વ દિશામાં તેજોમય ઉત્તમ વિમાનમાં બેઠેલો, સર્વથી ઉપર જતો અને દેવના સરખી સમૃદ્ધિવાળો જોયો, તેથી ઉદાર બુદ્ધિવાળો અંબરીષ, વિસ્મય પામીને ઇંદ્રને કહેવા લાગ્યો, ૩–૫ અંબરીષ કહે છે,–" જેની ચારે બાજુ સમુદ્ર વીંટાએલો છે એવી સમગ્ર પૃથ્વીને વિધિ પ્રમાણે મેળવીને તથા ચારે વર્ણના

લોકોનું શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાલન કરીને મેં ધર્મની ઇચ્છાથી મ્હારી પ્રવૃત્તિ કરી છે. ૬ વળી મહા કઠિન બ્રહ્મચર્ય પાળીને, ગુરૂની સેવા કરીને ધર્મવડે વેદનું અધ્યયન કરીને તેમ કેવળ રાજનીતિનું શાસ્ત્ર પણ ભણીને મેં, પ્રજાનું પાલન કર્યું છે. ૭ વળી હે ઇંદ્ર ! અતિથિઓને અન્નપાન આપીને, પિતૃઓને સ્વધાપૂર્વક તૃપ્ત કરીને, સ્વાધ્યાયની દીક્ષાવડે ઋષિઓનું પૂજન કરીને, મહા ઉત્તમ યજ્ઞોવડે દેવોનું પૂજન કરીને અને શાસ્ત્ર પ્રમાણે તથા વિધિ પ્રમાણે ક્ષત્રિય ધર્મ આચરીને મેં, મ્હારી સેનાને લઇને સર્વ સ્થળમાં વિજય કર્યો છે. ૮,૯ હે દેવરાજ ! આ મ્હારો સેનાપતિ સુદેવ કે, જે પૂર્વે શાંત બુદ્ધિવાળો મ્હારો યોદ્ધો હતો તે આજ મ્હારાથી અધિકતા કેમ પામે છે ? ૧૦ હે ઇંદ્ર ! એણે, મોટા મોટા યજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું પૂજન કર્યું નથી તથા વિધિપ્રમાણે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યા નથી, તોપણ તે મ્હારાથી આગળ કેમ જાય છે ?" ૧૧ ઇંદ્ર કહે છે,–" હે રાજન્ ! એ સુદેવે, યજ્ઞ તો કર્યા નથી પણ તેણે વિશાળ અને અત્યંત મોટો સંગ્રામરૂપ યજ્ઞ કરેલો છે તથા બીજા જે ક્ષત્રિયો યુદ્ધ કરે છે તેઓ તેવોજ યજ્ઞ કરે છે, એમ જાણવું. ૧૨ સર્વ યોદ્ધાઓ કવચ સજીને સેનાને મોખરે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થાય છે, તેજ તેમણે યજ્ઞ કરવાની દીક્ષા ધારણ કરી, એમ જાણવું અને તેમને જે યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે તે યુદ્ધયજ્ઞ છે, એમ નિશ્ચય જાણવું." ૧૩ અંબરીષ કહે છે,–" હે ઇંદ્ર ! તમે જે યુદ્ધ–યજ્ઞ કહ્યો, તેમાં હોમવાનું હુતદ્રવ્ય શું છે ? ઘૃત શું છે ? દક્ષિણા શી છે ? અને ઋત્વિજ કોણ છે ? તે મને કહો !" ૧૪ ઇંદ્ર કહે છે,–" યુદ્ધયજ્ઞમાં હાથીઓ ઋત્વિજ છે, ઘોડાઓ અધ્વર્યુ છે, શત્રુઓનાં માંસ હુતદ્રવ્ય છે અને તેમનું રૂધિર ઘૃત છે. ૧૫ શીઆળ, ગીધ, કાગડા અને બીજા માંસાહારી પક્ષીઓ સદસ્ય છે; એ સદસ્યો, હોમતાં બાકી રહેલું ઘૃત પીએ છે તથા યજ્ઞ કરતાં રહેલું હુતદ્રવ્ય ખાઇ જાય છે. ૧૬ પ્રાસ અને તોમર નામે આયુધોના સમુદાય, તરવાર, શક્તિ અને ફરશી નામે ચળકતાં અને પાણી પાએલાં આયુધો, એ સર્વ તે યજ્ઞ કરનારાઓના સરવા છે. ૧૭ વળી ધનુષ્યના વેગથી વિસ્તાર પામેલો, શત્રુના શરીરને ભેદનાર, સરળ, અત્યંત તીક્ષ્ણ અને પાણી પાએલો તીર, (બાણ) મોટો સરવો જાણવો. ૧૮ તે યુદ્ધયજ્ઞમાં ગજચર્મથી વીંટાએલું; હાથીની સુંઢને ધારણ કરનારૂં ખડ્ગ સ્ફિક્ જાણવું. ૧૯ વળી તેજવડે જાજ્વલ્યમાન, તીક્ષ્ણ અને સર્વ પ્રકારના તીક્ષ્ણ લોહથી નિર્માણ કરેલા પ્રાસ નામે આયુધ, શક્તિ, ઋષ્ટિ અને ફરશીવડે જે પ્રહાર કરવા, તે યજ્ઞ કરવાનું દ્રવ્ય સમજવું. ૨૦ વળી સંગ્રામમાં જેમ જેમ સેનાની સંખ્યા વિશેષ હોય અને જેમ જેમ વિશેષ વખત સુધી યુદ્ધ ચાલે, તેમ તેમ મોટા વિસ્તારવાળું, પ્રહાર કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું, જે રૂધિર, મોટા વેગથી પૃથ્વી ઉપર પડે છે તે તે યજ્ઞની સર્વ સમૃદ્ધિવાળી અને ઇષ્ટ મનોરથને આપનારી પૂર્ણાહુતિ જાણવી. ૨૧ સેનાને મોખરે, " મારો, કાપો " એવો જે શબ્દ સંભળાય છે, તે સામવેદનું ગાન કરનાર પુરૂષો, યમલોકમાં મોકલનારા યુદ્ધયજ્ઞમાં સામવેદનું ગાન કરે છે, એમ જાણવું. ૨૨ શત્રુઓની સેનાનો મોખરો, તે હુતદ્રવ્યને સ્થાપન કરવાની જગ્યા સમજવી, વળી હાથી, ઘોડા અને કવચ સજેલા યોદ્ધા પુરૂષોનો સમુદાય, તે યજ્ઞમાં " શ્યેનચિત્ત " નામે અગ્નિ સમજવો, અને યુદ્ધયજ્ઞમાં તેજ અગ્નિ જોઇએ. ૨૩ એક હજાર યોદ્ધાઓને હણીને મસ્તક વિનાનું જે ધડ, તે યજ્ઞમાં ઉભું થાય છે તે, શૂર પુરૂષના યુદ્ધ–યજ્ઞમાં ખેરના લાકડાનો યજ્ઞસ્તંભ જાણવો. ૨૪ અંકુશ મારીને હાંકેલા હાથીઓ જે ચીસો

પાડે છે, તે હે રાજન્! હાથની તાળી પાડીને વષટ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો, એમ સમજવું. હે રાજન્! તે યજ્ઞમાં દુંદુભિને સામાદિક ત્રણે વેદને જાણનાર ઉદ્ગાતા જાણવો. ૨૫ બ્રાહ્મણનું ધન હરણ થયેલું જોઇને, પોતાના પ્રિય દેહને યુદ્ધમાં તજીને તથા પોતાને યજ્ઞ સ્તંભના સ્થળે પડયો મૂકીને જે, જાય છે તેણે અનંત દક્ષિણાવાળો યુદ્ધયજ્ઞ કર્યો, એમ જાણવું. ૨૬ જે શૂર પુરૂષ, પોતાના સ્વામી રાજાના અર્થે સંગ્રામને મોખરે પરાક્રમ કરે તથા કોઇ પ્રકારના ભયથી પાછો વળે નહિ તેને મ્હારા સમાન લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૭ કાળાં ચામડાંથી વીંટેલાં ખડ્ગવડે અને ભોગળ જેવા બાહુઓ વડે જેણે યુદ્ધયજ્ઞની વેદી પાથરેલી છે, તેને મ્હારા સમાન લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૮ જે શૂર પુરૂષ, વિજય કરવામાં સ્થિતિવાળો થઇને બીજા કોઇની પણ સહાયની અપેક્ષા રાખતો નથી અને સેનાની મધ્યે ધસ્યો જાય છે, તેને મ્હારા સમાન લોક મળે છે. ૨૯ (જે વીર પુરૂષ રૂધિરના સમૂહવાળી, ભેરીરૂપ દેડકા તથા કાચબાવાળી, વીર પુરૂષોનાં અસ્થિરૂપ કાંકરાવાળી, માંસ અને રૂધિરરૂપ કાદવ થવાથી ગમન કરવાને અશકય, તરવાર અને ઢાલરૂપી હોડીથી તરી શકાય એવી, ભયાનક, કેશરૂપી સેવાળ અને કાંઠા ઉપરના ઘાસવાળી, કપાઇ ગયેલા ઘોડા, હાથી અને ભાંગી ગયેલા રથવડે વમળવાળી, ધ્વજા અને પતાકારૂપ નેતરના વેલાઓવાળી, હણાએલા હાથીઓરૂપ વાહનવાળી, રૂધિરરૂપ સંપૂર્ણ જળથી ભરેલી, સંગ્રામરૂપ નદી, પાર જનારા પુરૂષોએ તરવી મહા કઠિન છે. તે હણાએલા હાથીરૂપ મોટા મગ્ધરવાળી, પરલોક પ્રત્યે વહન કરનારી શુભાશુભ ફળ આપનારી, "ઋષ્ટિ" નામે આયુધ અને ખડ્ગરૂપી મોટી નૌકાવાળી, ગીધ, કાગડા અને કંક પક્ષીરૂપ હોડીઓવાળી, રાક્ષસો જેના બન્ને તટનું સેવન કરે છે તથા બીકણને મહાકષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારી તે નદી યોદ્ધાઓના સંગ્રામથી ઉપજેલી છે. યોદ્ધાઓ સંગ્રામયજ્ઞ સંપૂર્ણ કરી તે નદીમાં સ્નાન કરે છે;) જે સંગ્રામયજ્ઞની વેદી શત્રુઓના મસ્તકોથી પથરાય છે તથા હાથી અને ઘોડાની ખાંધોવડે વ્યાપ્ત થાય છે, તે પુરૂષને મ્હારા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૦ (એ યજ્ઞમાં શત્રુઓની સેનાનો મોખરો, તે પત્નીશાળા છે અને પોતાની સેનાનો મોખરો, તે આહુતિ મૂકવાનું સ્થાન છે, સદસ્ય અને દક્ષિણા, તે યોદ્ધાઓ છે અને સેનાનું ડાબું પાસુ તે અગ્નિ રાખવાનું સ્થાન છે, શત્રુની સેના, તે ભાર્યા છે, એવા યુદ્ધરૂપી દીક્ષાવાળાને સર્વ લોકો દૂર નથી. જે સમયે બંને બાજુએ વ્યૂહ રચનાથી સેના ઉભી રહેલી હોય છે અને તેના આગળ જે અવકાશ હોય છે તે શૂરવીરની વેદી છે, ત્યાં તે વીર સંગ્રામયજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું પૂજન કરે છે અને તેજ તેના વેદ અને ત્રણે અગ્નિઓ છે.) જે યોદ્ધો, શત્રુઓથી ત્રાસ પામીને સંગ્રામમાંથી પાછો પડીને નાસે છે તે પ્રતિષ્ઠાહીન થઇને, નરકને પામે છે, એમાં સંશય નથી. ૩૧ જેના રૂધિરના વેગવડે સંગ્રામભૂમિ ડુબી જાય છે તથા કેશ, માંસ અને અસ્થિથી સંપૂર્ણ થાય છે તે પુરૂષ, પરમગતિને પામે છે. ૩૨ જે, સેનાપતિને હણીને તેના વાહન ઉપર બેસે છે, તેને વિષ્ણુના સરખો પરાક્રમી, શત્રુઓનું આક્રમણ કરનાર અને બૃહસ્પતિના સરખો ઇશ્વિર જાણવો, ૩૩ જે યોદ્ધો સેનાના નાયકને, તેના છોકરાને, અથવા તેની સેનામાં જે પૂજવા યોગ્ય હોય, તેને જીવતો પકડી લે છે, તેને મ્હારા જેવા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૪ સંગ્રામમાં હણાએલા શૂર પુરૂષનો કદાપિ શોક કરવો નહિ. જે શૂરો સંગ્રામમાં હણાયો છે, તે સ્વર્ગલોકમાં પૂજાય છે માટે તેનો શોક કરવો ઘટિત નથી. ૩૫ સંગ્રામમાં હણાએલા

શૂર પુરૂષની પછવાડે અન્ન કે, ઉદક આપવાની જરૂર નથી તથા તેનું સ્નાન કે, સૂતક પાળવાને ડાહ્યા પુરૂષો ઇચ્છતા નથી. તેને જે લોક પ્રાપ્ત થાય છે, તે હું તને કહું તે સાંભળ. ૩૬ જ્યારે કોઈ શૂર પુરૂષ સંગ્રામમાં હણાય છે, ત્યારે ઉત્તમ હજારો અપ્સરાઓ "આ મ્હારો સ્વામી થાઓ." એવી ઇચ્છાથી ત્વરાવડે તેના સામી દોડે છે. ૩૭ જે પુરૂષ યુદ્ધમાં વિજય મેળવે છે તેનું એજ તપ અને પુણ્ય છે તથા સનાતન ધર્મ પણ એજ છે. તેજ પ્રકારે ચારે આશ્રમોનું ફળ પણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૮ વૃદ્ધ, બાળક અને સ્ત્રી, એઓને હણવાં નહિ; નાસી જતાને પાછળથી હણવા નહિ; જે મુખમાં ઘાસ ઘાલીને શરણે આવેલો હોય તથા જે મુખથી એમ બોલતો હોય કે "હું ત્હારે શરણ છું" તેને પણ ત્હારે મારવો નહિ. ૩૯ જંભાસુર, વૃત્રાસુર "બલ" નામે અસુર, 'પાક' નામે અસુર, સો માયા જાણનાર વિરોચન, દુર્વાય, નમુચી, અનેક માયા જાણનાર શંબર, દિતિનો પુત્ર વિપ્રચિત્તિ; દનુના સર્વે પુત્રો અને પ્રહ્‌લાદ, એ સર્વને સંગ્રામમાં હણીને હું, દેવતાઓનો રાજા થયો છું." ૪૦,૪૧ ભીષ્મ કહે છે,—એ પ્રમાણે ઇંદ્રનું વચન સાંભળીને અને તેને ગ્રહણ કરીને અંબરીષ પોતાના યોદ્ધાઓની સિદ્ધિને પામ્યો." ૪૨

इत्येतच्छक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।
योधानामात्मनः सिद्धिमंबरीषोभिपन्नवान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

અધ્યાય ૯૯ મો—રાજા જનકે, પોતાના યોદ્ધાઓને સ્વર્ગ-નરક બતાવ્યાં.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रतर्दनो मैथिलश्च संग्रामं यत्र चक्रतुः ॥ १ ॥

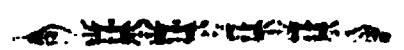
ભીષ્મ કહે છે,—"શૂર પુરૂષોના ઉત્સાહ સંબંધી એક પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, તેમાં પ્રતર્દન અને મૈથિલના સંગ્રામની વાત છે. ૧ હે યુધિષ્ઠિર! તે બન્નેના સંગ્રામમાં યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનાર મિથિલાનો રાજા જનક પોતાના યોદ્ધાઓને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨ મહાત્મા અને સર્વ તત્વને જાણનાર મિથિલાના રાજા જનક, પોતાના યોદ્ધાઓને યોગબળથી સ્વર્ગ તથા નરક બતાવીને કહેવા લાગ્યો કે: "અરે હે યોદ્ધાઓ! * જુઓ! આ લોક શૂર પુરૂષોનાં છે; તે ગંધર્વની કન્યાઓથી પરિપૂર્ણ, સર્વ કામની પ્રાપ્તિ કરી આપનારા અને અક્ષય છે. ૩,૪ આ+ નરકલોક છે. જેઓ સંગ્રામમાંથી નાસી જાય છે, તેઓના અર્થે ઉપસ્થિત થયેલા છે; એમાં પડીને અનંતકાળ સુધી અપકીર્તિ ભોગવે છે. માટે આ જોઇને હવે પછી જે યત્ન કરવો ઘટે તે કરો. ૫ એ નરક લોકને તથા સ્વર્ગ લોકને જોઇને દેહનો ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ રાખીને શત્રુઓનો પરાજય કરો! પણ તમે અપ્રતિષ્ઠાવાળા નરકના વંશમાં આવી

* સ્વર્ગલોક બતાવીને કહે છે. + નરકલોક બતાવીને કહે છે.

પડશો નહિ. દેહનો ત્યાગ કરવાથી સર્વોત્તમ સ્વર્ગનું દ્વાર પ્રાપ્ત થાય છે." ૬ હે શત્રુનાં નગરને જીતનાર યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે રાજાનાં વચન સાંભળીને તે યોદ્ધાઓએ, પોતાના રાજાને હર્ષ પમાડીને સંગ્રામમાં શત્રુઓનો પરાજય કર્યો એટલા માટે આત્માને (પોતાને) વશમાં રાખનાર સત્યવાન પુરૂષે, નિરંતર સંગ્રામના શિખર ઉપર રહેવું યોગ્ય છે. ૭ ચારે બાજુ હાથીઓ રાખીને તેની વચ્ચે રથીઓની ÷ સેના રાખવી અને રથીઓની વચમાં ઘોડેસ્વાર લશ્કર રાખવું તથા ઘોડેસ્વારની વચ્ચે કવચ સજેલું પાયદળ × સૈન્ય રાખવું, એ પ્રકારે જે રાજા વ્યૂહરચના કરે છે તે નિરંતર શત્રુઓને જીતે છે: માટે હે યુધિષ્ઠિર ! ત્હારે નિરંતર એ પ્રકારે કરવું. ૮,૯ અતિશય ક્રોધવાળા સારી રીતે યુદ્ધ કરીને સર્વ સુકૃત પ્રાપ્ત કરવાની (જય મેળવવાની) ઇચ્છા રાખે છે. અને તેઓ, જેમ સમુદ્રને મગરો ક્ષોભ પમાડે છે તેમ, સેનાને ક્ષોભ પમાડે છે. ૧૦ જો તેમની સેનાના યોદ્ધાઓ ખેદ પામી ગયા હોય તો, તેઓ પરસ્પર વ્યવસ્થા કરીને તેઓને હર્ષ આપે છે. ત્હારે જીતેલી ભૂમિનું રક્ષણ કરવું; સંગ્રામ છોડીને નાઠેલાઓની પાછળ અત્યંત દોડવું નહિ. ૧૧ કેમ કે, હે રાજન્ ! નાસતા સૈન્યનો પાછળ પડવાથી તેઓ, જીવવાની આશા તજીને પાછા વળી સામા થાય છે, ત્યારે તેઓનો વેગ સહન કરવો અતિ કઠિન થઇ પડે છે; માટે નાસતાની પછવાડે પડવું ન જોઇએ. ૧૨ જે પુરૂષો શૂર હોય છે, તેઓ અત્યંત નાસતા શત્રુના ઉપર પ્રહાર કરવા ઇચ્છતા નથી, માટે પલાયન કરતા પુરૂષોની પાછળ અતિશય પડવું નહિ, ૧૩ નહિ ચાલનારા પદાર્થો ચાલનારા પ્રાણીઓનું ભોજન છે: દાઢો વિનાના પ્રાણીઓ દાઢોવાળા પ્રાણીઓનું ભોજન છે; તરસ્યા પ્રાણીઓનું ભોજન જળ છે અને તેજ રીતે શૂર પુરૂષોનું ભોજન કાયર છે. ૧૪ આ જગતમાં સર્વ પુરૂષોને પીઠ, પેટ, હાથ અને ચરણ સમાન છે તથાપિ તેઓમાં જે બીકણ હોય છે તે શૂરાથી પરાભવ પામે છે; એટલા માટે ભયથી પીડિત થઇને વારંવાર પ્રણામ કરીને અને હાથ જોડીને તેઓ શૂર પુરૂષોની સેવામાં ઉભા રહે છે. ૧૫ આ સર્વ લોક પુત્રની પેઠે, શૂર પુરૂષોના બાહુ ઝાલીને ઉભા રહેલા છે, અર્થાત્ આ લોક શૂરાઓના આધારથી ટકી રહેલા છે; માટે સર્વ સ્થિતિમાં જે શૂરો હોય, તેજ સન્માનને યોગ્ય છે. ૧૬ ત્રણે લોકમાં શૌર્યથી બીજું કાંઇ ઉત્તમ તત્વ છે નહિ; શૂર આ સઘળાનું પાલન કરે છે અને સર્વ કાંઇ શૂર પુરૂષમાંજ સ્થિતિ કરીને રહેલું છે." ૧૭

> न हि शौर्यात्परं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
> शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते गुर्जरभाषायां नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

÷ રથમાં બેઠેલા યોદ્ધાઓનું લશ્કર. + પગે ચાલનાર પાળાનું લશ્કર.

અધ્યાય ૧૦૦ મો—યુદ્ધ કરવાની રીતિ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा जयार्थिनो सेनां नयंति भरतर्षभ ।
ईषद्धर्मं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે પિતામહ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જયને ઇચ્છવાવાળા રાજાઓ, ધર્મને સાધારણ રીતે છોડીને પણ જે રીતે સેનાને લઇ જાય છે–ભય પામેલાઓને પણ રાજભય બતાવીને યુદ્ધમાં આગળ કરે છે, તે મને કહો. " ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ–" કેટલાક પુરૂષોમાં સત્યવડેજ ક્ષત્રિયધર્મ રહેલો છે; કેટલાકમાં મરણના નિશ્ચયથી એટલે " જ્યારે ત્યારે પણ મરવુંજ છે, ત્યારે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને શા માટે ન મરવું ? " એવી સમજણથી ક્ષત્રિય ધર્મ રહેલો છે; કેટલાક પુરૂષોમાં શિષ્ટાચારથી એટલે " અમે ક્ષત્રિય છીએ છતાં યુદ્ધમાં ન જઇએ તો, લોકમાં ખોટું દેખાય તથા અમારી મહત્તાને ખામી લાગે " એવી સમજણથી ક્ષત્રિયધર્મ રહેલો છે; કેટલાકમાં પ્રથમ કહેલા રાજભયને લીધે ક્ષત્રિયધર્મ રહેલો છે. એ ચાર હેતુવડે ક્ષત્રિયધર્મ સ્થિર થયેલો છે. ૨ હવે અર્થ અને ધર્મ એ બન્નેના સદ્યઃફળ આપનારા ઉપાય કેવા છે ? તથા તે ઉપાય કામે લગાડતાં કેવા ધર્મ આચરવા ? તે હું કહું છું. જેઓ ધર્મની મર્યાદા છોડીને વર્તે છે તેમને દસ્યુ (લૂંટારા–ચોર) અને ધર્મનો નાશ કરનારા જાણવા. ૩ તે દસ્યુઓનો નાશ કરવાને અને સર્વ કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે હું, વેદમાં કહેલા ઉપાય તને કહું છું, તે તું મ્હારા થકી સાંભળ. ૪ હે ભારત ! વેદમાં બે પ્રકારની બુદ્ધિઓ કહેલી છે; એક વાંકી અને બીજી સીધી. તેમાંથી જાણી જોઇને વાંકી બુદ્ધિનું સેવન કરવું નહિ; પણ કાર્ય આવી પડે, એટલે સામા શત્રુઓ વાંકા ચાલનારા હોય તો, વાંકી બુદ્ધિથીજ તેમનો વિનાશ કરવો. જેઓ, રાજાના શત્રુઓ હોય છે તેઓજ રાજાની સાથે ભેદ કરીને વર્તે છે; પણ રાજા તેમનું કપટ સમજીને, જેમ અમિત્રને બાધ કરે છે તેમ, તેમના કપટનો પણ બાધ કરે છે. ૬ હે યુધિષ્ઠિર ! હાથીનાં ચામડાં બાણ વાગવાથી રક્ષણ કરનારાં છે; ગાય, બળદ અને અજગરનાં ચામડાં શલ્ય, કંટક અને લોહથી રક્ષણ કરનારાં છે; એવાં ચર્મ, બખ્તર, ચમર, ધોળાં તથા પીળાં વસ્ત્ર, પીળાં કે રાતાં કવચ, અનેક પ્રકારના રંગથી રંગેલી ધ્વજાઓ અને પતાકાઓ; ઋષ્ટિ, તોમર, ખડ્ગ અને તીક્ષ્ણ ધારવાળી ફરશીઓ, ઢાલો અને ચામડાં એવાં અનેક આયુધ બનાવવાં. ૭,૯ પછી એવાં શસ્ત્રો લઇને નિશ્ચય યુક્ત થયેલા યોદ્ધાઓ તૈયાર કરવા. ચૈત્ર કે, માર્ગશીર્ષ માસની તિથિઓ સેનાને સજ્જ કરવાને યોગ પ્રશસ્ત કહેલી છે. ૧૦ કેમ કે, તે કાળમાં પૃથ્વી ઉપર અન્ન પાકે છે તથા પૃથ્વી જળથી પરિપૂર્ણ હોય છે. હે ભારત ! તે કાળ અતિ ઉષ્ણ હોતો નથી કે, અતિ શીતળ પણ હોતો નથી. ૧૧ એટલા માટે તે વખતે યુદ્ધ કરવામાં કે શત્રુઓને સંકટમાં આણી મૂકવામાં સેનાની યોજના કરવી. શત્રુઓને પીડા કરવામાં એ યોગ ઉત્તમ કહ્યા છે. ૧૨ શત્રુની સામે જવામાં જે માર્ગ પસંદ કરવો તે જળવાળો, ઘાસવાળો, સમાન અને ગમન કરવાને યોગ્ય જોઇએ. વળી વનમાં ફરી જાણ-નારા તથા કુશળ અને જાણીતા ચારાઓએ, જ્યાં વારંવાર આવજાવ કરવાથી (તે ચારા-ઓને) સારી રીતે વિદિત થઈ રહેલો જે માર્ગ હોય તે માર્ગ સ્વારીમાં સેનાને લઈ જવામાં ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૩ શિકાર પકડનારા જેવી રીતે અરણ્યમાં જઈ શકે છે, તેવી

રીતે અજાણ્યાથી જવાતું નથી, માટે જયને ઇચ્છનારા રાજાઓ, સેનામાં તેઓને માર્ગ બતાવવાને યોજે છે. ૧૪ તે માર્ગે પ્રથમ પદાતિ સેના મોકલવી; તેમાંના પુરૂષો શક્તિમાન અને કુળવાન જોઇએ. માર્ગમાં છાવણી કરવી તો, જેની નજીકમાં જળ હોય તથા શત્રુઓને આવવાનો માર્ગ કઠણ પડે તેવો તથા એકજ હોય, એવી જગ્યોએ કોઈ કિલ્લામાં કરવી. ૧૫ કેમ કે, તેમ કરવાથી શત્રુઓ તેના ઉપર ચારે બાજુથી હુમલો કરી શકતા નથી. એવી રીતે કિલ્લામાં છાવણી કરવા કરતાં, વનમાં છાવણી નાંખીને રહેવું તે વિશેષ લાભકારક છે. ૧૬ કેમ કે, તેમાં ઘણા લાભ જોઇને યુદ્ધમાં નિપુણ પુરૂષો, તેવી જગ્યાને પસંદ કરે છે. વળી ત્યાં થોડેક છેટે થોડુંક સૈન્ય (અનામત) રાખી શકાય છે. ૧૭ વળી તે (સિલક) રાખેલા સૈન્યને એકાએક આવી પડવું હોય તો, તે પણ ઠીક પડે છે. વળી પદાતિ લશ્કરને ઝાડીમાં સંતાડી શકાય છે અને તેથી તે અચાનક શત્રુ ઉપર હુમલો કરી શકે છે તથા મુખ્ય ફોજને સંકટ આવે, ત્યારે મદદે આવી શકે છે. ૧૮ યુદ્ધ કરતી વેળાએ સપ્ત ઋષિઓને પછવાડે રાખીને પર્વતના સરખા સ્થિર થઇને લડવું; એવી રીતે યુદ્ધ કરીને દુર્જય શત્રુઓને પણ જીતવા. ૧૯ જે દિશામાંથી વાયુ આવતો હોય, જે દિશામાં (ઉત્તરાયન કે, દક્ષિણાયન) સૂર્ય હોય, જે દિશામાં શુક્ર હોય, તે દિશામાં જય પ્રાપ્તિ થાય છે. હે યુધિષ્ઠિર ! એ સર્વમાંથી શુક્ર કરતાં સૂર્ય અને સૂર્ય કરતાં વાયુની દિશા બળવાન છે તથા એ ત્રણે એકજ દિશામાં હોય તો, તે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ૨૦ જે પુરૂષો યુદ્ધમાં કુશળ છે તેઓ કાદવ વિનાની, જળવિનાની, સેતુ કે, કોટ આદિ મર્યાદા વિનાની અને માટીનાં ખડિયાં વિનાની ભૂમિ ઘોડાને માટે ઉત્તમ ગણે છે; અર્થાત્ ઘોડેસ્વારોએ તેવી ભૂમિમાં ગમન કરવું યોગ્ય છે. ૨૧ રથને ગમન કરવા માટે કાદવરહિત તથા ખાડાટેકરા વિનાની ભૂમિ વખણાય છે. નીચાં ઝાડવાળી, અત્યંત ઘાસવાળી અને જળવાળી ભૂમિ હાથીપર બેસીને યુદ્ધ કરનારાઓને અનુકૂળ છે. ૨૨ ઘણા કિલ્લાવાળી, અત્યંત ઘાસવાળી, વાંસ અને નેતરથી ભરપૂર, પર્વતવાળી અને વાડીઓવાળી ભૂમિ પાયદળને અનુકૂળ છે. ૨૩ હે ભારત ! જે સેનામાં પાયદળ વિશેષ હોય, તે સેના દૃઢ સમજવી. ઘોડા અને રથની સેના વૃષ્ટિ વિનાના વગેરે સારા દિવસે ઉત્તમ છે. ઘણા હાથી અને ઘણા પાયદળવાળી સેના ચોમાસામાં વખણાય છે. એવા સઘળા ગુણોનો સારી રીતે વિચાર કરીને, દેશ અને કાળની યોજના કરવી. ૨૪,૨૫ એવી રીતે વિચાર કરીને સારી તિથિ તથા શુભ નક્ષત્ર જોઇને સેનાને યુદ્ધ કરવા માટે મોકલનાર રાજા, નિરંતર વિજય પામે છે. ૨૬ યુદ્ધમાં પકડેલા કેદીઓને છોડી દેતી વખતે, યુદ્ધ કરવાને પ્રયાણ કરતી વખતે, ચાલવા વખતે, ખાવાની કે, પીવાની વેળાએ, જેઓ સૂતેલા હોય, તરસ્યા હોય, શાંત હોય અને વેરાઈ ગયેલા હોય તેઓને હણવા નહિ.૨૭ તેમજ જેઓને ઠપકો આપ્યો હોય, ગાળો દીધી હોય, હણેલા હોય, હલકા કર્યા હોય, જેઓ વિશ્વાસ રાખતા ન હોય (સાવધ હોય), જેમણે કોઈ કામનો આરંભ કર્યો હોય, સુરંગ વગેરે ગુપ્ત ઉપાય કરતા હોય, જેઓને પરિતાપ પમાડેલા હોય, જેઓ ઘાસ વગેરે લેવાને અર્થે બહાર ફરતા હોય, જેઓ, કોઈની થાપણ લઇને જતા હોય, ઘેર જતા હોય જે વંશપરંપરાથી દ્વારપાળ હોય, જે બારણા આગળ ચોકી કરતા હોય અને જે કોઇ, જમાતના અધિકારી હોય, એવા પુરૂષોને પણ હણવા નહિ.૨૮,૨૯ જે પુરૂષો, શત્રુની સેનાને ભેદ પમાડે છે અથવા પોતાની સેના ભેદ પામેલી હોય તો, તેને

પાછી એકત્ર કરીને તેની વ્યવસ્થા કરે છે તેને પોતાના સમાન ખાનપાન આપવું અને તેઓનો પગાર બમણો કરવો. ૩૦ તે દશ ગામનો અધિપતિ હોય તો, તેને સો ગામનો અધિપતિ કરવો. શૂર અને તંદ્રારહિત તે પુરૂષ સો ગામનો અધિપતિ હોય તો, તેને હજાર ગામનો અધિપતિ કરવો. ૩૧ રાજાએ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને એકઠા કરીને કહેવું કેઃ—" સંગ્રામમાં આપણો વિજય થશે, એ વાતનો અમને સંશય છે; માટે તમે જો સંગ્રામમાં એક બીજાનો ત્યાગ ન કરો એમ હોય તો, સંગ્રામમાં આવો. જેઓ કાયર અને બીકણ હોય તેઓએ અહીંથીજ પાછા વળવું ઘટે છે. જેઓ તુમુલ યુદ્ધ સમયે પોતાની સેનાના મુખ્ય પુરૂષોનો ઘાત કરાવે એવા હોય અથવા જેઓ શત્રુની સેના એકઠી થઇને આવે, તે સમયે તેનો વધ કરે નહિ કે, તેમને નસાડે નહિ એવા હોય, તેમણે ઘેરથીજ પાછા વળવું ઠીક છે; કેમકે, સંગ્રામમાં નાસવાથી પુરૂષ, પોતાનો તથા પોતાના પક્ષનો નાશ કરે છે. વળી પલાયન કરવાથી અર્થનો નાશ, પોતાનો વધ અને અપકીર્ત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમજ જે પુરૂષો, યુદ્ધમાંથી નાસે છે તેઓને કડવી તથા દુઃખ ઉત્પન્ન કરે એવી વાણી (લોકનિંદા) પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨,૩૫ મ્હારા દુશ્મનના વીરો, પોતાના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવાથી જેના ઓઠ અને દાંત પડી ગયા છે તથા જેણે સર્વ આયુધ તજી દીધાં છે એવા સદૈવ ભલે થાઓ ! અર્થાત્ અમારામાંથી કોઈ એવો પરાજય પામી શસ્ત્ર ત્યાગ કરનારો થશો નહિ, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. ૩૬ જે પુરૂષો યુદ્ધમાં મુખ ફેરવીને પીઠ બતાવે છે તેઓને અધમ પુરૂષ જાણવા; તેઓ માત્ર સેનાની સંખ્યામાંજ વધારો કરવારૂપ છે, પણ આ લોકમાં કે, પરલોકમાં તેઓને સુખ મળવાનું નથી. ૩૭ જે પુરૂષ યુદ્ધમાંથી નાસે છે તેની પાછળ શરીરે ચંદન ચોપડીને અને અલંકાર ધારણ કરીને વિજય પામેલા શત્રુઓ મનમાં આનંદ પામીને દોડે છે. ૩૮ સંગ્રામમાં આવેલા શત્રુઓ, જે પુરૂષના યશનો નાશ કરે છે તેને હું, વધ કરતાં પણ અત્યંત અસહ્ય દુઃખ માનું છું.૩૯ જે વિજય મેળવવો બીકણને પરમ ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરનારો છે, વિજય ધર્મનું અને તમામ સુખનું મૂળ છે. ૪૦ શૂર પુરૂષ, તે વિજયને પ્રાપ્ત કરે છે. સંગ્રામમાં જેમણે જીવતરની આશાનો ત્યાગ કર્યો છે અને જેઓ સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખે છે અથવા જેઓ સંગ્રામમાં ઘાયલ થઇને પણ વિજય મેળવે છે, એવા અમે સદ્ગતિ પામીશું. ૪૧ એ પ્રમાણે જેમણે સોગંદ ખાધેલા છે, જેમણે જીવતરની આશા છોડી દીધી છે અને જેઓ બીકણ નથી, એવા વીર પુરૂષો શત્રુની સેનામાં ઘુસે છે. ૪૨ સેનાના આગલા ભાગમાં ઢાલ-તરવારવાળું પુરૂષનું સૈન્ય જોઇએ અને સેનાના પાછલા ભાગમાં ગાડાં વગેરેનું સૈન્ય તથા મધ્યમાં સ્ત્રી આદિ ખટલો રાખવો. ૪૩ જે, સેનામાં આગળ જાય, તે નગરના વૃદ્ધ પુરૂષો હોય, તથાપિ તેમણે શત્રુઓનો નાશ કરવાના અર્થે પાયદળનું રક્ષણ કરવું. ૪૪ જે સ્વતંત્ર વિચારના અને સત્વવાળા પુરૂષો સર્વથી વધારે માન પામેલા છે, તેમણે સેનામાં આગળ થઇને જવું અને બીજા સર્વ તેઓની પાછળ પાછળ જાય. ૪૫ જેઓ કાયર હોય તેઓને પણ યત્નથી ઉત્સાહ આપવો અને તેઓથી કાંઈ પરાક્રમ ન બની શકે, તો માત્ર સેનાનો સમૂહ મોટો દેખાડવાને માટે પણ યુદ્ધ કરનારાઓની પાસે ઉભા રહેવું. ૪૬ સેનાપતિએ, પોતાની સેના થોડી હોય અને શત્રુની સેના વધારે હોય તો, તે ઘણા મળેલા શત્રુ સાથે પોતાના થોડા યોદ્ધાઓનું યુદ્ધ ચલાવવું અને તે વખતે તેઓને પાસે પાસે રાખવા. પણ ઘણા યોદ્ધા હોય ત્યાં પોતાની મરજીમાં

આવે તો તેઓને ફેલાતા રાખવા; ઘણા શત્રુઓની સાથે લડનારા થોડા યોદ્ધાઓનું સૈન્ય, સોયના મુખ જેવું આગળથી સાંકડું અને પાછળથી મોટું જોઇએ. ૪૭ યુદ્ધ શરૂ થયું હોય તે વખતે અથવા પરાજય પામતું હોય તે વખતે, સાચું કે, જુઠું પણ હાથ ઝાલીને એમ બોલવું કે " શત્રુઓ હાર્યા છે અને નાઠા છે. ૪૮ આ મ્હારા શત્રુઓના સૈન્ય ઉપર તમે નિર્ભય થઇને પ્રહાર કરો ! " જે બળવાળા હશે તે ભૈરવ નાદ કરતા શત્રુઓને બાધ કરશે. ૪૯ વળી ચીસો, કીકીઆરીઓ, ક્રકચ નામે રણવાજું, રણશિંગાં, ભેરી, મૃદંગ, પણવ વગેરે રણવાદ્ય વગાડીને આગળ ચાલનારાઓને શૂર ચડાવવું. " ૫૦

क्ष्वेडाः किलकिलाशद्वाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।
भेरीमृदंगपणवान्नादयेयुः पुरश्चरान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनानीतिनाम गुर्जरभाषायां शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

અધ્યાય ૧૦૧ મો–યોદ્ધાઓનાં લક્ષણોનું વર્ણન.

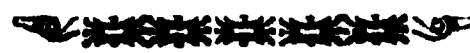
युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशीलाः किंसमाचाराः कथंरुपाश्च भारत ।
किंसन्नाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संगरे क्षमाः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે ભારત ! સંગ્રામમાં સમર્થ એટલે યોગ્ય પુરૂષો કેવા આચરણવાળા, કેવા શીલવાળા, કેવી આકૃતિવાળા, કવચ વગેરે કેવી સામગ્રીવાળા અને કેવા હથિયારવાળા જોઇએ. ? " ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ–' વીર પુરૂષે દેશકાળને યોગ્ય હથિયાર તથા વાહન રાખવું, કેમ કે, વીરપુરૂષ તેવા હથિયાર તથા વાહનથી પોતાના કામમાં યથાયોગ્ય વરતી શકે છે. ૨ ગાંધાર (કાબુલ) દેશના, સિંધદેશના અને સોરઠદેશના યોદ્ધાઓ, પંઝા અને પ્રાસ નામના આયુદ્ધથી લડનારા, બળવાન તથા શૂરા હોય છે, માટે તેઓની સેના સર્વ કામમાં પૂરી પડે એવી થાય છે. ૩ કંદહારના યોદ્ધા, સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ અને સત્યવાળા હોય છેઃ પૂર્વ દેશના યોદ્ધા, હાથીની લડાઇમાં કુશળ અને કપટયુદ્ધ કરનારા હોય છે. ૪ યવન, કાંબોજ અને મથુરાની આસપાસના યોદ્ધાઓ, બાહુયુદ્ધમાં કુશળ હોય છે. દક્ષિણ દેશના યોદ્ધાઓ, તરવારથી લડવામાં કુશળ હોય છે. ૫ વળી સર્વ દેશમાં મોટા સત્વવાળા, મોટા બળવાળા, શૂર પુરૂષો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ વિશેષે કરીને કેવા હોય છે ? તેનાં લક્ષણ હું, તને કહું તે સાંભળ. ૬ તેઓની વાણી તથા નેત્ર સિંહ અને વાઘના જેવાં હોય છે; તેઓનું ગમન પણ સિંહ અને વાઘ જેવું હોય છે. કબૂતર અને કુલિંગ પક્ષીના જેવા નેત્રવાળા પુરૂષો પણ શૂરા અને શત્રુનો નાશ કરનારા હોય છે. ૭ હરણના જેવા સ્વરવાળા, વાઘના અને બળદના જેવા નેત્રવાળા પુરૂષો વેગવાળા હોય છે. ઘંટડીના જેવા સ્વરવાળા પુરૂષો પ્રમાદી, ક્રોધી અને મંદ હોય છે. ૮ જે પુરૂષો, મેઘના જેવા સ્વરવાળા તથા જેઓ, ઉંટના જેવા સ્વરવાળા હોય છે, તેઓ ક્રોધમુખા હોય છે. જેઓના નાકની અણી તથા જીભ વાંકી હોય છે, તેઓ દૂર જનારા અને દૂર જગ્યો ઉપર પડનારા હોય છે. ૯ બિલાડાના જેવા નેત્રવાળા, વાંકા શરીરવાળા, થોડા કેશવાળા અને પાતળી ત્વચા-

વાળા પુરૂષો ઉતાવળીઆ, ચપળ અને પકડાવાને કઠિન હોય છે. ૧૦ મચ્છરના જેવી આંખવાળા તથા મીચાયલી જેવી આંખવાળા પુરૂષો કોમળ પ્રકૃતિના હોય છે. ઘોડાના સરખી ગતિવાળા તથા તેવા અવાજવાળા પુરૂષો શત્રુની પાછળ જનારા હોય છે. ૧૧ બાંધી· દડીના શરીરવાળા, સુંદર દેખાવવાળા, પહોળી છાતીવાળા અને સર્વ અંગ જેઓનાં સમાન હોય એવા પુરૂષો રણવાજાંનો નાદ સાંભળીને કોપે છે તથા યુદ્ધમાં આનંદ પામે છે. ૧૨ જેઓ ગંભીર નેત્રવાળા, બહાર નીકળેલાં નેત્રવાળા, માંજરાં નેત્રવાળા, નોળિયાના જેવાં નેત્ર· વાળા અને જેઓની ભ્રમર ચઢેલી હોય એવા મુખવાળા પુરૂષો, શૂરા અને સંગ્રામમાં દેહ આપનારા હોય છે. ૧૩ વાંકી દૃષ્ટિવાળા, ઉંચા કપાળવાળા, માંસરહિત હડપચીવાળા, કઠિન બાહુવાળા, આંગળીઓ ઉપર ચક્રવાળા તથા શરીરે કૃશ અને જેઓની નસો ઉપર દેખાય છે એવા જેઓ હોય છે તેઓ, સંગ્રામ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે વેગથી તેમાં પ્રવેશ કરે છે તથા હાથીની પેઠે, મદવાળા થઇને શત્રુથી પરાજય કરવાને કઠિન થાય છે. ૧૪,૧૫ જેઓના કેશ પીળચટા તથા તેના છેડા ફાટેલા હોય છે, જેઓનાં પાસાં, હડપચી અને મુખ લાંબાં હોય છે, જેઓના સ્કંધ ઉંચા અને ગ્રીવા લાંબી હોય છે તથા જેઓના ચરણની પિંડીઓ ભારે હોય છે, તેઓને ભયાનક જાણવા. ૧૬ શ્રીકૃષ્ણના સુગ્રીવ અશ્વના જેવા ઉદ્ધત, ગરૂડના જેવા ઉન્નત, ગોળ મસ્તકવાળા, પહોળી મુખાકૃતિવાળા, બિલાડાના જેવા મુખવાળા, ઉગ્ર સ્વરવાળા, ક્રોધી, સંગ્રામમાં જ્યાં બૂમ પડે ત્યાં દોડનારા, ધર્મને નહિ જાણનારા, ગર્વિષ્ઠ, ભયાનક સ્વભાવવાળા તથા ભયાનક દેખાવવાળા, એ સર્વ સીમાડાના દેશમાં ઉપજેલા ભિલ્લ વગેરે જાણવા. તેઓ સંગ્રામમાં દેહ આપે પણ પાછા વળે નહિ એવા હોય છે, માટે સર્વદા સૈન્યમાં તેઓને મોખરે કરવા, કેમ કે, તેઓ કાંતો શત્રુઓને હણે છે અથવા પોતે હણાય છે. ૧૭,૧૯ તેઓ અધર્મી અને સદાચારરહિત હોય છે; તેઓનો પરાભવ સાંત્વ ઉપાયથી કરવો; કેમ કે, જેમ તેઓ શત્રુઓ સાથે મરણીઆ થઇને યુદ્ધ કરે છે, તેજ રીતે પોતાના રાજા ઉપર પણ વારંવાર કોપે છે. ” ૨૦

अधार्मिका भिन्नवृत्ता सांत्वेनैषां पराभवः ।
एवमेव प्रकुप्यंति राज्ञोप्येते ह्यभीक्ष्णशः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां शतोपरि प्रथमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

અધ્યાય ૧૦૨ જો–વિજયચિહ્ન અને રાજનીતિનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ जयिन्या: कानि रूपाणि भवंति भरतर्षभ ।
पृतनायाः प्रशस्तानि तानि चेच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વિજય મેળવનારી સેનાનાં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય લક્ષણ કેવાં હોય છે ? હું તે જાણવાને ઇચ્છું છું. ” ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ–“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વિજય મેળવનારી સેનાનાં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય જે લક્ષણ હોય છે, તે હું તને સર્વ પ્રકારે કહું છું તે સાંભળ. ” ૨ પ્રથમ દૈવ કોપે છે અને પછી કાળથકી પ્રેરાયલા મનુષ્યો કોપે

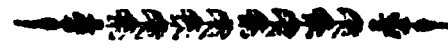
છે; વિદ્વાનો એ બન્નેના કોપને જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય ચક્ષુથી જોઇ શકે છે. તાત્પર્ય કે, દૈવજ્ઞ સંપત્તિ અને પુરોહિત સંપત્તિ એ વિજયનું લક્ષણ છે. ૩ એમાં દૈવકોપ જાણવામાં આવે તો, તેના જ્ઞાનવાળા પુરૂષો પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ, જપ, હોમ અને બીજાં મંગલ કાર્ય કરે છે તથા અહિત શમાવે છે. ૪ હે ભારત ! જેની સેનામાં યોદ્ધાઓ અને વાહનો ઉત્સાહયુક્ત મનવાળા હોય છે, તે સેના નિશ્ચય શત્રુનો પરાજય કરે છે. જે સેનાની પાછળ વાયુ વાય છે, જેની પછવાડે ઇંદ્રધનુષ્ય થાય છે, જેની પછવાડે મેઘ ગર્જના કરે છે, જેની પછવાડે સૂર્યનાં કીરણ હોય છે. ૬ શિયાળ, કાગડા અને ગીધ, એવાં જાનવરો જેઓને અનુકૂળ શબ્દ કરી શુકન આપે છે, તે સેનામાં ઉત્તમ પ્રકારનો વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. ૭ જે સેનાના નિર્ગમન સમયમાં આકાશ નિર્મળ હોય છે, અગ્નિની જ્વાળાઓ સીધી ઉંચે ચાલી જાય છે તથા જમણી તરફ લગાર નમે છે અને તેમાંથી ધૂમાડો નીકળતો નથી, તેમાં હોમાતી આહુતિઓના સુખદાયક સુગંધ નીકળે છે, ત્યારે તે આગળ થવાના વિજયનું લક્ષણ જાણવું. ૮ જ્યારે મોટા શબ્દવાળા, ગંભીર નાદવાળા શંખ અને ભેરીઓ વાગવા માંડે છે તથા યુદ્ધ કરવાને ઉત્સુક યોદ્ધાઓ અનુકૂળ થાય છે, તેને આગળ થવાના વિજયનું લક્ષણ જાણવું. ૯ યુદ્ધ કરવાને નીકળેલી સેના જ્યારે ચાલવા માંડે ત્યારે ઈષ્ટ એવાં હરણો પછવાડે કે, ડાબી બાજુએ જાય અને શત્રુઓની જમણી બાજુએ જાય, ત્યારે વિજયની સિદ્ધિ જાણવી. પણ જો હરણો સામાં આવે છે તો અપશુકન જાણવા, ત્યારે સેનાનું પ્રયાણ અટકાવવું. ૧૦ જ્યારે હંસ, ક્રૌંચ, મોર અને ચાસ વગેરે પક્ષીઓ મંગળ શબ્દ બોલે છે તથા યોદ્ધાઓ હર્ષ પામેલા અને સત્યવાળા થાય છે, ત્યારે આગળ થવાના વિજયનું લક્ષણ જાણવું. ૧૧ જેની સેના શસ્ત્ર, યંત્ર, કવચ, ધ્વજા અને યુવાન પુરૂષોનાં કાંતિવાળાં મુખવડે તેજસ્વી અને સામું ન જોઇ શકાય એવી હોય, તેની સેના શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. ૧૨ જેની સેનામાંના યોદ્ધાઓ, વૃદ્ધ અને ગુરૂની સેવા કરનારા તથા રાજસેવામાં નિષ્ઠાવાળા, અભિમાન વિનાના તથા પરસ્પર મિત્રતા રાખનારા હોય તથા પવિત્રતા પાળનારા હોય, ત્યારે તેને આગળ થવાના વિજયનું લક્ષણ કહેલું છે. ૧૩ જ્યારે શબ્દ, સ્પર્શ અને ગંધ મનને આનંદ આપે છે તથા યોદ્ધાઓના મનમાં ધૈર્ય પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેને વિજયનું દ્વાર જાણવું. ૧૪ સંગ્રામમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કાગડો ડાબી તરફ શબ્દ કરે તો તે ઉત્તમ શુકન જાણવા; સંગ્રામમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા હોય તે વખતે, તે જમણે પાસે બોલે તો તે ઉત્તમ જાણવો; જો પછવાડે બોલે તો, અર્થની સિદ્ધિ કરે અને જો આગળ આવીને બોલે તો તે સારો નથી. ૧૫ હે યુધિષ્ઠિર ! ચાર અંગવાળી મોટી સેના એકઠી કરીને પ્રથમ સામ ઉપાયથી વર્તણુંક કરવી અને તેથી કાર્ય ન થાય તો યુદ્ધમાં યત્ન કરવો. ૧૬ હે ભારત ! જેને "યુદ્ધ" નામથી કહે છે તેમાં મળેલો વિજય અધમ છે; કેમ કે, સંગ્રામમાં વિજય મળવો દૈવઇચ્છાપર આધાર રાખે છે તથા યુધ્ધનું પરિણામ શું થશે ? તે પણ ઈશ્વરજ જાણી શકે છે. ૧૭. જેમ પાણીનો મોટો વેગ હોય, જેમ ત્રાસ પામેલાં મોટાં પશુઓ હોય, તેમ નાસતી મોટી સેના પણ નિવારણ કરી શકાતી નથી; અર્થાત્ તેને અટકાવી શકાય નહિ. ૧૮ સેના નાસે છે, એટલે કાંઇ કારણ ન છતાં, પણ જાણીતા અને અનુભવી પુરૂષો, પણ નાસવા માંડે છે. સેના, જાણે અત્યંત બળવાળી અને મોટા મૃગના ટોળા જેવી છે. ૧૯ એક બીજાને જાણનારા, હર્ષ પામેલા, પ્રાણની દરકાર નહિ રાખનારા,

દૃઢ નિશ્ચયવાળા માત્ર પાંચસેંજ શૂરા હોય તો, શત્રુની મોટી સેનાનો નાશ કરે છે. ૨૦ કદી પાંચ, છ કે સાત એકઠા મળેલા, એક નિશ્ચયવાળા, કુળવાન અને સારી રીતે સત્કાર પામેલા યોધ્ધાઓ હોય તો, તે પણ શત્રુઓને જીતે છે. ૨૧ જો બની શકે એમ હોય તો યુદ્ધ કરવાનું કોઇ પ્રકારે માન્ય કરવું નહિ; કેમ કે, સામ, ભેદ અને દાન, એ ત્રણ ઉપાય વ્યર્થ જવા પછી ચોથો ઉપાય યુદ્ધ કહ્યો છે. ૨૨ જે બીકણ હોય છે તેઓને તો માત્ર સેનાનું દર્શન કરાવવાવડેજ ભય પ્રાપ્ત થાય છે અને તેઓ ધારે છે કે, જેમ પ્રજ્વલિત વજ્રમાંથી દંડ પડે તેમ, કોણ જાણે આ સેના કઇ જગ્યોએ તૂટી પડશે. ૨૩ સામા આવતા સંગ્રામને જાણીને જે પુરૂષો, તેની સામે જાય છે, તે યોદ્ધાઓના શરીરમાં વિજયને અર્થે પરસેવો નીકળે છે. ૨૪ હે રાજન્ ! અસ્ત્રના તાપવડે તપેલા પ્રાણીઓની મજ્જા નામે ધાતુ શિથિલ થઈ જાય છે તથા સ્થાવર—જંગમ બધો દેશ પીડા પામે છે; તેવા દેશની સાથે ક્રૂર ઉપાયથી મિશ્ર સામ ઉપાયનો પ્રયોગ કરવો; કેમ કે, શત્રુઓથી પીડાઇને તેઓ સર્વ તરફથી સંધિ કરવાને કબૂલ થાય છે. ૨૫,૨૬ શત્રુ રાજાના દેશમાં તેના મિત્રોને ફોડવાને અર્થે છૂપા દૂત મોકલવા તથા શત્રુ રાજા કરતાં, બીજો જે બળવાન રાજા હોય તેની સાથે સંધિ કરવી અને એ પ્રકારે એકી વખતે ભય, સંધિ અને શત્રુના શત્રુને ઉત્તેજન આપીને શત્રુને જીતવો. ૨૭ ચારે પાસેથી હેરાન કરવાથી જેવી રીતે શત્રુઓનો પરાજય કરી શકાય છે, તેવી રીતે બીજે પ્રકારે પરાજય કરી શકાતો નથી. ૨૮ હે પાર્થ ! સજ્જનો પ્રત્યે ક્ષમા ગુણ રાખવો યોગ્ય છે, પણ અસજ્જનો પ્રત્યે ક્ષમા રાખવી યોગ્ય નથી; ક્ષમા અને અક્ષમાનું શું પ્રયોજન છે ? તે ત્હારે, એ રીતે જાણવું જોઇએ. ૨૯ જે રાજા, શત્રુને જીતીને પછી તેને ક્ષમા કરે છે તેઓના યશની વૃદ્ધિ થાય છે તથા મોટો અપરાધ કર્યો હોય, તોપણ શત્રુઓ ક્ષમા કરનારા ઉપર વિશ્વાસ લાવે છે. ૩૦ શંબર, પોતાની નીતિમાં એમ કહે છે કે, “ શત્રુને ખેંચીને પાંશરો કર્યા પછી તેના ઉપર ક્ષમા કરવી ઉત્તમ છે; કેમ કે, જે લાકડું તપાવ્યા વિના સીધું કરવામાં આવે છે, તે લાકડું પુનઃ પોતાની અસલ સ્થિતિ પ્રમાણે વાંકું થઇ જાય છે. ૩૧ તે પ્રમાણે શત્રુને પણ પ્રતાપ બતાવ્યા સિવાય ક્ષમા કરવામાં આવે છે તો, તે પુનઃ થોડા વખતમાં પ્રતિકૂળ થઈ જાય છે. પણ એ દૃષ્ટાંત બરોબર નથી તથા આચાર્યો તેની પ્રશંસા કરતા નથી; ક્રોધ કર્યા વિના તથા વિનાશ કર્યા વિના પુત્રની પેઠે, શત્રુનું નિયમન કરવું, એજ સારૂં છે. ૩૨ હે યુધિષ્ઠિર ! જે રાજા, બહુ કઠોર થાય છે તે રાજાનો સર્વ પ્રાણીઓ દ્વેષ કરે છે અને જે રાજા, કોમળ સ્વભાવ રાખે છે, તેનું સર્વ કોઈ માન રાખતું નથી; માટે કોમળ તથા કઠોર બંને ગુણ ધારણ કરવા, ૩૩ હે ભારત ! શત્રુના ઉપર પ્રહાર કરવાનો હોય અથવા પ્રહાર કરતો હોય તોપણ રાજાએ, મીઠાં વચનજ બોલતા જવું તથા પ્રહાર કરીને પણ, જાણે શોક કરતો હોય તથા રૂદન કરતો હોય, એમ બતાવીને તેના ઉપર કૃપા કરવી. ૩૪ રાજાએ એમ બોલવું કેઃ “ મ્હારા પુરૂષોએ સંગ્રામમાં ઘણા જણને માર્યા, એ મને પ્રિય લાગતું નથી; હું તેઓને વારંવાર કહું છું, તો પણ તેઓ મ્હારા કહ્યા પ્રમાણે કરતા નથી. ૩૫ અરે ! જીવવાની આશા રાખનાર આવા પુરૂષનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. સંગ્રામમાં નહિ નાસનારા ઉત્તમ પુરૂષો અત્યંત દુર્લભ છે. જેણે, આ પુરૂષને સંગ્રામમાં માર્યો, તેણે મ્હારૂં ઘણુંજ અપ્રિય કર્યું છે ” એ પ્રમાણે મુખથી બોલવું અને પેલા પુરૂષને હણનાર પોતાના

ગોદ્ધાનું છુપી રીતે સન્માન કરવું. ૩૬.૩૭ હણનારના અને હણાયલાના પક્ષના પુરૂષો, જેમ કરે તેવી રીતે લોકની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે તેનો બાહુ ઝાલીને રડવું પણ ખરૂં. ૩૮ એ પ્રમાણે સર્વ અવસ્થામાં રાજાએ, સાંત્વ પૂર્વક આચરણ કરવું; તેથી ધર્મને જાણનારો તે રાજા, સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય અને ભયરહિત થાય છે. ૩૯ હે ભારત ! તેના ઉપર સર્વે પ્રાણીઓ વિશ્વાસ રાખે છે અને જેઓ વિશ્વાસ રાખે છે તેઓનો સમય પ્રમાણે ઉપભોગ થઈ શકે છે. ૪૦ એટલા માટે જે રાજા, પૃથ્વી ભોગવવાને ઇચ્છતો હોય, તેણે કપટનો ત્યાગ કરી સર્વ પ્રાણીઓનો પોતાના ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો તથા તેઓનું સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરવું, " ૪૧

तस्माद्विश्वासयेद्राजा सर्वभूतान्यमायया ।
सर्वतः परिरक्षेच्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनानीतिनाम गुर्जरभाषायां शतोपरि द्वितीयोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

અધ્યાય ૧૦૩ જો-શત્રુને જીતવાના ઉપાયો.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं मृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव ।
आदौ वर्तेत नृपतिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ-" હે પિતામહ ! હે રાજન્ ! રાજાએ, કોમળ સ્વભાવના અથવા તીક્ષ્ણ સ્વભાવના મોટા પક્ષ સાથે પ્રથમ શી રીતે વર્તવું ? તે મને કહો ! " ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ-" હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે પણ બૃહસ્પતિ અને ઇંદ્રના સંવાદના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ શત્રુઓના વીરને હણનાર દેવતાનો પતિ ઇંદ્ર, બૃહસ્પતિની પાસે જઇ હાથ જોડીને નમસ્કાર કરી પૂછવા લાગ્યો. ૩ ઇંદ્ર કહે છેઃ-" હે બ્રહ્મન્ ! મ્હારા શત્રુઓ પ્રત્યે હું સાવધાન થઇને શી રીતે વર્તું ? તથા વિનાશ કર્યા સિવાય તેઓને કયા ઉપાયવડે વશ કરૂં ? ૪ બે સેનાનો સંગ્રામ થાય તો, તેમાં વિજય કોને મળશે ? એ વાતનો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ, માટે હું શું કરૂં ? તો પ્રતાપવાળી તેજસ્વી રાજ્યલક્ષ્મી મ્હારો ત્યાગ કરે નહિ. " ૫ એ પ્રશ્ન સાંભળીને ધર્મ, અર્થ અને કામમાં કુશળ, સન્માન પામેલા અને રાજધર્મના વિધાનને જાણનારા બૃહસ્પતિએ ઇંદ્રને કહ્યું. ૬ બૃહસ્પતિ કહે છે-" પોતાનો અપકાર કરનારા શત્રુઓને યુદ્ધવડે કબજે કરવાને કદાપિ ઇચ્છવું નહિ. અમર્ષ અને અક્ષમા, એ બે ગુણ મૂર્ખ પુરૂષોમાં હોય છે. ૭ શત્રુનો વધ ઇચ્છનારાએ શત્રુને નિવૃત્તિ આપવી નહિ. પણ ક્રોધ, ભય અને હર્ષ; એ વિકારોનું પોતાનામાં નિયમન કરીને, વિશ્વાસ ન રાખવા છતાં, વિશ્વાસ રાખનારની પેઠે શત્રુનું સેવન કરવું. નિરંતર પ્રિયજ બોલવું. કંઈ પણ અપ્રિય કરવું નહિ. ૮,૯ જેમાંથી ફળ ઉપજતું નથી તેવા શુષ્ક વૈરથી વિરામ પામવો, મિથ્યા ગળું દુખાડવાથી પણ વિરામ પામવો; જે પ્રમાણે પક્ષીને પકડનારો, પક્ષીના સરખો શબ્દ કરીને પક્ષીઓને વશ કરે છે, તે પ્રમાણે રાજાએ પણ, શત્રુને અનુકૂળ વચન બોલીને તેને વશ કરવો. હે ઇંદ્ર ! શત્રુને હણવો અને તેના વંશને સ્થાપન કરવો. ૧૦,૧૧ હે ઇંદ્ર ! રાજાએ શત્રુનો

પરાજય કરીને નિરંતર સુખે સૂઈ રહેવું નહિ; કેમ કે, તડતડીઆવાળા અગ્નિની પેઠે, તે દુષ્ટ પુરૂષ નિરંતર જાગતોજ રહે છે. ૧૨ હે મહારાજ! સંગ્રામમાં વિજય મળવો, એ દૈવ ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે માટે સંગ્રામ કરવો નહિ, પણ શત્રુને વિશ્વાસ પમાડીને વશ કરીને અર્થ પ્રાપ્ત કરી લેવો. ૧૩ મંત્રને જાણનારા મહાત્મા પ્રધાનો સાથે વિચાર કરીને તથા હૃદયમાં ધૈર્ય રાખીને તત્કાળ તો શત્રુની ઉપેક્ષા કરવી તથા તેની અવજ્ઞા કરવી. ૧૪ પણ સમય આવે ત્યારે, અને તે શત્રુ પોતાના સ્થાનથી કંઇક ચલાયમાન થાય ત્યારે, તેને પ્રહાર કરવો તથા પોતાના વિશ્વાસના પુરૂષોવડે તેની સેનાનો ભેદ કરીને તેના બળને દૂષિત કરવું. ૧૫ તેવે વખતે આદિ, મધ્ય અને અંતને જાણનાર રાજાએ, પોતાનો વિચાર ગુપ્ત રાખવો તથા શત્રુના બળનું પ્રમાણ જાણીને, તેને દૂષિત કરવું. ૧૬ ભેદ કરીને, બક્ષીસ આપીને તથા વિષાદિકથી પણ કાર્ય સિદ્ધ કરવું, પરંતુ શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છવું નહિ. ૧૭ કદાચિત્ જરૂર પડે તો, ઘણા દિવસ સુધી પ્રતિક્ષા કરવી તથા જેવી રીતે શત્રુઓને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય, તેવી રીતે યોગ્ય કાળ આવતા સુધી દિવસ નિર્ગમન કરવા, પરંતુ શત્રુઓને અથવા શત્રુના પક્ષવાળાઓને તો હણવાજ. કાળ પ્રાપ્ત થયા સિવાય તત્કાળ શત્રુને હણવો નહિ, પણ વિજય થવાનો નિશ્ચય હોય, તોજ તેના ઉપર પ્રહાર કરવો. ૧૮ કાળ પ્રાપ્ત થયા સિવાય ડાહ્યો પુરૂષ શત્રુને શસ્ત્ર મારતો નથી તથા વાણીવડે પણ પ્રહાર કરતો નથી. સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે શત્રુને એવો પ્રહાર કરવો કે, જે પાછો વળે નહિ. ૧૯ હે દેવરાજ! શત્રુને મારવા ઇચ્છનાર પુરૂષ, મારવાના જે કાળની પ્રતિક્ષા કરે છે અને તેનો તે કાળ વીતી જાય છે, તો તે કર્મ કરનારને તે કાળ પુનઃ મળવો દુર્લભ છે. ૨૦ સત્પુરૂષોનો અભિપ્રાય ગ્રહણ કરીને, શત્રુના સામર્થ્યનું હરણ કરવું. શત્રુને પ્રહાર કરવાનો કાળ પ્રાપ્ત ન થયા છતાં, તે શત્રુ જો પ્રાપ્ત થાય તો, તેની સામે શત્રુતા દાખવવી નહિ તથા તેને પીડા પણ કરવી નહિ અને વખત આવે ત્યારે ચૂકવું પણ નહિ. ૨૧ કામ, ક્રોધ તથા અહંકારનો ત્યાગ કરીને, સાવધાન થઇને શત્રુઓનાં છિદ્ર વારંવાર જોયા કરવાં. ૨૨ હે ઇંદ્ર! કોમળપણું, દંડ, આળસ અને પ્રમાદ એ દૈવની કરેલી માયા છે. તે અવિચિક્ષણ પુરૂષને શિથિલ કરી નાંખે છે. ૨૩ જ્યારે પુરૂષ, એ કોમળતા વગેરે ચારેનો નાશ કરીને અને માયાનો ત્યાગ કરીને યત્ન કરે છે, ત્યારે વિચાર કર્યા સિવાય શત્રુને હણવાને સમર્થ થાય છે. ૨૪ જે કાર્ય એકજ મનુષ્યથી બની શકે એવું હોય, તે કાર્ય એકનેજ કહેવું; કેમ કે, એમ ન કરતાં જો તે ગુહ્ય કાર્ય ઘણા જણને નિવેદન કર્યું હોય તો, પ્રધાનોમાંથી તે વાત ફૂટે છે અથવા તેઓ એક બીજાનાં કાર્યને તોડી પાડે છે. ૨૫ એમ થાય ત્યારે રાજાથી તે કામ કરવું અશક્ય છે, એવું પ્રધાનોને સંભળાવીને પછી તે વાતનો વિચાર બીજાઓની સાથે કરવો અને પછી નાશ કરવાનું કાર્ય દૂર હોય તો, પોતાના પુરોહિતદ્વારા અભિચારનો પ્રયોગ કરવો; અને તે કાર્ય દૃષ્ટ હોય તો ચાર અંગવાળી સેનાનો પણ પ્રયોગ કરવો. ૨૬ રાજાએ પ્રથમ ભેદનો પ્રયોગ કરવો, પછી ઉપેક્ષા કરવી તથા તે તે સમયે, તે તે કાર્યના વિષે જે ઘટિત હોય તેનો પ્રયોગ કરવો. ૨૭ જો શત્રુ બળવાન હોય તો, વખત આવ્યે તેને નમી જવું અને જો શત્રુ ગાફલ હોય તો, સાવધ થઇને તથા સજ્જ થઇને તેનો નાશ કરવો. ૨૮ વળી પોતાના શત્રુને પણ પ્રણામ કરીને, ભેદ—બળિદાન આપીને અને મધુર વાણી બોલીને સેવવો; પરંતુ તેને શંકા આવે, એવું કામ કોઈ દિવસ કરવું નહિ. ૨૯

પોતાના શત્રુઓની સાથે પ્રીતિ કરનારા અથવા રાજાએ જેઓને કાઢી મૂક્યા હોય, તેવા પુરૂષોના સ્થાનનો રાજાએ, હમ્મેશાં ત્યાગ કરવો તથા તેઓ પર વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે, જેઓનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તેઓ રાજાને શત્રુરૂપે જુએ છે. ૩૦ હે દેવેશ્વર ! જૂદા જૂદા પ્રકારના આચરણવાળા પુરૂષોના ઉપર અધિકાર ચલાવવા કરતાં, બીજું કોઈ દુષ્કર કામ નથી. વળી પ્રજામાં અનેક પ્રકારના સ્વભાવવાળા પુરૂષોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તેઓ એકત્ર થઇને યત્ન કરે છે; માટે રાજાએ તેમાં પોતાના મિત્ર કોણ છે ? અને અમિત્ર કોણ છે ? તેનો વિચાર કરવો. ૩૧-૩૨ જે રાજા કોમળ હોય છે, તેનું લોકો અવમાન કરે છે અને જે રાજા તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે; માટે તું તીક્ષ્ણ થઇશ નહિ કે, કોમળ પણ થઇશ નહિ પરંતુ તું તીક્ષ્ણ અને કોમળ બંને સ્વભાવ રાખજે. ૩૩ જેમ પાણીનો વેગવાળો પ્રવાહ વહેતો હોય અને ચારે બાજુ પાણી ભરાઇ ગયું હોય, તે વખતે તેને નિરંતર રોકી રાખવાથી બાધ થાય છે તેમ ન રોકી રાખવાથી પણ બાધ થાય છે. તે પ્રમાણે ગાફલ રાજાના રાજ્યની અવસ્થા થાય છે. ૩૪ હે ઇંદ્ર ! સામ, દામ, ભેદ અને દંડ; એ ચારે પ્રકારવડે ઘણા શત્રુઓ સાથે એકદમ વૈર બાંધી બેસવું નહિ. પણ વારાફરતી એમાંના એક એકનો પરાજય કરીને પછી બાકી રહેલાઓનો અનુક્રમે વિનાશ કરવો. ૩૫ હે રાજન્ ! રાજા બુદ્ધિમાન્ હોય તથાપિ સર્વની સાથે સામટું વૈર જોડવાથી તેમાં તે પાર પડતો નથી. ૩૬ જ્યારે ઘોડા, હાથી, રથ, પાયદળ, ભંડાર અને યંત્રાદિક સાહિત્યવાળી, છ અંગવાળી, પ્રીતિયુક્ત મોટી સેના હોય અને જ્યારે યુદ્ધ કરવાથી ઘણા પ્રકારનો લાભ મળે, એમ હોય ત્યારે શત્રુતા થવાનો ભય ન રાખીને અને ઉઘાડા પડીને વિચાર કર્યા સિવાય લૂંટારાઓ ઉપર પ્રહાર કરવો. ૩૭-૩૮ શત્રુ બળવાન હોય, ત્યારે સામવિધિ પણ તેના સામો ચાલતો નથી પણ તેવા સ્થળમાં ગુપ્ત દંડ કરવો; એટલે પ્રપંચ-કપટથી તેને શિક્ષા કરવી; શત્રુ સાથે છેવટ સુધી કોમળતા રાખવી નહિ. વળી શત્રુના ઉપર ચઢાઇ લઇ જવી તે પણ ઠીક નથી; કેમ કે, તેમ કરવાથી ધાન્યનો નાશ કરવો પડે છે, સર્વ ઠેકાણે બિગાડ થાય છે, વિષાદિવડે જળ વગેરેનો નાશ કરવો પડે છે તથા વારંવાર સાત પ્રકારની પ્રકૃતિઓનો વિચાર કરવો પડે છે એટલે મ્હારો ખજાનો કેવો છે ? પ્રધાન કેવા છે ? દંડ સામગ્રી કેવી છે ? ઇત્યાદિ સંદેહ આવી પડે છે, માટે કપટપૂર્વક દંડ કરવો, એ ઉત્તમ છે. ૩૯ શત્રુ પ્રત્યે અનેક પ્રકારનાં કપટ કરવાં, તેઓને પરસ્પર શત્રુ ઉત્પન્ન કરવા; પણ "આ પુરૂષે અમારો અપકાર કરવાનો વિચાર કર્યો હતો" એમ કહીને તેઓનો યશ નાશ કરવો નહિ; ફળ ઉત્પન્ન થતા પહેલાં, તેવી રીતે તેની અપકીર્ત્તિ કરવાથી તંત્ર કથળી જાય છે. ૪૦ પણ શત્રુઓના નગરોમાં અને દેશમાં પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યોને ગુપ્ત રીતે મોકલીને શત્રુઓનો છળ કરવો. હે બલિ તથા વૃત્રાસુરનો નાશ કરનાર ઇંદ્ર ! શત્રુ રાજાઓના નગરનું અનુસરણ કરીને તે નગરોમાં રાજાઓ સમગ્ર ભોગનો વિજય મેળવે છે તથા પોતાના નગરમાં જે પ્રકારે રાજનીતિ પ્રવર્તાવી છે, તે પ્રકારે ત્યાં રાજનીતિ પ્રવર્તાવી શકે છે. ૪૧ શત્રુઓના નગરનું અનુસરણ કરવાની રીત એવી છે કે, ગુપ્ત રીતે દ્રવ્ય આપીને અને ઉઘાડી રીતે પોતાને ત્યાંથી કાઢી મૂકીને તથા "તેઓ પોતાના દોષવડે દૂષિત થયા છે" એમ પ્રકટ કરીને તેઓને શત્રુના નગરમાં મોકલવા. ૪૨ તેઓ ત્યાં રહીને પોતાની રાજનીતિ શત્રુના નગરમાં પ્રવર્તાવે છે, તેમજ શાસ્ત્રને જાણનારા, શાસ્ત્રનું વિધાન

કરવામાં દૃષ્ટિવાળા, સારી રીતે અલંકૃત થએલા, સારૂં શિક્ષણ પામેલા, ભાષણ કરવામાં તથા કથા કરવામાં નિપુણ એવા વિદ્વાનોને પણ શત્રુ રાજાના નગરમાં, મૃત્યુ કરનારી કૃત્યાની પેઠે મોકલવા.” ૪૩ ઇંદ્ર કહે છે:-“હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! દુષ્ટ પુરૂષનાં કેવાં ચિહ્ન હોય છે ? તથા દુષ્ટ પુરૂષને શી રીતે ઓળખવો ? એ હું તમને પૂછું છું માટે કહો ! ૪૪ બૃહસ્પતિ કહે છે. “પરોક્ષમાં (આપણી પછવાડે) જે અવગુણનું કથન કરે છે તથા સદ્ગુણની ઇર્ષ્યા કરે છે; શત્રુઓ અથવા બીજા, સ્તુતિ કરતા હોય, ત્યારે જે છાનોમાનો તથા અવળું જોઇને બેસી રહે છે. ૪૫ અને કારણ ન હોય, તથાપિ છાનોમાનો બેસી રહીને પણ કોઈના કાનમાં કાંઇ કહેતો હોય તેમ કરે છે અથવા ઓઠ કરડે છે કે, મસ્તક ધુણાવે છે અને એ પ્રકારે બીજાં ચિહ્ન પણ વારંવાર કરે છે. બીજાને કાંઇ ચિહ્ન કરી બતાવે છે, અજાણ્યો થઇને બોલે છે અથવા પોતાને લાગતું વળગતું ન હોય તેવી રીતે બોલે છે, પરોક્ષમાં કહેલું કાર્ય પણ કરે નહિ, સામો મળે ત્યારે બોલે નહિ; ભોજનાદિક પ્રસંગ હોય ત્યારે આગળ પાછળ આવીને જૂદો બેસીને જમે છે, કરેલું કાર્ય જોઇને એમ કહે છે કે, આ કંઈ જોઇએ તેમ થએલું નથી; તેને દુષ્ટ સમજવો તથા એજ પ્રકારે આસન, શયન, અને પ્રયાણમાં વિશેષે કરીને દુષ્ટના ભાવ સમજવા. ૪૬-૪૮ જે પીડા જોઇને પીડિત થાય તથા પ્રીતિવાળા ઉપર પ્રીતિ કરે તે મિત્રનું લક્ષણ જાણવું તથા તેથી વિપરીત લક્ષણ જાણવામાં આવે તો તેને શત્રુનું લક્ષણ જાણવું. ૪૯ હે દેવના ઇશ્વર ઇંદ્ર ! પૂર્વે કહેલાં એ લક્ષણો ત્હારે દુષ્ટ પુરૂષનાં જાણવાં. દુષ્ટ પુરૂષનો સ્વભાવ બળવાન હોય છે એટલે તેઓ સ્વભાવવડેજ દુષ્ટ હોય છે અને કેમે કરીને પોતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ છોડતા નથી. ૫૦ હે દેવને વિષે ઉત્તમ ! દેવના ઇશ્વર ! મેં, શાસ્ત્રનો તત્વાર્થ જોઇને, દુષ્ટ પુરૂષનું વિજ્ઞાન યથાવત તને કહ્યું.” ૫૧ ભીષ્મ કહે છે:-પછી શત્રુનો નાશ કરવામાં ઉદ્યોગવાળા ઇંદ્રે, બૃહસ્પતિનું તે વચન પ્રમાણ કર્યું અને શત્રુનો નાશ કરનાર તે ઇંદ્ર, વિજય કરવાનો સમય આવ્યેથી વિજય કરવાને ગયો અને શત્રુઓને વશ કર્યા.” ૫૨

स तद्वचः शत्रुनिबर्हणे रतस्तथा चकाराचितथं बृहस्पते ।
चचार काले विजयाय चारिहा वशं च शत्रूननयत् पुरंदरः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां शतोपरि तृतीयोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

અધ્યાય ૧૦૪ થો—કૌશલ્ય રાજા અને કાલકવૃક્ષીયનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ धार्मिकोर्थानसंप्राप्य राजामात्यैः प्रबाधितः ।
च्युतः कोशाच्च दंडाच्च सुखमिच्छन् कथं चरेत् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,-“પ્રધાનોવડે બાધિત થયેલો ધાર્મિક રાજા, દ્રવ્યને ન પામીને, દ્રવ્યના ભંડારથી તથા રાજદંડથી ભ્રષ્ટ થયો હોય તો, તેણે સુખ ઇચ્છીને કેવી રીતે આચરણ કરવું. ?” ૧ ભીષ્મ કહે છે,-“હે યુધિષ્ઠિર ! આ સ્થળમાં ક્ષેમદર્શીનો ઇતિહાસ હું તને કહું તે સાંભળ. ૨ તેમાં એવી કથા છે કે, રાજાનો મિત્ર ક્ષેમદર્શી પૂર્વે ક્ષીણ બળ-

વાળો થઈ જવાથી, કાલકવૃક્ષીય મુનિની પાસે ગયો હતો એમ અમે સાંભળ્યું છે તથા કષ્ટતર આપદામાં આવી પડેલા તેણે કાલકવૃક્ષીય મુનિની પ્રાર્થના કરીને પ્રશ્ન કર્યો હતો. ૩ રાજા કહે છે,–" હે બ્રહ્મન્ ! દ્રવ્યની ઇચ્છાવાળો તથા વારંવાર અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા કરતો મ્હારા સરખો પુરૂષ, રાજ્ય પ્રાપ્ત ન થવાથી શું કરે ? તે કહેવું ઘટે છે. ૪ હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! મરણ સિવાય, દીનતા બતાવ્યા સિવાય, બીજાના આશ્રયે જઇને રહ્યા સિવાય અથવા એવાંજ બીજાં હલકાં આચરણ કર્યા સિવાય કોઇ માર્ગ હોય તો, મને બતાવો. ૫ હે મુનિ ! માનસિક આધિ કે, એવાજ બીજા વ્યાધિથી દુઃખિત થયેલા પુરૂષને તમારા સરખો ધર્મજ્ઞ અને કૃતજ્ઞ પુરૂષ હોય તેજ શરણ આપે છે. ૬ જ્યારે પુરૂષ, મનોરથથી અથવા વિષયભોગથી વૈરાગ્ય પામે છે ત્યારે, તે એવા વૈરાગ્યથીજ સુખ પામે છે. જ્યારે પ્રીતિ અને શોકનો ત્યાગ કરી બુદ્ધિરૂપી સુખ પામે છે, ત્યારેજ નિવૃત્ત થાય છે. ૭ જે પુરૂષો એમ માને છે કે, મ્હારૂં સુખ અર્થના આશ્રયે છે, એટલે દ્રવ્ય મળશે તો હું સુખી થઇશ. તેઓનો હું શોક કરૂં છું કેમ કે, મ્હારે ઘણું દ્રવ્ય હતું; તે સ્વપ્નની પેઠે નાશ પામી ગયું છે. ૮ જે પુરૂષો, ઘણા દ્રવ્યનો ત્યાગ કરે છે તે ખરેખર, મહા દુષ્કર કર્મ કરે છે; કેમ કે, દ્રવ્ય અસત્ એટલે મિથ્યા છે, એમ જાણવા છતાં પણ અમે તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. ૯ હે બ્રહ્મન્ ! હું એવી અવસ્થાને પામેલો છું; દીન છું; પીડાએલો છું અને રાજ્યલક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થયેલો છું; માટે હવે જો બીજું કાંઇ સુખ આ લોકમાં હોય તો, મને કૃપા કરીને ઉપદેશ કરો. ૧૦ કોશલ દેશના રાજાના પુત્રે, એ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને મોટા તેજવાળા કાલકવૃક્ષીય મુનિ બોલ્યા. ૧૧ મુનિ કહે છે,–" જો ત્હારામાં જ્ઞાન હતું તો પ્રથમથીજ ત્હારે એવી બુદ્ધિ રાખવી જોઇતી હતી કે, આ લોકમાં જે 'હું' અને 'મ્હારૂં' એમ કહવાય છે, તે સર્વ અનિત્ય એટલે નાશવંત છે. ૧૨ આ જગતમાં જે કાંઇ 'છે' એમ, તું માને છે તે સર્વ 'નથી' એ પ્રમાણે જાણ ! એ રીતે જાણવાથી બુદ્ધિમાન પુરૂષ, મહા કષ્ટતર આપત્તિમાં પડવાથી પણ પીડા પામતો નથી. ૧૩ જે કાંઇ થઈ ગયેલું છે અને જે કાંઇ થશે, તે સર્વ થવાનું નથી; અર્થાત્ મિથ્યા છે. એ પ્રમાણે જ્ઞેય તત્વને જાણીને તું અધર્મ થકી મુક્ત થઇશ. ૧૪ પૂર્વના રાજાઓના ભંડારમાં જે કાંઇ હતું તથા તેઓની પણ પૂર્વના રાજાઓએ જે કાંઇ સંચી રાખેલું ધન–ધાન્યાદિક હોય, તે સર્વ ત્હારૂં નથી, એમ સમજીને મમતા તજવી; કેમ કે, એમ જાણવા છતાં પછી તે ન મળવાથી પરિતાપ પામે, એવો પુરૂષ કોણ છે. ? ૧૫ વળી જેઓની પાસે દ્રવ્યાદિક સંપત્તિઓ છે તે તેઓની નથી અને જેઓની પાસે નથી તે તેઓની છે. અર્થાત્ જ્યાં દ્રવ્ય હોય છે; ત્યાંથી નાશ પામે છે અને ન હોય ત્યાં આવી મળે છે; પણ શોકમાં એવું કાંઈ સામર્થ્ય નથી કે, જેથી ન હોય તે દ્રવ્ય મળે; માટે કોઇ પણ પ્રકારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૬ હે રાજન્ ! આજ ત્હારો પિતા ક્યાં છે ? ત્હારો પિતામહ પણ ક્યાં છે ? તેઓને આજ તું જોઇ શકતો નથી કે, તેઓ તને જોઇ શકતા નથી; તાત્પર્ય કે, જે સંપત્તિઓ તેઓની છતાં તેઓએ છોડી દીધી છે, તે સંપત્તિઓ ઉપર તું, કેમ મમતા રાખે છે. ? ૧૭ વળી તું ત્હારા પિતાઓ અને પિતામહોનો પણ કેમ શોક કરે છે ? કેમ કે, આત્મા તો અવિનાશી છે, માટે તેને બુદ્ધિવડે જાણ ! તથા નિશ્ચય, તું પણ આ લોકમાં નિરંતર રહેવાનો નથી. ૧૮ હે રાજન્ ! હું, તું, ત્હારા મિત્રો અને ત્હારા શત્રુઓ, એ

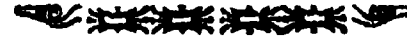
સર્વ નાશ પામનારા છીએ તથા આ સમગ્ર જગત પણ નાશ પામનારૂં છે. ૧૯ હમણાં જે મનુષ્યો વીશ વરસના છે તથા જેઓ ત્રીશ વરસના છે, તે સર્વ આજથી સો વરસ પૂરાં થયા પહેલાં, મરી જવાના છે. એમ છતાં પણ જો પુરૂષ, કોઇ મોટી સંપત્તિનો ત્યાગ ન કરી શકતો હોય તો, એ સમૃદ્ધિ મ્હારી નથી, એમ પોતાના મનથી માનીને જેમ પોતાનું હિત થાય તેમ કરવું. ૨૧ જે પુરૂષો, ભવિષ્ય સંપત્તિ વગેરે મ્હારૂં નથી એમ માને તથા જે સંપત્તિ વગેરે ભૂતકાળમાં જતું રહ્યું છે તે પણ મ્હારૂં નથી, એમ માને છે, તેમજ દૈવ બળવાન છે, એમ પોતાના મનમાં સમજે છે, તેઓનેજ પંડિત જાણવા તથા તેઓ-નેજ સત્પુરૂષોની પદવીમાં ગણવા યોગ્ય સમજવા. ૨૨ હે રાજન્ ! ઘણા પુરૂષો જગતમાં માત્ર અન્ન ખાઇને જીવે છે તથા ઘણા રાજ્ય પણ ભોગવે છે; તેમાંના ઘણા, બુદ્ધિ અને પુરૂષપરાક્રમવાળા અને ત્હારા જેવા છે, પણ તેઓ ત્હારી પેઠે, શોક કરતા નથી, માટે તું પણ શોક કરીશ નહિ. કેમ કે, તું, તે પુરૂષોથી ઉત્તમ છે અથવા તો, બુદ્ધિ અને પુરૂષ-પરાક્રમમાં તેઓની પણ બરોબર છે. "૨૩-૨૪ રાજા કહે છે,-" હે દ્વિજ ! મને મળેલું રાજ્ય વગેરે સર્વ કાંઇ યદચ્છાથી (દૈવયોગથી) મળેલું હતું, એમ હું માનું છું તથા એ સર્વ મહાન એવા કાળવડે નાશ પામે છે, એમ જાણું છું. ૨૫ હે તપોધન ! જેમ પાણીના પ્રવાહમાં વૃક્ષાદિક તણાઈ જાય તેમ, કાળના મોટા પ્રવાહમાં તે સર્વ રાજ્યાદિક તણાઇ જવાથી હવે માત્ર જીવિત ચલાવવું, એજ મારે બાકી બાકીરહેલું છે. પણ દૈવયોગથી મળેલા દ્રવ્યાદિના નાશની સાથે મ્હારો શોક પણ નાશ પામતો નથી, એ મોટું દુઃખ છે. "૨૬ મુનિ કહેછે, " હે કૌશલ્ય ! જે બની ગયું તે તથા જે થવાનું છે તે, એ બન્નેનો યથાર્થ નિશ્ચય કરીને ત્હારે શોક કરવો ઘટતો નથી; તેમજ સર્વ અર્થોમાં તું એવી બુદ્ધિ રાખ. ૨૭ જે વિષયભોગ તને પ્રાપ્ત થાય એવા હોય, તેવા અર્થની અભિલાષા રાખ ! પણ જે વિષયભોગ તને પ્રાપ્ત થાય એવા નથી, તેની તું કોઈ દિવસ અભિલાષા રાખીશ નહિ; તેમજ જે ભોગ તને પ્રાપ્ત થયા છે, તેનો અનુભવ કર ! પણ જે ભોગ પ્રાપ્ત થયા નથી તેનો શોક કરીશ નહિ. ૨૮ હે કૌશલ્ય ! જે તને પ્રાપ્ત થયું હોય, તેનો ઉપભોગ કરવાવડેજ તું આનંદ પામીશ કેમ વારૂ; લક્ષ્મીથી રહિત થઇને પણ શુદ્ધ સ્વભાવવડે તું શોક કરતો નથી. ? ૨૯ પ્રથમ જે ભોગ હતા તે નાશ પામ્યા તથા હવે પછી નવા ભોગ પ્રાપ્ત થવાના નથી, એવા વિચારથી દુર્બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, દૈવને હમ્મેશાં નિંદે છે તથા કદાચિત્ દ્રવ્ય મળે તો, તેથી સંતોષ પામતો નથી. ૩૦ વળી તે મ્લેચ્છાદિ નીચ પુરૂષોને ધનવાળા જોઇને એમ માને છે કે; જેઓ યોગ્ય નથી, તેઓને પરમેશ્વરે શા માટે દ્રવ્ય આપ્યું હશે ? એ કારણથી ફરીને પણ તેના મનમાં દુઃખ ઉપજે છે. ૩૧ હે રાજન્ ! એવા પુરૂષ ઇર્ષ્યાવાળા તથા અભિમાનવાળા હોય છે અને પોતાને પુરૂષપરાક્રમવાળા માને છે. હે કોશલેશ્વર ! કેમ વારૂ, તું તેવો ઇર્ષ્યાવાળો તો નથી. ? ૩૨ યદ્યપિ ત્હારી પાસે લક્ષ્મી ન હોય તો, તું બીજાની લક્ષ્મી જોઇને સહન કરજે, કેમ કે, લક્ષ્મી બીજા સ્થળમાં હોય, છતાં પણ કુશળ પુરૂષો તેને નિરંતર ભોગવી શકે છે. જે પુરૂષ બીજાની લક્ષ્મી જોઇને તેની ઇર્ષ્યા કરે છે, તેની પાસેથી લક્ષ્મી હોય છે તે પણ ખસવા માંડે છે. ૩૩ યોગધર્મને જાણનારા ધીર અને ધર્મને આચરનારા પુરૂષો લક્ષ્મી, પુત્ર અને પૌત્રને પોતાની મેળેજ તજી દે છે. ૩૪ બહુ અસ્થિર એટલે નવો નવો આરંભ જેમાં કરવાનો છે, એવું જોઇને તથા અનેક

પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવામાં જેને વિષે વિરામ નથી મળતો તે જોઇને બીજા સામાન્ય લોકો, તે કાર્યને પરમ દુર્લભ જાણીને પણ પડયું મૂકે છે. ૩૫ પણ તું તો બુદ્ધિમાન છતાં પણ, દીનની પેઠે પરિતાપ પામે છે તથા પરાધીન, ઉપદ્રવવાળા એટલે અસ્થિર અને નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય અર્થની ઇચ્છા કરે છે. ૩૬ માટે તું તે સંબંધી તત્વાર્થને જાણવાની ઇચ્છાવાળો એ અર્થોનો ત્યાગ કર! કેમ કે, જે અનર્થ કહેવાય છે, તે અર્થરૂપે દેખાય છે અને અર્થ કહેવાય છે, તે અનર્થરૂપે ભાસમાન થાય છે. ૩૭ કેટલાક પુરૂષોની લક્ષ્મીનો નાશ, ખરેખરા અર્થના માટેજ થાય છે તથા તેનું ફળ તેઓને મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ જોઇને પણ બીજો પુરૂષ લક્ષ્મીની ઇચ્છા કરે છે. ૩૮ કેટલાક પુરૂષો લક્ષ્મીમાંજ રમણ કરનારા થઇને, લક્ષ્મીથી વિશેષ બીજું કાંઇ શ્રેય છે, એમ માનતાજ નથી. તેઓ એ રીતે લક્ષ્મીની ઇચ્છા કરે છે એટલામાં તેઓનો બધો સમારંભ નાશ પામે છે. ૩૯ હે કૌશલ્ય! ઘણા કષ્ટવડે પ્રાપ્ત કરેલું તથા જેમાંથી સુખ મળવાની આશા છે, તેવા કાર્યનો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે ઉપક્રમ (આરંભ) નષ્ટ થવાથી તે પુરૂષ, અર્થથી વૈરાગ્ય પામે છે. ૪૦ એમ થવાથી કેટલાક પુરૂષો કે, જેઓને કલ્યાણ ઉપર પ્રેમ હોય છે અથવા જેઓને હિતકર પુરૂષોનો સમાગમ હોય છે, તેઓ પરલોકના સુખની ઇચ્છા રાખીને, લૌકિક વિષયથી વૈરાગ્ય પામે છે તથા ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૪૧ કેટલાક પુરૂષો, ધનના લોભમાં આસક્ત થઇને જીવતરનો ત્યાગ કરે છે; કેમ કે, તેવા પુરૂષો, ધનથી વિશેષ જીવિતનું બીજું કાંઇ મોટું પ્રયોજન માનતા નથી. ૪૨ તું, તેઓની દીનતા જો, અને તેઓની મૂર્ખતા જો. તેઓ અનિશ્ચિત જીવતરમાં પણ મોહથી અર્થ દૃષ્ટિવાળા થયેલા છે અર્થાત્ જીવવું તે દ્રવ્યનેજ માટે છે એવી તેઓની બુદ્ધિ થયેલી છે. ૪૩ ધનનો સંચય કે, જેનું પરિણામ વિનાશ છે, જીવતર કે, જેનું પરિણામ મરણ છે અને સમાગમ કે, જેનું પરિણામ વિયોગ છે, તેમાં પોતાનું મન કોણ રાખે? તાત્પર્ય કે, નાશવંત દ્રવ્યસંચય, અનિત્ય જીવતર અને અશાશ્વત સમાગમમાં આદર કરીને કયો ડાહ્યો પુરૂષ મન લગાડે? અર્થાત્ કોઈ નહિ. ૪૪ હે રાજન્! પુરૂષ કાંતો ધનને તજે છે, કાંતો ધન પુરૂષને તજે છે, એમ પરસ્પર ત્યાગ કરે છે એ નિશ્ચય છે, તો પછી તેના માટે કયો પુરૂષ પરિતાપ પામે? અર્થાત્ કોઇ પણ પરિતાપ પામે નહિ. ૪૫ હે રાજન્! બીજા પુરૂષોનાં પણ મિત્ર અને ધન નાશ પામે છે, ત્યારે તે પ્રમાણે તું પોતાની આપત્તિને પણ બુદ્ધિવડે જાણ, તથા એટલા માટે ઇંદ્રિયોનો રોધ કર, મનને વશમાં રાખ તથા વાણીને નિયમમાં રાખ; તાત્પર્ય કે તેમ કરવાથી તને જગત કલ્પિત છે, એમ જણાશે અને કલ્પિત જગતમાં, જેમ બીજાના મિત્ર અને ધનનો નાશ કલ્પિત છે તેમ, ત્હારા મિત્ર અને ધનનો નાશ થવારૂપ આપત્તિ કલ્પિત છે, એમ તને સમજાશે. ૪૬ જગતના તમામ પદાર્થો કે, જે દુર્બળ હોય અથવા શત્રુરૂપ હોય તોપણ તે દર્શન માત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એટલે જોવા માત્રજ છે, વસ્તુતઃ ખરા નથી. ૪૭ જે વખતે પ્રાપ્ત થયા તે વખતે સત્ય જેવા દેખાયા એટલુંજ; તેમ જે પદાર્થો દેશ–કાળના યોગથી અંતરિત થયા છે એટલે દૂર સ્થાનમાં છે અથવા ભૂતકાળમાં થઇ ગયેલા છે કે, ભાવિકાળમાં બનવાના છે; પણ વર્તમાનકાળમાં પ્રત્યક્ષ નથી, તે પણ જોવામાં નથી આવતા માટે તેઓનો અભાવ માનવામાં છે, એવા પદાર્થો કે, જેઓનો ભાવ અને અભાવ કલ્પિત છે, તે વિષે આત્મજ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલો ત્હારા જેવો પુરૂષ, શોક કરે નહિ. ૪૮

દેહનિર્વાહ યોગ્ય અલ્પ સાધનની ઇચ્છા કરનારો, સ્થિર બુદ્ધિવાળો, કોમળ સ્વભાવનો, ઇંદ્રિયોનું દમન કરનાર, દૃઢ નિશ્ચયવાળો તથા બ્રહ્મચર્યયુક્ત ત્હારા જેવો પુરૂષ એવા પદાર્થોનો શોક કરે નહિ. ૪૯ એવી દુષ્ટ કાપાલિક વૃત્તિની ઇચ્છા તને ઘટતી નથી; કેમ કે, તે વૃત્તિ, નિર્દય પુરૂષોએ આચરેલી દુષ્ટ, મહા પાપવાળી અને નઠારા પુરૂષોને યોગ્ય છે. ૫૦ ભલે! મૌનવ્રત ધારણ કરીને, આત્માનું સંયમન કરીને તથા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળો થઇને મૂળ તથા ફળથી નિર્વાહ કરતો એકલો તું, મહા વનમાં આનંદથી ફર્યા કર. ૫૧ જેમ હાથી જંગલમાં એકલો ફરે છે અને જે કાંઇ મળે છે તેવડે સંતોષ પામે છે તેમ, વૃત્તિ કરવી તથા ફળાદિક વીણીને ભોજન કરવું, એ પંડિતને શોભે તેવું છે. ૫૨ જેમ પાણીનો મોટો ધરો ક્ષોભ પામીને, પુનઃ પોતાની મેળેજ શાંત થાય છે, તેમ જે મહાત્મા એવી વૃત્તિ રાખે છે તેનું જીવવું હું સુખવાળું જોઉં છું. ૫૩ હે રાજન્! જ્યારે રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી, પ્રધાનો વગેરે તજીને જતા રહ્યા છે અને દૈવ પ્રતિકૂળ છે, ત્યારે તું એ વિના બીજું શું કલ્યાણકારી માને છે? ૫૫

असंभवे श्रियो राजन् हीनस्य सचिवादिभिः ।
दैवं प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवृक्षीये गुर्जरभाषायां शतोपरि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

અધ્યાય ૧૦૫ મો-કૌશલ્ય રાજા અને કાલકવૃક્ષીયનો સંવાદ.

मुनि उवाच ॥ अथ चेत्पौरुषं किंचित्क्षत्रियात्मनि पश्यसि ॥
ब्रवीमि तां तु ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ॥ १ ॥

મુનિ કહે છે,*—“હે ક્ષત્રિય! તું જો કદાપિ પોતાનામાં કાંઇ પણ પુરૂષપણું દેખતો હોય, તો હું તને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થવાની નીતિ કહું છું. ૧ તે નીતિ પ્રમાણે વર્તવાને તું, શક્તિમાન હોય અને જો તે કર્મ કરી શકે એમ હોય તો, તે વાત સર્વ તને યથાર્થ કહું છું તે સાંભળ. ૨ જો તું તે પ્રમાણે કર્મ કરીશ તો, મોટા અર્થને પામીશ; તેમજ રાજ્ય, રાજ્યનો મંત્ર અથવા મોટી લક્ષ્મીને પણ પુનઃ પામીશ. ૩ હે રાજન્! હવે જો તને તે રૂચતું હોય તો મને કહે, એટલે હું તને કહેવા માંડું.” રાજા કહે છે,—“હે ભગવાન્! હે પ્રભો! તમે મને તે નીતિ કહો, હું પૌરૂષ ગુણથકી યુક્ત છું. ૪ આજ મેં તમારી સાથે સમાગમ કર્યો, તે મ્હારો સમાગમ સફળ થયો.” મુનિ કહે છે—“દંભ, કામ, ક્રોધ, હર્ષ તથા ભયનો ત્યાગ કરીને હાથ જોડીને અને કાલાવાલા કરીને પણ ત્હારા શત્રુઓનું સેવન કર, તેમને તું, ઉત્તમ ચોખવટવાળાં કર્મ કરીને પ્રસન્ન કર; એટલે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો તે વિદેહ રાજા તને વેતનરૂપ (પગારરૂપ) દ્રવ્ય આપશે. એમ કરવાથી

* શત્રુએ જીતેલા સંપત્તિ વિનાના દુર્બળને તો, પાછલા અધ્યાયમાં કહ્યો તે નિવૃત્તિ ધર્મજ ઠીક છે, પણ જો પ્રબળ ક્ષત્રિય હોય તો, તેના માટે નીતિ કહેવાને આ અધ્યાયનો આરંભ થાય છે, કૌશલ્યનો શત્રુ વિદેહ રાજા છે, એમ જાણવું.

સર્વ લોકોમાં તું પ્રમાણભૂત ઠરીશ અને તું જેનું સેવન કરતો હોઇશ, તેના બાહુરૂપ બનીશ. ૫–૭ એટલે પછી તને ઉત્સાહવાળા, વ્યસનરહિત અને પવિત્ર એવા સહાય કરનારા આવી મળશે. એ રીતે રાજનીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવાથી, મનને નિયમમાં રાખનાર તથા ઇંદ્રિયજીત પુરૂષ, પોતાનો દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરી શકે છે તથા પ્રજાને પ્રસન્ન કરી શકે છે. તેથી જેનું તું સેવન કરતો હોઇશ તે ધૃતિવાળો અને લક્ષ્મીવાળો વિદેહ રાજા ત્હારો સત્કાર કરશે. ૮,૯ અને તું સર્વે પ્રાણીઓમાં પ્રમાણરૂપ મનાઇને મોટા આદર પામીશ. પછી મિત્રોનું બળ પામીને સારા મંત્રીઓ સાથે મંત્ર કરીને તથા શત્રુમાંનાજ મનુષ્યોને ફોડીને, બીલાવડે બીલું ફોડી નાંખ. અર્થાત્ તેના દુશ્મનો સાથે મસલત કરીને ત્હારા શત્રુના બળનો નાશ કર. ૧૦–૧૧ અલભ્ય એવા પદાર્થો, સારી કાંતિવાળી સ્ત્રીઓ, ઉત્તમ આચ્છાદન, શય્યાઓ, આસનો, વાહન, મોટી કિમ્મતનાં ઘર, પક્ષીઓ, પશુઓ, રસ, સુગંધ પદાર્થ અને ફળ, એવા પદાર્થોમાં ત્હારે ત્હારા શત્રુને આસક્ત કરવો કે, જેથી તે નાશ પામે. ૧૨–૧૩ વળી જો શત્રુને કોઇ કામથી રોકવો ઘટતો હોય તો, તેને રોકવો, પણ તેમ ન કરતાં જો, તે વાતની ઉપેક્ષા કરીશ એટલે તેને રોકીશ નહિ તો, તે તને પોતાનો શત્રુ જાણી જશે. માટે ઉત્તમ રાજનીતિને ઇચ્છનારા પુરૂષે, ઉઘાડા પડીને શત્રુતા કરવી નહિ. ૧૪ હે પરમ ઉત્તમ રાજન્! દેશમાં બુદ્ધિમાન પુરૂષોથી માન પામેલો એવો તું શત્રુની પાસે મિત્ર ધર્મવડે દાવ રમજે, તથા તે સાથે શ્વાનની પેઠે જાગ્રત રહીને, મૃગની પેઠે નિરંતર ભયચકિત રહીને તથા કાગડાની પેઠે શત્રુની ચેષ્ટાને જાણનારો થઇને તેને ભજજે; તથા મિત્રધર્મવડે ત્હારા શત્રુનો અનર્થ કરજે. ૧૫ વળી મોટાં અને દુઃખવડે કરી શકાય એવાં કામોનો આરંભ તેની પાસે કરાવજે! તથા બળવાનની સાથે મોટી નદીની પેઠે દુસ્તર એવો વિરોધ કરાવજે.* ૧૬ વળી મોટાં ખરચ જેમાં થાય એવા બાગ, બિછાનાં, બેઠકો અને વૈભવનાં સાહિત્યોના મિષથી ત્હારા શત્રુ રાજાનો ભંડાર ખાલી કરાવજે. ૧૭ બ્રાહ્મણોનું વરણ કરીને મોટા યજ્ઞ કરાવવાની સલાહ આપજે! એટલે તે બ્રાહ્મણો કલ્યાણ–આશીર્વાદાદિ કરીને ત્હારા ઉપર ઉપકાર કરશે તથા તેનો (ત્હારા શત્રુનો) વરૂની પેઠે, નાશ કરશે. ૧૮ જો ધર્મમાં કે, અધર્મમાં ભંડાર ખાલી થાય એમજ છે, તો તે બેમાંથી જેનો ભંડાર પુણ્યમાર્ગે ખાલી થશે તે પરમગતિ પામશે એ નિશ્ચય છે. પુણ્ય કરવાથી સ્વર્ગમાં મનુષ્ય ઉત્તમ સ્થાન પામે છે. ૧૯ હે કૌશલ્ય! ધર્મથી કે, અધર્મથી પણ ભંડાર ખાલી થયો એટલે તે શત્રુના વશમાં પડે છે. સ્વર્ગ અને વિજય બન્નેનું કારણ કોષ છે. ૨૦ માટે શત્રુ રાજાના કોષનો નાશ કરવો, તેથી તે શત્રુના શત્રુઓ આનંદ પામે છે તથા તે મનુષ્ય પરાક્રમ કરી શકતો નથી અને દૈવના બળ ઉપર આધાર રાખનારો થાય છે. ૨૧ જે પુરૂષ દૈવ ઉપર આધાર રાખનારો થાય છે તે નિશ્ચય નાશ પામે છે અને વિશ્વજિત્ નામે સર્વસ્વ દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કરાવીને શત્રુને સર્વસ્વથકી રહિત કર. ૨૨ પછી શત્રુને યજ્ઞાદિમાં પ્રીતિવાળો કરીને તેમાં તેની આસક્તિ થાય ત્યારે તે કરવા નિમિત્ત જે ઘણા સમુદાયને પીડા ઉત્પન્ન થવાની તે તેને કહેવી તથા પછી પોતાના મનમાં યજ્ઞથી

---

* પ્રત્યેક રાજાએ આ બાબત ઉપર તેમ ઉપરની બાબતો ઉપર લક્ષ આપવું ઘટે છે, બીજાની સલાહો દેખીતી હિતકર હોય તથાપિ અંદરથી પોતાનું કોષ વગેરે બળ કમી કરનારી હોય, તો તે વિષે પૂરતો વિચાર કરવો ઘટે છે.

પણ સંપૂર્ણતા ન માનીને મોટા વનમાં જવાનો તેને બોધ કરવો તથા તેના મનનો અસંતોષ મટાડવાને યોગધર્મને જાણનાર કોઇ આચાર્ય બતાવી દેવો. ૨૩ પછી જોવું કે, વારૂ, તે પોતાનું રાજ્ય તજીને સાજોતાજો વનમાં જાય છે કે નહિ? તથા ત્યાં જઇને કુશળ પ્રાપ્ત કરે છે કે નહિ? પછી સર્વ શત્રુને નાશ કરનાર સિદ્ધૌષધિ યોગવડે તથા કૃત્રિમ યુદ્ધવડે શત્રુના હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોનો નાશ કરવો. ૨૪ એ અને બીજા, સારી રીતે ચિંતવન કરેલા ઘણાક દંભયોગ છે, તે કૃતાત્મા અને સહનશીલ પુરૂષથી કરી શકાય એમ છે." ૨૫

एते चान्ये च बहवो दंभयोगाः सुचिंतिताः ।
शक्या विसहता कर्तुं पुरुषेण कृतात्मना ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां शतोपरि पंचमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

અધ્યાય ૧૦૬ ઠો—કૌશલ્યને પુનઃ રાજ્ય પ્રાપ્તિ.

राजोवाच ॥ न निकृत्या न दंभेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुम् ।
नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान् सुमहतोप्यहम् ॥ १ ॥

રાજા કહે છે,—"હે બ્રહ્મન્! દંભવડે અથવા કપટવડે હું જીવવાને ઇચ્છતો નથી; તેમ અતિઘણા છતાં પણ અધર્મયુક્ત અર્થને હું ઇચ્છતો નથી. ૧ મેં દંભ અને કપટનું કર્મ તો પ્રેમથીજ તજેલું છે કે, જેથી તે વિષે મ્હારા ઉપર કોઈ શંકા રાખે નહિ તથા સર્વનું હિત થાય. ૨ હું સૌજન્ય ધર્મવડે આ લોકમાં જીવવાને ઇચ્છું છું; માટે હું એ કર્મ કરવાને સમર્થ નથી, તેમ તમારે મને એવો બોધ કરવો યોગ્ય નથી." ૩ મુનિ કહે છે—"હે ક્ષત્રિય! તું, જેમ કહે છે તેમ, ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે ચાલવાને શક્તિમાન છે; તું બહુ અનુભવવાળો છે માટે સ્વભાવવડે અથવા બુદ્ધિવડે પણ યોગ્ય છે. ૪ ત્હારો અને ત્હારા શત્રુ વિદેહનો અર્થ સિદ્ધ થાય, તેવી રીતે હું, યત્ન કરીશ અથવા જેમાંથી હાનિ થાય નહિ તથા જે નિરંતર ટકી શકે, એવી ત્હારી તથા તેની વચ્ચે હું સંધિ કરી આપીશ. ૫ ત્હારા સરખા કુળવાન, સુજન, બહુશ્રુત અને રાજનીતિમાં કુશળ રાજાને પામીને અમાત્યકર્મ કોણ નહિ કરે? સર્વ કોઈ કરશેજ. ૬ હે ક્ષત્રિય! તું રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલો છે તથા અત્યંત દુઃખ પામેલો છે, તોપણ સૌજન્ય ધર્મવડે જીવવાને ઇચ્છે છે. ૭ તો હે તાત! મ્હારે ઘેર સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો વિદેહરાજા આવવાનો છે, તેને હું, જે કરવાનું કહીશ તે, તે નિશ્ચય કરશે. એટલે હું ત્હારી તેની સાથે સંધિ કરાવીશ." ૮ પછી તે મુનિએ વિદેહ રાજાને બોલાવીને કહ્યું કે: "આ પુરૂષ રાજકુળમાં જન્મ પામેલો છે તથા મને તેના આભ્યંતરની ખબર છે. ૯ જેવો શરદઋતુનો ચંદ્રમા હોય, જેવી આરસી હોય, તેવો એનો આત્મા શુદ્ધ છે; એનામાં હું કાંઇ પાપ દેખતો નથી, કેમકે, મેં સર્વ પ્રકારે એની પરીક્ષા કરી છે. ૧૦ માટે એની સાથે ત્હારે સંધિ કરવી તથા તું મ્હારા ઉપર જેવો વિશ્વાસ રાખે છે તેવો એના ઉપર પણ રાખજે. ૧૧ અમાત્ય વિનાના રાજાએ, ત્રણ દિવસ પણ રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય છે માટે અમાત્ય તો, શૂર જોઇએ અથવા બુદ્ધિસંપન્ન જોઇએ. ૧૨ હે રાજન્! શૂરતા અને બુદ્ધિવડે આ લોક તથા પરલોક જીતી શકાય છે, માટે રાજ્યનું પ્રયો-

જન શું છે ? તેનો તું વિચાર કર ! ધર્માત્મા પુરૂષોને એના જેવી બીજી એકે ઉત્તમ ગતિ નથી. ૧૩ આ મહાત્મા રાજપુત્રે સત્પુરૂષોના માર્ગનું સેવન કરેલું છે, માટે તું ધર્મમાં અગ્રેસર એ રાજપુત્રને રૂડી રીતે ગ્રહણ કર ! જો તું, કદાપિ તેમ નહિ કરે તો એ ત્હારા ધણાક શત્રુઓનું સેવન કરશે, અને તેથી મોટી સહાય મેળવીને ત્હારી સાથે યુદ્ધ કરશે તો, એ ક્ષત્રિયનું કર્મ છે કે, પોતાના બાપદાદાનું સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરેજ. ૧૪-૧૫ તું પણ તેનો પરાજય કરવાનો નિયમ ધારણ કરીને સામું યુદ્ધ કરીશ, પરંતુ તેમ કરતાં, યુદ્ધ કર્યા વિનાજ મ્હારી આજ્ઞાથી ત્હારા તથા તેના હિતમાં મનની સ્થિતિ કરીને તેને વશ કર. ૧૬ તું અઘટિત લોભનો ત્યાગ કરીને માત્ર ધર્મનીજ અપેક્ષા રાખ ! કામથી કે, દ્રોહથી ધર્મ તજવો યોગ્ય નથી. ૧૭ હે તાત ! નિરંતર જય મળતો નથી કે, નિરંતર પરાજય પણ થતો નથી, માટે શત્રુ પુરૂષને ભોજન કરાવવું અને આપણે પણ તેને ત્યાં ભોજન કરવું. તાત્પર્ય કે, દંડ ઉપાય કરતાં, સામ ઉપાયજ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૮ હે તાત ! જેમ શત્રુને જય, પરાજય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પોતાનો પણ જય, પરાજય થાય, એમ જાણવું. જે પુરૂષ, સમગ્રપણે જય મેળવવાને ઇચ્છે છે તેને તેવા સંપૂર્ણ જયમાંથીજ ભય ઉપજે છે." ૧૯ એ પ્રમાણે તે કાલકવૃક્ષીય મુનિનું ભાષણ સાંભળીને વિદેહ રાજા, તે પૂજવા યોગ્ય શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણનું પૂજન કરીને, સત્કાર કરીને તથા માન આપીને બોલ્યો કે: "હે બ્રાહ્મણ ! મહા બુદ્ધિમાન, મહા વિદ્વાન અને કલ્યાણ ઇચ્છનારા તમે જેમ કહો છો, તેમ અમે બન્ને જણને આચરવા યોગ્ય છે. ૨૦,૨૧ તમે મને જે જે વચન કહ્યાં છે તે તે વચન પ્રમાણેજ હું કરીશ; કેમ કે, એ વચન કલ્યાણકારી છે, એમાં મ્હારે વિચારવા જેવું કાંઇ નથી. ૨૨ પછી વિદેહ રાજાએ, કૌશલ્ય રાજાને બોલાવીને કહ્યું કે "મેં ધર્મવડે અને રાજનીતિવડે આ લોક ઉપર જય મેળવ્યો છે. ૨૩ પણ હે શ્રેષ્ઠ રાજન્ ! તમે મને પોતાના ગુણોવડે જીત્યો છે, માટે પોતાની અવજ્ઞા ન કરતાં, જેમ તમે જય પામ્યા હો, તેમ મ્હારી સાથે વર્તજો. ૨૪ હું તમારી બુદ્ધિની કે, તમારા પૌરૂષની અવગણના કરતો નથી, તેમ હું જય પામ્યો છું, એવી રીતે માનીને પણ તમારી અવગણના કરતો નથી: માટે તમે જેમ જય પામ્યા હો તેવી રીતે વર્તજો ! હે રાજન્ ! યથાયોગ્ય સત્કાર ગ્રહણ કરીને મ્હારે ઘેર ચાલો." ૨૫ પછી તે બન્ને જણ એક બીજાના ઉપર વિશ્વાસ લાવીને તથા તે બ્રાહ્મણનું પૂજન કરીને ઘેર ગયા. ૨૬ પછી વિદેહરાજાએ, કૌશલ્ય રાજાને પોતાના ઘરમાં લઈ જઇને પાદ્ય, અર્ઘ્ય, મધુપર્ક આદિ સાહિત્યવડે પૂજવાયોગ્ય તે રાજાનું પૂજન કર્યું.૨૭ તથા તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી અને અનેક પ્રકારનાં રત્ન આપ્યાં. રાજાઓનો ઉત્તમ ધર્મ તો એજ છે; કેમકે, હાર અને જીત, એ તો અનિત્ય છે. ૨૮

ददौ दुहितरं चास्मै रत्नानि विविधानि च ।
एष राज्ञां परो धर्मो नित्यौ जयपराजयौ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पुनःकालकवृक्षीये गुर्जरभाषायां शतोपरि षष्ठोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

અધ્યાય ૧૦૭ મો—સમૂહની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રકાર.

**युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
धर्मवृत्तं च वित्तं च वृत्त्युपायाः फलानि च ॥**

યુધિષ્ઠિર કહે છે,–" હે શત્રુઓને પરિતાપ આપનાર પિતામહ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના ધર્મનું આચરણ, વિત્ત, જીવિકાના ઉપાય, ફળ, રાજાઓનું વિત્ત, કોષ, કોષનો સંચય, જય, અમાત્યોના ગુણ, વૃત્તિ, પ્રકૃતિઓની વૃદ્ધિ, ષાડ્ગુણ્ય ગુણનો કલ્પ, સેનાની વૃત્તિ, દુષ્ટને ઓળખવાની રીતિ, સત્પુરૂષોનું લક્ષણ, સમાન, હિત–અને અધિકનું લક્ષણ, વૃદ્ધિ પામનારાએ મધ્યમના સંતોષને અર્થે કેમ રહેવું તે, ક્ષીણ થઇ ગયેલાનું ગ્રહણ, તેની જીવિકા, હે ભારત ! તમે એ સર્વ સુગમ તથા ઉપદેશરૂપ વાક્યવડે મને ધર્મ પ્રમાણે કહ્યું. ૧,૫ તેમજ વિજય મેળવવા ઇચ્છનારનું આચરણ પણ કહ્યું. હે બુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હવે હું શૂરપુરૂષોના સમુદાયની વૃત્તિ સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૬ હે ભારત ! જે રીતે શૂર પુરૂષોના સમુદાયની વૃદ્ધિ થાય તથા તેઓમાં ભેદ થાય નહિ, વળી તે શત્રુઓને જીતે અને સન્મિત્રને પામે, એ તમારે મને કહેવું યોગ્ય છે. શૂરપુરૂષોના ગણનો ભેદજ વિનાશનું કારણ છે, એમ મને સમજાય છે. તેમજ ઘણાની સાથે મંત્ર કરીને, પછી તે મંત્ર ફૂટવા ન દેવો, એ મોટું કષ્ટ છે; એમ મ્હારા માનવામાં છે. ૮ હે શત્રુને તાપ પમાડનાર પિતામહ ! હું એ સર્વ સાંભળવાને ઇચ્છું છું, માટે હે રાજન્ ! જેમ કરવાથી તેઓમાં ફૂટ થાય નહિ તે મને કહો. " ૯ ભીષ્મ કહે છે,–" હે ભારત કુળમાં શ્રેષ્ઠ ! હે નૃપતે ! શૂર પુરૂષોના સમુદાયમાં, કુળમાં અને રાજાઓમાં લોભ તથા અમર્ષ, એ બે વૈર પ્રકટ કરનારાં છે. ૧૦ તેઓમાંથી એક જણ, લોભનો અંગીકાર કરે છે ત્યારે બીજો અમર્ષનો અંગીકાર કરે છે; એટલે રાજા લોભી થાય છે, ત્યારે શૂરસમુદાય અમને આપતો નથી, એમ જાણીને અમર્ષ રાખે છે અને એમ થવાથી તે બન્ને એટલે રાજા અને શૂરગણ ક્ષય તથા વ્યર્થ (ખરચયુક્ત) થઈને એક બીજાનો નાશ કરનારા થઇ પડે છે.૧૧ પછી તેઓ પોતાના છુપા દૂત મોકલીને, મંત્ર કરીને સૈન્યને પાછું ખેંચીને, તેમજ સલાહ તોડવાથી, મંત્ર ફોડવાથી, ક્ષય ઉપાયથી, વ્યર્થ ઉપાયથી, તથા ભય દેખાડવાથી એક બીજાને ખેંચે છે.૧૨ તેમાં જ્યારે રાજા, લોભથી શૂરગણને કાંઇ આપતાં હાથ પાછો ખેંચે છે, ત્યારે સમુદાયરૂપે જીવનારા શૂરગણ, ભેદ પામે છે, તેઓનાં મન જૂદાં થઈ જાય છે અને ભય પામીને શત્રુના તાબામાં નિવાસ કરે છે. ૧૩ વળી શૂરગણુમાં ભેદ થવાથી પછી તે ગણ (સમૂહ) રહેતો નથી અને તેઓ છૂટા છૂટા થઇ ગયા એટલે શત્રુઓથી જીતાવા સહેલ થાય છે, માટે શૂર પુરૂષોના સમૂહે તો સર્વદા એકઠા મળીનેજ પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. ૧૪ જ્યારે શૂર પુરૂષોનો એકત્ર મળીને એક જથો થયેલો હોય છે ત્યારે તેઓનાં બળ અને પૌરૂષવડે અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તથા બીજા લોકો પણ જથો કરીને વર્તનારા તે શૂર લોકોની મૈત્રી કરે છે. ૧૫ અરસપરસ સેવા કરતા જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરૂષો પણ તેઓને વખાણે છે તથા તેઓનો જથો અતિ દૃઢ થવાથી સર્વ પ્રકારે સુખથી વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૬ તેઓ શાસ્ત્રવડે અતિશય ઉત્તમ ગુણવાળા વ્યવહારનું સ્થાપન કરે છે, તથા તે ઉપર યથાવિધિ ધ્યાન આપીને વર્તે છે, તેથી ઉત્તમ ગુણવાળા થઇને વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૭ તેઓ પોતાના

પુત્ર અથવા ભાઇને ઉન્મત્ત થયેલો જોઇને, તેનો નિગ્રહ કરે છે તથા તેઓને સર્વદા વિનયથી વર્તાવે છે; વળી જેઓ વિનયથી વર્તતા હોય તેઓનું સેવન કરીને માન આપે છે અને એવી રીતે ઉત્તમ ગુણવાળા થઇને વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૮ હે મહાબાહો ! એવા ગણુ, છૂપા દૂતનું (છૂપી પોલીસનું) કામ કરવાને, મંત્ર કરવાને અને કોષનો સંચય કરવાને નિરંતર ઉદ્યોગી રહે છે અને એ રીતે સર્વ પ્રકારે તેઓ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૯ હે રાજન્ ! બુદ્ધિમાન, શૂરા, મોટા ઉત્સાહવાળા અને કર્મ કરવામાં સ્થિર પૌરૂષવાળા પુરૂષોને માન આપનારા અને સદૈવ એકત્રપણે રહેનારા તે ગણુ વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૦ વળી દ્રવ્યવાળા, શૂરા, શસ્ત્રને જાણુનારા, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા તથા કષ્ટતર આપત્તિમાં પણુ મોહ નહિ પામનારા ગણુ, દુઃખમાંથી તરવાને સમર્થ છે. ૨૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ક્રોધ, ભય, દંડ, કર્ષણુ, નિગ્રહ અને વધ, એ સર્વ જેઓને સર્વ તરફથી વશ કરી શકતા નથી; શૂર પુરૂષોના ગણુ એવા હોય છે. ૨૨ માટે મુખ્યત્વે ત્હારે તેઓમાં જે શ્રેષ્ઠ પુરૂષો હોય તેઓને માન આપવું. હે રાજન્ ! લોક વ્યવહાર બધો વિશેષ ભાગે તેઓને આધીન છે. ૨૩ હે શત્રુને નિગ્રહ કરનાર ભારત ! જે કાર્યમાં મંત્રને ગુપ્ત રાખવાની જરૂર છે, એવાં કાર્યમાં ચારાઓને અને શૂરગણુને પણુ તે મંત્ર સમગ્ર સંભળાવવો નહિ. જેઓ અગ્રેસર હોય તેઓએ એકઠા મળીને, એક બીજાનું હિત કરવું. કેમ કે, પ્રત્યેક ગણુ જ્યારે છૂટો પડી જાય છે તથા વિસ્તાર પામે છે (એટલે જૂદા જૂદા સ્થળમાં ફેલાય છે) ત્યારે તેથી ઉલટું અહિત થાય છે. ૨૫ તેઓ જ્યારે પરસ્પર ભેદ પામે છે તથા પોતપોતાની શક્તિ ઉપરજ અવલંબન કરીને રહે છે, ત્યારે અર્થ નાશ પામે છે અને અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૬ એમ થાય ત્યારે વિચક્ષણુ પુરૂષે, મુખ્યત્વે તત્કાળ તેનો નિગ્રહ કરવો. જ્યારે કુળમાં કલહ ઉત્પન્ન થાય છે અને કુળના વૃદ્ધ પુરૂષો, તેની ઉપેક્ષા કરે છે ત્યારે તે ગોત્રનો નાશ કરે છે અને તેથી ગણુનો ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭ અંદર–અંદરથી જે ભય ઉત્પન્ન થતું હોય, તેથી રક્ષણુ કરવું; તેમ બહારથી ઉપજતા ભયથી પણુ સારી રીતે રક્ષણુ કરવું; કેમ કે, હે રાજન્ ! અંદર–અંદરનું ભય તત્કાળ મૂળને કાપી નાખે છે. ૨૮ અકસ્માત થયેલો ક્રોધ, મોહ કે, સ્વભાવથી ઉપજેલા લોભથી જ્યારે, તેઓ અન્યોઅન્ય ભાષણુ ન કરતા હોય ત્યારે, તેથી પરાભવનું લક્ષણુ જાણુવું. ૨૯ એકગણુના પુરૂષો, જાતિથી અને કુળથી સમાન હોય છે, પણુ તેઓ ઉદ્યોગથી અથવા બુદ્ધિથી અથવા રૂપ અને દ્રવ્યથી સમાન હોતા નથી. ૩૦ શત્રુઓ, ભેદવડે તથા દાન ઉપાયવડે ગણુનો ભેદ કરે છે, માટે સમુદાય એજ ગણુનું મોટું શરણુ છે.” ૩૧

भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यंते रिपुभिर्गणाः ।
तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गणवृत्तं नाम गुर्जरभाषायां शतोपरि सप्तमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

અધ્યાય ૧૦૮ મો-માતા, પિતા અને ગુરૂના મહાત્મ્યનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ।
किंस्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"હે ભારત ! આ ધર્મમાર્ગ મોટો અને ઘણી શાખાઓવાળો છે; માટે તમે એ ધર્મોમાંથી આચરવા યોગ્ય ધર્મ કયો માનેલો છે, તે કહો ? ૧. તમે બધા ધર્મ કરતાં, કયું ઉત્તમ કાર્ય માનેલું છે તે કહો ! કે, જેથી હું આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં પણ ઉત્તમ ધર્મનું ફળ પામી શકું ?" ૨ ભીષ્મ કહે છેઃ—"માતા, પિતા અને ગુરૂનું પૂજન કરવું, એને મેં મોટું માનેલું છે. એ ધર્મમાં ઉદ્યોગી પુરૂષ મોટો યશ અને ઉત્તમ લોક પામે છે. ૩ હે તાત ! હે યુધિષ્ઠિર ! સારી રીતે પૂજન કરેલા તે, ધર્મ અને અધર્મથી વિરૂદ્ધ પણ કાંઇ કાર્યની આજ્ઞા કરે, તો તે કરવું. ૪ તેમણે જે કરવાની આજ્ઞા કરી હોય, તે પુરૂષે બીજા ધર્મનું આચરણ કરવું નહિ. પરંતુ તેઓ જે કર્મની આજ્ઞા કરે, તેનેજ ધર્મ જાણવો, એ નિશ્ચય છે. ૫ માતા, પિતા અને ગુરૂ એ ત્રણે ત્રણ લોક છે, ત્રણ આશ્રમ છે, ત્રણ વેદ છે અને ત્રણ અગ્નિ છે. ૬ પિતા ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે, માતા દક્ષિણાગ્નિ છે અને ગુરૂ આહવનીય અગ્નિ છે; એ પ્રમાણે એજ ત્રણ અગ્નિનો મોટો સમુદાય છે. તું એ ત્રણનું સાવધાનપણાથી પૂજન કરીશ, તો તું ત્રણ લોકને જીતીશ. ૭ પિતાની આજ્ઞા પાળવાથી આ લોકને, માતાની આજ્ઞા પાળવાથી પરલોકને તથા ગુરૂની આજ્ઞા પાળવાથી નિયમવડે બ્રહ્મલોકને પામીશ. ૮ હે ભારત ! ત્રણે લોકમાં એ ત્રણની સાથે સારી રીતે વર્ત્તન કર ! તેથી તને યશ, કલ્યાણ, ધર્મ અને મોટું ફળ પ્રાપ્ત થશે. ૯ એ ત્રણના કરતાં, પોતાનો ભાગ કે, ક્રિયા કદાપિ અધિક બનાવવી નહિ, એઓના કરતાં, અધિક ઉપભોગ કરવો નહિ તથા તેઓને દૂષણ આપવું નહિ. પરંતુ નિરંતર તેઓની પરિચર્યા (સેવા) કરવી, એ ઉત્તમ સુકૃત છે. ૧૦ હે રાજશ્રેષ્ઠ ! તેથી તું કીર્તિ, પુણ્ય, યશ અને ઉત્તમ લોકમાં ગતિ પામીશ. જે પુરૂષ, એ ત્રણનો આદર કરે છે તેણે, સર્વ લોકોનો આદર કર્યો, એમ જાણવું. ૧૧ પણ જે પુરૂષ એ ત્રણનો અનાદર કરે છે તેની સઘળી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે. હે શત્રુને પરિતાપ પમાડનાર રાજા ! જે પુરૂષ એ ત્રણ પોતાના ગુરૂજનનું માન રાખતો નથી અને અપમાન કરે છે, તેને આ લોકમાં યશ અને સુખ વગેરે મળતાં નથી અને પરલોકમાં તેની ઉત્તમ ગતિ થતી નથી. ૧૨ જે મનુષ્ય, એ ત્રણેનું અપમાન કરે છે તે પુરૂષનો યશ આ લોકમાં, તેમ પરલોકમાં પણ પ્રકાશતો નથી, તેમજ તેને પરલોકમાં બીજું કાંઇ પણ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૩ હું સર્વ સત્કર્મ તેઓનેજ અર્પણ કરૂં છું, તેથી તે મને સોગણાં અને હજારગણાં ફળ આપે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! તેવડે મને ત્રણલોક પ્રકાશમાન થાય છે. ૧૪ એક ઉત્તમ આચાર્ય, દશ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણથી અધિક છે; એક ઉપાધ્યાય, દશ આચાર્ય કરતાં અધિક છે અને એક પિતા દશ ઉપાધ્યાયથી અધિક છે. ૧૫ તથા એક માતા, દશ પિતાથી અધિક છે; અથવા માતા કરતાં અધિક ગુરૂતા, સર્વ પદાર્થો અને આખી પૃથ્વીની પણ નથી; માતા સમાન કોઇ ગુરૂ છેજ નહિ. ૧૬ હવે માતા અને પિતા, બન્નેના કરતાં, ગુરૂ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, એમ મ્હારી બુદ્ધિ કહે છે. માતા અને પિતા પ્રાણીને માત્ર જન્મજ આપે છે. ૧૭ હે ભારત !

માતા તથા પિતા શરીરજ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ આચાર્ય જે જન્મ ધારણ કરાવે છે, તે જન્મ દિવ્ય છે અને અજરામર છે. ૧૮ (માતા, પિતા અને ગુરૂ, ઉપકાર કરનારાં છે માટે તેઓએ વધ કરવા યોગ્ય અપરાધ કર્યો હોય, તથાપિ તેઓનો વધ કરવો યોગ્ય નથી.) જેમ વધ કરવા યોગ્ય મનુષ્યનો વધ ન કરવાથી રાજાને દોષ લાગે છે તેમ, પોતાનાં માતાપિતા અપકારી હોવાથી વધ્ય છતાં, તેઓનો વધ ન કરવાથી મનુષ્ય દોષ પામતો નથી; તેમજ વધ કરવા યોગ્ય માતાદિક તેને દોષિત કરતાં પણ નથી. માતા, પિતા અને ગુરૂ દુષ્ટ હોય, તથાપિ ધર્મને માટે જે પુરૂષ, તેઓનું પાલન કરવાને યત્ન કરે છે, તેના ઉપર દેવતાઓ અને મહર્ષિઓ કૃપા કરે છે. ૧૯ જે પુરૂષ, વેદ વચન બોલીને મોક્ષ આપે છે તથા સત્ય કર્મવડે અનુગ્રહ કરે છે, તેનેજ માતા અને તેનેજ પિતા જાણવો; કરેલા ઉપકાર સંભારીને તેનો દ્રોહ કરવો નહિ. ૨૦ જે પુરૂષો, વિદ્યા ભણીને, પછી ગુરૂનો આદર કરતા નથી તથા મન, વચન અથવા કર્મવડે વિપરીત થઇને તે ઉપકારનો નાશ કરે છે, તે પુરૂષોનું પાપ ગર્ભહત્યા સમાન જાણવું; તેઓના કરતાં, વધારે પાપ કરનારો બીજો કોઈ આ લોકમાં નથી. વળી પુરૂષો જે રીતે પોતાના ગુરૂઓને માન આપે, તેજ પ્રમાણે ગુરૂના ગુરૂઓને પણ માન આપવું ઘટે છે. ૨૧ માટે જેઓ સનાતન ધર્મની ઇચ્છા રાખતા હોય, તેણે યત્નથી ગુરૂઓનું પૂજન કરવું તથા તેઓને ભોજન કરાવવું, તેમજ તેઓનું અર્ચન કરવું (સત્કાર કરવો). ૨૨ કોઈ મનુષ્ય, જે કર્મવડે પિતાને પ્રસન્ન કરે છે, તેના તે કર્મવડે પ્રજાપતિદેવ પ્રસન્ન થાય છે અને જે કર્મવડે માતાને પ્રસન્ન કરે છે, તે કર્મવડે પૃથ્વી દેવી અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. ૨૩ તેમજ જે કર્મવડે પોતાના ઉપાધ્યાયને (ગુરૂને) પ્રસન્ન કરે છે, તે કર્મવડે બ્રહ્મા પ્રસન્ન થાય છે. એટલા માટે માતા તથા પિતાથી પણ ગુરૂ વધારે પૂજવા યોગ્ય છે. ૨૪ જ્યારે ગુરૂઓનું પૂજન કરવામાં આવે છે, ત્યારે પિતૃઓસહિત ઋષિઓ અને દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે માટે ગુરૂ સર્વ કરતાં, વધારે પૂજવા યોગ્ય છે. ૨૫ કોઈ પણ પ્રકારના આચરણથી ગુરૂની અવજ્ઞા કરવી યોગ્ય નથી; કેમ કે, જેવું માન ગુરૂને ઘટે છે તેવું માન તો માતાને કે, પિતાને પણ ઘટતું નથી. ૨૬ તેમ માતા, પિતા અને ગુરૂ, એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ અપમાન પામવાને યોગ્ય નથી; તેમ તેઓના કરેલા ઉપકારને દૂષણ પણ લગાડવું યોગ્ય નથી; કેમ કે, મોટા ઋષિઓ સહિત દેવતાઓ, ગુરૂઓનાજ સત્કારને શ્રેષ્ઠ જાણે છે. ૨૭ જે પુરૂષ, પોતાને વિદ્યા ભણાવનાર ગુરૂનો, પિતાનો કે, માતાનો મનવડે કે, કર્મવડે પણ દ્રોહ કરે છે તેઓનું પાપ ગર્ભહત્યાથી પણ અધિક છે; તેના કરતાં વધારે પાપ કરનારો આ લોકમાં બીજો કોઇ છે નહિ. ૨૮ જે પુત્રનું માતા-પિતાએ પોષણ કર્યું છે તથા ઉછેર્યો છે એવો કોઇ પુત્ર પોતાનાં માતાપિતાનું પોષણ ન કરે, તો તેને ગર્ભહત્યાથી પણ અધિક પાપ લાગે છે; તેનાથી વધારે પાપ કરનારો આ લોકમાં બીજો કોઇ છે નહિ. ૨૯ મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, કૃતઘ્ન, સ્ત્રીહત્યા કરનાર અને ગુરૂનો ઘાત કરનાર, એ ચારની પ્રાયશ્ચિત્તવડે પણ શુદ્ધિ થતી હોય, એમ અમે સાંભળ્યું નથી. ૩૦ આ લોકોમાં પુરૂષે, જે કરવું ઘટે છે તે સર્વ વિસ્તારથી એ પ્રમાણે અમે કહ્યું છે. એજ કલ્યાણકારી છે, એ કરતાં કાંઇ વિશેષ બીજું છે નહિ; કેમ કે, મેં સર્વ ધર્મને એકત્ર કરીને તેમાંથી આ સારભૂત તત્વ કહેલું છે. ” ૩૧

एतत्सर्वमनिर्देशेनैवमुक्तं यत्कर्तव्यं पुरुषेणेह लोके ।
एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं सर्वान् धर्माननुसृत्यैतदुक्तम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां शतोपरि अष्टमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

અધ્યાય ૧૦૯ મો-સત્ય તથા અસત્યનો નિર્ણય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मेस्थातुमिच्छन्नरो वर्तेत भारत ॥
विद्वन्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १ ॥

*યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ-“ હે ભારત ! ધર્મમાં રહેવાને ઇચ્છિતો પુરૂષ કેવી રીતે વર્તે ? હે વિદ્વાન્ ! તે જાણવાની મ્હારી ઇચ્છા છે માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે મને કહો. ૧ સત્ય અને અસત્ય આ લોકને વીંટીને રહેલાં છે; હે રાજન્ ! ધર્મમાં નિશ્ચયવાળા પુરૂષે, તે એમાંથી કયાનું આચરણ કરવું ? ૨ સત્ય શું ? અસત્ય શું ? સનાતન ધર્મ શું ? કયે સમયે સત્ય બોલવું ? અને કયે સમયે અસત્ય બોલવું ? તે મને કહો. ” ૩ ભીષ્મ કહે છેઃ-“ જે વચન સત્ય છે, તે ઉત્તમ છે; સત્ય કરતાં બીજું કાંઇ શ્રેષ્ઠ છે નહિ. તોપણ હે ભારત ! સત્ય અને અસત્યના સંબંધમાં લોકોમાં જે વિપરીત સમજણ ચાલે છે તે હું, તને કહીશ. ૪ જે સ્થળમાં અસત્ય વચન સત્યરૂપ થતું હોય, ત્યાં સત્ય વચન છતાં, બોલવા જેવું નથી; અને જ્યાં સત્ય વચન અસત્યરૂપ થતું હોય ત્યાં અસત્ય વચન છતાં, બોલવા જેવું છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જે સત્ય બોલવાથી હિંસા આદિ અધર્મ ઉપજતો હોય તે સત્ય ન બોલવું; તથા જે અસત્ય બોલવાથી અહિંસા આદિ ધર્મ ઉપજતો હોય તે અસત્ય બોલવું. ૫ સત્ય અને અસત્યનું તત્વ જાણ્યા વિનાનો મૂર્ખ, કોઈ સ્થળમાં સત્ય બોલીને પોતાના પ્રાણ ખૂએ છે: માટે જેથી બહુ ઉપકાર થતો હોય તેવું ધર્મવાળું વચન તે સત્ય અને એથી વિપરીત એટલે જેથી અલ્પ ઉપકાર અને ભારે હાનિ થાય તે અસત્ય, એવી રીતે સત્ય તથા અસત્યનો નિશ્ચય કરીને પછી મનુષ્ય, ધર્મને જાણનારો થાય છે. ૬ કદાચિત અનાર્ય, મૂર્ખ અને અતિ દારૂણ પુરૂષ હોય; તથાપિ જેમ કર્ણપર્વમાં પારધી, આંધળાના વધથી ઉત્તમ ગતિને પામ્યો એવી કથા છે; તેમ તે, મોટા પુણ્યને પામે છે. ૭ (વળી કર્ણપર્વમાં કથા કહેલી છે કે, જેમ સત્યવાદીએ સત્ય વચન બોલવાના અભિમાનથી ચોરને માર્ગ બતાવીને કાપડીઆઓનો નાશ કરાવ્યો, તો એ સ્થળમાં એ મૂઢ પુરૂષ, ધર્મની ઇચ્છાવાળો છતાં, તેનાથી સત્ય વચન બોલવાથીજ અધર્મ થયો છે.) વળી હિંસા આદિ અધર્મનું કૃત્ય કરવાથી ધર્મ પણ પ્રાપ્ત થાય છે: જેમ ગંગાના કાંઠા ઉપર એક ઘુવડે, સાપણે મૂકેલાં હજારો ઇંડાં ફોડી નાંખ્યાં તેથી તેને મોટું પુણ્ય પ્રાપ્ત થયું; કેમ કે, તે ન ફોડયાં હોત તો, તીક્ષ્ણ

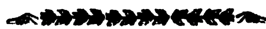
* આ અધ્યાય સત્ય અને અસત્ય બોલવાના વિવેક વિષે છે. સત્ય એ ધર્મ છે અને અસત્ય એ અધર્મ છે, તથાપિ સત્ય હિંસાયુક્ત અને અસત્ય અહિંસાયુક્ત હોય ત્યારે, સત્ય એ અધર્મ અને અસત્ય એ ધર્મ દેખાય છે. માટે સત્ય બોલવારૂપ ધર્મ આચરીને, હિંસારૂપ અધર્મ થવા દેવો ? કે, અસત્ય બોલવારૂપ અધર્મ આચરીને અહિંસારૂપ ધર્મ થવા દેવો ? એવો સંશય થવાથી યુધિષ્ઠિર ધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે.

વિષવાળા સર્પોની વૃદ્ધિ થવાથી લોકનો નાશ થાત. ૮ આ ત્હારો પ્રશ્ન તેવોજ છે કે, જેમાં ધર્મનો વિવેક કરવો અત્યંત કઠિન છે. જે ધર્મ કે, અધર્મનાં કૃત્યોની ગણના કરી નિયમ ઠરાવવો દુષ્કર છે, તે વિષે નિશ્ચય શાવડે કરી શકાય ? ૯ પ્રાણીઓના અભ્યુદયને માટે "ધર્મ" શબ્દ ઠરાવેલો છે. માટે જે અર્થ અભ્યુદયસહિત હોય, તેને ધર્મ કહેવો, એ નિશ્ચય છે. ૧૦ ધારણ એટલે સંરક્ષણ અર્થને માટે "ધર્મ" શબ્દ કહેલો છે; ધર્મવડે પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે. માટે જે કર્મ ધારણ એટલે રક્ષણસહિત હોય, તેને ધર્મ કહેવો, એ નિશ્ચય છે. ૧૧ અહિંસા અર્થને માટે ધર્મ શબ્દ ઠરાવેલો છે, તેથી જે કર્મ અહિંસા-યુક્ત હોય, તેને ધર્મ કહેવો, એ નિશ્ચય છે. ૧૨ (એ પ્રમાણે પ્રભવ એટલે અભ્યુદય, અહિંસા એટલે અપીડન, અને ધારણ એટલે સંરક્ષણ, એ ત્રણ સત્યવડે કે, અસત્યવડે તીક્ષ્ણ ઉપાયથી કે, કોમળ ઉપાયથી, ગમે તેનાથી થાય, તેને ધર્મ જાણવો.) શ્રુતિમાં કહેલો સર્વ વિધિ ધર્મ છે, એમ કેટલાક કહે છે તથા શ્રુતિમાં કહેલો સઘળો વિધિ ધર્મ નથી, એમ બીજા કેટલાક કહે છે; પણ અમે તે બન્ને વચનની ઇર્ષ્યા કરતા નથી; તોપણ શ્રુતિમાં કહેલા સઘળા વિધિનું ધર્મરૂપે વિધાન કરવું, એમ તો બનતુંજ નથી. (કેમકે, શ્યેનયાગ આદિ વિધિ શ્રુતિએ કહેલા છે પણ તેમાં ધર્મ નથી, શ્યેનયાગનું ફળ શત્રુનાશ છે, માટે તે કેવળ અમુક વ્યક્તિને પ્રીતિ કરનારૂં છે પણ વસ્તુતઃ તે કર્મ સર્વનું હિત કરનારૂં નથી, માટે તે ધર્મ નથી.) જે પુરૂષો અન્યાયવડે કોઇનું ધન હરણ કરવાને ઇચ્છતા હોય, તેઓને તે સ્થાન ન બતાવવું, એ ધર્મ છે; એમ નિશ્ચય જાણવું. ૧૪ (જેમ ચોર લોકો, ચોરી કરવાના હેતુથી કોઈ ધનવાનનું ઘર પૂછતા હોય તો, તેઓને ન બતાવવું પણ, કોઇ ભિક્ષુક ભિક્ષા કરવાના હેતુથી કોઇ ધનવાનનું ઘર પૂછતો હોય તો, તેને બતાવવું, એ ધર્મ છે.) જે સ્થળમાં ચોર આદિ પુરૂષોએ પૂછવાથી તેઓને સાચો કે, જૂઠો કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના છૂટકો થાય, એમ હોય તો તેવી જગ્યોએ અસત્ય બોલીને ધર્મ કરવાની જરૂર નથી; પણ ત્યાં તો કાંઈ પણ નજ બોલવું, એ ઉત્તમ છે. પણ જે જગ્યોએ અવસ્ય બોલવુંજ પડે, અથવા જ્યાં કાંઈ પણ ન બોલવાથી પૂછનાર ચોર વગેરેને શંકા ઉપજે એમ હોય (એટલે ન બોલવાથીજ તે એમ જાણી જતા હોય કે, આ ધન-વાનનું ઘર છે અથવા આ પુરૂષ પાસે ધન છે, માટે એને મારી નાંખવો ઇ૦) ત્યાં સત્ય કરતાં અસત્ય બોલવું–સોગન ખાઇને પણ અસત્ય બોલવું, કલ્યાણકારક છે; એમ નિર્ણય કરેલો છે. કેમ કે, પાપીનો સંબંધ થયો હોય તેમાંથી સોગન ખાઇને પણ છૂટા થવું, એ ઘણું સારૂં છે. ૧૫,૧૬ જો બની શકે એમ હોય તો, તેવા પાપીઓને કોઈ પ્રકારે ધન પણ આપવું નહિ; કેમ કે, પાપીઓને ધન આપવાથી તેઓ આપનારને પણ પીડા કરે છે. ૧૭ જ્યારે કોઈ બે જણ, એવી સરત કરે કે, ધન ત્હારૂં અને શ્રમ મ્હારો, તથા તેમાંથી જે લાભ મળે, તે આપણ બન્નેએ વહેંચી લેવો. એ પ્રમાણે કર્યા પછી, ચોર આદિથી ધનનો નાશ થાય ત્યારે, નાણું આપનાર પેલા બીજા ભાગીઆને દાસ કરીને તેની પાસેથી પોતાનું ધન કઢાવવા ઇચ્છતો હોય ત્યાં સાચ–જૂઠનો નિકાલ કરવાને બોલાવેલા સાક્ષીઓ, જે કહેવા યોગ્ય હોય તે કહ્યા વગર માત્ર એટલુંજ કહે કે: "પહેલા ભાગીઆએ બીજા ભાગીઆને નાણું આપ્યાં હતાં." તો તે સાક્ષીઓ સર્વે અસત્યવાદી થાય છે. કેમ કે, તેનીસાથે તેઓએ કરેલી સરત પણ કહેવી જોઇએ છીએ. ૧૮ પ્રાણનો નાશ થતો હોય ત્યારે કે, વિવાહ કાર્ય કથળતું હોય, ત્યારે

પણ અસત્ય બોલવું, એથી ધર્મ થાય છે. ૧૯ બીજાઓના અર્થનું રક્ષણ કરવાને માટે ધર્મના હેતુથી બીજાઓની સિદ્ધિ ઇચ્છીને અને વેષ બદલીને ધર્મના અર્થે ભિક્ષા માગનાર નીચ પણ થવું એ ધર્મ છે. ૨૦ જે માણસે જે આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેણે, તે આપવું ઘટે છે. અર્થાત્ પોતે જે કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે કામ તે ન કરે તો, તેની પાસે બળાત્કારે કરાવવું. કોઇ ધર્મ સાધવાના અર્થે આરંભ કરીને પછી તે ધર્મની પ્રતિજ્ઞા તોડે તો, તેવા પુરૂષનો દંડ કરવો તથા તેવા માર્ગે જે બીજા ચઢયા હોય તેઓનો પણ દંડ કરવો. ૨૧ જે પુરૂષ આસુરી ધર્મનો આશ્રય કરે છે તથા જે ઠગ પુરૂષ, પોતાનો ધર્મ તજીને આસુરી ધર્મ આચરવાને ઇચ્છે છે, તે પોતાના ધર્મથી સદૈવ ભ્રષ્ટ થયેલો છે એમ જાણવું. ૨૨ જે પુરૂષ છળભેદવડે જીવિકા ચલાવે છે, તેને રાજાએ હણવો ઘટે છે. કેમ કે, પાપીઓ આ લોકમાં ધનનેજ કલ્યાણરૂપ માને છે પણ ધર્મને કલ્યાણરૂપ માનતા નથી, એવો સર્વનો નિશ્ચય છે. ૨૩ એવા પુરૂષોને સહન ન કરાય એવા, સાથે ભોજન ન કરાવવા યોગ્ય, છળભેદવડે અધોગતિ પામેલા, દેવ અને મનુષ્યમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલા તથા પ્રેતના જેવા જાણવા. ૨૪ તેઓ યજ્ઞ કરતા નથી તથા તપ કરતા નથી, તું તેઓની સાથે સમાગમ કરીશ નહિ. તેઓ ધનનો નાશ થવાથી મહા કષ્ટતર એવું પ્રાણ તજવારૂપ પાપ પણ કરે છે. ૨૫ એવા અધર્મીઓને " આ ધર્મ છે માટે ત્હારે તે પસંદ કરવો જોઇએ. " એમ પ્રયત્નવડે ઉપદેશ કરવો નહિ; કેમ કે, તે પાપીઓને જગતમાં કોઇ પણ આચરણ અધર્મ નથી પણ સર્વ કાંઇ કૃત્ય ધર્મ છે; કેમકે અધર્મની તેઓને સ્ફુરણાજ થતી નથી. ૨૬ એવા અધર્મી અને હીન બુદ્ધિવાળાઓને હણવાને કાંઈ પણ (નિયમ-પ્રતિજ્ઞા) ધારણ કરે અને તેને હણે તો, પાપ લાગતું નથી. કેમ કે, પોતાના કર્મથી હણાયલાનેજ તે હણે છે. ૨૭ છળકપટથી જીવનારા, કાગડા અને ગીધ જે યોનિમાં જન્મ પામેલા છે તે યોનિમાં દેહ નાશ થયા પછી, જન્મ પામે છે. જે પુરૂષ, જેની સાથે જેવી રીતે વર્તે છે, પણ તે પુરૂષની સાથે તેવીજ રીતે વર્તવું, એ ધર્મ છે. કપટથી ચાલનારો હોય, તેના સાથે કપટથી ચાલીને બાધ કરવો અને સારી રીતે વર્તનારો હોય, તેની સાથે સારા આચરણથી વર્તવું. " ૨૯

यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया बाधितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सत्यानृतकं नाम गुर्जरभाषायां शतोपरि नवमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

અધ્યાય ૧૧૦ મો—દુર્ગાતિતરણાધ્યાય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भावैस्ततस्ततः ।
दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—" હે પિતામહ ! પ્રાણીઓ તે તે ભાવોવડે તે તે સ્થળમાં ક્લેશ પામતા હોય ત્યારે તેઓ જેથી સંકટોને તરી શકે તે મને કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ—" જે

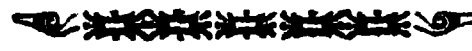
બ્રાહ્મણો પોતાના અર્થે શાસ્ત્રમાં કહેલા આશ્રમોના ધર્મ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને વર્તે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૨ જેઓ, દંભવડે આચરણ કરતા નથી તથા જેઓની વૃત્તિ નિયમિત છે, તેમજ જે, વિષયોના ભોગના સાધનરૂપ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૩ જેઓની નિંદા કર્યા છતાં, જેઓ સામી નિંદા કરતા નથી, તથા જેઓના પ્રત્યે હિંસ્રવૃત્તિથી વર્ત્યા છતાં, સામા હિંસ્રવૃત્તિથી વર્તતા નથી, તેમજ જેઓ દાન આપે છે ખરા, પણ યાચના કરતા નથી, તેઓ સંકટને તરે છે. ૪ જેઓ નિરંત્તર અતિથિઓને નિવાસ કરાવે છે, જેઓ, નિરંતર* અસૂયા કરતા નથી તથા જેઓ નિરંતર સ્વાધ્યાયનો પાઠ કરે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૫ જેઓ ધર્મમાં કુશળ થઇને માતા તથા પિતાની વૃત્તિનું અનુવર્તન કરે છે તથા દિવસે શયન કરતા નથી, તેઓ સંકટને તરે છે. ૬ જેઓ મન, વચન અને કર્મવડે પાપ કરતા નથી તથા જેઓએ, પ્રાણીઓનો દંડ દૂર ફેંકી દીધો છે—અર્થાત્ કોઇને દુઃખ થાય તેમ કરતા નથી, તેઓ સંકટને તરે છે. ૭ જે રાજાઓ રજોગુણયુક્ત થઇને લોભથી દ્રવ્યનું હરણ કરતા નથી તથા જેઓ, પોતાના દેશનું સર્વ તરફથી રક્ષણ કરે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૮ જે પુરૂષો, અગ્નિહોત્ર ધારણ કરનારા થઇને પ્રત્યેક ઋતુ સમયે પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે ન્યાય વૃત્તિથી (શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મ પ્રમાણે) વર્તે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૯ જે રાજાઓ સંગ્રામમાં શૂરપણું ધારણ કરીને તથા મરણનો ભય તજીને ધર્મવડે વિજય મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૦ જે પુરૂષો, પોતાના પ્રાણ જવાનો સમય આવ્યો હોય તેમ છતાં પણ, સત્ય વચનજ બોલે છે તથા જેઓ, પ્રાણીઓમાં પ્રમાણભૂત મનાય છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૧ જેઓનાં કર્મ કપટ વિનાનાં છે, જેઓની વાણી મધુર છે તથા જેઓના અર્થ (પૈસા) ન્યાયપૂર્વક ઉપાર્જન કરેલા છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૨ જે બ્રાહ્મણો અનાધ્યાયની તિથિએ સ્વાધ્યાયનું પઠન કરતા નથી તથા જેઓ, તપમાં સ્થિતિવાળા અને ઉત્તમ તપસ્વી છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૩ જેઓ, કૌમાર અવસ્થાથી બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને તપ આચરે છે તથા વિદ્યા, વેદ અને વ્રત સમાપ્ત કરીને સ્નાતક થયેલા છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૪ જે મહાત્મા પુરૂષોનો રજોગુણ શાંત થઇ ગયેલો છે તથા જેઓનો તમોગુણ પણ શાંત થઇ ગયેલો છે અને જેઓ સત્વગુણમાં સ્થિતિવાળા થયેલા છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૫ જેઓથી કોઈ ત્રાસ પામતું નથી તથા જેઓ, કોઇથી પણ ત્રાસ પામતા નથી અને જેઓને સર્વ લોક આત્મસમાન છે, તેઓ સંકટને તરે છે. જે પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ એવા સત્પુરૂષો, બીજાની લક્ષ્મી જોઇને પરિતાપ પામતા નથી તથા ગ્રામ્ય વિષયોથકી નિવૃત્ત થયેલા છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૭ જે પુરૂષો, સર્વ દેવને નમસ્કાર કરે છે તથા સર્વ ધર્મનું શ્રવણ કરે છે, તેમ જેઓ શ્રદ્ધાવાળા અને શાંત છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૮ જેઓ માનને ઇચ્છતા નથી, પણ બીજાને માન આપે છે તથા જગત જેઓને માન આપે છે અને પ્રમાણ કરે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૯ જેઓ, સંતતિની ઇચ્છાથી તિથિએ તિથિએ અત્યંત શુદ્ધ મનથી શ્રાદ્ધ કરે છે; તેઓ સંકટને તરે છે. ૨૦ જેઓ, પોતાના ક્રોધને દબાવી દે છે, બીજા ક્રોધ પામ્યા હોય તેઓના ક્રોધને શાંત કરે છે તથા પોતે બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, તેઓ સંકટને તરે છે. ૨૧ જે પુરૂષો, મધુ અને માંસનો નિરંતર ત્યાગ

* સામાનો ઉત્કર્ષ જોઇને તે સહન ન કરવાના ગુણને અસૂયા કહે છે.

કરે છે તથા જન્મથી આરંભીને જેઓએ મદ્યનો ત્યાગ કરેલો છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૨૨ જે પુરૂષોનું ભોજન દેહનિર્વાહના અર્થે, મૈથુન સંતાનને અર્થે અને વાણી સત્ય વચનને અર્થે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૨૩ સર્વે પ્રાણીઓના ઇશ્વર તથા જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ કરનારા નારાયણ દેવના જે ભક્ત પુરૂષો છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૨૪ કમળના સમાન રક્ત નેત્રવાળા, જેમણે પીળું પીતાંબર પહેરેલું છે, જેના બાહુ મોટા છે અને જે ત્હારા સુહૃત્, ભ્રાતા, મિત્ર અને સંબંધી છે, આ ભગવાન તે પ્રભુ અચિંત્ય છે. ૨૫ એ જો ઇચ્છે તો, આ સઘળા લોકને ચર્મની પેઠે, વીંટી લેવાને સમર્થ છે; ગોવિંદ અને પુરૂષોત્તમ એવાં તેનાં નામ છે. ૨૬ તે અર્જુનની પ્રીતિના અર્થે રહેલા છે; હે રાજન્ ! એ વૈકુંઠના પતિ અને પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષોત્તમ છે તથા ત્હારાથી તેની ધર્ષણા કરવી અશક્ય છે. ૨૭ જે પુરૂષો, એ નારાયણનો-હરિનો આશ્રય કરીને તેની ભક્તિ કરે છે, તેઓ સર્વે સંકટને તરી જાય છે એમાં કાંઇ સંદેહ નથી. ૨૮ જે પુરૂષો, આ દુર્ગાતિતરણ અધ્યાયનો પાઠ કરે છે, તેનું બીજાને શ્રવણ કરાવે છે તથા બ્રાહ્મણ પાસે તેની કથા કરાવે છે, તો તેઓ પણ સંકટને તરે છે. ૨૯ હે પાપરહિત યુધિષ્ઠિર ! મેં એ પ્રમાણે કર્ત્તવ્યના કાંઇક દોષ તને કહી દેખાડયા છે કે, જેથી મનુષ્યો, આ લોકમાં અને પરલોકમાં સંકટને તરે છે. ”૩૦

इतिकृत्यसमुद्देशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
तरंते येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवाः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गातितरणं नाम गुर्जरभाषायां शतोपरि दशमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

અધ્યાય ૧૧૧ મો-વ્યાઘ્ર અને શિયાળની કથા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ असौम्याः सौम्यरूपेण सौम्याश्चासौम्यदर्शनाः ॥
ईदृशान् पुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वयम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—“ હે તાત ! કેટલાક અસૌમ્ય પુરૂષો, દેખાવમાં સૌમ્ય હોય છે તથા કેટલાક સૌમ્ય પુરૂષો, દેખાવમાં અસૌમ્ય હોય છેઃ એવા પુરૂષોને અમારે શી રીતે ઓળખવા ? તે કહો. ” ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ-“ હે યુધિષ્ઠિર ! આ સ્થળમાં પણ વ્યાઘ્ર અને શિયાળના સંવાદનો એક પુરાતન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, તે તું સાંભળ. ૨ પૂર્વે “ પૂરિકા ” નામે એક નગરી હતી તેમાં “ પૌરિક ” (પુરિકા નગરીનો અધિપતિ) નામે એક રાજા થયો હતો. તે બીજાની હિંસા કરવામાં પ્રીતિવાળો, ક્રૂર અને અધમ પુરૂષ હતો. ૩ જ્યારે તેના આયુષ્યનો ક્ષય થયો-મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારે તે, જે ગતિની કોઇ ઇચ્છા કરે નહિ એવી અધમ ગતિને પામ્યો; અર્થાત્ પોતાના પૂર્વ કર્મથી દૂષિત થયેલો તે, શિયાળના જન્મને પામ્યો. ૪ તે વખતે તે શિયાળ, પોતાના પૂર્વ જન્મનો વૈભવ સંભારીને પરમ વૈરાગ્યને પામ્યો તથા બીજાં જાનવરોએ લાવી આપેલું માંસ પણ ખાતો નહોતો. ૫ (તે શિયાળ, સર્વ પ્રાણીઓમાં અહિંસ્ર વૃત્તિથી વર્તનારો, સત્યવાળો અને દૃઢ વ્રતવાળો થયો તથા પડેલાં ફળ ઉપર સમય પ્રમાણે નિર્વાહ કરવા લાગ્યો. જન્મભૂમિના સંબંધથી તે શિયાળને બીજે ઠેકાણે નિવાસ કરવો પસંદ પડયો નહિ. પણ શ્મ-

શાનમાં નિવાસ કરવો તેને ઠીક લાગ્યો.) પછી તેની જાતિના બીજા શિયાળોને તેની પવિત્ર રહેવાની રીત ઠીક લાગી નહિ, તેથી તેઓ નમ્રતા ભરેલાં વચન બોલીને તેની બુદ્ધિને ભમાવવા લાગ્યા. ૬ (તેઓ બોલ્યા કે, તું આ ભયંકર શ્મશાનમાં નિવાસ કરીને પવિત્ર રહેવા ઇચ્છે છે અને વળી જાતિથી તું માંસ ભક્ષક છે, માટે ત્હારી એ બુદ્ધિ વિપરીત છે, તેથી તું અમારા સમાન થા. અને અમે તને ભોજન આપશું, ઈશ્વરે ત્હારા માટે જે ભોજન વિશેષે કરીને નિર્માણ કરેલું છે તેને તું, પવિત્રતા છોડીને ખા. " એ પ્રમાણે બીજા શિયાળોનું વચન સાંભળીને તેણે, સાવધાન થઇને મધુર, વિસ્તારવાળાં, હેતુવાળાં અને કોમળ વચન બોલીને તેઓને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:–" મ્હારા મતથી જન્મનું કુળ પ્રમાણ નથી; કેમકે, શીલવડે કુળ બંધાય છે. માટે જે કર્મ કરવાથી યશ વિસ્તાર પામે છે, તે કર્મની હું પ્રાર્થના કરૂં છું. મ્હારો વાસ શ્મશાનમાં છે એ વાત ખરી ! પણ તે વિષે મ્હારો શો વિચાર છે તે સાંભળો ! જે પુરૂષ ગમે તે આશ્રમમાં રહીને, ગમે તે કર્મ કરે છે, તેને તે કર્મ પોતેજ ફળે છે, પણ આશ્રમ કાંઈ ધર્મનો હેતુ નથી. આશ્રમમાં રહીને કોઇ બ્રહ્મહત્યા કરે અથવા આશ્રમરહિત થઇને જે ગોપ્રદાન કરે તો, શું બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નહિ થાય ? અથવા શું તે દાન આપેલું વૃથા થશે ? તમે કેવળ સ્વાર્થના લોભથી ભક્ષણ કરવામાં આસક્ત છો; પણ તેના પરિણામમાં ત્રણ દોષ રહેલા છે, તેને તમે મોહિત થઇને દેખતા નથી. અસંતોષવડે કરેલી, નિંદવા યોગ્ય, ધર્મહાનિવડે દૂષિત તથા આ લોકમાં અને પરલોકમાં અનિષ્ટકારક એવી શિયાળની વૃત્તિ છે, માટે હું તેને પસંદ કરતો નથી. " પછી એ શિયાળને પવિત્ર અને પંડિત માનીને કોઈ વિખ્યાત પરાક્રમવાળા વ્યાઘ્રે, પોતાના સમાન તેનું પૂજન કરીને તેને પ્રધાન પદવી આપવાને પોતાની ઇચ્છા જણાવી.) વ્યાઘ્ર બોલ્યો કે, " હે સૌમ્ય ! ત્હારૂં લક્ષણ અમોએ જાણેલું છે, માટે મ્હારી સાથે રાજકાર્ય કરવાને ચાલ ! તથા ત્હારી ઇચ્છામાં આવે એવા તથા નહિ ઇચ્છેલા–અર્થાત્ વગર માગ્યે પ્રાપ્ત થયેલા અનેક ભોગોને તું પસંદ કર. ૭ (અમે તીક્ષ્ણ (ક્રોધી) છીએ; તે અમે તને સૂચના કરીએ છીએ કે, તું અમારો અમાત્ય થઇશ અને કોમળ વચનો બોલીને અમને હિતની સૂચના કરીશ, તો તેથી તને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થશે. " પછી મૃગના પતિ તે શાર્દૂલનાં વચનનો સત્કાર કરીને શિયાળે, કાંઇક નમીને વિનયપૂર્વક આ વચન કહ્યું.) શિયાળ કહે છે:–" હે મૃગરાજ ! તમે, ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ તથા પવિત્ર અને સહાયક અમાત્યોને શોધો છો, તો તેમાં મ્હારા નિમિત્તે જે વચન તમે કહ્યું છે, તે યોગ્યજ છે. ૮ (હે વીર ! અમાત્ય વિનાના પુરૂષે, કોઈ પણ મહત્વની વસ્તુનું પાલન કરવું અશક્ય છે તેમજ દુષ્ટ અને શૂર પુરૂષોના દેહના શત્રુ (એટલે ઘણા શૂરાનો નાશ કરીને અલ્પ કાર્ય સિદ્ધ કરે એવા) અમાત્યવડે રાજ્ય જેવા મહત્વના વિષયનું પાલન કરવું અશક્ય છે. હે મહાભાગ ! જે સહાય પ્રીતિવાળા, રાજનીતિ જાણનારા, રાજા સાથે એક સંપથી ચાલનારા, પરસ્પર વિરોધ વિનાના, જય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા, લોભ વિનાના, છળ–કપટ વિનાના તથા કાર્ય પ્રસંગે છળની યોજના કરી જાણનારા બુદ્ધિમાન, હિતમાં યુક્ત તથા સ્વતંત્ર મનના હોય તેઓનું પૂજન, પિતાની તથા ગુરૂની પેઠે કરવું.) હે મૃગાધિપ ! હું સદા સંતોષી છું માટે મને તો એવું પૂજન કે, સત્કાર પસંદ નથી; હું સુખ, ભોગ તથા રાજ્ય સંબંધી ઐશ્વર્યની ઇચ્છા કરતો નથી. ૯ તમારા પુરાતન (પહેલાંના) સેવકો સાથે

મ્હારૂં શીળ–આચરણ તમે મળતું કરી શકવાના નથી; પણ ઉલટા તેઓ તમને ભેદ પમાડશે અને મ્હારા સંબંધમાં નઠારા આચરણવાળા થશે. ૧૦ (બીજા મોટા તેજસ્વી રાજકારભારીઓનો આશ્રય કરવો, પણ મ્હારે મન વખાણવા લાયક નથી. હું તો સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ અત્યંત મોટા ભાગ્યવાળો, પાપીઓના ઉપર પણ દયા વૃત્તિવાળો, લાંબી દષ્ટિવાળો, મોટા ઉત્સાહવાળો, બહુ દાન આપનારો, કૃતાર્થ થયેલો, જે કાર્ય કરૂં તે સફળ કરનારો, તથા ભાગ્યવડે અલંકૃત છું. હું થોડાથી સંતુષ્ટ થાઉં એવો નથી તથા મેં મહા કષ્ટતર વૃત્તિ આચરેલી છે. સેવા કરવામાં હું અભિજ્ઞ (પ્રવીણ) નથી, પણ મરજીમાં આવે તેમ વર્તનારો વનચર છું. જેઓ રાજાના આશ્રમમાં વસે છે તે સર્વેમાં રાજનિંદારૂપ દોષ ભરેલા હોય છે અને વનવાસીઓને વ્રતચર્યા તો સંગરહિત તથા નિર્ભય હોય છે. રાજાનું તેડું આવવાથી રાજાના સેવકોના હૃદયમાં જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે, મૂળ અને ફળ ઉપર નિર્વાહ ચલાવનારા સંતુષ્ટ વનવાસીઓના હૃદયમાં હોતો નથી. વગર પ્રયાસે અને વગર ભયે, માત્ર પીવાનું પાણી મળે અને ભયસહિત સ્વાદિષ્ટ અન્ન મળે, તો વિચાર કરતાં મને એમ દેખાય છે કે, જે નિવૃત્તિ છે તેમાંજ સુખ છે. રાજ્ય પ્રકરણમાં મિથ્યા દોષારોપ કરવાથી દૂષિત થયેલા જેટલા સેવકો નાશ પામે છે તેટલા સેવકો રાજાઓએ અપરાધ માટે સજા કરવાથી નાશ પામતા નથી.) તોપણ હે મૃગેંદ્ર ! જો મ્હારી રાજ્યમાં જરૂર છે, એમ તમે માનતા હો તો, મ્હારી સાથે તમારે કેમ વર્તવું ? તે સંબંધી કાંઇ સરત કરવી જોઇએ, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. ૧૧ જે પુરૂષોને હું, મ્હારા તરફથી રાજ્યમાં રાખું તેઓને તમારે કબૂલ કરવા જોઇએ તથા હું તમને હિતકારક વચન કહું તે તમારે સાંભળવાં જોઇએ; તેમજ તમે મ્હારી જે વૃત્તિ નિર્માણ કરી હોય તે વૃત્તિ હમ્મેશાં કાયમ રાખવી જોઇએ. ૧૨ તમારા બીજા પ્રધાનો સાથે હું, કોઈ સ્થળમાં મંત્ર કરીશ નહિ, કેમકે, રાજનીતિમાં કુશળ એવા બીજા મંત્રીઓ, પોતાનો ઉદય ઇચ્છીને મ્હારા માટે મિથ્યા વાર્તાઓ બોલશે. ૧૩ હું એકલોજ એકની સાથે વિચાર કરીને, જે તમારૂં હિત હશે, તે તમને ગુપ્ત રીતે કહીશ. તમારે જ્ઞાતિજનના કાર્યમાં હિતાહિત સંબંધી કાંઈ પૂછવું નહિ. ૧૪ (મ્હારી સાથે મંત્ર કર્યા પછી, તમારે તત્કાળ સચિવોનો વધ કરવો નહિ. મ્હારા મંત્રીઓ ઉપર કોપ પામીને તમારે તેમને શિક્ષા કરવી નહિ. ") એ સરતો સાંભળીને તે વ્યાઘ્રે, તે કબૂલ કરી તથા સત્કાર પામેલો તે શિયાળ, તે વ્યાઘ્ર રાજાથકી બુદ્ધિ સાચિવ્ય (બુદ્ધિમાં સહાય કરનાર મંત્રીના પદને) પામ્યો. ૧૫ તેને એ પ્રમાણે સત્કાર પામેલો જોઇને તથા પોતાના કાર્યમાં માન પામતો જોઇને પ્રથમના રાજસેવકો, એકઠા મળીને વારંવાર તેનો દ્વેષ કરવા લાગ્યા. ૧૬ તેઓ મિત્રબુદ્ધિ દેખાડીને, શિયાળને શાંત કરવા લાગ્યા તથા તેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. અશુભ બુદ્ધિવાળા તેઓ એ પ્રમાણે કરીને તેને પોતાના જેવો દોષયુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ૧૭ કેમ કે, તેઓ પહેલાં તો રાજ્યમાં રહીને બીજાનું દ્રવ્ય હરણ કરતા હતા, પણ હવે તો આ શિયાળના બંધનમાં પડીને કાંઈ પણ હરણ કરી શકતા નહોતા. ૧૮ તેઓ, શિયાળની પાસે આવીને અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગની આકાંક્ષાથી તેવી વાતો કહીને, તેને લોભ પમાડવા લાગ્યા; તેમ મોટી મોટી ધનની રકમો તેને પ્રાપ્ત કરી આપવાની કહીને, તેની બુદ્ધિને લોભ પમાડવા લાગ્યા, પણ તે મહા બુદ્ધિવાળો શિયાળ ધૈર્યથી ચલાયમાન થયો નહિ. ૧૯ ત્યારે તેનો નાશ કરવાને સર્વે જણાએ

મળીને સંકેત કર્યો. તે માટે એવી યુક્તિ કરી કે, જે માંસ મૃગેંદ્રને બહુ પ્રિય હતું અને તે મૃગપતિ (રાજા) ને માટે તૈયાર કરેલું હતું, તે માંસ રાજાના ઘરમાંથી લઈ જઇને તેઓએ શિયાળના ઘરમાં મૂકયું. ૨૦ (તે શિયાળ, તે સર્વ વાત જાણુતો હતો; જે કારણુ માટે તેઓએ રાજાના ઘરમાંથી માંસ લઇને પોતાના ઘરમાં મૂકયું હતું તથા જેઓએ, એમ કરવાની સલાહ કરી હતી; તે સર્વ તેના જાણુમાં હતું, પણુ કાંઇક કારણુથી તે વાત તેણે, ધ્યાનમાં લીધી નહિ. તેણે, પ્રધાનપદ સ્વીકારતી વખતે રાજાની સાથે જે સરત કરી હતી કે " હે રાજન્ ! તમારે મ્હારી સાથે મૈત્રી રાખવાની ઇચ્છા હોય તો, તમારે મ્હારા પક્ષનો નાશ કરવો નહિ. " એ વાત પણુ તેના ધ્યાનમાં હતી.) ભીષ્મ કહે છેઃ—હવે મૃગપતિ જ્યારે ભૂખ્યો થયો અને ભોજન કરવાને ઉઠયો, ત્યારે ભોજન કરવાને જે માંસ લાવીને તેના આગળ મૂકવાને તૈયાર કરેલું હતું તે જોવામાં આવ્યું નહિ. તેજ વખતે તે મૃગપતિએ, આજ્ઞા કરી કે " એ માંસનો ચોર કોણુ છે ? તે શોધી કાઢો. " ૨૧ તે વખતે પેલા કપટ કરનારાઓએ જઇને રાજાને જાહેર કર્યું કે " તમારો નવો પ્રધાન કે, જે પોતે વિદ્વાનનું ડોળ ઘાલે છે તથા પોતાને બુદ્ધિમાન માને છે, તેણે ચોરી લીધું છે. " ૨૨ એ સાંભળીને તથા તે શિયાળની એવી ખટપટ અને ચાપલ્ય જોઇને વાઘને બહુ ક્રોધ ઉપજ્યો તથા ગુસ્સે થઇને તેણે તેનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરી. ૨૩ (આ પ્રમાણે શિયાળનું છિદ્ર જોઇને પહેલાંના સર્વ મંત્રિઓ બોલ્યા કે " મહારાજ ! એ અમારા સર્વની વૃત્તિનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલો છે. " વળી તેઓએ નિશ્ચયપૂર્વક તેનાં બીજાં કર્મનું પણુ વર્ણુન કર્યું કે " જે મંત્રી આવું કર્મ કરે, તે મંત્રિએ બીજાં શાં શાં કર્મ કર્યા નહિ હોય ? મહારાજે (આપે) જેવો તેને પહેલાં સાંભળ્યો હતો તેવો તે હવે નથી; વાણી માત્રથીજ તે ધર્મિષ્ઠ છે, પણુ સ્વભાવથી તો તે, અતિ દારૂણુ છે. એ પાપી, ધર્મનું બહાનું કરીને બહુ ખોટાં કર્મ કરે છે અને ઉપરથી મિથ્યા ડોળ બતાવે છે. પોતાના કાર્યના અર્થે અને ભોજનના અર્થે તે, અનેક પ્રકારનાં વ્રત કરવામાં શ્રમ કરે છે. જો મહારાજને આ અમારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો, તે અમે આપને બતાવીએ. " એ પ્રમાણે તે શિયાળના માંસ ખાવા ઉપર નજર કરીને તેઓએ એ પ્રકારે કહ્યું. પોતાના ઘરમાંથી માંસ ચોરી ગયો) એ વાત સાંભળીને તથા પોતાના મંત્રીઓનાં એવાં વચન સાંભળીને તે વ્યાઘ્રે આજ્ઞા કરી કે " એ શિયાળનો વધ કરો. " વાઘનું એ વચન સાંભળીને, તે વાઘની માતા કે જે, તે હકીકત સાંભળતી હતી તે, વાઘની પાસે આવી અને હિતકારક વચન બોલીને તેને બોધ કરવા લાગી કેઃ " હે પુત્ર ! ત્હારે એ વચન માનવું નહિ, કેમ કે, એ વચન કપટથી યુક્ત છે, કામ કરવામાં ઉપજેલી સ્પર્ધારૂપ દોષવડે અશુચિ જંતુઓ શુચિ (પવિત્ર) જંતુઓને દોષ પમાડે છે. ૨૪—૨૬ કોઈ પ્રાણી ઉત્તમ કર્મ કરે તો, તેથી તેને મળેલી મહત્તાને બીજા લોકો, સહન કરી શકતા નથી. તેઓ પવિત્ર તથા નિયમિત વર્તનારાને માથે પણુ દોષારોપ કરે છે. ૨૭ વનમાં રહેનારા અને પોતાનું કર્મ કરનારા મુનિને પણુ શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન, એવા ત્રણુ પક્ષ ઉપજે છે. ૨૮ (લોભીઓ, પવિત્ર પુરૂષોનો દ્વેષ કરે છે; કાયર પુરૂષો, શૂરાઓનો દ્વેષ કરે છે; મૂર્ખ પુરૂષો, પંડિતોનો દ્વેષ કરે છે; દરિદ્ર પુરૂષો, મોટા ધનવાળાઓનો દ્વેષ કરે છે; અધર્મી પુરૂષો, ધર્મી પુરૂષોનો દ્વેષ કરે છે અને કદરૂપા પુરૂષો, સુંદર રૂપવાળાઓનો દ્વેષ કરે છે. ઘણા અપંડિત, મૂર્ખ, લોભી અને કપટથી જીવનારા

પુરૂષો, બૃહસ્પતિ સમાન બુદ્ધિવાળા પુરૂષને માથે પણ દોષારોપ કરે છે.) વારૂ કદાપિ ત્હારા શૂન્ય ઘરમાંથી એ શિયાળે માંસ ચોરી લીધું હોય, તોપણ ત્હારે સારી રીતે વિચાર કરવો જોઇએ કે, તેને તે આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે લેવાની કેમ ઇચ્છા કરતો નથી? ૨૯ ઘણા અસભ્ય પુરૂષો, સભ્યના સરખા દેખાય છે અને સભ્ય પુરૂષો અસભ્ય જેવા દેખાય છે, એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના પદાર્થો વિપરીતરૂપે જોવામાં આવે છે, માટે તેઓની પરીક્ષા કરવી યોગ્ય છે. ૩૦ (આકાશ ઉંધી મૂકેલી તળવાની કડાઈ જેવું દેખાય છે; આગિયો કીડો અગ્નિ સરખો દેખાય છે; પણ આકાશ કાંઇ કડાઈના પૃષ્ટ જેવું નથી કે, આગિયા કીડામાં અગ્નિ નથી.) એટલા માટે જે અર્થ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે, તથાપિ તે તેમ છે કે નહિ? તેની પરીક્ષા કરવી યોગ્ય છે; કેમ કે, પરીક્ષા કર્યા પછી જે અર્થ સિદ્ધ કરવાને બીજાને આજ્ઞા કરવામાં આવે, તેમાં પાછળથી પસ્તાવું પડતું નથી. ૩૧ હે પુત્ર! સમર્થ રાજા થઇને બીજાનો ઘાત કરાવે, એમાં કાંઇ દુષ્કર કામ નથી; પણ સમર્થ પુરૂષે, ક્ષમા રાખવી, એ વખાણવા યોગ્ય અને કીર્તિ વધારનારી વાત છે. ૩૨ હે પુત્ર! આ શિયાળ મોટી કીર્તિવાળો છે અને તેં તેને બધા સામંતોનો અધિષ્ઠાતા બનાવ્યો છે; તો એવું પાત્ર હાથમાંથી ગયા પછી પુનઃ મહા દુઃખવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે એ ત્હારો મિત્ર છે, એમ જાણીને એને તું રાખ. ૩૩ બીજાઓએ જેને દૂષિત કર્યો છે, પણ જો બીજાઓએ તેને દૂષિત ન કર્યો હોત તો, તે પવિત્રજ હતો, એવા પુરૂષનું રાજાઓ ગ્રહણ કરે છે; કેમ કે, જે અમાત્ય પોતાના દોષવડેજ દૂષિત છે તે થોડા કાળમાં તેની મેળેજ નાશ પામે છે. ૩૪ એ શિયાળના શત્રુઓમાંથીજ એક શિયાળના પક્ષના કોઈ ધર્માત્માએ, આવીને મને કહ્યું કે: "આ સર્વ તરકટ રચેલું છે." ૩૫ આ વચન સાંભળીને રાજાને સર્વ વાતની યથાર્થ ખબર પડી, ત્યારે તેણે તે શિઆળનો સત્કાર કરીને તેને બંધનમાંથી મુક્ત કર્યો તથા ઘણો સ્નેહ લાવીને તે મૃગપતિ, તેને પુનઃ પુનઃ ભેટયો. ૩૬ પછી નીતિશાસ્ત્રને જાણનારા શિઆળે, મૃગપતિની આજ્ઞા લઇને, ત્યાંથી નીકળીને, પોતાના ઉપર બનેલા તરકટના રોષથી સંતપ્ત થઇને અને ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૩૭ પણ સ્નેહવડે જેનાં નેત્ર પ્રફુલ્લ થયાં છે એવા શાર્દૂલે, તે ધર્મિષ્ઠ શિયાળનો પૂજનાદિથી સત્કાર કર્યો તથા તેને તે કૃત્ય કરતાં અટકાવ્યો. ૩૮ તે શિયાળ, વ્યાઘ્રને પ્રણામ કરીને અને સ્નેહથી ત્વરાયુક્ત થઇને હૃદયમાં ડુમો ભરાઇ આવવાથી ગદ્‌ગદ્ વાણીથી બોલ્યો કે: "હે રાજન્! તેં, પ્રથમ મ્હારો સત્કાર કર્યો તથા પાછળથી મ્હારૂં અપમાન કર્યું અને તેં મને શત્રુઓના સ્થાનમાં મૂક્યો; હવે ત્હારી પાસે વસવાને હું યોગ્ય નથી. ૩૯,૪૦ (સંતોષ નહિ પામેલા, સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલા, જેઓનું માન ખંડન કર્યું હોય એવા રાજાએ, પોતે જેઓને દૂર કર્યા હોય એવા સેવકો, શત્રુઓએ જેઓના વિષે કપટ કર્યું હોય એવા સંતાપ પમાડેલા, લોભી, ક્રોધી, બીકણ, ઠગાયલા, જેઓનું ધન હરણ થયું હોય (મીલકત સરકારમાં જપ્ત કરી હોય) એવા, માની, ત્યાગ કરેલા (કાઢી મૂકેલા), જેઓને એક વાર શિક્ષા કરેલી હોય એવા, મોટી આશા રાખનારા, સંતાપ પમાડેલા, રાજ્યમાં આફત પડવાની રાહ જોનારા, ગુપ્તપણે ફરનારા, બીજાએ છળ કરેલા, એ સર્વને પ્રીતિશૂન્ય અને નિર્ધન જાણવા તથા તેઓને શત્રુઓના સાધનભૂત સમજવા. અપમાનથી યુક્ત થયેલા તથા પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થયેલા મ્હારા સરખાનો તું વિશ્વાસ કેમ કરે છે? તથા મ્હારાથી રહેવાય પણ શી રીતે? તું સમર્થ

માટે મ્હારૂં ગ્રહણ કરીને તેં મને સ્થાપિત કર્યો અને મ્હારી પરીક્ષા કરી; પણ તેં, કરેલી પ્રતિજ્ઞા તોડીને મ્હારૂં અપમાન કર્યું. સભામાં એક વખત જેને સારા આચરણવાળો પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય, તેને પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છિનારે, તેથી હલકા ગુણનો છે, એમ કહેવું ઘટતું નથી. એ પ્રમાણે મ્હારૂં અપમાન કર્યા પછી મ્હારો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી; તેમ મને પણ ત્હારા ઉપર વિશ્વાસ નહિ રહેવાથી ઉદ્વેગ થશે. તું શંકિત, હું ભયયુક્ત અને બીજાઓ છિદ્ર જોવામાં તત્પર, સ્નેહરહિત અને દુઃખથી સંતોષ પામનારા છે. એવું રાજ્યરૂપ કર્મ બહુ છળવાળું છે. જે એક વખત ભેદ પામ્યું હોય તેનું સંધાન દુઃખવડે થાય છે, તેમ જે એક વખત સંધાન પામ્યું હોય તેનો ભેદ થતાં પણ અત્યંત દુઃખ થાય છે; જે પ્રીતિ ભેદ પામીને પછી સંધાન પામી હોય, તે પ્રીતિ સ્નેહયુક્ત થતી નથી, કેવળ સ્વામીનાજ હિતમાં હોય, એવો તો જગતમાં કોઇજ જણાતો નથી; પણ સ્વામીનું અને પોતાનું હિત જેમાં હોય એવા કાર્યમાં સામેલ રહેનારા ઘણા છે અને તેથી લોકો પોતાના કાર્યની અપેક્ષાવડે સ્વામીનું સેવન કરે છે, એમ કહેવાય. સ્વભાવેથી સ્વામી ઉપર સ્નેહવાળા તો અત્યંત દુર્લભ છે. સારા પુરૂષનું જ્ઞાન થવું દુષ્કર છે; કેમ કે, રાજાઓનું ચિત્ત અસ્થિર હોય છે; રાજા સમર્થ છતાં નિઃશંક રહેનારો તો, સોમાં એકાદ નીકળે; કારણ વિના અકસ્માત કોઇ પણ મનુષ્યના ઉપર સંતુષ્ટ થવું અથવા કોઇ કૃત્યનો આરંભ કરવો; તેમજ કોઇના ઉપર કોપવું કે, કોઇ કૃત્યને ખેંચી લેવું-બંધ રાખવું, એમ કરવાથી તે કરનારની બુદ્ધિની હલકાઈ માલુમ પડે છે.)" એ પ્રમાણે તે શિયાળ ધર્મ, કામ અને અર્થના હેતુવાળાં સામ વચન બોલીને અને રાજાને પ્રસન્ન કરીને વનમાં ગયો. ૪૧ મૃગપતિએ કરેલા વિનયનું ગ્રહણ ન કરીને તે બુદ્ધિમાન શિયાળ, અન્ન-જળ છોડી દઇને મરવાનો નિશ્ચય કરીને બેઠો અને પછી દેહનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગમાં ગયો." ૪૨

अगृह्यानुनयं तस्य मृगेंद्रस्य च बुद्धिमान् ।
गोमायुः प्रायमास्थाय त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्याघ्रगोमायुसंवादे गुर्जरभाषायां शतोपरि एकादशोऽध्यायः ॥ १११ ॥

અધ્યાય ૧૧૨ મો-સો યોજનની ગ્રીવાવાળા એક ઉંટની કથા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं पार्थिवेन कर्त्तव्यं किं च कृत्वा सुखी भवेत् ।
एतदाचक्ष्व तत्वेन सर्वधर्मभृतां वर ॥ १ ॥

*યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ-"સર્વ ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે પિતામહ! રાજાનું શું કર્ત્તવ્ય છે? તથા શું કરવાવડે સુખી થવાય? તે તમે મને યથાર્થ કહો." ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ- "રાજાએ જે કરવું જોઇએ તથા જે કરવાવડે સુખી થવાય, તેનો એક નિશ્ચય હું તને કહું તે તું સાભળ. ૨ હે યુધિષ્ઠિર! જેમ અમે એક ઉંટનું મોટું આચરણ સાંભળ્યું છે તેમ,

* નીચ પુરૂષ, મહત્પદ પામીને પણ મૂર્ખતાથી અને આળસથી નાશ પામે છે એ સંબંધીની કથા આ અધ્યાયમાં છે.

રાજાએ વર્તવું નહિ; તે હું તને કહું તે સાંભળ. ૩ પૂર્વે પ્રાજાપત્યયુગમાં એક મોટો ઉંટ હતો તે જાતિસ્મર એટલે પૂર્વજન્મની વાત જાણતો હતો તેણે, વખાણવા યોગ્ય આચરણવાળા થઇને અરણ્યમાં મોટું તપ કર્યું. ૪ તેના તપના અંતે તેના ઉપર બ્રહ્મદેવ પ્રસન્ન થયા અને તે પિતામહ બ્રહ્મદેવે તેને વરદાન આપવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. ૫ ત્યારે ઉંટ બોલ્યો કે:–"હે ભગવન્! તમારી કૃપાથી મ્હારી ડોક લાંબી થાઓ; એટલી બધી લાંબી કે, જેથી પૂરેપૂરા સો યોજન સુધી હું, ચારો ચરી શકું" ૬ ત્યારે વરદાન આપનારા મહાત્મા બ્રહ્મદેવે તેને "તથાસ્તુ" કહીને વર આપ્યો. એ પ્રમાણે બ્રહ્મા પાસેથી વરદાન પામીને તે ઉંટ. પોતાના વનમાં ગયો. ૭ પછી વરદાન પામીને તે દુર્બુદ્ધિવાળા ઉંટે, આળસ રાખવા માંડ્યું અને કાળથી મોહ પામેલા તથા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા તેણે ચરવા જવાની ઇચ્છા કરી નહિ. ૮ એક વખત તે ઉંટ, પડ્યો પડ્યો પોતાની સો યોજન લાંબી ડોકને પસારીને અને મનમાં નિરાંત રાખીને ચરતો હતો; તેવામાં ભારે વાયુ વાવા લાગ્યો. ૯ તે સમયે તે પશુ, પોતાનું મસ્તક અને ડોક એક ગુફામાં ઘાલી બેસી રહ્યો. ત્યાર પછી એટલો વરસાદ થયો કે, જેથી સમગ્ર જગત ડૂબી ગયું. ૧૦ તે સમયમાં કોઇ શિયાળ, પણ ક્ષુધા અને શ્રમથી આકુળ થઇને તથા વૃષ્ટિથી પીડિત થઇને પોતાની સ્ત્રી સહિત તેજ ગુફામાં પેઠો. ૧૧ તે માંસ ઉપર જીવન કરનારા શિયાળે ગુફામાં પડેલી ઉંટની ડોક જોઇ અને તે, ક્ષુધા તથા શ્રમથી અત્યંત વ્યાકુળ હતો માટે તેણે તે ઉંટની ડોકનું ભક્ષણ કરવાનો આરંભ કર્યો. ૧૨ જ્યારે ઉંટે જાણ્યું કે મ્હારી ડોકને ગુફામાંથી કોઇ કરડી ખાય છે, ત્યારે અત્યંત દુઃખીત થઇને તે ડોકને સંકોચવાને (પાછી ખેંચી લેવાને) યત્ન કરવા લાગ્યો. ૧૩ પણ તે ડોકને ગુફામાંથી ઉંચે નીચે કરીને બહાર કાઢતાં તેને જેટલો વખત લાગ્યો તેટલા વખતમાં તો, તે શિયાળ અને શિયાળણીએ, મળીને તેની ડોક કરડી ખાધી. ૧૪ એ પ્રમાણે શિયાળ, તે ઉંટને હણીને અને માંસ ભક્ષણ કરીને, જ્યારે વાયુ અને વરસાદ બંધ પડયો ત્યારે, તે ગુફાના મુખમાંથી બહાર નીકળ્યો. ૧૫ એ પ્રમાણે તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો ઉંટ, આળસ રાખવાથી મોટા દોષને પામ્યો અને મરી ગયો. ૧૬ ત્હારે પણ એ પ્રકારનું આળસ તજીને અને ઉદ્યોગવડે ઇંદ્રિયોને કબજામાં રાખીને વર્તવું; કેમ કે, વિજયનું મૂળ બુદ્ધિ છે, એમ મનુએ કહેલું છે. ૧૭ હે ભારત! સઘળાં શ્રેષ્ઠ કર્મ બુદ્ધિને આધારે રહેલાં છે તથા શૌર્ય બન્ને બાહુઓના મધ્યમાં રહેલું છે; વળી ગતિ, સઘળી જંઘાઓના બળ ઉપર આધાર રાખે છે તથા ભાર પીઠ ઉપર વહન કરવાનો હોય છે, તાત્પર્ય એ છે કે, હાથ, પગ હલાવ્યા સિવાય, કોઇ ઉત્તમ કાર્ય બનતું નથી, માટે બુદ્ધિ, હાથ અને પગ વડે કર્મ કરવું; આળસુ થવું નહિ. ૧૮ જે પુરૂષ દક્ષ, ઇંદ્રિયજીત અને અતિશય લોભવાળો હોય છે, તેનું રાજ્ય સ્થિર રહે છે; કેમ કે, વિજયનું મૂળ બુદ્ધિ છે, એમ મનુએ કહેલું છે. ૧૯ હે પાપરહિત! હે યુધિષ્ઠિર! ગુહ્ય મંત્ર સાંભળનાર, સારી સહાયવાળા અને પરીક્ષા કરીને કાર્ય કરનાર પુરૂષના અર્થ સિદ્ધ થાય છે. ૨૦ સહાયવાળા પુરૂષથી સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું રાજ્ય ચલાવવું બની શકે છે. ૨૧ મહેંદ્ર સમાન સામર્થ્યવાળા હે યુધિષ્ઠિર! હે રાજન્! રાજનીતિના વિધિને જાણનાર સત્પુરૂષોએ, એમ કહેલું છે તથા શાસ્ત્ર ઉપર વિચાર કરીને મેં પણ તને એ કહેલું છે, માટે બુદ્ધિવડે વિચાર કરીને જેમ ઘટે તેમ આચરણ કર." ૨૨

इदं हि सद्भिः कथितं विधिज्ञैः पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभाव ।
मयापि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या यथैव बुध्या प्रचरस्व राजन् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उष्ट्रग्रीवोपाख्यानं नाम गुर्जरभाषायां शतोपरि द्वादशोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

અધ્યાય ૧૧૩ મો—નદી અને સમુદ્રના સંવાદથી નેતરની નમ્રતાનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ ।
अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधन ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—" હે ભરતશ્રેષ્ઠ! દુર્લભ રાજ્યને પામીને પણ અતિશય વૃદ્ધિ પામેલા શત્રુની સામે સાધન સિવાય શી રીતે વર્તવું? તે કહો. " ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ—" હે ભારત! આ વિષે પણ સમુદ્ર અને નદીઓના સંવાદનો પુરાતન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. ૨ એક વખતે દેવના શત્રુ દૈત્યોના નિવાસરૂપ સરિતાઓના પતિ સમુદ્રે, સર્વ નદીઓને પોતાના મનમાં ઉપજેલો સંશય પૂછ્યો. ૩ સમુદ્ર કહે છેઃ—" હે નદીઓ! તમે સંપૂર્ણ ભરાઓ છો ત્યારે મૂળ તથા ડાળાંસહિત મોટાં મોટાં વૃક્ષને ઉખેડીને અહીં લાવો છો. તે હું જોઉં છું, પણ તેમાં નેતર જોવામાં આવતું નથી. ૪ તે બહુ સ્થૂલ નથી, તેમાં ભાર પણ બહુ થોડો છે અને તે વળી તમારા મધ્યમાંજ ઉગનાર છેઃ એ હલકું છે, માટે તેની અવગણના કરીને તમે નથી લાવતાં શું? અથવા તેણે, તમારૂં પ્રિય કર્યું છે શું? તે કહો. ૫ તમારા કાંઠાને છોડીને નેતર અહિં આવતું નથી એનું શું કારણ છે? એ વિષે તમારો સર્વનો શો અભિપ્રાય છે? હું તે સાંભળવાને ઇચ્છું છું. " ૬ તે સાંભળીને ગંગા નદીએ ઉત્તમ અર્થવાળું, હેતુવાળું અને મનોગત અર્થને ગ્રહણ કરાવનારૂં વાક્ય નદીઓના પતિ સમુદ્રને કહ્યું. ૭ ગંગા કહે છેઃ—" એ સર્વ વૃક્ષો સ્તબ્ધ થઇને પોતપોતાના સ્થાનમાં રહે છે તથા અમારા વેગની સામે આવે છે માટે તેઓને પોતાનું સ્થાન છોડવું પડે છે, પણ નેતર તેમ કરતું નથી. ૮ નેતર તો વેગ આવતો જોઇને નમે છે તથા નદીનો વેગ આવી ગયા પછી પુનઃ પોતાના સ્થાનને પામીને ઉભું થાય છે; પણ બીજાં વૃક્ષ જરાએ નમતાં નથી. ૯ નેતર કાળને અને સમય (પ્રતિજ્ઞા)ને જાણનાર, નિરંતર વશમાં રહેનાર અને ઉદ્ધત નથી; વળી તે બીજાની ઇચ્છાને અનુકૂળ થનાર તથા કોઇની સાથે ગુંચાયલ નથી, તેથી નેતર આવતું નથી. ૧૦ એ પ્રમાણે જે ઓષધિઓ, વૃક્ષો અને ભોથાવાળું હોય છે તથા જળના વેગને જોઇને નમી જાય છે અને તે ગયા પછી પુનઃ ઉંચું થાય છે, તે પરાભવ પામતું નથી. " ૧૧ ભીષ્મ કહે છેઃ—જે પુરૂષ વૃદ્ધિ પામેલા તથા બંધનને તોડી નાંખવાને સમર્થ શત્રુનો વેગ પ્રથમ સહન કરતા નથી, તેઓ તત્કાળ નાશ પામે છે. ૧૨ પણ જે ડાહ્યો પુરૂષ, પોતાનું અને શત્રુનું બળ, વીર્ય, સત્વ, અસત્વ, એ વગેરેને જાણીને આચરણ કરે છે, તે પરાભવ પામતો નથી. ૧૩ એ પ્રમાણેજ જ્યારે શત્રુ અતિ બળવાન છે, એવું જાણવામાં આવે, ત્યારે જ્ઞાતા પુરૂષે, નેતરના જેવી વૃત્તિ રાખવી, એ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે." ૧૪

एवमेव यदा विद्वान् मन्यतेतिबलं रिपुम् ।
संश्रयेद्वैतसीं वृत्तिमेतत्प्रज्ञानलक्षणम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सरित्सागरसंवादे गुर्जरभाषायां शतोपरि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

અધ્યાય ૧૧૪ મો–દુર્જનોથી થતી નિંદાને સહન કરવાનો ઉપાય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ विद्वान् मूर्खप्रगल्भेन मृदुस्तीक्ष्णेन भारत ।
आक्रुश्यमाणः सदसि कथं कुर्यादरिंदम ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—"હે ભારત! મૂર્ખ અને ધીટ પુરૂષ, કામળ અને તીક્ષ્ણ ઉપાય· વડે કોઇ વિદ્વાનની સભામાં નિંદા કરતો હોય તો, કેમ કરવું? હે શત્રુને દમન કરનાર પિતામહ! તે મને કહો!" ૧ ભીષ્મ કહે છે:–"હે રાજન્! જે પ્રમાણે એ વાત કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે હું, તને કહું છું તે સાંભળ! જે પુરૂષ મોટા મનવાળો હોય છે, તે અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષનાં કડવાં વચનને નિરંતર સહન કરે છે. ૨ જે માણુસ, નિંદા કર· નારના ઉપર કોપ કરતો નથી તેનું સુકૃત નિંદા કરનારને મળતું નથી, પરંતુ નિંદા કરના- રનું સુકૃત (જે તેનાં વચન સાંભળીને કોપ કરતો નથી) તેને પ્રાપ્ત થાય છે; તથા (જે કોપ કરતો નથી) તેનું દુષ્કૃત નિંદા કરનાર ક્રોધવાળા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ નિંદા કરનાર મનુષ્યને પીડાયલા ટીટોડા જેવો નિરંતર ટેંટેં કરનારો જાણવો. તે મનુષ્ય નિરર્થક લોકમાં નિંદિત થાય છે તથા તેણે કરેલી નિંદાથી કાંઈ ફળ થતું નથી. ૪ નિંદા કરનારો પુરૂષ, તેવું પાપકર્મ કરીને હમ્મેશાં પોતાની પ્રશંસા કરે છે કે, મેં કોઈ એક માનવંતા પુરૂષને મનુષ્યોની સભામાં આ પ્રમાણે કહ્યું તેથી તે લજ્જા પામીને નિસ્તેજ મુખથી મરી ગયેલા જેવો થઇને બેસી રહ્યો. એ પ્રમાણે નિંદનીય કૃત્ય કરીને પણ તે નિર્લજ્જ માણુસ પોતાની પ્રશંસા કરે છે. ૫,૬ સારા પુરૂષે, એવા અધમ પુરૂષને જોઇને યત્નવડે તેની અવગણુના કરવી ઘટે છે તથા હીન બુદ્ધિવાળો તે પુરૂષ, જે બોલે, તે તે ડાહ્યા પુરૂષે, સહન કરવું જોઇએ. ૭ સાધારણ પ્રાકૃત માણુસ, ભલે નિંદા કરે! અથવા સ્તુતિ કરે! તો તે, નિંદા કે, સ્તુતિથી શું કરી શકવાનો હતો? જંગલમાં જેમ કાગડો નિરર્થક કાકૂકાકૂ કરે છે, તે પ્રમાણે તે અબુદ્ધ પુરૂષ, વૃથા લવારો કરે છે. ૮ (જો નિંદા કરનાર પુરૂષ એમ કહે છે કે, અમુક માણુસે પાપ કર્મ કર્યું છે, તો માત્ર તેની વાણીનોજ તે પ્રયોગ છે પણ વસ્તુતઃ તે અર્થ સત્ય નથી. તાત્પર્ય કે, નિંદા કરનારની વાણીથી જેટલું બોલવામાં આવે છે, તેટલુંજ સત્ય હોય તો, કોઈ માણુસ એમ કહે કે "ત્હારો પુત્ર મરી જાઓ" તો તેથી પુત્ર મરી જવો જોઇએ અને મારવાને માટે જે ક્રિયા કરવી પડે છે, તે કરવાની જરૂર રહે નહિ; પણુ તેમ થતું નથી. એટલે વાણીવડે દૂષિત કરેલો પુરૂષ વસ્તુતઃ દોષ પામતો નથી, નિંદા કરનારો માણુસ, પોતાના આચરણુની ચેષ્ટાવડે પોતાની માતાનો વિપરીત વ્યભિચાર બતાવી આપે છે એટલે પોતાની માતાને વિષે પિતા સિવાય બીજા કોઇએ વીર્ય ધારણુ કર્યું છે, એમ સ્પષ્ટ કહી બતાવે છે. જેમ મોર પોતાનો ગુહ્ય પ્રદેશ બતાવીને નૃત્ય કરે છે અને મનમાં એમ જાણે છે કે, હું બહુ સારો

નાચું છું; પણ એમ જાણતો નથી કે, લોકો મ્હારૂં ગુદસ્થળ જુએ છે, તેજ પ્રમાણે ખળપુરૂષ પણ "સભામાં મેં અમુક મોટા મનુષ્યને નઠારાં વચન કહ્યાં, એમ કહીને પોતાની પ્રશંસા કરે છે પણ એવડે મ્હારા દોષને હુંજ, ઉઘાડા કરૂં છું, એમ લાજતો નથી. જે પુરૂષને જગતમાં કાંઇ પણ અવાચ્ય નથી એટલે નહિ બોલવા જેવું નથી અથવા જે પુરૂષને જગતમાં કાંઈ પણ નહિ કરવા જેવું નથી, તે પુરૂષ સાથે પવિત્ર અને ઉત્તમ કર્મ કરનારા મનુષ્યે, બોલવું પણ નહિ. જે પુરૂષ, પ્રત્યક્ષમાં ગુણનાં વખાણ કરતો હોય, પણ પરોક્ષમાં (પછવાડે) નિંદા કરતો હોય, તે માણસને કૂતરા જેવો જાણવો. તેના આ લોક તથા પરલોક બન્ને નાશ થાય છે. તેવો પુરૂષ એક સો માણસને દાન આપતો હોય અથવા તેજ પ્રમાણે હોમ કરતો હોય, પણ એક ક્ષણમાં તેનાં બધાં સત્કર્મનો નાશ થાય છે. માટે ડાહ્યા પુરૂષે, તેવા પાપબુદ્ધિવાળા અને સાધુ પુરૂષોએ ત્યાગ કરવા યોગ્ય પુરૂષનો, કૂતરાના માંસની પેઠે, તત્કાળ ત્યાગ કરવો ઘટે છે. જેમ સાપ પોતાની ફેણ ઉંચી કરીને તેમાં રહેલું જોર બતાવે છે, તેમ મોટા પુરૂષના અપવાદ બોલનારો દુરાત્મા પુરૂષ પોતાના વર્ણસંકરપણાના દોષને પ્રકટ કરે છે. જે પુરૂષ, નિંદારૂપ કાર્ય કરનાર મનુષ્યને સુધારવાને કે, શીખામણ દેવાને યત્ન કરે છે તે મૂર્ખ પુરૂષ, જેમ રાખોડીના ઢગલામાં ગધેડો આળોટે છે તેમ દુઃખમાં પડે છે.) નિંદા કરનાર પુરૂષને મનુષ્યરૂપી ક્રોધી કૂતરાના સમાન જાણવો. જે મનુષ્ય, નિરંતર દૂષણ આપવામાંજ આસક્ત થયેલો છે; તે મનુષ્યને ગાંડા હાથીની પેઠે ચીસો પાડતા તથા અત્યંત રૌદ્ર અને ફાડી ખાનાર કૂતરાના જેવો જાણીને, તેનાથી દૂર રહેવું જોઇએ. ૯ બાયલા પુરૂષોએ, જે માર્ગ આચર્યો છે, તે માર્ગનું સેવન કરનાર, મનને વશમાં ન રાખી શકનાર, વિનયથી વેગળા રહેનારા, પાપી, જેણે સર્વની સાથે શત્રુતા કરવાનુંજ વ્રત ધારણ કર્યું છે એવા, નિરંતર લોકોની પડતી દશા ઇચ્છનારા અને પાપબુદ્ધિવાળા તે પુરૂષને ધિક્કાર છે. ૧૦ તેવો પુરૂષ, જ્યારે ત્હારી સામે આવીને ત્હારી નિંદા કરે ત્યારે, તેને સાંભળીને તું દીલગીર થઇશ નહિ; કેમ કે, જે સ્થિરબુદ્ધિવાળા પુરૂષો છે તેઓ, ઉત્તમ પુરૂષનો નીચ પુરૂષની સાથે સમાગમ થતો જોઈને, તેને પસંદ કરતા નથી. ૧૧ કારણ કે, ક્રોધ પામેલા તે પાપીની સાથે સંભાષણ વગેરે પ્રસંગ પાડવાથી પણ શું નહિ કરે ? તે કહી શકાતું નથી. તે, ક્રોધ પામીને હાથના પોંચાવડે તમાચો મારે, ધૂળની પોશ ભરીને નાંખે, છાલાં ફેંકે અથવા દાંતીયાં કરીને બીવરાવે: આ સર્વ મૂઢ અને કોપ પામેલા દુષ્ટ પુરૂષમાં સ્વાભાવિકજ છે. ૧૨ જે પુરૂષ, દુરાત્મા દુર્જન પુરૂષે સભામાં કરેલી પોતાની નિંદાને સહન કરે છે તથા આ દૃષ્ટાંતનું નિરંતર પઠન કરે છે, તેને વાણી સંબંધી કાંઇ અપ્રિય પ્રાપ્ત થતું નથી." ૧૩

विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां सहेत यः संसदि दुर्जनान्नरः ॥
पठेदिदं चापि निदर्शनं सदा न वाङ्मयं स लभति किंचिदप्रियम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि टिट्टिभकं नाम गुर्जरभाषायां शतोपरि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

અધ્યાય ૧૧૫ મો-રાજ્યમાં સહાયની આવશ્યકતા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयः ।
संछेत्तव्यस्त्वया राजन् भवान् कुलकरो हि नः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—" હે પિતામહ ! હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! હે રાજન્ ! મને આ મોટો સંશય ઉત્પન્ન થયો છે તે તમારે દૂર કરવો જોઇએ; કેમ કે, તમે અમારા કુળના ધારણ કરનારા છો. ૧ હે તાત ! તમે દુરાત્મા અને દુરાચરણી પુરૂષોના વાક્યનો સંચાર કહ્યો, એટલા માટે હું, તમને વિજ્ઞાપના કરૂં છું કે, રાજ્યથી ત્રાસ પામેલાને જે હિતકર હોય, વર્તમાનકાળમાં તથા ભવિષ્યકાળમાં કુળના સુખનો ઉદય કરનારૂં અને કુશળતા તથા વૃદ્ધિ કરનારૂં હોય, પુત્ર અને પૌત્ર આદિને સુખકર હોય, દેશની આબાદી કરનારૂં હોય તથા અન્નપાન અને શરીરને પણ હિતકર હોય, તે મને કહો. ૨-૪ જે રાજાનો રાજ્યગાદીપર અભિષેક કર્યો હોય, દેશમાં રહેનારો હોય, મિત્રથી વિંટાયલો હોય; તથા સુહૃદ્‌થી યુક્ત હોય, તેવો રાજા પોતાની પ્રજાને શી રીતે રંજન કરી શકે. ૫ જે રાજા, ઇંદ્રિયોને કબજામાં ન રાખી શકતો હોય તથા સ્નેહ ને પ્રીતિના બળથી પોતાના ઉપર પોતાની સ્વાધીનતા ઉડી ગયેલી હોય તથા તેથી અસત્ પુરૂષો સાથે પ્રીતિ કરનારો હોય, તેના જે ચાકર સેવકો વગેરે તેના કુળમાં રહેતા હોય છે તે સર્વ ગુણરહિત થઇ જાય છે તથા સેવકોના બળવડે પ્રાપ્ત થયેલા ધનાદિ ફળથી તે યુક્ત થતા નથી, અર્થાત્ તેને ધનાદિ મળતું નથી. ૬,૭ હે રાજન્ ! તમે, બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ સમાન છો માટે જાણવાને અત્યંત કઠિન એવા આ રાજધર્મ સંબંધી મ્હારા સંશયનું નિવારણ કરો ! તમારે તે મને કહેવું યોગ્ય છે. ૮ હે પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા પિતામહ ! તમે અમારા કુળના હિતમાં સદા પ્રીતિવાળા છો તેથી તમે અમારૂં હિત કહેનારા છો તથા મોટી બુદ્ધિવાળા વિદુર અમારા હિતચિંતક છે કે, જે નિરંતર અમને હિતનું કથન કરે છે. ૯ હું તમારી પાસેથી રાજ્યના હિતનો ઉદય કરનારૂં તથા કુળનું હિત કરનારૂં વચન સાંભળીને અને તે નિર્વિકાર અમૃતથી તૃપ્ત થઇને સુખેથી શયન કરીશ. ૧૩ રાજાની પાસે રહેનારા સેવકો કેવા જોઇએ ? તથા ક્યા ગુણવડે યુક્ત જોઇએ ? તેમજ કેવા કુળવાળા અને કેવા પ્રકારના પુરૂષોસહિત ચઢાઇ કરવા નિકળવું ઘટે છે. ૧૧ સેવક વિનાનો એકલો રાજા રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકતો નથી, એટલા માટે રાજ્યમાં સર્વ કોઇ કુળવાન પુરૂષોની અપેક્ષા કરે છે." ૧૨ ભીષ્મ કહે છેઃ—" હે તાત ! હે ભારત ! એક પુરૂષથી આખું રાજ્ય ચલાવવું બનતું નથી તથા સહાય વિનાના પુરૂષને કોઈ પણ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! (રાજાનો) રાજ્ય અથવા અર્થ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ સદા રક્ષણ કરવાને માટે જે રાજાના સર્વ સેવકજન જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં પ્રવીણ હોય છે તથા હિત ઇચ્છનાર, કુળવાન અને સ્નેહવાળા હોય છે, તે રાજા રાજ્યનું ફળ ભોગવી શકે છે. ૧૩-૧૪ જે રાજાના મંત્રીઓ, સત્કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, લાંચ વગેરેથી ભેદ ન પામે એવા, સાથે રહેનારા રાજાને બુદ્ધિ આપનારા, સંબંધના જ્ઞાનમાં પ્રવીણ, દીર્ઘદર્શી એટલે પાણી પહેલી પાળ બાંધનારા, સમયને ઓળખી તે પ્રમાણે વર્તનારા અને જે વાત થઇ ગઇ હોય તેનો શોક નહિ કરનારા હોય છે, તે રાજા રાજ્યનું ફળ ભોગવે છે. ૧૫-૧૬ જેના સહાયકો સુખમાં અને દુઃખમાં

સમાન રહે છે, રાજાનું પ્રિય કરનાર હોય છે, અર્થ કેમ પ્રાપ્ત કરવો ? તેનું ચિંતન કરનાર હોય છે, તથા સત્યવાદી હોય છે, તે રાજા રાજ્યનું ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧૭ જે રાજાનો દેશ, રાજધાનીની નજીકમાં હોય છે અને પીડા યુક્ત હોતો નથી તથા જે, ઉત્તમ આચરણવાળો તથા સન્માર્ગનું આલંબન કરનારો હોય છે, તે રાજા રાજ્યનું ફળ ભોગવે છે. ૧૮ જે રાજાનો કોશ (દ્રવ્યનો ખજાનો), કોશની વૃદ્ધિ કરનારા પુરૂષોથી તથા વિશ્વાસુ અને સંતુષ્ટ પુરૂષોથી નિરંતર ભરાતો જાય છે, તે રાજા ઉત્તમ સુખ પામે છે.૧૯ જે રાજાના કોઠારનું પ્રમાણિક, લાંચ ન લેનારા, વિશ્વાસુ, સંચય કરવામાં તત્પર, સત્પાત્ર (લાયકીવાળા) અને લોભરહિત પુરૂષો રક્ષણ કરતા હોય છે, તે રાજાનો ભંડાર વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૦ જે રાજાના નગરમાં કૃત્ય કરનારને તેનાં કૃત્યનું ફળ બરાબર મળે છે તથા શંખ-લિખિતના જેવો વ્યવહાર ચાલે છે, તે રાજાને પોતાના ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧ રાજધર્મને જાણનારો જે રાજા, યોગ્ય મનુષ્યની પરીક્ષા કરીને તેનો સંગ્રહ કરે છે તથા સંધિ-વિગ્રહાદિ ષડ્વર્ગનું ગ્રહણ કરે છે, તે રાજા ધર્મનું ફળ ભોગવે છે.” ૨૨

संगृहीतमनुष्य यो राजा राजधर्मवित् ।
षड्वर्गं प्रतिगृह्णाति स धर्मफलमश्नुते ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां शतोपरि पंचदशोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

અધ્યાય ૧૧૬ મો-એક શ્વાન અને ઋષિની કથા. ભાગ ૧ લો.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
निदर्शनं परं लोके सज्जनाचरिते सदा ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-“ આ વિષે પણ પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. એટલે ઉત્તમ, અધમ અને મધ્યમ સ્થાનમાં અનુક્રમે ઉત્તમ, અધમ અને મધ્યમ પુરૂષોનીજ યોજના કરવી, પણ ઉચ્ચ સ્થાનમાં નીચ પુરૂષની યોજના કરવી નહિ, એ વિષે (લોકમાં) પરમ દૃષ્ટાંતરૂપ ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે. ૧ ઉત્તમ ઋષિઓએ જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામને જે વાત કહી હતી તે મેં, તપોવનમાં સાંભળી હતી તેજ તને કહું છું. ૨ કોઇ એક મોટા વનમાં કે, જ્યાં મનુષ્ય-પ્રાણીનો નિવાસ હતો નહિ ત્યાં એક ઋષિ રહેતા હતા. તે મૂળ અને ફળનો આહાર કરીને જીવતા હતા. ૩ તે ઋષિ નિયમમાં રહેનાર, ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, દીક્ષાધારી, મન ઉપર કબજો રાખનાર, શાંત, સ્વાધ્યાયનું પઠન કરનાર, પવિત્ર, ઉપવાસવડે શુદ્ધ થયેલા અને નિરંતર સત્વ વૃત્તિમાં રહેનારા હતા. ૪ જ્યારે તે પોતાના સ્થાનમાં બેસતા ત્યારે તે બુદ્ધિમાન ઋષિનો સદ્‌ભાવ જોઇને વનમાં ફરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ તેમની પાસે આવીને બેસતાં હતાં. ૫ સિંહ અને વાઘના સમૂહ કે, જેઓ ઘણા ક્રૂર હોય છે તે, મદોન્મત્ત મોટા હાથીઓ, દીપડા, ગેંડા, રીંછ અને બીજાં પણ ભયાનક દેખાવવાળાં પ્રાણીઓ તેમની પાસે આવીને બેસતાં હતાં. ૬ કુશળ પ્રશ્ન પૂછનારા અને શિષ્યની પેઠે દાસરૂપ થઇને તેમનું પ્રિય કરનારા તે સર્વ માંસભક્ષક પ્રાણીઓ,

ઋષિને કુશળ સમાચાર પૂછીને, જ્યાંથી આવતા હતા ત્યાં, પાછા જતા હતા. ૭ પણ તેમાં એક પશુ ગામવાસી (કૂતરો) હતો. તે પેલા મહામુનિનો ત્યાગ કરતો નહતો. ૮ તે ભક્તિમાન, પ્રીતિવાળો, નિરંતર ઉપવાસ કરીને નિર્બળ થયેલો, ફળ, મૂળ અને ઉદકનો આહાર કરીને રહેનારો, અને શિષ્ટના જેવા લક્ષણવાળો હતો. ૯ મોટી બુદ્ધિવાળા ઋષિ, જ્યાં બેસતા હતા ત્યાં તેમના ચરણ આગળ તે, બેસી રહેતો અને મનુષ્યની પેઠે, મનમાં પ્રીતિ રાખીને અત્યંત સ્નેહવડે બંધાયલો હતો. ૧૦ પછી એક વખત, એક મોટો બળવાન દીપડો કે, જે રૂધિરનું ભોજન કરનારો, સ્વાર્થમાંજ અત્યંત સંતુષ્ટ, યમરાજાના જેવો ભયંકર, કાળના જેવો ક્રૂર, જીભવડે પોતાનાં ગલોફાંને ચાટતો, તરસ્યો થયેલો, પૂછડું પછાડતો, ભૂખ્યો થયેલો, પોતાના મુખને ફાડતો અને પેલા કૂતરાના માંસને ખાવાની ઈચ્છા કરતો ત્યાં આવ્યો. ૧૧–૧૨ હે રાજન્ ! હે પૃથ્વીપતે ! તે ક્રૂર દીપડાને આવતો જોઇને, બચવાને ઇચ્છતા તે કૂતરાએ, મુનિને જે કહ્યું તે તું સાંભળ. ! ૧૩ “ હે ભગવાન ! આ દીપડો, કૂતરાંનો શત્રુ છે તે મને હણવાને ઈચ્છે છે. હે મહામુને ! તમારી કૃપાથી મને એના થકી ભય થવું ન જોઇએ. હે મહાબાહો ! એનાથી મને ભય ન થાય તેમ કરો. તમે સર્વજ્ઞ છો એમાં સંશય નથી. ” ૧૪ (ત્યારે ચિત્તને જાણનારા મુનિ, સર્વ પ્રાણીઓની વાણીનો અર્થ જાણતા હતા તથા ઐશ્વર્યવડે યુક્ત હતા, તેથી તે કૂતરાના ભયનું કારણ જાણીને બોલ્યા) મુનિ કહે છેઃ–“ હે પુત્ર ! ત્હારે એ દીપડાથી ભય પામવું નહિ તથા મૃત્યુથી પણ કોઇ પ્રકારે ભય પામવું નહિ. હવે તું પણ પોતાનું રૂપ તજીને દીપડારૂપે થયો છે. ” ૧૫ પછી મુનિએ, તે કૂતરાને સુવર્ણના સરખી આકૃતિવાળો, વિચિત્ર અંગવાળો અને ચળકતી દાઢોવાળો દીપડો બનાવી દીધો. ત્યારે તો તે નિર્ભય થઇને વનમાં રહેવા લાગ્યો. ૧૬ પછી તે દીપડો, પોતાની સામે તેને પોતાના સરખો જોઇને, તેની સાથે વિરોધ ન કરતાં, એક ક્ષણમાં ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ૧૭ પછી કોઇ સમયે મહા ક્રૂર, ક્ષુધાથી યુક્ત, મોઢું ફાડતો, ગલોફાં ચાટતો અને રૂધિર પીવાની પ્રીતિવાળો મોટો વાઘ, તે દીપડા પાસે આવ્યો. ૧૮ એટલે તે દીપડો (કૂતરાનો બનેલો દીપડો), ક્ષુધાથકી આવિષ્ટ, વનમાં ફરનારા અને મોટી દાઢોવાળા તે વાઘને જોઇને પોતાના જીવિતના રક્ષણને અર્થે ઋષિને શરણે ગયો. ૧૯ ઋષિએ, તે સમયે નિરંતરના સહવાસથી તેના ઉપર પરમ સ્નેહ આણીને દીપડાનો વાઘ બનાવ્યો એટલે તે, તેના શત્રુઓથી વિશેષ બળવાન થયો. ૨૦ હે રાજન્ ! તેને વાઘ થયેલો જોઇને, પેલા વાઘે તેને હણ્યો નહિ અને તે કૂતરો, પણ વાઘનું રૂપ પામીને બળવાન તથા માંસભક્ષક થયો. પછી મૂળ, ફળ વગેરે પ્રથમ જે ખાતો હતો, તેના ઉપર તે ઈચ્છા કરવા લાગ્યો નહિ. ૨૧ (અને મૃગપતિની પેઠે, નિરંતર વનપશુની ઈચ્છા કરવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! તે સમયે આ પ્રકારે તે વાઘ થયો) ”

यथा मृगपतिर्नित्यं प्रकांक्षति वनौकसः ।
तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषिसंवादे गुर्जरभाषायां शतोपरि षोडशोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

અધ્યાય ૧૧૭ મો—એક શ્વાન અને ઋષિની કથા. ભાગ ૨ જો.

भीष्म उवाच ॥ व्याघ्रश्चोटजमूलस्थः स्वस्थस्तृप्तो हतैर्मृगः ॥
नागश्चागात्तमुद्देशं मत्तो मेघ इवोत्थितः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ—" પછી તે વાઘ થયેલો કૂતરો, હણેલા મૃગવડે તૃપ્ત થઇને ઋષિની ઝુંપડી પાસે સ્વસ્થપણે પડી રહેવા લાગ્યો. એવામાં એક મદોન્મત્ત હાથી, જાણે મેઘ ચઢી આવ્યો હોય તેવો તે સ્થળમાં આવ્યો. ૧ તેના ગંડસ્થળમાંથી મદ ઝરતો હતો તે, બહુ ઉંચો હતો તથા પદ્મવાળો, વિશાળ કુંભસ્થળવાળો, મોટા દંતુશળવાળો, મોટા દેહવાળો અને મેઘના સરખી ગંભીર ગર્જના કરનારો હતો. ૨ એવા મદોન્મત્ત અને બળ વડે ગર્વિષ્ટ હાથીને જોઇને, તેના ભયથી પેલો વાઘ, તે ઋષિને શરણે ગયો. ૩ ત્યારે તે ઉત્તમ ઋષિએ, પેલા વાઘને હાથી બનાવ્યો. તેને મોટા મેઘ સરખી કાયાવાળો જોઇને, આવેલો હાથી ભય પામીને ચાલતો થયો. ૪ પછી આ હાથી (કૂતરાનો બનેલો હાથી), આનંદ પામીને કમળ વનમાં તથા શલ્લકીના વનમાં કમળના કેસરથી અલંકૃત થઇને ફરવા લાગ્યો. ૫ કોઇ વખતે તે, હાથીઓની સન્મુખ ભ્રમણ કરતો હતો અને એવી રીતે ફરતાં ફરતાં, તેણે ઋષિના આશ્રમની સમીપમાં બહુ રાત્રીઓ કાઢી. ૬ એવામાં એક વખતે કેસરના સરખા રાતા રંગવાળો, ગિરિની ગુફામાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથીના કુળનું નિકંદન કરનારો અને ભયાનક એવો કેસરીસિંહ તે જગ્યોએ આવ્યો. ૭ તે સિંહને આવતો જોઇ તેના ભયથી પીડાયલો તે હાથી, ધ્રુજવા લાગ્યો અને ઋષિને શરણે ગયો. ૮ ત્યારે મુનિએ, તે હાથીને સિંહ બનાવ્યો. એટલે પોતાની જાતિના સંબંધથી આવેલા સિંહને તેણે હણ્યો નહિ. ૯ પેલા હાથીને સિંહ થયેલો જોઇને, વનમાંથી આવેલો સિંહ ભય પામી ચાલતો થયો અને આ ઋષિએ બનાવેલો સિંહ, તે મહા વનમાં ઋષિના આશ્રમમાં નિવાસ કરીને રહ્યો. તેના ભયથી તપોવનની પાસે જીવતરની આકાંક્ષા રાખનારાં બીજાં પ્રાણીઓ પછી દેખાવા લાગ્યાં નહિ. ૧૦ હવે કોઇ વખત કાળ બળથી સર્વ પ્રાણીનો નાશ કરનાર, બળવાન, રૂધિરનો આહાર કરનાર, વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાણીઓને ભય આપનાર, આઠ પગવાળો, ઉંચાં નેત્રવાળો અને વનમાં ફરનાર, શરભ (એ નામનો પ્રાણી) ત્યાં આવ્યો અને તે, પેલા સિંહને મારવાના અર્થે મુનિના આશ્રમ તરફ ચાલ્યો. ૧૧,૧૨ હે શત્રુને દમન કરનાર રાજા ! શરભને જોઇને મુનિએ, પોતાના સિંહને પણ મહા બળવાન શરભ બનાવ્યો. તે વખતે મુનિના અત્યંત ઉગ્ર અને બળવાન શરભને જોઇને વનમાંથી આવેલો શરભ, ભય પામીને તપોવનમાંથી ઉતાવળે નાસી ગયો. ૧૩,૧૪ એ પ્રમાણે તે કૂતરાને મુનિએ શરભના સ્થાનમાં આણી મૂક્યો. પછી તે શરભ, મુનિની પાસે નિવાસ કરીને સુખ પામવા લાગ્યો. ૧૫ હે રાજન્ ! પછી તે શરભથી ત્રાસ પામીને સર્વ પશુઓ જીવ બચાવવાની આશાથી ચારે બાજુ નાસી ગયાં. ૧૬ શરભ પણ અતિશય આનંદ પામીને નિરંતર પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં પ્રીતિવાળો થતો ગયો અને પછી તેણે માંસ ભક્ષણ કે, ફળ મૂળ ખાવાની ઇચ્છા કરી નહિ. ૧૭ પણ રૂધિર પીવાની બળવાન ઇચ્છાથી યુક્ત થઇને કૂતરાની યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલો તે કૃતઘ્ની શરભ, મુનિને હણવાને તૈયાર થયો. ૧૮ પછી તે મોટા મુનિએ પોતાની તપરૂપ શક્તિવડે અને જ્ઞાનચક્ષુવડે તેના મનનો મનસુબો જાણીને તે

કૂતરાને કહ્યું કેઃ–" હે કૂતરા ! મેં તને કૂતરાની જાતમાંથી દીપડો બનાવ્યો; દીપડાનો વાઘ બનાવ્યો; વાઘનો મદઝર હાથી બનાવ્યો; હાથીનો સિંહ બનાવ્યો, ૧૯,૨૦ સિંહ થયા પછી બળ પામીને પુનઃ પણ તું શરભ થયો. એ પ્રમાણે સ્નેહથી યુક્ત થઇને મેં તને એક એક કરતાં ચઢતી પદવી આપી, પણ તું, તે તે કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો નથી, પણ નીચ એવા કૂતરાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે; એટલા માટે પાપરહિત મને તું મારી ખાવાને ઇચ્છે છે, તેથી પોતાની જાતિને પામીને તું કૂતરોજ થશે." ૨૧,૨૨ પછી મુનિજનનો દ્વેષ કરનાર, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો અને પ્રકૃતિને અનુસરનાર તે મૂર્ખ, શરભ, ઋષિથી શાપ પામીને પુનઃ પોતાના અસલ રૂપને (કૂતરાપણાને) પામ્યો." ૨૩

ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोबुधः ।
ऋषिणा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनराप्तवान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वर्षिसंवादे गुर्जरभाषायां शतोपरि सप्तदशोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

અધ્યાય ૧૧૮ મો–પ્રધાન વગેરેના ગુણોનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः ।
ऋषिणा हुंकृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ–" પછી કૂતરાની પ્રકૃતિને પામેલા અને પરમ દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલા તે કૂતરાને હોંકારો કરીને, ઋષિએ તપોવનમાંથી બહાર કાઢી મૂકયો. ૧ એ પ્રમાણેજ બુદ્ધિમાન રાજાએ, પવિત્રતા, સરળતા, સ્વભાવ, સત્ય, વિદ્વત્તા, આચરણ, કુળ, દમ (ઇંદ્રિય નિગ્રહ કરવાનો ગુણ), દયા, બળ, વીર્ય, સામર્થ્ય, નમ્રતા અને ક્ષમા, એ ગુણોને જોઇને જે સેવક જે સ્થાનમાં યોગ્ય હોય, તે સ્થાનમાં તેનું સ્થાપન કરવું તથા દૂત આદિ મોકલીને તેઓનું રક્ષણ કરવું. ૨,૩ રાજાએ, પરીક્ષા કર્યા સિવાય કોઇને પ્રધાન ઠરાવવો નહિ. કેમ કે, નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોથી વિંટાયલો રાજા, સુખ પામતો નથી. ૪ સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રાકૃત મનુષ્ય, રાજાએ અપરાધ વિના દંડયો હોય, તથાપિ પોતાના કુળવાનપણાથી તે, પાપ બુદ્ધિ કરતો નથી. ૫ પણ જે પુરૂષ નીચ કુળનો હોય છે તે પુરૂષ સાધારણ છતાં પણ સત્પુરૂષના આશ્રયવડે દુર્લભ એવા ઐશ્વર્યને પામે છે. પણ તેની લગાર નિંદા કરવામાં આવે છે એટલામાંજ તે શત્રુતા ધારણ કરે છે. ૬ (હવે રાજાએ, પ્રધાન વગેરે કેવા ગુણયુક્ત (પરીક્ષા કરીને) રાખવા; તે કહે છે.) કુળવાન, શિક્ષણ પામેલો બુદ્ધિમાન, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને જાણવાવાળો, સર્વ શાસ્ત્રના અર્થતત્વને જાણનારો, સહનશીલ, પોતાના દેશમાં જન્મેલો. ૭ કૃતજ્ઞ, બળવાન, ક્ષમાવાળો, દમ ગુણયુક્ત, જીતેંદ્રિય, લોભરહિત, મળે તેટલા ઉપર સંતોષ પામનાર, પોતાના સ્વામીનો મિત્ર થવાની ઇચ્છા રાખનાર. ૮ દેશ–કાળને જાણનાર, પ્રાણીમાત્રનું રંજન કરનાર, નિરંતર ઉદ્યોગશીલ મનવાળો, હિત ઇચ્છનારો, આળસરહિત. ૯ ઘટે તેવા આચારવાળો, પોતાના કામમાં નિપુણ, સંધિ–વિગ્રહમાં કુશળ, શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન એવા, રાજાના ત્રિવર્ગને જાણનાર, નગ-

રના લોકને અને દેશના લોકને પ્રિય, ૧૦ (* શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરનારી વ્યૂહ રચનાઓ (કવાયતો) ને જાણનાર, સેનાને ઉત્સાહ પમાડવામાં પ્રવીણ, ચેષ્ટિત અને આકારના તત્વને જાણનાર, શત્રુ રાજા ઉપર ચઢાઈ કરવા સંબંધી જ્ઞાનમાં પ્રવીણ. ૨૨ હસ્તિશિક્ષાના તત્વને સારી રીતે સમજનાર, અહંકારથી રહિત, ગંભીર બુદ્ધિવાળો, ચતુર, ડાહ્યો, બળવાન, ઘટે તેવું કાર્ય કરનાર. ૨૩ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, શુદ્ધ મનુષ્યોથી વિંટાયલો, સુંદર મુખાકૃતિવાળો, જેને જોવાથી સુખ ઉપજે એવો, સેનાને લઇ જવામાં ચતુર, નીતિમાં કુશળ, ગુણની ચેષ્ટાઓથી યુક્ત. ૨૪ સ્તબ્ધતા વિનાનો, ઝીણી બાબતને સમજનારો, કોમળ અંતઃકરણવાળો, મીઠું બોલનારો, ધીર, શૂર, ઘણી દોલતવાળો અને દેશ–કાળને અનુસરીને કાર્ય કરનારો. ૨૫ જે રાજા એવા ગુણવાળા માણસને પ્રધાનપદ આપે છે અને તેનું અપમાન કરતો નથી તેનું રાજ્ય, જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રસરે છે તેમ, વિસ્તાર પામે છે. ૨૬ (હવે રાજા કેવો જોઇએ ? તે કહે છે.) રાજા સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ અને ઉપર કહ્યા તેવાજ ગુણવાળો, ધર્મિષ્ઠ, પ્રજાનું પાલન કરવામાં પ્રીતિવાળો, ધીર ક્ષમાવાળો, પવિત્ર, તીક્ષ્ણ, સમય આવ્યે પુરૂષને અને કાળને જાણનારો, સેવા કરી જાણે એવો, વિશ્વાસંપન્ન, શ્રવણ કરવામાં કુશળ (કાનનો કાચો નહિ), ત્યાગભાગ કરવામાં વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળો, ધારણાયુક્ત, સર્વને ન્યાય આપનાર, ઉદાર, સદા પ્રિય વચન બોલનાર, અપકાર કરનારને ક્ષમા કરનાર, દાન આપનાર, શ્રદ્ધાવાળો, રમણીય આકૃતિવાળો, દુઃખિતને આશ્રય આપનાર, એવા ગુણવાળો રાજા જોઇએ. અમાત્ય પણ તેવોજ જોઇએ. તેમજ રાજાના હિતમાં આસક્ત જોઇએ. ૨૭–૩૦ વળી રાજા, અહંકારરહિત, પરિગ્રહવાળો, પોતાની મરજીથી કાર્ય નહિ કરનારો, પ્રધાનોએ કોઇ કાર્ય કર્યું હોય તો, તેઓની યોગ્યતા જાણીને, તેઓપર ઉપકાર કરનારો, પોતાનું સેવન કરનારા મનુષ્યોને પ્રિય, લાયક મનુષ્યોનો સંગ્રહ કરનારો, સ્તબ્ધતા વિનાનો, નિરંતર પ્રસન્ન મુખવાળો, સદૈવ સેવકજનની અપેક્ષાવાળો, ક્રોધરહિત, અત્યંત ઉદાર મનવાળો, દંડની યોજના કરનારો, પણ તેને છોડી દેનારો નહિ, ધર્મનાં કાર્ય કરાવનારો, છૂપા દૂતરૂપ નેત્રવાળો, પ્રજા ઉપર તજવીજ રાખનારો, નિરંતર ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ; એ પ્રમાણે જે પુરૂષ, + સોગુણથી યુક્ત હોય, તે રાજા થઇ શકે છે. હે નરપતિ ! રાજાના યોદ્ધાઓ, પણ ગુણના સમૂહવડે યુક્ત જોઇએ. ૩૧–૩૪ અને રાજ્યને ધારણ કરવામાં સહાય કરે એવા શોધી કાઢવા; તથા વૃદ્ધિ ઇચ્છનારા રાજાએ, તેઓનું અપમાન કરવું નહિ. ૩૫ યુદ્ધ કરવામાં શૂરા, કૃતજ્ઞ, યુદ્ધ શાસ્ત્રને જાણનારા, ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા, ધર્મશાસ્ત્રથી યુક્ત, પાયદળથી વિંટાયલા, નિર્ભય, હાથી ઉપર બેસી જાણનારા, રથ ફેરવવામાં કુશળ, બાણ અને અસ્ત્રના પ્રયોગમાં નિપુણ, એવા ગુણવાળા યોદ્ધાઓ જેની પાસે હોય, તે રાજાની આ પૃથ્વી જાણવી. ૩૬–૩૭ જે રાજા, સર્વનો સંગ્રહ કરવામાં ઉદ્યોગી ઉદ્યોગશીલ અને મિત્રથી સંપૂર્ણ હોય તેને ઉત્તમ રાજા જાણવો. ૩૮ હે ભારત ! વીર પુરૂષો જેના ઉપર સ્વારી કરે છે એવા હજારો અશ્વયુક્ત સેનાવડે

---

* ૧૦ મા શ્લોક પછી કૌંસમાં આપેલા શ્લોકોના આંક બીજી કોપીપરથી લેવામાં આવ્યા છે તેથી તે આંક જૂદાજ રાખેલ છે. સંશોધક

+ કુળવાનપણું વગેરે એકાવન અમાત્યના ગુણ તથા ધર્મિષ્ટ વગેરે એકતાળીશ રાજાના ગુણ અને સંધિ–વિગ્રહમાં કુશળઃ એ વગેરેથી આઠ ગુણ, એ સર્વ મળીને પૂરા સો ગુણ સમજવા.

તથા સંગ્રહ કરેલા મનુષ્યોવડે સમગ્ર પૃથ્વી જીતી શકાય છે." ૩૯)

कथा चाश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत ।
संगृहीतमनुष्येण कृत्स्ना जेतु वसुंधरा ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अमात्यादि-लक्षणवर्णनं नाम गुर्जरभाषायां शतोपरि अष्टादशोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

અધ્યાય ૧૧૯ મો-સેવકોને યથાધિકાર પદવીમાં જોડવા.

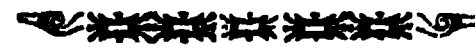
भीष्म उवाच ॥ एवं शुना समान् भृत्यान् स्वे स्वे स्थाने नराधिपः ।
नियोजयति कृत्येषु स राज्यफलमश्नुते ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-" એ પ્રમાણે પેલા કૂતરાના સરખા (તે દૃષ્ટાંતને ધ્યાનમાં રાખીને) જે રાજા, સેવકોને પોતપોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં તથા યોગ્ય કૃત્યમાં યોજે છે, તે રાજા રાજ્યનું ફળ ભોગવે છે, અર્થાત્ ઉદાહરણમાં કહેલા શ્વાન જેવી વૃત્તિવાળા પુરૂષને તેના સ્થાનથી ઉંચી પદ્વિએ ચઢાવવો ઘટતો નથી. ૧ કેમ કે, જો તેને ઉંચું સ્થાન આપવામાં આવે તો તે, પોતાના સ્થાનમાં મદોન્મત્ત થઇ પ્રમાદી થઈ જાય છે. ૨ એટલા માટે રાજાએ, પોતાની જાતિના ગુણથી સંપન્ન તથા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા અમાત્ય કરવા; પણ જે, કર્મ કરવાને યોગ્ય નથી તેને તે સ્થાનમાં યોજવો નહિ. ૩ જે રાજા, પોતાના સેવકોને અનુરૂપ કર્મ આપે છે, તે રાજા, સેવકથી થતા ગુણથી યુક્ત થઇને ફળ ભોગવે છે. ૪ શરભને શરભના સ્થાનમાં, સિંહને સિંહના સ્થાનમાં, વાઘને વાઘના સ્થાનમાં અને દીપડાને દીપડાના સ્થાનમાંજ યોજવો. ૫ (પોતાના સેવકોની અનુરૂપ કર્મમાંજ યોજના કરવી, પણ કર્મનું ફળ ઇચ્છનારા તે સેવકોને પ્રતિલોભ એટલે, હલકાને ઉંચા દરજ્જામાં અને ઉંચા દરજ્જાના યોગ્ય પુરૂષને હલકા કામમાં યોજવો નહિ. જે મૂર્ખ રાજા, પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતાના સેવકોની પ્રતિલોમ યોજના કરે છે, તે રાજા પ્રજાને રંજન કરી શકતો નથી. ગુણના સમૂહને ઇચ્છનારા રાજાએ નાદાન, હલકા, અજ્ઞાન, અજીતેંદ્રિય અને નીચ કુળના પુરૂષોને મોટા દરજ્જામાં સ્થાપન કરવા નહિ. રાજાની પાસે રહીને તેની પરિચર્યા કરનાર (હજુરના નોકર) સારા આચરણવાળા, સારા કુળમાં જન્મ પામેલા, શૂર, જ્ઞાની, ઇર્ષ્યા વિનાના, મોટા મનવાળા, પવિત્ર અને ડાહ્યા જોઇએ. રાજાએ, પોતાના સન્મુખમાં (પોતાથી દૂર) જે પુરૂષોની યોજના કરવી ઘટે છે, તે પુરૂષો રાજાની સાથે તાબેદારીથી વર્તનારા, આજ્ઞા પાળવામાં તત્પર, શાંત, ચોખવટવાળા, સ્વભાવમાં સારા તથા જે સ્થાનમાં તેઓની યોજના કરી હોય તે સ્થાનમાં અસંતોષ માનીને, રાજાની નિંદા નહિ કરનારા જોઇએ. તે પુરૂષો, રાજાથી દૂર બહાર ફરનારા, જાણે રાજાના બહિશ્ચર પ્રાણ હોય તેવા છે.) રાજાએ, પોતાની બાજૂપર સદૈવ સિંહ રાખવો તથા પોતાનો અનુચર પણ સિંહજ રાખવો, કેમ કે, પોતે સિંહ ન છતાં પણ જે સિંહની સાથે રહે છે, તે સિંહની પેઠે ફળ પામે છે. તાત્પર્ય કે, રાજાએ પોતાની પાસે શૂરા પુરૂષો રાખવા; તેથી રાજા પોતે કદાચિત શૂરો નહિ હોય, તોપણ શૂરના જેવું ફળ પામશે. ૬ પણ જે

સિંહ છતાં, તેની આસપાસ શ્વાનનું મંડળ વીંટાયલું હોય અને પછી તે સિંહ; સિંહના જેવું કર્મ કરીને તેનું ફળ ભોગવવાની આશા કરે, તો શ્વાન મંડળે ઉપાસન કરેલો તે સિંહ, સિંહનું ફળ ભોગવી શકતો નથી. ૭ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે શૂર, બુદ્ધિશાળી, બહુ શ્રુત અને કુળવાન પુરૂષોને પાસે રાખવાથી આખી પૃથ્વી જીતવી શક્ય છે. ૮ સેવકવાળા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાઓએ અવિદ્વાન, અસત્યવાદી, અશુદ્ધ અને નિર્ધન સેવકને રાખવો નહિ. ૯ જે સેવકો, સ્વામીનું કાર્ય કરવાને, ધનુષ્યથી છૂટેલા બાણની પેઠે, જાય છે અને કાર્ય કર્યા વિના પાછા આવતા નથી તથા જેઓ પોતાના રાજાના હિતમાંજ ઉદ્યુક્ત છે; તેઓને બક્ષિસો આપવી ઘટે છે. ૧૦ રાજાએ, બહુ યત્ન કરીને નિરંતર ભંડારનું રક્ષણ કરવું; કેમકે, રાજાઓનું મૂળ કોશમાં છે અને કોશજ વૃદ્ધિ કરનારો થાય છે. ૧૧ હે રાજન્ ! ત્હારા અન્નાદિનો કોઠાર નિરંતર પુષ્કળ ધાન્યથી ભરેલો રાખજે ! તથા તેની સોંપણી સારા પુરૂષોને કરજે ! અને તેથી ધન તથા ધાન્યવાળો થજે ! ૧૨ ત્હારા સેવકો, નિરંતર ઉદ્યોગી અને સંગ્રામમાં કુશળ થાઓ ! તેમજ તેઓ, ઘોડાઓ ફેરવવામાં અને તે ઉપર સ્વારી કરવામાં પ્રવીણ થાઓ ! ૧૩ હે કૌરવનંદન ! તું જ્ઞાતિજન અને બંધુજનની તપાસ રાખજે ! મિત્ર અને સંબંધીઓથી વીંટાયલો રહેજે ! તથા પુરવાસી પ્રજાના કાર્યમાં હિતની અપેક્ષા કરનારો થજે !. ૧૪ હે તાત ! પ્રજા ઉપર સ્થિતિવાળી ત્હારી બુદ્ધિ એ પ્રમાણે જોઇએ, એ મેં, તને કહ્યું તથા તે ઉપર શ્વાનનું દૃષ્ટાંત કહ્યું; હવે તું શું સાંભળવાને ઇચ્છે છે ? " ૧૫

एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रजास्वभिहिता मया ।
शुनो निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वार्षिसंवादे गुर्जरभाषायां शतोपरि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

અધ્યાય ૧૨૦ મો–પ્રજાપાલન કરવાનો પ્રકાર.

युधिष्ठिर उवाच ॥ राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत ।
पूर्वैः पूर्वनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે ભારત ! તમે રાજધર્મના અર્થને જાણનારા પૂર્વજોએ પૂર્વ કાળમાં યોજેલી અનેક રાજનીતિઓ મને કહી. તમે જે રાજનીતિને પૂર્વે જોએલી છે અને સત્પુરૂષોએ જેને માન્ય કરેલી છે, તે તમોએ મને વિસ્તારીને કહી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે હવે સંક્ષેપથી કહો ! કે, જેથી સુખપૂર્વક જાણી શકાય. " ૧,૨ ભીષ્મ કહે છેઃ–" હે રાજન્ ! સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવું, એ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે; માટે જે રીતે રક્ષણ થાય તેમ હું, તને કહું તે સાંભળ. ૩ ધર્મને જાણનારા રાજાએ, મોરની પેઠે, વિચિત્ર રૂપ રાખવું. એટલે જેમ મોર અનેક પ્રકારનાં પીછાં રાખે છે, તેમ રાજાએ પણ અનેક પ્રકારનો દેખાવ રાખવો જોઇએ. ૪ રાજાએ તીક્ષ્ણતા, વક્રતા, સત્યતા અને સરળતા રાખવી તથા મધ્યસ્થપણે રહીને તેણે, સત્વ ગુણ રાખવો: કેમ કે, એમ કરવાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫ જે

અર્થમાં જેવી રીતે હિત થાય, તે રીતે પોતાનું રૂપ દેખાડવું; કેમ કે, બહુ રૂપવાળા રાજાનો અર્થ સૂક્ષ્મ પણ બગડતો નથી. ૬ જેમ શરદ ઋતુમાં મયૂર બોલતો નથી તેમ (શરદ ઋતુના મયૂરની પેઠે) હમ્મેશાં મંત્રનું રક્ષણ કરવું. વળી રાજાએ, રાજનીતિના શાસ્ત્રથી પ્રવીણ થઇને કોમળ ઉચ્ચારથી વાણી બોલવી તથા શોભાયમાન થવું. ૭ (મંત્રભેદ આદિ આપત્તિઓનાં દ્વાર છે, તેમાં સાવધાન રહેવું. જેમ મોટા પર્વતમાં ઢોળાવ હોવાથી વૃષ્ટિથી પડેલું નદીઓનું પાણી જલદી વહી જાય છે, તેમ મંત્ર પણ ત્વરાથી ભેદ પામે છે. માટે તે વિષે વધારે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે.) વળી જેમ પર્વતના પોલાણમાં વૃષ્ટિનાં જળ આશ્રય કરીને રહે છે તથા તેમાંથી થોડો થોડો પ્રવાહ બહાર નીકળે છે અને તેથી તે લાંબા સમય સુધી પહોંચે છે, તેમ રાજાએ પણ પર્વતના જેવા સહનશીલ અને સંચયશીલ સિદ્ધ બ્રાહ્મણોનો આશ્રય કરવો, કે, જેઓ મંત્રાદિનો સંચય કરે તથા રાજાને સદ્બુદ્ધિ આપે તથા ધનાદિનો નિયમિત વ્યય કરાવે. વળી રાજાએ પોતાનો અર્થ સિદ્ધ કરવાને ધર્મધ્વજની પેઠે, યોગ્ય વખતે ક્રૂરત્વાદિ ચિહ્ન પણ પ્રગટ કરવાં. ૮ નિરંતર ઉદ્યતદંડવાળા થવું તથા ઘણી સાવધાનીથી આચરણ કરવું. પ્રજાની ઉપજ તથા ખરચ જોઇને રાજાએ, તેઓના ઉપર કરનો બોજો નાંખવો. જેમ તાડનાં મોટાં વૃક્ષ પૃથ્વીમાંથી રસ ખેંચીને ટોચે લાવે છે અને તાડી કાઢનાર નિયમિત રીતે તેને દોહી લે છે, પણ શેરડીની પેઠે તેનું મૂળમાંથી છેદન કરીને, તેનો રસ લેવાની લાલસા રાખતા નથી, તેમ રાજાએ પણ નિયમિત રીતે પ્રજા પાસેથી દ્રવ્ય લેવું. ૯ રાજાએ પોતાના સમાજમાં નિરંતર શુદ્ધ રહેવું તથા પોતાના અશ્વાદિવડે શત્રુ રાજાનાં ધાન્યાદિનો નાશ કરવો. પક્ષી જેમ પાંખો આવવાથી ઉડવા માંડે છે તેમ પાંખો આવવાથી એટલે પક્ષ પ્રબળ થવાથી શત્રુ રાજાની સામે ચડાઇ કરવી તથા પોતાના પક્ષમાં કાંઇ વિકળતા હોય, તેને જોતા રહેવું; અર્થાત્ તેનો સુધારો કરવો. ૧૦ શત્રુ રાજાના દોષ પ્રગટ કરતા રહેવું તથા મૃગયાદિના નિમિત્તથી બહાર ફરવા નીકળીને શત્રુના પક્ષવાળા મનુષ્યને ભમાવવા. અરણ્યમાં જેમ પુષ્પ બહાર નીકળીને (ખીલીને) મુસાફરના મનને લોભાવે છે, તેમ રાજાએ, બહાર નીકળીને શત્રુ પક્ષના મનુષ્યોના મનને લોભાવવું. ૧૧ પર્વતના સરખા ઉંચા વધેલા તથા મહત્તા પામેલા શત્રુ રાજાનો નાશ કરવો. શત્રુ રાજાના દુર્ગાધિપતિ સાથે ગુપ્ત મસલત કરવી તથા દેવદર્શનાદિના બહાનેથી ઓચિંતા ત્યાં જઇને, તેના દુર્ગનો નાશ કરવો. ૧૨ વર્ષાઋતુમાં જેમ મયૂર રાત્રિમાં છાનોમાનો નિર્જન અને એકાંત સ્થળમાં બેસી રહે છે, તેમ (મયૂરનો ગુણ ધારણ કરીને) રાત્રિમાં રાજાએ અંતઃપુરમાંજ રહેવું. ૧૩ રાજાએ નિરંતર કવચયુક્ત રહેવું તથા પોતાના ભરોંસાથીજ પોતાનું રક્ષણ કરવું, ચારાઓએ બતાવેલી ભૂમિમાં રહેલા પાશથી પોતાનું રક્ષણ કરવું, અર્થાત્ ધાવ, રસોઇયા વગેરે ફૂટીને વિષાદિનો પ્રયોગ કરે, તેથી નિરંતર રાજાએ તેઓથી સાવધ રહેવું. જો રાજા તેઓથી સાવધ ન રહે તો, તેઓ રાજાને પાશભૂમિ ઉપર લઇ જાય અને ત્તે ફાંસામાં ફસાવીને રાજાનો નાશ કરે. ૧૪ (જેમ શત્રુ રાજાઓ વિષમયી કન્યા કરીને મોકલે અને તે કન્યા સાથે આવેલા પુરૂષો એમ કહે કે, આ દ્વીપાંતરમાંથી આણેલી પદ્મિની કન્યા આપને ભેટ કરીએ છીએ માટે તેને અંગીકાર કરીને એના ઉપર તથા અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવો જોઇએ. પણ) રાજાએ તે ઉપર શંકિત નજરથી જોઇને, પોતાના ગુપ્ત ચારાઓથી તેની તજવીજ કરીને તથા તેમાંનું કપટ શોધી કાઢીને તેવા ફાંસીઆઓનો તથા કપટગતિ કરના-

રાઓનો નાશ કરવો. ૧૫ શત્રુ રાજાએ પોતાનું બળ વિસ્તારીને મોરની પેઠે, જે પીછાં ફેલાવ્યાં હોય તેનો નાશ કરવો; તથા તેના સ્થળમાં પોતાના શૂરા સામંતોને વસાવવા. મોર, જેમ મરજીમાં આવે ત્યારે પીંછાં પ્રસારે છે અને સંકોચે છે, તેમ રાજાએ, ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના બળનો વિસ્તાર કરવો અને સંકોચ કરવો. જેમ પતંગ, દીવામાં પડીને નાશ પામે છે, તેમ પોતે ઝંપલાવવું નહિ, પણ શત્રુને પાશમાં પાડીને નાશ પમાડવાનો ઘાટ કરવો. ૧૬ એ પ્રમાણે વિચક્ષણ રાજાએ, મોરની પેઠે પોતાના રાજ્યનું પાલન કરવું તથા બુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરે એવી રાજનીતિને ધારણ કરવી. ૧૭ રાજાએ, પોતાની બુદ્ધિવડે આત્મસંયમન કરવું અથવા આ રીતેજ કરવું છે, એવો નિયમ કરવો તથા તેમાં બીજાની બુદ્ધિ લઇને, તે ઉપર તર્ક ચલાવવો તથા શાસ્ત્રની બુદ્ધિથી તેનો નિશ્ચય કરવો, એજ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. ૧૮ સામાદિ ઉપાયવડે શત્રુને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો તથા પોતાની શક્તિનો નિશ્ચય કરવો અને શત્રુને તે બતાવવી. વળી પોતાની બુદ્ધિથી ભૂત–ભવિષ્યનો વિચાર કરીને, જે કરવા યોગ્ય હોય તેમાં પોતાની બુદ્ધિથી યોજના કરવી. ૧૯ જે પુરૂષ, સાંત્વયોગમાં બુદ્ધિવાળો, જ્ઞાતા, કાર્ય અને અકાર્યની યોજના કરી જાણનાર, નિગૂઢ બુદ્ધિવાળો તથા ધીર છે, તેને કાંઇ કહેવાપણું છેજ નહિ. પણ જો બુદ્ધિવાળો તે પુરૂષ બૃહસ્પતિ સરખો હોય, પણ નિર્બુદ્ધના જેવી વાત કરે તો, જેમ તપાવેલો લોઢાનો ગોળો પાણીમાં નાંખવાથી પોતાના અસલ રૂપને પામી જાય છે, તેમ યુક્તિવડે તે પુરૂષ પણ પોતાની અસલ પ્રકૃતિને પામે છે. ૨૦–૨૧ રાજાએ પોતાનાં અને શત્રુના સંબંધનાં સર્વ કર્મમાં, જે કર્મ જેમ કરવાની શાસ્ત્રથી આજ્ઞા કરી હોય, તે કર્મ તેમ કરવાની આજ્ઞા કરવી. ૨૨ જે પુરૂષ, કોમળ શીળવાળો હોય, જ્ઞાની, શૂરો અને અર્થના વિધાનને જાણનારો હોય, તેને તથા બીજા પણ જે અધિક બળવાળા હોય, તેઓને રાજાએ પોતાના કૃત્યમાં યોજવા. ૨૩ પછી રાજાએ જોવું કે, તે સર્વ પોતપોતાના યોગ્ય કાર્યમાં નિયુક્ત થયેલા છે, ત્યારે તેણે પણ તંત્રી (વીણા)ને અનુસરનારા સ્વરની પેઠે, તે સર્વને અનુસરવું. ૨૪ જે રાજા એમ માને કે, આ તો મ્હારો સેવક છે તથા એવી પ્રીતિવડે ધર્મને વિરોધ ન આવવા દેતાં, સર્વનું પ્રિય કરે તે રાજા પર્વતની પેઠે, સ્થિર થાય છે. ૨૫ જેમ સૂર્ય, સારી કે, નઠારી સર્વ વસ્તુઓ ઉપર પોતાનાં વિસ્તારવાળાં કિરણોને ફેલાવે છે, તેમ રાજાએ પણ પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન ગણીને ધર્મનુંજ રક્ષણ કરવું. ૨૬ રાજાએ, પોતાના સર્વ કાર્યોમાં ધર્મ તથા અર્થનું રક્ષણ કરનારા પુરૂષોનું સ્થાપન કરવું. તે કુળ, પ્રકૃતિ અને દેશોના ધર્મને જાણનારા, મીઠું બોલનારા, આયુષ્યના મધ્ય ભાગમાં આવેલા (ઠરેલ ઉમ્મરના), દોષરહિત, હિતમાં યુક્ત, વિફૂલવતા દોષરહિત, લોભવિનાના, શિક્ષિત, હોંશીયાર અને ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા જોઇએ. ૨૭,૨૮ રાજાએ એજ પ્રકારે પોતાના ચારાઓ પાસેથી છાની બાતમીઓ મેળવતાં, ઉદ્યોગી રહેતાં અને સંતુષ્ટ રહેતાં, કૃત્યોની ઉત્તમ ગતિ જોતા રહેવું. એટલે યોજેલાં કામ બરાબર થાય છે કે, કેમ ? તેની ગુપ્ત તપાસ કરતા રહેવું, પરંતુ તે વિષે એકદમ ખળભળાટ કરવો નહિ. ૨૯ જે રાજાનો ક્રોધ અને પ્રસન્નતા નિષ્ફળ જતાં નથી, જે રાજા રાજકૃત્ય ઉપર પોતેજ દૃષ્ટિ રાખે છે તથા જે રાજાનો ખજાનો પોતાનાજ વિશ્વાસ ઉપર રાખેલો છે, તેને સમગ્ર વસુંધરા (પૃથ્વી) વસુ (દ્રવ્ય) આપનારી છે. ૩૦ જે રાજાનો અનુગ્રહ સ્પષ્ટ છે તથા નિગ્રહ પણ યથાર્થ છે તથા જે રાજા પોતાનું અને

પોતાના દેશનું રક્ષણ કરે છે, તે રાજાને રાજધર્મનો જ્ઞાતા જાણવો. ૩૧ જેમ સૂર્ય ઉદય પામી, દરરોજ પોતાનાં કિરણોને લંબાવીને સર્વ પદાર્થોની તજવીજ કરે છે, તેમ રાજાએ, પણ સારી રીતે અનુસરનારા ચારાઓને મોકલીને નિત્ય સર્વ દેશની તજવીજ કરવી તથા પોતે પણ બુદ્ધિવડે આચરણ કરવું. ૩૨ રાજાએ સમય પ્રમાણે પ્રજા પાસેથી ધન ગ્રહણ કરતા જવું, પણ પોતાનું ધનવાનપણું બતાવવું નહિ તથા બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ, જેમ ગાયનું દોહન કરે છે, તેમ નિત્ય નિત્ય પૃથ્વીનું દોહન કરવું. ૩૩ જેમ ભમરો અનુક્રમે ફૂલોમાંથી મધુનો સંચય કરે છે તેમ, રાજાએ પ્રજા પાસેથી દ્રવ્ય લઇને તેનો સંચય કરવો. ૩૪ સંચય કરતાં જે ધન બાકી રહેલું હોય, તેમાંથીજ ધર્મ અને કામભોગના માટે ખરચ કરવું; પણ જે રાજા, રાજનીતિને જાણનાર તથા આત્મસંયમી હોય, તેણે સંચય કરેલા કોશમાંથી કાંઇ પણ વાપરવું નહિ. ૩૫ અલ્પ અર્થ હોય, તોપણ તેનો નાશ કરવો નહિ; તથા શત્રુના પક્ષના પુરૂષોનું અપમાન પણ કરવું નહિ. પોતાની બુદ્ધિવડે પોતાને જાણવો તથા બુદ્ધિહીન પુરૂષો ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૩૬ ધૈર્ય, દક્ષતા, સંયમ, બુદ્ધિ, સંતોષ, આત્મા, શૂરત્વ અને દેશકાળ જાણવામાં સાવધાની, એ આઠ વસ્તુઓ થોડા કે, ઘણા દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરનારી છે. ૩૭ અગ્નિ અલ્પ હોય, તથાપિ તેમાં થોડું થોડું ઘૃત નાંખવાથી વૃદ્ધિ પામે છે; બીજ એક હોય, પણ તેને વાવવાથી તેનાં હજારો બીજ થાય છે માટે રાજાએ, પોતાની આવક અને ખરચ બહુ ભારે છે, એમ જાણીને અલ્પ વિત્ત હોય, તેની પણ અવગણના કરવી નહિ. ૩૮ શત્રુ. બાળક, જુવાન કે વૃદ્ધ હોય, તોપણ અસાવધ પુરૂષનો નાશ કરે છે; પરંતુ સમયને ઓળખનારો પુરૂષ તેનું મૂળ છેદી શકે છે; માટે સમયને ઓળખનારો રાજા સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૩૯ શત્રુ બળવાન કે, દુર્બળ હોય, તો પણ તેથી સાવધજ રહેવું; તેની કીર્ત્તિનો નાશ કરવો, તેના ધર્મનો રોધ કરવો, તેના અર્થનો નાશ કરવો અને તેના મોટા વીર્ય (પરાક્રમનો) નાશ કરવો. ૪૦ (ક્ષય અને વૃદ્ધિ, પાલન અને સંચય, એ સર્વ જાણીને ઐશ્વર્યાદિની ઇચ્છાથી કે, વિજયાદિની ઇચ્છાથી તે બન્ને રાજાએ, કાંતો બુદ્ધિવડે સંધિ કરવી ઘટે છે અથવા પછી વિગ્રહ કરવો ઘટે છે, એટલા માટે રાજાએ, બુદ્ધિમાનપણું તો રાખવુંજ જોઇએ. જો બુદ્ધિ બળવાન હોય તો બળવાનનો નાશ કરે છે; બુદ્ધિ બળવાન હોય, તો તેજ બુદ્ધિથી રક્ષિત થયેલું પોતાનું બળ રક્ષણ થવાથી વૃદ્ધિ પામે છે; શત્રુ વૃદ્ધિ પામતો હોય, તો તેને બુદ્ધિવડે નાશ કરી શકાય છે; પ્રથમ બુદ્ધિ ઉપજ્યા પછી, જે જે કાર્ય કરવામાં આવે છે તે તે કાર્ય પ્રશંસનીય થાય છે. જે પુરૂષ, પોતામાં અલ્પ સત્વ છતાં, પણ દોષરહિત અને ધીર હોય તે જે જે કામની ઇચ્છા કરે, તેનાં તે તે કામ પરિપૂર્ણ થાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ, અત્યંત લોભી અને ગર્વિષ્ઠ થાય છે, તેને બીલકુલ પણ શ્રેયઃ મળતું નથી. એટલા માટે રાજાએ, સ્નેહયુક્ત થઇને પ્રજામાંથી સર્વ પ્રકારે લક્ષ્મીનાં મૂળ પકડવાં. રાજાએ ઘણા કાળ સુધી એ પ્રમાણે પ્રજાને નીચોવીને અથવા રૂડે પ્રકારે પ્રજા ઉપર પડીને પણ બળવાન થવું. એમ ધન ગ્રહણ કરવામાં એટલે પ્રજાને નીચોવીને ધન લેવામાં તાડ વૃક્ષનું દૃષ્ટાંત ધ્યાનમાં રાખવું એટલે જેમ શેરડીને નીચોવીને રસ કાઢી લે છે તેમ, પ્રજા પાસેથી લક્ષ્મી લેવી નહિ, પણ જેમ તાડના વૃક્ષમાંથી તાડી દોહી લેવાય છે તેમ લક્ષ્મી લેવી. વિદ્યા, તપ અને પુષ્કળ પૈસો, એ સર્વ વ્યવસાયવડે પ્રાપ્ત કરવાને શક્ય છે. એ સર્વ બુદ્ધિના સ્વાધીનમાં છે માટે જે દેહધારીમાં બુદ્ધિ છે, તેનામાં તે

વસે છે. એટલા માટે વ્યવસાય સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. જે સ્થળમાં બુદ્ધિમાન અને સ્વતંત્ર મનુષ્યો વસે છે, જે સ્થળમાં ઇંદ્ર, સરસ્વતી અને વિષ્ણુ વસે છે, તથા જેમાં સર્વ પ્રાણી વસે છે એવો આ દેહ છે. માટે જે ડાહ્યો પુરૂષ હોય, તેણે અનુદ્યોગી થઇ દેહનો નાશ કરવો નહિ. અર્થાત્ મનુષ્યે પોતાનું સઘળું આયુષ્ય ઉદ્યોગમાં ગાળવું ઘટે છે. નિરંતર દ્રવ્ય આપવાવડે લોભીને હણવો. લોભી માણસ પારકું ધન લેવાથી તૃપ્ત થતો નથી. યજ્ઞાદિ કર્મ અને ગુણ તેના ઉપભોગમાં એટલે સુખની વાસનામાં સર્વ કોઈ લોભીજ છે. તેવો પુરૂષ જો અર્થ વિનાનો થાય તો, સુખના લોભથી ધર્મનો અને કામનો ત્યાગ કરે છે; કેમ કે, તેમાં દ્રવ્યનો ખર્ચ થાય છે. લોભી માણસ પારકાં ધન, ભોગ, પુત્ર, સ્ત્રી અને સમૃદ્ધિ, એ સર્વની ઇચ્છા કરે છે. લોભી માણસમાં સર્વ દોષનો સંભવ છે માટે રાજાએ લોભી માણસનો સંગ્રહ કરવો નહિ. હલકો મનુષ્ય હોય તોપણ, તેના તરફ દૃષ્ટિ કરીને તેને પ્રેરણા કરવી-ઉત્તેજન આપવું તથા ડાહ્યા પુરૂષે શત્રુઓના સર્વ આરંભોનો તથા સર્વ અર્થનો નાશ કરવો. હે પાંડવ ! જે રાજા, બ્રાહ્મણ મંડળમાં તત્વને જાણનારો હોય, મંત્રીઓવડે રક્ષણ કરાયલો હોય, સર્વ લોક જેનો વિશ્વાસ રાખતા હોય અને જે સત્કુળમાં જન્મ પામેલો હોય, તે રાજા પોતાના સામંતોને વશ કરવામાં સમર્થ થાય છે. હે યુધિષ્ઠિર ! બ્રહ્માએ યોજના કરેલા રાજધર્મ મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યા. તેનો તું બુદ્ધિવડે વિચાર કર ! જે રાજા, ગુરૂનું અનુસરણ કરીને આ રાજધર્મને હૃદયમાં ધારણ કરે છે તે આખી પૃથ્વીને પામવાને સમર્થ થાય છે. જે રાજાનું સુખ અનીતિવડે પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે, દૈવયોગથી પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે અથવા બળાત્કારે પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે; તે વિધિપૂર્વક દેખાય છે તો ખરૂં ? પણ તેથી રાજાને ઉત્તમ ગતિ તથા સર્વોત્તમ રાજસુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. જે રાજા, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરનારો હોય છે તેના શત્રુઓ કદાપિ ધનવાન હોય, બુદ્ધિવાળા પુરૂષોએ પૂજન કરેલા હોય, ગુણોથી યુક્ત હોય, સંગ્રામમાં પરાક્રમ કરનારા હોય, તોપણ સંધિ-વિગ્રહાદિનો વિચાર કરીને ઉદ્યોગ કરતાં, તે શત્રુઓની સાથે સંધાન કરીને તેનો નાશ કરે છે. અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓના માર્ગથી ઉપાય શોધવા પણ જે ઉપાય શાસ્ત્રસંમત નથી તેમાં રાજાએ, બુદ્ધિનો પ્રવેશ કરવો નહિ. જે પુરૂષ નિર્દોષમાં દોષ જોનારો થાય છે તેને ઉત્તમ ધન અને પુષ્કળ યશ પ્રાપ્ત થતાં નથી. પ્રીતિ રાખનારા બે મિત્ર હોય અને બન્નેને એકજ કાર્ય સોંપેલું હોય અને તેઓ બન્ને, તે કાર્યને કરતા હોય, તેમાંથી જે મિત્ર ઘણો ભાર વહન કરે, તે મિત્રજ ખરો સ્નેહી છે, એમ ડાહ્યા પુરૂષે જાણવું. હે રાજન્ ! મ્હારા કહેલા એ રાજધર્મોનું તું આચરણ કર ! તથા મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવામાં બુદ્ધિને ધારણ કર ! તેથી તું સુખેથી સુકૃતનું ફળ પામીશ, કેમ કે, આ સર્વ લોકનું મૂળ ધર્મ છે.)"

एतान्मयोक्तांश्चर राजधर्मान्नृणां च गुप्तौ मतिमादधत्स्व ।
अवाप्स्यसे पुण्यफलं सुखेन सर्वोहि लोको नृप धर्ममूलः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां शतोपरि विंशतितमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

અધ્યાય ૧૨૧ મો-દંડસ્વરૂપ વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः सनातनः ।
ईश्वरश्च महादंडो दंडे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"પિતામહે કહેલો આ રાજધર્મ સનાતન છે તથા તેમાં વર્ણવેલો એ મહાદંડ સમર્થ છે. ૧ (હે મહારાજ! સર્વ દેવ, ઋષિ, મહાત્મા પિતૃઓ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, વિશેષે કરી સાધ્યદેવો, જગતમાંના સર્વ પ્રાણીઓ, પશુ પક્ષીની યોનિમાં જન્મ પામેલાં પ્રાણીઓ, એ સર્વમાં વ્યાપ્ત થઇને રહેનાર મોટા તેજવાળો દંડ સર્વોત્તમ છે.) તમે એમજ કહ્યું છે કે, દેવ, અસુર અને મનુષ્ય તથા સચરાચર જગત એ સર્વ દંડમાં જોયું છે. ૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! દંડ કોણ છે? કેવો છે? તેનું રૂપ કેવું છે? તેનું સ્થાન કયું છે? એ સર્વ હું તત્વથી જાણવા ઇચ્છું છું. ૩ હે પ્રભો! તે શાનો બનેલો છે? તે શી જાતનો છે? તેની મૂર્તિ કેવી છે? તે કેવી રીતે જાગે છે? (પ્રવર્તે છે) અને પ્રજામાં શી રીતે ધ્યાન આપે છે? ૪ પૂર્વાપર સર્વનું પ્રતિપાલન કરતો જે જાગ્રત રહે છે એવો દંડ તે કોણ છે? પૂર્વે એ દંડને કોણે જાણ્યો? તથા દંડ સંજ્ઞાને ધારણ કરનાર ઉત્તમ એવા કોણ કોણ છે? દંડની સંસ્થા કેવી છે? અને એની ગતિ કેવી કહેવાય છે?" ૫ ભીષ્મ કહે છે—"હે યુધિષ્ઠિર! દંડ શું છે તથા તેનો વ્યવહાર જેવી રીતે થાય છે. સર્વ કાંઇ જેની સ્વાધીનતામાં રહેલું છે, તે કેવળ દંડ વિષે હું તને કહું છું. ૬ હે રાજન્! રૂડે પ્રકારે ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરવું-પ્રકાશ કરવો તેને વ્યવહાર કહે છે. લોકમાંથી તે વ્યવહારનો લોપ, ધ્યાન આપીને જેવી રીતે વર્ત્તવાથી ન થાય, તે વ્યવહારનું વ્યવહારપણું છે. પૂર્વે મનુએ આરંભથી એ વ્યવહારપણાને કહેલું છે. એનેજ "દંડ" કહે છે. જે રાજા, એ દંડને સારી રીતે ચલાવીને તથા પ્રિય અને અપ્રિય બન્નેને સમાન રાખીને પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, તે રાજાને કેવળ ધર્મજ જાણવો. ૭ હે નરપતે! બ્રહ્મદેવનું મહા વચન છે કે, જે મેં તને કહ્યું તેજ વચન પૂર્વે મનુએ કહેલું છે. આ વચન પૂર્વે કહેલું છે માટે તેને "પૂર્વવચન" કહે છે. અર્થાત્ દંડના પૂર્વે ધર્મ કહેલો છે માટે તેને "ધર્મ" એવું નામ આપેલું છે તથા તેમાં વ્યવહારનું નિરૂપણ કરેલું છે માટે તેને "વ્યવહાર" એમ કહે છે. અર્થાત્ વ્યવહાર, એ દંડનું ત્રીજું નામ છે. ૮-૯ જો સારી રીતે દંડનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો, ધર્મ, અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય છે અને એ ત્રણે વર્ગ નિરંતર દંડમાંજ રહેલા છે. પરમ દંડ એજ સાક્ષાત્ દૈવ છે અને જાજ્વલ્યમાન અગ્નિ જેવું દંડનું સ્વરૂપ છે. ૧૦ (એનો વર્ણ કાળા કમળના પત્ર સરખો શ્યામ છે, એને ચાર દાઢો છે, ચાર ભુજા છે, આઠ પગ છે, અનેક નેત્ર છે, શંકુ આકૃતિના કાન છે અને ઉભાં રૂવાંટાં છે. તેના મસ્તકપર જટા છે, બે જીભ છે, રાતું મોઢું છે, તેણે મૃગચર્મ ઓઢેલું છે, દંડ દેવતાએ એવું ઉગ્ર અને પ્રબળ રૂપ ધારણ કરેલું છે.) તરવાર, ધનુષ્ય, ગદા, શક્તિ, ત્રિશૂળ, મુદ્‌ગર, બાણ, મૂશળ, ફરસી, ચક્ર, પાશ; દંડ, ઋષ્ટિ અને તોમર, એ સર્વ અને એ વિના પણ બીજાં જે જે આયુધો જગતમાં છે તે સર્વને દંડે ધારણ કરેલાં છે, સર્વનો આત્મારૂપ તે એવી રીતે મૂર્તિમાન થઇને લોકમાં વિચરે છે. ૧૧ ફોડતો, કાપતો, પીડા કરતો, કાતરતો, ચીરતો, ઉખેડી નાંખતો, હણતો અને દોડતો તે દંડ લોકમાં ફરે છે. ૧૨ હિંસા કરનાર અસિરૂપ, તીક્ષ્ણ કવચવાળો, ધારણ ન કરી શકાય એવો, જેના ગર્ભમાં લક્ષ્મી રહેલી છે, એટલે જેથી

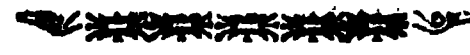
લક્ષ્મી ઉત્પન્ન થાય છે એવો વિજયરૂપ જગતને શાસન કરનાર અને સનાતન વ્યવહારરૂપ દંડ છે. ૧૩ તે દંડ શાસ્ત્રરૂપ, બ્રાહ્મણરૂપ, મંત્રરૂપ, શાસ્ત્રની શિક્ષા આપનારરૂપ અને પૂર્વનાં વચન કહેનારરૂપ છે. ધર્મનું પાલન કરનાર, અક્ષર, દેવ સત્યમાં ગતિ કરનાર, નિત્ય વસ્તુમાં ગતિ કરનાર અને સર્વથી આગળ જન્મ પામેલો તે દંડ છે. ૧૪ તે અસંગ છે, રૂદ્રનો પુત્ર છે, મનુરૂપ છે, સર્વથી જ્યેષ્ઠ છે અને કલ્યાણ કરનાર છે. એ ઉપરથી અસિ, વિશસન, ધર્મ, તીક્ષ્ણવર્મા, દુરાધર, શ્રીગર્ભ, વિજય, શાસ્તા, વ્યવહાર, સનાતન, શાસ્ત્ર, બ્રાહ્મણ, મંત્ર, ધર્મપાલ, અક્ષર, દેવ, સત્વગ, નિત્યગ, અગ્રજ, અસંગ, રૂદ્રતનય, મનુ, જ્યેષ્ઠ, અને શિવંકર વગેરે દંડનાં નામ પાડેલાં છે. હે યુધિષ્ઠિર ! તે મેં તને કહ્યાં. ૧૫ દંડ એ ભગવાન વિષ્ણુરૂપ છે. તે શાશ્વત તથા મહાન રૂપને ધારણ કરનારો તે મહાપુરૂષ કહેવાય છે. ૧૬ (લક્ષ્મી, વૃત્તિ, સરસ્વતી, દંડનીતિ, જગદ્ધાત્રી, એ સર્વ જેમ બ્રહ્માની કન્યાનાં રૂપ છે, તેમ દંડ પણ ઘણા દેહવાળો છે. તે દંડનાં રૂપ આ પ્રમાણે છે. એટલે અર્થ અને અનર્થ, સુખ અને દુઃખ, ધર્મ અને અધર્મ, બળ અને નિર્બળતા, ભાગ્ય અને દુર્ભાગ્ય, પુણ્ય અને પાપ, ગુણ અને દુર્ગુણ, કામ અને અકામ, ઋતુ, માસ, રાત્રિ, દિવસ, ક્ષણ, પ્રમાદ અને અપ્રમાદ, હર્ષ અને ક્રોધ, શમ અને દમ, દૈવ અને પુરૂષપ્રયત્ન, મોક્ષ અને અધોગતિ, ભય અને નિર્ભયતા, હિંસા અને અહિંસા, તપ, યજ્ઞ, સંયમ, વિષ, અમૃત, આદિ, મધ્ય, અંત, કૃત્યનો પ્રપંચ, મદ, પ્રમાદ, દર્પ, દંભ, ધૈર્ય, નીતિ અને અનીતિ, શક્તિ અને અશક્તિ, માન અને અક્કડતા, ઉપજ અને ખરચ, વિનય, ત્યાગ, કાળ અને અકાળ, સત્ય અને અસત્ય; જ્ઞાનવાનપણું શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધા, નપુંસકપણું; વ્યવસાય, લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય, તીક્ષ્ણતા અને કોમળતા, મૃત્યુ, આગમ અને નાશ, વિરોધ અને અવિરોધ, કાર્ય અને અકાર્ય, બળ અને નિર્બળતા, અસૂયા અને અનસૂયા, ધર્મ અને અધર્મ, લાજ અને નિર્લજ્જપણું, શરમાળપણું, સંપત્તિ અને વિપત્તિ, તેજસ્વી કર્મ, પાંડિત્ય, વક્તૃત્વશક્તિ, તત્વબુદ્ધિપણું. હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે જગતમાં દંડનાં અનેક રૂપ છે.) જો દંડ હોય નહિ તો લોકો એકએકનો નાશ કરે. હે યુધિષ્ઠિર ! મનુષ્યો દંડના ભયથી એક બીજાનો નાશ કરતા નથી. ૧૭ હે રાજન્ ! દંડવડે રક્ષાએલી પ્રજા દિવસે દિવસે રાજાની વૃદ્ધિ કરે છે; માટે દંડ એ સર્વનો શરણભૂત છે. ૧૮ (હે રાજન્ ! દંડ આ સર્વ લોકની તત્કાળ વ્યવસ્થા કરે છે અને એ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત થયેલો ધર્મરૂપી દંડ બ્રાહ્મણોમાં રહે છે.) જે બ્રાહ્મણો ધર્મયુક્ત છે તે બ્રાહ્મણો દેવયુક્ત થાય છે. યજ્ઞ દેવતાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તે યજ્ઞ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરે છે. ૧૯ દેવતાઓ પ્રસન્ન થઇને નિરંતર ઇંદ્રને નિવેદન કરે છે અને ઇંદ્ર, આ પ્રજા ઉપર અનુગ્રહ કરીને અન્ન આપે છે. ૨૦ સર્વ પ્રાણી માત્રના પ્રાણ અન્નના આધારે રહેલા છે માટે પ્રજા તે અન્નવડે સ્થિર થાય છે અને પ્રજામાં તે દંડ સર્વદા જાગ્રત છે. ૨૧ દંડનું એવું પ્રયોજન છે, તે દંડ ક્ષત્રિયપણાને પામીને નિરંતર પ્રજાનું રક્ષણ કરીને જાગે છે. તે અક્ષરરૂપ (અવિનાશી) અને નિરંતર સાવધાન છે. ૨૨ ઇશ્વિર, પુરૂષ, પ્રાણ, સત્વ, વિત્ત, પ્રજાપતિ, ભૂતાત્મા અને જીવ, એવાં આઠ નામ દંડનાં છે. ઇશ્વિરે, ક્ષત્રિયને દંડ આપેલો છે તથા તેમાં ઐશ્વર્ય ધારણ (રાખેલું) કરેલું છે અને તેથી તે બળથી યુક્ત તથા નિરંતર પાંચ પ્રકારના સ્વરૂપવાળો છે. ૨૪ (હે યુધિષ્ઠિર ! કુળ, ઘણું ધન, અમાત્ય, બુદ્ધિ અને બળ

તથા તેજ, ઓજ, સહ, આખ્યાન, દેહ, ઇંદ્રિય, બુદ્ધિ અને સામર્થ્ય એ વિના વક્ષ્યમાણ આઠ સાધનવડે રાજા, શત્રુના બળનો નાશ કરે છે. હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ, નાવ, વિષ્ટિ, દૈશિક અને આવિક, એ અષ્ટાંગ બળ કહેવાય છે અથવા એ આઠથી યુક્ત એવા રથી, હાથી ઉપર બેસનારા, સ્વાર, પાયદળ, મંત્રીઓ, વૈદ્ય, ભિક્ષુક, આચાર્ય, મુહૂર્ત આપનાર જોશી; દૈવચિંતક જોશી, કોશ, મિત્ર, ધાન્ય, સર્વ સાહિત્ય, સાત પ્રકૃતિ, આઠ અંગ, એ જેનું શરીર છે એવા રાજ્યનું દંડ એજ અંગ છે. દંડ એજ ઉત્પત્તિસ્થાન છે.) ઇશ્વિરે, પ્રયત્નવડે પ્રજાનું રક્ષણ થવાને માટે સમાન રૂપવાળો દંડ ક્ષત્રિયને આપ્યો છે, આ સકળ વિશ્વ દંડના આધીન છે. ૨૫ જે પ્રમાણે રાજાએ ધર્મ પ્રત્યક્ષ પૂજવા યોગ્ય છે તેવું બીજું કાંઇ વિશેષ પૂજવા યોગ્ય રાજાને નથી. ઇશ્વિરે લોકનું રક્ષણ કરવાના અર્થે અને ધર્મનું સ્થાપન કરવાના અર્થે. ૨૬ (બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે; માટે રાજાએ, તેઓને પૂજવા યોગ્ય છે. બે મનુષ્ય વિવાદ કરતા હોય તેને વાદી–પ્રતિવાદી કહે છે. બન્નેમાંથી એકનો જય અને બીજાનો પરાજય થાય છે. તેથી વ્યવહાર ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે વિવાદ કરનારાઓના વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલો વ્યવહાર છે. તેથી વાદી–પ્રતિવાદીના વિશ્વાસરૂપ એ વ્યવહાર વેદોક્ત છે અને તેથી તેને " વેદપ્રત્યય " કહે છે. હે નરવ્યાઘ્ર ! તેમાંનો એક વ્યવહાર કુળાચારથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને બીજો શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. એનો અર્થ એવો છે કે, પરસ્ત્રીગમનાદિ દોષ કરીને સભાસદોની પાસે જવાથી દોષની શુદ્ધિના અર્થે તેઓ, જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે તે વેદોક્ત વ્યવહાર છે તથા જેમ શૂદ્ર સુરાપાન કરે તો, તેને પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. તથાપિ કોઇ શૂદ્રની ન્યાતમાં એવો પ્રતિબંધ કર્યો હોય કે, આપણામાં જે સુરાપાન કરે, તેને જ્ઞાતિબાહાર મૂકવો, તો એ વ્યવહાર કુળાચાર સંબંધી છે. તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્ર જાણનારાઓએ, ધર્મના જ્ઞાન સંબંધી જે નિયમો કર્યા હોય તેને શાસ્ત્રોક્ત વ્યવહાર જાણવો. એ ત્રણ દંડોમાંથી જે દંડ રાજસભામાં થાય છે, તે દંડ ક્ષત્રિયને આધીન છે, એમ અમારૂં જાણવું છે. જે દંડ વ્યવહારના પ્રત્યયથી સિદ્ધ થયેલો છે એટલે રાજસભામાં ઇનસાફ આપીને જે દંડ ઠરાવવામાં આવે છે, તે દંડ યદ્યપિ મન્વાદિક ઋષિઓએ કહેલો છે તોપણ તેનું મૂળ વેદમાં છે માટે તેને વેદસંબંધી દંડ જાણવો. જે દંડની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી છે તે દંડ ધર્મરૂપ જાણવો; કેમ કે, તે ધર્મ ગુણના દર્શનવડે ઉત્પન્ન થયેલો છે, તેથી સત્પુરૂષોએ તેને ધર્મસંબંધી દંડ કહેલો છે. એનું દૃષ્ટાંત એ છે કે, કોઇ પુરૂષ, પરસ્ત્રીનો સમાગમ કર્યા પછી, મનમાં એમ વિચારે કે, આ અધર્મથી મ્હારો ધર્મ લોપ થાય નહિ અને તેટલા માટે પશ્ચાત્તાપ પામીને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ દંડ ધારણ કરે છે, તે ધર્મદંડ છે. હે યુધિષ્ઠિર ! એ દંડ અથવા વ્યવહાર પ્રજાનું રક્ષણ કરવાના અર્થે બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે સત્યરૂપ અને જગતની આબાદી કરનાર દંડ, ત્રણ લોકનું ધારણ કરે છે.) જેને દંડ કહે છે, તેજ સનાતન વ્યવહાર છે, એમ અમે જાણીએ છીએ અને અમે જેને વ્યવહાર જાણીએ છીએ તે વેદ છે, એ નિશ્ચય છે. ૨૭ અને જે વેદ છે તેજ ધર્મ છે અને જે ધર્મ છે તેજ સન્માર્ગ છે. પૂર્વે પ્રજાના પતિ પિતામહ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, તે દેવ દૈત્ય, મનુષ્ય, નાગ તથા સર્વ પ્રાણીઓસહિત આ લોકના કર્તા છે. ૨૮–૨૯ પૂર્વે જે વાદી–પ્રતિવાદીના વ્યવહારરૂપ દંડ કહ્યો છે તે બ્રહ્માથકી ઉત્પન્ન થયો છે: તે કારણથી આ વ્યવહાર સંબંધી દૃષ્ટાંત પણ બ્રહ્મદેવેજ કહેલું

છે કે, માતા, પિતા, ભ્રાતા, સ્ત્રી અને પુરોહિત કે, જે પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે તેઓને રાજાએ, દંડ કરવો યોગ્ય નથી. " ૩૦,૩૧

माता पिता च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः ।
नो दंडो विद्यते राज्ञो यः स्वधर्मेण तिष्ठति ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां शतोपरि एकविंशोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

અધ્યાય ૧૨૨ મો-દંડોત્પત્તિ આખ્યાન.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
अंगेषु राजा द्युतिमान्वसुहोम इति श्रुतः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,-આ જગ્યાએ પણ આ પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. અંગદેશમાં "વસુહોમ" નામે તેજસ્વી અને કીર્તિમાન રાજા થયો હતો. ૧ તે રાજા નિરંતર ધર્મને જાણનારો હતો, તે, પોતાની સ્ત્રી સાથે, દેવ ઋષિ અને પિતૃઓએ પૂજેલા મુંજપૃષ્ઠ ઉપર ગયો. ૨ ત્યાં મેરૂના બરફવાળા શિખર ઉપર, મુંજાવટ પ્રદેશમાં રામે, જટાનું હરણ કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. ૩ તે ઉપરથી હે રાજેંદ્ર ! પ્રશંસા કરવા યોગ્ય જેઓનાં આચરણ છે એવા ઋષિઓ, રૂદ્રે સેવેલા પ્રદેશને મુંજાપૃષ્ઠ કહેવા લાગ્યા. ૪ તે સ્થળમાં રહીને તે રાજા, ઘણા વેદમય ગુણોથી યુક્ત થયો તથા બ્રાહ્મણોએ માન આપેલો તે દેવર્ષિ સરખો થયો. ૫ એક સમયે ઇંદ્રનો માનવંતો મિત્ર અદીન પ્રકૃતિવાળો અને શત્રુનો નાશ કરનાર માંધાતા તે રાજાની પાસે આવ્યો. ૬ તે માંધાતા રાજા, વસુહોમ રાજાની પાસે જઇને, તેને ઉગ્ર તપવાળો જોઇને નમસ્કાર કરીને ઉભો રહ્યો. ૭ વસુહોમ રાજાએ પણ પાદ્ય અને અર્ઘ્ય નિવેદન કર્યું તથા સપ્તાંગ રાજ્યની કુશળતાનો તથા તેના નિર્વિકારપણાનો પ્રશ્ન કર્યો. ૮ વસુહોમે તેને પૂછ્યું કે "સત્પુરૂષોએ આચરણ કરેલા માર્ગને તમે યથાવત્ અનુસરનારા છો. હે રાજન્ ! હું તમારી કઈ આજ્ઞા સંપાદન કરૂં ?" ૯ હે પાંડવ ! પછી તે માંધાતા, અતિ પ્રસન્ન થઇને મહા બુદ્ધિવાળા અને ત્યાં બેઠેલા વસુહોમ પ્રત્યે બોલ્યા. ૧૦ માંધાતા કહે છે-"હે રાજન્ ! હે ઉત્તમ પુરૂષ ! તમે બૃહસ્પતિનું સઘળું શાસ્ત્ર ભણ્યા છો તેજ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યની રાજનીતિનું પણ તમને જ્ઞાન છે. ૧૧ એટલા માટે દંડ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું. વળી તે શી રીતે જાગ્રત રહે છે ? અને તેની મહત્તા શી છે ? તેમજ ક્ષત્રિયોના હાથમાં દંડ શી રીતે આવ્યો ? હે મહા બુદ્ધિવાળા રાજન્ ! તે મને કહો. હું તમને આચાર્ય દક્ષિણા આપીશ." ૧૨,૧૩ વસુહોમ કહે છે-"હે રાજન્ ! લોક સમુદાયમાંથી દંડ જે રીતે ઉત્પન્ન થયો તે તું સાંભળ. તે દંડ પ્રજાની નીતિનું રક્ષણ કરવાના અર્થે સનાતન ધર્મરૂપ છે. ૧૪ સર્વ લોકના પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મદેવને એક વખત યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ તેમને પોતાના સરખો કોઇ ઋત્વિજ મળ્યો નહિ, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૧૫ ત્યારે તેમણે તે વિચારરૂપ ગર્ભને ઘણા વરસ સુધી મસ્તકમાં ધારણ કરી રાખ્યો; અને એક હજાર વરસ પૂરાં થયાં ત્યારે,

છીંક ખાતાં તેમાંથી તે ગર્ભ નિકળી પડયો. ૧૬ હે શત્રુનો નાશ કરનાર માંધાતા! તે "ક્ષુપ" નામે પ્રજાપતિ થયો. હે મહારાજ! મહાત્મા બ્રહ્મદેવના યજ્ઞમાં તે ઋત્વિજ થયો. ૧૭ હે રાજશ્રેષ્ઠ! બ્રહ્મદેવનો યજ્ઞ ચાલુ થયો એટલે બ્રહ્મદેવનું દીક્ષા ધારણ કરેલું સ્વરૂપ જોઇને દંડ અંતર્ધાન થયો. અર્થાત્ પ્રજાના નિયંતા બ્રહ્મદેવે દીક્ષા ધારણ કરી, માટે નિયમન કરનાર કોઈ રહ્યો નહિ તેથી દંડ અંતર્ધાન થયો. ૧૮ જ્યારે દંડ અંતર્ધાન થયો ત્યારે, પ્રજામાં મોટો ગરબડાટ ઉપજ્યો. કાર્ય, અકાર્ય, ભોજ્ય, અભોજ્ય, એ સંબંધી કાંઇ વિચાર રહ્યો નહિ તો પછી, પેય અને અપેયનો વિચાર તો ક્યાંથીજ હોય. પ્રજા એક બીજાનો નાશ કરવા લાગી. તે સમયે ગમ્ય અને અગમ્ય એવો ભેદ રહ્યો નહિ તથા પોતાનું અને પારકું સર્વ સરખું થઇ ગયું. ૧૯,૨૦ જેમ કૂતરા માંસના ટુકડાને ચારે પાસથી લૂંટવા માંડે છે, તેવી મનુષ્યોની સ્થિતિ થઇ ગઇ. બળવાન પુરૂષો, નિર્બળનો નાશ કરવા લાગ્યા તથા મર્યાદા રહિત થઇને વર્તવા લાગ્યા. ૨૧ પછી પિતામહ દેવ, સનાતન ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરીને વરદાનને આપનારા મહાદેવ પ્રત્યે બોલ્યા કે: "હે કેશવ! આ સ્થળમાં તમારે અમારા ઉપર કૃપા કરવી યોગ્ય છે. જે રીતે આ પ્રજામાં સંકટ ન થાય, તે પ્રમાણે કરો. ૨૨,૨૩ પછી ઉત્તમ ત્રિશૂળને ધારણ કરનારા તે દેવસત્તમ ભગવાને ઘણાક વખત સુધી ધ્યાન કરીને, આત્મારૂપ દંડ પોતામાંથીજ પ્રકટ કર્યો. ૨૪ તથા તેજ ધર્માચરણમાંથી સરસ્વતી દેવી પ્રકટ થઈ અને તેણે દંડ નીતિને ઉત્પન્ન કરી તે દંડનીતિ ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઇ. ૨૫ વળી ઉત્તમ ત્રિશૂળવાળા તે ભગવાને પુનઃ પણ ઘણીવાર સુધી ધ્યાન કરીને, તે તે સમુદાયનો એક એક અધિપતિ ઉત્પન્ન કર્યો. ૨૬ સહસ્ર નેત્રવાળા ઇંદ્રને દેવતાઓનો ઈશ્વર કર્યો. વિવસ્વાન (સૂર્ય)ના પુત્ર યમને પિતૃઓનો રાજા ઠરાવ્યો. ૨૭ કુબેરને રાક્ષસ અને ધનનો સ્વામી નિર્માણ કર્યો, મેરૂને પર્વતનો સ્વામી કર્યો. સમુદ્રને નદીઓનો સ્વામી કર્યો. ૨૮ વરૂણને અસુર અને જળના રાજ્યમાં સ્વામી બનાવ્યો. મૃત્યુને પ્રાણનો સ્વામી કર્યો, અગ્નિને તેજનો સ્વામી કર્યો. ૨૯ અને રૂદ્રોનું રક્ષણ કરનારો સ્વામી ઈશાન દેવને કર્યો. મહાત્મા અને વિશાળ નેત્રવાળા તે ઇશાન દેવ સનાતન મહાદેવ છે. ૩૦ (વસિષ્ઠને બ્રાહ્મણના સ્વામી કર્યા. અગ્નિને વસુઓનો સ્વામી કર્યો. સૂર્યને તેજનો સ્વામી કર્યો. ચંદ્રને નક્ષત્રનો સ્વામી ઠરાવ્યો. સૂર્યને વેલીઓનો સ્વામી ઠરાવ્યો. બાર હાથવાળા ઉત્તમ સ્કંદકુમારને ભૂતોના સ્વામી ઠરાવ્યા. સંહાર અને વૃદ્ધિરૂપ કાળને સર્વનો સ્વામી ઠરાવ્યો. સર્વના દેવ, રાજાના રાજા અધિપતિ કુબેરને શસ્ત્ર, શમ, યમ અને કર્મ, એ ચાર છે વિભાગ જેના એવા મૃત્યુના અને સુખ તથા દુઃખના સ્વામી ઠરાવ્યા. શૂળપાણિ શંકરને સર્વ રૂદ્રોના સ્વામી ઠરાવ્યા, એમ સાંભળવામાં છે. બ્રહ્માનો પુત્ર પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલો, પ્રજાનો અધિપતિ, સર્વ ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો ક્ષુપ, તે શંકરને આપ્યો.) પછી તે યજ્ઞ યથાવિધિ ચાલતો થયો એટલે મહાદેવે, ધર્મનું રક્ષણ કરનાર દંડ સત્કારપૂર્વક વિષ્ણુને આપ્યો ૩૧ વિષ્ણુએ તે દંડ અંગિરાને આપ્યો. મુનિશ્રેષ્ઠ અંગિરાએ, તે દંડ ઇંદ્ર તથા મરીચિને આપ્યો. મરીચિએ, ભૃગુને આપ્યો. ૩૨ ધર્મસહિત દંડ ભૃગુએ, ઋષિઓને આપ્યો. ઋષિઓએ લોકપાળને આપ્યો. લોકપાળોએ ક્ષુપને આપ્યો. ૩૩ ક્ષુપે સૂર્યના પુત્ર મનુને આપ્યો. તે મનુએ સૂક્ષ્મ એવા ધર્મ અને અર્થના કારણથી પોતાના પુત્રોને આપ્યો (અને કહ્યું કે) "તમારે દંડનો વિભાગ કરીને એટલે ન્યાયાન્યાયનો વિચાર કરીને કર્મવડે દંડ કરવો. પણ મરજીમાં આવે તેમ (દૈવયોગે થયેલા કાર્યની પેઠે)

દંડ કરવો નહિ. દંડનું મુખ્ય પ્રયોજન એ છે કે, દુષ્ટ પુરૂષોનો નિગ્રહ કરવો. લોકો પાસેથી દ્રવ્યાદિ લેવામાં આવે છે તે માત્ર લોકને ભય પમાડવાને બાહ્યોપચાર છે પણ તેમાં રાજાના ભંડારમાં વૃદ્ધિ કરવાનો હેતુ નથી. ૩૪,૩૫ અલ્પ કારણ માટે મનુષ્યને ખોડખાંપણ આણવી નહિ તથા તેના દેહનો નાશ પણ કરવો નહિ. શરીરની પીડાઓ, દેહત્યાગ, દેશનિકાલ ઇત્યાદિ દંડ યોગ્યતા જોઇને કરવા." ૩૬ (સૂર્યના પુત્ર મનુએ, પ્રજાના રક્ષણને અર્થે પોતાના પુત્રોને તે દંડ આપ્યો. એ પ્રમાણે પૂર્વથી ચાલતો આવેલો દંડ પ્રજાનું પાલન કરીને જાગતો રહેલો છે. ભગવાન ઇંદ્ર જાગે છે અને ઇંદ્રવડે ભગવાન સૂર્ય સાવધ રહે છે, તેથી વરૂણ દેવતા સાવધ રહે છે. વરૂણથી પ્રજાપતિ દેવ અને પ્રજાપતિ દેવથી વિનયરૂપ ધર્મ સાવધ રહે છે. ધર્મથી બ્રહ્માનો પુત્ર સનાતન વ્યવસાય અને વ્યવસાયથી સર્વનું પાલન કરીને તેજ જાગ્રત રહે છે. તે તેજથી ઔષધિ અને ઔષધિથી પર્વતો અને પર્વતથી રસ તથા રસના ગુણ જાગ્રત રહે છે. તેથી દેવી નિર્ઋતિ સાવધ રહે છે અને તેથી જ્યોતિઓ જાગ્રત રહે છે, જ્યોતિઓથી વેદ અને પ્રતિષ્ઠા, તેથી હયશિરા, તેથી પિતામહ બ્રહ્મા જે નિર્વિકરણ પ્રભુ છે તે જાગ્રત રહે છે. પિતામહથી મહાદેવ ભગવાન શિવ જાગ્રત રહે છે. શિવથી વિશ્વેદેવાથી ઋષિઓ, ઋષિઓથી ભગવાન સોમ, સોમથી સનાતન દેવો અને દેવતાઓથી બ્રાહ્મણ જાગ્રત રહે છે. બ્રાહ્મણથી રાજાઓ જાગ્રત રહીને, ધર્મવડે લોકનું રક્ષણ કરે છે અને ક્ષત્રિયોથી સનાતન કાળથી ચાલતું આવેલું સ્થાવર અને જંગમ જગત જાગ્રત રહે છે. આ લોકમાં પ્રજા જાગ્રત રહે છે અને તેનામાં દંડ જાગે છે. પિતામહસમાન તેજવાળો દંડ, સર્વનો પોતામાં સમાવેશ કરે છે. હે ભારત! આદિ, મધ્ય અને અંતમાં સર્વ લોકના ઇશ્વિર પ્રજાના પતિ મહાદેવ કાળરૂપે જાગ્રત રહે છે. દેવના દેવ, શિવ, સર્વના પ્રભુ, જેનાં શર્વ, કપર્દી, શંકર, રૂદ્ર, શિવ, સ્થાણુ, ઉમાપતિ એવાં નામ છે તે જાગ્રત રહે છે. એ પ્રમાણે મેં આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં દંડનું સ્વરૂપ તને નિરૂપણ કરી બતાવ્યું. ધર્મને જાણનારા રાજાએ, એ દંડ નીતિવડે યથાન્યાય આચરણ કરવું." ભીષ્મ કહે છેઃ–એ પ્રમાણે જે પુરૂષ આ વસુહોમનો અભિપ્રાય સાંભળે, અને સાંભળીને તે પ્રમાણે આચરણ કરે તો તેના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. હે નરપતે! હે ભારત! ધર્મથી વ્યાપ્ત આ સર્વ લોકનો નિયંતા દંડ છે, તે સર્વ મેં તને કહ્યું."

इति ते सर्वमाख्यातं यो दंडो मनुजर्षभ ।
नियंता सर्वलोकस्य धर्माक्रांतस्य भारत ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दंडोत्पत्त्युपाख्याने गुर्जरभाषायां शतोपरि द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

અધ્યાય ૧૨૩ મો–આંગરિષ્ઠ અને કામંદકનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ तात धर्मार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयम् ।
लोकयात्रा हि कार्त्स्न्येन तिष्ठत्स्वेषु प्रतिष्ठिता ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે તાત! હું, ધર્મ, અર્થ અને કામનો નિર્ણય સાંભળવાને

ઇચ્છું છું; તથા સમગ્ર લોકયાત્રા શામાં સ્થિતિ કરીને રહેલી છે ? ૧ ધર્મ અર્થ અને કામ, એ ત્રણનાં મૂળ ક્યાં છે ? એ ત્રણનું ઉત્પત્તિસ્થાન શું છે ? તેઓ અન્યોન્ય એકત્ર થઇને શી રીતે રહેલા છે ? તથા પૃથક્ પૃથક્ શી રીતે રહેલા છે ?" ૨ ભીષ્મ કહે છેઃ—"જ્યારે લોકો, ધર્મ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સારા મનવાળા થાય છે ત્યારે કાળ, ઉત્પત્તિસ્થાન અને સંસ્થા, એ ત્રણેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એકત્ર થાય છે. એથી કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે, જ્યારે લોકોના મનમાં ધર્માદિની શ્રદ્ધા હોય છે, ત્યારે તેઓ એમ માને છે કે "હું ગર્ભાધાન વિધિમાં કહ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક ઋતુકાળે સ્ત્રીસંગમ કરીને પુત્ર પામીશ." તે વખતે ઋતુકાળ, એ કાળ, સ્ત્રી, એ ઉત્પત્તિસ્થાન અને સારી રીતે કર્મનું નિષ્પન્ન થવું, એ સંસ્થા, એ ત્રણેમાં યોનિસંસ્કારરૂપ ધર્મ, પુત્રરૂપ અર્થ, અને સ્ત્રીસંગરૂપ કામ, એ ત્રણે એકત્ર થાય છે. ૩ અર્થનું મૂળ ધર્મ છે; અર્થનું ફળ કામ છે; તે સર્વનું મૂળ સંકલ્પ છે અને સંકલ્પ વિષયરૂપ છે. ૪ સર્વ વિષયો સમગ્રપણે આહારની સિદ્ધિના અર્થે છે. એ પ્રમાણે સંકલ્પને ધર્મ, અર્થ અને કામનું મૂળ જાણવું અને તે સંકલ્પનો નાશજ મોક્ષ છે, એમ જાણવું. ૫ ધર્મથી શરીરનું રક્ષણ થાય છે અને અર્થ ધર્મને માટે ઉપયોગી છે. ઇંદ્રિયોની પ્રીતિના ફળને માટે કામ છેઃ એ સર્વ રજોગુણયુક્ત વાસનાઓ છે. ૬ ધર્મ, અર્થ અને કામનો મનવડે પણ ત્યાગ ન કરવો, પણ આત્મરૂપ ફળને માટે ઉત્તમ એવા ધર્માર્થકામને સેવવા અને તજવા હોય તો, માત્ર સંગફળનો ત્યાગ કરવો, વિચાર માત્રથીજ એનો ત્યાગ કરવો. કામમાં સ્થિતિવાળાએ ધર્માદિકથી તપવડે વિમુક્ત થવું યોગ્ય છે. અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ માટે ધર્મ, નિષ્કામ કર્મને માટે અર્થ અને દેહ ધારણને માટે કામનું સેવન કરવું. ૭ (જો મનુષ્ય, ધર્માદિ ત્રિવર્ગવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે તો તેની શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ જાણવી. પણ ધર્મથી અર્થ અને અર્થથી ધર્મ, એ વિષયમાં અજ્ઞાનવડે નિકૃષ્ટ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ મોહ પામે તો તે ધર્મ અને અર્થના ફળરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, પૂર્વે કહ્યું છે કે, ધર્મ અર્થ અને કામ, એ ત્રણ રજોગુણ યુક્ત છે એટલે મલિન છે (હવે તે મળ બતાવે છે કે,) ફળ પ્રાપ્તિ થવાની ઇચ્છા રાખીને ધર્મ કરવો એ ધર્મનો મળ છે; દાન ન કરવું કે, ભોગ ન ભોગવવા એ અર્થનો મળ છે. અત્યંત આસક્ત થઇ જવું એ કામનો મળ છે. એ સર્વે પોતાના ગુણથી વર્જિત છે. એટલે દુર્ગુણ છે, માટે જો એ ત્રણે મળથી રહિત અને શુદ્ધ રીતે આચર્યા હોય તો, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરી આપે છે.) હવે એ ત્રણ વર્ગ પૃથક્ પૃથક્ નિરૂપણ કરવાને માટે કામંદક અને આંગરિષ્ઠ, એ બન્નેના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું આ સંબંધમાં ઉદાહરણ અપાય છે તે હું કહું છું. ૮ એક સમયે કામંદક ઋષિ બેઠા હતા, ત્યારે આંગરિષ્ઠ રાજાએ, પ્રણામ કરીને અને મર્યાદા ભંગ કરીને પૂછ્યું કેઃ "હે ઋષે ! જે રાજા કામ અથવા મોહના આવેશથી ન ઇચ્છવા છતાં પાપ કરે અને પછી તે પશ્ચાત્તાપથી તપ્ત થાય તો, તેનું પાપ શી રીતે નાશ પામે ? ૯,૧૦ જે પુરૂષ, અજ્ઞાનથી અધર્મને ધર્મ જાણીને આચરે અને તેવામાં અધર્મનો વિસ્તાર કરે તો, તેનું પણ રાજાએ શી રીતે નિવર્તન કરવું ?" ૧૧ કામંદક ઋષિ કહે છેઃ—"જે પુરૂષ, ધર્મ અને અર્થનો ત્યાગ કરીને કામનુંજ સેવન કરે છે, તે પુરૂષ ધર્મ અને અર્થનો પરિત્યાગ કરવાથી પોતાની બુદ્ધિનો નાશ કરવાને ઇચ્છે છે. ૧૨ બુદ્ધિનો નાશ થવો, એજ મોહનું સ્વરૂપ છે તથા તેજ મોહ, ધર્મ અને અર્થનો નાશ કરે છે.

ધર્મ અને અર્થનો નાશ થવાથી નાસ્તિકપણું તથા દુરાચાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩ જ્યારે રાજા દુરાચારથી દુષ્ટ પુરૂષોનું નિવારણ કરતો નથી ત્યારે, જેમ ઘરમાં ભરાયેલા સાપથી ઘરમાં રહેનારાઓને ઉદ્વેગ થાય છે, તેમ તેનાથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે. ૧૪ એમ થાય છે, ત્યારે પ્રજા, સત્પુરૂષો કે બ્રાહ્મણો, તેનું અનુવર્તન કરતા નથી; પછી તે સંશય ભરેલી સ્થિતિમાં આવી પડે છે અને છેવટે નાશ પામે છે. ૧૫ નાશ નથી પામતો તો, પદભ્રષ્ટ થાય છે, અપમાન પામે છે અને દુઃખ ભરેલું જીવતર ભોગવે છે. પદભ્રષ્ટ થઇને જીવવું, તે ચોખ્ખું મૃત્યુજ સમજવું. ૧૬ આ વિષયમાં આચાર્યોએ પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત આ પ્રમાણે કહેલાં છેઃ—વેદત્રયી વિદ્યાનું સેવન કરવું, બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો. ૧૭ ધર્મના કાર્યમાં ઉદાર થવું, મોટા કુળમાં લગ્ન કરવું, ક્ષમાયુક્ત અને સ્વતંત્ર મનના બ્રાહ્મણોનું સેવન કરવું. ૧૮ સુખથી બેસીને નિરંતર જપ કરવો તથા સ્નાન કરવું; ધર્મવાળા પુરૂષોને બોલાવીને રાજ્યમાં રાખવા તથા દુષ્કૃતવાળા પુરૂષોને રાજ્યની બહાર કાઢી મૂકવા. ૧૯ મધુર વાણીથી અથવા મધુર કર્મથી સત્પુરૂષોને પ્રસન્ન કરવા; બીજાઓના ગુણનું કીર્તન કરીને "હું તમારોજ છું" એ રીતે નિરંતર બોલવું. ૨૦ જો કોઈ મનુષ્ય, પાપરહિત થઇને એ પ્રમાણે આચરે છે તો તે, થોડા સમયમાં ઘણું માન પામે છે તથા જો તેણે, કષ્ટતર પાપ કર્યાં હોય તોપણ તેના શુભ આચરણથી તે પાપનો નાશ થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૨૧ ગુરૂઓ તને જે પરમ ધર્મ કહે, તે ધર્મને તું તેવી રીતે આચર, તું ગુરૂઓની કૃપાથીજ પરમ કલ્યાણને પામીશ." ૨૨

गुरवो हि परं धर्मं यं ब्रूयस्त्व तथा कुरु ।
गुरूणां हि प्रसादाद्धि श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कामंदांगरिष्ठसंवादे गुर्जरभाषायां शतोपरि त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

અધ્યાય ૧૨૪ મો-ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનના સંવાદથી શીલવ્રત માહાત્મ્ય કથન.

**युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसांति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ १ ॥**

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"હે નરશ્રેષ્ઠ! આ લોકો, પૃથ્વી ઉપર સર્વદા ધર્મના શીલનું સર્વથી પ્રથમ વખાણ કરે છે, તેથી મને મોટો સંશય થાય છે કે, એનું શું કારણ હશે? ૧ હે ધર્મધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! જો એ વાત મ્હારાથી જાણી શકાય તેવી હોય તો, હું તે સર્વ સાંભળવાને ઇચ્છું છું કે, જેથી તે મને સમજાય. ૨ હે ભારત! તે શીલ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? તે સાંભળવાને ઇચ્છું છું. હે વકતાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તે શીલનું શું લક્ષણ છે? તે મને કહો." ૩ ભીષ્મ કહે છેઃ—"હે માનદ! તને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયેલી જોઇને, પરિતાપ પામેલા દુર્યોધને, પૂર્વે એક વખત ધૃતરાષ્ટ્રને એ સંબંધી પૂછ્યું હતું. હે ભારત! હે મહારાજ! ઇંદ્રપ્રસ્થમાં ભાઇઓ સહિત ત્હારી સભામાં તેણે, જે વચન કહ્યું હતું તે સાંભળ.

૪–૫ ત્હારી સભા અને ત્હારી સર્વોત્તમ સમૃદ્ધિ જોઇને ત્યાં બેઠેલા દુર્યોધને, તે સર્વ પોતાના પિતાની પાસે નિવેદન કર્યું. ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનનું તે વચન સાંભળીને કર્ણના સાંભળતાં, આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૭ ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ—" હે પુત્ર ! તું શાને માટે પરિતાપ પામે છે ? તે હું યથાર્થપણે સાંભળવાને ઇચ્છું છું અને ત્હારૂં વચન સાંભળીને, તે રૂડું હશે તો, તેનું હું, સમાધાન કરીશ. ૮ હે શત્રુના નગરને જીતનાર ! તને મોટું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે; ત્હારા મિત્ર, સંબંધીઓ અને સર્વ ભાઇઓ ત્હારા સેવક છે; તું શાલદુશાલા ઓઢે છે; માંસસહિત ભાતનું ભોજન કરે છે, જાતવાન ઘોડાઓ ત્હારૂં વહન કરે છે, તોપણ તું હરિણના જેવો કૃશ કેમ છે." ૯–૧૦ દુર્યોધન કહે છેઃ—" દશ હજાર સ્નાતક બ્રાહ્મણો, સુવર્ણની થાળીઓ-વાળી તેટલીજ સ્ત્રીઓસહિત યુધિષ્ઠિરને ઘેર ભોજન કરે છે. ૧૧ વળી મેં દિવ્ય પુષ્પ અને ફળવડે યુક્ત એવી દિવ્ય સભા તેને ઘેર જોઇ; તેતરના જેવા વિચિત્ર વર્ણના ઘોડાઓ અને અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર તેને ઘેર જોયાં. ૧૨ હે ભારત ! મ્હારા શત્રુ પાંડુના પુત્રોની કુબેરના જેવી સુંદર અને મોટી સમૃદ્ધિ જોઇને મને શોક થાય છે." ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ—" હે પુત્ર ! જેવી લક્ષ્મી યુધિષ્ઠિરને છે, તેવી અથવા તેથી વધારે લક્ષ્મીને તું ઇચ્છતો હોય તો શીલવાળો થા. ૧૪ શીલવડે ત્રણે લોક જીતવા શક્ય છે એમાં સંશય નથી; શીલવાળા પુરૂષને લોકમાં કાંઇ અસાધ્ય નથી. ૧૫ શીલવડે માંધાતાએ એક રાત્રિમાં, જનમેજયે ત્રણ રાત્રિમાં અને નાભાગે સાત રાત્રિમાં પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરી છે. ૧૬ એ સર્વ રાજાઓ, શીલવાળા અને દયાવાળા હતા, માટે તેઓના ગુણવડે ખરીદ કરેલી પૃથ્વી પોતાની મેળે આવીને તેઓને પ્રાપ્ત થયેલી છે." ૧૭ દુર્યોધન કહે છેઃ—" હે ભારત ! તે શીલ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું કે, જે શીલવડે તેઓએ શીઘ્ર પૃથ્વીને પ્રાપ્ત કરી ?" ૧૮ ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ—" હે ભારત ! શીલના સંબંધમાં નારદે કહેલા પુરાતન ઇતિહાસનું આ સ્થળમાં દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ૧૯ " પ્રહ્લાદ " નામે દૈત્યે, શીલ ગુણને ધારણ કરીને મહાત્મા મહેંદ્રનું રાજ્ય લઇ લીધું તથા ત્રણ લોકને વશ કર્યા. ૨૦ ત્યારે ઇંદ્ર બૃહ-સ્પતિની પાસે જઇને, હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો તથા તે મહા બુદ્ધિમાન્ ઇંદ્રે બૃહસ્પતિને કહ્યું કેઃ " મ્હારૂં કલ્યાણ કેમ થાય ? તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું." ૨૧ હે કુરૂવંશને ધારણ કરનારા ! એવું સાંભળીને પછી ભગવાન બૃહસ્પતિએ, દેવના રાજા ઇંદ્રને કલ્યાણકારી પરમ જ્ઞાન કહ્યું. ૨૨ અને પછી બૃહસ્પતિ બોલ્યા કે " એટલુંજ કલ્યાણ છે." ત્યારે ઇંદ્રે પુનઃ પૂછ્યું કે " એથી કાંઈ વિશેષ જ્ઞાન છે ? અને છે, તો તે શું છે તે કહો." ૨૩ બૃહસ્પતિ કહે છેઃ—હે તાત ! એમાં વિશેષ ઘણું છે અને તે વિશેષ જ્ઞાન મહાત્મા ભાર્ગવ (શુક્ર) પાસે છે. હે દેવશ્રેષ્ઠ ! ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ, તું ત્યાં જા." ૨૪ પછી તે મહાતપસ્વી અને પરમ તેજસ્વી ઇંદ્રે, ભાર્ગવ પાસેથી પ્રીતિવડે પુનઃ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૫ તે મહાત્મા ભાર્ગવે ઇંદ્રને કહ્યું કેઃ " એ કલ્યાણ છે " ત્યારે ઇંદ્રે પુનઃ શુક્રને પૂછ્યું કે, એથી કાંઈ વિશેષ જ્ઞાન છે ?" ૨૬ ત્યારે સર્વજ્ઞ શુક્રાચાર્યે કહ્યું કેઃ " મહાત્મા પ્રહ્લાદને એથી વિશેષ જ્ઞાન છે " એ સાંભળીને તે આનંદ પામ્યો. ૨૭ પછી બુદ્ધિશાળી ઇંદ્ર, બ્રાહ્મણ થઇને પ્રહ્લાદની પાસે જઈ બોલ્યો કેઃ " હું શ્રેયઃ શું છે ? તે જાણવાને ઇચ્છું છું." ૨૮ ત્યારે પ્રહ્લાદે જવાબ દીધો કેઃ " હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! ત્રણ લોકના રાજ્યની ખટપટમાં રહેવાથી મને વખત મળતો નથી, માટે હું તને એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી શકતો નથી." ૨૯ બ્રાહ્મણે

કહ્યું કે "હે રાજન્! જે સમયે તમને વખત મળે, તે સમયે એ સર્વોત્તમ અને આચરવા યોગ્ય ધર્મનો મને ઉપદેશ કરજો, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે." ૩૦ એ પ્રમાણે "હું બ્રાહ્મણ છું" એમ કહેનારા ઇંદ્રનું વચન સાંભળીને રાજા પ્રહ્લાદ બહુ પ્રસન્ન થયો; અને "વારૂ તેમ કરીશું" એમ કહીને સારો સમય મળ્યો ત્યારે, તેને જ્ઞાનોપદેશ કર્યો. ૩૧ તે બ્રાહ્મણે, પણ પોતાના સર્વ ભાવથી તેની સર્વોત્તમ ગુરૂવૃત્તિનું અનુવર્તન કર્યું તથા તેના મનની જેમ ઇચ્છા હતી તે પ્રકારે કર્યું. ૩૨ ઇંદ્રે, બહુ પ્રકારે પૂછ્યું કે "હે ધર્મજ્ઞ! ત્રણ લોકનું સર્વોત્તમ રાજ્ય તમને શી રીતે પ્રાપ્ત થયું? તેનું કારણ મને કહો." હે મહારાજ! ત્યારે પ્રહ્લાદે પણ બ્રાહ્મણને આવું વચન કહ્યું. ૩૩ પ્રહ્લાદ કહે છેઃ–"હે વિપ્ર! હું રાજા છું, એવા અભિમાનથી કોઇ વખત બ્રાહ્મણની અસૂયા–ઇર્ષ્યા કરતો નથી; જ્યારે તેઓ, આવીને શુક્રાચાર્યકૃત નીતિશાસ્ત્ર મને સંભળાવે છે, ત્યારે સર્વજ્ઞપણાના અભિમાનથી હું, તેઓની ઇર્ષ્યા કરતો નથી, પણ હું, મ્હારા મનનું નિયમન કરીને બોલું છું. ૩૪ તેઓ મને વિશ્વાસ લાવીને કહે છે કેઃ "તમે ઇંદ્રિયનું નિયમન રાખો." તેઓ મને શુક્રની નીતિના માર્ગમાં યુક્ત, સેવા કરવામાં તત્પર, અસૂયા વિનાનો, ધર્માત્મા, ક્રોધને જીતનાર, નિયમમાં રહેનાર અને ઇંદ્રિયોને કબજે રાખનાર જોઇને ઉપદેશ કરે છે તથા જેમ મધમાખીઓ મધપૂડાને મધથી ભરે છે, તેમ મને ઉપદેશથી પરિપૂર્ણ કરે છે. ૩૫,૩૬ તેથી હું જીભને ટેરવે રહેલા વિદ્યાના રસનો સ્વાદ ચાખનારો થાઉં છું અને જેમ ચંદ્રમા નક્ષત્રોનો અધિષ્ઠાતા થઇને વર્તે છે, તેમ હું મ્હારી નીતિથી દૈત્યોનો અધિષ્ઠાતા થઇને વર્તું છું. ૩૭ શુક્રાચાર્યની નીતિનું વચન એજ પૃથ્વીમાં અમૃત અને અનુત્તમ નેત્ર છે. જે પુરૂષ, બ્રાહ્મણના મુખથી શુક્રનીતિનું વચન સાંભળીને, તે પ્રમાણે વર્તે છે, એજ કલ્યાણ છે." ૩૮ એ પ્રકારે પ્રહ્લાદે તે બ્રહ્મવાદીને કહ્યું. પછી તેણે દૈત્યેંદ્ર પ્રહ્લાદની સારી સેવા કરી ત્યારે તે બોલ્યો કેઃ "હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તેં યથાવત્ ગુરૂ સેવા કરી; તેથી હું પ્રસન્ન થયો છું, માટે તું વરદાન માગ, ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ! હું તને તે આપીશ, એમાં સંશય નથી." ૩૯,૪૦ ત્યારે તે બ્રાહ્મણે પ્રહ્લાદને કહ્યું કે, "તમે એ પ્રમાણે કૃપા કરી, તેથી હું પરિપૂર્ણ થયો છું." ત્યારે પ્રહ્લાદે પુનઃ પણ પ્રસન્ન થઇને કહ્યું કે "વરદાન માગ!" ૪૧ બ્રાહ્મણ કહે છે;– "હે રાજન્! જો તમે મ્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છો અને મ્હારૂં પ્રિય કરવાને ઇચ્છો છો, તો હું, તમારૂં શીલ ઇચ્છું છું: એ વરદાન મને આપો!" ૪૨ પછી પ્રહ્લાદે, પ્રસન્ન થઇને તેને તે વરદાન આપ્યું, પણ તે દૈત્યપતિના મનમાં મોટો ભય ઉત્પન્ન થયો કે, બ્રાહ્મણના રૂપથી આ કોઇ મોટા તેજવાળો પુરૂષ છે. ૪૩ પછી વિસ્મય પામીને પ્રહ્લાદ બોલ્યો કે "વારૂ, તે પ્રમાણે થશે." પ્રહ્લાદ બ્રાહ્મણને વરદાન આપી, ઉપકાર કરીને દુઃખી થયો. ૪૪ વરદાન આપ્યું અને બ્રાહ્મણ ગયો. ત્યાર પછી પ્રહ્લાદને મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. હે મહારાજ! તોપણ પ્રહ્લાદે, જે વચન આપ્યું હતું તેના નિશ્ચયમાં ફેર પડયો નહિ. ૪૫ હવે એ વિચાર કરતો હતો એવામાં છાયારૂપ, મોટી કાંતિવાળું અને દેહધારી તેજ તેના શરીરમાંથી નીકળીને ચાલ્યું. ૪૬ તે મોટી કાયાવાળા તેજને પ્રહ્લાદે, પૂછ્યું કે "તું કોણ છે?" તેણે જવાબ દીધો કેઃ "હું શીલ છું અને તેં, મ્હારો ત્યાગ કર્યો તેથી હું જાઉં છું. ૪૭ હે રાજન્! પેલો પ્રશંસા કરવા યોગ્ય બ્રાહ્મણ જે ત્હારો શિષ્ય થઇને નિરંતર સાવધાનીથી ત્હારૂં સેવન કરતો હતો, તેનામાં જઇને હું નિવાસ કરીશ."

હે પ્રભો ! એમ કહીને તે અંતર્ધાન થયું તથા તેણે જઇને ઇંદ્રમાં નિવાસ કર્યો. ૪૮ તે તેજના ગયા પછી તેના શરીરમાંથી તેવાજ રૂપનો બીજો એક પુરૂષ નીકળ્યો. તેને પ્રહ્લાદે પૂછ્યું કે " તું કોણ છે ? " ૪૯ ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે " હે પ્રહ્લાદ ! મને તું ધર્મ જાણ ! હે દૈત્યેંદ્ર ! પેલો દ્વિજશ્રેષ્ઠ જ્યાં વસે છે, ત્યાં હું જઈશ. જ્યાં શીલ રહે છે ત્યાંજ મ્હારો નિવાસ છે. " ૫૦ હે મહારાજ ! પછી તેજવડે પ્રજ્વલિત એવો એક બીજો પુરૂષ, મહાત્મા પ્રહ્લાદના શરીરમાંથી નીકળ્યો, તેને પ્રહ્લાદે પૂછ્યું કે " તું કોણ છે ? " ત્યારે તે મોટી કાંતિવાળો પુરૂષ બોલ્યો કે " હે અસુરેંદ્ર ! તું મને સત્ય જાણજે ! જ્યાં ધર્મ ગયો છે ત્યાં હું પણ જઇશ. " ૫૧,૫૨ એમ કહીને તે પણ ધર્મની પાછળ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી વળી બીજો એક મહાપુરૂષ પ્રહ્લાદમાંથી નીકળ્યો. પ્રહ્લાદના પૂછવાથી તે પણ બોલ્યો કે " મ્હારૂં નામ વ્રત* છે; જ્યાં સત્ય રહે છે ત્યાંજ હું રહું છું. " ૫૩ તેના ગયા પછી તેના દેહમાંથી એક મોટા શબ્દવાળો પુરૂષ નીકળ્યો તેને પૂછવાથી તેણે કહ્યું કે " હે પ્રહ્લાદ ! મ્હારૂં નામ બળ છે, એમ તું જાણ ! જ્યાં વૃત્ત રહે છે ત્યાંજ હું રહું છું. " ૫૪ એમ કહીને વૃત્તની પાછળ બળ પણ ચાલ્યું. પછી તેના શરીરમાંથી કાંતિવાળી એક દેવી નીકળી. ૫૫ તેને દૈત્યપતિએ પૂછ્યું કે " તું કોણ છે ? " ત્યારે તે બોલી કે " હું દેવી લક્ષ્મી છું. હે વીર ! હે સત્યપરાક્રમ પ્રહ્લાદ ! હું આજ સુધી ત્હારા વિષે રહેલી હતી, પણ હવે તું મ્હારો ત્યાગ કરે છે ત્યારે હું જઈશ; કેમ કે, હું હમ્મેશાં બળની પાછળ જાઉં છું. " ૫૬ તે વખતે મહાત્મા પ્રહ્લાદને મોટો ભય ઉત્પન્ન થયો અને પુનઃ તે દેવીને પૂછ્યું કેઃ " હે કમલવાસિની દેવિ ! તું ક્યાં જાય છે ? ૫૭ તું લોકની પરમેશ્વરી સત્યવ્રતવાળી દેવી છે. એ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ કોણ હતો ? તે હું યથાર્થ જાણવાને ઇચ્છું છું. " ૫૮ લક્ષ્મી કહે છેઃ-" હે પ્રભો ! તેં, જે બ્રહ્મચારીને ઉપદેશ કર્યો તે ઇંદ્ર હતો, ત્રણ લોકમાં જે ત્હારૂં ઐશ્વર્ય હતું તે, તેણે લઈ લીધું છે. ૫૯ હે ધર્મજ્ઞ ! તેં શીલવડે ત્રણ લોકને જીત્યા હતા. તે જાણીને દેવાધિપતિએ, ત્હારા શીલનું હરણ કર્યું છે. ૬૦ હે મહા બુદ્ધિશાળી ! ધર્મ, સત્ય, વ્રત, બળ અને હું (લક્ષ્મી), એ સર્વનું મૂળ શીલ છે, એમાં સંશય નથી. " ૬૧ ભીષ્મ કહે છેઃ-" હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રકારે કહીને લક્ષ્મી તથા તે સર્વ, પ્રહ્લાદને તજીને ગયાં. આ સાંભળીને દુર્યોધને પુનઃ પણ પોતાના પિતાને પૂછ્યું કેઃ-" હે કૌરવનંદન ! હું શીલનું તત્વ જાણવાને ઇચ્છું છું; તથા જે પ્રકારે તે શીલ પ્રાપ્ત કરી શકાય, તેનો ઉપાય મને કહો. " ૬૨,૬૩ ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ-" તેનો ઉપાય પૂર્વે મહાત્મા પ્રહ્લાદે બતાવેલો છે. હે નરપતે ! તોપણ હું તને સંક્ષેપમાં કહું તે સાંભળ. ૬૪ મન, વાણી, અને કર્મવડે સર્વ કોઇ (કોઈ પણ) પ્રાણીનો દ્રોહ કરવો નહિ, પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવો તથા દાન કરવું, તેને પ્રશંસનીય શીલ કહે છે. ૬૫ જે કર્મ કરવાથી પોતાનું કે. બીજાનું હિત થતું ન હોય તથા જે કર્મ કરવાથી તે કોઇ પુરૂષત્વવાળું કર્મ ન થતું હોય, તેમજ જે કર્મ કરવાથી લાજવું પડે, એમ હોય તે કર્મ કોઇ પણ પ્રકારે કરવું નહિ. ૬૬ કર્મ તો એવું કરવું કે, જે કર્મ કરવાથી સભામાં પોતાનું વખાણ થાય અથવા તે કર્મની પ્રશંસા થાય. હે કુરૂસત્તમ ! મેં સંક્ષેપમાં શીલનો પ્રકાર કહ્યો. ૬૭ યદ્યપિ શીલરહિત પુરૂષો કોઇ સ્થળમાં કદાચિત લક્ષ્મી પામે, તોપણ હે તાત ! તેઓ ઘણા કાળ પર્યંત ભોગવી શકતા

* વ્રત એટલે નિયમિત શુભાચરણ-સારાં આચરણથી અને નિયમથી વર્તવું તે.

નથી તથા તેઓ મૂળસહિત નાશ પામી જાય છે." ૬૮ (ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ—) "હે પુત્ર! એ વાત યથાર્થ જાણીને, જો ત્હારી અભિલાષા યુધિષ્ટિર કરતાં વિશેષ રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની હોય તો, તું શીલવાન થા." ૬૯ ભીષ્મ કહે છેઃ—"ધૃતરાષ્ટ્ર, રાજાએ, પોતાના પુત્રને એ પ્રમાણે કહ્યું હતું, માટે હે કૌંતેય! તું એ પ્રમાણે કર! તેથી તેનું ફળ પામીશ." ૭૦

> एतत्कथितवान् पुत्र धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
> एतत्कुरुष्व कौंतेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शीलवर्णने गुर्जरभाषायां शतोपरि चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

અધ્યાય ૧૨૫ મો—આશાનું વર્ણન—સુમિત્ર રાજાની મૃગયા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह ।
कथं त्वाशासमुत्पन्ना या चाशा तद्वदस्व मे ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"હે પિતામહ! તમોએ શીલ પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યું પણ વારૂ, આશા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ? તથા આશા એ શું છે? તે મને કહો.! ૧ હે પિતામહ! એ મને મોટો સંશય ઉત્પન્ન થયેલો છે. હે શત્રુના નગર ઉપર જય પ્રાપ્ત કરનાર પિતામહ! તમારા વિના બીજો કોઈ એ સંશયનો નાશ કરનાર છે નહિ. ૨ હે પિતામહ! દુર્યોધન વિષે મને મોટી આશા હતી કે, યુદ્ધ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, એમ જાણી યુદ્ધ કર્યા વિનાજ જે યોગ્ય છે (એટલે વિના યુદ્ધે અર્ધું રાજ્ય અમને આપવું) તે દુર્યોધન કરશે. સર્વ કોઇ પુરૂષને મોટી આશા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે આશાનો ભંગ થવાથી દુઃખવડે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં કાંઇ સંશય નથી. ૩–૪ હે રાજેંદ્ર! દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રે મને આશાભંગ અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો કર્યો. તમે મ્હારા મંદ બુદ્ધિપણાને જુઓ.! ૫ હું વૃક્ષો અને પર્વતો કરતાં, પણ આશાને મોટી માનું છું. હે રાજન્! તે આકાશથી મોટી છે અથવા અપ્રમેય છે એટલે તેનું માપજ થઇ શકતું નથી. ૬ હે કુરૂશ્રેષ્ઠ! એ આશા, અત્યંત દુર્વિચિંત્ય અને અત્યંત દુર્જય છે. એને દુર્જય જોઇને હું, ધારૂં છું કે, એથી બીજું વિશેષ દુર્જય શું છે.?" ૭ ભીષ્મ કહે છેઃ—"હે યુધિષ્ઠિર! એ વિષે હું તને સુમિત્ર અને ઋષભનો ઇતિહાસ કહું છું તે સાંભળ. ૮ હૈહય દેશનો "સુમિત્ર" નામે રાજા, એક વખત મૃગયા કરવા ગયો અને તીક્ષ્ણ બાણવડે એક મૃગને વિંધીને, તેની પાછળ પડ્યો. ૯ તે અત્યંત બળવાળો મૃગ પણ બાણ લઇને દોડવા લાગ્યો, ત્યારે રાજા પણ તેની પાછળ પોતાની સેનામાંથી નીકળીને દોડ્યો. ૧૦ પછી ઉતાવળી ગતિવાળો મૃગ, એક નીચાણવાળા સ્થળમાં ગયો અને એક મુહૂર્તમાં પાછો સમાન માર્ગ ઉપર થઇને દોડ્યો. ૧૧ તે વખતે રાજા પણ યુવાવસ્થા હોવાથી છાતીના બળથી હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઇને, ખડ્ગ અને કવચ સુદ્ધાં, તેની પાછળ દોડવા લાગ્યો. ૧૨ પછી મોટા નદ, નદીઓ, તળાવ અને વનનું ઉલ્લંઘન કરીને એકલો તે, વનમાં તેની પાછળ દોડવા

આવ્યો. ૧૩ હે રાજન્ ! મૃગ પણ પોતાની ઇચ્છાથી ક્ષણુમાં રાજાની નજીક થઇ જાય તેથી જાણે હમણાં પકડાશે એમ જણાય પરંતુ એટલામાં તો, પાછો મોટા વેગથી બહુ દૂર જતો રહે. ૧૪ વનમાં ફરનારા તે મૃગ ઉપર રાજાએ, ઘણાં બાણુ નાખ્યાં પણ પકડાયો નહિ. પરંતુ ગમ્મત કરતો હોય તેમ, રાજાની પાસે આવી પહોંચે અને વળી પુનઃ મૃગના ટોળાનો અધિપતિ તે હરિણુ વેગથી ઘણે દૂર જતો રહે. ૧૫–૧૬ પછી શત્રુઓનો નાશ કરનારા તે રાજેંદ્રે, તેના મર્મનું છેદન કરનારૂં ભયાનક ઉત્તમ બાણુ ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવીને છોડયું. ૧૭ એટલે તો મૃગયૂથપતિમાં શ્રેષ્ઠ તે હરિણ, એક ગવ્યૂતિ (બે ગાઉ) જેટલે દૂર જતો રહ્યો અને બાણુની ગતિને ચૂકાવીને, જાણે તેને હસતો હોય તેમ, ત્યાં ઉભો રહ્યો. ૧૮ પ્રજ્વલિત તેજવાળુ બાણુ પૃથ્વી ઉપર પડયું એટલે તે મૃગ, મોટા અરણ્યમાં પેસી ગયો ત્યારે રાજા પણ તેની પછવાડે દોડયો. ” ૧૯

तस्मिन्निपतिते बाणे भूमौ ज्वलिततेजसि ।
प्रविवेश महारण्यं मृगो राजाप्यथाद्रवत् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु गुर्जरभाषायां शतोपरि पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

અધ્યાય ૧૨૬ મો–મોટું કોણુ ? આશા કે આકાશ.

भीष्म उवाच ॥ प्रविश्य स महारण्यं तापसानामथाश्रमम् ।
आससाद ततो राजा श्रांतश्चोपाविशत्तदा ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ–“ પછી તે રાજાએ મોટા અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં તેને તપસ્વીઓનો એક આશ્રમ જોવામાં આવ્યો. રાજા થાકી ગયેલો હતો તેથી તે આશ્રમમાં જઇને બેઠો. ૧ રાજાને ધનુષ્યધારી, શ્રમથી પીડિત અને ક્ષુધાતુર જોઇને ત્યાંના ઋષિઓ, તેની પાસે આવ્યા તથા યથાવિધિ તેનો સત્કાર કર્યો. ૨ રાજાએ પણ ઋષિઓએ અર્પણુ કરેલું પૂજન ગ્રહણુ કરીને, સર્વ તપસ્વીઓને “ તપની ઉત્તમ વૃદ્ધિ થાય છે કે, કેમ ? ” ઇત્યાદિ સમાચાર પૂછ્યા. ૩ ત્યારે તપરૂપી ધનવાળા તે ઋષિઓએ, રાજાનું વચન સાંભળીને, તે રાજશ્રેષ્ઠને વનમાં આવવાનું કારણુ પૂછ્યું. ૪ “ હે રાજન્ ! હે ભદ્રમૂર્ત્તિ નરેશ્વર ! તમે કવચ પહેર્યું છે, ધનુષ્યબાણુ ધારણુ કર્યાં છે અને ચરણુવડે ચાલતા છો, માટે કયા સુખના હેતુથી આ તપોવનમાં પધાર્યા છો ? ૫ હે રાજન્ ! હે માનદ ! અમે એ સાંભળવાને ઇચ્છા કરીએ છીએ માટે તમે કયાંથી આવ્યા છો ? કયા કુળમાં તમારો જન્મ છે ? તથા તમારૂં શું નામ છે, તે અમને કહો ? ” ૬ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! હે ભારત ! પછી રાજાએ, સર્વ ઋષિઓને પોતાનું વૃત્તાંત તથા વનમાં આવવાનું કારણુ યથાન્યાય કહ્યું. ૭ “ મિત્રને આનંદ આપનાર હું, હૈહયના કુળમાં જન્મેલો છું. મ્હારૂં નામ “ સુમિત્ર ” છે અને બાણુવડે હજારો પ્રકારે મૃગનાં ટોળામાં પ્રહાર કરતો હું ફરૂં છું. ૮ હું મોટું સૈન્ય, પ્રધાન અને અંતઃપુરને લઇને મૃગયા માટે નીકળેલો છું. મેં એક મૃગને બાણુવડે વીંધ્યો છે તથા તે બાણુ તેના શરીરમાં ચોટયું છે. ૯ અને તે બાણુસહિત નાસી ગયેલો છે. તેની પછવાડે

પડવાથી શ્રમવડે કર્ષિત; આશા ભંગ થયેલો અને લક્ષ્મીરહિત થયેલો હું, દૈવયોગથી આ સ્થળમાં તમારી પાસે આવ્યો છું. ૧૦ હું શ્રમથકી કૃશ થઇને, આશાભંગ થઇને તથા લક્ષ્મી (શોભા) રહિત થઇને તમારા આશ્રમમાં આવ્યો છું; એથી બીજું મોટું દુઃખ શું છે ? ૧૧ હે તપોધનો ! મેં રાજાનાં લક્ષણોનો ત્યાગ કર્યો નથી, નગર છોડયું નથી, તથાપિ મૃગને પકડવાની આશા ભંગ થવાથી મને તીવ્ર દુઃખ થાય છે. ૧૨ મોટો પર્વત હિમાલય, મહાસાગર અથવા આકાશ પણ મહત્તામાં આશાને પહોંચી શકે એમ નથી. ૧૩ તપમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે મુનિઓ ! હું આશાના અંતને પામ્યો નથી. તમો તે સર્વે જાણોજ છો, કેમ કે, તપોધન પુરૂષો સર્વજ્ઞ હોય છે. ૧૪ તમે અત્યંત મોટા ભાગ્યવાળા છો, માટે હું તમને સંશય પૂછું છું કે, જે પુરૂષ આશાવાળો હોય તે તથા આકાશ, એ બેમાંથી વધારે મોટું કોણ છે ? ૧૫ એટલે આશાવાળા પુરૂષની આશાનું મહત્વ વધારે છે કે, આકાશનું મહત્વ વધારે છે ? હે મહારાજ ! આ લોકમાં આશા કરતાં બીજું શું વધારે દુર્જય છે ? તે હું યથાર્થપણે સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧૬ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! એ વચન જો અતિશય ગુપ્ત રાખવા જેવું હોય તો મને સત્વર કહી દો; કેમ કે, હું ગુપ્ત રાખવા જેવું વચન તમારી પાસેથી સાંભળવાને ઇચ્છતો નથી. ૧૭ જો મ્હારા એ પ્રશ્નથી તમારા તપને અડચણ થતી હોય તો, હું તે પ્રશ્ન પૂછવા ઇચ્છતો નથી; પણ જો મેં કરેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવા જેવો હોય તો, એ કારણનું સામર્થ્ય હું યથાર્થ રીતે સાંભળવાને ઇચ્છું છું; અને તમે પણ નિરંતર તપ આચરનારા છો માટે આ સ્થળમાં એકમત થઇને મને તે કહેવા યોગ્ય છો." ૧૮,૧૯

> एतत्कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्वतः ।
> भवंतोपि तपोनित्या ब्रूयुरेतत्समन्विताः ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु गुर्जरभाषायां शतोपरि षड्विंशोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

અધ્યાય ૧૨૭ મો–રાજા વીરદ્યુમ્ન અને તનુઋષિનો સમાગમ.

भीष्म उवाच ॥ ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ।
ऋषभो नाम विप्रर्षिर्विस्मयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ–પછી સર્વ ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ ઋષભ ઋષિ સર્વને વિસ્મય પમાડતા, આ પ્રમાણે બોલ્યા કેઃ–" હે રાજાઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા સુમિત્ર ! હે પ્રભો ! હું પૂર્વે તીર્થયાત્રા કરતો હતો. તીર્થમાં ફરતાં ફરતાં, હું નરનારાયણના દિવ્ય આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યો. ૧,૨ જ્યાં પુરાણોમાંનું પ્રસિદ્ધ બદરીનું વૃક્ષ છે, જ્યાં આકાશ માર્ગથી ગમન કરતી મંદાકિની નદીનો હ્રદ છે, તથા હે રાજન્ ! જ્યાં અશ્વશિરા મુનિ સનાતન વેદોનું પઠન કરે છે. ૩ ત્યાં હું સરોવરમાં દેવતાઓ તથા પિતૃઓનું વિધિ પ્રમાણે તર્પણ કરીને, પછી બદ્રિકાશ્રમમાં ગયો. ૪ જ્યાં નિરંતર નર અને નારાયણ ઋષિ રમણ કરે છે. તે સ્થળની પાસે નિવાસને માટે કોઇક આશ્રમમાં ગયો. ૫ તે સ્થળમાં મેં વલ્કલ તથા મૃગચર્મને ધારણ કરનારા,

શરીરે અતિ કૃશ, અતિશય ઉંચા અને તપરૂપી ધનવાળા એક "તનુ" નામના ઋષિને આવતા જોયા. ૬ હે મહાબાહો ! તે બીજા પુરૂષો કરતાં, આઠગણા શરીરવાળા હતા. તેમજ હે રાજર્ષિ ! મેં શરીરની એવી કૃશતા પણ કોઇ જગ્યોએ જોઇ નહોતી. હે રાજેંદ્ર ! તેનું શરીર પણ કનિષ્ઠિકાના જેવું પાતળું હતું તથા ગ્રીવા, બન્ને બાહુ, બન્ને ચરણ અને કેશ પણ અદ્ભુત દેખાવવાળા હતા. મસ્તક પણ શરીરના અનુરૂપ એટલે પ્રમાણમાં હતું તથા બન્ને કાન અને બન્ને નેત્ર પણ પ્રમાણમાં હતાં. હે રાજસત્તમ ! તેની વાણી અને ચેષ્ટાઓ તો, સર્વના સમાન હતી. ૭-૯ હું તે કૃશ વિપ્રને જોઇને ઉદાસ થયો અને ભય પામ્યો. તેના બન્ને ચરણમાં પ્રણામ કરીને તથા તેના મુખ આગળ બન્ને હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો. ૧૦ હે નરપતે ! હું તેમના આગળ મ્હારૂં નામ, ગોત્ર અને પિતાનું નામ નિવેદન કરીને, તેમણે બતાવેલા આસન ઉપર ધીમેથી બેઠો. ૧૧ હે મહારાજ ! પછી ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તે તનુ ઋષિએ, ઋષિઓના મધ્યમાં ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત કથા કહેવા માંડી. ૧૨ તે કથા કહેતા હતા એવામાં, કમળસમાન નેત્રવાળો એક રાજા, વેગવાળા અશ્વ ઉપર સેના અને અંતઃપુર સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ૧૩ મોટા યશવાળો તે "વીરદ્યુમ્ન" નામે રાજા હતો કે, જેનો "ભૂરિદ્યુમ્ન" નામે પુત્ર અરણ્યમાં નાશ પામવાથી ઉદાસ થઇને તે, ત્યાં આવેલો હતો. ૧૪ "મ્હારો છોકરો મને અહીં મળશે; આ જગ્યોએ હું મ્હારા પુત્રને જોઇશ" એ પ્રમાણે આશા વડે ખેંચી આણેલો તે રાજા, આખા જંગલમાં ભટકતો ભટકતો ત્યાં આવ્યો હતો. ૧૫ તે કહેતો હતો કે "પરમ ધાર્મિક અને એકનો એક મ્હારો પુત્ર મોટા અરણ્યમાં ખોવાઇ ગયો છે. નક્કી હવે, પુનઃ તેને દેખવો દુર્લભ છે" એમ તે, વારંવાર બોલતો હતો. ૧૬ "તેને મ્હારે દેખવો દુર્લભ છે અને મ્હારી આશા તો મોટી છે; આશાથી વીંટાયલા દેહવાળો હું આ સ્થળમાં મરણ પામીશ એમાં સંશય નથી." ૧૭ એવું સાંભળીને મુનિવરોમાં ઉત્તમ એવા ભગવાન તનુઋષિએ, નીચું જોઇને ધ્યાન ધર્યું તથા એક મુહૂર્ત પર્યંત તે સ્થિતિમાં રહ્યા. ૧૮ તે ધ્યાન કરે છે, એમ જોઇને પરમ ઉદાસ થઇ ગયેલા અને દીન સરખા તે રાજાએ, ધીમે ધીમે વારંવાર આ વચન કહ્યું કે "હે દેવર્ષે ! જગતમાં દુર્લભ વસ્તુ શી છે? અને આશા કરતાં મોટું શું છે? તે જો કહેવાને હરકત ન હોય તો, હે ભગવાન ! મને કહો?" ૧૯,૨૦ મુનિ કહે છેઃ—"ત્હારા પુત્રે પૂર્વે પોતાના મંદભાગ્યવડે બાળકબુદ્ધિ ધારણ કરીને (મૂર્ખ થઇને) ભગવાન મહર્ષિની અવગણના કરી હતી. ૨૧ તે મુનિએ, તેની પાસે સુવર્ણનો કળશ અને વલ્કલ માગ્યાં હતાં પણ તેણે મુનિની અવજ્ઞા કરીને ઋષિને તે પ્રાપ્ત કરી આપ્યું નહિ." ૨૨ એ પ્રમાણે મુનિનું વચન સાંભળીને તે રાજર્ષિ નિર્વેદ પામીને નિરાશ થયો. હે નરશ્રેષ્ઠ ! તે ધર્માત્મા વીરદ્યુમ્ન રાજા લોકમાં પૂજિત એવા તે મુનિને પ્રણામ કરીને ત્હારી પેઠે પ્રથમ શ્રમિત થયેલો હતો ને હવે છેક નષ્ટપ્રાય થઇ ગયો. ૨૩ પછી તે મહર્ષિએ, અર્ઘ્ય અને પાદ્ય આણીને અરણ્ય વિધિવડે રાજાને સર્વ નિવેદન કર્યું. ૨૪ પછી હે નરવ્યાઘ્ર ! સપ્તર્ષિઓ જેમ ધ્રુવની આસપાસ સ્થિતિ કરીને રહેલા છે તેમ, તે સર્વ મુનિઓ તે રાજાની આસપાસ વીંટાઇને બેઠા અને પરાજય ન પામે એવા તે રાજાને આ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનું સર્વ પ્રયોજન પૂછવા લાગ્યા." ૨૫-૨૬

अपृच्छंश्चैव तं तत्र राजानमपराजितम् ।
प्रयोजनमिदं सर्वमाश्रमस्य निवेशने ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां शतोपरि सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

અધ્યાય ૧૨૮ મો–આકાશથી મોટી અને સર્વથી કૃશ આશા છે.

राजोवाच ॥ वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाहं दिक्षु विश्रुतः ॥
भूरिद्युम्नं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ १ ॥

રાજા કહે છેઃ–“ હું “ વીરદ્યુમ્ન ” નામે પ્રસિદ્ધ અને દિશાઓમાં કીર્ત્તિવાળો રાજા છું, તથા “ ભૂરિદ્યુમ્ન ’ નામના ખોવાઈ ગએલા મ્હારા પુત્રને શોધવાને વનમાં આવેલો છું. ૧ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! મ્હારો તે એકનો એકજ પુત્ર બાળક છે. હે અનઘ! (પાપ-રહિત) તે આ વનમાં જોવામાં આવતો નથી. તેને શોધવાને હું ભમું છું.’ ૨ ઋષભ કહે છેઃ–રાજાએ એવું વચન કહ્યું ત્યારે તે મુનિ, નીચું મુખ રાખીને છાનામાના બેસી રહ્યા અને રાજાને કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર કહ્યો નહિ. ૩ (પછી તે, પોતે પાછલા અધ્યાયમાં જે ભૂરિદ્યુમ્નના પૂર્વજન્મની વાત કહી હતી તેનું અનુસંધાન કરીને બોલ્યા કે) “પૂર્વે તે રાજાએ અતિ ધન ન આપવાવડે જે બ્રાહ્મણની અવગણના કરી હતી, તે બ્રાહ્મણની આશા ભંગ થવાથી તેણે, ઘણા કાળ પર્યંત તપ કર્યું. ૪ તેણે એમ નિશ્ચય કર્યો કે, હું હવે રાજા-ઓનો પ્રતિગ્રહ કરીશ નહિ. ૫ પુરૂષ અને બાળક સર્વને ઉભા કરી, ટેકો આપનારી આશા છે, તે આશાને હું દૂર કરીશ, એમ ધારીને તે સ્થિર થયો.” વીરદ્યુમ્ને પુનઃ પણ તે મુનિશ્રેષ્ઠને પૂછ્યું. ૬ રાજા કહે છે–“ આશાનું કૃશપણું કેવું છે? તથા જગતમાં આશાને દુર્લભ શું છે? હે ભગવાન! તે તમે કહો! કેમ કે, તમેજ ધર્મ અને અર્થને જાણનારા છો.” પછી ભગવાન કૃશ તનુ* મુનિ, જાણે રાજાને સંભારી આપતા હોય નહિ તેમ, તે સર્વ સંભારીને બોલ્યા. ૮ ઋષિ કહે છે,–“ હે નૃપ! હે રાજન્! આશાસમાન જગતમાં બીજું કાંઇ કૃશ નથી અને એ આશા પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે માટે મેં રાજાઓની પ્રાર્થના કરી છે.” ૯ રાજા કહે છેઃ–“ હે બ્રાહ્મણ! જેણે આશાને જીતી, તે પુષ્ટ અને જેને આશાએ જીત્યો તે કૃશ, એ વાતને મેં, તમારા વચનથી ગ્રહણ કરી અને હે દ્વિજ! જાણે વેદવચન હોય તેમ, આશાનું દુર્લભપણું પણ મેં ગ્રહણ કર્યું. ૧૦ પરંતુ હે મહા બુદ્ધિમાન! મ્હારા હૃદયમાં એક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે તે હું, તમને પૂછું છું માટે મને યથાર્થ કહો! ૧૧ હે મુનિસત્તમ! જગતમાં તમારાથી બીજું કાંઈ કૃશ છે કે નહિ? તે જો ગુહ્ય ન હોય તો, ભગવાન ઋષિદેવે, મને કહેવાની કૃપા કરવી ઘટે છે.” ૧૨ કૃશતનુ મુનિ કહે

* “ તનુ ” અને “ કૃશતનુ ” બન્ને નામ એકજ ઋષિનાં છે એટલે **તનુ**નો અર્થ “ **શરીર** ” તથા “ કૃશ ” એમ બે પ્રકારનો છે. ૧૨૭મા અધ્યાયમાં ઋષિનું **તનુ** નામ વાપર્યું છે તે સ્થળે કૃશ–અર્થમાં છે અને અત્રે **कृशतनु** નામમાં **तनु**નો શરીર અર્થ છે એટલે ત્યાં બહુવ્રીહિ સમાસ છે. “ **कृशा तनुर्यस्य सः कृशतनुः ।** શુષ્ક છે શરીર જેનું એવા.” **સંશોધક.**

છે:—" જે પુરૂષ, દ્રવ્યવાન છતાં પણ સંતોષને ધારણ કરે છે તેવો પુરૂષ દુર્લભ છે અથવા છે પણ નહિ; અને હે તાત ! જે મનુષ્ય, અર્થવાળા પુરૂષની અવગણના કરતો નથી, તે, તો અત્યંત દુર્લભજ છે. ૧૩ જે પુરૂષ, અર્થવાળા પુરૂષનો સત્કાર કરીને પછી તેના ઉપર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અને યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપકાર કરતો નથી તેવી જનોએ સર્વ પ્રાણીઓમાં જે આશા રાખેલી હોય, તે આશાને અત્યંત કૃશ જાણવી. ૧૪ વળી કૃતઘ્ન, દુર્જન, આળસુ અને અપકારી ઉપર જે આશા રાખી હોય તેને અત્યંત કૃશ જાણવી.૧૫ એકજ પુત્રવાળા પિતાનો પુત્ર ખોવાઈ ગયો હોય કે, પરદેશ જતો રહ્યો હોય, પણ તેની ખબર જે પિતા જાણતો નથી, તે પિતાની આશાને મ્હારાથી પણ વધારે કૃશ જાણવી. ૧૫ પ્રસવને વિષે સ્ત્રીઓની આશા, પુત્રે કરેલી વૃદ્ધોની આશા અથવા પુત્રને માટે કરેલી વૃદ્ધોની આશા, તેમજ, હે રાજન્ ! ધનવાન પુરૂષોની આશા, તે આશા મ્હારાથી પણ કૃશ છે. ૧૭ જેઓનો કન્યાકાળ પાસે આવેલો છે તથા જે પોતાનું કન્યાદાન થયેલું જોવાની આકાંક્ષા રાખે છે એવી કન્યાઓના પ્રદાનનું વચન સાંભળીને, જે તેમની આશા રાખે છે, તે આશા અત્યંત કૃશ છે. " ૧૮ હે રાજન્ ! એમ સાંભળીને, અંતઃપુરસહિત તે રાજાએ, મુનિના બન્ને ચરણનો મસ્તકવડે સ્પર્શ કરીને, દંડવત્પ્રણામ કર્યો. ૧૯ રાજા કહે છે—" હે ભગવાન ! હું તમારી કૃપા માગું છું અને મ્હારા પુત્રની સાથે મ્હારો સમાગમ થાય તેમ કરો. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તમે જે કહ્યું છે તે સર્વ સત્ય છે, એમાં સંદેહ નથી. " ૨૦ પછી ધર્માચરણ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન તનુઋષિએ હસીને પોતાના તપ તથા વેદાભ્યાસના બળ વડે તત્કાળ તેનો પુત્ર આણી આપ્યો. ૨૧ પછી ધર્માચરણવાળાઓમાં ઉત્તમ મુનિએ રાજાને ઠપકો આપીને પોતાના ધર્મનું રૂપ પ્રકાશ કર્યું. ૨૨ એ પ્રમાણે પાપરહિત તથા ક્રોધરહિત તે મુનિ, દિવ્ય અને અદ્ભુત દર્શનવાળું તે રૂપ દેખાડીને, ત્યાંથી ઉઠીને વનમાં ચાલતા થયા. ૨૩ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે મેં જોયું છે તથા વચન પણ સાંભળ્યાં છે, માટે અત્યંત કૃશ એવી ત્હારી આશાને ઝટપટ દૂર કર. " ૨૪ ભીષ્મ કહે છે,—હે રાજન્ ! તે સમયે મહાત્મા ઋષભે, કહેલું વચન સાંભળીને સુમિત્રરાજાએ અત્યંત કૃશ એવી પોતાની આશાને તત્કાળ દૂર કરી. ૨૫ હે કૌંતેય ! એ પ્રમાણે તું પણ આ મ્હારી વાણી સાંભળીને હિમાલય પર્વતની પેઠે, સ્થિર થા. ૨૬ સંકટમાં પડેલા પુરૂષોમાં પ્રશ્ન કરનાર અને સાંભળનાર તુંજ છે, માટે હે મહારાજ ! મ્હારાં વચન સાંભળીને ત્હારે સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી. ૨૭

त्वं हि प्रष्टा च श्रोता च कृच्छ्रेष्वनुगतेष्विह ।
श्रुत्वा मम महाराज न संतप्तुमिहार्हसि ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीता समाप्तौ गुर्जरभाषायां शतोपरि अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

અધ્યાય ૧૨૯ મો—પુત્ર માબાપની સેવાથી ઋણમુક્ત થાય છે.

युधिष्ठिर उवाच ॥ नामृतस्येव पर्याप्तिर्ममास्ति ब्रुवति त्वयि ॥
यथा हि स्वात्मतृप्तिस्तथा तृप्तोस्मि भारत ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,–" જેમ અમૃતપાન કરનારને તૃપ્તિ થતી નથી, તેમ તમારાં વચન સાંભળીને મને પણ તૃપ્તિ થતી નથી. હે ભારત ! જે પ્રકારે સમાધિસુખમાં મગ્ન થયેલો પુરૂષ તૃપ્તિ પામે છે તે પ્રમાણે હું તમારા વચનરૂપ અમૃતથી તૃપ્ત થયેલો છું. અર્થાત્ સમાધિસુખવાળો, તે આનંદમાં તૃપ્ત રહે છે ખરો, પણ તેને તજવાને ઇચ્છતો નથી તેમજ હું તમારાં વચનથી તૃપ્ત થઇને પણ, તેને પુનઃ સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧ માટે હે પિતામહ ! તમે શીલવાળા અને આશાને જીતનારા પુરૂષના કર્તવ્યધર્મ ધર્મ કહો ! તમારા ધર્મરૂપ અમૃતનું પાન કરતાં હું, તૃપ્તિ પામતો નથી. " ૨ ભીષ્મ કહે છે,–" આ વિષે પણ ગૌતમ અને મહાત્મા યમના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ પારિયાત્ર પર્વત ઉપર ગૌતમનો મોટો આશ્રમ છે; ત્યાં ગૌતમ, જેટલો સમય રહ્યા તે પણ હું કહું છું તે તું સાંભળ. ૪ ગૌતમે ત્યાં સાઠ હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું. હે નરવ્યાઘ્ર ! ઉગ્ર તપવડે પવિત્ર થયેલા તે મહામુનિની પાસે લોકપાલ યમરાજા ગયા તથા અત્યંત તપથી યુક્ત ગૌતમઋષિને જોયા. ૫–૬ તે બ્રહ્મર્ષિએ તપોબળથી પોતાના આશ્રમમાં આવેલો આ યમ છે, એમ જાણ્યું અને નિયમપૂર્વક હાથ જોડીને તેમની સન્મુખ બેઠા. ૭ ધર્મરાજાએ, તેને જોઇને અને તે દ્વિજશ્રેષ્ઠનો સત્કાર કરીને કહ્યું કે " હું ધર્મ છું, હું ત્હારૂં ઇષ્ટ સંપાદન કરૂં. " ૮ ગૌતમ કહે છે,–" માતા તથા પિતાના ઋણથી મુક્ત શી રીતે થવાય ? તથા મનુષ્યને પવિત્ર અને દુર્લભ એવા પુણ્ય લોક શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે કહો ? " ૯ યમ કહે છે,–" તપ અને પવિત્રતા રાખીને તથા સત્ય ધર્મમાં આસક્તિ રાખીને દરરોજ માતા–પિતાનું સેવન પ્રેમથી કરવું તેથી માતા–પિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે. ૧૦ તથા અત્યંત દક્ષિણાવાળા ઘણા અશ્વમેધ યજ્ઞોવડે ઈશ્વરનું પૂજન કરવું, તેથી મનુષ્યને અદ્‌ભુત દર્શનવાળા લોક પ્રાપ્ત થાય છે. " ૧૧

अश्वमेधैश्च यष्टव्यं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
तेन लोकानवाप्नोति पुरुषाद्भुतदर्शनान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां शतोपरि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

અધ્યાય ૧૩૦ મો–રાજાએ આપત્તિમાં કેવી રીતે વર્તવું.

युधिष्ठिर उवाच ॥ मित्रैः प्रहीयमाणस्य बहुमित्रस्य का गतिः ।
राज्ञः संक्षीणकोशस्य बलहीनस्य भारत ॥ १ ॥

* યુધિષ્ઠિર કહે છે:—" હે ભારત ! જે રાજાના મિત્રો રાજાને તજીને જતા રહ્યા હોય, જેને ઘણા શત્રુ થયા હોય, જેનો ભંડાર ક્ષીણ થઈ ગયો હોય અને જે બળહીન થઇ ગયો હોય, તેણે શું કરવું તે કહો ? ૧ જે રાજાના સહાયક તથા અમાત્ય દુષ્ટ

* આગળ જે આપદ્‌ધર્મ કહેવાશે. તેનો સૂત્રભૂત આ અધ્યાય છે. તેમાં તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વ પ્રકારે આપત્તિ આવી પડવાથી પ્રજાને પીડન કરવારૂપ અધર્મથી પણ કોશની વૃદ્ધિ કરવી, કેમ કે, તેવડે સર્વ આપદાઓનો નાશ કરી શકાય છે.

હોય, જેનો મંત્ર સર્વ પ્રકારે નાશ પામ્યો હોય, જે રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયો હોય અને જેને પોતાની ઉત્તમ ગતિનો કોઈ પ્રકાર માલૂમ ન પડતો હોય, તેણે શું કરવું તે કહો ? ૨ વળી જે રાજા પોતે દુર્બળ છતાં, બળવાન શત્રુના દેશ ઉપર ચડાઈ કરીને ગયો હોય તથા શત્રુના દેશને ચાંપતો હોય અને વિગ્રહમાંજ આવી પડયો હોય, તેણે શું કરવું તે કહો ? ૩ વળી જે પોતાના દેશનું રક્ષણ પણ કરી શકતો ન હોય અને દેશકાળને જાણતો ન હોય, અતિ પીડનવડે શત્રુના પ્રધાન મંડળમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરી શકવાનું દ્વાર પણ હોય નહિ તથા ધન વિના સાંત્વ ઉપાયનો પ્રયોગ પણ કરી શકતો ન હોય, તેણે શું કરવું ? ૪ (તેણે અર્થ પ્રાપ્તિ કરીને જીવિતનું રક્ષણ કરવું, એ ઠીક છે ? એમ હોય તો તે અર્થ (દ્રવ્ય) અમાર્ગે ઉત્પન્ન કરવાનો તે વખત હોય છે, માટે ગમે તે રીતે પણ અર્થ પ્રાપ્ત કરવો; અથવા દ્રવ્ય ન મળવાથી મરણ, એજ શ્રેષ્ઠ છે ?)" ભીષ્મ કહે છે,–" હે ભરતર્ષભ ! હે ધર્મપુત્ર ! તેં, મને અત્યંત ગુપ્ત વાત પૂછી છે. હે યુધિષ્ઠિર ! તેં, જો મને પૂછ્યું ન ન હોત તો, હું તને એ વાત કહેવાની ઈચ્છા કરત નહિ. ૫ (હે ભરતર્ષભ ! ધર્મની ગતિ અને બુદ્ધિ, શાસ્ત્રના વચન કરતાં બહુ સૂક્ષ્મ છે. શાસ્ત્રથી તે ધર્મ સાંભળીને, સદાચારવડે તેનું ઉપાસન કરવું ઘટે છે, પણ તે ધર્મ કોઇ જગ્યોએ ઉપાસવા જેવો હોય છે અને કોઈ જગ્યોએ નથી પણ હોતો. મનુષ્ય, કર્મવડે અને બુદ્ધિવડે ધનવાન થાય છે અને નથી પણ થતો. ત્હારો પ્રશ્ન તે સંબંધી છે, માટે તેનો ઉત્તર ત્હારે ત્હારી બુદ્ધિવડે કરવો યોગ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આપત્તિના સમયમાં પ્રજાનું પીડન કરવાવડે પણ, જો ધનની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો, તેવી રીતે પણ ધન મેળવીને જ્યારે આપત્તિકાળ દૂર થઇ જાય ત્યારે, પ્રજા ઉપર પુનઃ કૃપા કરીને, તેનો બદલો આપવો; પણ જો પ્રજાની પાસેથી ધન ન મળે, એમ હોય તો, તેથી પ્રજાનો અને પોતાનો પણ નાશ થાય છે, એમ વિચારીને શું કરવું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાની મેળેજ શોધી કાઢવો યોગ્ય છે. હે ભારત ! રાજાઓના વ્યવહારના નિર્વાહને માટે આપદ્ધર્મના ઘણા ઉપાય છે, તે તું સાંભળ, પણ હું તો ધર્મના કારણથી એવા ધર્મવડે કોઇ પણ કાર્ય સંપાદન કરવા ઇચ્છતો નથી. પ્રજાને પીડીને દ્રવ્ય લેવું, એ બહુ દુઃખકારક છે, એ ઉપાય મરણતુલ્ય સમજવો: કેમ કે, પ્રજાને પીડા કરવાથી થયેલા સંતાપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ, રાજાના પ્રાણ, બળ અને કોશને બાળીને શાંત થાય છે. સર્વની બુદ્ધિઓને એકત્ર કરીએ તો, તે સર્વનો એક સિદ્ધ મત એ પ્રમાણે છે. જેમ જેમ પુરૂષ, દરરોજ શાસ્ત્ર જુએ છે તેમ તેમ તેને જ્ઞાન થાય છે અને તેની વિજ્ઞાન ઉપર રૂચિ થાય છે. જો પુરૂષને જ્ઞાન થાય નહિ તો, તેને કોઇ ઉપાય સૂઝે નહિ પણ જ્ઞાન થવાથી તેને ઉપાય સૂઝી આવે છે અને તે ઉપાયથી તેને પરમ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તું મનમાંથી શંકા તજીને અને અસૂયા–દોષનો નાશ કરીને આ વચન સાંભળ) રાજાના કોશનો ક્ષય થવાથી બળનો ક્ષય થાય છે. જેમ જળ વગરની ભૂમિમાંથી જળ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, તેમ રાજાએ ભંડાર ઉત્પન્ન કરવો. ૬ અને વખત આવે ત્યારે, રાજાએ પ્રજા ઉપર અનુગ્રહ કરવો, એ સનાતન ધર્મ છે. આ આપત્તિકાળમાં આચરવાનો ગૌણ ધર્મ પૂર્વે થઇ ગયેલા રાજાઓએ આચરેલો છે. ૭ (હે ભારત ! સમર્થ પુરૂષના ધર્મ જૂદા છે અને આપત્તિમાં પડેલાના ધર્મ જૂદા છે. કોશ વિના પણ ધર્મ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પણ જીવિકા ધર્મથી ઉત્તમ છે. અર્થાત્ નિર્વાહવૃત્તિનો લોપ થતો

હોય તો, કોશનો સંચય કરવામાં જે ધર્મ બાધ કરનાર હોય, તેને તજવો. જે પુરૂષ દુર્બળ હોય તે, ધર્મવડે આચરણ કરીને ન્યાય પ્રમાણે વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એમ કાંઇ બનતું નથી; કેમ કે, યત્ન કરવાથી અવશ્ય બળની પ્રાપ્તિ થશે એવો કાંઇ નિયમ નથી. એટલા માટે આપત્તિ કાળમાં અધર્મ એજ ધર્મ છે અને આપત્તિ કાળમાં જે ધર્મ આચરવાને યોગ્ય માનેલા છે તે ધર્મ આચરવામાં ન આવે તો તેજ અધર્મ છે, એટલે આપત્તિમાં પ્રજાનું પીડન કરીને પણ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવું, એ ધર્મ છે પણ જો તેમ ન થાય તો તે અધર્મ છે, એમ જાણવું. આપત્તિકાળ ગયા પછી પૂર્વે કરેલા અધર્મનું એજ પ્રાયશ્ચિત્ત છે કે, જે રીતે ધર્મ નાશ ન પામે તથા શત્રુના વશમાં આવી પડાય નહિ, એ રીતે વર્તવું, એજ કર્ત્તવ્ય કહેલું છે; પણ રાજાએ પોતાનો નાશ થવા દેવો નહિ. સર્વ ઉપાયવડે બીજાના ધર્મનો કે, પોતાના ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ પણ સર્વ રીતે આપત્તિમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો, એ નિશ્ચય છે. હે તાત ! ધર્મના જાણનારાઓનો એ વિષે એવો નિશ્ચય છે કે, ધર્મમાં નિપુણતા રાખવી અને તે નિપુણતા ક્ષત્રિયને માટે બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલો ઉદ્યમ છે, એવી શ્રુતિ છે. હે ભારત ! બ્રાહ્મણ અને તપસ્વીના ધર્મ સિવાય જીવિકા ચલાવવાના સંકટમાં આવી પડેલા ક્ષત્રિયે તપસ્વી અને શ્રોત્રિય* બ્રાહ્મણના ધન સિવાય કોઇનું ધન લેવું યોગ્ય નથી, અર્થાત્ સર્વ કોઇનું લેવું યોગ્ય છે. જેમ કોઇ બ્રાહ્મણ, સંકટમાં આવી પડવાથી જેને યજ્ઞ કરાવવો ન ઘટે તેને યજ્ઞ કરાવે, અને જેનું ભક્ષણ કરવું ન ઘટે તેનું ભક્ષણ કરે ! તે રીતે આ પણ સમજવું, એમાં સંશય નથી. જેનું પીડન (રોકાણ) થયું તેને માટે અદ્વાર કયું છે ? એટલે જેના ઉપર થયું હોય તે, જેમ ગમે તે માર્ગથી બહાર નીકળે છે તેમ પીડા પામેલો ગમે તે માર્ગે પોતાને તે પીડામાંથી મુક્ત કરે છે. જેને પકડયો છે તેને માટે ઉન્માર્ગ કયો છે ? અર્થાત્ ગમે તે રસ્તે તે નાસે. જેમ જેમ પુરૂષ પીડિત થાય, તેમ તેમ તે અયોગ્ય દ્વારથી પણ નાસે છે. કોશ અને બળનો નાશ થવાથી જે રાજાનો સર્વ લોકમાં પરાભવ થયેલો છે, શાસ્ત્રે જેને ભિક્ષુક વૃત્તિ કરવાની આજ્ઞા આપી નથી; શાસ્ત્રે જેને વૈશ્ય કે, શૂદ્રની વૃત્તિથી જીવિકા ચલાવવાનું કહ્યું નથી, તેણે પોતાની જાતિના ક્ષત્રિયો પાસેથી યાચના કરી જીવવું અથવા કોઇને આધારે જીવવું, એ પણ યોગ્ય નથી; પરંતુ તેણે પોતાના ધર્મથી જે વૃત્તિ કરવી ઘટિત હોય તે કરવી. ક્ષત્રિયે વિજય કરીને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવું, એ તેનો પ્રથમ કલ્પ (સર્વોત્તમ ધર્મ) છે; પણ સંકટમાં પડવાથી તેમ ન બન્યું તો, પોતાના કે, શત્રુના દેશમાં લુંટ કરીને પણ ધન મેળવવું, એ તેનો અનુકલ્પ (તે પછીનો બીજો માર્ગ) છે. તાત્પર્ય કે, નિરંતર પ્રથમ કલ્પ પ્રમાણે વૃત્તિ કરવા છતાં, પણ સંકટમાં અનુકલ્પથી જીવિકા ચલાવવી, એ પણ યોગ્ય છે. આપત્તિમાં પડેલા પુરૂષે ધર્મનો ત્યાગ કરીને અન્યાયથી પણ નિર્વાહ કરવો. જીવિકાનો ક્ષય થાય છે ત્યારે બ્રાહ્મણોને પણ તેમ કરવાનું કહેલું છે; એટલે બ્રાહ્મણને ત્રણ દિવસ સુધી અન્ન ન મળે, તો તેણે ચોથે દિવસે શૂદ્રનો પણ પ્રતિગ્રહ કરવો, ઇત્યાદિ કહેલું છે. એમ છે તો, ક્ષત્રિયે તેમ કરવાને શા માટે સંશય રાખવો ? તેણે પણ જેઓ વિશેષ ધનવાળા હોય, તેઓની પાસેથી બળાત્કારે ધન લેવું, પણ દુઃખથી કોઇ પ્રકારે હતાશ થઇ જવું નહિ એ નિશ્ચય છે. ક્ષત્રિય પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર તથા હણનાર છે, માટે ક્ષત્રિયે

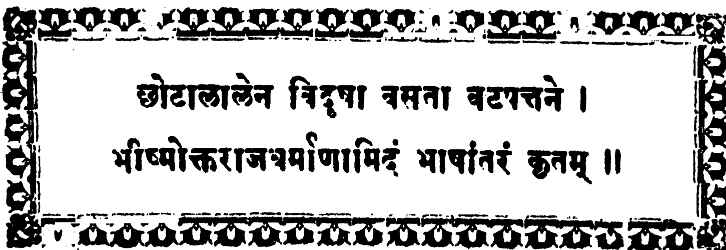
* વેદ અને તેના અર્થને જાણનારને " શ્રોત્રિય " કહે છે.

પ્રજાનું રક્ષણ કરીને તેની પાસેથી ધનનું ગ્રહણ કરવું. હે રાજન્ ! કોઇને પણ હિંસા વિના તો બીજી કોઇ વૃત્તિજ નથી. જે મુનિ અરણ્યમાં જન્મ પામ્યો છે અને એકલોજ ફરે છે તેને પણ હિંસા વિના બીજી વૃત્તિ નથી; તો બીજાની તો વાતજ શી કરવી ! હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! નશીબમાં લખ્યું હશે તે બનશે, એમ દૈવના ઉપર આધાર રાખીને વૃત્તિ કરવાથી તો, પ્રજા પણ જીવી શકે નહિ અને નિરંતર પ્રજાનું પાલન કરવાની ઇચ્છાવાળાને તો, એ વાત બનેજ નહિ. રાજાએ અને પ્રજાએ સંકટમાં એક બીજાની નિરંતર રક્ષા કરવી, એજ સનાતન ધર્મ છે. પ્રજાને આપત્કાળ આવે છે ત્યારે રાજા પોતાનું ઘણું દ્રવ્ય ખરચી નાખીને પણ પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, તેમ પ્રજાએ પણ સંકટમાં રાજાનું રક્ષણ કરવું ઘટિત છે. કોશ, દંડ, બળ, મિત્ર અને બીજાં પણ જે કાંઇ સંચિત હોય, તેને ક્ષુધાવડે વ્યાપ્ત થયેલા રાજાએ, દેશમાંથી દૂર કરવું નહિ. અર્થાત્ આપત્કાળમાં સંચિતનો નાશ થવા દેવો નહિ. મોટી માયાવાળા શંબરનું કહેલું દૃષ્ટાંત છે કે, જેમ વાવવાને અર્થે રાખી મૂકેલાં બીજ રાંધી ખાવાથી, આગળ ભોજન મળવું દુર્લભ થઇ પડે છે, એમ ધર્મ જાણનારા જાણે છે, તેમ રાજા નિર્ધન થાય ત્યારે પ્રજાએ તેનું રક્ષણ કરવું અને ન કરે તો, તે રાજા નાશ પામે છે તથા રાજાનો નાશ થવાથી પ્રજા પણ અંતે નાશ પામે છે. જે રાજાનો દેશ દુઃખી થાય છે તે રાજાના જીવિતને ધિક્કાર છે અથવા જે રાજા, જીવિકા ચલાવી શકવાને સમર્થ નથી, તેથી થોડા મનુષ્યોને રાખે છે, અથવા જે પરદેશમાં જઇને જીવિકા ચલાવે છે, તે રાજાને ધિક્કાર છે.) રાજાનું મૂળ કોશનું બળ છે અને બળનું મૂળ કોશ છે તથા બળ સર્વ ધર્મનું મૂળ છે અને પ્રજાનું મૂળ ધર્મ છે. ૮ બીજાને પીડા કર્યા સિવાય કોશ પ્રાપ્ત કરવો અશક્ય છે, તોપછી બળને તો શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય ? એટલા માટે રાજા પ્રજાનું પીડન કરીને કોશ સંચય કરે તો, તે દોષ પામતો નથી. ૯ વળી કાંઈ કાર્ય નહિ કરવા જેવું છતાં, યજ્ઞ કર્મમાં જેમ કરવામાં આવે છે, તેમ રાજા પણ રક્ષણને માટે પ્રજા પાસેથી બળાત્કારે ધન લે, તેમાં દોષ પામતો નથી. ૧૦ (આપત્તિ કાળમાં પ્રજાને પીડા કરીને દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવું, એથી પણ અર્થ થાય છે અને તેવા સમયમાં પ્રજાનું પીડન ન કરીને દ્રવ્ય ગ્રહણ ન કરે, તો તેથી અનર્થ થાય છે. વળી હાથી પાળવા વગેરે ભારે ખરચ રાખવો, એ અર્થની હાનિ કરનારાં છતાં, દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનારાં છે માટે તેથી અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, એ સર્વ અર્થનાં સાધન છે. એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરૂષે, કાર્યનો નિશ્ચય જાણીને અર્થ ઉત્પન્ન થાય, એવાંજ કાર્ય કરવાં. જેમ પશુ, આદિક જીવિકાને અર્થે હોય છે અને યજ્ઞ વિત્તના સંસ્કારને અર્થે હોય છે તથા પશુ, યજ્ઞ અને વિત્તસંસ્કાર, એ ત્રણે મોક્ષને અર્થે હોય છે. તેમ દંડ કોશને અર્થે, કોશ બળને અર્થે અને બળ શત્રુના પરાભવને અર્થે હોય છે તથા કોશ, બળ અને જય, એ ત્રણે દેશની આબાદીને અર્થે હોય છે–દેશની આબાદી સંપાદન કરવાને કામ લાગે છે) એ જગ્યોએ હું, એક ધર્મના તત્વને પ્રકાશ કરનારી ઉપમા આપું છું કે, જેમ યજ્ઞના અર્થે યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) કાપવામાં આવે છે ત્યાં જે વૃક્ષો, તે યૂપના વૃક્ષની પાસે જતાં રોધ કરનાર હોય છે તેને પણ કાપવામાં આવે છે તથા તે હણેલાં વૃક્ષો જ્યારે નીચે પડે છે ત્યારે બીજાં વૃક્ષોને પણ હણે છે. ૧૧,૧૨ હે પરંતપ ! એજ પ્રમાણે મોટા કોશને ઉપાર્જન કરવામાં જે પુરૂષો આડે આવે છે તેઓને હણ્યા સિવાય હું, કોઈ બીજો માર્ગ કોશનું ઉપાર્જન કરવાને દેખતો નથી. ૧૩ પુરૂષ ધનવડેજ આ

લોક તથા પરલોકમાં જય મેળવે છે; તેમ સત્ય તથા ધર્મ વચન પણ ધનવડેજ સાચવી શકાય છે, નિર્ધન પુરૂષ તો, તેમાંનું કશું કરી શકતો નથી; તે તો જીવતો છતાં પણ મરેલોજ છે. ૧૪ યજ્ઞને અર્થે નિષિદ્ધ અને અનિષિદ્ધ સર્વ ઉપાયોવડે ધન પ્રાપ્ત કરવું. હે ભારત! પણ કાર્ય અને અકાર્યમાં એટલે વિહિત અને નિષિદ્ધમાં સમાન દોષ થતો નથી; એટલે આપત્તિમાં પ્રજા પીડન વિહિત કર્મ છે, તેજ કર્મ આપત્કાળ ન હોય ત્યારે નિષિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે દેશકાળને અનુસારે કાર્ય પણ અકાર્ય થાય છે તથા અકાર્ય હોય તે કાર્ય થાય છે. માટે જે દેશકાળ અકાર્ય કરવા જેવો હોય, તેમાં અકાર્ય કરવાથી દોષ પ્રાપ્તિ નથી, પણ જે દેશકાળ અકાર્ય કરવા જેવો નથી તેમાં અકાર્ય કરવાથી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે માટે કોઈ અકાર્યમાં એવી રીતે વર્તવાથી સમાન દોષ થતો નથી. ૧૫ હે રાજન્! હે પૃથ્વીપતે! એકજ પુરૂષને એકજ વખતે ધનનો સંગ્રહ તથા ધનનો ત્યાગ સંભવતો નથી; મેં અરણ્યમાં ધનવૃદ્ધ પુરૂષોને કોઈ વખતે દીઠા નથી. ૧૬ આ પૃથ્વીમાં જે કાંઈ ધન જોવામાં આવે છે તે "મને મળે!" એ પ્રમાણે મનુષ્યો, અભિલાષા રાખે છે." ૧૭ હે શત્રુને સંતાપનાર યુધિષ્ઠિર! રાજ્યસમાન બીજો કોઇ પણ ધર્મ નથી. રાજાઓએ સંપત્તિ કાળમાં "ધર્મ" શબ્દવડેજ અર્થ કહેલો છે. વિપત્તિકાળમાં તે "ધર્મ" શબ્દવડે બીજો અર્થ સમજવાનો છે. ૧૮ કેટલાક દાન લઇને, કેટલાક કર્મ કરીને, કેટલાક તપસ્વીઓ તપ કરીને, કેટલાક બુદ્ધિવડે અને કેટલાક દક્ષતાવડે ધનસંચય કરે છે. ૧૯ નિર્ધનને દુર્બળ કહે છે; ધનવડેજ બળવાન થવાય છે. ધનવાળો પુરૂષ સર્વ કાંઇ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને જેની પાસે કોશસંચય છે, તે સર્વ આપત્તિઓની પાર જઇ શકે છે. ૨૦ કોશવડે ધર્મ, કામ, પરલોક અને આ સર્વ સિદ્ધ થાય છે; પરલોકની ઇચ્છા ધર્મવડે કરવી, પણ અધર્મવડે કદાપિ કરવી નહિ. ૨૧

> **कोशेन धर्मः कामश्च परलोकस्तथा ह्ययम् ।**
> **तं च धर्मेण लिप्सेत नाधर्मेण कदाचन ॥**

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शांतिपर्वणि राजधर्मे शतोपरि त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

श्रीमहाभारतनुं
शान्तिपर्व.

२ आपद्धर्म.

અધ્યાય ૧ લો-રાજાએ, આપત્તિમાં ગમે તે ઉપાયવડે આત્માનું રક્ષણ કરવું.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बंधुषु ।
परिशंकितवृत्तस्य श्रुतमंत्रस्य भारत ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"હે ભારત ! જે રાજાનો ધાન્યનો કોઠાર-કોશ વગેરે સંગ્રહ ક્ષીણ થઇ ગયેલો હોય, જે રાજા, આળસુ થયેલો હોય, જે બાંધવોનો ક્ષય થવાના ભયથી કિલ્લામાંથી બહાર નીકળીને યુદ્ધ આપવાને અસમર્થ હોય, જેનો મંત્ર સર્વત્ર પ્રસરી જવાથી સર્વ લોકો જેના વૃત ઉપર શંકા રાખતા હોય, જેના નગર અને દેશ શત્રુઓએ જીતી લઇને વહેંચી લીધાં હોય અને તેથી જે, દ્રવ્ય વગેરે સામગ્રી વિનાનો થયો હોય તથા જે, દ્રવ્ય ન હોવાના કારણથી મિત્રોની સંભાવના કરી ન શકતો હોય, તેમજ મિત્ર અને બળ-ની હીનતા હોવાથી જેના પ્રધાનો ફરી જઇને સર્વ પ્રકારે શત્રુને તાબે થયા હોય, જે, શત્રુવડે પરાજય પામ્યો હોય, પોતે દુર્બળ હોવાથી સબળ શત્રુએ, જેના ચિત્તને વ્યાકુળ કર્યું હોય, એવા રાજાએ શું કરવા યોગ્ય છે ? તે કહો." ૧,૨,૩ ભીષ્મ કહે છેઃ—"જો બહારથી જીતવા આવેલો શત્રુ, ધર્મ અર્થમાં કુશળ અને પવિત્ર હોય તો, તેની સાથે જલદી સંધિ કરવી અને પછી પોતાના પૂર્વજોનાં ગામ-નગરો વગેરે સામ ઉપાયથીજ એકે એકે છોડાવવાં. ૪ જો બહારથી જીતવાને આવેલો શત્રુ, બળવાન અને પાપકર્મ કરવાના નિશ્ચયવાળો હોય તો, પોતાના દેશમાંથી કેટલાંક ગામ આપીને પણ તેની સાથે સંધિ કરવી. ૫ અને તેથી પણ શત્રુ દુષ્ટ હોય તો રાજધાનીનો ત્યાગ કરીને દૂર જવું તથા દ્રવ્યવડે આપત્તિકાળ વટાવવો: પછી જો પોતે રાજત્વગુણયુક્ત હોય તો, તેણે જીવતા રહીને પુનઃ પોતાનો દેશ પ્રાપ્ત કરવો. ૬ શત્રુ સર્વથી અતિશય દુષ્ટ હોય તો, કોશબળનો પણ ત્યાગ

કરવો, કેમ કે, જો કોશમળનો ત્યાગ કરવાથી આપત્તિઓ તરી શકાય તેમ હોય તો, તે કોશના કરતાં અધિક એવા આત્માનો ત્યાગ કોણ કરે ? અર્થાત્ સર્વ જવા દઇને પ્રાણનું રક્ષણ કરવું. ૭ એવો વખત આવે ત્યારે, અંતઃપુર (સ્ત્રીઓ વગેરે) ને પણ પડતાં મૂકીને નાસવું. કેમ કે, તેનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ પોતાનામાં રહી ન હોય તો, તે વખતે શત્રુના ધનરૂપ થઈ પડેલી સ્ત્રીઓ વગેરે ઉપર પણ દયા શી કરવી ? અર્થાત્ તેમના ઉપર પણ સ્નેહ કરવો ઉચિત નથી; પરંતુ બની શકે ત્યાં સુધીમાં તો, પોતાનો આત્મા શત્રુના હાથમાં જવા દેવો નહિ. ” ૮ યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–“ જ્યારે અંદરના પ્રધાન વગેરે ફુટેલા હોય તથા શત્રુ બહારથી દેશ ચાંપતો હોય, તેમ ભંડાર ખાલી થઈ ગયો હોય અને મંત્ર ખુલ્લો થઇ ગયો હોય, ત્યારે શું કરવું ? તે કહો. ૯ ભીષ્મ કહે છે-“ એમ થયું હોય, ત્યારે જો આવનાર શત્રુ ધર્મિષ્ઠ હોય તો, તેની સાથે સત્વર સંધિ કરવી અને અધર્મિષ્ઠ હોય તો, તીક્ષ્ણ પરાક્રમ કરીને તેની સાથે યુદ્ધ કરવું. એમ કરવાથી શત્રુ શીઘ્ર દૂર થશે અથવા ધર્મયુદ્ધમાં મૃત્યુ થવાથી પણ લોકનું હિત થશે. ૧૦ રાજાની પાસે થોડું, પરંતુ પ્રીતિવાળું અને હર્ષ પામેલું સૈન્ય હોય તો, તેટલા અલ્પ સૈન્યવડે પણ રાજા પૃથ્વીને જીતી શકે છે. માટે એવા પ્રસંગે યુદ્ધ કરવાથી બન્ને પ્રકારે હિત છે. ૧૧ મરણ પામે તો સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય અને જય પામે તો, પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવે. જે પુરૂષના પ્રાણ યુદ્ધ કરતાં જાય છે તેને ઇંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૨ પ્રથમ યુદ્ધ ન કરવા માટે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્ર (જે સોગંદ વગેરે ઉપાય તે) કરીને, તેમાં કપટ ન થાય માટે તેઓને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને વિનય કરવો તથા તેવાજ કોમળ ઉપાયથી તેઓના ઉપર પણ વિશ્વાસ કરવો, પરંતુ દુરાગ્રહ કરીને યુદ્ધ કરવાની હઠ કરવી નહિ. ૧૩ જ્યારે દેશમાંની ફાટફુટથી શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવું અશક્ય હોય, તેમ બહારના શત્રુના કોપથી સામ ઉપાય પણ નિરર્થક થઇ પડયો હોય, ત્યારે સામ ઉપાય વડેજ કિલ્લામાંથી નાસવાની ઇચ્છા કરવી. કિલ્લામાંથી ના ા પછી કેટલાક દેશનું તથા કેટલાક કાળનું ઉલ્લંઘન કરીને (દૂર જઇને કેટલોક કાળ વીતવા દઇને) પછી મંત્રના બળથી પૃથ્વીને જીતવાનો પુનઃ આરંભ કરવો. ” ૧૪

अथ चिक्रमिषुः क्षिप्रं साम्ना वा परिसांत्वयन् ।
विलंघयित्वा मंत्रेण ततः स्वयमुपक्रमेत् ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि आपद्धर्मे गुर्जरभाषायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

અધ્યાય ૨ જો–આપત્તિમાં રાજાએ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું.

युधिष्ठिर उवाच ॥ हीने परमके धर्मे सर्वलोकाभिसांहिते ।
सर्वस्मिन् दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—“ જ્યારે રાજાનો પરમ ધર્મ (બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું, તે) નાશ થઇ ગયો હોય, જ્યારે સર્વ પ્રજા ભેળસેળ થઇ ગઇ હોય, સઘળા દેશમાં સર્વ ઠેકાણે ઉપજીવિકાનાં સાહિત્યોની લુંટ–ચોરી પ્રસરી ગઇ હોય; એવો અતિ આપત્તિનો સમય આવે

ત્યારે, હે પિતામહ! બ્રાહ્મણે, દયાભાવથી પુત્ર તથા પૌત્રોનો ત્યાગ કરીને શાવડે નિર્વાહ કરવો. ૧,૨ ભીષ્મ કહે છે,—"તેવો વખત આવે ત્યારે બ્રાહ્મણે, વિજ્ઞાનનું બળ રાખીને નિર્વાહ કરવો. તથા જે કાંઇ મળે તેને સત્પુરૂષોનુંજ ધન માનવું. અસત્પુરૂષોનું કાંઇ પણ સમજવું નહિ. ૩ જે મનુષ્ય, અસજ્જન પુરૂષોની પાસેથી ધન લઇને સજ્જન પુરૂષને અર્પણ કરે છે તથા તે ધન આપનાર "હું છું" એમ બતાવે છે, તે પુરૂષને આપદ્ધર્મનો જ્ઞાતા જાણવો. ૪ હે રાજન્! રાજ્ય ઉપર પોતાની સ્થિતિની આકાંક્ષા કરનાર રાજાએ. કોઇ દાન ન આપતો હોય, તેની પાસેથી વિત્ત લઈ લેવું અને "તે વિત્ત મ્હારૂં છે" એમ કહીને પણ બ્રાહ્મણોને આપવું. અર્થાત્ સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલા રાજાને બ્રાહ્મણનું પાલન કરવાને અર્થે સર્વસ્વ હરણ કરવામાં પણ દોષ નથી. ૫ વિજ્ઞાનના બળવડે પવિત્ર થયેલો કોઇ પુરૂષ નિંદિત કૃત્યમાં વર્તતો હોય તો, તેવી વૃત્તિના વિજ્ઞાનવાળા ધીર પુરૂષની નિંદા કરવાને કોણ યોગ્ય છે.? ૬ હે યુધિષ્ઠિર! જે સત્પુરૂષોની વૃત્તિ બળવડે ઉપાજન કરવામાં આવે છે, તેઓને બીજી વૃત્તિ પસંદ પડતી નથી; બળવાન પુરૂષો તે વૃત્તિવડેજ પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. ૭ આપત્તિમાં પડેલા રાજાએ, પોતાના રાજ્યમાં તથા શત્રુના રાજ્યમાં પ્રજાપીડન કરીને, દ્રવ્ય મેળવી નિર્વાહ કરવો, એ સામાન્ય શાસ્ત્ર છે. ૮ (પણ તેમાં જે બુદ્ધિમાન હોય છે તેઓ તો, દેશમાં રહેલા ધનવાન પુરૂષો કે, જેઓ કૃપણતા રાખીને દ્રવ્ય સંચયજ કરતા હોય છે અને તેથી દંડને પાત્ર હોય છે, તેઓનેજ લુટે છે,—તેઓની પાસેથીજ ધન ગ્રહણ કરવાનો રિવાજ રાખે છે) ગમે તેટલી આપત્તિ પડે તોપણ ઋત્વિક્, પુરોહિત આચાર્ય, એ સત્કાર પામેલા અને સત્કાર કરવા યોગ્ય એવા બ્રાહ્મણોને ધન હરણ કરવા-વડે પીડા કરવી નહિ, કેમ કે, તેઓનો ઘાત કરવાથી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯ બ્રાહ્મણ, એ તો લોકમાં પ્રમાણભૂત છે અને સનાતન નેત્ર છે. તેઓના પ્રમાણને માનીને કોઇપણ કાર્યમાં પ્રવેશ કરવો તથા તેઓના કહેવા પ્રમાણે ત્હારૂં ભલું કે, ભૂડું થશે, એ નિશ્ચય છે. ૧૦ વળી ગામમાં રહેનારા પુરૂષો, એક બીજાના ઉપર રીસ રાખીને ઘણા જનનું પરસ્પરનું ભૂડું બોલે છે. રાજાએ તેઓના વચન ઉપરથી કોઇનો સત્કાર ન કરવો કે, ઘાત પણ ન કરવો. ૧૧ ઋત્વિક્ વગેરેની નિંદા કરવી નહિ અથવા સાંભળવી પણ નહિ;* જ્યાં તેઓની નિંદા થતી હોય ત્યાં કાનમાં આંગળીઓ ઘાલવી અથવા ત્યાંથી બીજી જગ્યોએ ચાલી નીકળવું. ૧૨ હે રાજન્! પારકી નિંદા કરવી અને ચાડી કરવી, એજ અસત્પુરૂષોનું આચરણ છે અને જેઓ સત્પુરૂષો હોય છે, તેઓ તો સત્પુરૂષોના ગુણજ બોલે છે. ૧૩ જેમ સારી રીતે નાથેલા અને સારી પ્રશંસા પામેલા બે વાછરડા ધુંસરી ઉપાડીને વહન કરે છે, તેમ રાજાએ વર્તવું. ૧૪ જેમ જેમ રાજા સદાચારથી વર્તતો જશે, તેમ તેમ તેને બીજા ઘણા સહાયક આવી મળશે; પંડિતો, ધર્મના લક્ષણવાળા આચારનેજ શ્રેષ્ઠ માને છે. ૧૫ ઋત્વિક્

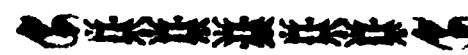
---

* નિંદા અને સ્તુતિનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. "**गुणेषु दोषारोपणं, दोषेषु गुणारोपणं च निंदा । गुणेषु गुणारोपणं दोषेषु दोषारोपणं च स्तुति: ॥** ગુણ હોય ત્યાં, દોષ-અવગુણ બતાવવા તે અને દોષ હોય ત્યાં, ગુણ વર્ણવવા તે નિંદા કહેવાય છે તથા ગુણ હોય, તેમાં ગુણો દેખાડવા અને દોષ હોય, તેમાં દોષ પ્રકટ કરવા તે સ્તુતિજ કહેવાય છે." અથવા તો એકજ વ્યક્તિને ફજેત કરવાને માટે તેના દોષ પ્રકટ કરવા તે પણ નિંદાજ કહેવાય છે.

આદિનો પણ દંડ કરવો, એમ શંખ-લિખિતના ધર્મને અનુસરનારા માને છે. જેમ શંખે, પોતાના ભાઇનો પણ હસ્તછેદ કર્યો હતો, તેમ ઋત્વિકનો પણ પ્રસંગે દંડ કરવો, એમ તેઓનું કહેવું છે. કેટલાક એમ કહે છે કે; ઇર્ષ્યાથી કે, લોભથી ઋત્વિકનો દંડ કરવાનું કહેવું નહિ પણ ધર્મવડે તો દંડ કરવાનું કહેવું. ૧૬ કેટલાક ઋષિ પરંપરાનો ધર્મ બતાવે છે કે, જો ગુરૂ વિપરીત કર્મ કરનારો હોય તો તેનો પણ દંડ કરવો; પરંતુ તેના જેવું કાંઇ પ્રમાણ કોઈ સ્થળમાં જોવામાં આવતું નથી. ૧૭ પણ યથાર્થ જોઇએ તો રાજાએ, ઋત્વિક્ આદિનો દંડ કરવો નહિ, એમ અમને લાગે છે. કેમ કે, વિપરીત કર્મ કરનારા અધમ પુરૂષનો દંડ દેવતાઓજ કરે છે. છતાં રાજા, દંડ કરવારૂપ બહાનાથી ઋત્વિકનો દંડ લે તો, તે ધર્મથી હીન થાય છે. ૧૮ સર્વ લોકોએ, જે ધર્મનો અંગીકાર કરેલો છે (શ્રૌતધર્મ), સત્પુરૂષો (મન્વાદિ) જેનો આદર કરે છે (સ્માર્તધર્મ), કુલ અને દેશની પરંપરાથી ચાલતો આવેલો, એટલે શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલો પણ શિષ્ટ પુરૂષોએ આદર કરેલો તથા પોતાના હૃદયમાં ધર્મત્વ બુદ્ધિથી નિશ્ચિત થયેલો, એવાં ચાર કારણોવડે ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. કેવળ અમુક શાસ્ત્રના વચન ઉપરથી કે, અમુક પુરૂષના કહેવાથી ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૯ જે પુરૂષ ચાર ગુણવડે સંપન્ન એવા ધર્મને કહે તેનેજ ધર્મ જાણનારો જાણવો. આન્વીક્ષિકી, ત્રયી, વાર્ત્તા અને દંડનીતિ, એ ચાર ધર્મના ગુણ સમજવા. જેમ સર્પ ગયો હોય તેને તેના લીસોટા ઉપરથી શોધી કાઢવો પરમ દુઃખકર થાય છે, તેમ ધર્મનો માર્ગ શોધી કાઢવો પણ પરમ દુઃખકર છે. ૨૦ જેમ બાણવડે વીંધેલા મૃગનાં પગલાં (તેના અંગમાંથી) પડતા રૂધિરવડે શોધી કાઢીને પુરૂષ, તેના સ્થાનને શોધી કાઢે છે, તેમ ધર્મના સ્થાનને પણ પામી શકાય છે. ૨૧ સત્પુરૂષો, જે ધર્મના માર્ગે ગયેલા છે, તેજ માર્ગેથી પુરૂષે, પણ વિનય રાખીને ચાલ્યા જવું; રાજર્ષિઓનું એજ આચરણ છે, માટે હે યુધિષ્ઠિર! તું પણ એમ ચાલજે." ૨૨

यथा सद्भिर्विनीतेन यथागंतव्यमित्युत ।
राजर्षीणां वृत्तमेतदेवं गच्छ युधिष्ठिर ॥ २२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि राजर्षिवृत्तं नाम गुर्जरभाषायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

અધ્યાય ૩ જો—રાજાએ, કોઇ પણ ઉપાયથી કોશ-ભંડારની વૃદ્ધિ કરવી.

भीष्म उवाच ॥ स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्च कोशं संजनयेन्नृपः ।
कोशाद्धि धर्मः कौंतेय राज्यमूलं च वर्द्धते ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ—"હે કૌંતેય! રાજાએ, પોતાના રાજ્યમાંથી અને પરરાજ્યમાંથી કોશ પ્રાપ્ત કરવો. કેમ કે, રાજ્યના મૂળરૂપ ધર્મની વૃદ્ધિ કોશથીજ થાય છે. એટલા માટે કોશ ઉપાર્જન કરવો તથા ઉપાર્જન કરેલા કોશનો ઉત્તમ કર્મમાં વ્યય કરીને તેનું પાલન કરવું. તેમજ કોશનું પાલન કરીને તેની વૃદ્ધિ કરવી એ સનાતન ધર્મ છે. ૧,૨ શુદ્ધ-

પવિત્રતા રાખીને વર્તવાથી કોશનું ઉપાર્જન થતું નથી; તેમ છેકજ દુષ્ટતા કરીને પણ કોશનું ઉપાર્જન થતું નથી, તેથી મધ્યમ માર્ગે વર્તીને કોશનો સંગ્રહ કરવો. ૩ નિર્બળ રાજાને કોશનો સંચય ક્યાંથી હોય? અને કોશ વિનાના રાજાને બળ પણ ક્યાંથી હોય? નિર્બળ રાજાને રાજ્ય ક્યાંથી હોય? અને રાજ્ય હોય નહિ, ત્યારે રાજલક્ષ્મી પણ ક્યાંથી? ૪ જે પુરૂષ મોટા સ્થાનમાં રહેલો છે, તેને લક્ષ્મીની હાનિ મરણતુલ્ય છે; માટે રાજાએ કોશ, બળ અને મિત્ર, એ ત્રણની વૃદ્ધિ કરવી. ૫ જે રાજા કોશહીન હોય છે, તેની મનુષ્યો અવજ્ઞા કરે છે. તે જે અલ્પ આપે છે, તેવડે તેના સેવકો સંતોષ પામતા નથી તથા કાર્ય કરવાને પણ ઉત્સાહ રાખતા નથી. ૬ લક્ષ્મી હોવાથી રાજા પરમ સત્કાર પામે છે; જેમ સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર તેના ગુપ્ત સ્થળને ઢાંકે છે, તેમ લક્ષ્મી પણ રાજાનાં પાપ ઉપર આચ્છાદન કરે છે. ૭ રાજાએ, પૂર્વે જેઓની સાથે વિરોધ કર્યો હોય છે, તે પુરૂષો તેની સમૃદ્ધિ જોઇને પરિતાપ પામે છે તથા કૂતરાની પેઠે, પોતાને હણવાની ઇચ્છા રાખનાર તે રાજાનોજ પાછા નિરંતર આશ્રય કરે છે તથા કપટવડે તેને હણવાની ઇચ્છા રાખે છે. ૮ હે ભારત! એવા રાજાને સુખ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? (એવા) રાજાએ ઉદ્યોગજ કરવો અને પોતાના મસ્તકને સર્વથી ઉપરજ રાખવું, નમવું નહિ. કેમ કે, ઉદ્યમ છે. એજ પૌરૂષ છે. ૯ શેરડી જેમ સાંધાઓમાંથી ભાગી જાય છે; તેમ ભલે ભાગી જવું, પણ કોઇને નમન આપવું નહિ; અથવા જો કાંઈ ન બને તો અરણ્યમાં જઇને મૃગના સમૂહ સાથે ફરવું. અર્થાત્ તપ કરવું; પણ ચોર જેવા અમાત્યો સાથે રહીને ફરવું નહિ. ૧૦ હે ભારત! વનમાં ચોર લોકોની સેના સહેલથી મળી આવે છે તથા તે રૌદ્ર કર્મ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. તેઓની સાથે પણ સત્ય અને મૃદુતાથી રહેવું. ૧૧ કેમ કે, જે અત્યંત અમર્યાદ થાય છે તેનાથી સર્વ કોઇ મનુષ્ય ઉદ્વેગ પામે છે તથા જે દયા નથી રાખતો તેનાથી ચોર લોકો શંકિત થાય છે. ૧૨ મનુષ્યના ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારી મર્યાદાનું સ્થાપન કરવું. અર્થ અલ્પ હોય, તોપણ લોકમાં મર્યાદાથી પૂજન પામે છે. ૧૩ જે પુરૂષે, એમ નિશ્ચય કરેલો હોય છે કે, આ લોક શાશ્વત નથી, માટે તેમાં સત્કર્મ આદિની જરૂર નથી, તેમ પરલોક પણ છે નહિ, એવા નાસ્તિક અને ભયની શંકા રાખવા જેવા મનુષ્ય ઉપર કોઇ પ્રકારે વિશ્વાસ લાવવો નહિ. ૧૪ જો ચોર લોકો પણ સારા (ચોર) હોય તો, તેઓ બીજાનું ધન લુંટે ખરા! પણ તેમાં હિંસા થતી નથી; ચોર લોકો પણ મર્યાદાવાળા હોય છે, ત્યારે લોકો તેઓના ઉપર પણ રંજિત થાય છે. ૧૫ જે લુંટનો ધંધો કરતો હોય એવા ચોરે પણ પોતાની સાથે જે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છા ન રાખતો હોય, સામો ન થતો હોય, તેનો વધ કરવો નહિ; કોઇની સ્ત્રીનું હરણ કરવું નહિ; તેમજ કૃતઘ્નતા બ્રાહ્મણના ધનનું હરણ, કાંઈ પાસે બાકી ન રહેવા દેતાં છેકજ લુંટી લેવો તથા કન્યાની ચોરી કરી, લઇ જઇને તેના સ્વામી થઇને રહેવું, એ ચોર લોકોને પણ નિંદવા યોગ્ય છે. વળી પરસ્ત્રીને પકડીને તેની સાથે વ્યભિચાર પણ કરવો નહિ. એટલાં કર્મ ચોર લોકોએ પણ તજવાં. ૧૬-૧૭ જે મનુષ્યોનું ચોર લોકોએ, સર્વસ્વ લુંટી લીધું છે, તેઓ એકત્ર મળીને, પછી તે ચોર લોકો સાથે મળી જાય છે અને તેઓને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેમ કરતાં તેઓનાં ગુપ્ત સ્થાન વગેરેથી માહિત થઇને તેઓને પણ નિઃશેષ લુંટી લે છે અથવા અન્ય દ્વારા તેઓને નિઃશેષ કરે છે. ૧૮ એટલા માટે ચોરે પણ પોતાના સ્વાધીનમાં

આવેલા દ્રવ્યમાંથી કેટલોક ભાગ રહેવા દઇને બાકીનો લેવો; પણ " હું બળવાન છું માટે મને કોઇ શું કરી શકનાર છે ? " એમ સમજીને છેક દુષ્ટતા આચરવી નહિ. ૧૯ જેઓ, શેષ રાખીને પ્રજાનું ધન હરણ કરે છે તે સર્વ સ્થળમાં કાંઇ પણ શેષ રહેલું છે, એમજ દેખે છે. પણ નિઃશેષ હરણ કરનારને તો નિઃશેષ કરવાથી ભય ઉપજે છે. " ૨૦

सशेषकारिणस्तत्र शेषं पश्यति सर्वशः ।
निःशेषकारिणो नित्यं निःशेषकरणाद्भयम् ॥ २० ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

અધ્યાય ૪ થો-બળની પ્રશંસા.

भीष्म उवाच ॥ अत्र धर्मानुवचनं कीर्तयंति पुराविदः ॥
प्रत्यक्षावेव धर्मार्थौ क्षत्रियस्य विजानतः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,-" આ જગ્યોએ પૂર્વના આચાર્યો, પ્રત્યક્ષ દુઃખના કારણરૂપ સર્વસ્વ હરણ તથા ચોરીમાં પણ ધર્મ છે, એમ કહે છે તથા જે ક્ષત્રિયને તેનું જ્ઞાન હોય છે, તેને પણ પ્રત્યક્ષ દુઃખનાં કારણમાં ધર્મ અને અર્થ રહેલા છે. આ સ્થળમાં ધર્મોપદેશ પરોક્ષ છે. કેમ કે, તેમાં દૃષ્ટ ફળનો અભાવ છે તથા તેથી ધર્મોપદેશ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. માટે (અરણ્યમાં કોઇ પણ પશુનું પગલું જોઇને) " આને વરૂનું પગલું હશે ? કૂતરાનું હશે ? કે, ચિત્તાવાઘનું હશે ? " એવો વિચાર જેમ વ્યર્થ છે, તેમ અત્રે પણ " આ ધર્મ કે, અધર્મ " એ વિચાર પણ વ્યર્થ છે અને તેથી શાસ્ત્રોક્ત ધર્માધર્મનો વિચાર કરીને તેમાં વ્યવધાન નાખવું નહિ. ૧-૨ ધર્મ કે, અધર્મનું ફળ અદૃષ્ટ (એવામાં ન આવે એવું) છે. તે કોઇએ આ જગતમાં જોયું નથી, *માટે બળ પ્રાપ્ત કરવાનીજ ઇચ્છા કરવી કેમ કે, સર્વ કાંઇ બળવાનના વશમાં થાય છે. ૩ લક્ષ્મીથી બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને બળથી અમાત્ય આવી મળે છે, એ પ્રમાણે બળવાનને સર્વ આવી મળે છે. પણ જેની પાસે ધન નથી તેને પતિત જાણવો; જેમ ઘણા પાક (રસોઇ)માંથી થોડું અન્ન વધ્યું હોય તે ઉચ્છિષ્ટ કહેવાય છે, તેમ થોડું ધન પણ તેવું છે. ૪ બળવાન માણસમાં ઘણો અનાચાર જોઇને પણ તેને કોઇ ભયથી કહી શકતું નથી. માટે ધર્મ અને બળ, એ બન્ને જો પોતાના સ્થાનમાં રહેલાં હોય તો મોટા ભયથી રક્ષણ કરે છે. ૫ ધર્મ અને બળ, એ એમાંથી હું ધર્મ કરતાં પણ બળને વિશેષ મોટું માનું છું. કેમ કે, બળથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમ પૃથ્વી ઉપર જંગમ પ્રાણી માત્ર રહેલાં છે તેમ બળ ઉપર ધર્મ સ્થિતિ કરીને રહેલો છે. ૬ જેમ ધુમાડો વાયુને વશ છે, તેમ ધર્મ, બળનું અનુવર્તન કરીને રહેલો છે, પણ જેમ વેલ, વૃક્ષના આશ્રયે રહેલી હોય, તેમ બળના આશ્રયે રહેલો ધર્મ કાંઇ પણ કરવાને

---

* વિશાલે દશ પ્રકારનું બળ કહેલું છેઃ-વિદ્યા, અભિજન, મિત્ર, બુદ્ધિ, સત્વ, ધન, તપ, સહાયક, વીર્ય અને દૈવ, એ દશ પ્રકારના બળનો આશ્રય કરવો; ધર્માધર્મ કલ્પના કરવી આપત્કાળમાં વ્યર્થ છે.

સમર્થ નથી. ૭ જેમ વૈભવવાળાઓના સ્વાધીનમાં સુખ હોય છે, તેમ બળવાનના સ્વાધીનમાં ધર્મ હોય છે; બળવાનને કાંઈ અસાધ્ય નથી અને બળવાનને માટે સર્વે વસ્તુઓ પવિત્ર છે. જે પુરૂષ દુરાચારી અને ક્ષીણ બળવાળો હોય છે, તે રક્ષણ પામતો નથી તથા જેમ વરૂથી સર્વ કોઈ ઉદ્વેગ પામે છે, તેમ તેથી પણ સર્વ લોકો ત્રાસ પામે છે. તે પદભ્રષ્ટ થઇને અને અવગણના પામીને દુઃખમાં જીવતર પૂરૂં કરે છે તથા તેવું નિંદિત જીવતર મરણ સમાન છે. ૧૦ તેના પોતાના પાપી આચરણથી તેના બાંધવ આદિ પણ તેનો ત્યાગ કરે છે તથા તેઓએ કહેલાં વચનરૂપી બાણથી ભેદાઇને અત્યંત પરિતાપ પામે છે. ૧૧ અધર્મવડે ધનપ્રાપ્તિ કરી હોય તો, તેના પાપમાંથી મુક્ત થવાને માટે વેદત્રયીનું પઠન કરવું. ૧૨ બ્રાહ્મણોને નેત્રવડે, વાણીવડે અને કર્મવડે પ્રસન્ન કરવા તથા ઉદાર મનવાળા થવું. તેણે મોટા કુળમાં લગ્ન કરવું. ૧૩ "હું તો આવો છું" એ પ્રકારે સહુને કહેવું તથા બીજાઓના ગુણનું કીર્તન કરવું. મંત્રનો જપ કરવો; વારંવાર સ્નાન કરવું; કોમળ થવું અને બહુ બોલવું નહિ. ૧૪ બહુ દુષ્કર તપ કરીને બ્રહ્મક્ષત્રિયના વર્ગમાં પ્રવેશ કરવો, લોક ગમે તેમ કહે, તોપણ એ પ્રમાણે ઘણો આચાર પાળવો, બહુ પરોપકાર કરવો પણ તેને સંભારી રાખવો નહિ–તેનું ચિંતવન કર્યા ન કરવું કે, મેં ફલાણા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. ૧૫ એમ આચરણ કરવાથી અલ્પ સમયમાં તે, પાપરહિત અને ઘણા લોકોથી માન પામનારો થાય છે. વળી તે, વિચિત્ર અને અનેક પ્રકારનાં સુખ ભોગવે છે. તથા માત્ર સદાચાર પાળવાવડે તે, પોતાનાં પાપકર્મને ઢાંકી શકે છે. તેમજ લોકમાં પૂજન પામે છે તથા આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં પણ મોટું ફળ પામે છે." ૧૬,૧૭

सुखं च चित्रं भुंजीत कृतेनैकेन गोपयेत् ।
लोके च लभते पूजां परत्रेह महत्फलम् ॥ १७ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

અધ્યાય ૫ મો–કાયવ્ય દસ્યુ–લુંટારાનું આખ્યાન.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा दस्युः समर्यादः प्रेतभावे न नश्यति ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,—"આ સ્થળમાં પણ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે, જેમાં મર્યાદાસહિત વર્તનારો ચોર પણ મૃત્યુ પામીને અધોગતિ પામતો નથી. ૧ પૂર્વે પ્રહાર કરવામાં કુશળ, બુદ્ધિવાળો, શૂરો, વિદ્યાવાળો અને અત્યંત ભલો એક "કાયવ્ય" નામે ચોર હતો. તે આશ્રમીઓના ધર્મનું રક્ષણ કરતો હતો, બ્રાહ્મણનો સત્કાર કરતો હતો તથા ગુરૂનું પૂજન કરનારો હતો. ૨ તે એક ભીલ જાતિની સ્ત્રીના પેટે ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલો હતો અને ક્ષત્રિયના ધર્મનું પાલન કરનારો હતો. એ ભીલડીનો પુત્ર કાયવ્ય લુંટચોરી કરીને પણ સિદ્ધિ પામ્યો. ૩ અરણ્યમાં તે સાયંકાળે અને સવારમાં મૃગનાં ટોળાંને ખીજવતો હતો. વનપશુઓની વિધિને જાણનાર તથા નિષાદ (ભિલ્લ)ના ધંધામાં કુશળ

હતો. ૪ તે સર્વ સમયને અને સર્વ પ્રદેશને જાણનાર હતો તથા નિરંતર પારિયાત્ર પર્વતમાં ફરતો હતો. સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પોતાનો શો ધર્મ છે? તે, જાણતો હતો. તેનું એકે બાણ ખાલી જતું નહોતું તથા તેનાં આયુધ મજબૂત હતાં. ૫ સેંકડો સેનાઓ તેના સામે આવે, તોપણ તે એકલોજ તેને જીતતો હતો. તેનાં વૃદ્ધ તથા આંધળાં માતા-પિતા અરણ્યમાં હતાં, તેઓનું પૂજન કરતો હતો. ૬ તેઓને માન આપતો હતો તથા મધુ, માંસ, મૂળ, ફળ તથા અનેક પ્રકારનાં અન્નવડે તેઓની પરિચર્યા (ચાકરી) કરતો હતો. ૭ તે અરણ્યમાં વસનારા ત્યાગી બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરતો હતો તથા વનમાં મૃગને હણીને તેઓને લાવી આપતો હતો. ૮ જે બ્રાહ્મણો ચોરનું ભોજન કરવું નહિ, એવી શંકાથી તેની પાસેથી લેતા નહોતા, તેઓના ઘરમાં તે, પાછલી રાતે છાનો-માનો મૂકીને જતો રહેતો હતો. ૯ તેને જોઇને બીજા હજારો નિર્મર્યાદ વર્તનારા અને નિર્દય કામ કરનારા ચોર લોકોએ, તેને પોતાનો નાયક કર્યો. ૧૦ દસ્યુઓ (ચોરો) કહે છેઃ-"હે કાયવ્ય! તું મુહૂર્ત, દેશ-કાળને જાણનારો શૂરો અને દૃઢવ્રત છે, માટે તું અમો સર્વની સાથે આવીને અમારો નાયક થા! તું અમને જેમ આચરણ કરવાને કહીશ તે પ્રમાણે અમો સર્વ કરીશું; માટે જેમ માતા તથા પિતા પુત્રોનું પાલન કરે છે, તેમ તું અમારૂં યથાન્યાય પાલન કર." ૧૧,૧૨ કાયવ્ય કહે છે,-"તમારામાં કોઇએ પણ સ્ત્રી, બીકણ, બાળક કે, તપસ્વીનો વધ કરવો નહિ; જે સામો યુદ્ધ કરતો ન હોય, તેને પણ હણવો નહિ તથા બળાત્કારે સ્ત્રીનું ગ્રહણ કરવું નહિ. ૧૩ કોઇ પણ પ્રાણીમાં, સ્ત્રી જાતિનો વધ કોઇએ પણ કોઈ પ્રકારે કરવો નહિ. નિરંતર બ્રાહ્મણના કલ્યાણના અર્થે યત્ન કરવો તથા તેના અર્થે યુદ્ધ પણ કરવું. ૧૪ સત્યને કદાપિ તજવું નહિ તથા વિવાહમાં વિઘ્ન કરવું નહિ. જે સ્થળમાં દેવ, પિતૃઓ, અતિથિઓ અને સર્વ પ્રાણીઓ મધ્યેથી વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણનું પૂજન થાય છે, તે સ્થળમાં સદૈવ મોક્ષનો વાસો થાય છે. અર્થાત્ તેઓનું પૂજન કરનાર મોક્ષ પામે છે. સર્વસ્વ આપવાવડે પણ જો તેઓનું પૂજન થતું હોય તો કરવું. ૧૫,૧૬ બ્રાહ્મણો, જેના ઉપર રોષ લાવીને તેનો પરાભવ કરવાનો વિચાર કરે છે, તેનું રક્ષણ ત્રણે લોકમાં કોઈ કરતું નથી. ૧૭ જે પુરૂષ બ્રાહ્મણનો પરાભવ કરે અથવા તેનો વિનાશ કરવાની વાત પસંદ કરે છે, તે પુરૂષનો, જેમ સૂર્યોદય થવાથી અંધકારનો નાશ થાય છે તેમ નાશ થાય છે. ૧૮ આ જગ્યોએ બેસીનેજ સર્વ પ્રકારે ફળની આશા કરવી. જે જે વેપારીઓ આપણને આપવું ઘટે તે આપશે નહિ તે તે પોતાના તેવા આચરણથી પરાભવ પામશે. ૧૯ દૃષ્ટનો નાશ કરવાના અર્થે દંડ ઠરાવેલો છે, પણ કોશની વૃદ્ધિ કરવાને માટે દંડ ઠરાવેલો નથી, એમ નિશ્ચય જાણવું. જેઓ શિષ્ટ પુરૂષોને પીડા કરે છે તેઓનો વધ કરવો, એ દંડ છે. ૨૦ જે પુરૂષો દેશને પીડા કરવાવડે કોશની વૃદ્ધિ કરે છે, તેઓને (તેઓના તેવા કૃત્યથી) શરીરના માંસમાં પડેલા જીવડા જેવા જાણવા એટલે જેમ તે પીડા કરનારા હોવાથી ઔષધાદિથી નાશ કરવામાં આવે છે, તેમ તેવા પ્રજાપીડકનો પણ નાશ કરવો ઘટે છે. ૨૧ પણ જે ચોર લોકો ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલે છે, તેઓ ચોર છતાં પણ ઉતાવળે સિદ્ધિને પામે છે." ૨૨ ભીષ્મ કહે છેઃ-પછી તે સર્વ ચોરોએ કાયવ્યની શિક્ષા માન્ય કરી તથા તેથી તેઓ વૃદ્ધિ પામ્યા અને પાપથી વિરામ પામ્યા. ૨૩ કાયવ્ય પણ સત્પુરૂષોનું કલ્યાણ આચરીને તથા ચોર લોકોને પાપથી નિવૃત્ત કરીને તે કર્મથી મોટી સિદ્ધિને પામ્યો. ૨૪ જે આ

કાયવ્યના ચરિત્રનું નિરંતર ચિંતવન કરે, તેને વનમાં વસનાર કોઈ પ્રાણીથી કાંઈ પણ ભય થાય નહિ. ૨૪ હે ભારત ! તેને સર્વ પ્રાણીથી ભય થાય નહિ તથા અસત્પુરૂષોથી પણ તેને ભય થાય નહિ, પણ અરણ્યમાં વસનારા સિંહની પેઠે, તે નિર્ભયપણે વિચરે છે." ૨૬

न भयं तस्य भूतेभ्यः सर्वेभ्यश्चैव भारत :
नासतो विद्यते राजन् स ह्यरण्येषु गोपतिः ॥ २६ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો-કોશ વૃદ્ધિ.

भीष्म उवाच ॥ अत्र गाथा ब्रह्मगीता कीर्तयंति पुराविदः ।
येन मार्गेण राजा वै कोशं संजनयत्युत ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ—" રાજા જે માર્ગથી કોશ પ્રાપ્ત કરે છે, તે વિષે પ્રાચીન આચાર્યો બ્રહ્માએ કહેલી ગાથા ગાય છે. ૧ રાજાએ, જે પુરૂષો યજ્ઞ કરતા હોય તેઓનું તથા દેવનું ધન હરણ કરવું નહિ; પણ ચોર લોકોનું અને જેઓ યજ્ઞાદિ કરતા નથી તેઓનું ધન હરણ કરવું ઘટે છે. ૨ હે ભારત ! આ પ્રજા ક્ષત્રિયની છે તથા તે રાજાએ ભોગવવા યોગ્ય છે અને તેનું પાલન કરવું, એ ધર્મ પણ ક્ષત્રિયનોજ છે, બીજા કોઇનો પણ નથી. ૩ એટલા માટે રાજાએ બળના અર્થે અથવા યજ્ઞના અર્થે ધનસંચય કરવો જોઇએ. જેમ મનુષ્યો, જે વનસ્પતિઓ ભોજન વગેરે ભોગ્ય પદાર્થના અર્થમાં નથી આવતી, તેને કાપીને, ભોજનમાં ઉપયોગી પદાર્થને રાંધવા માટે બળતણને ઠેકાણે વાપરે છે, તેમ રાજાએ દુષ્ટ પુરૂષોનો દંડ કરીને, તેવડે સત્પુરૂષોનું પાલન કરવું ઘટે છે. ૪ જે પુરૂષ, પોતાના ધનવડે દેવ, પિતૃઓ કે, મનુષ્યને હવિર્ભાગ (બલિદાન) આપતો નથી, તેનું ધન નિરર્થક છે, એમ ધર્મ જાણનારા પુરૂષો કહે છે. ૫ હે રાજન્ ! ધાર્મિક પૃથ્વીપતિ, દુષ્ટ પાસેથી દ્રવ્યનું હરણ કરીને, તેવડે લોકને તૃપ્ત કરે છે; તેના તે કર્મનો શોક કરવો જોઇતો નથી. ૬ જે રાજા, પોતાને નિમિત્તભૂત કરીને અસત્પુરૂષ પાસેથી ધન લેઇને, સત્પુરૂષોને આપે છે તેને સંપૂર્ણ ધર્મનો જ્ઞાતા જાણવો. ૭ જેમ પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થનારા કીડી આદિ ઉદ્‌ભિજ્જ* જીવો, પૃથ્વીમાંથી નીકળીને દૂર દેશ પ્રત્યે જાય છે, તેમ રાજાએ પણ ધીમે ધીમે શક્તિ પ્રમાણે લોકને જીતતા જવું-પરલોકપ્રાપ્તિ કરતાં જવી. ૮ જેમ મત્સર, ડાંસ અને કીડીઓનાં ઈંડાં વગેરે પોતપોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અયાજ્ઞિક મનુષ્યો પણ પ્રકટ થાય છે. પરંતુ રાજાએ, જેમ પશુઓ મત્સર-ડાંસ વગેરેને દૂર કરે છે, તેમ તેવા અયાજ્ઞિક મનુષ્યોને દેશમાંથી દૂર કરવા જેથી ધર્મ થાય. ૯,૧૦ જેમ પૃથ્વી ઉપર માર્ગમાં વટાવાથી સહજ ધુળ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે ધુળ ઉપજાવવાને કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ હોતું નથી, તેમ સૂક્ષ્મ અને તેથી પણ સૂક્ષ્મ ધર્મ પણ એજ રીતે આ લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧

---

* "**उद्भिज्ज**" શબ્દનો અર્થ અહીં આ પ્રમાણે છે "**उद्भिद्य भुवं जायन्त इति उद्भिज्जाः** । પૃથ્વીને ભેદીને જન્મે-નીકળે, તે ઉદ્‌ભિજ્જ" કીડી અને અળસીઆં વગેરે ચોમાસામાં થાય છે તે પૃથ્વીમાંથી નીકળે છે. **સંશોધક.**

यथा ह्यकस्माद्भवति भूमौ पांसुर्विलोलितः ।
तथैवेह भवेद्धर्मः सूक्ष्मः सूक्ष्मतरस्तथा ॥ ११ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

અધ્યાય ૭ મો-ત્રણ મત્સ્યની વાર્તા.

भीष्म उवाच ॥ अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्री विनश्यति ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,-" આ લોકમાં અનાગતવિધાતા (સમય આવ્યા પહેલાં સાવધ રહેનાર) અને પ્રત્યુત્પન્નમતિ (સમય આવે, ત્યારે જેને બુદ્ધિ સૂઝે તે) એ બે સુખવડે વૃદ્ધિ પામે છે અને દીર્ઘસૂત્રી (આજનું કામ આવતી કાલે કરવા ઉપર મુલતવી રાખનાર-આળસુ) નાશ પામે છે. ૧ એ વિષે એક ઉત્તમ આખ્યાન કહું, તે એકચિત્ત થઇને સાંભળ. કાર્ય અને અકાર્યનો નિશ્ચય કરવામાં દીર્ઘસૂત્રી થવાથી કેવાં ફળ થાય છે; તે તને માલમ પડશે. ૨ હે કૌંતેય ! પુષ્કળ જળવાળા પણ બહુ ઉંડા નહિ એવા એક જળાશયમાં પુષ્કળ મત્સ્ય હતા. ત્યાં કુશળ તથા સાથે ફરનારા ત્રણ મિત્ર મત્સ્યો વસતા હતા. ૩ તે ત્રણ મિત્રોમાંથી એક દીર્ઘદર્શી હતો, એટલે તે આગળ શું થવાનું છે ? તે અગાઉથી નિશ્ચય કરી શકે એવો હતો; બીજો મિત્ર એવો હતો કે, સમય આવ્યે શું કરવું ? તેની તેને તત્કાળ બુદ્ધિ સૂઝતી હતી તથા ત્રીજો દીર્ઘસૂત્રી એટલે હમણાં કરીશું, હમણાં કરીશું, કાલે કરીશું; એમ આળસમાં સમય ગાળનાર હતો. ૪ કોઇક સમયે તે જળાશયમાં માછી લોકોએ, આવીને મત્સ્ય પકડવાના બાંધ બાંધ્યા અને નીચાણના પ્રદેશ તરફથી અનેક પ્રકારનાં જળ વહી જવાના માર્ગ કરીને, વહેવરાવવા માંડ્યા. ૫ તે જળાશયમાંથી પાણી કમી થઇ જવું જોઇને, ભય આવશે એમ જાણી દીર્ઘદર્શી (અનાગતવિધાતા) મત્સ્ય પોતાના બન્ને મિત્રોને કહેવા લાગ્યો કે:-" હવે સર્વે જળવાસી પ્રાણીઓને આ મોટું સંકટ આવ્યું છે, માટે જ્યાં સુધી આપણો નીકળી જવાનો માર્ગ રોકયો નથી ત્યાં સુધીમાં ઉતાવળે આપણે બીજી જગ્યોએ જઇએ. ૬,૭ જ્યાં સુધી અનર્થ પાસે આવી પહોંચ્યો નથી ત્યાં સુધીમાં જે ઉત્તમ નીતિવડે તેનો અટકાવ કરે છે, તે સંશયમાં આવી પડતો નથી; માટે તમને યોગ્ય ભાસતું હોય તો, આપણે અહીંથી ચાલી નીકળીએ." ૮ તે સાંભળીને, તેમાં જે દીર્ઘસૂત્રી મત્સ્ય હતો તે બોલ્યો કે, " તું ઠીક કહે છે, પણ એટલી બધી ઉતાવળ કરવાની કાંઇ જરૂર નથી, એમ મ્હારી બુદ્ધિએ નિશ્ચય કરેલો છે." ૯ ત્યારે સમય પ્રમાણે કરી જાણનાર (પ્રત્યુત્પન્નમતિ) મત્સ્ય દીર્ઘદર્શીને કહેવા લાગ્યો કે, " જ્યારે સમય આવશે, ત્યારે તે વખતે શું કરશું ? તેમાં હું કાંઇ ભૂલવાનો નથી, તેથી 'મને કાંઇ હાનિ થવાની નથી." ૧૦ એમ સાંભળીને મોટી બુદ્ધિવાળો દીર્ઘદર્શી મત્સ્ય, તે જળાશયમાંથી નીકળીને તે પ્રવાહ માર્ગે બીજા ઉંડા જળવાળા જળાશયમાં ગયો. ૧૧ પછી માછીઓએ, જોયું કે, જળાશયમાંથી જળ વહી ગયું છે; તેથી મત્સ્ય ઉપર ઉપજીવિકા કરનાર તે માછીઓએ અનેક પ્રકારના યોગથી મત્સ્યને બાંધવા માંડ્યા. ૧૨ જેમાંથી જળ વહી ગયું છે એવા

જળાશયને પછી ડોહોળવા માંડ્યું અને તે વખતે બીજા મત્સ્યો સાથે 'દીર્ઘસૂત્રી' મત્સ્ય પણ બંધનમાં આવી ગયો. ૧૩ પછી માછીઓએ, દોરીવતી મત્સ્યને પકડી પકડીને બાંધવા માંડ્યા ત્યારે સમય પ્રમાણે કરી જાણનાર પ્રત્યુત્પન્નમતિ મત્સ્ય પણ તે બાંધેલા મત્સ્યોની વચમાં ભરાઇને, પોતાના મુખથી દોરી ઝાલીને ટીંગાઈ રહ્યો. પછી જ્યારે માછીઓ, બધા મત્સ્યને બાંધી રહ્યા ત્યારે તે જાળને લઇને જોયું તો સર્વને એક સરખા દોરીએ લટકાવેલા અને તેથી બંધાયલા જોયા. ૧૪,૧૫ પછી પુષ્કળ જળવાળા જળાશયમાં લઇ જઇને તે મત્સ્યોને ધોઈ નાખવા માંડ્યા ત્યારે પેલો સમય પ્રમાણે કરી જાણનાર મત્સ્ય દોરીને છોડીને ઉતાવળે તેથી છૂટો પડી ગયો. ૧૬ પરંતુ મંદાત્મા, હીન બુદ્ધિવાળો, જડ અને મૂઢ એવો 'દીર્ઘસૂત્રી' મત્સ્ય વિકળ ઇંદ્રિયવાળા પ્રાણીની પેઠે, મરણ પામ્યો. ૧૭ એ પ્રમાણે જે, પ્રાપ્ત થયેલા સમયને મોહથી ઓળખતો નથી તે, દીર્ઘસૂત્રી મત્સ્યની પેઠે, જલદી નાશ પામે છે. ૧૮ જે પુરૂષ એમ ધારે છે કે 'મને શી હરકત છે?' અને તેથી પ્રથમથી પોતાનું શ્રેય કરતો નથી, તે સમય પ્રમાણે કરી જાણનાર પ્રત્યુત્પન્નમતિ મત્સ્યની પેઠે, સંશયમાં આવી પડે છે. ૧૯ સમય આવી પહોંચતા પહેલાં કાર્ય કરનાર તથા સમય આવ્યે જેને યોગ્ય બુદ્ધિ ઉપજે છે, તે બન્ને સુખમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને દીર્ઘસૂત્રી નાશ પામે છે. ૨૦ નિમેષ, કળા, મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રિ, લવ, માસ, પક્ષ, છ ઋતુઓ, સંવત્સર, કલ્પ, એ સર્વે કાળનાં સ્વરૂપ છે તથા પૃથ્વીને દેશ કહે છે. પણ કાળ જોવામાં આવતો નથી. પણ ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિને માટે જે કાળનું ચિંતવન કર્યું હોય તે કાળ સમજવો. ૨૧,૨૨ એ પ્રમાણે સાવધાન થઇને દેશ તથા કાળની સૂક્ષ્મતા જાણવી. ઋષિઓએ, એ દેશ અને કાળને ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને મોક્ષશાસ્ત્રમાં મુખ્ય તથા મનુષ્યોને અભિમત ગણેલા છે. ૨૩ તપાસીને કાર્ય કરનાર તથા ઉદ્યોગી પુરૂષ, મનથી નિશ્ચિત કરેલા દેશ અને કાળને સારી રીતે સંપાદન કરી શકે છે તથા ફળ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે." ૨૪

परीक्ष्यकारी युक्तश्च स सम्यगुपपादयेत् ।
देशकालावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात् ॥ २४ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि आप० शाकुलं* नाम गुर्जरभाषायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

અધ્યાય ૮ મો—શત્રુની સાથે સંધિ-વિગ્રહ કરવા માટે બિલાડા અને ઉંદરનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वत्र बुद्धिः कथिता श्रेष्ठा ते भरतर्षभ ।
अनागता तथोत्पन्ना दीर्घसूत्रा विनाशिनी ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ-"હે ભરતશ્રેષ્ઠ! સમય આવ્યા પહેલાં ઉપજેલી તથા સમય ઉપર ઉપજેલી બુદ્ધિ સર્વત્ર શ્રેષ્ઠ તથા દીર્ઘસૂત્રતાવાળી બુદ્ધિ નાશ કરનારી છે, એમ તમે કહ્યું.

---

* **शाकुलं** એટલે મત્સ્ય સંબંધી ઉપાખ્યાન.

૧ ત્યારે હે ભરતર્ષભ ! ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ પણ શત્રુઓથી વીંટાએલો રાજા, જેથી મોહ ન પામે; એ વિષે હું તમારી બુદ્ધિ સાંભળવાને ઇચ્છુંછું, માટે તે મને સમજાવવું ઘટે છે. ૨,૩ ઘણા શત્રુઓથી ગ્રસ્ત થયેલા રાજાએ જે રીતે વર્તવું ઘટે છે, તે હું યથાર્થ સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૪ પૂર્વે સંતાપેલા ઘણા શત્રુઓ, એકઠા મળીને વિષમ સ્થાનમાં રહેલા એક રાજાને પણ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાને યત્ન કરે છે. ૫ સર્વ દિશાએથી નાશ કરવાને બોલાવતા અને મોટા બળવાળા શત્રુઓની સામે સહાયહીન અને દુર્બળ એક રાજાએ, ટકી રહેવું શી રીતે શકય ગણાય ? ૬ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેણે મિત્રને અને શત્રુને શી રીતે મળવું ? તથા શત્રુ અને મિત્રની મધ્યે રહીને શી રીતે કરવું ? ૭ જેનાં લક્ષણ જાણેલાં છે એવો મિત્ર જે સમયે શત્રુ થઈ પડયો હોય, તે સમયે કેવી રીતે કરવાથી પુરૂષ, સુખી થાય ? ૮ બળવાન હોય તોપણ તેણે કોની સાથે વિગ્રહ કરવો ? અને કોની સાથે સંધિ કરવી ? તથા શત્રુના મધ્યમાં રહીને બળવાન છતાં પણ, શી રીતે વર્તવુ ? હે પરંતપ ! સર્વે કૃત્યોમાં એ કૃત્ય મોટું છે; સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને જીતેંદ્રિય એવા શંતનુના પુત્ર ભીષ્મ વિના એ કૃત્યનો કોઇ વક્તા નથી તેમ શ્રોતા પણ અત્યંત દુર્લભ છે. માટે હે મહાભાગ ! એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધીને સંપૂર્ણ મને કહો. ” ૯–૧૧ ભીષ્મ કહે છે,–“ હે યુધિષ્ઠિર ! તેં પૂછેલો આ પ્રશ્ન બહુ આનંદદાયક છે, હે પુત્ર ! હે ભારત ! હું આપત્તિકાળનું ગુહ્ય તને સમગ્ર કહું, તે સાંભળ. ૧૨ શત્રુ હોય છે તે મિત્ર થાય છે અને મિત્ર હોય છે તે દૂષિત થાય છે. સામર્થ્યના યોગથી કાર્યોની ગતિ નિરંતર અનિત્ય હોય છે. ૧૩ માટે વિશ્વાસ પણ કરવો અને નિગ્રહ પણ કરવો તથા દેશકાળને જાણીને કાર્ય તથા અકાર્યનો પણ નિશ્ચય પણ કરવો. ૧૪ હિતને ઇચ્છનારા પુરૂષોએ, પંડિતોની સાથે સદૈવ સંધિ કરવી. હે ભારત ! શત્રુની સાથે પણ સંધિ કરવી તથા પ્રાણનું રક્ષણ કરવું. ૧૫ હે ભારત ! જે મૂર્ખ પુરૂષ; શત્રુની સાથે પણ હમ્મેશ સંધિ કરતો નથી, તે કોઇ પણ અર્થને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; તેમ ફળને પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૧૬ જે પુરૂષ, અર્થની યુક્તિ જોઇને શત્રુઓ સાથે સંધિ કરે તથા મિત્રની સાથે વિરોધ કરે તે પુરૂષ અત્યંત મોટા ફળને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧૭ આ વિષે પણ એક વડમાં રહેનારા મૂષક (ઉંદર) અને બિલાડાના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૧૮ કોઇએક મોટા વનમાં એક અતિશય મોટો વડ હતો, તે ચારે બાજુથી વેલાઓના સમુદાયથી ઢંકાયલો તથા અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓના સમુદાયથી યુક્ત હતો. ૧૯ તેનાં મોટાં મોટાં ડાળાં બહુ લાંબાં વધેલાં હતાં તથા મેઘ સરખો વિશાળ અને શીતળ છાયાવાળો હતો. તે મનને અતિશય આનંદ આપનાર તથા અરણ્યમાં ચારે બાજુ પ્રસરેલો હતો. તેમાં પશુઓ અને સર્પ વગેરે અનેક પ્રાણીઓનો નિવાસ હતો. ૨૦ તેના મૂળ આગળ સો દ્વારવાળું એક દર કરીને બુદ્ધિશાળી “ પલિત ” નામે મોટો ઉંદર રહેતો હતો. ૨૧ તથા તે વડની શાખામાં પોતાનું સ્થાન કરી, પક્ષીઓના સમુદાયને ખાઈ જનારો એક “ લોમશ ” નામે બિલાડો રહેતો હતો. ૨૨ તે વનમાં એક ચાંડાળ આવીને રહ્યો અને સૂર્ય અસ્ત પામે, તે વખતે તે, નિત્ય પશુ, મૃગ અને પક્ષી વગેરેને પકડવાનો ફાંદો પમારી જતો હતો. ૨૩ તેમાં સ્નાયુમય (તાંતના નિર્માણ કરેલા) પાશ યથાવત્ ગોઠવીને ઘેર જઇને તે સુખે સૂઇ રહેતો હતો અને સવાર થાય ત્યારે, પુનઃ

ત્યાં આવતો હતો. ૨૪ તે ફાંદામાં રાત્રિયે નિત્ય ઘણા પ્રકારનાં પશુ સપડાઇને બંધાતાં હતાં. તેમાં કોઈ વખતે પેલો બિલાડો સાવધ છતાં પણ બંધાઈ ગયો. ૨૫ મોટા બળવાળા અને નિરંતર આતતાયી પોતાના શત્રુને બંધાયલો જોઇને તે વખતે પેલો પલિત ઉંદર, અત્યંત નિર્ભય થઇને ફરવા લાગ્યો. ૨૬ પછી વિશ્વાસયુક્ત થઇને તે વનમાં ફરતા અને ભક્ષ્ય શોધતા ઉંદરે, કેટલીકવારે પેલા ફાંદામાં મૂકેલું માંસ જોયું. ૨૭ એટલે તે ફાંદા ઉપર ચડીને માંસ ખાવા લાગ્યો તથા માંસ ખાતાં ખાતાં, તે ફાંદામાં બંધાયલા પોતાના શત્રુના સામું જોઇને મનમાં હસવા લાગ્યો. ૨૮–૨૯ એટલામાં તે ઉંદરે શરકટના પુષ્પ સરખા વર્ણવાળા, પૃથ્વીના પોલાણમાં રહેનારા અને ભયાનક એવા પોતાના બીજા શત્રુને ત્યાં આવેલો જોયો. ૩૦ તે " હરિણ " નામે ચપળ અને રાતાં નેત્રવાળો નોળીઓ હતો. તે ઉંદરની ગંધથી ઉતાવળે ત્યાં આવેલો હતો. ૩૧ તે નોળીઓ જે ફાંદા ઉપર ઉંદર ચઢેલો હતો; તેની નીચે આવીને અને ઉંચું મુખ કરીને ઉંદરને ખાઈ જવાની આશા રાખતો ઉભો રહ્યો. એવામાં તેણે (ઉંદરે) વડની ડાળ ઉપર બેઠેલા તથા વડના પોલાણમાં રહેનારા પોતાના એક બીજા શત્રુને જોયો. ૩૨ તે તીક્ષ્ણ ચાંચવાળો અને રાત્રિએ ચારો કરવા નીકળનાર " ચંદ્રક " નામે ઘૂવડ હતો હવે એક પાસે નોળ અને બીજી પાસે ઘૂવડ, એમ બે શત્રુના સપાટામાં પોતાને સપડાયલો જોઇને ઉંદરના મનમાં ભયથી ચિંતા થવા લાગી. તે વિચારવા લાગ્યો કે, આવી મહાકષ્ટવાળી આપદા આવી પડી છે. મરણ પાસે આવી પહોંચ્યું છે તથા ચારે બાજુથી મને ભય પ્રાપ્ત થયું છે. આ સમયે પોતાનું હિત ઇચ્છીને મ્હારે શું કરવુ જોઈએ ? એ પ્રમાણે સર્વ તરફથી અંતરાયલો તથા સર્વ દિશાએ ભયને જોતો તે ઉંદર, ભયથી સંતપ્ત થયો અને ઉત્તમ બુદ્ધિ ધારણ કરી કે, જે પુરૂષ આપત્તિમાં આવી પડયો હોય તેણે આપત્તિનો નાશ કરીને માત્ર જીવિત બચે, એટલાનેજ બહુ માની લેવું જોઇએ. ૩૩–૩૬ ચારે બાજુ જોતાં જીવિત સંશયમાં આવી પડવાથી મ્હારે પણ આપત્તિ આવી પડી છે. જો હું, પૃથ્વી ઉપર જઈશ તો, નોળીઓ મને ખાઈ જશે, જો હું અહીં રહીશ તો પેલો ઘૂવડ ખાઈ જશે અને જો પાશ તૂટશે તો બિલાડો ખાઈ જશે. પણ મ્હારા સરખા બુદ્ધિશાળીએ આવા ભયમા ગભરાવું જોઈતું નથી. ૩૭–૩૮ હું જ્યાં સુધી બુદ્ધિ ચાલશે ત્યાં સુધી હરકોઈ યુક્તિવડે આ ઘેરામાંથી જીવિત બચાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. જે પુરૂષ બુદ્ધિમાન, જ્ઞાની અને નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય છે તે મોટી અને દારૂણ આપત્તિને પામીને પણ તેમાં ડૂબી જતો નથી. ૩૯–૪૦ આ વખતે હું આ બિલાડા સિવાય બીજી કોઇ મ્હારી ગતિને દેખતો નથી; એ શત્રુ છે પણ સંકટમાં પડેલો છે, માટે તેની સાથેજ મ્હારે મોટું કામ છે. ૪૧ મને ખાઇ જવાને ત્રણ શત્રુઓ મ્હોં વિકાસીને બેઠેલા છે એટલા માટે મ્હારા શત્રુ બિલાડાનો મ્હારે ગમે તે પ્રકારે આશ્રય લેવો જોઇએ. ૪૨ આ સમયે નીતિશાસ્ત્રનો આશ્રય કરીને તેનું હિત કહી બતાવવું ઘટે છે અને તેથી આ શત્રુસમુદાયને છેતરીને બુદ્ધિપૂર્વક બચી જવાય તેમ છે. ૪૩ આ મ્હારો શત્રુ બિલાડો પરમ સંકટમાં પડેલો છે અને તેથી તેને કર્ત્તવ્ય બુદ્ધિ સૂઝતી નથી, માટે જો બને તો, તેની સાથે સમાગમ કરીને તેને સ્વાર્થનું ગ્રહણ કરાવું. ૪૪ કેમ કે, કદાચિત દુઃખમાં પડેલો છે માટે મ્હારી સાથે સંધિ કરે તો, કરે પણ ખરો; બળવાન પુરૂષ જ્યારે સંકટમાં પડયો હોય અને જીવવાની આશા રાખતો હોય તો, તેણે પોતાનો શત્રુ યદ્યપિ હલકો હોય,

તોપણ તેની સાથે સંધિ કરવી, એમ નીતિને જાણનારા આચાર્યો કહે છે. શત્રુ પણ પંડિત હોય તે શ્રેષ્ઠ છે પણ મિત્ર મૂર્ખ હોય તે શ્રેષ્ઠ નથી. ૪૫-૪૬ મ્હારૂં જીવન મ્હારા શત્રુ બિલાડા ઉપર અવલંબીને રહેલું છે, માટે મ્હારા આત્માના રક્ષણનો હેતુ હું, તેને નિવેદન કરીશ. ૪૭ કદાચિત આ શત્રુ સંકટમાં પડવાથી મ્હારા સમાગમવડે હમણાં પંડિત થાય. એ પ્રમાણે તે ઉંદર પોતાના શત્રુના ચેષ્ટિત ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો. ૪૮ પછી અર્થની ગતિને તત્વને જાણનાર અને સંધિ તથા વિગ્રહના કાળને જાણનાર તે ઉંદરે, સાંત્વનપૂર્વક તે બિલાડાને આવું વચન કહ્યું કે- ૪૯ " હે માર્જાર ! હું મિત્રતાથી તને પૂછું છું કે, કેમ જીવે છે તો ખરો ? ત્હારૂં જીવિત માત્ર હું ઇચ્છું છું, કેમ કે, જીવવારૂપી કલ્યાણ ત્હારે અને મ્હારે સમાન છે. ૫૦ હે સૌમ્ય ! ત્હારે ભય રાખવો નહિ; તું સુખે કરીને જીવીશ, જો તું મને મારવાની ઇચ્છા નહિ કરે તો, હું તને આ પાશમાંથી છોડાવીશ. ૫૧ જેથી ત્હારો આ પાશમાંથી છૂટકો થાય તથા મને કુશળતાની પ્રાપ્તિ થાય, એવો કોઇ ઉપાય ત્હારા જાણવામાં છે ? મને તો એ વાત દુષ્કર જણાય છે. તોપણ મેં, મ્હારી બુદ્ધિથી વિચાર કરી જોયો છે તેથી મને ત્હારા તથા મ્હારા માટે એક ઉપાય સૂઝયો છે; કેમ કે, કુશળતા આપણે બન્નેને સાધારણ છે. ૫૨-૫૩ આ નોળીઓ તથા ઘુવડ, બન્ને પાપ બુદ્ધિવડે મને પકડવાને ટાંપી રહ્યા છે તથા આ બાજુ તું બિલાડો છે, તું મ્હારા ઉપર ધસારો કરતો નથી તેથી હમણાં મ્હારી કુશળતા છે. ૫૪ ઝાડની ડાળીના છેડા ઉપર બેઠેલો આ પાપી તથા ચપળ નેત્રવાળો ઘુવડ શબ્દ કરે છે અને મને જૂએ છે, તેથી મને બહુ ઉદ્વેગ થાય છે. ૫૫ સાત પગલાં સાથે ચાલવાથી સત્પુરૂષોની મિત્રતા થાય છે. તું પણ તેવો સત્પુરૂષ અને મ્હારો મિત્ર પંડિત છે; માટે હું, ત્હારી પાસે નિવાસ કરીને તને ફાંસામાંથી મુક્ત કરીશ. ૫૬ હવે ત્હારે ભય રાખવાની જરૂર નથી, હે માર્જાર ! મ્હારા વિના તું પોતે ત્હારો પાશ કાપવાને સમર્થ નથી, માટે જો તું મને ખાઇ ન જાય તો, હું ત્હારા પાશને કાપી નાંખું. ૫૭ તું ઝાડની ટોચે વસે છે અને હું એ વૃક્ષના મૂળમાં વસું છું. આપણે બન્ને ઘણા કાળથી આ વૃક્ષમાં વસીએ છીએ તે ત્હારા જાણવામાંજ છે. ૫૮ જેનો આશ્રય કરીને કોઇ પણ આશ્વાસન પામતું નથી તથા જે પુરૂષ કોઇને આશ્વાસન આપતો નથી, તે બન્ને જણ નિરંતર ઉદ્વેગયુક્ત ચિત્તવાળા રહે છે તથા ધીર પુરૂષો તેઓની પ્રશંસા કરતા નથી. ૫૯ એટલા માટે આપણી પ્રીતિ વૃદ્ધિ પામે તથા આપણ બન્ને નિરંતર મિત્રભાવથી વર્તીએ, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે; સમય વીતી ગયા પછી જે કાર્ય થાય છે, તેને પંડિતો વખાણતા નથી. ૬૦ આ જગ્યોએ જે અર્થની યોજના કરવી છે તે તું યથાર્થ સાંભળ. હું, ત્હારૂં જીવિત ઇચ્છું છું અને ત્હારે મ્હારૂં જીવિત ઇચ્છવું. ૬૧ કોઇ પુરૂષ અતિશય ઉંડી મોટી નદીને કાષ્ટવડે તરી જાય છે. તે પુરૂષ પેલા કાષ્ટને તારે છે અને તે કાષ્ટ પેલા પુરૂષને તારે છે. ૬૨ એ પ્રમાણે અત્યંત વિસ્તારવાળો ત્હારો અને મ્હારો સમાગમ થશે તથા હું તને તારીશ તથા તું મને તારશે " ૬૩ એ પ્રમાણે તે પલિત ઉંદર, બન્નેનું હિત કરનાર, હેતુવાળા અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તે અર્થને કહી બતાવીને બિલાડો તેનો ઉત્તર શો આપે છે ? તે સાંભળવાની વાટ જોવા લાગ્યો. પછી વિચક્ષણ લોમશ બિલાડાએ, પોતાના શત્રુએ સારી રીતે કહેલું; હેતુવાળું અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અર્થવાળું તે વચન સાંભળીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૬૪-૬૫ તે પણ બુદ્ધિમાન

તથા વાક્ય બોલવામાં ચતુર હતો. તેણે પોતાની અવસ્થાનો વિચાર કરીને, તેના વચનની પ્રશંસા કરી તથા સામ ઉપાયથી તેનું પૂજન કર્યું. ૬૬ પછી અગ્રભાગ જેના તીક્ષ્ણ છે એવા દાંતવાળો, તથા વૈડૂર્યમણિ જેવાં નેત્રવાળો તે લોમશ બિલાડો, મૂષકને જોઇને ધીમેથી બોલ્યો કે. ૬૭ " હે સૌમ્ય ! તું, જે મ્હારૂં જીવિત ઇચ્છે છે, તેથી ત્હારા વચનનું હું અભિનંદન કરૂં છું. ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ ! જો તું મ્હારૂં ભલું કરવાનું કાંઈ જાણતો હોય તો તે કર, વિચાર કરીશ નહિ. ૬૮ હું અત્યંત આપત્તિમાં પડેલો છું તથા તું મ્હારા કરતાં પણ વધારે આપત્તિમાં પડેલો છે. આપણે બન્ને આપત્તિમાં પડેલા છીએ માટે ઉતાવળે આપણે બેની સંધિ કરવી જોઇએ. ૬૯ હે વિભો ! હું જે સમયે જે કરવું ઘટે તે કાર્ય કરીશ. હું, જ્યારે સંકટમાંથી નિર્મુક્ત થઇશ ત્યારે ત્હારો કરેલો ઉપકાર નાશ કરીશ નહિ. ૭૦ મેં, માન છોડી દીધું છે તથા હું ત્હારો ભક્ત છું એટલે ત્હારા ઉપર પ્રીતિ રાખનારો છું. વળી હું ત્હારો શિષ્ય છું એટલે તું જેમ ઉપદેશ કરીશ, તેમ હું વર્તીશ. વળી ત્હારો હિતકર્તા અને ત્હારી આજ્ઞામાં રહેનારો છું. હું ત્હારા શરણે આવેલો છું."
૭૧ એ સાંભળીને અર્થને જાણનારા પલિત ઉંદરે, પોતાના વશમાં આવેલા તે બિલાડાને નીતિશાસ્ત્ર પુરઃસર અને હિતકારક વચન કહ્યું કે- ૭૨ " તું જે કહે છે તે ઉદાર વચન છે; ત્હારા સરખો બળવાન એમ કહે એમાં આશ્ચર્ય નથી. મેં હિતના અર્થે જે માર્ગનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૭૩ હું ત્હારી તળે ભરાઇને બેસીશ, કેમ કે, નોળીઆથી મને મોટો ભય છે, માટે હે મિત્ર ! મ્હારૂં તું રક્ષણ કર અને મ્હારો વધ કરીશ નહિ; હું ત્હારૂં રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન છું. ૭૪ વળી પેલા ઘૂવડથી પણ તું મ્હારૂં રક્ષણ કર. કેમ કે, તે અધમ મને ખાઇ જવાને ઇચ્છે છે, હું ત્હારા પાશને કાપી નાંખીશ. હે મિત્ર ! હું તને સત્યના સોગંદ ખાઇને કહું છું." ૭૫ લોમશ બિલાડાએ, તેનું વચન યથાવત્ યુક્ત તથા અર્થવાળું સાંભળીને પલિત ઉંદર સામું હર્ષથી જોયું અને તેનો સત્કાર કરીને, તેને આદર આપ્યો તથા પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તે પલિતનો સત્કાર કરીને મિત્રભાવમાં સ્થિર થયેલો ધીર બિલાડો વિચાર કરીને ઉતાવળે બોલ્યો કે- ૭૬-૭૭ તું ઉતાવળે આવ ! ત્હારૂં ભલું થાઓ ! તું મ્હારો પ્રાણસમાન મિત્ર છે. હે બુદ્ધિમાન ! ત્હારી કૃપાથીજ વિશેષે કરીને હું જીવન પામીશ. ૭૮ હે નાથ ! એમ કર્યા પછી મ્હારાથી ત્હારી જે સેવા બની શકે તેવી હોય, તે કરવાની તું મને આજ્ઞા આપ, તે હું કરીશ. હે મિત્ર ! આપણ બન્નેમાં સંધિ થાઓ. ૭૯ આ સંકટમાંથી હું મુક્ત થઇને મ્હારા મિત્ર સમુદાય તથા બાંધવોસહિત ત્હારાં સર્વે પ્રિય તથા હિતકારક કાર્ય કરીશ. ૮૦ હે સૌમ્ય ! આ સંકટમાંથી હું મુક્ત થઇશ ત્યારે ત્હારી પ્રીતિ સંપાદન કરીશ અને મ્હારી ઉપર પ્રીતિ કરનારનો સત્કાર પણ કરીશ. ૮૧ જે પુરૂષ ઉપકાર કર્યા પછી ગમે તેટલો પ્રત્યુપકાર કરે તોપણ, પ્રથમ ઉપકાર કરનારાના જેવો શોભતો નથી; કેમ કે, જે પ્રત્યુપકાર કરે છે તે કરેલા ઉપકારના બદલામાં કરે છે, પણ જે પ્રથમ ઉપકાર કરે છે તે તો નિષ્કારણજ કરે છે." ૮૨ ભીષ્મ કહે છેઃ-પછી તે મૂષિક, પોતાના સ્વાર્થનું તે બિલાડાને સમજાવીને, પોતાનો અપરાધ કરનારા તે બિલાડાની છાતી નીચે ભરાઇને બેઠો. ૮૩ તે નીતિને જાણનાર મૂષિક, એ પ્રમાણે બિલાડાથી આશ્વાસન પામીને, જેમ બાળક માતા-પિતાની છાતી ઉપર સૂઇ રહે, તેમ વિશ્વાસ પામીને તે બિલા-

ડાની છાતી ઉપર ચઢી ગયો. ૮૪ ત્યારે નોળીઓ તથા ઘૂવડ બન્ને, માર્જારના અંગ ઉપર ઉંદરને લીન થયેલો જોઇને નિરાશ થયા. ૮૫ હાથ આવેલા શિકારને આળસથી જવા દેનાર, ૬૯ આળસુ તથા અત્યંત ત્રાસ પામેલા તે બન્ને જણ, તે બે જણની પરમ પ્રીતિને જોઇને મોટો વિસ્મય પામ્યા. ૮૬ તે બન્ને બળવાન, બુદ્ધિવાળા, સારા આચરણવાળા અને પાસે આવેલા હતા, તેમ છતાં પણ તેઓ, ઉંદર અને બિલાડાની સંધિરૂપ સારી નીતિ હોવાથી, બળાત્કારે તેઓના ઉપર ધસારો કરવાને અશક્ત થયા. ૮૭ કાર્યના અર્થે જેઓએ સંધિ કરી છે એવા માર્જાર તથા ઉંદરને જોઇને ઘૂવડ તથા નોળીઓ શીઘ્ર પોતપોતાના ઠેકાણે ગયા. ૮૮ હે રાજન્ ! પછી માર્જારના અંગની નીચે લીન થયેલો તથા દેશ–કાળને જાણનારો પલિત ઉંદર, માર્જારને છુટો કરવાના વખતની અપેક્ષા કરતો કરતો, ધીમે ધીમે, તેના પાશને કાપવા લાગ્યો. ૮૯ પછી પાશબંધનથી ક્લેશ પામેલો અને ત્વરાથી પોતાને પાશમાંથી મુક્ત થયેલો જોવાને ઇચ્છનાર માર્જાર, પોતાના પાશને ધીમે ધીમે કાપનાર અને ત્વરા ન કરનાર ઉંદરને જોઇને, "પલિત પાશ કાપવામાં ઉતાવળ નથી કરતો" એમ જાણીને ઉંદરને પ્રેરણા કરવા લાગ્યો. ૯૦–૯૧ "હે સૌમ્ય ! તું કેમ અતિશય ઉતાવળ કરતો નથી ? શું તું પોતાનો અર્થ થયા પછી મ્હારી અવગણના કરે છે ? હે શત્રુઓનો નાશ કરનાર ! ચાંડાળ આવી પહોંચે, ત્યાર પહેલાં તું પાશનું છેદન કર." ૯૨ એ પ્રમાણે ઉતાવળ કરનારા બિલાડાનું વચન સાંભળીને બુદ્ધિશાળી પલિતે, અપક્વ બુદ્ધિવાળા તે બિલાડાને પથ્ય અને આત્મહિતકારક વચન કહ્યું કે, "હે સૌમ્ય ! તું છાનો રહે; ત્હારે ઉતાવળ કરવી નહિ કે, ગભરાવું પણ નહિ. આ સ્થળમાં અમેજ સમય જાણનાર છીએ, માટે સમયને જવા દેનાર નથી. ૯૩,૯૪ સમય મળ્યા સિવાય, કોઈ કૃત્યનો આરંભ કરવો હોય, તો તેથી તેના કર્તાનો કોઇ અર્થ સિદ્ધ થતો નથી; તેજ કૃત્ય સમય આવ્યાથી આરંભ્યું હોય, તો તેથી મોટો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. ૯૫ જો સમય આવ્યા વિના હું, તને છોડી દઉં તો, મને ત્હારાથીજ ભય થાય; માટે તું સમયની પ્રતીક્ષા કર. હે સખે ! તું આમ ઉતાવળ શું કરે છે. ? ૯૬ હું જે વખતે ચાંડાળને હાથમાં હથિયાર લઇને આવતો દેખીશ, તે વખતે તને અને મને એક સરખો ભય પ્રાપ્ત થશે; તે વખતે હું, ત્હારા પાશને કાપી નાખીશ. ૯૭ એટલે મેં તને છોડયો કે, તરત તું વૃક્ષ ઉપર ચઢી જશે, અને તે વખતે તું જીવિત રક્ષણ કરવા કરતાં બીજું કાંઇ કૃત્ય કરવાનો નથી. ૯૮ હે લોમશ ! જ્યારે તું ત્રાસ અને ભય પામીને અહીંથી દૂર નાસી જઇશ, ત્યારે હું દરમાં પેસી જઇશ અને તું વૃક્ષ શાખા ઉપર જતો રહીશ." ૯૯ એ પ્રમાણે ઉંદરે, વાક્યના તત્વને જાણનાર, મોટી બુદ્ધિવાળા તથા જીવિતના અર્થવાળા માર્જારને હિતનું વચન કહ્યું. ૧૦૦ તે સાંભળીને પોતાના કૃત્યમાં ત્વરાવાળો લોમશ બિલાડો, રૂડી રીતે વાર લગાડનારા ઉંદરને વિનયપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે: "સાધુ પુરૂષો, મિત્રનાં કાર્ય આવી રીતે કરતા નથી; જેમ મેં, તને પ્રીતિવડે સંકટમાંથી જલદી મુક્ત કર્યો, તેમ ત્હારે પણ જલદી મ્હારૂં હિત કરવું ઘટે છે, માટે હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! તું મેહેનત કર ! કે, જેથી આપણ બન્ને જણનું રક્ષણ થાય. ૧૦૧–૧૦૩ અથવા પૂર્વનું વૈર સંભારીને, તું જો કાળક્ષેપ કરતો હોય, તો હે દુષ્કૃત કર્મવાળા ! ત્હારા આયુષ્યનો પણ ક્ષય થઇ ગયો છે, એમ સ્પષ્ટ જાણજે. ૧૦૪ જો મેં, પૂર્વે અજ્ઞાનથી ત્હારૂં કાંઇ અનિષ્ટ કર્યું હોય તો ત્હારે

આ વખતે તે મનમાં આણવું ઘટતું નથી. હું ત્હારી ક્ષમા માગું છું માટે તું મ્હારાપર પ્રસન્ન થા !" ૧૦૫ આ પ્રમાણે બોલતા માર્જાર પ્રત્યે બુદ્ધિમાન અને શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા ઉંદરે, આ પ્રમાણે ઉત્તમ વચન કહ્યું કે "હે માર્જાર ! તેં, પોતાના અર્થનો આદર કરીને જે વચન મને કહ્યું છે તે, મેં સાંભળ્યું તેમજ મેં પોતાના અર્થનો આદર કરીને જે વચન તમે કહ્યું છે તે, તું પણ જાણે છે. ૧૦૬,૧૦૭ જે મિત્રને ભીતિવાળાની પેઠે રહીને સાખ્ય કરવો હોય અથવા જે મિત્રથી ભય થવાની આશંકા રહેતી હોય તેથી, જેમ સાપના મુખથી હાથનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે તેમ, સારી રીતે રક્ષણ કરવું ઘટે છે. ૧૦૮ જે પુરૂષ, બળવાનની સાથે સંધિ કરીને પોતાનું રક્ષણ કરતો નથી તે પુરૂષને તે સંધિ, અપથ્ય પદાર્થનું ભોજન કર્યું હોય તેમ અર્થ સિદ્ધિને આપતી નથી. ૧૦૯ કોઈ, કોઇનો મિત્ર નથી કે, કોઇ, કોઇનો શત્રુ નથી. મિત્રો અને શત્રુઓ અર્થના* હેતુથી બંધાય છે–ઉપજે છે. ૧૧૦ જેમ મોટા હાથીઓથી વનના હાથીઓ બંધાય છે, તેમ અર્થવડે અર્થ બંધાય છે. કાર્ય કરી ચૂકયા પછી કોઈ, તેના કર્ત્તાની દરકાર રાખતું નથી. ૧૧૧ એટલા માટે સર્વ કાર્ય અવશેષ રાખીને કરવાં. તે પ્રસંગે તું પણ સૂર્યના પ્રકાશથી ભયયુક્ત થઇને નાસવાનેજ તૈયાર થઈ રહ્યો હોઇશ, તેથી મને પકડી લેવાને શક્તિમાન થવાનો નથી; મેં, પાશના કેટલાક તંતુઓ કાપી નાખ્યા છે અને એક તંતુ બાકી રાખેલો છે, તેને પણ હું ઝટપટ કાપી નાખીશ; માટે હે લોમશ ! નિરાંત રાખ." એ પ્રમાણે સંકટમાં પડેલા તે બે જણુ વાતચિત કરે છે, એવામાં રાત્રિ પૂરી થઈ અને લોમશના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયું. પછી પ્રભાત સમયે વિકૃત વેષવાળો, કાળો, માંજરો, સ્થૂળ નિતંબવાળો, બેડોળ આકૃતિવાળો, રૂક્ષ, કૂતરાંના ટોળાંથી વીંટાયલો, શંકુના જેવા કાનવાળો, મોટા મુખવાળો, મલિન, ભયાનક દેખાવવાળો તથા જેણે હાથમાં હથિયાર ઝાલેલું છે એવો "પરિઘ" નામે ચાંડાળ તેઓના જોવામાં આવ્યો. તેને યમના દૂત સરખો જોઇને, ત્રાસ પામેલા નેત્રવાળો બિલાડો, ભય પામીને બોલ્યો કે: "હવે તું શું કરીશ ?" એ વખતે પેલો નોળીઓ અને ઘૂવડ કે, જે દૂર બેસી રહ્યા હતા તે પણ બિહામણી, સેના સહિત પેલા ચાંડાળને જોઇને તથા ભયથી ત્રાસ પામીને પોતાની કાર્યસિદ્ધિના માટે છેક નિરાશ થયા. તે બન્ને બળવાન બુદ્ધિમાન અને સાથે મળીને આવેલા હતા, પણ તેની ઉત્તમ નીતિવડે બળાત્કારે તેનાપર ધર્ષણા કરવાને અશક્ય થયેલા હતા. પોતાના કાર્યના અર્થે જેઓએ સંધિ કરી છે એવા બિલાડાને તથા ઉંદરને જોઇને, ઘૂવડ અને નોળીઓ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. પછી ઉંદરે બાકી રહેલો બિલાડાનો પાશ કાપી નાખ્યો. ૧૧૨–૧૨૧ બિલાડો, તે ઘોર શત્રુથી મુક્ત થયો કે, તુરત વેગથી તેજ વૃક્ષ ઉપર ચડી ગયો. ૧૨૨ પલિત ઉંદર પોતાના દરમાં પેસી ગયો અને લોમશ બિલાડો ડાળ ઉપર જઇને બેઠો. પછી તે ચાંડાળે, તે પાશને સર્વ દિશામાં જોયું, પણ તે ક્ષણે તેમાં કોઈ પ્રાણીને સપડાયલું ન જોઇને નિરાશ થયો તથા તે જગ્યાએથી દૂર ચાલી નીકળ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પછી તે ચાંડાળ પોતાને ઘેર ગયો. ૧૨૩, ૧૨૪ પછી ભયમાંથી મુક્ત થયેલો લોમશ, દુર્લભ જીવિતને પામીને વૃક્ષની ટોચ ઉપર રહીને, દરમાં પેઠેલા પલિતને કહેવા લાગ્યો કે, "હું ત્હારી સાથે કાંઇ સંભાષણ કર્યા વિના એકાએક કૂદીને વૃક્ષ ઉપર જતો રહ્યો છું; પણ વારૂ, તું મને કૃતઘ્ન તો જાણે છે કે, કેમ ?

---

* અત્રે "અર્થ" શબ્દથી સર્વત્ર "સ્વાર્થ" સમજવો. સંશોધક.

અથવા મ્હારી કૃતજ્ઞતા વિષે તને સંશય તો નથી ? ૧૨૫,૧૨૬ હે મિત્ર ! મ્હારો વિશ્વાસ કર્યા પછી અને મને જીવિતદાન આપ્યા પછી સુખભોગ સમયે તું મ્હારી પાસે કેમ આવતો નથી ? ૧૨૭ જે પુરૂષ, પ્રથમ મિત્રતા કરીને પછી મિત્રતાની સ્થિતિમાં તત્પર રહેતો નથી તે દુર્મતિ પુરૂષને મહા કષ્ટતર સંકટમાં પણ મિત્ર મળતો નથી. ૧૨૮ હે મિત્ર ! તેં પોતાના સામર્થ્યથી મ્હારો સત્કાર કરેલો છે, માટે હવે હું ત્હારો મિત્ર થયેલો છું તેથી મ્હારી સાથે મિત્રતાથી વર્તવું તને યોગ્ય છે. ૧૨૯ જે મ્હારા મિત્રો છે તથા જે સંબંધી અને બાંધવો છે તે સર્વ, શિષ્ય જેમ પ્રિય ગુરૂનું પૂજન કરે તેમ, ત્હારૂં પૂજન કરશે. ૧૩૦ અને હું પણ મિત્રસમુદાય અને બાંધવોસહિત ત્હારૂં પૂજન કરીશ; પોતાને જીવિતદાન આપનારનું કયો કૃતજ્ઞ પુરૂષ, પૂજન નહિ કરે ? ૧૩૧ મ્હારૂં શરીર, મ્હારૂં ઘર અને મ્હારા સર્વ અર્થનો તું સ્વામી થા ! તથા મ્હારો ઉપદેશક પણ તું છે. ૧૩૨ હે બુદ્ધિમાન ! તું મ્હારો અમાત્ય થા ! અને પિતાની પેઠે, મને શિક્ષા આપ. હું મ્હારા જીવિતના સોગંદ ખાઇને કહું છું, તને અમારા કોઇથી ભય ઉપજવાનો નથી. ૧૩૩ બુદ્ધિવડે તું શુક્રાચાર્યની સમાન છે અને અમે બળવાળા છીએ; પણ આજ તેં, મને જીવિતદાન આપ્યું માટે તું મંત્રના બળથી યુક્ત છે, એમ હું જાણું છું." ૧૩૪ એ પ્રકારે બિલાડાએ ઉત્તમ સાંત્વ વચન ઉંદરને કહ્યાં, તે સાંભળીને શત્રુના મંત્રને જાણનાર ઉંદર, પોતાનું હિત કરનારૂં મધુર વચન બોલ્યો, કે "હે લોમશ ! તું જે કહે છે, તે સર્વ મેં ત્હારાથી સાંભળ્યું. હવે ત્હારે મ્હારૂં પણ વચન સાંભળવું ઘટે છે; મને જે સમજાય છે તે હું તને કહું છું. ૧૩૫, ૧૩૬ મિત્રને તેમજ શત્રુને ઓળખવા; એજ કામ આ લોકમાં અતિશય સૂક્ષ્મ છે, એમ બુદ્ધિમાન પુરૂષોનું માનવું છે. ૧૩૭ કેટલાક શત્રુ સરખા દેખાય છે પણ મિત્ર હોય છે અને કેટલાક મિત્ર સરખા દેખાય છે પણ શત્રુ હોય છે; કેમ કે, તેઓની સાથે સંધિ કર્યા છતાં પણ કામ અને ક્રોધના વશમાં પડેલા તેઓ સમજતા નથી. ૧૩૮ કોઈ, શત્રુ પણ નથી અને કોઇ, મિત્ર પણ નથી. સામર્થ્યના યોગથી મિત્ર અને શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩૯ જે, જેના ઉપર પોતાના અર્થને લીધે જીવે છે અને જે પીડા જુએ છે એટલે તેના ઉપર નિર્વાહ કરતો નથી તે તેનો મિત્ર કહેવાય છે; પણ જ્યાં સુધી સ્વાર્થનો વિપર્યય થયો નથી, ત્યાં સુધીજ તે મિત્ર કહેવાય છે. ૧૪૦ મૈત્રી સદૈવ સ્થિર રહેતી નથી, તેમ શત્રુતા પણ સદાકાળ સ્થિર રહેતી નથી; મિત્ર અને શત્રુઓ અર્થના યોગથી થાય છે. ૧૪૧ કોઇક સમય એવો ફરી જાય કે, તે વખતે મિત્ર હોય તેજ શત્રુ થઇ પડે છે તથા શત્રુ હોય તે મિત્ર થઇ પડે છે. માટે સ્વાર્થજ બળવાન છે. ૧૪૨ જે પુરૂષ, અર્થની યુક્તિને જાણ્યા સિવાય મિત્રો ઉપર વિશ્વાસ કરે છે અને શત્રુઓ ઉપર વિશ્વાસ કરતો નથી અથવા જે પ્રીતિથી તેઓને પ્રણામ કરે છે, તે પુરૂષની મિત્ર અને શત્રુના વિષે બુદ્ધિ ચલિત થઇ છે, એમ જાણવું. જે, વિશ્વાસ રાખતો ન હોય, તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ અને જે વિશ્વાસ રાખતો હોય તેના ઉપર પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે, વિશ્વાસથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તે મૂળ સુદ્ધાં કાપે છે. ૧૪૩,૧૪૪ અર્થના પ્રયોજનથી પિતા, માતા, પુત્રો, મામા, ભાણેજ, સંબંધી અને બાંધવો થાય છે. અર્થનાજ માટે માતા–પિતા, પોતાના પ્રિય પુત્રને પતિત થયેલો જોઇને તજે છે તથા લોકો, આત્માનું (પોતાનું) રક્ષણ કરે છે; સ્વાર્થનું બળ તો જૂઓ. ૧૪૫,૧૪૬ હે બુદ્ધિમાન ! ત્હારા અને મ્હારા ઉપકારની નિષ્કૃતિ તો

સામાન્યજ છે; હવે તું પાશમાંથી પોતાની મુક્તિ થયા પછી પોતાના જે શત્રુને શોધે છે, તે ત્હારા પોતાના સુખના ઉપાયને માટેજ, એમાં સંશય નથી. ૧૪૭ વડ ઉપરથી ઉતરેલા તેં, આજ સ્થળમાં પ્રથમથી મૂકી રાખેલા ફાંદાને ચપળપણાથી જાણ્યો નહિ. ચપળ પુરૂષ, પોતાનુંજ હિત કરી શકતો નથી તો બીજાનું ક્યાંથી કરી શકે ? ૧૪૮,૧૪૯ એટલા માટે જે ચપળ હોય છે તે સર્વ કાર્યનો નાશ કરે છે, એ નિઃસંશય જાણવું. હે મિત્ર ! તું મને જે મધુર વચન કહે છે કે, 'તું મ્હારો પ્રિય છે ઈ૦' તેનું સર્વ કારણ પણ વિસ્તારથી સાંભળ- કારણથી પ્રિય થાય છે અને કારણથી અપ્રિય થાય છે. ૧૫૦,૧૫૧ આ જીવલોક સઘળો અર્થાર્થી છે, કોઇ, કોઇનો પ્રિય નથી. બે સગા ભાઇઓને અથવા સ્ત્રી-પુરૂષને જે પરસ્પર પ્રીતિ રહે છે તેમાં પણ કારણ હોય છે. ૧૫૨ કોઇની પણ પ્રીતિ નિષ્કારણ હોય છે, એમ હું જાણતો નથી. કોઈ કારણથી ભાઇઓ કોપ પામે છે અથવા કોઇક કારણથી ભાર્યા કોપ પામે છે; પણ જેમ સ્વભાવવડે તેઓ પુનઃ પ્રસન્ન થાય છે, તેમ બીજા લોકો પ્રસન્ન થતા નથી. કોઇક મનુષ્ય દાનવડે પ્રિય થાય છે, કોઈ મનુષ્ય પ્રિય વાણીવડે પ્રિય થાય છે અને કોઈ મંત્ર, હોમ અને જપવડે પ્રસન્ન થાય છે. પણ સર્વ કોઇ કાર્યના અર્થેજ પ્રિય થાય છે. આપણા બેની વચ્ચે જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઇ તેનું પણ કારણ હતું; તેમ પ્રથમ પ્રીતિ નહોતી, તેનું પણ કારણ હતું. ૧૫૩-૧૫૫ પ્રીતિ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કારણ જ્યારે નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે પ્રીતિ પણ નિવૃત્ત થાય છે, માટે હું તને પ્રિય જણાઉં છું તેનું પણ કારણ છે, એમ મ્હારા માનવામાં છે. ૧૫૬ મને ખાઈ જવા સિવાય ત્હારે મ્હારા ઉપર પ્રીતિ કરવાનું બીજું હવે શું કારણ છે ? તે પણ અમે જાણીએ છીએ. સમય હેતુમાં ફેરફાર કરે છે અને તે હેતુને સ્વાર્થ અનુસરે છે. ૧૫૭ તે સ્વાર્થને ડાહ્યો પુરૂષ સમજે છે તથા લોકો, તે ડાહ્યા પુરૂષને અનુસરે છે; માટે જ્ઞાતા તથા સ્વાર્થ સમજવામાં પંડિત એવા મ્હારા સરખાને ત્હારે એવું વચન કહેવું નહિ. ૧૫૮ હવે આ સમય આપણો સ્નેહ કરવાનો નથી, એમ છતાં ત્હારા સરખો બળવાન પુરૂષ મ્હારી સાથે કુસમયે જે સ્નેહ કરવા આવે છે, તેનો હેતુ એજ (પૂર્વોક્ત) છે. એટલા માટે જો કે, આ લોકમાં સંધિ અને વિગ્રહ ચળ છે, તથાપિ સ્વાર્થથી તે સ્થિર થાય છે. ૧૫૯ તે સંધિ-વિગ્રહ, જેમ મેઘનાં વાદળાં ક્ષણે ક્ષણે પોતાના આકારને બદલે છે, તેમ ક્ષણે ક્ષણે વિકાર પામે છે. તું મ્હારો શત્રુ હતો, તે આજ મિત્ર થયો; તથા આજેજ પુનઃ શત્રુ થઇશ, તું યુક્તિની ચપળતાને જો ! જ્યાં સુધી આપણો સ્વાર્થ હતો, ત્યાં સુધી આપણ બન્નેની મૈત્રી હતી. ૧૬૦,૧૬૧ કાળયુક્ત સ્વાર્થ નાશ થયો તેની સાથે મૈત્રી પણ નાશ પામી ગઇ, તું મ્હારો જાતિથી શત્રુ છે, પણ સામર્થ્યના યોગથી મિત્ર થયો હતો, માટે તે કૃત્ય સંપૂર્ણ થયું એટલે ત્હારી મૂળ પ્રકૃતિ પ્રમાણે તું પુનઃ મ્હારો શત્રુ થયો. એ રીતે શાસ્ત્રના તત્વને જાણનારો હું ત્હારા પાશમાં શી રીતે પ્રવેશ કરૂં વારૂ ? તે મને કહે. ત્હારા સામર્થ્યથી હું મુક્ત થયો છું તેજ પ્રમાણે મ્હારા સામર્થ્યથી તું મુક્ત થયો છે. ૧૬૨-૧૬૪ એક બીજા ઉપરનો અનુગ્રહ થઇ ગયો છે, માટે હવે પુનઃ સમાગમ બને નહિ. હે સૌમ્ય ! હવે ત્હારો અને મ્હારો અર્થ સિદ્ધ થઇ ગયો છે. ૧૬૫ માટે હવે મને ખાઇ જવા કરતાં બીજું કાંઈ ત્હારે મ્હારૂં કામ નથી. હું ત્હારૂં ભોજન છું અને તું મ્હારો ભોક્તા છે. હું દુર્બળ છું અને તું બળવાન છે. આપણા બન્નેનો સ્વભાવ જૂદો છે તથા બળ પણ અતિ

વિષમ છે તેથી આપણી સંધિ થાય નહિ. તું મુક્ત થયા પછી * ભક્ષ્યની પ્રશંસા કરે છે તથા તે ભક્ષ્ય તને સુખેથી પ્રાપ્ત થાય, તેમ ઇચ્છે છે: માટે ત્હારી એ બુદ્ધિને હું જાણું છું. તું પાશમાંથી મુક્ત થઇને ક્ષુધાવડે પીડિત થયેલો છે અને ભોજનની શોધમાં છે, માટે તું શાસ્ત્રથી ઉપજેલી મતિને ધારણ કરીને આજ મ્હારૂં ભક્ષણ કરી શકે. તું ભુખ્યો છું, તે હું જાણું છું, તેમ આ ત્હારો આહારનો સમય છે, તેને પણ હું જાણું છું. ૧૬૬–૧૬૯ માટે તું મ્હારી સાથે મિત્રતા કરીને પોતાનું ભક્ષ્ય શોધે છે. ત્હારા પુત્ર અને સ્ત્રી વગેરે કુટુંબની મધ્યે રહેલો તું, મ્હારી સાથે જે સંધિ કરવાને ઇચ્છે છે તથા મ્હારી સેવા કરવાનો જે યત્ન કરે છે, તે હે મિત્ર ! સર્વ મ્હારે સહન કરવા યોગ્ય નથી. ત્હારી સાથે મને દેખીને, ત્હારી પ્રિય સ્ત્રી તથા પ્રિય પુત્રો હર્ષ પામીને અને ત્હારા ઉપર અતિશય સ્નેહ બતાવીને મને શા માટે ન ખાઈ જાય ? માટે હું ત્હારી પાસે આવવાનો નથી; કેમ કે, ત્હારો સમાગમ કરવાનો પ્રબળ હેતુ હોવો જોઇએ. ૧૭૦–૧૭૨ માટે જો તને મ્હારા ઉપકારનું સ્મરણ થતું હોય તો, સ્વસ્થ થઇને મ્હારા કલ્યાણનું ચિંતવન કર ! અનાર્ય થઇ ગયેલા, ક્લેશ પામેલા, ક્ષુધાતુર અને ભક્ષ્ય શોધતા એવા શત્રુના દેશમાં (સ્વાધીનમાં) કયો ડાહ્યો પુરૂષ જાય ? ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ ! હવે હું જાઉં છું; દૂર રહીને પણ મને ત્હારાથી ત્રાસ ઉપજે છે. ૧૭૩,૧૭૪ વિશ્વાસ રાખીને રહેનારો હોય અથવા પ્રમાદવાળો હોય, તેણે તો એટલુંજ કરવું કે, કદાપિ બળવાનના સમાગમમાં રહેવું નહિ; કારણ કે, તે સમાગમ હિતકર નથી. ૧૭૫ હે લોમશ ! હવે તું નિવૃત્તિ પામ, હું ત્હારી સાથે આવવાનો નથી; જો તું મ્હારા ઉપકારને જાણતો હોય તો, મિત્રતાનાં કાર્યોજ કરજે, એટલે બહુ છે. ૧૭૬ બળવાન અને પાપી પુરૂષ, યદ્યપિ શાંત હોય; તોપણ તેથી મ્હારે ભય રાખવો ઘટે છે. જો ત્હારો સ્વાર્થ ન કરવો હોય (મને ખાઈ ન જવો હોય) તો, તું મને કહે કે, ત્હારા અર્થે હું શું કૃત્ય કરૂં ? ૧૭૭ ભલે, હું તને મિત્ર જાણીને બધુંય આપી દઇશ. પણ મ્હારો આત્મા આપીશ નહિ. પોતાના આત્માના અર્થે સંતતિ, રાજ્ય, રત્ન, ધન, એ સર્વ તજવાં. ૧૭૮ ભલે સર્વસ્વ જાય, તો જવા દેવું પણ પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું. જેઓ ઐશ્વર્ય, ધન અને રત્નો પ્રાપ્ત કરીને મિત્રને આપે છે, તેઓ જો જીવતા હોય છે તો, તેઓ પુનઃ તે સર્વ પ્રાપ્ત થયેલું જુએ છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે; પણ ધન અને રત્નની પેઠે, પોતાના દેહનું અર્પણ કરવું યોગ્ય નથી. ૧૭૯,૧૮૦ સ્ત્રી અને ધનનો વ્યય કરીને પણ આત્માનું નિરંતર રક્ષણ કરવું. જે પુરૂષો, આત્માનું રક્ષણ કરવાની યોજનામાં રહે છે તથા સારી રીતે પરીક્ષા કર્યા પછી હરકોઈ કર્મ કરે છે, તેવા પુરૂષોને પોતાના દોષથી ઉપજેલી આપદાઓ પ્રાપ્ત થતી નથી. જે દુર્બળ પુરૂષો પોતાના બળવાન શત્રુને સારી રીતે ઓળખે છે તેઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રના અર્થથી નિશ્ચયવાળી થઇને ચલિત થતી નથી." એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે પલિત ઉંદરે ધિઃકારી કાઢેલો બિલાડો લજ્જા પામીને ઉંદર પ્રત્યે આવું વચન બોલ્યો. ૧૮૧–૧૮૪ લોમશ કહે છેઃ–" હે મિત્ર ! હું ત્હારા સમ ખાઇ સત્ય કહું છું કે, મિત્રદ્રોહ બહુ નિંદા કરવા યોગ્ય છે. તું જે મ્હારા હિતમાં પ્રીતિવાળો છે, તે હું ત્હારી બુદ્ધિને માન આપું છું. ૧૮૫ તું મ્હારા ઉપર ભેદ બુદ્ધિથી જે બોલ્યો છે, તે અર્થવાળું છે, પણ હે સાધો ! મને ત્હારે એવી ભેદ બુદ્ધિથી

* હવે તે કારણનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

જોવો ઘટતો નથી. ૧૮૬ તેં, મને પ્રાણનું દાન કર્યું છે તેથી મ્હારા મનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થએલી છે. હું ધર્મને જાણનારો, ગુણને જાણનારો અને વિશેષે કરીને કૃતજ્ઞ છું, ૧૮૭ તથા મિત્રોમાં પ્રીતિવાળો અને ત્હારો ભક્ત છું માટે હે સાધો ! મ્હારા વિષે ત્હારે મિત્રબુદ્ધિથી વર્તવું ઘટે છે. ૧૮૮ ત્હારાં વચન માત્રથી હું, બાંધવોસહિત મ્હારા પ્રાણ ત્યાગ કરીશ. પંડિતોએ, મ્હારા સરખા મનસ્વી પુરૂષોમાં વિશ્વાસનું સ્થળ જોયેલું છે. ૧૮૯ હે ધર્મના તત્વને જાણનાર ! જો એમ છે તો પછી ત્હારી મિત્રતા કરીને શોક પામવા જેવું નથી." એ પ્રમાણે બિલાડાએ સ્તુતિ કરી, તોપણ ગંભીર ભાવવાળો ઉંદર સ્ખલિત થયો નહિ અને મનમાં વિચાર કરીને બિલાડાને કહેવા લાગ્યો કેઃ—" હું સાધુ પુરૂષ છું, એમ તેં જે મને કહ્યું તે મેં બરાબર સાંભળ્યું, પણ હું અપ્રિય વસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી. મ્હારી સ્તુતિ કરવાવડે અથવા ધનના ઢગલા આપવાવડે પણ તું મને પુનઃ વશ કરી શકે એમ નથી. હે સખે ! પંડિત પુરૂષો કારણ વિના પોતાના શત્રુના વશમાં જઇ પડતા નથી. ૧૯૦,૧૯૨ એ સંબંધી શુક્રાચાર્યે બે શ્લોક કહ્યા છે, તે તું સાંભળ ! " જે કાર્ય એવું હોય તેમાં એક કરતાં વધારે શત્રુઓ હોય અને તે સર્વે એકજ પ્રકારનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા હોય, ત્યારે તેમાંથી જે બળવાન હોય તેની સાથે સંધિ કરીને અને સાવધાન થઇને યુક્તિવડે વર્તવું તથા પોતાનો અર્થ થઇ રહ્યો એટલે તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. જે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો ન હોય તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ, તેમ જે વિશ્વાસ રાખતો હોય તેના ઉપર પણ અતિશય વિશ્વાસ રાખવો નહિ. નિરંતર બીજા પુરૂષોનો પોતાપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો; પણ શત્રુઓ ઉપર તો કોઇ કાળે પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ. માટે સર્વ અવસ્થાઓમાં પોતાના જીવિતનું રક્ષણ કરવું. ૧૯૩,૧૯૫ કેમ કે, દ્રવ્ય અને સંતતિ એ સર્વ જીવતાંને આવી મળે છે. વિશ્વાસ કોઇનો પણ ન કરવો એ ટુંકામાં સઘળું નીતિશાસ્ત્ર છે. ૧૯૬ માટે જે મનુષ્યોમાં અવિશ્વાસ રાખવાનો ગુણ છે, તે પોતાનું અત્યંત હિત કરી શકે છે. જેઓ વિશ્વાસ રાખતા નથી, તેઓ દુર્બળ હોય, તોપણ શત્રુઓના બંધનમાં આવી પડતા નથી અથવા શત્રુઓ તેનો વધ પણ કરી શકતા નથી. ૧૯૭ પરંતુ જેઓ વિશ્વાસ રાખીને રહેલા છે, તેઓ બળવાન છતાં દુર્બળથી માર્યા જાય છે. હે માર્જાર ! ત્હારા સરખાઓથી મ્હારે નિરંતર આત્માનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. ૧૯૮ અને તું પણ પાપજાતિ ચાંડાળથી ત્હારા આત્માનું રક્ષણ કર ! " એ પ્રમાણે તે બોલતો હતો તેવામાં બિલાડો અત્યંત ત્રાસથી ગભરાઇને અને ત્વરાયુક્ત થઇને તથા તે ડાળને છોડીને તત્કાળ વેગથી જતો રહ્યો. પછી શાસ્ત્રના અર્થના તત્વને જાણનારો પલિત ઉંદર પોતાની બુદ્ધિનું સામર્થ્ય તેને સંભળાવીને બીજા દરમાં ગયો. એ પ્રમાણે બુદ્ધિવાળા એક દુર્બળ પલિતે, પોતાની બુદ્ધિના સામર્થ્યથી મોટા બળવાળા ઘણા શત્રુઓની સાથે સંધાન કર્યું. માટે જે ડાહ્યો રાજા હોય તેણે શત્રુઓમાં પણ જે સમર્થ હોય તેની સાથેજ સંધિ કરવી. ૧૯૯,૨૦૨ જેમ કે, ઉંદર અને બિલાડો, એ એક—બીજાનો આશ્રય કરવાથી સંકટમાંથી મુક્ત થયા. હે મહારાજ ! મેં, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રના માર્ગથી ક્ષત્રિયધર્મ તને વિસ્તારથી કહ્યો. હવે હું તને સંક્ષેપે કહું તે પણ સાંભળ ! બે જણે અરસપરસ વૈર કર્યું હોય તેઓની બુદ્ધિ જ્યારે એક—બીજા સાથે સંધિ કરવાની થાય ત્યારે તેઓ એક—બીજા સાથે ઉત્તમ પ્રીતિ કરે, તેમાં જે નિપુણ હોય તે રૂડે પ્રકારે બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને સંધિ કરે

છે. ૨૦૩-૨૦૫ અથવા પ્રમાદવડે મૂર્ખ પુરૂષો સાથે પણ ડાહ્યો પુરૂષ સંધિ કરે; પરંતુ તેણે ભય પામતાં છતાં ભય નથી પામતો, એમ દેખાડીને-તથા વિશ્વાસ ન રાખવા છતાં વિશ્વાસ રાખું છું, એમ દેખાડીને વર્તવું જોઇએ. કેમ કે, એ પ્રમાણે જે સાવધ રહે છે, તે ચલાયમાન થતો નથી; પણ કદાચિત ચલિત થાય છે તો, તે વિનાશ પામે છે. હે રાજન્ ! સંધિ-વિગ્રહ શાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષો હમ્મેશાં એમ કહે છે કે, સમય આવ્યે શત્રુની સાથે સંધિ કરવી તથા સમય આવ્યે મિત્રની સાથે વિગ્રહ કરવો. હે મહારાજ ! એમ શાસ્ત્રના અર્થને સમજીને, બુદ્ધિની યોજના કરવામાં તત્પર રહીને તથા પ્રસન્ન રહીને પૂર્વે થયેલા ભયથી ભય પામેલાની પેઠે આચરવું. કોઇની પાસે જવું પડે તો ભય પામેલાની પેઠે જવું તથા સંધિ કરવી હોય તો તે પણ ભય પામેલાની પેઠે કરવી. ૨૦૬-૨૦૯ ભયથી તથા સાવધાન રહેવાથી બુદ્ધિ ઉપજે છે. હે રાજન્ ! ભય ન આવ્યા છતાં પણ જે ભય પામે છે, તેને ભય છેજ નહિ; પણ જે ભય નથી પામતો, તે વિશ્વાસ રાખીને રહે છે માટે તેના મનમાં અત્યંત મોટું ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જે પુરૂષ નિરંતર નિર્ભય થઇને વર્તતો હોય, તેને રાજાએ કોઈ પણ પ્રકારે મંત્ર આપવો નહિ. ૨૧૦-૨૧૧ કેમ કે, તેના ન જાણવામાં આવે તેમ તેના મુખથી શત્રુઓના જાણવામાં આવી જશે. માટે ભય પામતાં છતાં ભય ન પામનારની પેઠે અને વિશ્વાસ ન રાખતાં છતાં વિશ્વાસ રાખનારની પેઠે વર્તવું તથા કાર્યની મહત્તા જોઇને કાંઈ અસત્ય વર્તન કરવું નહિ. હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રકારે એ ઇતિહાસ મેં તને કહ્યો. ૨૧૨-૨૧૩ તે સાંભળીને તું મિત્રમંડળમાં જેમ ઘટે તેમ આચરણ કર ! ઉત્તમ બુદ્ધિ ધારણ કરીને, શત્રુ તથા મિત્રનાં અંતર (છિદ્ર) ને જાણીને અને સંધિ-વિગ્રહના સમયે તેમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય જાણીને નિરંતર વર્તવું. સઘળા શત્રુઓનું એક સામાન્ય કાર્ય હોય ત્યારે બળવાનની સાથે સંધિ કરીને તેના સમાગમમાં યુક્તિપૂર્વક વર્તવું તથા પોતાનો અર્થ સિદ્ધ થયો એટલે તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. હે રાજન્ ! ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગથી અવિરૂદ્ધ એવી આ નીતિ છે. ૨૧૪,૨૧૬ આ સાંભળીને તું પ્રજાનું રક્ષણ કરતાં આ નીતિનું આચરણ કરજે. હે પાંડવ ! બ્રાહ્મણોને સાથે લઈને ત્હારે દેશમાં ફરવા નીકળવું અથવા શત્રુ રાજા ઉપર ચઢાઇ કરવા જવું. ૨૧૭ હે ભારત ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં બ્રાહ્મણ પરમ કલ્યાણરૂપ છે. હે પ્રભો ! એઓ ધર્મના જાણનારા અને નિરંતર કૃતજ્ઞ હોય છે. ૨૧૮ હે રાજન્ ! એઓને પૂજવાથી ભલું થાય છે માટે તું એઓનું પૂજન કરજે. હે રાજન્ ! તેથી તું રાજ્ય, પરમ કલ્યાણ, યશ, કીર્ત્તિ તથા યથાક્રમ અને યથાન્યાય કુળમાં સંતતિને પામીશ. ૨૧૯-૨૨૦ હે ભારત ! એ શત્રુ રાજાઓની સંધિ અને વિગ્રહ આ અધ્યાયમાં રૂડે પ્રકારે કહેલો છે, તે વિશેષ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારો છે; માટે હે રાજન્ ! રાજાએ યોગ્ય રીતે તે ઉપર લક્ષ્ય આપીને શત્રુ મંડળમાં તેનું સર્વકાળ સેવન કરવું. " ૨૨૧

द्वयोरिमं भारत संधिविग्रहं सुभाषितं बुद्धिविशेषकारकम् ।
यथा त्ववेक्ष्य क्षितिपेन सर्वदा निषेवितव्यं नृप शत्रुमंडले ॥ २२१ ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि आपद्धर्मे मार्जारमूषिकसंवादे गुर्जरभाषायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

અધ્યાય ૯ મો—બ્રહ્મદત્ત અને એક ચકલીનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तो मंत्रो महाबाहो विश्वासो नास्ति शत्रुषु ।
कथं हि राजा वर्तेत यदि सर्वत्र नाश्वसेत् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"હે મહાબાહો ! રાજાએ શત્રુ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નહિ એ મંત્ર તમે કહ્યો, પણ જો રાજા સર્વત્ર વિશ્વાસ રાખે નહિ તો તેણે શી રીતે વર્તન કરવું ? ૧ હે રાજન્ ! રાજાઓને વિશ્વાસથી મોટો ભય ઉપજે છે, એમ તમો કહો છો ત્યારે રાજા વિશ્વાસ કર્યા સિવાય શત્રુઓને શી રીતે જીતે ? ૨ હે પિતામહ ! વિશ્વાસ ન કરવો, એવી જે કથા કહી તે સાંભળીને મ્હારી બુદ્ધિ મોહ પામે છે, માટે એ સંશયનું નિવારણ કરો." ૩ ભીષ્મ કહે છેઃ-"હે રાજન્ ! બ્રહ્મદત્ત રાજાના ઘરમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા અને ચકલીનો સંવાદ થયો હતો, તે સાંભળ. ૪ કાંપિલ્ય નગરમાં "બ્રહ્મદત્ત" નામે રાજા હતો. તેના અંતઃપુરમાં "પૂજની" નામે એક ચકલી ઘણા સમયથી રહેતી હતી. ૫ જેમ "જીવજીવક" નામનું પક્ષી, સર્વ મનુષ્યોના અસત્યને જાણે છે, તેમ તે ચકલી પણ સર્વના સત્ય—અસત્યને જાણનારી હતી. તે પક્ષી જાતિમાં જન્મેલી હતી તોપણ સર્વજ્ઞ અને સર્વ તત્વને જાણનારી હતી. ૬ તેને એક સુંદર કાંતિવાળો પુત્ર જન્મ્યો હતો અને તેજ વખતે રાજાની રાણીને પણ પુત્ર જન્મ્યો હતો. ૭ હવે પેલી કૃતજ્ઞ ચકલી પૂજનીએ, સમુદ્ર કાંઠે જઇને તે બે પુત્રોને માટે બે ફળ આણ્યાં. ૮ તે ફળ તેણે પોતાના પુત્રની તથા રાજપુત્રની પુષ્ટિ થવા માટે આણ્યાં હતાં, તેથી તેમાંનું એક ફળ તેણે પોતાના પુત્રને આપ્યું અને બીજું ફળ રાજપુત્રને આપ્યું. ૯ તે ફળ અમૃતના સરખું સ્વાદવાળું તથા બળ અને તેજની વૃદ્ધિ કરનારૂં હતું. ચકલી, નિત્ય તેવાં ફળ લાવીને બે પુત્રોને વારંવાર આપતી હતી. ૧૦ પછી તે રાજપુત્ર, તે ફળ ખાવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ પામ્યો. પછી પોતાની ધાવમાતાની કેડે બેસીને ફરતો બાળક રાજપુત્ર બાળભાવથી (પક્ષીપુત્રની પાસે) જઇને તે પક્ષીપુત્રને જોવા લાગ્યો તથા તેની સાથે રમવા લાગ્યો. ૧૧,૧૨ પછી તે રાજકુમાર, પોતાની સાથે જન્મેલા પક્ષીને લઇને શૂન્ય સ્થળમાં ગયો અને હે રાજેંદ્ર ! તેણે, પેલા પક્ષીને મારી નાખ્યું અને પછી તે ધાત્રમાતાના પાસે આવ્યો. ૧૩ હવે પેલી પૂજની ચકલી ફળ લઇને આવી ત્યારે તેણે, પોતાના બાળકને રાજપુત્રે મારીને પૃથ્વી ઉપર નાખી દીધેલો જોયો. ૧૪ પોતાના પુત્રને હણાયલો જોઇને પૂજનીની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં તથા દીન થઇને રડવા લાગી. પૂજની દુઃખથી સંતપ્ત થઇને રડતી રડતી, આ વચન બોલી કેઃ "ક્ષત્રિય સાથે સંગત કરવી ખોટી છે. ક્ષત્રિયમાં પ્રીતિ કે, સ્નેહ નથી. જો પોતાનો સ્વાર્થ હોય તો, સામાનું સાંત્વન કરે છે અને સ્વાર્થ પતી જાય કે, તજીને ચાલ્યા જાય છે. ૧૫, ૧૬ કોઇએ ક્ષત્રિયો ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ. કેમ કે. તે સર્વને અપકાર કરનારા છે. તેઓ, અપકાર કરીને પણ પાછળથી નિરર્થક સાંત્વન કરે છે. ૧૭ પણ તેણે મ્હારૂં જે અનિષ્ટ કર્યું છે, તેની બરાબરજ કૃતઘ્ન દુર્જન અને અત્યંત વિશ્વાસઘાતી એવા તેની પાસેથી વૈર લઇશ. ૧૮ તેણે એ પાપ ત્રણ પ્રકારથી કર્યું છે. એક તો—સાથે જન્મીને સાથેજ મોટા થયેલા, બીજું—સાથેજ ભોજન કરનારા અને ત્રીજું—શરણે આવેલા એવા મ્હારા બાળકનો તેણે વધ કર્યો છે." ૧૯ એમ કહીને પૂજનીએ પોતાના બન્ને ચરણવડે રાજ-

પુત્રની બન્ને આંખોને ફોડી નાખી અને પછી પૂજની આ વચન બોલી. ૨૦ "જો બુદ્ધિપૂર્વક પાપ કર્યું હોય છે તો તે પાપ, તેના કર્તાને ફળરૂપે તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. શુભ કે, અશુભ કર્મ કરનારના સામે જે, શુભ કે, અશુભ કર્મ કરે છે તેનું પણ શુભ કે, અશુભ ફળ નાશ પામતું નથી. ૨૧ જો કરેલું પાપકર્મ (તેનું ફળ) કર્તામાં કાંઇપણ જોવામાં આવે નહિ તો, હે રાજન્! તેના પુત્રોમાં, પૌત્રોમાં કે, પૌત્રોના પુત્રોમાં જોવામાં આવે છે." ૨૨ બ્રહ્મદત્તે જોયું કે, ચકલીએ મ્હારા છોકરાની આંખો ફોડી નાખી છે, તે તેણે કરેલા કર્મનો સામો બદલો આપેલો છે, એમ જાણીને પૂજની ચકલીને આવું વચન કહ્યું. ૨૩ બ્રહ્મદત્ત કહે છેઃ—"હે પૂજની! અમોએ કાંઇક (ત્હારા પુત્રને મારવા રૂપ) કર્મ કર્યું અને તેં તેનું પ્રતિકર્મ કરીને વૈર પણ લીધું. એ બન્ને સમાન થયેલું છે, માટે હે પૂજની! તું નિશ્ચિંતપણે હવે આ સ્થાનમાં રહે. બીજે સ્થળે જઇશ નહિ." ૨૪ પૂજની કહે છેઃ—"એકવાર અપરાધ કરીને પુનઃ તેજ સ્થળમાં રહેવું તેને પંડિતો વખાણતા નથી, ત્યાંથી તો દૂર જવું, એમાંજ કલ્યાણ છે. ૨૫ જો એકવાર વૈર થયું હોય, તો પછી સામો માણસ ગમે તેટલા સાંત્વન ઉપાયની યોજના કરે તથાપિ તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૨૬ જે વિશ્વાસ કરે છે, તે મૂઢ ઉતાવળે બંધનમાં આવે છે, પણ વૈર શાંત થતું નથી. અન્યોઅન્ય વૈર કરનાર, એક બીજાના પુત્ર અને પૌત્રોનો નાશ કરે છે તથા પુત્ર અને પૌત્રોનો નાશ થવાથી તેઓના પરલોકનો પણ નાશ થાય છે. ૨૭ જેઓએ વૈર કર્યું હોય, તે સર્વનો વિશ્વાસ ન કરવો; એજ સુખના ઉદયનું સ્થાન છે. વિશ્વાસઘાતી પુરૂષોની સાથે તો અત્યંત વિશ્વાસ નજ કરવો. ૨૮ જે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ ન કરતો હોય, તેના ઉપર વિશ્વાસ ન કરવો, તેમ જે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ કરતો હોય, તેના ઉપર પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે, વિશ્વાસ રાખવાની જગ્યોએથીજ જો ભય ઉત્પન્ન થયું તો તે, મૂળસહિત છેદી નાખે છે, ભલે, ચાહ્ય તો બીજાનો વિશ્વાસ આપણા ઉપર ઉત્પન્ન કરવો; પણ આપણે તો બીજાના ઉપર વિશ્વાસ નજ કરવો. ૨૯ માતા અને પિતાને બાંધવોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ માનવાં; સ્ત્રીને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ જાણવી; કેમ કે, તે વીર્યનું હરણ કરે છે. પુત્ર તો બીજ માત્ર છે. ભાઇ શત્રુરૂપ છે; કેમ કે, તે વારસામાં ભાગ પડાવે છે. ધનાદિવડે જેનું પૂજન કરવામાં આવે તેજ મિત્ર છે. માત્ર એકલો આત્માજ સુખ અને દુઃખનો ભોગવનાર છે. ૩૦ જેઓએ અન્યોઅન્ય વૈર કરેલું છે તેઓની વચ્ચે સંધિ થઇ શકે નહિ; મેં જેના અર્થે અહીં નિવાસ કર્યો હતો; તે હેતુનો હવે નાશ થયો છે. ૩૧ પૂર્વે જેણે અપકાર કરેલો છે એવા પ્રાણીનું અર્થ અને માનવડે પૂજન કરવામાં આવે છે, તોપણ તેનું મન વિશ્વાસયુક્ત થતું નથી તથા તેનું પોતાનું કર્મ બળાત્કારે ત્રાસ પમાડે છે. ૩૨ જે સ્થળમાં પૂર્વે સન્માન થયું હોય અને પાછળથી તેજ સ્થળમાં અપમાન થયું હોય તો, યદ્યપિ તે સ્થળમાં શત્રુ તરફથી માન મળતું હોય તો પણ સત્વવાળા પુરૂષે તે સ્થાનનો ત્યાગ કરવો. ૩૩ હું ઘણા સમય સુધી સત્કાર પામીને ત્હારા ઘરમાં રહી છું; તેમાં હવે આ વૈર ઉત્પન્ન થયું માટે હું સુખેથી જઇશ." ૩૪ બ્રહ્મદત્ત કહે છેઃ—"જે કોઇ, કરેલા કર્મના બદલે સામું તેવુંજ કર્મ કરે છે એટલે અપકારના બદલે અપકાર કરે છે તે, તે કર્મ કરવાથી અપરાધ—દોષને પામતો નથી—અપરાધી થતો નથી; પણ તેથી અનૃણી થાય છે. માટે હે પૂજની! તું અહીં રહે, બીજે સ્થળે જઇશ નહિ." ૩૫ પૂજની કહે છેઃ—

"જેણે અપકાર સહન કર્યો છે તથા જેણે અપકાર કર્યો છે, એ બેની મિત્રતાનું પુનઃ સંધાન થતું નથી; પણ કર્ત્તાનું અને અપકાર સહન કરવાનું હૃદય તે વાતને જાણે છે." બ્રહ્મદત્ત કહે છેઃ—"અપકાર કરનાર અને સહન કરનાર, એ બન્નેની મિત્રતાનું પુનઃ સંધાન થાય છે તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિવડે વૈરની શાંતિ થયેલી પણ જોવામાં આવે છે અને પાપફળ ભોગવવું પડતું નથી." ૩૭ પૂજની કહે છેઃ—"વૈર નાશ પામતુંજ નથી. અપકાર કરનારે એમ ન જાણવું કે, તેણે મ્હારૂં સાંત્વન કર્યું છે માટે એ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે. વિશ્વાસથીજ લોકમાં બંધન થઇ શકે છે, માટે તેનાથી તો દૂર જતા રહેવું, તેમાંજ કલ્યાણ છે. ૩૮ અત્યંત તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોવડે પણ જેઓ સ્વાધીન નથી થતા તેઓ પણ સામ ઉપાયથી સ્વાધીન થાય છે. અહીં દૃષ્ટાંત છે કે, હાથીઓ બીજા મોટા મોટા ઉપાયથી સ્વાધીન નથી થતા, પણ હાથણીઓને જોઇને સ્વાધીન થઇ જાય છે." ૩૯ બ્રહ્મદત્ત કહે છેઃ—"પોતાના જીવિતનો અંત કરનારાની સાથે પણ એકત્ર નિવાસ કરવાથી અન્યોન્યનો સ્નેહ બંધાય છે. અહીં દૃષ્ટાંત છે કે, ચાંડાળ શ્વપચ (કૂતરાંને પાચન કરનાર) કહેવાય છે, તથાપિ તેનો અને કૂતરાંનો એકત્ર નિવાસ થવાથી તેઓને અન્યોન્ય વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૦ જેઓએ અન્યોન્ય વૈર કર્યું હોય છે, તેઓના એકત્ર વસવાથી તે વૈર કોમળ ભાવને પામી જાય છે અને તે વૈર, જેમ કમળમાં પાણી ટકતું નથી, તેમ ટકતું નથી." ૪૧ પૂજની કહે છેઃ—"વૈર પાંચ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પંડિતો જાણે છે. (૧) **સ્ત્રીકૃત વૈર** એટલે સ્ત્રીથી થયેલું વૈર—જેમ કૃષ્ણ અને શિશુપાળનું, (૨) **વાસ્તુજ વૈર** એટલે ગૃહ વગેરે સ્થાન માટે થયેલું વૈર—જેમ કૌરવ અને પાંડવનું, (૩) **વાગ્જ વૈર** એટલે વાણીથી ઉપજેલું વૈર—જેમ દ્રોણ અને દ્રુપદનું, (૪) **સાપત્ન વૈર** એટલે સ્વાભાવિક જાતિ વૈર—જેમ ઉંદર અને બિલાડીનું (૫) **અપરાધજ વૈર** એટલે ગુન્હો કરવાથી થયેલું વૈર—જેમ ત્હારી તથા મ્હારી વચ્ચે થયું છે તે. ૪૨ તેમાં પણ વૈર કર્યા છતાં પણ અર્થાદિવડે માન આપનાર દુશ્મનને અર્થની આશાવાળા પુરૂષે, પોતાના બળ તથા નિર્બળતાને વિચારીને અને દોષનો વિચાર કરીને પ્રકાશ કે, ગુપ્ત રીતે પણ હણવો નહિ તથા ક્ષત્રિયે તો વિશેષ કરીને હણવો નહિ. ૪૩ પોતાનો મિત્ર હોય, તોપણ એક વખત વૈર થયું એટલે તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે, જેમ રાખમાં ઢાંકેલો અગ્નિ રહે છે, તેમ તેના અંતઃકરણમાં ગુપ્ત વૈર રહે છે. ૪૪ હે રાજન્! ક્રોધરૂપી અગ્નિ, વિત્તવડે, ગુરૂનાં શિક્ષારૂપ કડવાં વચનવડે સાંત્વનપૂર્વક મધુર વચનવડે કે, વિદ્વત્તાવડે, સમુદ્રમાંના વડવાનળની પેઠે, શાંત થતો નથી. ૪૫ વૈરરૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો હોય અથવા અપરાધથી વૈર ઉપજ્યું હોય તો, હે રાજન્! તે બળ્યા વિના શાંત થતો નથી, અર્થાત્ બેમાંથી એકનો ક્ષય થયા પછીજ તે અગ્નિ ઓલવાય છે. ૪૬ જેણે આગળ—પાછળ અપકાર કર્યો હોય, તેનો અર્થ અને માનવડેજ સત્કાર કરવો ઠીક છે પણ મિત્રની પેઠે, માનીને તેને વિશ્વાસ સોંપવો નહિ. કેમ કે, અરસપરસનાં પૂર્વનાં કર્મ તેને બલાત્કારે ત્રાસ પમાડે છે. ૪૭ જેમ હું, કોઈ બીજા અપકાર કરનાર ઉપર વિશ્વાસ રાખતી નથી, તેમ ત્હારા ઉપર પણ વિશ્વાસ રાખીશ નહિ અને ત્હારે મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નહિ. હું આજ સુધી ત્હારા ઘરમાં રહી, પણ હવે ત્હારો વિશ્વાસ કરીશ નહિ." ૪૮ બ્રહ્મદત્ત કહે છેઃ—"કોઇક કાર્ય કાળવડે કરાય છે તથા અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ પણ

કાળવડેજ કરવામાં આવે છે; તે સર્વ કાળના સામર્થ્યથી થાય છે એમાં કોણ, કોનો અપરાધ કરે છે. ? ૪૯ મરણ અને જન્મ, એ બન્ને બરાબરજ થાય છે, તે સર્વ કાળવડે થાય છે તથા મૃત્યુ પણ કાળના નિમિત્તથીજ થાય છે. ૫૦ કેટલાક એકીવારે બંધનમાં આવે છે અને કોઇ વખત એક એક જણથી એક એક જણ બંધાય છે. જેમ બળતણ મળવાથી અગ્નિ સર્વ પદાર્થને બાળે છે, તેમ કાળ સર્વ પ્રાણીનું દહન કરે છે. ૫૧ હે શુભે ! આપણ બન્ને એક બીજાના અપકારનું કારણ થઇએ છીએ પણ વસ્તુતઃ તું પણ નથી તેમ હું પણ નથી. કાળ પ્રાણીઓના સુખ અને દુઃખને નિરંતર ધારણ કરે* છે.પર એમ સમજીને, સ્નેહ રાખીને અને ઇચ્છામાં આવે તેવી રીતે સ્નેહયુક્ત થઇને તું અહીં રહે; તને હણનાર કોઇ નથી. તેં જે કર્યું છે, તેની હું, તને ક્ષમા આપું છું તથા હે પૂજની ! તું મને પણ ક્ષમા કર. ' ૫૩ પૂજની કહે છે:-" જો ત્હારા મનમાં કાળજ પ્રમાણ છે અને કોઇનું કોઇની સાથે વૈર નથી ત્યારે હણાયલા બાંધવોવડે બીજા બાંધવો શા માટે પૂજન પામે છે. ? ૫૪ જો મોક્ષ, સુખ, દુઃખ, જન્મ અને મરણ કાળવડેજ થતું હોય તો, પૂર્વે દેવો અને અસુરો શા માટે એક બીજાને હણતા હતા ? ૫૫ જો સર્વ કાળવડેજ મરે છે, તો વૈદ્ય રોગીનું ઔષધ શા માટે કરે છે ? કારણ કે ઔષધોનું શું પ્રયોજન છે ? ૫૬. જો ત્હારા મનમાં કાળજ પ્રમાણ હોય તો, શોકથી મૂર્છિત થઇને લોકો, શા માટે મોટા વિલાપ કરે છે ? જો કાળજ પ્રમાણ હોય તો, અમુક કાર્ય કરનારને ધર્મ પ્રાપ્તિ કેમ થાય. ? ૫૭ ત્હારા પુત્રે, મ્હારા પુત્રને હણ્યો તેથી મેં તેને હણ્યો; હવે હે રાજન્ ! ત્હારે મને હણવી એ નિશ્ચય છે. ૫૮ મેં, પુત્રના શોકથી દુઃખ પામીને ત્હારા પુત્રના વિષે પાપાચરણ કર્યું છે. હવે ત્હારે મ્હારાપર શી રીતે પ્રહાર કરવો ? તે હું તને તત્વથી કહું, તે સાંભળ. ૫૯ મનુષ્યો, પક્ષીઓની ઇચ્છા ખાવાના અર્થે અથવા રમવાના અર્થે કરે છે. માટે વધ અને બધન, એ બે સિવાય ત્રીજે પ્રકારે મનુષ્ય અને પક્ષીનો સંયોગ થઇ શકે, એમ મને લાગતું નથી. ૬૦ વધ અને બંધ, એ બેના ભયથી પક્ષીઓ સ્વતંત્ર થઇને ફરે છે; કેમ કે, બંધનમાં પડવું તેને મરણના ઉત્પાતથી ઉપજેલું દુઃખ છે, એમ વેદને જાણનારા પુરૂષો કહે છે. ૬૧ સર્વે પ્રાણીઓને પોતાના પ્રાણ તથા પુત્ર વહાલા છે. સર્વ કોઈ દુઃખથી ત્રાસ પામે છે અને સુખથી આનંદ પામે છે. ૬૨ હે બ્રહ્મદત્ત ! વૃદ્ધાવસ્થા, એ દુઃખ છે, અર્થ વિપર્યય (અનર્થ) થવો, એ પણ દુઃખ છે; અનિષ્ટ સ્થાનમાં રહેવું, એ પણ દુઃખ છે તથા તેજ પ્રમાણે ઇષ્ટનો વિયોગ, વધ થવો, બંધનમાં પડવું, સ્ત્રી સંબંધી, જન્મસાથે ઉપજેલું, એ સર્વ દુઃખ તે દુઃખજ છે. સુખની સાથે દુઃખ પણ મનુષ્યોના ઉપર વિપરીતપણે ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૩,૬૪ કેટલાક મૂર્ખ મનુષ્યો એમ કહે છે કે, અન્યને દુઃખ પડે તેમાં આપણને શું દુઃખ છે ? જે મનુષ્ય, દુઃખને જાણતો નથી તે, એવી રીતે સભ્યજનો આગળ પણ બોલે છે. ૬૫ પરંતુ જે મનુષ્ય દુઃખથી પીડિત થઇને શોક કરે છે તે એ પ્રકારે બોલવાનો ઉત્સાહ કેમ રાખે ? તે તો જેમ પોતાનું દુઃખ જાણે છે, તેમ બીજાના દુઃખને પણ જાણે છે. ૬૬ હે શત્રુને દમન કરનાર રાજા ! મેં, ત્હારો જે અપકાર કર્યો છે તથા તેં, મ્હારો જે અપકાર કર્યો છે, તે સો વર્ષે પણ ભૂંસાય, એમ છે નહિ. ૬૭ આપણા બેની વચ્ચે એવું વૈર થઇ ગયું

* એટલે કે, સર્વ પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ કાળથીજ થાય છે;

છે કે, જેની પુનઃ સંધિ થાય નહિ; વારંવાર તને ત્હારો પુત્ર સાંભરશે અને મનમાં નવું નવું વૈર ઉત્પન્ન થશે. ૬૮ જો મનુષ્ય, અંતઘડી સુધીનું વૈર થયા પછી સંધિ કરવા ઇચ્છે છે, તો ભાગેલા માટીના વાસણને સાંધવાના મનોરથની પેઠે તેનો મનોરથ સિદ્ધ થતો નથી. ૬૯ જે પુરૂષ, સ્વાર્થશાસ્ત્ર ભણ્યો હોય, તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી: એ વિષે પૂર્વે શુક્રાચાર્યે બે શ્લોક પ્રહ્લાદને કહ્યા હતા કે, પુરૂષો જે શત્રુ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે, તે શત્રુ કદાચિત્ સત્યવાદી હોય કે, અસત્યવાદી હોય તોપણ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા પુરૂષો બંધનમાં પડે છે. અહીં દૃષ્ટાંત છે કે, શત્રુએ દેખાડેલું મુખ આગળનું મધ લેવા જનારના માર્ગમાં સૂકા ઘાસથી ઢંકાયલો કૂવો હોય, તેને લોભથી ન જાણીને મધ લેવા જતાં જેમ કૂવામાં પડે છે, તેમ શત્રુ ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર મનુષ્ય ફસાય છે. ૭૦,૭૧ કુળમાં જેનાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેવાં વૈર શાંત થતાં નથી. કદાચિત્ સામાસામી વેર કરનારા બંને મરી પરવાર્યા હોય અને તે બંનેના કુળની પ્રજા, તે વેર વિષે કાંઈ જાણતી ન હોય, તોપણ તેઓના પૂર્વ વેરનું કથન કરનાર કોઇ પણ પુરૂષ કુળમાં હોય છે. ૭૨ હે રાજન્ ! જે પુરૂષ વેર કરીને પછી તેને શાંત કરવા ઇચ્છે છે તે જળથી ભરેલા ઘડાને પથ્થર ઉપર પછાડવા જેવું કૃત્ય કરે છે, એમ જાણવું. ૭૩ રાજાએ કોઈનું પણ ભૂંડું કર્યા પછી, તેનો કદાપિ વિશ્વાસ કરવો નહિ કેમ કે, બીજાને અપકાર કર્યા પછી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. " ૭૪ બ્રહ્મદત્ત કહે છેઃ-" તું કહે છે તેમ, કેવળ અવિશ્વાસ રાખવાથી કાંઇ પણ સિદ્ધ થઇ શકે નહિ તથા કોઇ પણ અર્થની અભિલાષા પણ રાખી શકાય નહિ. ગમે તે એક તરફનો ભય રાખીને નિરંતર બેસી રહેવાથી તો મરણ તુલ્ય દશા પ્રાપ્ત થાય, " ૭૫ પૂજની કહે છેઃ-" જે પુરૂષના બંને ચરણોમાં વ્રણ (ગુમડાં) થયાં હોય અને તે માણસ ચાલવા લાગે તો, તેના બંને ચરણ સુજી જાય છે અને અત્યંત ગુપ્તપણે તે સ્થળની ધાતુઓ વિકાર પામે છે. ૭૬ વળી જે પુરૂષનાં નેત્રો દુઃખતાં હોય અને તે આવતા વાયુ સામે જુએ છે તો, તે વાયુ, નિશ્ચય તેના નેત્રને અત્યંત પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૭ જે પુરૂષ, મોહવડે દુષ્ટ માર્ગને અનુસરે છે તથા પોતાના બળને જાણી શકતો નથી તે મનુષ્યના જીવતરનેજ મરણ સમજવું. ૭૮ જો ખેડૂત, વૃષ્ટિકાળને જાણ્યા સિવાય ખેતર ખેડીને અનાજ વાવે છે તો, તેનો પુરૂષપ્રયત્ન મિથ્યા જાય છે અને ધાન્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. ૭૯ જે પુરૂષ, કડવો, તુરો, મધુર અથવા સ્વાદિષ્ટ પણ નિત્યે હિતકર આહાર કરે છે તે આહાર, તેને અમૃત સરખું ફળ આપે છે. ૮૦ જે મનુષ્ય, મોહથી પથ્ય ભોજનનો ત્યાગ કરીને દુષ્ટ ભોજન કરે છે તથા તેનું પરિણામ જાણતો નથી, તે પુરૂષના જીવતરનેજ તેનો મરણકાળ સમજવો. ૮૧ દૈવ અને પુરૂષપ્રયત્ન, એ બન્ને એક બીજાના ઉપર આધાર રાખીને રહેલા છે. તેમાંથી જેઓ, ઉદાર બુદ્ધિવાળા છે તેઓ તો શુભ પુરૂષપ્રયત્નનો આશ્રય કરે છે; પણ જેઓ બાયલા છે તેઓ દૈવના આશ્રયે બેસી રહે છે. ૮૨ તીક્ષ્ણ અથવા કોમળ પણ પોતાનું હિત કરે એવું કર્મ કરવું; જે પુરૂષ, કોઇ પ્રકારનું કર્મ કરતો નથી તે પુરૂષ, આખરે દ્રવ્યરહિત થઇને અનર્થમાં ડુબી જાય છે. ૮૩ એટલા માટે પુરૂષે બીજા સર્વ અર્થને દૂર કરીને પરાક્રમ કરવું; તે એટલે સુધી કે, ભલે, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો, પણ જેમાં પોતાનું હિત થતું હોય, તેજ કર્મ કરવું. ૮૪ વિદ્યા, શૌર્ય, દક્ષતા, બળ અને ધૈર્ય, એ પાંચ ગુણોને દેહની સાથે જન્મ પામેલા મિત્ર કહ્યા છે.

પંડિતો તેઓવડે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. ૮૫ ઘર, સોનું તથા રૂપું વગેરે ધાતુઓ, ખેતર, સ્ત્રી અને મિત્રો, એટલાં પાંચ વાનાં ઉપહિત એટલે ઉતરતા દરજ્જાનાં હિત છે. પુરૂષને તે, સર્વ સ્થાનમાં મળી આવે છે. ૬ વિદ્યાદિ પૂર્વે કહ્યાં, તેનાં ફળ એવાં છે કે, તે પુરૂષને સર્વત્ર લાભ મળે છે, તે પુરૂષ સર્વત્ર શોભે છે, કોઇને ભય ઉત્પન્ન કરતો નથી કે, બીજો કોઇ તેને ભય ઉત્પન્ન કરતો નથી; તેમ તેને કોઇ ભય ઉત્પન્ન કરે તો, બીતો પણ નથી. ૮૭ બુદ્ધિમાન પુરૂષોની પાસે અર્થ સ્વલ્પ હોય, તથાપિ તે નિરંતર વૃદ્ધિ પામે છે; જે પુરૂષ, દક્ષતાથી કાર્ય કરતો નથી અથવા દક્ષતાનો સંકોચ બતાવે છે, તેનો અર્થ માત્ર સ્થિર થાય છે, પણ વૃદ્ધિ પામતો નથી. ૮૮ જે અલ્પબુદ્ધિવાળા પુરૂષો ઘરના સ્નેહમાં બંધાઈ રહેલા છે, તે પુરૂષોના માંસને, જેમ કરચલીનાં બચ્ચાં પોતાની માતા (કરચલી) ના માંસને ખાઇ જાય છે, તેમ કુલટા (નઠારી) સ્ત્રી ખાઇ જાય છે. ૮૯ જે પુરૂષોની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ ગયેલી છે તેઓ એમ જાણે છે કે, આ મ્હારૂં ઘર, આ મ્હારૂં ખેતર, આ મ્હારા મિત્ર. આ મ્હારો સ્વદેશ. ૯૦ અને એજ પ્રમાણે ઘણા પુરૂષો " મ્હારૂં મ્હારૂં " કરીને પીડિત થાય છે. જે દેશમાં પોતાનો જન્મ થયો હોય, તે દેશમાં વ્યાધિ પ્રવેશ કરે અથવા દુકાળ પડે તો, ત્યાંથી જલદી નીકળી જવું અને બીજા દેશમાં નિવાસ કરવાને જવું તથા ત્યાં નિરંતર માનસહિત નિવાસ કરવો. ૯૧ હે રાજન્! એટલા માટે હું અહીંથી નીકળીને બીજા સ્થળમાં જઇશ. અહીં રહેવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી; કેમ કે, મેં ત્હારા પુત્ર ઉપર જે કૃત્ય કર્યું છે તે તથા ત્હારા પુત્રે મ્હારા ઉપર જે કૃત્ય કર્યું છે તે અનાર્ય કૃત્ય છે. ૯૨ કુલટા સ્ત્રી, દુષ્ટ પુત્ર, અનીતિમાન રાજા, દુર્ગુણી મિત્ર, નીચ સંબંધ અને નિંદ્ય સ્થાન, એ છ વસ્તુઓનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. ૯૩ દુષ્ટ પુત્ર ઉપર વિશ્વાસ રખાય નહિ; કુલટા સ્ત્રી ઉપર કામપ્રીતિ ક્યાંથી ઉપજે ? અનીતિવાળા રાજ્યમાં નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય નહિ; નિંદ્ય દેશમાં જીવિકા મળી શકે નહિ. ૯૪ દુર્ગુણી મિત્ર સાથે સમાગમ રહે નહિ કેમ કે, નિરંતર તેનું મન સ્નેહના સંબંધમાં અસ્થિર હોય છે: નીચ સંબંધ કર્યો હોય અને કોઇક અર્થ વિપરીત બને તો, તત્કાળ અપમાન પામવાનો વખત આવે છે. ૯૫ ભાર્યા તો, તેનેજ જાણવી કે, જે મધુર વચન બોલતી હોય; પુત્ર તો, તેનેજ જાણવો કે, જેનાથી નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય: મિત્ર તો, તેનેજ જાણવો કે, જેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાતો હોય: દેશ તો, તેનેજ જાણવો કે, જ્યાં જીવિકા ચાલી શકતી હોય. ૯૬ કદાચિત્ રાજા સખત શિક્ષા કરનારો હોય તો, તેની ચિંતા નહિ: પણ જેના રાજ્યમાં બળાત્કાર થતો ન હોય તે રાજા ઉત્તમ છે, એમ જાણવું. જે રાજાના રાજ્યમાં મનુષ્યોના અંતરમાં ભય નથી તથા જે રાજા દરિદ્ર પ્રજાને પાળવાને ઇચ્છે છે, તેજ ઉત્તમ રાજા છે. ૯૭ જ્યારે રાજા સારો ગુણવાન અને ધર્મને પ્રવર્તાવનારો હોય છે, ત્યારે સારી સ્ત્રી, સારો દેશ, સારા મિત્ર, સારા પુત્ર, સારા સંબંધી અને સારા બાંધવ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૮ જે રાજા અધર્મી હોય તે, ધર્મી પુરૂષોનો નિગ્રહ કરે છે, તેથી તેની પ્રજા નાશ પામે છે. માટે રાજાએ સાવધાન રહીને ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગના મૂળનું રક્ષણ કરવું. ૯૯ રાજા, પ્રજાની પાસે છઠ્ઠો ભાગ કર લે છે, તેનો તેણે સદુપયોગ કરવો ઘટે છે અને જો તે, પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરે નહિ તો, રાજારૂપે તસ્કર જાણવો. ૧૦૦ જે રાજા બીજાને અભય આપીને પછી દ્રવ્યના લોભથી તેને પ્રમાણ કરતો નથી. તે અધર્મી બુદ્ધિ-

વાળો રાજા સર્વ પ્રકારના લોભથી પાપી થઇને નરકમાં પડે છે. ૧૦૧ જે રાજા અભયદાન આપીને તેને પ્રમાણ કરે છે, તે રાજાને પ્રજાનું ધર્મવડે રક્ષણ કરનારો અને સર્વને સુખ આપનારો જાણવો. ૧૦૨ પ્રજાના પતિ મનુએ રાજાના આ સાત ગુણ કહ્યા છે, જેવા કે, રાજા એ માતા, પિતા, ગુરૂ, રક્ષણ કર્ત્તા, અગ્નિ, કુબેર અને યમ. ૧૦૩ રાજા પ્રજાનો પિતા છે કેમ કે, પ્રજા ઉપર કૃપા કરે છે. જે મનુષ્ય રાજા પ્રત્યે અવિનય કરે છે, તે મનુષ્ય તિર્યક ગતિને (પશુયોનિને) પામે છે. ૧૦૪ રાજા માતા જેવો છે કેમ કે, દીન મનુષ્ય પણ શરણે આવે તો, તેની માતાની પેઠે, સંભાવના કરે છે. રાજા અગ્નિ જેવો છે કેમ કે, તે દુષ્ટ પુરૂષોને અગ્નિની પેઠે બાળે છે. રાજા યમ સરખો છે કેમ કે, અસત્પુરૂષોનું નિયમન કરે છે. ૧૦૫ રાજા કુબેરના સરખો છે કેમ કે, મનુષ્યોના મનોરથને પૂર્ણ કરીને પોતાના ઇષ્ટજન ઉપર અર્થની વૃષ્ટિ કરે છે. અને કર્ત્તવ્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે માટે ગુરૂ છે તથા પાલન કરે છે માટે રક્ષક છે. ૧૦૬ જે રાજા પોતાના ગુણોવડે પોતાના નગરના અને દેશના લોકોને રંજન કરે છે તે રાજાનું રાજ્ય ભ્રમણ થતું નથી કેમ કે, તે પોતે ધર્મનું પાલન કરે છે. ૧૦૭ જે રાજા નગરના લોકની સંભાવના કેમ કરવી ? તથા દેશના લોકની સંભાવના કેમ કરવી ? તેને જાણે છે તે રાજા આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ પામે છે. ૧૦૮ જે રાજાની પ્રજા કરના ભારથી પીડા પામીને નિરંતર ઉદ્વિગ્ન રહે છે તથા અનર્થવડે તેઓનો નાશ થાય છે તે રાજા પરાભવ પામે છે. ૧૦૯ જેમ સરોવરમાં કમળ ખીલે છે, તેમ જે રાજાના રાજ્યમાં પ્રજા આબાદ થાય છે તે રાજા સર્વ ફળને ભોગવનારો થાય છે તથા સ્વર્ગલોકમાં પણ પૂજન પામે છે. ૧૧૦ હે રાજન્ ! કદાપિ પણ બળવાનની સાથે વિગ્રહ કરવા યોગ્ય નથી. જે પુરૂષ બળવાનની સાથે વિગ્રહ કરે છે તેને સુખ ક્યાંથી અને રાજ્ય પણ ક્યાંથી ? " ૧૧૧ ભીષ્મ કહે છે:-પક્ષીની માતા પૂજની બ્રહ્મદત્ત રાજાને એ પ્રમાણે કહીને તથા તેની રજા માગીને પોતાની ઇચ્છામાં આવી તે દિશામાં ચાલતી થઇ. ૧૧૨ હે શ્રેષ્ઠ રાજન્ ! એ પ્રમાણે ચકલી તથા બ્રહ્મદત્તની વચ્ચે જે સંભાષણ થયું હતું તે મેં તને કહ્યું, હવે તું શું સાંભળવાને ઇચ્છે છે ? " ૧૧૩

एतत्ते ब्रह्मदत्तस्य पूजन्या सह भाषितम् ।
मयोक्तं नृपतिश्रेष्ठ किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ११३ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि ब्रह्मदत्तपूजन्योः संवादे गुर्जरभाषायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો-ભારદ્વજ અને શત્રુંજય રાજાનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ युगक्षयात्परिक्षीणे धर्मे लोके च भारत ।
दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्थेयं पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-" હે ભારત ! હે પિતામહ ! યુગનો ક્ષય થવાથી, ધર્મનો ક્ષય થવાથી અને ચોર-લુંટારાથી લોકો પીડા પામતા હોય, ત્યારે, શી રીતે રહેવું તે કહો. " ૧ ભીષ્મ કહે છે:-" હે ભારત ! આપત્કાળમાં આચરવાની નીતિ અને તે વખતે રાજાએ

દયાનો ત્યાગ કરીને કેવી રીતે વર્તવું ? તે વિષે આ સ્થળે હું, તને વર્ણવીને કહીશ. ૨ એ વિષે પણ ભારદ્વાજ અને શત્રુંજય રાજાના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ સૌવીર દેશમાં મહારથી "શત્રુંજય" નામે રાજા હતો. તે એક વખત ભારદ્વાજની પાસે જઇને અર્થનો નિશ્ચય પૂછવા લાગ્યો કે: "જે અર્થ પ્રાપ્ત થયો નથી, તેની અભિલાષા શી રીતે પૂર્ણ કરવી ! પ્રાપ્ત થયેલા અર્થની વૃદ્ધિ શી રીતે કરવી ? વૃદ્ધિ પામેલા અર્થનું રક્ષણ શાવડે કરવું ? તથા રક્ષણ કરેલા અર્થનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો. ?" ૪,૫ એ પ્રમાણે વિશેષે કરીને જેણે અર્થનો નિશ્ચય કરેલો છે એવા તે રાજાને, ભારદ્વાજે, જેના વિષે અર્થનો નિશ્ચય જણાયલો છે એવું હેતુવાળું, ઉત્તમ તથા બ્રહ્માએ કહેલું વચન કહ્યું. ૬ "રાજાએ નિરંતર દંડમાં સાવધ રહેવું, પુરૂષ પરાક્રમ પ્રકટ કરતા રહેવું; સામાનું છિદ્ર ન હોય તેમાં પણ છિદ્ર શોધવાની ટેવ રાખવી તથા શત્રુઓનાં છિદ્રને જોઇને તેમાં પ્રવેશ કરવો. ૭ જે રાજા નિરંતર દંડમાં સાવધ રહે છે, તેનાથી લોકો ત્રાસ પામે છે. માટે સર્વ પ્રાણિયોને દંડ વડેજ વશ કરવાં. ૮ તત્વદર્શી પંડિતો આ પ્રમાણે દંડને વખાણે છે, માટે એ ચાર ઉપાયોમાં દંડ મુખ્ય ગણાય છે. ૯ જે વૃક્ષમાંથી સર્વ કોઇનું જીવન થતું હોય, તેનાં મૂળ કાપી નાંખીએ તો, સર્વની જીવિકાનો નાશ થાય છે; માટે કોઇ વક્ષનાં મૂળને કાપી નાખવાથી તેનાં ડાળાં પાંખડાં શી રીતે રહેશે. ? ૧૦ એમ વિચારી ડાહ્યા પુરૂષે, પ્રથમ તો શત્રુના પક્ષનું મૂળજ છેદવું. પછી તે મૂળની પેઠેજ તેના સહાય અને તેના પક્ષવાળાનું પણ છેદન કરવું. ૧૧ જે વખતે આપત્તિ આવી પડે, તે વખતે સારી રીતે મંત્ર કરવો, સારી રીતે પરાક્રમ કરવું. સારી રીતે યુદ્ધ કરવું અને સારી રીતે નાસી પણ જવું, પરંતુ વિચારવા રહેવું નહિ. ૧૨ વળી રાજાએ વાણીમાત્રમાંજ વિનય રાખવો પણ હૃદયમાં તો અસ્રાની પેઠે, તીક્ષ્ણ ધારવાળા થવું. વાણીથી મૃદુવચન બોલવાનો આરંભ કરવો તથા કામ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવો. ૧૩ જે કાર્ય પોતાના દુશ્મનને સાથે રાખીને કરવા જેવું હોય, તેમાં તેની સાથે સંધિ કરીને તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; પણ કામ થાય કે, તરતજ ત્યાંથી દૂર થઇ જવું, એજ ડાહ્યા મનુષ્યનું લક્ષણ છે. શત્રુને પણ મિત્રરૂપે થઇને સાંત્વન વચનથીજ શાંત કરવો તથા ઘરમાં સર્પ હોય તેની પેઠે, તેનાથી હમ્મેશાં ત્રાસ પામતા રહેવું. ૧૫ જેવી પોતાની બુદ્ધિ હોય તે પ્રમાણે તેનો પરાભવ કરવો તથા "જે બની ગયું તે અનિવાર્ય છે." ઇત્યાદિ કહીને તેનું સાંત્વન કરવું. ૧૬ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પુરૂષથી પ્રથમથીજ ચેતીને પંડિતે શત્રુનું સમયોચિત કાર્યથી સાંત્વન કરવું. જે મનુષ્ય, પોતાની આબાદી ઇચ્છતો હોય તેણે, જરૂર હોય તો હાથ જોડવા, સોગન ખાવા, સામ વચન કહેવાં, મસ્તકવડે નમસ્કાર કરીને બોલવું અને આંસુ લોહવાં. ૧૭ જ્યાં સુધી કાળ વિપરીત હોય ત્યાં સુધી પોતાના શત્રુને ખભે બેસાડીને ફરવું, પરંતુ સમય અનુકૂળ આવ્યો જાણીને, ઘડાની માફક પથ્થર ઉપર પટકતાં વાર લગાડવી નહિ. ૧૮ હે રાજેંદ્ર ! આંબલીના લાકડાના અગ્નિની પેઠે, એક મુહૂર્ત સુધી પણ સારો પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે, તેમ પ્રદીપ્ત થવું; પરંતુ છાલાંના અગ્નિની પેઠે, જ્વાળા બહાર કાઢ્યા સિવાય ઘણા કાળ સુધી ધૂમાયા કરવું નહિ. ૧૯ કૃતઘ્ન પુરૂષની સાથે અનેક પ્રકારના અર્થના સંબંધ કરવા નહિ; જ્યાં સુધી આપણી સાથે સામા મનુષ્યને સ્વાર્થ છે, ત્યાંસુધી આપણે તેને જેમ નચાવવા ઇચ્છીએ તેમ તે નાચશે, પણ કામ થઈ રહ્યું એટલે આપણું અપમાન કરશે; માટે સર્વ કાર્ય કરવાં ખરાં,

પણ તેમાં કાંઇ પણ બાકી રાખવું. ૨૦ વળી રાજાએ કોયલ, વરાહ, મેરૂ, શૂન્યઘર, નટ અને ભક્તિ કરનારનો મિત્ર એઓના ગુણોને ધારણ કરવા (એટલે કોયલ જેમ પોતાના બચ્ચાનું બીજાની* પાસે પોષણ કરાવે છે, તેમ રાજાએ પણ પોતાના આઠે પ્રકારના અર્થ પ્રજા પાસેથી સિદ્ધ કરવા. તે આઠ પ્રકારના અર્થ આ પ્રમાણે છેઃ-ખેતી, વેપાર, જંગલના માર્ગ, પૂલ, હાથી બાધવા, ખાણ ખોદવી, કર લેવા અને સંચય કરવો, એ આઠ પ્રકારના અર્થ છે. એ આઠે પ્રકારના અર્થને પ્રજા પાસેથી આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા,-જમીનદારો કે, જેઓ પોતાની જમીન ખેડે છે તેઓને ભાગે પડતી સરકારી જમીન પણ ખેડવા આપવી તથા તેના તૂલનું રક્ષણ પોતાના તૂલની પેઠે કરે તથા તેનું ઉત્પન્ન રાજાને આપે. પશુને પાળનારા ઢોરનો વેપાર કરે છે, તેઓએ પોતાનાં પશુ સાથે રાજાનાં પશુ બળદ વગેરે રાખવાં તથા તેનું પાલન કરવું. " જંગલના માર્ગમાં અમે રક્ષણ કરીએ છીએ. " એ બહાનાથી મુસાફરો પાસેથી કર લેવો. નદી ઉપર પૂલ કર્યો હોય તે ઉપર થઇને જનારા પાસેથી પણ કર લેવો. રાજાએ હાથી રાખ્યા હોય તેની પણ ગામ પ્રમાણે વેહેંચણ કરી નાખીને તેનું ખરચ તે ગામ પૂરૂં કરે એમ કરવું. હીરા વગેરેની ખાણ ખોદવાની પરવાનગી આપીને, તે ઉપર પણ કર લેવો. ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ પ્રજા પાસેથી લેવો તથા તેનો સંચય કરવો. પણ બીજે ખરચ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રજાદ્વારાજ અદા કરવો. એ રીતે કોયલ જેમ પોતાનું કલ્યાણ બીજાની પાસેથી સાધે છે, તેમ રાજાએ પણ પોતાનું કલ્યાણ પ્રજા પાસેથી સાધવું. બીજો ગુણ વરાહનો છે. વરાહ, જેમ જમીનમાંથી મૂળને ખોદી કાઢે છે, તેમ રાજાએ પણ દુશ્મનનાં મૂળને ખોદી કાઢવાની ટેવ રાખવી. ત્રીજો ગુણ મેરૂનો છે; મેરૂ જેમ પોતાના સ્થાનમાંથી ડગતો નથી, તેમ રાજાએ પણ પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર થવું. ચોથો ગુણ શૂન્યઘરનો છે; જેમ શૂન્યઘર સંપત્તિની ઇચ્છા કરે છે, તેમ રાજાએ પણ સંપત્તિની ઇચ્છા કરવી. પાંચમો ગુણ નટનો છે; નટ જેમ અનેક પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરે છે, તેમ રાજાએ ક્રોધી, પ્રસન્ન અને સ્નેહયુક્ત વગેરે અનેક પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરવાં. છઠ્ઠો ગુણ ભક્તિ મિત્રનો છે. જેમ ભક્તિ કરનારનો મિત્ર ભક્તિ કરનારનો ઉદય ઇચ્છે છે, તેમ રાજાએ પાલન કરેલી પ્રજાનો અભ્યુદય સદૈવ ઇચ્છવો) ૨૧ નિરંતર ઉદ્યોગી થઇને શત્રુના ઘેર જવું તથા યદ્યપિ ભલે તેનું અકુશળ થતું હોય, તથાપિ તેનું કુશળ પૂછવું. ૨૨ જે પુરૂષો આળસુ છે, જેઓ નામરદા છે, જેઓ અભિમાની છે, જેઓ લોકાપવાદથી ડરે છે તથા જેઓ નિરંતર આશા રાખીને બેસી રહે છે, તેઓને અર્થ પ્રાપ્ત થતા નથી. ૨૩ પોતાનું છિદ્ર શત્રુને જાણવા દેવું નહિ; પણ શત્રુનું છિદ્ર પોતે જાણવું. કાચબાની પેઠે પોતાનાં અંગ સંતાડવાં તથા પોતાનુ કલંક હોય તો ઢાંકવું. ૨૪ બગલાની પેઠે અર્થનું ચિંતવન કરવું; સિંહની પેઠે પરાક્રમ કરવું; વરૂની પેઠે પોતાનો શિકાર બીજાને હાથ જવા દેવો નહિ પણ જલદીથી ખાઇ જવો તથા સસલાની પેઠે વખત આવ્યે કૂદી જતાં વાર કરવી નહિ. ૨૫ મદ્યપાન, પાસા, સ્ત્રીઓ, મૃગયા, ગાયન અને વાદિત્ર, એ સર્વ એક વિચારથી યુક્તિપૂર્વક સેવવાં, પણ તેમાં વ્યસની થવું નહિ; કેમ કે, તેમાં લપટાઇ પડવાથી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૬ વાંસનું ધનુષ્ય કરવું; તાત્પર્ય કે, સમય આવ્યે દર્ભની

* કોયલ પોતાનાં ઇંડાં કાગડીના માળામાં મૂકે છે તથા કાગડી તેને પોતાનાં સમજીને ઉછેરે છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

સઘળીથી પણ શત્રુની આંખ ફોડી નાંખવી, પણ " હથિયાર નથી; શાવડે પ્રહાર કરૂં ! " એમ જાણી સમય ચૂકવો નહિ. મૃગની પેઠે સૂઇ જવું. એટલે હરણ અચેતન અને અસાવધની પેઠે પડી રહે છે પરંતુ ભય આવ્યો કે, એકદમ કૂદીને દૂર જતું રહે છે. શત્રુથી પકડાતું નથી; તેમ રાજાએ ગમે તે અવસ્થામાં રહીને પણ શત્રુના કબજામાં પડવું નહિ. આંધળા થવાની વેળાએ આંધળા થવું અને બેહેરા થવાની વેળાએ બેહેરા પણ થવું. એટલે વખતે દીઠું અણદીઠું કરવું તથા સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું પણ કરવું. ૨૭ વિચક્ષણ પુરૂષે, દેશકાળ અનુકૂળ પ્રાપ્ત થાય કે, તરત પરાક્રમ કરવું. કેમ કે, દેશકાળ વીત્યા પછી કરેલું પરાક્રમ નિષ્ફળ જાય છે. ૨૮ પોતાનો અનુકૂળ સમય અને વિપરીત સમય, પોતાનું બળ તથા નિર્બળતા, પોતાનું બળ તથા શત્રુનું બળ, એ સર્વ જાણીને પોતાની યોજના કરવી. ૨૯ જે રાજા નમેલા શત્રુને પકડીને દંડવડે વશ કરી લેતો નથી તે, ખચ્ચરી જેમ ગર્ભ* ધારણ કરે છે અને મૃત્યુ પામે છે તેમ પોતાના હાથે પોતાના મોતને ગ્રહણ કરી લે છે. ૩૦ રાજાએ વાંઝિયા વૃક્ષની પેઠે, અત્યંત પુષ્પવાળા પરંતુ ફળ વિનાના થવું; અર્થાત્ બહુ લાલચ બતાવવી પણ સફળ કરવી નહિ. વળી રાજાએ ફળવાળા થવું તો, તે ફળ દુઃખવડે પ્રાપ્ત થાય તેવું કરવું. વળી તેણે, પાકા ફળની પેઠે સુંદર રંગ દેખાડીને અંદરખાનેથી કાચા ફળ જેવા થવું. એટલે શત્રુ જાણે કે, આમાંથી મધુર સ્વાદ મળશે, પણ ચાખે ત્યારે ખાટો રસ અનુભવીને ખેદ પામે છે તથા રાજાએ કોઇના ભમાવ્યા ભમવું નહિ. ૩૧ રાજાએ આશા આપવી પણ તેનો અમુક વખત રાખવો, તે વખતમાં વિઘ્ન આણી મૂકવું; તે વિઘ્ન થવાનું નિમિત્ત યોજવું તથા તે નિમિત્ત પણ કોઇ હેતુથી ઉત્પન્ન કરવું. એટલે તે નિમિત્તને પણ હેતુ જોઇએ; પોતાને માથે લેવું નહિ. ૩૨ જ્યાંસુધી ભય આવ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી પ્રત્યેક ક્રિયા ભય પામેલાની પેઠે કરવી; પણ ભય આવ્યા પછી તો નિર્ભયની પેઠે તે ઉપર પ્રહાર કરવો. ૩૩ કોઇ પણ પુરૂષ સંશય ઉપર સ્વાર થયા વિના ઉત્તમ ફળને પામી શકતો નથી; પણ જો તે, સંશય ઉપર સ્વાર થઇને કાર્ય કરે છે અને તેમ કરતાં જો જીવતો રહે છે તો, ઉત્તમ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪ જે ભય પ્રાપ્ત થયો નથી તેના સમાચાર મેળવવા; ભય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને સ્વાધીનમાં રાખવું અર્થાત્ નાશ કરવો. વળી તે ભય પુનઃ વૃદ્ધિ પામે માટે સર્વદા સાવધ થઇને તે ઉપર લક્ષ્ય રાખવું. ૩૫ જે સમયે જે સુખ પ્રાપ્ત થયું હોય, તેનો ત્યાગ કરવો તથા જે સુખ પ્રાપ્ત થયું નથી તેની આશા રાખવી, એ બુદ્ધિમાનની નીતિ નથી. ૩૬ જે પુરૂષ, શત્રુની સાથે સંધિ કરીને પછી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સુખે સૂઇ રહે છે, તેને વૃક્ષની ટોચ ઉપર સૂતેલા પુરૂષના સમાન જાણવો; જ્યારે તે, પડે છે ત્યારેજ જાગે છે ૩૭ કઠોર કે, કોમળ ગમે તેવા કર્મવડે પણ દીન પુરૂષનો તથા પોતાનો દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરવો અને જો સામર્થ્ય હોય તો, ધર્મ કરવો. ૩૮ જે પોતાના શત્રુના શત્રુઓ હોય તે સર્વનું પણ સેવન કરવું તથા પોતાના જે જાસુસોને શત્રુઓએ મારી નાખ્યા હોય, તેઓની પણ તજવીજ કરતા રહેવું. ૩૯ જાસુસ એવો કરવો કે, જેને પોતાના પક્ષના કે, શત્રુના પક્ષના કોઇ ઓળખે નહિ. પાખંડધર્મ આચરનારા તથા તપસ્વી વગેરેને જાસુસ કરીને શત્રુના રાજ્યમાં મોકલવા. ૪૦

---

* એમ કહેવાય છે કે, ગધેડી અને ઘોડાનો સંયોગ થવાથી જે ગર્ભ રહે છે તે, પેટ ફાડીને જન્મે છે.

બાગબગીચાઓમાં, મઠમાં, પરબોમાં, ધર્મશાળાઓમાં મંદિરોનાં પીઠમાં, સાર્વજનિક મકાનોમાં, તીર્થમાં અને સભાસ્થળોમાં ધર્મનો ડોળ ધારણ કરનારા, પાપીઓ, ચોર અને લોકમાં કંટકરૂપ એવા લોકો આવે છે, તેઓને ઓળખવા તથા તેઓનો નાશ કરવો. ૪૧, ૪૨ જે વિશ્વાસ ન કરતો હોય તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ તથા વિશ્વાસ કરતો હોય તેના ઉપર પણ અતિશય વિશ્વાસ કરવો નહિ કેમ કે, વિશ્વાસ કરવાથીજ ભય ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરીક્ષા કર્યા સિવાય વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૪૩ તત્વરૂપ હેતુવડે શત્રુને પોતાના ઉપર વિશ્વાસ ઉપજાવીને તે લગાર પોતાના સ્થાનમાંથી ચલિત થાય કે, સમય જોઇને તેના ઉપર પ્રહાર કરવો. ૪૪ જેની શંકા કરવી સંભવતી નથી તેવા પુરૂષની પણ શંકા કરવી તથા જે આપણાથી શંકા રાખતો હોય તેનાથી તો નિરંતર શંકાયુક્ત રહેવું, કેમ કે, જેની આપણે શંકા કરતા નથી તેનાથી જો ભય ઉત્પન્ન થયું તો, તે મૂળસહિત નાશ કરે છે. ૪૫ ધ્યાન આપવાવડે, મૌન ધારણ કરવાવડે, કાષાય (ભગવાં) વસ્ત્ર ધારણ કરવાવડે અને જટા તથા મૃગચર્મ ધારણ કરવાવડે શત્રુને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને, વરૂની પેઠે, તેનું જલદી ભક્ષણ કરવું, અર્થાત્ નાશ કરવો ૪૬ જે રાજા પોતાનો અભ્યુદય ઇચ્છતો હોય તેણે, ગમે તો પોતાનો પુત્ર હો ભાઈ હો પિતા હો કે મિત્ર હો પરંતુ જો પોતાના અર્થમાં વિઘ્ન કરનારો હોય તો તેને હણવો. ૪૭ કદાપિ પોતાનો ગુરૂ હોય અને તે ગર્વિષ્ઠ થયો હોય તથા કાર્ય-અકાર્યમાં સમજતો ન હોય, તેમ અવળે માર્ગે ચાલતો હોય તો, રાજદંડ વડે તેને પણ શિક્ષા કરવી યોગ્ય છે. ૪૮ રાજાએ ચઢાઇનો ઉદ્યોગ કરવાવડે અથવા શત્રુની નિંદા પસારવાવડે અથવા કોઇને કાંઇ આપવાવડે પણ તીક્ષ્ણ ચાંચવાળા પક્ષીની પેઠે, શત્રુના ફળનાં પુષ્પનો નાશ કરવો. તાત્પર્ય કે, ધર્મ, અર્થ આદિ પુરૂષાર્થ ફળ છે તથા તેનાં સાધન પુષ્પરૂપ છે. માટે શત્રુના પુરૂષાર્થનાં સાધનોનો નાશ કરવો. ૪૯ શત્રુનાં મર્મ છેદ્યા સિવાય, દારૂણ કર્મ કર્યા સિવાય તથા માછલાં મારનાર માછીની પેઠે, અનેક જીવ ઉપર પ્રહાર કર્યા સિવાય રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી નથી. ૫૦ જાતિથી કોઈ કોઇનો શત્રુ નથી તેમ મિત્ર પણ નથી. સામર્થ્યના યોગથી મિત્ર અને શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૧ શત્રુ સ્વાધીન થયો હોય અને તે, દયા ઉપજે એમ બોલતો હોય, તથાપિ તેને છોડવો નહિ; પૂર્વે આપણા ઉપર અપકાર કરનારને હણવોજ; તેમ કરવામાં મનમાં કાંઈ દુઃખ લાવવું નહિ. ૫૨ પોતાનો અભ્યુદય ઇચ્છનારે, સત્પુરૂષોનો સંગ્રહ કરવામાં તથા તેઓના ઉપર મહેરબાની કરવામાં અસૂયા બુદ્ધિ તજીને સર્વદા યત્ન કરવો તથા તેજ પ્રમાણે અસત્પુરૂષોનો નિગ્રહ પણ કરવો. ૫૩ શત્રુને મારતાં મારતાં પણ મીઠુંજ બોલવું; પ્રહાર કરીને પછીથી પણ મધુરજ બોલવું; તરવારથી શત્રુનું મસ્તક કાપીને પણ શોક કરવો તથા રડવું. ૫૪ પોતાનો ઉદય ઇચ્છનારાઓ સાંત્વન ઉપાયવડે તથા સહનશીલતાવડે શત્રુને પણ નિમંત્રણ કરવું કેમ કે, એ લોકને પ્રસન્ન કરવા માટે છે. ૫૫ * શુષ્ક વૈર કોઇની સાથે કરવું નહિ તથા બાહુવડે (વામો નાખીને) નદી તરવી નહિ. જેમ ગાયનાં શીંગડાંનું ભક્ષણ કરવાથી કાંઇ અર્થ સરતો નથી તથા આયુષ્ય પણ વધતું નથી; માત્ર દાંત પડી જાય છે અને રસ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ શુષ્ક વૈર કરવાથી માત્ર હાનિ થાય છે અને અર્થ સરતો નથી. ૫૬ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગની ત્રણ પ્રકારની પીડા-

---

* જેમાંથી કાંઇ ફળ થાય નહિ તેને શુષ્ક વેર કહે છે.

એ છે તથા તેના ત્રણ પ્રકારના અનુબંધ છે; માટે અનુબંધને જાણીને પીડાઓનો ત્યાગ કરવો. એનું તાત્પર્ય એ છે કે, ધર્મ કરવા જતાં, અર્થની પીડા થાય છે અને અર્થ સં-ચય કરવા જતાં, ધર્મની પીડા થાય છે તથા કામ સિદ્ધ કરવા જતાં, ધર્મ તથા અર્થ, એ બન્નેની પીડા થાય છે. (પીડા થાય છે એટલે નાશ પામે છે એમ સમજવું.) અર્થાત્ ધર્મ કરવા જતાં અર્થ, અર્થ સાધતાં ધર્મ અને કામ સાધતાં બન્ને નાશ પામે છે. ફળને "અનુબંધ" કહે છે. પામર પુરૂષોને ધર્મનું ફળ અર્થ, અર્થનું ફળ કામ અને કામનું ફળ ઇન્દ્રિયોનો આનંદ છે; પણ જ્ઞાનીઓના મતથી તો ધર્મનું ફળ ચિત્તશુદ્ધિ, અર્થનું ફળ યજ્ઞ અને કામનું ફળ જીવન માત્ર છે. એ ત્રિવર્ગમાં બળાબળ જાણીને અનુબંધ (ફળ)ની ઇચ્છા કરવી અને પીડાનો ત્યાગ કરવો. પણ ઋણ, અગ્નિ અને શત્રુ, એ ત્રણ-માંથી જો સૂક્ષ્મ પણ કાંઇ શેષ રહે તો, તે પુનઃ પુનઃ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે એ ત્રણમાંથી કાંઇ પણ શેષ રહેવા દેવું નહિ. ૫૮ વૃદ્ધિ પામતું ઋણ, પરાભવ પામેલા શત્રુ અને ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિ, એ ત્રણની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે (એટલે દરકાર ન કરવામાં આવે) તો, તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૯ જે કાર્ય કરવું તે સારી રીતેજ પૂરેપૂરૂં કરવું અને સર્વદા સાવધાન રહેવું. જો પગમાંથી કાંટાને પણ સારી રીતે કાઢી ન નાખ્યો હોય અને અણું જેટલો પગમાં રહી ગયો હોય તો ત ઘણા સમય પર્યંત વિકાર કરે છે. ૬૦ શત્રુના દેશને નાશ કરવાના ત્રણ ઉપાય છે, એટલે મનુષ્યોનો વધ કરીને, માર્ગમાં લુંટ, ચોરી વગેરે કરીને, માર્ગને દૂષિત કરીને તથા લોકોનાં ઘરનો નાશ કરીને શત્રુના દેશનો નાશ કરવો. ૬૧ રાજાએ ગીધની પેઠે, દૂરદર્શી થવું; બગલાની પેઠે, નિશ્ચળ થઇને ગુપચુપ બેસી રહેવું; કૂતરાની પેઠે, જાગ્રત તથા ચોરની સૂચના કરનારા થવું; સિંહની પેઠે, પરાક્રમી તથા ઉદ્વેગ વિનાના થવું; કાગડાની પેઠે, મનુષ્યનાં ચેષ્ટિત જાણનારા તથા શંકાવાળા થવું તથા સાપની પેઠે, બીજાએ કરેલા કિલ્લામાં પેસીને અથાવી પડનારા થવું. ૬૨ પોતાના કરતાં અધિક શૂરો હોય, તેને હાથ જોડીને મિત્ર કરવો; બીકણ હોય, તેના મિત્રમંડળમાં કે, સરદારોમાં કુટફાટ કરીને ભેદ પમાડવો; લોભી હોય, તેને દ્રવ્ય આપીને વશ કરવો તથા જે સમાન હોય, તેને યુદ્ધ કરીને વશ કરવો. ૬૩ જૂદી જૂદી જાતના મનુષ્યો એક કાર્યમાં સામેલ થયેલા હોય, તેને શ્રેણી કહે છે. એવી શ્રેણીના મુખ્ય નાયકને શત્રુઓ ભેદ પમાડતા હોય ત્યારે, તેઓના મિત્રોની આરાધના બીજા કોઇ (શત્રુઓ) કરતા હોય ત્યારે, સર્વ અમા-ત્યોનો એક સમુદાય થઇને તેઓની એક સલાહ થતી હોય ત્યારે, તેમજ જે અમાત્યોને શત્રુ ભેદ પમાડતા હોય ત્યારે પણ તેઓનું ભેદથી રક્ષણ કરવું. સારાંશ કે, શત્રુઓ પોતાના દાસવર્ગને કે, તેઓના મિત્રોને ફોડવાને પ્રયત્ન કરતા હોય તો, તેમ થવા દેવું નહિ. ૬૪ રાજા, જો અત્યંત કોમળ થાય તો બીજાઓ તેની અવગણના કરે છે તથા તે અત્યંત તીક્ષ્ણ થાય છે તો તેનાથી ત્રાસ પામે છે: માટે રાજાએ, કોમળ થવાને સમયે કોમળ થવું અને તીક્ષ્ણ થવાને સમયે તીક્ષ્ણ થવું. ૬૫ જે કોમળ હોય, તેને તું કોમળ ઉપાયથી છેદજે! તેમજ તીક્ષ્ણ હોય તેને પણ કોમળ ઉપાયથી છેદી શકાય છે. કોમળ ઉપાયથી કાંઇ ન બની શકે એમ નથી. માટે કોમળ તો અત્યંત તીક્ષ્ણમાં પણ તીક્ષ્ણ છે. ૬૬ જે પુરૂષ, સમય આવ્યે કોમળ થાય છે તથા સમય આવ્યે કઠિન થાય છે, તે પુરૂષ શત્રુઓને વશ કરે છે તથા તેઓના મસ્તક ઉપર ચઢી બેસે છે. ૬૭ બુદ્ધિમાન પુરૂષ સાથે વિરોધ

કરીને "હું તેનાથી દૂર છું માટે મને એ શું કરનાર છે?" એમ વિશ્વાસ રાખવો નહિ. બુદ્ધિમાનના બાહુઓ ઘણા લાંબા છે અને તેઓના ઉપર જો પ્રહાર કર્યો તો, તેઓ લાંબા બાહુઓવડે મારી નાખે છે. ૬૮ જેની પાર જઈ શકાય તેમ હોય નહિ, તેને તરવાનો આરંભજ કરવો નહિ તથા જેનું હરણ કર્યા પછી બીજો પુરૂષ, આપણી પાસેથી તેનું હરણ કરી જાય, તો તે હરણ કરવુંજ નહિ; જેનું મૂળ ખોદીને કાઢી શકાય નહિ, તેને ખોદવાનો આરંભજ કરવો નહિ તથા જેનું મસ્તક પૃથ્વી ઉપર પાડી શકાય નહિ તેને હણવોજ નહિ. ૬૯ મેં તને જે આ નીતિ કહેલી છે તે પાપથી સંયુક્ત છે, માટે પુરૂષે સર્વદા આચરવા યોગ્ય નથી; પણ જ્યારે શત્રુઓજ એ નીતિની યોજના કરી ત્હારા ઉપર સંકટ આણે, ત્યારે તે શા માટે ત્હારે નહિ યોજવી? અર્થાત્ યોજવીજ. માટે આપત્કાળે યોજવાના અભિપ્રાયથી ત્હારૂં હિત ઇચ્છીને મેં તને આ નીતિ કહેલી છે." ૭૦ એ પ્રમાણે પોતાનું હિત ઇચ્છનારા તે બ્રાહ્મણે યથાર્થ કહેલું વચન સાંભળીને, પરાક્રમી સુવીર દેશના રાજાએ તે પ્રમાણે કર્યું તથા બાંધવો સહિત પ્રકાશમાન રાજ્યલક્ષ્મી ભોગવી." ૭૧

यथावदुक्तं वचनं हितार्थिना निशम्य विप्रेण सुवीरराष्ट्रपः ।
तथाकरोद्वाक्यमदीनचेतनः श्रियं च दीप्तां बुभुजे सबांधवः ॥ ७१ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कणिकोपदेशो नाम गुर्जरभाषायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

અધ્યાય ૧૧ મો–આપદ્ધર્મ–વિશ્વામિત્ર અને ચાંડાળનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ हीने परमके धर्मे सर्वलोकातिलंघिते ।
अधर्मे धर्मतां नीते धर्मे चाधर्मतां गते ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,–" જ્યારે ઉત્તમ ધર્મ, હીનતાને પામી જાય તથા સર્વ લોકો, તેનું ઉલ્લંઘન કરે, તેમજ જ્યારે અધર્મ ધર્મરૂપ મનાય અને ધર્મ અધર્મરૂપ મનાય. ૧ હે રાજન્! જ્યારે મર્યાદાઓ તૂટી જાય, ધર્મનો ક્ષોભ થાય તથા રાજાઓ અથવા બીજા શત્રુઓ લોકોને પીડા કરે, ૨ હે ભારત! જ્યારે સર્વે આશ્રય મોહ પામી જાય, કર્મનો નાશ થઈ જાય, કોઇ કામથી, લોભથી કે, મોહથી કર્તવ્ય કર્મને કરે નહિ તથા જ્યાં ત્યાં ભય જોવામાં આવે. ૩ હે રાજન્! જ્યારે સર્વ સ્થળમાં અવિશ્વાસ વ્યાપી જાય, નિરંતર સર્વના મનમાં ભય તાજો થઇ રહેલો હોય, લોકો કપટ કરીને એક બીજાને હણતા હોય તથા પરસ્પર એક બીજાને છેતરતા હોય. ૪ જ્યારે સઘળો દેશ ચારે બાજુથી એવી રીતે સળગી ઉઠયો હોય અને બ્રાહ્મણો અતિશય પીડા પામતા હોય, વર્ષાદ વરસતો ન હોય તથા અરસ્પરસ ભેદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ રહી હોય. ૫ હે રાજન્! જ્યારે પૃથ્વી ઉપજીવિકાના તમામ પદાર્થોની લૂંટાલૂંટ થઇ રહી હોય તથા ચોર લોકો તે ઉપર સર્વદા તકાશી રહ્યા હોય, એવે વખતે પુત્ર તથા પૌત્ર વગેરે કુટુંબવાળો બ્રાહ્મણ કે જે, પોતાના કુટુંબનો ભૂખમરો જોઈને, દયા લાવીને તેનું દુઃખ સહન કરી શકતો ન હોય તે, એવા અધમ સમયને આવેલો જોઇને એ આપત્તિનો સમય શી રીતે નિર્ગમન કરે? હે પિતામહ! તે

મને કહો. ૬-૭ હે પરંતપ ! વળી એવી રીતે લોક પાપમય થઇ જાય ત્યારે રાજાએ શી રીતે વર્તવું કે, જેથી તે ધર્મથી અને અર્થથી હીન થાય નહિ. ? " ૮ ભીષ્મ કહે છે-" હે મહાબાહો ! પ્રજાનું યોગક્ષેમ, સારી વૃષ્ટિ, વ્યાધિયો, મરણ અને ભય, એ સર્વનું મૂળ રાજા છે. ૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ, એ ચારે યુગનું મૂળ પણ રાજા છે, એમ મ્હારૂં માનવું છેઃ એમાં કાંઇ સંશય નથી. ૧૦ એમ છતાં પણ પ્રજાને દુઃખ પમાડનાર સમય આવે ત્યારે રાજાએ વિજ્ઞાન બળ ધારણ કરીને જીવિકા કરવી. ૧૧ આ વિષે પણ ચાંડાળના ઘરમાં ચાંડાળ અને વિશ્વામિત્રનો સંવાદ થયો હતો તેનો પુરાતન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. ૧૨ ત્રેતા અને દ્વાપરયુગની સંધિમાં દૈવયોગથી એક વખત બાર વર્ષ સુધી ભયાનક અનાવૃષ્ટિ થઇ* હતી. ૧૩ તે વખતે પ્રજાની અતિશય વૃદ્ધિ થઇ ગઈ હતી, તે યુગનો અંતકાળ પ્રાપ્ત થયો હતો; તે સમયે ત્રેતાયુગ પૂરો થઇ રહેલો હતો અને દ્વાપર યુગનો પ્રવેશ થતો હતો. ૧૪ તે વખતે ઇંદ્ર વરસ્યો નહિ અને બૃહસ્પતિ પણ વક્રીભાવ પામ્યો હતો તથા ચંદ્રમા પણ વિપરીત લક્ષણવાળો થઇને દક્ષિણ માર્ગ ગમન કરતો હતો. ૧૫ ધુમ્મસ પણ વરસતું નહોતું તોપછી, વાદળાં તો શાનાંજ હોય ? નદીઓમાંથી જળ ઘટી ગયું હતું અને તે જમીનમાં કાંઇક ઉંડી જતી રહેલી હતી. ૧૬ તળાવો, સરોવરો, નદીઓ, કૂવા, ઝરણ, એ સર્વ ઝાંખાં થઇને દેખાતાં પણ નહોતાં તથા ઇશ્વરકૃત જળસ્થાનમાં પણ જળ દેખાતું નહોતું. ૧૭ +જેમાંથી જળસ્થાન સૂકાઇ ગયાં છે, જેમાં મુસાફરોને વિશ્રામની જગ્યા-પરબો બંધ પડી છે તથા જેમાં યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, વષ્ટકાર અને મંગળ શબ્દો બંધ થઇ ગયા છે. ૧૮ જેમાંથી ખેતી નાશ પામી છે, જેમાંથી પશુપાલન ભાગી પડ્યું છે, જેમાં આપવા લેવાનો વહેવાર ચાલતો નથી એવી દુકાનો જેમાં બંધ પડેલી છે તથા જેમાં યૂપ અને યજ્ઞ સામગ્રીઓ જોવામાં આવતી નથી. ૧૯ જેમાંથી મહોત્સવ નાશ પામ્યા છે, જ્યાં ઠામ ઠામ હાડકાંના સમુદાય વેરાયલા દૃષ્ટિએ પડે છે, જે પ્રાણીઓના મોટા ઘોર શબ્દોથી વ્યાપ્ત થયેલી છે, જેમાં મોટાં મોટાં નગર ખાલી ખંડેર થઇ પડેલાં છે તથા જેમાં ગામ અને ઘર બળી ગયાં છે. ૨૦ કોઇ સ્થળમાં ભયાનક બનાવ બનવાથી, કોઇ જગ્યોએ હથિઆરોવડે કાપાકાપી ચાલવાથી, કોઇ જગ્યોએ રાજાઓના જુલમથી પીડા પામવાથી અને કોઇ જગ્યોએ પ્રજામાં પરસ્પર ભય ઉત્પન્ન થવાથી જેમાં મોટી વસ્તી ઉજ્જડ થઇ ગઇ છે. ૨૧ જેમાંથી દેવતાઓનાં સ્થાન નાશ પામેલાં છે, જેમાંથી વૃદ્ધ લોકોનો ત્યાગ કરેલો છે એવી, ગાય, બકરી, ઘેટી તથા ભેંસ વગેરે દૂધ આપનારાં પશુ વિનાની અને પરસ્પર એક બીજાથી હણાએલી. ૨૨ જેમાંથી બ્રાહ્મણોનો નાશ થયેલો છે, જેમાંથી સર્વત્ર રક્ષણનો પણ નાશ થયેલો છે અને જેમાંથી ઔષધિના સંચય નાશ પામેલા છે એવી પૃથ્વી, જાણે સર્વ પ્રાણી માત્રના એક મોટા સ્મશાનનું ચિહ્ન હોય નહિ, તેવી થઇ ગઇ હતી. ૨૩ હે યુધિષ્ઠિર ! સામસામી જેમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે એવા ધર્મરહિત, તે સમયમાં મનુષ્યો, ઘણા ક્ષુધાતુર થવા લાગ્યા અને પરસ્પર ખાઇ જવા લાગ્યા. ૨૪ ઋષિઓ, પણ પોતાના નિયમોને તજીને, અગ્નિ અને દેવતાઓને તજીને તથા પોતાના આશ્રમોને પણ તજીને અહીં તહીં દોડતા હતા. ૨૫ તે વખતે બુદ્ધિમાન ભગવાન

---

* બાર વર્ષ સુધી વર્ષાદ થયો નહતો, અર્થાત્ બાર વર્ષનો દુષ્કાળ હતો.

\+ અહિંથી તે ૨૩ મા શ્લોક સુધી દુષ્કાળપીડિત પૃથ્વીનું વર્ણન છે.

વિશ્વામિત્ર મહર્ષિ, પણ ક્ષુધાથી અત્યંત વ્યાપ્ત થઇને, ઘરનો ત્યાગ કરીને ચારે બાજુ ભટકતા હતા. ૨૬ મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર, પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રોને કોઇ એક જનસમુદાયમાં છોડીને, ભક્ષ્ય તથા અભક્ષ્યને સમાન ગણનારા થઇને સ્થાનરહિત તથા અગ્નિના નિત્ય હોમ-રહિત થઇને ભટકવા લાગ્યા. ૨૭ તે મહર્ષિ, એક વખત કોઈક જંગલમાં ભમતાં ભમતાં, પ્રાણિઓનો ઘાત કરનાર અને હિંસક એવા ચાંડાળ લોકોની વસ્તીમાં જઇ ચઢ્યા. ૨૮ ત્યાં ભાગેલાં માટીનાં લોટાનાં ઠીકરાં વેરાયલાં કુતરાનાં ચામડાં કાપવાનાં કાતાં તે સ્થળમાં નજરે આવતાં હતાં, ભૂંડ અને ગધેડાનાં ભાગેલાં હાડકાં, કાચલાં અને ભાગેલા ઘડાથી તે જગ્યા યુક્ત હતી. ૨૯ મડદાં ઉપર ઓઢાડેલાં કપડાં ચારે બાજુ સૂકવેલાં હતાં, મડદાંને પહેરાવેલી માળાઓ વગેરેના નિર્માલ્યથી તે સ્થાન અલંકૃત થયેલું હતું. સાપની કાંચળી-ઓની માળાથી તેઓના ઘરને અને ઝુંપડાંને ચિહ્નિત કરેલાં હતાં. ૩૦ ત્યાં ઘણા કૂકડા બોલતા હતા તથા તે સ્થળ ગધેડાના ભૂંકવાથી શબ્દાયમાન થઇ ગયેલું હતું. ઘરમાં ચાંડાળો, કઠોર વચન બોલીને માંહોમાંહે લડાઇ કરીને શોર કરતા હતા. ૩૧ પાસેનાં ઝાડ ઉપર ચારે બાજુ ઘૂવડ પક્ષીઓ કઠોર શબ્દ કરતાં હતાં. તે સ્થાન મલિન દેવતાઓનાં સ્થાનકોથી વિંટાયલું હતું. લોઢાની ઘંટાઓથી શોભતાં કૂતરાઓના ટોળાં તેની ચારે બાજુ વીંટાઇ વળેલાં હતાં. ૩૨ એવી ચાંડાળોની વસ્તીના સ્થાનમાં ભૂખથી પીડાયલા મહાઋષિ વિશ્વામિત્રે, પ્રવેશ કર્યો અને આહાર શોધવામાં ઉદ્યોગી થઇને પરમ યત્ન કરવા લાગ્યા. ૩૩ તે કૌશિક–વિશ્વામિત્ર મુનિએ, ચાંડાળોની વસ્તીમાં ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગી પણ તેમને માંસ, અન્ન, ફળ, મૂળ કે, બીજું કાંઇ પણ પેટમાં હોમી શકાય એવું કોઇ જગ્યાએથી પ્રાપ્ત થયું નહિ. ૩૪ પછી ફરી ફરીને થાક્યા ત્યારે, તે કૌશિક મુનિ બોલ્યા કેઃ “ અરે ! આ તો હું ખરેખરૂં કષ્ટ પામ્યો છું. હવે નિશ્ચય મરણુ સંકટ મને પ્રાપ્ત થશે. ” એમ નિશ્ચય કરીને નિર્બળતાથી કૌશિકમુનિ તે ચાંડાળોના વાસમાં જમીન ઉપર પડ્યા. ૩૫ હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! પછી તે મુનિ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “ હવે હું શું કરૂં ! કે, જેથી મ્હારો અર્થ સિદ્ધ થાય અને મ્હારૂં આ રીતે મિથ્યા મૃત્યુ થાય નહિ. ” ૩૬ પછી હે રાજન્ ! મુનિએ, તે ચાંડાળનાં ઘરમાં તત્કાળ શસ્ત્રવડે હણેલા કૂતરાના માંસની નસાઓની જાળ વિસ્તારીને મૂકેલી દીઠી. ૩૭ તે જોઇને મુનિ, વિચારવા લાગ્યા કે, “ હવે આ વખતે મ્હારે ચોરી કરવી ઘટે છે. કેમ કે, મ્હારા પ્રાણ બચાવવાના અર્થે ચોરી સિવાય બીજો ઉપાય હવે મને માલૂમ પડતો નથી. ૩૮ કેમ કે, આપત્કાળમાં મોટા પુરૂષોએ પણ ચૌર્ય કર્મને શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે તથા પ્રાણનું રક્ષણ કરવાને બ્રાહ્મણે પણ ચૌર્ય કર્મ કરવું, એ નિશ્ચય છે. ૩૯ પ્રથમ હીન એટલે અધમ પુરૂષો પાસેથી ચોરી કરવી. તેથી કાર્ય ન બને, તો પછી સમાન પુરૂષો પાસેથી ચોરી કરવી અને તેથી પણ કાર્ય ન બને એમ હોય તો, ધર્મવાળા અને ઉત્તમ પુરૂષ પાસેથી ચોરી કરવી. ૪૦ એટલા માટે ભક્ષ્ય વિના હવે મ્હારા પ્રાણ જવા તૈયાર થયા છે, ત્યારે હું, આ કૂતરાની જાંઘ (જઘન સ્થળનો ભાગ) નું હરણ કરીશ, કેમ કે, મ્હારા જાણવા પ્રમાણે પ્રતિગ્રહ કરવા કરતાં, ચોરીનો દોષ કાંઈ અધિક નથી. ” હે ભારત ! પછી એમ નિશ્ચય કરીને મહામુનિ વિશ્વામિત્ર, પણ જ્યાં ચાંડા-ળનું ઘર હતું તેજ જગ્યાએ સૂઇ ગયા. ૪૨ પછી ઋષિએ જોયું કે, “ હવે રાત્રિ ઘણી ગઈ છે તથા ચાંડાળના ઘરમાં સર્વ કોઇ સૂઇ ગયું છે. ” તે વખતે ભગવાન વિશ્વામિત્રે,

ધીમે ધીમે ઉઠીને ચાંડાળની ઝુંપડીમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૩ એટલે કફવડે જેનાં નેત્ર ઢંકાઇ ગયાં છે, જેનો સ્વર ખોખરો અને રૂક્ષ છે તથા જેનો દેખાવ બિહામણો છે એવો ચાંડાળ ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠ્યો અને બોલી ઉઠ્યો. ૪૪ ચાંડાળ કહે છેઃ–" અરે ! આ ચાંડાળનો વાસ બધો સુઇ ગયો છે, તે વખતે આ કૂતરાની જાંઘને કોણ ખખડાવે છે ? હું જાગું છું, ઉંઘતો નથી; હમણાં મારીજ નાખીશ. " ૪૫ એ પ્રમાણે તે કઠોર વચન બોલ્યો. તે સાંભળીને વિશ્વામિત્ર ભયભીત થયા તથા પોતાના તે કર્મથી ઉદ્વેગ પામીને લજ્જાયુક્ત મુખવાળા થઇ ગયા. પછી એકાએક બોલી ઉઠ્યા કે, " હે આયુષ્યમાન હું વિશ્વામિત્ર છું. હું અતિશય ક્ષુધાથી પીડિત થઇને આવેલો છું. હે રૂડી બુદ્ધિવાળા ! જો તને કાંઇ ઠીક સુઝતુ હોય તો (પરમેશ્વરનો ડર હોય તો,) મને મારીશ નહિ." ૪૬,૪૭ મોટી પ્રતિષ્ઠાવાળા મહર્ષિનું આ વચન સાંભળીને ચાંડાળની ઉંઘ તો, એકદમ ઉડી ગઇ અને તે, પથારીમાંથી જલદી ઉઠીને ઉભો થયો. ૪૮ તથા પોતાનાં નેત્ર કે, જે રાત્રિના કફવડે ઢંકાયલાં હતાં તેમાંથી આંસું લોહી નાંખીને અને ઋષિ પ્રત્યે બહુ માનથી હાથ જોડીને (વિશ્વામિત્રની પ્રત્યે) બોલ્યો કે, " હે બ્રહ્મદેવ ! તમારી શું કરવાની ઇચ્છા છે. ? "૪૯ ત્યારે ચાંડાળને શાંત કરીને વિશ્વામિત્ર બોલ્યા કેઃ " હું ક્ષુધાવડે પીડાઉં છું અને મ્હારા પ્રાણ નીકળી જાય છે, માટે કૂતરાની જાંઘનું હું હરણ કરીશ. ૫૦ હું ક્ષુધાતુર થયો છું માટે પાપકર્મને અનુસરવા તૈયાર થયો છું અને ખાવાની ઇચ્છા થવાથી મને લજ્જા નથી. ક્ષુધા મને આ સ્થળમાં દુઃખ પમાડે છે, તેથી હું કૂતરાની જાંઘનું હરણ કરીશ. ૫૧ મ્હારા પ્રાણ દુર્બળ થઇ ગયા છે તથા ભૂખથી મ્હારી શ્રુતિ (શ્રવણ શક્તિ) નાશ પામે છે; હું દુર્બળ થઇ ગયો છું તથા મ્હારી બુદ્ધિ નાશ પામી ગઇ છે; ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્યનો વિચાર મને રહ્યો નથી. ૫૨ હું જાણું છું કે, આ કર્મ બહુ અધર્મવાળું છે, છતાં પણ હું કૂતરાની જાંઘનું હરણ કરીશ. હું તમારા વાસમાં સર્વત્ર ભમ્યો પણ મને કાંઇ ખાવાનું મળ્યું નહિ. ૫૩ ત્યારે મેં આ પાપકર્મમાં બુદ્ધિ કરી છે માટે આ ત્હારી શ્વજાઘિની (કૂતરાના જઘનસ્થળનો ભાગ) ને લઇ જઇશ. અગ્નિ જેમ સર્વ દેવતાઓનું મુખ છે તથા તેઓનો પુરોહિત છે; પવિત્ર પદાર્થનુંજ તે વહન કરે છે, પણ અપવિત્ર પદાર્થ અગ્નિમાં હોમાય તો, તે કોપે છે એવો તે સમર્થ દેવ છે; એમ છતાં પણ તે સર્વભક્ષી કહેવાય છે અને સમય આવ્યે સર્વ પદાર્થનું ભક્ષણ કરનારો થાય છે, તે પ્રમાણે હું પણ બ્રહ્મદેવ જેવો છું, તથાપિ તું ધર્મબુદ્ધિથી આ વખતે મને સર્વનું ભક્ષણ કરનાર જાણજે. " એવું વિશ્વામિત્રનું વચન સાંભળીને ચાંડાળ બોલ્યો કેઃ " હે મહર્ષે ! મ્હારૂં આટલું વચન સાંભળો ! ૫૪,૫૫ અને તે સાંભળ્યા પછી જે સત્ય હોય અને જેવી રીતે ધર્મનો નાશ ન થાય, તે રીતે કરો. હે બ્રહ્મર્ષિ ! તમારો ધર્મ પણ તમને કહું તે સાંભળો. ૫૬ બુદ્ધિમાન પુરૂષો શિયાળ કરતાં પણ કૂતરાને અધમ કહે છે અને વળી કૂતરાના શરીરમાં પણ તેના પેઢુ આગળનો ભાગ તો અતિ અધમ છે, ૫૭ માટે હે મહર્ષે ! આ કર્મ તો મોટું અધર્મયુક્ત તથા નિંદવા જેવું છે; કેમ કે, ચાંડાળના ઘરમાં ચોરી કરવી અને તે પણ અભક્ષ્ય પદાર્થની ચોરી કરવી. હે મહર્ષે ! આ તમારો નિશ્ચય કાંઇ સારો નથી. ૫૮ હે મહામુને ! તમે પ્રાણનું ધારણ કરવાને ભલે, કોઈ બીજો સારો ઉપાય શોધી કાઢો, પણ આ રીતે માંસના લોભથી તમારા તપનો નાશ થાય, તે ઠીક નથી. ૫૯ શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મને જાણનારા તમારા સરખા પુરૂષે ધર્મભ્રષ્ટતા કરવી યોગ્ય નથી; તમે

ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, માટે ધર્મનો ત્યાગ કરશો નહિ." ૬૦ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે ચાંડાળનું વચન સાંભળીને ક્ષુધાથી પીડાયલા મહામુનિ વિશ્વામિત્રે, પુનઃ પણ તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કેઃ "આહાર કર્યા વિના ઉપવાસ કરી કરીને અહીં ભમતાં મ્હારો ઘણો સમય વીતી ગયો છે, હવે મ્હારા પ્રાણ ધારણ કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી. ૬૧,૬૨ દુર્બળ થઇ ગયેલા પુરૂષે જે કર્મવડે અને વિશેષે કરીને ગમે તે કર્મવડે પણ જીવતા રહેવાય તેમ કરવું અને જ્યારે ધર્મ આચરવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય આવે ત્યારે આચરવો. ૬૩ જગતનું પાલન કરવારૂપ ઇંદ્ર દેવતાનો ધર્મ ક્ષત્રિયનો છે તથા સર્વનું ભક્ષણ કરવારૂપ અગ્નિ દેવતાનો ધર્મ બ્રાહ્મણનો છે. વેદરૂપ અગ્નિ મ્હારૂં બળ છે માટે તે અગ્નિના બળથી હું, આ કૂતરાના જઘનનું ભક્ષણ કરીને મ્હારી ક્ષુધાને શમાવીશ. ૬૪ મનુષ્યે, જે પ્રકારે જીવી શકાય તે કર્મ મોટા પ્રયત્નવડે પણ કરવું; મરવા કરતાં જીવવું બહુ કલ્યાણકારક છે, કેમ કે, જીવીને ધર્મ કરી શકાશે. ૬૫ માટે મેં એવી રીતે માત્ર જીવવાની ઇચ્છા કરીને બુદ્ધિપૂર્વક અભક્ષ્યનું પણ ભક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, માટે તું મને તેમ કરવા દે. ૬૬ જો હું જીવતો રહીશ તો, પુનઃ પણ ધર્મને આચરીશ અને જેમ પ્રકાશવડે મોટા અંધકારનો નાશ કરી શકાય છે, તેમ તપના સમુદાયવડે અને વિદ્યાના બળવડે મ્હારાં સઘળાં પાપનો નાશ કરીશ." ૬૭ ચાંડાળ કહે છે,—"એ કૂતરાના જઘનનો ભાગ ખાવાથી દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થવાનું નથી, પ્રાણ પણ રહેવાના નથી, તેમ અમૃતની પેઠે, તૃપ્તિ પણ થવાની નથી; માટે તમે બીજી કોઇ ભિક્ષા માગો ! અને આ કૂતરાનું માંસ ખાવાની તમારી બુદ્ધિ થાઓ નહિ, કેમ કે, બ્રાહ્મણોને માટે કૂતરાનું માંસ તો અવશ્ય અભક્ષ્ય છે." ૬૮ વિશ્વામિત્ર કહે છે,—"હે શ્વપચ ! આ દુષ્કાળના સમયમાં બીજું કોઇ માંસ મળવું સુલભ નથી, એમ હું માનું છું તથા મ્હારી પાસે વિત્ત પણ નથી. હું ભૂખથી અતિશય દુઃખી થયેલો છું; હવે મ્હારે બીજો કોઇ આશ્રય નથી અને હું નિરાશ થયો છું; માટે આ કૂતરાના માંસમાં ઉત્તમ પ્રકારે છ રસ રહેલા છે, એમ હું માનું છું." ૬૯ ચાંડાળ કહે છેઃ—"બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે પાંચ નખવાળા પાંચ પાંચ પશુઓનું માંસ ભક્ષણ કરવું. પરંતુ તે પાંચ નખવાળાં પણ તમામ ભક્ષ્ય નથી પરંતુ તેમાંથી અમુક પાંચજ ભક્ષ્ય છે, એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે અને તમારે તે વચન પ્રમાણ માનવું જોઇએ. માટે અભક્ષ્યમાં તમે મન કરશો નહિ." ૭૦ વિશ્વામિત્ર કહે છે,—"અગસ્ત્યમુનિ, જ્યારે ભૂખ્યા થયા હતા, ત્યારે તે "વાતાપિ" નામના રાક્ષસનું ભક્ષણ કરી ગયા હતા તેમ હું પણ ક્ષુધાવડે આપત્તિમાં પડેલો છું, માટે કૂતરાની જાઘનીનું ભક્ષણ કરીશ." ૭૧ ચાંડાળ કહે છે,—"તમે બીજી ભિક્ષા કરો ! પણ તમારે આ કર્મ કરવું યોગ્ય નથી. નિશ્ચય તમારે એ કરવા જેવું નથીજ; પછી તો ભલે આ શ્વાનની જાઘનીને લઈ જાઓ !" ૭૨ વિશ્વામિત્ર કહે છે,—"ધર્મના કરનારા શિષ્ટ પુરૂષો છે, માટે તેઓ જેમ ચાલ્યા હશે, તેમ હું પણ ચાલીશ અને તેથી હું માનું છું કે (હાલમાં) આ કૂતરાની જાઘની, પવિત્ર ભોજન પદાર્થથી પણ અત્યંત પવિત્ર ભોજન કરવાનો પદાર્થ છે." ૭૩ ચાંડાળ કહે છે,—"અસત્પુરૂષે, કોઈક કર્મ આચર્યું હોય તો, તે સનાતન ધર્મ કહેવાતો નથી, માટે જે અકાર્ય હોય, તે તમારે કરવું ઘટતું નથી; તેથી તમે છળવડે અશુભ કર્મ કરશો નહિ." ૭૪ વિશ્વામિત્ર કહે છે—"આ કૂતરાનું માંસ ભક્ષણ કરવામાં આ સમયે કાંઇ પાતક નથી કે,

તે કર્મ નિંદિત પણ નથી કેમ કે, ઋષિઓ તેને સત્કર્મ કરવાને યોગ્ય છે. આ વખતે હું, મૃગ અને શ્વાન, બંનેને સમાન માનું છું. માટે હું આ કૂતરાના જઘનભાગનું ભક્ષણ કરીશ." ૭૫ ચાંડાળ કહે છે–"તમે કહો છો કે, અગસ્તિએ વાતાપિનું ભક્ષણ કર્યું હતું તેમ હું કરીશ તો, તે યોગ્ય નથી કેમ કે, અગસ્તિએ તો બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થનાથી તેઓનું રક્ષણ કરવાને માટે વાતાપિનું ભક્ષણ કર્યું હતું, એટલે જાણે કે, તે અગસ્તિએ નહિ પણ બ્રાહ્મણોએજ કર્યું હતું, કેમ કે, અગસ્તિ તે વખતે બ્રાહ્મણના પ્રતિનિધિ થયેલા હતા; તેથી તે અવસ્થાના અધિકારમાં તે સર્વ બ્રાહ્મણરૂપ હતા, તથા તેના તે કર્મને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ; કેમ કે, તેમાં પાપકર્મ થયું નથી. સર્વ ઉપાયોવડે ગુરૂઓનું રક્ષણ કરવું ઘટિત છે. માટે અગસ્તિએ સ્વાર્થને માટે નહિ, પણ પરોપકારને માટે નરમાંસનું ભક્ષણ કર્યું હતું, તેનો તેને દોષ નથી." ૭૬ વિશ્વામિત્ર કહે છે,–"હું બ્રાહ્મણ છું અને મ્હારો આ આત્મા લોકમાં મિત્ર, પ્રિય અને પૂજ્યતમ છે; હું તેનું ભરણ–પોષણ કરવાને આ શ્વજાંઘની લેવાને ઇચ્છું છું અને એવા પાપથી ભય પામતો નથી." ૭૭ ચાંડાળ કહે છે,–"સત્પુરૂષો તો એવા હોય છે કે, તેઓ ભલે, જીવતરને તજી દે છે પણ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવાની બુદ્ધિ કરતા નથી; હે વિદ્વાન્! ક્ષુધાને જીતવાવડેજ સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે માટે ક્ષુધાને સહન કરીને તમે પણ સર્વ કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરો." ૭૮ વિશ્વામિત્ર કહે છે,–"અન્ન વિના મૃત્યુ પામવાથી અન્નમાં વાંછના રહે છે અને તેથી સદ્‌ગતિ થશે કે, નહિ તેનો સંશય રહે છે, પણ મૃત્યુ પામવાથી કર્મનો વિનાશ થશે, એ તો નિઃસંશય છે. એમ છતાં પણ ઉપવાસ કરીને મરવું ઠીક છે, એમ તું જે કહે છે તે સત્ય છે, પણ હું તો નિરંતર વ્રત કરનારો અને શમરૂપ છું, માટે મ્હારે ધર્મના મૂળરૂપ શરીરનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે કેમ કે, શરીરની વિકળતા થાય તો નિશ્ચય ધર્મનો લોપ થાય છે. માટે હું અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરીને પણ ધર્મના મૂળરૂપ શરીરનું રક્ષણ કરીશ. ૭૯ બુદ્ધિરૂપ પ્રમાતાને વિષે વિચાર કરવા જતાં કૂતરાનું માંસ ખાવાથી મને પુણ્ય દેખાય છે કેમ કે, જ્ઞાનોત્પત્તિ યોગ્ય શરીરનું ગમે તેવા ખોટા રસ્તાથી પણ રક્ષણ કરવું; પરંતુ જે, મોહસ્વરૂપ છે તે કર્તાપણાના અભિમાનથી (એટલે હું કૂતરાનું ભક્ષણ કરનારો છું એમ) શ્વમાંસ ખાય છે અને તેથી તેને દોષ લાગે છે. યદ્યપિ એમ છે, તથાપિ હું આત્મા છું કે, દેહ? એ વિષેનો મને સંશય નથી. તેથી સર્વત્ર આત્મદૃષ્ટિરૂપ દૃઢ પરિગ્રહ થવાથી શ્વાનનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ હું, ત્હારા જેવો ચાંડાળ થવાનો નથી; અર્થાત્ હું તપવડે તે દોષને દૂર કરવાને સમર્થ છું." ૮૦ ચાંડાળ કહે છે,–"આવી રીતે શાસ્ત્રની યુક્તિયો બતાવીને તમારે આ પાપ સંતાડવું છે, એવો તમારો નિશ્ચય છે અને મ્હારે પણ તમને આ પાપકર્મ ન કરવા દેવું, એવો નિશ્ચય છે માટે હું, દુષ્ટ કર્મ કરનારો અને ચાંડાળ છતાં, પણ તમને ઠપકો દઉં છું, તે ખોટું કરૂં છું, પરંતુ તમે શ્વમાંસ ભક્ષણ કરવાનો આગ્રહ કરો છો ત્યારે જ મ્હારે કહેવું પડે છે." ૮૧ વિશ્વામિત્ર કહે છે:–"તળાવમાંથી ગાયો જળ પી જાય છે તેથી દેડકાઓ બૂમો પાડ્યાજ કરે છે અને તેમ છતાં, પણ ગાયો પાણી પીએ છે; માટે ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો ત્હારો અધિકાર નથી. માટે તું પોતાની સ્તુતિ કરીશ નહિ." ૮૨ ચાંડાળ કહે છે:–"હે દ્વિજ! તમારા ઉપર મને દયા આવે છે અને તેથી હું તમારો મિત્ર થઇને તમને આ શિખામણ દઉં છું; માટે જો તે મ્હારી શિખામણ કલ્યાણકારી હોય તો, તો

કરો ! પણ લોભથી પાપ કરશો નહિ. ” ૮૩ વિશ્વામિત્ર કહે છેઃ—“ જો તું મ્હારો મિત્ર હોય અને મ્હારૂં સુખ ઇચ્છતો હોય તો, આ આપત્તિમાંથી મને ઉગાર ! હું ધર્મવડે આત્માને જાણું છું માટે તું મને કૂતરાંની જાંઘની આપી દે ! ” ૮૪ ચાંડાળ કહે છેઃ—“ તમને મ્હારા હાથથી કૂતરાનું માંસ આપવાનો મને ઉત્સાહ થતો નથી; તેમ મ્હારૂં એ ભોજન છે માટે તેની અવગણના કરીને તેને દૂર ફેંકી દેવાને (કે, તમે ગમે તો લઈ લ્યો અથવા ન લ્યો, જેથી મને તેનું પાપ લાગે નહિ) પણ શક્તિમાન નથી; જો હું તમને આપું તો, દાતા હું તથા બ્રાહ્મણ છતાં ચાંડાળથી શ્વાનના માંસનો પ્રતિગ્રહ કરનાર તમે, બન્ને પાપથી લિપ્ત થઇને નરકમાં પડીએ. ” ૮૫ વિશ્વામિત્ર કહે છેઃ—આજ હું, આ પાપ-કર્મ કરીને જીવતો રહીશ અને પછી મોટું પવિત્ર કર્મ કરીશ તથા એવી રીતે પવિત્ર થવાથી મને ધર્મજ પ્રાપ્ત થશે, માટે પાપકર્મ ન કરીને મરી જવું અને પાપકર્મ કરીને જીવવું, એ બેમાંથી તને જે ઉત્તમ લાગતું હોય તે કહે ? ” ૮૬ ચાંડાળ કહે છેઃ—“ પોતાના કુળના ધર્મકૃત્યમાં પોતાનો સાક્ષી આત્માજ (પોતેજ) છે. એમાં પાપકર્મ કયું છે અને પુણ્યકર્મ કયું છે ? તે તમેજ જાણો. જે મનુષ્ય કૂતરાના માંસને ભક્ષ્ય કરવા જેવું માનીને તેનો આદર કરે છે, તેને જગતમાં કાંઈ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ હું માનતો નથી. ” ૮૭ વિશ્વામિત્ર કહે છેઃ—“ અમુક વસ્તુ ગ્રહણ કરવામાં અને અમુક વસ્તુનું ભક્ષણ કરવામાં દોષ છે, એ વાત ખરી છે પરંતુ જ્યારે પ્રાણત્યાગનો સમય આવ્યો હોય, ત્યારે એ નિય-મને અપવાદ લાગે છે; જે ભક્ષ્યમાં હિંસા અને અસત્ય થાય છે, તે ભક્ષ્ય અત્યંત નિંદ્ય છે. પણ જે ભક્ષ્યમાં અલ્પનિંદા છે, પરંતુ પ્રાણધારણરૂપ મહત્કાર્ય નીપજે છે, તે ભક્ષ્ય હિંસાદિ જેવું અત્યંત નિંદ્ય નથી. ” ૮૮ ચાંડાળ કહે છેઃ—“ જો તમે આ શ્વાનમાંસનું ભક્ષણ કરવામાં એવાજ હેતુ બતાવો છો, તો તમારે વેદનું પણ પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી કે, આર્યધર્મનું પણ પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી; માત્ર પ્રાણનું પોષણ કરવાનીજ જરૂર છે. માટે હે દ્વિજવર્ય ! એમજ છે તો, હું જેમ આ શ્વાનમાંસમાં તમને દોષ બતાવું છું, તેમ ભક્ષ્યમાં અને અભક્ષ્યમાં તમારે માટે કાંઈ દોષ છે, એમ કહી શકતો નથી. ” ૮૯ વિશ્વામિત્ર કહે છેઃ—“ અમુક પદાર્થના ભક્ષ્યમાંજ અત્યંત પાપ છે, એમ કોઈ જગ્યોએ જોયું નથી; મદ્યપાન કરીને મનુષ્ય ધર્મથી પડે છે તથા હિંસા કરીને મનુષ્ય પાપી થાય છે. પીને પડે છે માટે ‘ પાપ ’* શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે. તાત્પર્ય એ છે કે, અભક્ષ્ય ભક્ષણમાં પાપ કહેલું છે ખરૂં, પરંતુ પાપનો મુખ્ય હેતુ જે હિંસા તે અહીં દેખાતો નથી, માટે આ પાપ નથી. જેમ મૈથુનરૂપ પાપથી માત્ર કરેલા પુણ્યનો ક્ષય થાય છે, તેમ અહીંઆં પાપ માત્રથી કૃતપુણ્યનો ક્ષય નથી. જેમ અઘટિત મૈથુનાદિથી પાપ થાય છે અને બ્રાહ્મણત્વ આદિ ધર્મની પણ હાનિ થાય છે, તેમ અભક્ષ્ય ભક્ષણથી પાપ થાય છે, એ વાત ખરી, તથાપિ તે પાપથી બ્રાહ્મણત્વની હાનિ થતી નથી. ” ૯૦ ચાંડાળ કહે છેઃ—“ જે વિદ્વાન્ થઇને ચાંડાળના ઘરરૂપ—આ સ્થાનમાંથી ચૌર્યકર્મ કરીને , તથા તે આપવાને ન ઇચ્છતા કૃપણ અને નિંદ્ય પુરૂષનો પદાર્થ છે, એમ જાણીને પણ તેની પાસેથી જે,

---

* શાસ્ત્રમાં અમુક ક્રિયાથી પાપ અને અમુક ક્રિયાથી પુણ્ય એમ વિધિ દેખાડેલો હોય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે ક્રિયાના પરિણામ ઉપર પાપ કે, પુણ્ય આધાર રાખે છે. કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે, ચિત્તશુદ્ધિ ઉપર પાપ પુણ્યનો આધાર છે. ભા. ક.

આગ્રહવડે શ્વાનનું માંસ લઈ લે છે, તે વિદ્વાન્ પુરૂષને સદાચરણ બાધ કરે છે,—એટલે સદ્ધર્મના નિયમ તેને તેમ કરવાની મના કરે છે; એમ છતાં પણ જો તે, નથી માનતો તો સદ્ધર્મના નિયમરૂપ શાસ્ત્રે ઠરાવેલો દંડ પણ તેણેજ સહેવો જોઇએ. તાત્પર્ય કે, હું આટલું આટલું કહું છું, તથાપિ આવું અત્યંત નિંદ્ય શ્વાનમાંસ ચાંડાળના ઘરમાંથી, તે પણ ચોરીથી અને વળી ચોરી પકડાઈ ત્યારે, આપવાને ન ઇચ્છનારા મ્હારા સરખા કૃપણ પાસેથી અને તે પણ અતિ આગ્રહથી જે લે છે, તેનું પાપ તેને માથે." ૯૧ ભીષ્મ કહે છેઃ—"એ પ્રમાણે ચાંડાળ વિશ્વામિત્રને કહીને વિરામ પામ્યો; એટલે બુદ્ધિમાન્ વિશ્વામિત્રે, શ્વાનની જાંઘની લઇ લીધી. ૯૨ જીવવાની ઇચ્છાવાળા મહામુનિ, કૂતરાના અંગને લઇને પોતાની સ્ત્રી પાસે ગયા તથા તેને આપીને વનમાં જઇને તેનું ભોજન કરવાની ઇચ્છા કરી. ૯૩ હવે મુનિએ વિચાર કર્યો કે, હું પ્રથમ વિધિપૂર્વક દેવતાઓને તૃપ્ત કરીને પછી ઇચ્છા પ્રમાણે આ શ્વાનમાંસનું ભોજન કરૂં. ૯૪ પછી મુનિએ બ્રાહ્મવિધિથી અગ્નિ આણીને ઇન્દ્ર અને આગ્નેય વિધિથી હોમ કરવાને ચરૂ તૈયાર કર્યો. ૯૫ હે ભારત ! પછી તેમણે દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ કરવાનો આરંભ કર્યો તથા ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓનું આવાહન કરીને (દેવતાઓને બોલાવીને) વિધિપૂર્વક ક્રમે કરી તેઓને તેઓના ભાગ આપવા માંડ્યા. ૯૬ એજ સમયે ઇન્દ્રદેવે વૃષ્ટિ કરી અને સર્વ પ્રજાને જીવાડીને ઔષધિ વનસ્પતિ વગેરે ઉપજાવવા માંડી. ૯૭ તપવડે જેનું પાપ નાશ થયું છે એવા ભગવાન વિશ્વામિત્ર પણ ઘણા કાળે પરમ અદ્ભુત સિદ્ધિને પામ્યા. ૯૮ વૃષ્ટિ થઇ એટલે દ્વિજશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્ર, તે કર્મ સમેટીને તથા તે હુતદ્રવ્ય (શ્વાનમાંસ)ને ચાખ્યા સિવાય દેવતાઓ તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા. ૯૯ એ પ્રકારે જે જ્ઞાની હોય, તે દુઃખમાં આવી પડે તથાપિ તેણે દીન ન થતાં જીવવાના ઉપાય કરવા અને ઉપાયને જાણનારા તે પુરૂષે સર્વ ઉપાયોવડે દીન એવા પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો. ૧૦૦ એ બુદ્ધિ ધારણ કરીને સર્વદા મનુષ્યે જીવવું, કેમકે, જીવવાથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા પુરૂષને કલ્યાણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૧ હે કૌંતેય ! એટલા માટે દૃઢ નિશ્ચયવાળા જ્ઞાની પુરૂષે ધર્મ તથા અધર્મનો નિશ્ચય કરવામાં બુદ્ધિ ધારણ કરીને આ લોકમાં વર્તવું." ૧૦૨

तस्मात्कौंतेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये ।
बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन् वर्तितव्यं कृतात्मना ॥ १०२ ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि आपद्धर्मे विश्वामित्रश्वपचसंवादे गुर्जरभाषायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો-દંડ કરવામાં શુક્રાચાર્યનો અભિપ્રાય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि घोरं समुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम् ।
अस्ति स्विद्दस्युमर्यादा यामहं परिवर्जये ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—" હે પિતામહ ! જ્યારે તમે, મોટા પુરૂષોએ પણ આવું ઘોર અને શ્રદ્ધા ન રાખવા જેવું કર્મ કરવું એમ કહો છો ત્યારે હવે ચોરની કોઇ મર્યાદા રહેલી છે?

કે જેનો હું ત્યાગ કરૂં. અર્થાત્ જ્યારે મોટા પુરૂષો એવાં કર્મ કરે ત્યારે ચોર લોકોમાં અને મોટા પુરૂષોમાં ફેર શો છે? ૧ આ સાંભળીને હું મોહ પામું છું તથા શિથિલ થઇ જાઉં છું; મ્હારો ધર્મ શિથિલ થઇ જાય છે; તેથીજ હું કોઇ પણ ઉપાયવડે મ્હારા મનનું સમાધાન કરીને કોઈ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી." ૨ ભીષ્મ કહે છે,—"હે યુધિષ્ઠિર! આ શાસ્ત્રનાં વચન મેં, તને વિધિરૂપે કહેલાં નથી કે, જેથી એ પ્રમાણે કરવુંજ જોઇએ. પણ તેમ ન કરવાથી મોટો અનર્થ ઉત્પન્ન થતો હોય ત્યારે તે કરવું; એમ પંડિતોએ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ કરેલું છે તથા તે વાતને અનુકૂળ જાણીને ગ્રંથોમાં પણ લખવામાં આવી છે. ૩ રાજાએ, અનેક જગ્યોએ કોયલ, ભૂંડ, વરૂ અને સિંહ વગેરેથી બુદ્ધિ શીખીને અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ વાપરવી જોઇએ છીએ. એકજ પ્રકારનો ધર્મ આચરવાથી પ્રજારક્ષણરૂપ કાર્ય સંપાદન થતું નથી અથવા રાજા પોતાનો નિર્વાહ કરી શકતો નથી. ૪ સત્પુરૂષોનો આચાર અને ધર્મ, બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. હે યુધિષ્ઠિર! ત્હારે એ જાણવું જોઇએ છીએ અને તે ધર્મ વિષે હું તને જે વચન કહું તે તું જાણ. ૫ વિજયની ઇચ્છાવાળા રાજાઓ ઉત્તમ બુદ્ધિ રાખીને આચરણ કરે છે તથા જૂદા જૂદા સ્થળમાં, જૂદા જૂદા ધર્મ આચરવાની જરૂર પડે છે, ત્યાં તેઓએ તે ધર્મને બુદ્ધિવડે કલ્પવો ઘટે છે. ૬ રાજા જો એકજ રીતે ધર્મનું આચરણ કરે તો તે, યથાર્થ ધર્મનું આચરણ કરી શકતો નથી. અહીં દૃષ્ટાંત છે કે, જેમ એક ઇંદ્રિયના જ્ઞાનવાળો વિદ્યાર્થી, ગુરૂએ બતાવેલી એકજ રીતથી અભ્યાસ કરે જાય, પણ પોતાની બુદ્ધિથી જ્યાં ઘટે ત્યાં તેવી યોજના કરે નહિ તો, વિદ્વાન્ થઇ શકતો નથી; તેમ રાજા પણ શાસ્ત્રમાં બતાવેલા એકદેશી ધર્મનું આચરણ કરે તો તે, ધર્મવાન થઈ શકતો નથી. ૭ જ્યાં બે પ્રકારનો ધર્મ આચરવો ઘટતો હોય; એટલે એકજ કર્મ કે, જે એક જગ્યોએ ધર્મરૂપ અને બીજી જગ્યોએ અધર્મરૂપ થતું હોય ત્યાં રાજાએ ધર્મના બે પ્રકારનાં રૂપને જાણવાં જોઇએ. પણ જો ન જાણે તો, કોઇ વખતે તેવું કાર્ય ઉત્પન્ન થવાથી તેને મોટું ધર્મસંકટ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે, હિંસા ન કરવી, એ પરમ ધર્મ છે. આ એકજ વચનનો નિશ્ચય કરીને વર્તનાર રાજા જ્યારે ખુનીને શિક્ષા કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે, અહિંસા ધર્મરૂપ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થવાથી મનમાં સંકટ પામે છે. જેથી ખુનીને શિક્ષા કરી શકતો નથી અને તેથી તે ખુનીને શિક્ષા ન કરવારૂપ અધર્મમાં પડે અથવા ખુનીનો વધ કરીને પણ "અધર્મ થયો" એ રીતે પસ્તાવો પામે છે. હે યુધિષ્ઠિર! એટલા માટે રાજાએ ધર્મના બે પ્રકાર જાણવા જોઇએ. ૮ કોઇ રાજા એમ જાણે કે, આ વર્ષમાં દુકાળ વગેરેના કારણથી હું પ્રજા પાસેથી છ ભાગના બદલે તેનો અર્ધ (ત્રણ ભાગ) કર લઇશ અને આવતા વર્ષે તેજ છ ભાગને દોઢા કે, સવાયા કરીને લઇશ. જો રાજા આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને કરે છે તો લોકો તેના કૃત્યને ધર્મરૂપ જાણે છે પણ તેમ નથી કરતો તો, અધર્મરૂપ જાણે છે. ૯ કેટલાક પુરૂષો યથાર્થ જ્ઞાનવાળા હોય છે અને કેટલાક પુરૂષો મિથ્યા જ્ઞાનવાળા હોય છે એટલે તેઓનું જ્ઞાન સત્ય જેવું દેખાય છે છતાં મિથ્યા હોય છે પણ ડાહ્યા પુરૂષે, તેને યથાર્થ જાણીને સત્પુરૂષોએ તેમાંથી જે જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા જેવું માનેલું હોય તે જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવું. ૧૦ કેટલાક ધર્મથી વિરૂદ્ધ ચાલનારા પુરૂષો શાસ્ત્રનો અર્થ બગાડે છે અને કહે છે કેઃ "જે અર્થશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ હોય તેને માનવું નહિ" પણ તેઓ શાસ્ત્રના યથાર્થ અર્થને જાણનારા

હોતા નથી; માટે અર્થશાસ્ત્રને અપ્રમાણ ગણે છે. ૧૧ હે રાજન્ ! જેઓ વિદ્યા, યજ્ઞ અને શ્રમ ઉપર જીવિકા ચલાવનાર થઈને, એ રીતે બોલે છે તેઓને ત્હારે પાપી અને ધર્મના શત્રુ જાણવા. ૧૨ તેઓ મંદ અને અપક્વ બુદ્ધિવાળા હોવાથી શાસ્ત્રના યથાર્થ અર્થને જાણતા નથી. શાસ્ત્રમાં અકુશળ પુરૂષો અમુક અર્થની યોજના સર્વત્ર કરી જાણતા નથી અને તેથી તેઓની દૃષ્ટિવડે તે તે શાસ્ત્રમાં દોષ જોવામાં આવે છે તથા તેઓ પોતાની અપક્વ બુદ્ધિ પ્રમાણે શાસ્ત્રના અર્થને બગાડે છે, તેઓ કહે છે કે, “ તમે આ વિદ્યાનો અર્થ આવો કરો છો અથવા લોકો આ પ્રમાણે જાણે છે તે, યથાર્થ નથી. ” ૧૩–૧૪ એવી રીતે બીજાની વિદ્યાની નિંદા કરીને પોતાની વિદ્યાને વખાણે છે. હે ભારત ! તેઓ વાણીરૂપ અસ્ત્રવાળા અને વાણીરૂપ બાણવાળા હોય છે. તેઓ મનમાં એમ જાણે છે કેઃ– “ વિદ્યાનું ફળ અમેજ દોહી લીધું છે. ” ૧૫ એવા પુરૂષોને વિદ્યાનો વેપાર કરનારા રાક્ષસ સરખા જાણવા. હે યુધિષ્ઠિર ! જો તું દંભવડે ધર્મનું આચરણ કરીશ, એટલે, તે ધર્મ છે, માત્ર એટલુંજ દેખાડવાની ઇચ્છાથી ધર્મને આચરીશ તો, તેથી ત્હારા ધર્મનો નાશ થશે. ૧૬ કેવળ વાણીવડેજ અથવા કેવળ બુદ્ધિવડેજ ધર્મનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, પણ વાણી અને બુદ્ધિ, બંનેની યથાર્થ યોજના કરવાથી ધર્મનો નિશ્ચય થાય છે, એ પ્રકારે બૃહસ્પતિએ પોતાના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, એમ ઇંદ્ર કહે છે. ૧૭ શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ વચન નિમિત્ત વિના કહેલું હોતું નથી છતાં, કેટલાક પુરૂષો શાસ્ત્રમાં યુક્તિસહિત પ્રતિપાદન કરેલા વચનને પણ નિશ્ચિત માનતા નથી. એટલે જેમ “ આતતાયી પુરૂષ, બ્રાહ્મણ હોય તોપણ તેને મારવો ” એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. અને વળી “ બ્રાહ્મણને મારનાર પુરૂષનું પ્રાયશ્ચિત્તજ થઈ શકે નહિ ” એવું પણ વચન છે; માટે પ્રથમ જે વચન કહ્યું તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે, આતતાયીને સર્વથા મારવો; પણ આતતાયી બ્રાહ્મણને મારવો, એવો વિધિ ઠરાવવાનું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ કેટલાએક, તો શાસ્ત્રોમાં આતતાયીનો વધ કરવાનું કહેલું છે છતાં પણ અહિંસા શાસ્ત્રનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને આતતાયીના વધને કબૂલ કરતા નથી. તેઓનું કહેવું એમ છે કે, ગાય આપણને મારવાને આવતી હોય તો, તેનાથી નાસીને પોતાનો બચાવ કરવો પણ ગાયનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. તેમ પોતાને મારવા આતતાયી આવતો હોય તો, તેનાથી પણ પોતાનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે, પરંતુ તેનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. ૧૮ કેટલાક મુખ્ય આચાર્યો તો એમજ કહે છે કે, લોકયાત્રા એટલે જગતમાં વ્યવહાર ચલાવવો, એજ મોટો ધર્મ છે અને તે ધર્મ ચોર વગેરેનો વધ કર્યા સિવાય બની શકે એમ નથી; માટે જરૂર પડે તો હિંસા પણ કરવી અને એવી રીતે હિંસા કરવાથી કાંઈ અધર્મ થતો નથી. આ પ્રમાણે ધર્મના વિવિધ મત છે. માટે ડાહ્યા પુરૂષે પોતાની બુદ્ધિથી ધર્મનો યથાયોગ્ય નિશ્ચય કરવો. ૧૯ હે ભારત ! માટે ક્રોધને તજીને, શાસ્ત્રના મોહને તજીને તથા શાસ્ત્ર સંબંધી અજ્ઞાનપણાને તજીને, બુદ્ધિવાન પુરૂષો જેને શાસ્ત્ર કહેતા હોય, તેના ઉપર પોતાની બુદ્ધિથી તર્ક કરીને નિશ્ચય કરવો તથા તેનેજ આચરવા યોગ્ય ધર્મ માનવો. ૨૦ જેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય તેવા પુરૂષનું વચન તથા પોતાની બુદ્ધિ, એ બેવડે જે ધર્મનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેને યથાર્થ માનવો; પરંતુ જેઓ કેવળ અજ્ઞાની હોય છે, તેઓ શાસ્ત્રના જ્ઞાનના હેતુભૂત વચનમાત્રવડે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કર્યા સિવાય ધર્મનો નિશ્ચય કરે છે. ૨૧ કેટલાક પુરૂષો એમ કહે છે કે, આ અમુક

યુક્તિથી અમુક શાસ્ત્ર દૂષિત થાય છે; માટે તે ખોટું છે, તો તે પણ અજ્ઞાન છે. એવું સંશયને છેદનારૂં વાક્ય પૂર્વે શુક્રાચાર્યે દૈત્યોને કહ્યું હતું. તેનો સારાંશ એ છે કે, તર્કવડે શાસ્ત્રનો અને શાસ્ત્રવડે તર્કનો બાધ ન કરતાં, શાસ્ત્ર અને તર્ક બન્નેના એકમતથી જે સિદ્ધ થતું હોય, તેજ કરવું. એમ કરવાથી બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્ય, બન્નેનું વચન સમાન થાય છે. ૨૨ જે જ્ઞાન એક છતાં, વિરૂદ્ધ દિશામાં જતું ન હોય અર્થાત્ જેમાં સંશય ઉપજતો ન હોય, તે જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જાણવું; પણ જો તે જ્ઞાન તેવું ન હોય તો, તેને મૂળમાંથી ઉખાડી નાંખીને દૂર કરવું ઘટે છે. ૨૩ જો તું આ મ્હારા નીતિવચનને અંગીકાર કરતો નથી તો, તે અયોગ્ય છે; કેમ કે, ઈશ્વરે તને હિંસારૂપ ઉગ્ર કર્મ કરવાને અર્થે સરજ્યો છે, છતાં તું તેને જોતો નથી. ૨૪ હે ભાઇ ! તું રાજસમુદાયનો અભ્યુદય કરવાની ઇચ્છાવાળા મને જો ! અને તે પ્રમાણે કરવાને ઇચ્છ ! બીજા લોકો જે વાતને પસંદ કરતા નથી અને એમ કહે છે કે “ આ ભીષ્મ હિંસા કરનાર છે ’ એવી રીતે મ્હારી નિંદા કરતા, ભૂલોકના સુખને ઇચ્છતા અને પોતાના હિતને ન જાણનારા રાજાઓને મેં સ્વર્ગલોક પ્રત્યે પહોંચાડ્યા છે તે માત્ર ઉપકારને અર્થે જ, સ્વાર્થના અર્થે નહિ. તે પ્રમાણે તું પણ ઉગ્ર કર્મવડે પ્રજાના હિતના અર્થે તેઓનું શાસન કર ! ૨૫ બકરો, ઘોડો અને ક્ષત્રિય, એ ત્રણને બ્રહ્માએ સરખા કહેલા છે. યજ્ઞમાં હોમવાને માટે બકરાને યજ્ઞસ્તંભ પ્રત્યે લઈ જવામાં આવે છે, તે જેમ બકરાના સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ હિતના અર્થે છે, તેમજ ઘોડાને અને ક્ષત્રિયને પણ સંગ્રામરૂપી યજ્ઞમાં જવાની પ્રેરણા કરવી તે પણ તેના હિતના અર્થે છે; માટે ક્ષત્રિય વગેરેથી નિરંતર કોઇ પણ લોકવ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. ૨૬ અવધ્યનો વધ કરવાથી જે દોષ થાય છે, તેજ દોષ વધ્યનો વધ ન કરવાથી થાય છે, એવી ધર્મની મર્યાદા છે અને ચોર લોકો તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તથા રાજા ઉલ્લંઘન કરતો નથી. ચોરમાં અને રાજામાં એટલો ફેર છે. ૨૭ માટે રાજાએ તીક્ષ્ણ થઇને પણ પ્રજાનું ધર્મમાં સ્થાપન કરવુ. જો રાજા, એમ કરે નહિ તો, પ્રજા વરૂની પેઠે, એક બીજાનું ભક્ષણ કરીને ગમે તેમ વર્તે. ૨૮ જે રાજાના રાજ્યમાં, જેમ જળકાગડા જળમાંથી માંછલાંને લઈ લે છે, તેમ ચોર લોકો બીજાના ધનનું હરણ કરે છે, તેને અધમ ક્ષત્રિય જાણવો. ૨૯ હે રાજન્ ! કુળવાન તથા વેદ વિદ્યાને ભણેલા પુરૂષોને પ્રધાનપદ આપીને પ્રજાનું ધર્મવડે રક્ષણ કરતો તું પૃથ્વીનું પાલન કર ! ૩૦ જે રાજા, અન્યાય યુક્ત કર્મવડે પ્રજામાંથી કર લે છે, તેને વિશેષ ઉપાય જાણનાર નપુંસક ક્ષત્રિય જાણવો. ૩૧ જે ક્ષત્રિય, અતિ ઉગ્ર હોય અથવા અતિશય કોમળ હોય તે, ક્ષત્રિયધર્મવડે રાજ્ય કરવાને લાયક નથી; માટે તું ઉગ્રતા અને કોમળતાનું ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય ઉગ્ર થઇને કોમળ પણ થા ! ૩૨ ક્ષત્રિયનો ધર્મ મહા કઠિન છે, પણ ત્હારા ઉપર મ્હારી પ્રીતિ છે તેથી હું, તને તે કહું છું. તું ઉગ્ર કર્મ કરવાને ઉત્પન્ન થએલો છે, માટે રાજ્યનું પાલન કર ! ૩૩ તું જે પુરૂષો દુરાચરણી હોય, તેઓનો નિરંતર નિગ્રહ કરજે ! અને જે પુરૂષો સદાચારી હોય, તેનું પાલન કરજે ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બુદ્ધિમાન શુક્રાચાર્યે આપદ્ધર્મમાં એ પ્રમાણે વર્તવાનું કહ્યું છે.” ૩૪ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! જેનું ઉલ્લંઘન કોઇએ કરવું જોઇએ નહિ, એવી કોઇ મર્યાદા હોય તો, તે હું તમને પૂછું છું માટે હે સત્પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે મને કહો !” ૩૫ ભીષ્મ કહે છે:—“ વિદ્વાન, વૃદ્ધ, તપસ્વી, વેદાધ્યયનવાળા અને સદાચરણી

બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી એજ પરમ ઉત્તમ છે. તું દેવતાને વિષે જે વૃત્તિ રાખે છે, તે વૃત્તિ સર્વદા બ્રાહ્મણોને વિષે રાખજે ! ૩૬ હે રાજન્ ! ક્રોધ પામેલા બ્રાહ્મણોએ ઘણાં દુઃસહ કર્મ કરેલાં છે. બ્રાહ્મણોની પ્રસન્નતાવડે મોટો યશ પ્રાપ્ત થાય છે અને અપ્રસન્નતાવડે મોટું ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૭ જો બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન હોય તો, તે અમૃતના સરખા સુખ કરનારા છે પણ જો તેઓ ક્રોધ પામેલા હોય તો, ઝેરના જેવા નાશકારક છે." ૩૮

प्रीत्या यशो भवेन्मुख्यमप्रीत्या परमं भयम् ।
प्रीत्या ह्यमृतवद्विप्राः क्रुद्धाश्चैव यथाविषम् ॥ ३८ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો-કપોત અને પારધીનો સંવાદ-ઉપક્રમ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शरणं पालयमानस्य यो धर्मस्तं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,-" હે મોટી બુદ્ધિવાળા અને સર્વ શાસ્ત્રને જાણનારા પિતામહ ! શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારાનો ધર્મ મને કહો ! " ૧ ભીષ્મ કહે છે,-" હે મહારાજ ! શરણાંગતનું રક્ષણ કરવામાં મોટો ધર્મ છે અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એવો પ્રશ્ન પૂછવાને તમે યોગ્યજ છો. ૨ હે રાજન્ ! મહાત્મા શિબિ આદિ રાજાઓ શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાથી મોટી સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૩ એવું સાંભળ્યું છે કે, એક કપોતે પોતાના શત્રુને શરણે આવેલો જોઇને, પોતાના માંસવડે તેનું યથાન્યાય પૂજન કર્યું હતું. " ૪ યુધિષ્ઠિર કહે છે,-" હે ભારત ! પૂર્વે કપોતે શરણે આવેલા શત્રુને પોતાના દેહનું માંસ શી રીતે ભોજન કરવા આપ્યું હતું ? તથા તે કેવી ગતિને પામ્યો ? " ૫ ભીષ્મ કહે છેઃ-" હે રાજન્ ! ભાર્ગવ મુનિએ મુચકુંદને કહેલી દિવ્ય અને સર્વ પાપનો નાશ કરનારી કથા સાંભળ. ૬ હે પાર્થ ! હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! મુચકુંદ રાજાએ ભાર્ગવમુનિને પ્રણામ કરીને આવોજ પ્રશ્ન કર્યો હતો. ૭ હે રાજન્ ! સેવા કરનાર તેને મુનિ ભાર્ગવે પણ આ કથા કહી હતી કે, જેમાં કપોત સિદ્ધિ પામ્યો તેવું કહેલું છે. ૮ મુનિ કહે છેઃ-" હે રાજન્ ! હે પૃથ્વીપતે ! હું તને ધર્મ, કામ અને અર્થથી યુક્ત કથા કહું છું, તે ધ્યાન આપીને સાંભળ. ૯ કોઈ એક મોટા અરણ્યમાં અધમ આચરણવાળો, પૃથ્વીમાં કાળ જેવો ભયાનક અને પક્ષીઓને મારનાર પારધી ફરતો હતો. ૧૦ તે પારધી, કાળા કાગડા જેવો કૃષ્ણ વર્ણનો, રાતી આંખોવાળો, લાંબી જંઘાવાળો, ટૂંકા પગવાળો, મોટા મુખવાળો, મોટી હડપચીવાળો તથા રાતી આંખોવાળો હતો. ૧૧ તેનું કોઇ મિત્ર, સંબંધી કે, બાંધવ હતું નહિ; કારણ કે, તેનું નિર્દય કૃત્ય જોઇને તેઓએ પણ તેનો ત્યાગ કરેલો હતો. ૧૨ જે મનુષ્ય પાપ આચરણવાળો હોય છે, તેને ડાહ્યા પુરૂષોએ દૂરથીજ તજવો યોગ્ય છે. કેમ કે, જે ઝેર અને ફાંસા વગેરેથી પોતાનો પણ ઘાત કરવાને તૈયાર થાય છે તે બીજાનું ભલું શું કરવાનો હતો. ૧૩ જે પુરૂષો ક્રૂર, દુરાચરણી અને પ્રાણીઓની હિંસા કરનારા હોય છે, તેઓને પ્રાણીઓને

ઉદ્વેગ પમાડનારા સર્પ જેવા જાણવા. ૧૪ હે રાજન્ ! તે પારધી, પોતાની જાળ લઇને વનમાં જઇને નિત્ય પક્ષીઓને મારી લાવતો હતો તથા તે પક્ષીઓને વેચતો હતો. ૧૫ એ પ્રમાણે પોતાની વૃત્તિ ચલાવતાં દુરાત્મા પારધીનો ઘણો સમય વીતી ગયો પણ તે ધર્મને સમજી શક્યો નહિ. ૧૬ તે પારધી પોતાની સ્ત્રીને લઇને નિરંતર રમણ કરતો હતો; પણ દૈવના યોગથી અતિમૂઢ થયેલા તેને બીજી કોઈ વૃત્તિ પસંદ પડી નહિ. ૧૭ હવે એક વખત તે પારધી, વનમાં ગયો હતો એવામાં ચારે બાજુથી તે વનમાંના વૃક્ષોને પાડી નાખતો મોટો વંટોળીઓ થયો તથા આકાશ વાદળાંથી ભરાઇ ગયું અને ચારે બાજુએ વિજળીઓ ચમકવા લાગી. જોતજોતામાં જેમ નૌકાઓના સમુદાયથી સમુદ્ર ઢંકાઇ જાય, તેમ આકાશ મેઘસમૂહથી ઢંકાઇ ગયું. ૧૮,૧૯ પછી ઇંદ્રે જળની ધારાઓના સમુદાયવડે પ્રવેશ કર્યો અને એક ક્ષણમાં જળવડે પૃથ્વીને પૂર્ણ કરી નાંખી. ૨૦ વર્ષાદની ધારાઓથી વ્યાપ્ત થયેલા તે સમયમાં પારધી આમતેમ દોડવા લાગ્યો તથા નષ્ટ થયેલા ચેતનવાળો, શીતથી પીડા પામેલો અને અંતરમાં આકુળવ્યાકુળ થયેલો તે સઘળા વનમાં ફર્યો પરંતુ તે પક્ષીઓને હણનાર પારધીને કોઇ જગ્યોએ, જ્યાં પાણી ન આવ્યું હોય તેવું સ્થળ માલમ પડ્યું નહિ; તે વનના તમામ માર્ગ જળના ઓઘથી ભરાઈ ગયા હતા. ૨૧-૨૨ તે વખતમાં પક્ષીઓ પણ વૃષ્ટિના વેગથી પીડાઇને સંતાઇ ગયાં હતાં તથા મૃગ, સિંહ અને વરાહ આદિ પશુઓ પણ જ્યાં પોતાને સ્થળ માલમ પડ્યું, ત્યાં જઇને ઠરી ગયાં હતાં. ૨૩ ઘણાં પશુઓ મોટા વાયુ અને વૃષ્ટિથી ત્રાસ પામીને અને ભય તથા ક્ષુધાથી પીડિત થઇને એકઠાં મળીને વનમાં ભમતાં હતાં. ૨૪ પેલો પારધી, પણ શીતથી હણાતાં ગાત્રવાળો થવાથી કોઈ જગ્યોએ જઈ શકતો નહોતો, તેમ એક જગ્યોએ સ્થિર થઇને ઉભો પણ રહી શકતો ન હતો. એટલામાં ટાઢથી વિહ્વળ થઇ ગયેલી એક કપોતી (હોલી) તેની દૃષ્ટિએ પડી. ૨૫ પાપિષ્ઠ પારધી પોતે દુઃખનો અનુભવ કરે છે, છતાં પણ તેણે તેને પકડીને પોતાની પાસેના પાંજરામાં નાંખી. તે પોતે દુઃખથી પરાભવ પામેલો છતાં, બીજાને દુઃખ કરવાને ચૂકયો નહિ. ૨૬ તે પાપબુદ્ધિવાળો તથા પાપકર્મ કરનારો હતો તેથી તેણે પાપકર્મજ કર્યું. પછી તેણે તે વનમાં મેઘસમાન નીલ રંગનું એક મોટું વૃક્ષ જોયું. ૨૭ છાયા, નિવાસ અને ફળ, એ ત્રણેની પ્રાપ્તિ થવાના કારણથી પક્ષી આદિ અનેક પ્રાણીઓ તે વૃક્ષ ઉપર વસતાં હતાં. જાણે વિધાતાએ પરોપકાર કરવાને કોઇ સત્પુરૂષને ઉત્પન્ન ન કર્યો હોય તેવું તે વૃક્ષ હતું. ૨૮ હવે આકાશ એક ક્ષણમાં નિર્મળ થયું, તારા દેખાવા લાગ્યા અને અનેક પોયણાંવડે વ્યાપ્ત થયેલા જળવાળું મોટું સરોવર હોય, તેવું આકાશ રમણીય દેખાવા લાગ્યું. ૨૯ શીતથી ધ્રૂજતો પારધી મેઘમંડળથી મુક્ત થયેલું, તારાઓથી ભરપૂર તથા કમળના જેવું અત્યંત નિર્મળ આકાશ જોઇને તથા રાત્રિ ઘણી ગયેલી જોઇને ચારે બાજૂ જોવા લાગ્યો. ૩૦ હે રાજન્ ! તે વિચારવા લાગ્યો કે, આ જગ્યોએથી મ્હારૂં ઘર બહુ દૂર છે, રાત્રિ ઘણી ગયેલી છે તથા રસ્તામાં જળ ભરાઇ ગયું છે. માટે હવે મ્હારે શું કરવું ? ૩૧ પછી તેણે, પેલા વૃક્ષ નીચે રાત્રે નિવાસ કરવાની બુદ્ધિ કરી અને વૃક્ષને હાથ જોડી, પ્રણામ કરીને આ વચન કહ્યું કે: " હું આ વૃક્ષમાં જે દેવતાઓ હોય તેઓને શરણ થાઉં છું." પછી મોટા દુઃખયુક્ત પારધી પૃથ્વી ઉપર પાંદડાં પાથરીને તથા પથ્થર ઉપર માથું મૂકીને ત્યાં સૂઈ ગયો." ૩૨-૩૪

स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
दुःखेन महताविष्टस्ततः सुष्वाप पक्षिहा ॥ २४ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक संवादोपक्रमे गुर्जरभाषायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો-કપોતની ચિંતા અને સ્ત્રીપ્રશંસા.

भीष्म उवाच ॥ अथ वृक्षस्य शाखायां विहंगः ससुहृज्जनः ।
दीर्घकालोषितो राजंस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,-" હવે તે વૃક્ષની શાખા ઉપર પોતાના કુટુંબ-પરિવાર સાથે વિચિત્ર પિંછાંવાળો એક કપોત પક્ષી ઘણા સમયથી વસતો હતો. ૧ તેની સ્ત્રી (કપોતી) ઘણા-સમયથી ચારો કરવા ગઈ હતી. તે પાછી આવી નહોતી તથા રાત્રિ પડેલી જોઇને, તે પક્ષી મનમાં પરિતાપ પામવા લાગ્યો. ૨ "વાયુ તથા વૃષ્ટિ બહુ ભારે થઇ છે અને મ્હારી પ્રિયા હજી પાછી આવી નહિ, તેનું શું કારણ હશે ? ૩ મ્હારી સ્ત્રી વનમાં ચારો કરવા ગઇ છે તે કુશળક્ષેમ તો હશે ? તેના વિના આ મ્હારૂં ઘર મને શૂન્ય લાગે છે. ૪ ઘરમાં પુત્ર હોય પૌત્ર હોય, છોકરાઓની વહુઓ હોય અને સેવક હોય, એ સર્વથી ઘરની સર્વ જગ્યો ભરપૂર હોય તથાપિ સ્ત્રી વિના ગૃહસ્થનું ઘર શૂન્ય કહેવાય છે. ૫ ઘર એજ ઘર છે, એમ જાણવું નહિ પણ ગૃહિણી (સ્ત્રી)જ ઘર કહેવાય છે; જે ઘર ગૃહિણી (સ્ત્રી) વિનાનું છે, તેને અરણ્ય સરખું જાણવું. ૬ રાતા નેત્રના અંતભાગવાળી, વિચિત્ર વર્ણના શરીર-વાળી તથા મધુર સ્વરવાળી તે મ્હારી રૂપાળી સ્ત્રી, જો આજ પાછી નહિ આવે તો, મ્હારે જીવવું નથી. ૭ જે ઉત્તમ વ્રતવાળી સ્ત્રી મેં ખાધું ન હોય ત્યાં સુધી ખાય નહિ, મેં સ્નાન કર્યું ન હોય ત્યાં સુધી, સ્નાન કરે નહિ, હું ઉભો રહું નહિ તો, ઉભી પણ ન રહે તથા હું સૂઇ જાઉં તોજ સૂઇ જાય, તેવી સ્ત્રી જો આજ પાછી ન આવે તો, મ્હારે જીવવું શાને માટે ? ૮ તે સ્ત્રી મને હર્ષ પામતો જોઇને, હર્ષ પામતી હતી અને મને દુઃખિત જોઇને, દુઃખી થતી હતી: હું બહાર ગયો હોઉં તો, દીન મુખવાળી થઇ જતી હતી તથા હું ક્રોધ કરૂં તોપણ મધુર વાણી બોલતી હતી. પતિવ્રતજ વ્રત કરનારી, પતિ એજ જેની પરમ ગતિ છે, પતિના પ્રિયમાં અને હિતમાં પ્રીતિવાળી મ્હારી સ્ત્રીના સરખી જેને સ્ત્રી હોય, તે પુરૂષને પૃથ્વીમાં ભાગ્યશાળી જાણવો. ૯,૧૦ તે તપ આચરનારી મ્હારી સ્ત્રી, જો હું થાકી ગયેલો કે, ક્ષુધાતુર હોઉં તો, તરત જાણતી હતી; તે યશવાળી સ્ત્રી મ્હારા વિષે પ્રીતિવાળી, સ્થિર ભક્તિવાળી અને સ્નેહવાળી હતી. ૧૧ જે પુરૂષ, વૃક્ષના મૂળ આગળ વસતો હોય અને ત્યાં, જો તેની પ્યારી સ્ત્રી હોય તો, તે તેનું ઘર છે; પણ સ્ત્રી વિનાનો મહેલ પણ જંગલ છે, એ નિશ્ચય જાણવું. ૧૨ સ્ત્રી ધર્મ, અર્થ અને કામ. એ ત્રણ કાર્ય સમયે પુરૂષની સહાય કરનારી છે તથા પરદેશ જતી વખતે પુરૂષને વિશ્વાસનું પાત્ર છે. ૧૩ આ લોકમાં પુરૂષને સ્ત્રીજ પરમ અર્થ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. આ લોકમાં સહાય વિનાના પુરૂષને લોક વ્યવહારમાં સહાય કરનારી પણ સ્ત્રીજ છે. ૧૪ જે પુરૂષ રોગવડે

પરાજય પામેલો હોય તથા નિરંતર સંકટમાં પડેલો હોય, તેને સ્ત્રીસમાન બીજું કોઇ ઔષધ નથી. ૧૫ સ્ત્રી સમાન કોઇ બંધુ નથી કે, સ્ત્રી સમાન બીજી કોઇ ગતિ નથી; તેમજ આ લોકમાં ધર્મનો સંગ્રહ કરવાને સ્ત્રી સમાન કોઇ સહાય નથી. ૧૬ જે પુરૂષના ઘરમાં સાધ્વી તથા પ્રિય વચન બોલનારી સ્ત્રી ન હોય તેણે અરણ્યમાં જવું; કેમ કે, તેને તો અરણ્ય અને ઘર બન્ને સમાનજ છે." ૧૭

यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गंतव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ १७ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि भार्याप्रशंसायां गुर्जरभाषायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો—કપોતીનું ભાષણ-સ્ત્રીગુણ વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु करुणं वचः ।
गृहीता शाकुनीघ्नेन कपोती वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—" એ પ્રમાણે વિલાપ કરતા પોતાના સ્વામી કપોતનું કરૂણાજનક વચન સાંભળીને હવે પારધીએ પકડેલી કપોતી બોલી. ૧ કપોતી કહે છે,—" અહો ! હું બહુ સારા ભાગ્યવાળી છું કે, જેથી મ્હારા પ્રિય સ્વામી, મ્હારામાં ગુણ નથી કે છે, તોપણ આ પ્રકારે ગુણનું કથન કરે છે. ૨ જે સ્ત્રીવડે તેનો સ્વામી સંતોષ પામતો નથી તેને સ્ત્રીજ ન સમજવી કેમકે, જ્યારે સ્ત્રી ઉપર સ્વામી પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારેજ સર્વ દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. ૩ અગ્નિની સાક્ષી રાખીને જેને સ્વામી કરેલો છે, તે સ્વામીજ પરમ દૈવત છે. જે સ્ત્રીના ઉપર તેનો સ્વામી પ્રસન્ન થતો નથી તે સ્ત્રી, જેમ પુષ્પ અને ગુચ્છસહિત વેલી દાવાગ્નિથી બળીને ભસ્મ થાય છે, તેમ ભસ્મ થાય છે." દુઃખવડે પીડિત તથા પારધીએ પકડેલી છતાં પણ કપોતી એમ વિચાર કરીને અને પોતાના સ્વામીને દુઃખિત જોઇને આ પ્રમાણે બોલી કે: " હે સ્વામી ! હું તમને તમારૂં કલ્યાણ થાય એવો એક ઉપાય બતાવું છું તે સાંભળીને તે પ્રમાણે કરો. ૪-૬ હે સ્વામી ! વિશેષે કરીને તમે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારા થાઓ. આ પારધી તમારા ઘર નીચે આશ્રય લઇને સૂઈ રહેલો છે. ૭ તે શીતથી અને ભૂખથી પીડાએલો છે, માટે તેનો સત્કાર કરો, જે કોઇ બ્રાહ્મણની હત્યા કરે અથવા લોકની માતારૂપ ગાયની હત્યા કરે. ૮ તેમજ શરણે આવેલાની હત્યા કરે, તે ત્રણેનું પાપ સમાન છે. આપણે કપોત છીએ, માટે કપોતની જાતિના ધર્મ પ્રમાણે ઈશ્વરે આપણી જે વૃત્તિ નિર્માણ કરી છે, તેનું તમારા સરખા આત્મવાન પુરૂષે અનુસરણ કરવું, એ ન્યાય છે. આપણે એમ સાંભળ્યું છે કે, જે ગૃહસ્થ, શક્તિપ્રમાણે ધર્મનું અનુવર્તન કરે છે, તે પરલોકમાં જઇને અક્ષયલોકને પામે છે. હે પક્ષી ! માટે તમે હવે પ્રજાવાળા અને પુત્રવાળા છો. ૯-૧૧ તેથી પોતાના દેહ ઉપરથી દયા તજી દઇને અને ધર્મ તથા અર્થનું ગ્રહણ કરીને જે રીતે પારધીનું મન પ્રસન્ન થાય, તે રીતે તેનો સત્કાર કરો. ૧૨ હે પક્ષી ! તમે શરીરમાં સંતાપ કરશો નહિ. કેમ કે, શરીરનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે તો,

તમને બીજી સ્ત્રી પણ મળશે." ૧૩ પાંજરામાં રહેલી અને અતિ દુઃખથી પીડાયલી તે તપસ્વિની કપોતી, એ પ્રમાણે વચન બોલીને પોતાના સ્વામીના સામું જોવા લાગી." ૧૪

इति सा शकुनी वाक्यं पंजरस्था तपस्विनी ।
अतिदुःखान्विता प्रोक्त्वा भर्तारं समुदैक्षत ॥ १४ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतं प्रति कपोतीवाक्यं नाम गुर्जरभाषायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો—કપોત અને પારધીનો સંવાદ-કપોત અગ્નિમાં પડયો.

भीष्म उवाच ॥ स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।
हर्षेण महता युक्तो वाक्यं व्याकुललोचनः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ-" પછી હર્ષથી યુક્ત થવાથી વ્યાકુળ નેત્રવાળો તે કપોતપક્ષી પોતાની સ્ત્રીનું ધર્મ અને યુક્તિસહિત વચન સાંભળીને વિધિએ દેખાડેલા કર્મવડે (દૈવના કરવાથી) તે પારધીને જોઇને પક્ષી ઉપર જીવનાર પારધીનું યત્નવડે પૂજન કરવાને તત્પર થયો અને આ રીતે વચન બોલ્યોઃ-" હે પારધી ! તમે ભલે પધાર્યા. કહો મને શી આજ્ઞા છે!? તમારે કાંઇ ચિંતા કરવી નહિ અને તમે પોતાના ઘેરજ છો, એમ જાણજો. ! ૧-૩ તમે જલદી બોલો કે, તમારી શું ઇચ્છા છે તથા હું તમારા અર્થે શું કરૂં ? તમે અમારે શરણે આવેલા છો, માટે હું તમને સ્નેહથી આ વચન કહું છું. ૪ શત્રુ પણ પોતાને ઘેર આવે ત્યારે તેનું યથાયોગ્ય આતિથ્ય કરવું જોઇએ; કેમ કે, વૃક્ષને કાપનાર પણ વૃક્ષની નીચે આવે છે, ત્યારે કાંઈ, તે વૃક્ષ, તેના ઉપરથી પોતાની છાયાને ખેંચી લેતું નથી. ૫ જે શરણે આવ્યો હોય, તેનો અતિથિસત્કાર અવશ્ય કરવો ઘટે છે અને પંચમહાયજ્ઞમાં તો ગૃહસ્થે વિશેષે કરીને પ્રયત્નવડે સત્કાર કરવો જોઇએ. ૬ જે પુરૂષ ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં, મોહથી પંચમહાયજ્ઞ કરતો નથી, તેને ધર્મવડે આ લોક કે, પરલોક પ્રાપ્ત થતા નથી. ૭ માટે તમે અત્યંત વિશ્વાસ રાખીને મને કહો, તમે કહેશો, તે સર્વ હું કરીશ, તમારે મનમાં શોક કરવો નહિ. " ૮ પક્ષીનું એવું વચન સાંભળીને પારધી બોલ્યો કેઃ " મને અતિશય ટાઢ વાય છે, માટે તું મ્હારૂં રક્ષણ કર. "૯ એમ સાંભળીને તે પક્ષીએ, પૃથ્વી ઉપર સૂકાં પાંદડાંનો ઢગલો કર્યો તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ચાંચમાં પાંદડું લઇને શીઘ્ર અગ્નિ લેવાને ગયો. ૧૦ તે પક્ષી, અગ્નિ લઇને પાછો આવ્યો. પછી તેણે પેલાં સૂકાં પાંદડાંના ઢગલામાં અગ્નિ સળગાવ્યો. ૧૧ તેણે, અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરીને પોતાના શરણાગત પરોણાને કહ્યું કેઃ " હવે તમે સારી રીતે નિરાંતથી તમારા અંગને શેકો ! અને કોઇ જગ્યાએથી ભયની શંકા રાખશો નહિ. " ૧૨ તેનું એવું વચન સાંભળીને " બહુ સારૂં!" એમ કહીને પારધીએ પોતાનાં અંગને શેકવા માંડયાં, અગ્નિની ગરમીથી જેના પ્રાણ પાછા આવ્યા છે એવો તે પારધી ઘણો આનંદ પામ્યો અને વિધિપૂર્વક સત્કાર કરવાથી પ્રફુલ્લિત નેત્રવાળો થઇને બોલ્યો કેઃ " મને ક્ષુધા બહુ લાગી છે, માટે તું મને કાંઈ ખાવાનું આપ.

એવી મ્હારી ઇચ્છા છે " તેનું એવું વચન સાંભળીને પક્ષી બોલ્યો કે " મ્હારો એવો વૈભવ છે નહિ કે, જેથી હું તમારી ક્ષુધાનો નાશ કરૂં; અમે તો વનમાં રહેનારા છીએ માટે નિત્યના ઉત્પન્નવડે નિત્ય જીવીએ છીએ. ૧૩–૧૬ જેમ મુનિઓ ભોજન કરવાનો સંચય રાખે છે, તેમ અમારી પાસે કાંઇ સંચય રહેતો નથી. " એ પ્રમાણે તેને કહીને પક્ષી ફીકા મુખવાળો થઈ ગયો. ૧૦ તેના મનમાં એમ ચિંતા થઇ કે " હવે કેમ કરવું ? " હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પક્ષી, પોતાની વૃત્તિની નિંદા કરવા લાગ્યો (કે " અરે ! આપણે સંચય નથી રાખતા, તે બહુ ખોટું છે. કેમ કે, સંચય હોય તો આવે પ્રસંગે અતિથિનો સત્કાર થઇ શકે. ") ૧૮ પછી બે ઘડીમાં તેને ભાન આવ્યું, એટલે પારધીને કહેવા લાગ્યો કે " તમે બે ઘડી વાટ જુઓ ! હું તમને તૃપ્ત કરીશ. " ૧૯ એમ કહીને, સૂકાં પાંદડાંવડે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરીને તથા મોટો આનંદ પામીને તે પક્ષી બોલ્યો કે: " ઋષિઓ, દેવતાઓ અને મહાત્મા પિતૃઓનો અતિથિપૂજન એજ મોટો ધર્મ છે એમ મેં, પૂર્વે સાંભળ્યું છે. ૨૦,૨૧ હે સૌમ્ય ! માટે તું મ્હારા ઉપર કૃપા કરીને મ્હારો અંગીકાર કરજે ! હું તને સત્ય કહું છું, કેમ કે, અતિથિનું પૂજન કરવામાં મ્હારી બુદ્ધિ નિશ્ચયવાળી છે."૨૨ પછી તે પક્ષી, જાણે હસતાં હસતાં (હાસ્યમાં) તે કાર્ય કરતો ન હોય, તેમ પ્રતિજ્ઞા કરી અને પછી મોટી બુદ્ધિવાળા પક્ષીએ અગ્નિની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૩ પક્ષીને અગ્નિમાં પડેલો જોઇને પારધી મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે: " આ મેં શું ઘોર કર્મ કર્યું છે. ? ૨૪ અરે ! મહા ક્રૂર અને પોતાનાં કર્મથી નિંદાયલા મને મહાભયંકર અધર્મ પ્રાપ્ત થશે. એમાં સંશય નથી. "૨૫ એ રીતે પક્ષીને અગ્નિમાં પડેલો જોઇને પોતાનાં કર્મને ધિક્કાર કરતો પારધી, બહુ પ્રકારે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો. " ૨૬

एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः ।
गर्हयन् स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथा गतम् ॥ २६ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक संवादे गुर्जरभाषायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો—કપોતના નાશથી પારધીએ હિંસક વૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો.

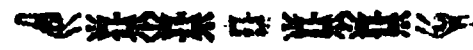
भीष्म उवाच ॥ ततः स लुब्धकः पश्यन् क्षुधयापि परिप्लुतः ।
कपोतमग्निपतितं वाक्यं पुनरुवाच ह ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:–" પછી ક્ષુધાવડે વ્યાપ્ત થયેલો છતાં પણ પારધી, અગ્નિમાં પડેલા કપોતને જોઇને પુનઃ આ વચન બોલ્યો કે, " બુદ્ધિહીન અને દુષ્ટ એવા મેં આ શું કર્મ કર્યું ? દુષ્કૃત કરીનેજ જીવનારા મને નિત્ય પાતક લાગશે. " એ પ્રમાણે પોતાને અતિશય ધિક્કારતો તે પારધી પુનઃ પુનઃ બોલ્યો કે, " વિશ્વાસ નહિ કરવા જેવો, અત્યંત દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો, સર્વદા કપટયુક્ત નિશ્ચયવાળો હું, શુભ કર્મનો ત્યાગ કરીને પક્ષીઓને જાળમાં પકડવાનું કર્મ કરૂં છું. ૧–૩ મહાત્મા કપોતે પોતાના માંસનું દહન કરીને મ્હારા સરખા દુષ્ટને

મોટો ઉપદેશ આપ્યો છે, એમાં સંશય નથી. ૪ માટે હું, મ્હારા પ્રિય પ્રાણ, પુત્ર અને સ્ત્રીઓ, એ સર્વને છોડી દઈશ મહાત્મા કપોતે મને નિશ્ચય ધર્મોપદેશજ કરેલો છે. ૫ આજથી આરંભીને આ દેહને સર્વ પ્રકારના ભોગથી વિવર્જીત કરી ગ્રીષ્મ ઋતુના અલ્પ તલાવની પેઠે, શોષિત કરીશ. ૬ હું ભૂખ, તરસ અને તડકાનું સહન કરીને કૃશ તથા માત્ર નસોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો થઈશ તથા અનેક પ્રકારના ઉપવાસવડે પરલોક સંબંધી ધર્મને આચરીશ. ૭ અહો ! આ પક્ષીએ પણ પોતાના દેહનું અર્પણ કરીને અતિથિપૂજન બતાવી આપ્યું છે, માટે હું ધર્મનું આચરણ કરીશ, કેમ કે, ધર્મ એજ પરમગતિ છે. ૮ મેં આ ઉત્તમ પક્ષીમાં જેવો ધર્મ દીઠો છે તેવા ધર્મનું હું આચરણ કરીશ. " એમ કહીને તથા ધર્મ આચરવાનો નિશ્ચય કરીને રૌદ્ર કર્મ કરનારો પારધી વખાણવા યોગ્ય વ્રત ધારણ કરીને, મહાપ્રસ્થાનના માર્ગે *ચાલ્યો. ૯-૧૦ પછી તેણે પોતાની લાકડી. શલાકા (જાળનો સળીયો), જાળ, પાંજરૂં અને તેમાં બાંધેલી કપોતી, એ સર્વને છોડી દીધાં. "૧૧

ततो यष्टिं शलाकां च क्षारकं पंजरं तथा ।
तां च बद्धां कपोतीं स प्रमुच्य विससर्ज ह ॥ ११ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतोपरतां गुर्जरभाषायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો-કપોત અને કપોતી સ્વર્ગમાં ગયાં.

भीष्म उवाच ॥ ततो गते शाकुनिके कपोती प्राह दुःखिता ।
संस्मृत्य सा च भर्तारं रुदती शोककर्षिता ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,-" પારધી ગયો ત્યાર પછી દુઃખ પામેલી શોકથી કૃશ થઈ ગયેલી તથા પોતાના સ્વામીને સંભારીને રૂદન કરતી કપોતી વિલાપ કરવા લાગી કે, " હે નાથ! તમે કોઇ વખત મ્હારૂં અપ્રિય કર્યું હોય, એમ મને સાંભરતું નથી; વિધવા સ્ત્રીઓ, યદ્યપિ ઘણા પુત્રો હોય તથાપિ સ્વામી વિના શોક પામે છે. ૧-૨ પતિ વિનાની તપસ્વિની સ્ત્રી, બાંધવોને શોક કરવા યોગ્ય થાય છે. હે સ્વામી ! તમે મને નિરંતર લાડ લડાવ્યાં છે તથા મધુર, સ્નેહયુક્ત કલેશ વિનાનાં અને મનને હરણ કરે એવાં વચનો બોલીને તથા બહુ માન આપી પૂજન કર્યું છે. પર્વતોની ગુફાઓમાં, નદીઓનાં ઝરણમાં અને રમણીય વૃક્ષોનાં શિખરો ઉપર મેં, તમારી સાથે રમણ કર્યું છે. હું આકાશમાં ઉડવાના ક્રીડામાં તમારી સાથે સુખવડે મનમાં આનંદ પામી છું. ૩-૫ તથા હે કાંત ! પૂર્વે આપણે અનેક ક્રીડાઓ કરી છે. તેમાંનું આજ મ્હારે કાંઇ નથી. પિતા, ભાઈ તથા પુત્ર, સ્ત્રીને નિયમિત (થોડુંજ) આપે છે; પણ માપ વિનાના સુખના પદાર્થ આપનાર તો પોતાનો સ્વામીજ છે, તેનું પૂજન કયી સ્ત્રી ન કરે ? સ્વામિ સમાન સ્ત્રીનો બીજો કોઇ પ્રભુ નથી અને સ્વામિસમાન સ્ત્રીને બીજું કોઇ સુખ નથી. ૬-૭ સ્ત્રીએ ધન તથા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને કેવળ સ્વામીને જ શરણ થવું યોગ્ય છે, કેમ કે, તેના વિના બીજો કોઇ સ્ત્રીને શરણે રાખનાર નથી.

* અર્થાત્ મરણના નિશ્ચયવાળો થયો.

હે નાથ ! તમારા વિના મ્હારે હવે આ લોકમાં જીવવું નથી. ૮ પતિ વિનાની થઇને કયી સ્ત્રી જીવવાનો ઉત્સાહ રાખે ?" અત્યંત દુઃખ પામેલી પ્રતિવ્રતા કપોતીએ એ રીતે બહુ પ્રકારનો કરૂણાજનક વિલાપ કરીને પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી જેણે વિચિત્ર બાજુબંધને ધારણ કરેલા છે, જે વિમાનમાં બેઠેલો છે તથા પુણ્યવાન મહાત્માઓ જેનું પૂજન કરે છે, જેણે અનેક પ્રકારની માળાઓ તથા અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે, જે સર્વ અલંકારથી શોભાયમાન છે, જે પુણ્ય કર્મવાળાં કરોડો ઉત્તમ વિમાનોથી વીંટાયલો છે, એવા પોતાના સ્વામીને કપોતીએ જોયો. પછી તે પક્ષી ઉત્તમ વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગમાં ગયો તથા ત્યાં પોતાના કર્મથી પૂજન પામીને સ્ત્રીસહિત વિલાસ કરવા લાગ્યો." ૯-૧૨.

ततः स्वर्गं गतः पक्षी विमानवरमास्थितः ।
कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे स सह भार्यया ॥ १२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतस्वर्गगमनं नाम गुर्जरभाषायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો-પારધી પણ દેહ ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં ગયો.

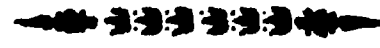
भीष्म उवाच ॥ विमानस्थौ तु तौ राजन् लुब्धकः खे ददर्श ह ।
दृष्ट्वा तौ दंपती राजन् व्यचिंतयत तां गतिम् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,-" હે રાજન્ ! પછી પેલા પારધીએ પણ કપોત તથા કપોતીને આકાશમાં વિમાનમાં બેઠેલાં જોયાં અને તેથી તે ગતિનો વિચાર કરવા લાગ્યો કે " હું આવાજ તપવડે પરમ ગતિને પામીશ." એમ પોતાની બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરીને, પક્ષીઓ ઉપર જીવન કરનારો પારધી, મહાપ્રસ્થાન કરવાના હેતુથી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. તે પારધી, સ્વર્ગની ઇચ્છાથી કોઈ પ્રકારની ચેષ્ટા વિનાનો, વાયુનો આહાર કરનાર અને મમત્વ વિનાનો થઇને ચાલ્યો. ૧-૩ પછી જતાં જતાં તેણે, એક સુંદર, મોટું, મનોરમ, કમળવડે શોભાયમાન, અનેક પ્રકારના પક્ષીઓના સમુદાયથી વ્યાપ્ત, શીતળ જળવાળું અને કલ્યાણકારી સરોવર જોયું. ૪ તૃષાથી પીડિત પુરૂષ તે સરોવરને જોઇનેજ તૃપ્ત થાય એમાં સંદેહ નથી. હે રાજન્ ! એવું સરોવર આવ્યું તોપણ તે પારધીની ચિત્તવૃત્તિ ચલિત થઇ નહિ અને તેના સામું જોયા વિનાજ હર્ષ પામીને આગળ ચાલ્યો. ૫ એટલે હિંસક પશુઓ જેમાં રહેતાં હતાં એવું ઝાડીવાળું વન આવ્યું; પારધીએ નિશ્ચય કરીને તેમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. ૬ વનમાં પેસતાંજ તેના શરીરમાં કાંટા ભોકાવા લાગ્યા. તે કાંટાવડે તેનું અંગ ભેદાવા લાગ્યું તથા તેના શરીરે રૂધિરના રેલા ચાલવા લાગ્યા. ૭ છતાં પણ તે, તેની દરકાર કર્યા વિના મનુષ્ય વિનાના તથા પશુ અને પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત એવા તે વનમાં ભમવા લાગ્યો. ૮ પછી તે વનમાં એકાએક અત્યંત પવન છુટ્યો, તેથી વૃક્ષો અરસપરસ ઘસાયાં, તે ઘર્ષણથી અત્યંત અગ્નિ પ્રકટ થયો અને તે અગ્નિ વૃક્ષોથી સંપૂર્ણ ભરેલા તથા વેલીઓ અને વૃક્ષની શાખાઓ વ્યાપ્ત એવા તે વનને પ્રલયકાળના અગ્નિની પેઠે, ક્રોધ પામીને બાળવા

લાગ્યો. તે અગ્નિની જ્વાળાસહિત ઉડતા તણખાઓ, ચારે બાજૂ ફેલાવા લાગ્યા અને પશુ તથા પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત એવા ભયાનક વનને અગ્નિએ બાળી નાંખ્યું. તે જોઇને પારધી, પોતાના દેહનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી મનમાં હર્ષ પામીને વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિ તરફ દોડયો અને હે ભરતસત્તમ ! તે પારધી, અગ્નિમાં બળી મૂઓ. તેથી જેનાં પાપ નાશ થયાં છે એવો તે, પરમસિદ્ધિને પામ્યો. ૯–૧૨ પછી પરિતાપરહિત પારધીએ યક્ષ, ગંધર્વ અને સિદ્ધોની મધ્યે શોભતા ઇંદ્ર જેવા પોતાને સ્વર્ગમાં જોયો. ૧૩ એ પ્રમાણે પુણ્યકર્મ આચરવાથી કપોત, પતિવ્રતા કપોતી અને પારધી, ત્રણે સ્વર્ગમાં ગયાં. ૧૪ જે સ્ત્રી, કપોતીના જેવી આચરણવાળી થઇને સ્વામીનું અનુવર્તન કરે છે તે, મૃત્યુ પામ્યા પછી તરતજ કપોતીની પેઠે સ્વર્ગમાં જઇને શોભે છે. ૧૫ એ રીતે પારધી અને મહાત્મા કપોતની પુણ્ય કર્મવડે ધર્મયુક્ત ગતિ પૂર્વે થઇ હતી. ૧૬ જે પુરૂષ, આ આખ્યાનનું નિત્ય શ્રવણ કરે અથવા કીર્તન કરે, તેના મનમાં પ્રમાદથી પણ અશુભ રહેતું નથી. ૧૭ હે યુધિષ્ઠિર ! હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! શરણાગતનું રક્ષણ કરવું તે મોટો ધર્મ છે; ગોહત્યાથી થયેલું પાપ પણ તેથી નિવૃત્ત થાય છે, પણ જે શરણે આવેલાને હણે છે, તેની નિષ્કૃતિ થતી નથી. આ પવિત્ર અને પાપને નાશ કરનારો ઇતિહાસ સાંભળવાથી મનુષ્ય, નીચ ગતિને પામતો નથી અને મૃત્યુ થયા પછી તેને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. " ૧૮,૧૯

इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि लुब्धकस्वर्गगमनं नाम गुर्जरभाषायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો–ઇંદ્રોત ઋષિ અને પરિક્ષિતનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अबुद्धिपुर्वं यत्पापं कुर्याद्भरतसत्तम ।
मुच्यते स कथं तस्मादेतत्सर्वं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કોઇ પુરૂષે, કાંઇ પાપ બુદ્ધિપૂર્વક ન કર્યું હોય (અજાણતાં પાપ થઈ ગયું હોય) તો, તે પાપથી શી રીતે મુક્ત થાય ? તે સર્વ મને કહો ! " ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ–" આ વિષે ઋષિએ પ્રશંસા કરેલી પ્રાચીન કથા કે, જે શૌનક કુળના " ઇન્દ્રોત " નામે બ્રાહ્મણે જનમેજયને કહી હતી તે હું, તને કહું છું. ૨ પરિક્ષિતનો પુત્ર વીર્યવાન " જનમેજય " નામે રાજા હતો. તે રાજાએ અજાણતાં બ્રહ્મહત્યા કરી. ૩ તે જોઇને, તેના પુરોહિતસહિત સર્વ બ્રાહ્મણોએ તેનો ત્યાગ કર્યો, તેથી તે રાજા રાત્રિદિવસ પરિતાપ પામવા લાગ્યો અને પછી તે વનમાં ગયો. ૪ પ્રજાએ ત્યાગ કરેલા તે રાજાએ, મોટું કલ્યાણકારી કર્મ કર્યું. એટલે કે, ક્રોધથી પરિતાપ પામતા તેણે ઘણા સમય સુધી તપ કર્યું. ૫ વળી તે રાજાએ બ્રહ્મહત્યાનો નાશ કરવા માટે સઘળી પૃથ્વીમાં ફરીને દેશદેશના ઘણા બ્રાહ્મણોને પૂછ્યું. ૬ તેમાં ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારો જે બનાવ બન્યો તેનો ઇતિહાસ હું તને કહું છું. પાપકર્મથી બળતો જનમેજય ફરતો ફરતો, પ્રશંસનીય

વ્રતવાળા શૌનક કુળના ઇન્દ્રોત મુનિની પાસે ગયો અને તેમના બન્ને ચરણ પકડ્યા, અર્થાત્ પ્રણામ કર્યા. ૭–૮ તે રાજાને જોઇને ઋષિએ તેનો અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો અને કહ્યું કેઃ " મોટા પાપનો કરનાર–ગર્ભહત્યા કરનાર તું અહીં શા માટે આવ્યો છે ? ૯ ત્હારે અમારી સાથે શું કામ છે ? મને કોઇ પ્રકારે સ્પર્શ કરીશ નહિ; અહીંથી જલદી જતો રહે, કેમ કે, તું અહીં રહે તે અમને પ્રીતિકર નથી. ૧૦ ત્હારા શરીરનો વાસ રૂધિરના જેવો અને ત્હારો દેખાવ મડદા જેવો જણાય છે. તું અકલ્યાણકારી અને અપવિત્ર છતાં પવિત્ર જેવો થઇને અને મરી ગયેલો છતાં જીવતા જેવો થઇને ફરે છે. ૧૧. બ્રાહ્મણના મૃત્યુરૂપ અપવિત્રાત્માવાળો તું પાપનુંજ ચિંતવન કરતો જાગે છે અને તેવોજ સુઇ જાય છે. તું એ પ્રકારના પરમ સુખમાં છે. ૧૨ હે રાજન્ ! ત્હારૂં જીવવું નિષ્ફળ છે તથા તું જે જીવે છે, તે દુઃખ ભરેલું જીવે છે. તું પાપના અર્થે ઉત્પન્ન થયો છે તથા હીનકર્મ માટે ત્હારો જન્મ છે. ૧૩ પિતૃઓ તપવડે દેવતાઓનું અર્ચન કરીને અને સહનશીલતાવડે પુત્રોની ઇચ્છા કરે છે તથા તેઓનું ઘણું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. ૧૪ ત્હારા દોષથી નરકને પામેલા ત્હારા પિતૃવંશને જો ! ત્હારા ઉપર એઓએ જે જે આશાઓ બાંધેલી હતી, તે તે સઘળી નકામી થઇ છે. ૧૫ લોકો જેઓને પૂજવાવડે સ્વર્ગ, આયુષ્ય, યશ અને પ્રજાને પામે છે તે બ્રાહ્મણોનો તું નિરંતર નિષ્ફળ દ્વેષ કરનારો છે. ૧૬ જ્યારે તું આ લોકનો ત્યાગ કરીશ (મૃત્યુ પામીશ), ત્યારે ત્હારાં સર્વ કર્મ સમાપ્ત થઇ જશે અને તું ઘણા સમય સુધી ઉંધે મસ્તકે પતન પામીશ. ૧૭ અને તે સ્થળમાં જેના કંઠમાં ઝેર છે તથા જેમનાં મુખ લોઢાનાં છે એવા ગીધોવડે પીડા પામતો તું ત્યાંથી પુનઃ પાપયોનિમાં જન્મ પામીશ. ૧૮ હે રાજન્ ! જો તું આ લોકને ત્હારો માનતો હોય તો જાણજે કે, તને આ લોકજ સુખકર નથી, તોપછી પરલોક ક્યાંથી હોય ? એ વાતનું સ્મરણ યમદૂતો તને યમલોકમાં કરાવશે. " ૧૯

यदिदं मन्यसे राजन् नायमस्ति कुतः परः ।
प्रतिस्मारयितारस्त्वां यमदूता यमक्षये ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि इंद्रोतपारीक्षितीयसंवादे गुर्जरभाषायां विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

અધ્યાય ૨૧ મો–બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ નહિ કરવા માટે જનમેજયે પ્રતિજ્ઞા કરી.

भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः ।
गर्ह्यं भवान् गर्हयते निंद्यं निंदति मां पुनः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ–" ઇંદ્રોત મુનિએ એમ કહ્યું તે સાંભળીને જનમેજયે કહ્યું કે, હું તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય છું, તેનો તમે તિરસ્કાર કરો છો અને નિંદવા યોગ્ય છું, તેની નિંદા કરો છો. ૧ તેમજ ધિક્કાર પામવા યોગ્ય છું, તેનો ધિક્કાર કરો છો, માટે હું તમારી પ્રાર્થના કરૂં છું. મેં જે પાપકર્મ કર્યું છે તેથી જાણે મને અગ્નિમાં મૂક્યો હોય, તેમ હું

દગ્ધ થાઉં છું. ૨ મ્હારા કર્મને જોઇ જોઇને, મ્હારૂં મન પ્રસન્ન થતું નથી. યમરાજાથી પણ અધિક દારૂણ ભય પામીને તથા તે પાપરૂપ શલ્યનો ત્યાગ કર્યા સિવાય હું શી રીતે જીવી શકીશ ? અર્થાત્ યમયાતના ભોગવ્યા પછી મ્હારા દુષ્કૃતનું શલ્ય મને પુનઃ પ્રાપ્ત થશેજ. હે શૌનક !* તમે મ્હારા ઉપરથી સઘળો કોપ દૂર કરીને મને કહો. ? ! ૩–૪ હું બ્રાહ્મણનો પરમ ભક્ત હતો તથા હમણાં છું અને હવે પછી પણ થઇશ. આ કુળનો નાશ ન થાઓ, પણ કાંઇક શેષ રહો, એમ મ્હારી પ્રાર્થના છે. ૫ જ્યાંસુધી બ્રાહ્મણો અમોને એકમતથી વખાણતા નથી ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણની હિંસા કરનારા અમારા જેવા પાપીનું કુળ શેષ રહેવાનું નથી. તમે વેદનો નિશ્ચય જાણનારા છો માટે હું તમારી પુનઃ પ્રાર્થના કરૂં છું કે, હું મ્હારા આત્માથી નિર્વેદ પામી ગયો છું, માટે જેમ યોગી પુરૂષો દીન પુરૂષોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે મ્હારૂં રક્ષણ કરો. ૬–૭ જે પુરૂષો યજ્ઞ કરતા નથી, તેને આલોક તથા પરલોક પ્રાપ્ત થતા નથી તથા જ્યારે તે, નરક ભોગવીને જન્મ લેવા આવે છે ત્યારે તેના સામે મ્લેચ્છ અને ભિલ્લ આદિ લોકો ઉભા રહેલાજ હોય છે, અર્થાત્ તે જાતિમાં જન્મ પામે છે. ૮ હું તમારે શરણે આવેલો છું માટે મ્હારામાં દોષ છતાં, તે ઉપર દષ્ટિ ન કરશો. " પંડિત જેમ મૂર્ખ ઉપર દયા કરે તથા પિતા જેમ પુત્ર ઉપર દયા કરે, તેમ હે શૌનક ! બ્રહ્મન્ ! તમે મ્હારા ઉપર પ્રીતિમાન થાઓ. ' ૯ શૌનક કહે છે:–" અબુદ્ધિમાન પુરૂષ, ઘણું અયોગ્ય કર્મ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? એમ જાણીને પંડિત પુરૂષ પ્રાણીઓ ઉપર કોપ કરતો નથી. ૧૦ તે અશોચ્ય પુરૂષ બુદ્ધિરૂપી મેહેલ ઉપર ચઢીને બીજા મનુષ્યોનો શોક કરે છે. જેમ કોઇ પુરૂષ પર્વતના શિખર ઉપર બેસીને પૃથ્વી ઉપર રહેલા પુરૂષોનો શોક કરે, તેમ પોતાની બુદ્ધિના ઉન્નતપણા ઉપર રહીને તે મૂર્ખોને શોચે છે. ૧૧ જે પુરૂષ સાધુપુરૂષોથી દૂર રહીને તેઓની નજરથી દૂર રહે છે તથા પ્રથમ જેનો સાધુપુરૂષોએ ધિક્કાર કરેલો છે, એવો પુરૂષ, બુદ્ધિને પામી શકતો નથી. પંડિતો તે જોઇને વિસ્મય પણ પામતા નથી. કેમ કે, સત્સંગ વિના બુદ્ધિ દુર્લભજ છે. ૧૨ તેં બ્રાહ્મણનું માહાત્મ્ય અને વીર્ય વેદશાસ્ત્રમાં જાણેલુંજ છે, તે હવે તું તે બ્રાહ્મણો શાંત થાય તેવી રીતે કર ! અને બ્રાહ્મણોજ તને શરણે રાખી શકશે. ૧૩ હે તાત ! જ્યાં સૂધી બ્રાહ્મણો કોપ પામ્યા નથી, ત્યાં સૂધી જે કર્યું તે પરલોકનું સાધન જાણવું, પણ જો તેઓ કોપ પામ્યા તો, તું ધર્મને જાણીને પણ ત્હારાં પાપવડે પરિતાપ પામીશ." ૧૪ જનમેજય કહે છે–" હે શૌનક ! હું મ્હારાં પાપથી પરિતાપ પામું છું તથા ધર્મનો લોપ કરતો નથી અને મ્હારો અભ્યુદય થાય, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે તથા હું તમારી ભક્તિ કરનારો છું માટે મ્હારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. " ૧૫ શૌનક કહે છે–" હે રાજન્ ! તું દંભ અને માનનો ત્યાગ કરીને બ્રાહ્મણો વિષે પ્રીતિ કર ! એમ હું ઇચ્છું છું. વળી તું સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનારજ થજે, તથા ધર્મને કદાપિ તજીશ નહિ. ૧૬ હું તને મ્હારો શિષ્ય કરૂં છું પણ ભયથી, લોભથી કે, દીનતાથી તને શિષ્ય કરતો નથી, એ ત્હારે નિશ્ચય સમજવું. બ્રાહ્મણો સહિત હું, તને દેવવાણી કહું છું તે સાંભળ ! ૧૭ હું કોઇ પ્રકારે પણ ત્હારી પાસેથી દ્રવ્યની આશા રાખતો નથી, પણ હું તને ધર્મને માટે શિષ્ય કરૂં છું. " શૌનકે પાપિષ્ઠ રાજાનું ગ્રહણ કર્યું માટે તેને ધિક્કાર છે " એ પ્રમાણે સર્વ લોકો મ્હારી નિંદા

---

* ઇંદ્રોત મુનિ શૌનક કુળમાં જન્મેલા હોવાથી તેમનું " શૌનક " નામથી આ સંબોધન છે.

કરશે, તોપણુ એ નિંદાની દરકાર ન કરતાં હું, ત્હારૂં ગ્રહણુ કરૂં છું. ૧૮ લોકો મને અધર્મજ્ઞ કહેશે તથા મ્હારાં સગાંવહાલાં મને તજી દેશે. આ વાત મ્હારા મિત્રો સાંભળીને મ્હારા ઉપર અત્યંત કોપ પામશે. ૧૯ એ સર્વમાંથી જેઓ મોટી બુદ્ધિવાળા હશે, તેઓજ યથાર્થ વાત જાણુશે. હે ભારત ! તોપણુ હું જે કરૂં છું તે ઉપરથી બ્રાહ્મણો પ્રત્યે મ્હારી શી ઇચ્છા છે તે તું જાણુજે. ૨૦ જે રીતે તેઓ મ્હારા નિમિત્તથી ત્હારાવડે કલ્યાણુ પામે, તેમ તું કર. હે રાજન્ ! બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ ન કરવો, એ વાતની તું પ્રતિજ્ઞા કર." ૨૧ જનમેજય કહે છે,–"હે વિપ્ર ! હવે હું કોઇ પણુ દિવસ વાણીવડે, મનવડે કે, કર્મવડે પુનઃ બ્રાહ્મણુનો દ્રોહ કરીશ નહિ, એ માટે હું, તમારા ચરણુપર હાથ મૂકું છું." ૨૨

नैव वाचा न मनसा पुनर्जातु कर्मणा ।
द्रोग्धास्मि ब्राह्मणान् विप्र चरणावपि ते स्पृशे ॥ २२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि इंद्रोतपारिक्षितीये गुर्जरभाषायां एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો–ઇંદ્રોત અને જનમેજય સંવાદ.

शौनक उवाच ॥ तस्मात्तेहं प्रवक्ष्यामि धर्ममावृतचेतसे ।
श्रीमान् महाबलस्तुष्टः स्वयं धर्ममवेक्षसे ॥ १ ॥

શૌનક કહે છે,–"વિદ્યાયુક્ત અને વિદ્યારૂપ મોટા બળવાળો હું ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયેલો છું, તું ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખે છે અને ત્હારૂં ચિત્ત મ્હારામાં આસક્ત થયું છે તો હું તને ધર્મ કહીશ. ૧ તું રાજા પ્રથમ મહા દારૂણુ થઇને પછી પોતાનાં આચરણુ વડે પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે છે, એ અત્યંત વિસ્મયકારક છે. લોકો એમ નિશ્ચય કરે છે કે, એવો દારૂણુ નિશ્ચય સમગ્ર ધર્મને બાળી મૂકશે અને એ પ્રમાણે પરિતાપ આપનારો થઇને તું ધર્મની અપેક્ષા કરે છે, એ આશ્ચર્યકારક છે. ૨,૩ હે જનમેજય ! ઘણા સમયથી તેં તપ આરંભીને ભક્ષ્ય તથા ભોજ્યનો ત્યાગ કર્યો છે, એ સર્વ લોકોને અદ્દ્ભુત જણાય છે. ૪ કોઇ ધન સંપન્ન થઇને દાતાર થાય તથા દીન થઇને તપસ્વી થાય તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી કેમ કે, તેને તો (કાર્ય–કારણુ) ઘણું પાસે પાસે છે. ૫ ત્હારામાં જે દીનતા જણાય છે તે સર્વે પૂર્વાપર સંબંધ વિનાની છે: પણુ તે દીનતા કોઇ કાર્યની ઇચ્છાથી સંબંધવાળી હોય તો, તેથી ગુણુ થાય છે. ૬ હે રાજન્ ! યજ્ઞ, દાન, દયા, વેદ અને સત્ય એ પાંચ તથા છઠ્ઠું સારા આચરણુથી કરેલું તપ એ સર્વ પવિત્ર છે. ૭ હે જનમેજય ! તપ, એજ રાજાઓને પરમ પવિત્ર સાધન છે; જો તેનુંજ રૂડી રીતે ગ્રહણુ કરવામાં આવે તો, કલ્યાણુકારક ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ વળી પુણ્યશાળી સ્થળમાં જવું, તે પણુ પરમ પવિત્ર છે. આ વિષે પણુ યયાતિએ કહેલી ગાથાનું ઉદાહરણુ અપાય છે. ૯ તે ગાથા એવી છે કે, જે મનુષ્ય પોતાના જીવિતરૂપ આયુષ્યને પામે છે, તેણે અતિ યત્નવડે યજ્ઞ કરવો અને તેને ઈશ્વરાર્પણુ કરીને તપ કરવું. ૧૦ કુરૂક્ષેત્ર પુણ્ય સ્થળ છે, કુરૂક્ષેત્રથી સરસ્વતી, સરસ્વતીથી તીર્થસ્થળ અને તીર્થોથી વિશાળ જળવાળાં સ્થળ વિશેષ છે. ૧૧ તે સ્થળમાં

સ્નાન કરીને જળપાન કરવાવડે મૃત્યુ પરિતાપ આપી શકતું નથી. મોટાં સરોવર, પુષ્કર, પ્રભાસ, ઉત્તર માનસ સરોવર અને કાળોદક, એ તીર્થમાં તું જીવતો રહે તો જજે ! જે સ્થળમાં સરસ્વતી અને દષદ્વતીનો સમાગમ થાય છે તેને "માનસરોવર" કહે છે. ૧૨, ૧૩ સ્વાધ્યાયનું પઠન કરતાં કરતાં એ સર્વ સ્થાનમાં જળનો સ્પર્શ કરવો. સર્વ પવિત્ર ધર્મોમાં સર્વથી વિશેષ પવિત્ર દાનધર્મ છે તથા સદ્ધર્મ તેથી પણ વિશેષ પવિત્ર છે, એમ મનુએ કહેલું છે. ૧૪ આ જગ્યાએ સત્યવાને કહેલી ગાથાનું ઉદાહરણ આપું છું. તે એવું છે કે:—જેમ બાળક, રાગદ્વેષ વિનાનો હોવાથી સત્ય છે તથા તે પુણ્ય કે, પાપ કાંઈ કરતો નથી. ૧૫ તેમ આચરણ કરવું. સર્વ પ્રાણીઓને દુઃખજ નથી તો, સુખ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ સુખ અને દુઃખ, બન્ને મનઃકલ્પિત છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપ સર્વ પ્રાણીને સંસર્ગરૂપ પાપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ તે પાપ અને પુણ્ય નિવૃત્ત થયા પછી દેહત્યાગ થવો કલ્યાણકારક છે. વળી રાજાને સર્વથી મોટું કાર્ય જે કરવાનું છે, તે કહું છું; સાંભળ. ૧૭ હે નરપતે ! તું ધૈર્ય અને દાનવડે સ્વર્ગને જીતજે ! કેમ કે, જેની પાસે ધૈર્ય અને દાન, એ બે ગુણ છે તે પુરૂષ સ્વર્ગને જીતે છે. ૧૮ હે રાજન્ ! તું બ્રાહ્મણના અર્થે અને સુખના અર્થે પૃથ્વીનું પાલન કર ! જે પ્રમાણે પૂર્વે તું તેઓની નિંદા કરતો હતો; તે પ્રમાણેજ હવે તેઓને પ્રસન્ન કર ! ૧૯ કદાચિત તેઓ ત્હારો તિરસ્કાર કરે અથવા અનેક રીતે ત્યાગ કરે તોપણ બ્રાહ્મણોને આત્મસમાન જાણીને તેઓની તું હિંસા કરીશ નહિ, એવો નિશ્ચય કર. અને એ રીતે પોતાના કાર્યમાં ઉદ્યોગી રહીને પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કર. ૨૦ કોઈક રાજા હિમ–બરફ જેવો શીતળ, અગ્નિ સરખો ક્રૂર અને યમ સરખો ગુણદોષને વિચારનારો હોય છે તથા કોઇ રાજા હળની પેઠે, દુષ્ટ પુરૂષોનાં મૂળ ઉખેડી નાખનાર અને વજ્રની પેઠે, દુષ્ટ ઉપર અકસ્માત તૂટી પડનાર હોય છે. ૨૧ વિશેષ ગુણ હોવાથી (જેમ કે, અમુક પુરૂષ હોંશીઆર છે એમ ધારીને) પણ ખળ પુરૂષોના સંગમાં જવું નહિ; અથવા બ્રાહ્મત્વાદિ સામાન્ય ગુણોથી પણ જવું નહિ. વળી ખળની સંગતિ કરીને "હું કાંઈ ખળ નથી. તેથી મને તેનો સંગ શો બાધ કરનાર છે ?" એમ ધારવું નહિ, પરંતુ એમજ ધારવું કે "હું પણ ખળ છું કેમ કે, મને ખળ ઉપર પ્રીતિ થાય છે." માટે ખળ પુરૂષોની સાથે કદાપિ પ્રીતિ કરવી નહિ. ૨૨ દુષ્ટ કર્મ એકવાર કર્યું હોય તો પછી, તેનો પરિતાપ કરવાથીજ તેના પાપથી મુક્ત થવાય છે તથા બે વાર કર્યું હોય તો "હવે ફરીને એવું કાર્ય કરવું નહિ." એમ દઢ નિશ્ચય કરવારૂપ બીજા કાર્યથી મુક્ત થવાય છે. ૨૩ તેમજ જો ત્રણ વાર દુષ્ટ કર્મ કર્યું હોય તો "હું ધર્માચરણ કરીશ" એવા ત્રીજા સંકલ્પથી મુક્ત થવાય છે. પરંતુ જો વારંવાર દુષ્ટ કર્મનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો, અનેક પવિત્ર તીર્થમાં ફરવાવડે તે પાપોથી મુક્ત થવાય છે. ૨૪ જે પુરૂષ પોતાના અભ્યુદયની ઇચ્છા રાખતો હોય, તેણે પુણ્યકર્મ કરવાં; જેમ કે, જે પુરૂષો સુગંધી પદાર્થોનું સેવન કરે છે, તેઓનાં અંગ સુગંધમય થાય છે તથા જેઓ દુર્ગંધમય પદાર્થોને સેવે છે તેઓનાં અંગ દુર્ગંધમય થાય છે. જે પુરૂષ તપનું આચરણ કરે છે તે તત્કાળ પાપથી મુક્ત થાય છે. ૨૫,૨૬ જેના ઉપર અપવાદ આવ્યો છે, તે પુરૂષ, એક વરસ સુધી અગ્નિનું સેવન કરવાથી મુક્ત થાય છે. ગર્ભહત્યા કરનારા ત્રણ વરસ સુધી અગ્નિનું સેવન કરવાથી મુક્ત થાય છે. ૨૭ તેમજ મહાસરોવર, પુષ્કર તીર્થ, પ્રભાસ અને ઉત્તર માનસરોવર, એ

તીર્થોમાં જવાવડે સો યોજન ચાલવાથી ગર્ભહત્યાથી મુક્ત થવાય છે. ૨૮ જે પુરૂષ જેટલાં પ્રાણીઓની હિંસા કરે તેટલાં પ્રાણીઓને વધ થતાં બચાવે તો, પ્રાણીઓને હણનારો પોતાના પાપથી મુક્ત થાય છે. ૨૯ જળમાં સ્નાન કરીને અઘમર્ષણ (ऋतंच० એ ત્રણ મંત્રો)નો જાપ કરવાથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા જેટલું પુણ્ય થાય છે* એમ મનુએ કહેલું છે. ૩૦ એ અઘમર્ષણ તત્કાળ પાપનો નાશ કરે છે તથા તેને કરનાર પુરૂષ સત્કાર પામે છે અને પ્રાણીઓ તેના ઉપર જડ તથા મુંગાની પેઠે, પ્રસન્ન થાય છે. ૩૧ હે રાજન્! એક વખત દેવ અને દૈત્યો એકત્ર મળીને બૃહસ્પતિની પાસે ગયા અને પૂછવા લાગ્યા કે; " હે મહર્ષે! ધર્મથી ઉપજેલું સુખરૂપ ફળ શું છે? તેમ પરલોકમાં નરકનાં દુ:ખરૂપ ફળ શું મળે છે? તે તમે જાણો છો. ૩૨ વળી જે યોગીને સુખ અને દુ:ખ બન્ને સમાન છે, તેને તે બન્નેની બરોબર ફળ મળે છે કે, કેમ? વળી જેને સુખદુ:ખ સમાન નથી એવો ધર્મશીલ પુરૂષ, દાનપુણ્યથી પાપનો શી રીતે નાશ કરે છે? તથા તે પુણ્યનું ફળ શું છે? તે કહો." ૩૩ બૃહસ્પતિ કહે છે:—" જે પુરૂષ, પ્રથમ અબુદ્ધિપૂર્વક પાપ કરીને, પછી તે પાપનો ક્ષય થવા માટે બુદ્ધિપૂર્વક પુણ્ય કરે છે, તે કર્મશીલ પુરૂષ ક્ષારયુક્ત મલિન વસ્ત્રની પેઠે, પાપનો નાશ કરે છે. ૩૪ જે પુરૂષ, પાપ કરીને એમ માને છે કે, તેનો કર્તા હું નથી; અર્થાત્ અભિમાનરહિત થઇને પાપ કરે છે, તે શ્રદ્ધાવાળો અને અસૂયા વિનાનો પુરૂષ કલ્યાણનેજ પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૫ જે પુરૂષ, સત્પુરૂષોનાં ઉઘાડાં થયેલાં છિદ્રને ઢાંકે છે, તે પુરૂષ પાપ કરીને પણ કલ્યાણને પામે છે. ૩૬ જે પ્રમાણે પ્રાત:કાળમાં સૂર્ય, ઉદય પામીને સર્વ અંધકારનો નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે પુરૂષ કલ્યાણકારી કર્મ કરવાવડે સર્વ પાપનો નાશ કરે છે." ૩૭ ભીષ્મ કહે છે:—એ પ્રમાણે શૌનક વંશના ઇંદ્રોત ઋષિએ જનમેજય રાજાને કહીને તે રાજાની પાસે વિધિપૂર્વક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યો. ૩૮ પછી—હે રાજન્! જેનું પાપ દૂર થયું છે એવા કલ્યાણથી વીંટાયલા, પ્રજ્વલિત અગ્નિના સરખા તેજસ્વી અને શત્રુનો નાશ કરનાર જનમેજય રાજાએ, જેમ સંપૂર્ણ મંડળવાળો ચંદ્રમા આકાશમાં પ્રવેશ કરે, તેમ પોતાના રાજનગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૯

ततः स राजा व्यपनीतकल्मषः श्रेयोवृतः प्रज्वलिताग्निरूपवान् ।
विवेश राजन् स्वममित्रकर्षणे यथा दिवं पूर्णवपुर्निशाकरः ॥ ३९ ॥

---

* અઘમર્ષણના ત્રણ મંત્રો નીચે પ્રમાણે છે:—

ॐ ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ।
ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रोऽअर्णवः ॥ १ ॥
समुद्रादर्णवादधि संवत्सरोऽअजायत ।
अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥
सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

ऋग्वेद, मंडल १० । सूक्तं १९० ॥

આ મંત્રો તીર્થમાં સ્નાન કરતી વખતે જળની અંદર રહીને જપવા, એવો વિધિ છે.

સંશોધક.

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि इंद्रोतपारिक्षितीये गुर्जरभाषायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

અધ્યાય ૨૩ મો-ગીધપક્ષી અને શિયાળનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कश्चित्पितामहेनासीच्छ्रुतं वा दृष्टमेव च ।
कश्चिन्मर्त्यो मृतो राजन् पुनरुज्जीवितो भवेत् ॥ १ ॥

* યુધિષ્ઠિર કહે છે:—"હે રાજન્ ! મરી ગયેલો કોઇ પુરૂષ પુનઃ જીવતો થયો હોય, એવું પિતામહે (તમોએ) સાંભળ્યું છે કે, જોયું છે શું ?" ૧ ભીષ્મ કહે છે,—"પૂર્વે નૈમિષારણ્યક્ષેત્રમાં ગીધ અને શિયાળનો સંવાદ થયો હતો; તેનો પુરાતન ઇતિહાસ હું તને યથાર્થ કહું છું તે સાંભળ. ૨ કોઇ એક બ્રાહ્મણને મહા દુઃખથી એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો પરંતુ વિશાળ નેત્રવાળો તે બાળક બાળગ્રહથી પીડા પામીને બાળપણમાંજ મરી ગયો. ૩ તે જોઇને તેનાં સગાંવહાલાં બહુ દુઃખિત થયાં; કેમ કે, સઘળા કુળમાં એ પુત્રથી સર્વનાં દ્વાર ખુલ્લાં રહેવાનાં હતાં, તેથી તેઓ જેને યૌવન પ્રાપ્ત થયું નથી એવા તે બાળકને લઇને અને શોકથી વિહ્વળ થઇને રડવા લાગ્યાં. ૪ પછી તેઓ મરી ગયેલા બાળકને લઇને શ્મશાન ભણી ચાલ્યાં અને ત્યાં જઇને બાળકને ખોળામાં સૂવાડીને તથા અત્યંત દુઃખ પામીને રડવા લાગ્યાં. ૫ તે બાળક પૂર્વે જે જે શબ્દ બોલતો હતો, તેને તેને સંભારીને, તેઓ વારંવાર શોક કરતાં હતાં, પરંતુ બાળકને પૃથ્વીમાં નાંખીને ત્યાંથી જવાને શક્તિમાન થયાં નહિ. ૬ તેઓના રૂદનનો શબ્દ સાંભળીને, એક ગીધ પક્ષી ત્યાં આવ્યો તથા તે લોકોને બાળકને શ્મશાનમાં મૂકીને ઘર તરફ નહિ જતાં જોઇને બોલ્યો કે; "અરે ! આ જગતમાં હવે તમે પોતાના એક બાળકને પણ છોડીને ચાલ્યા જાઓ ! વિલંબ ન કરો. ૭ આ જગ્યા ઉપર કાળે (મૃત્યુએ) હજારો પુરૂષોને અને હજારો સ્ત્રીઓને આણેલાં છે તથા તેના બાંધવો તેને તજીને પાછા ચાલ્યા ગયા છે. ૮ તમે જુઓ તો ખરા કે, સમગ્ર જગત સુખ અને દુઃખથી ભરપુર છે; તેમાં અનુક્રમે સંયોગ અને વિયોગ થયાજ કરે છે. ૯ જે મનુષ્યો મરનારાને લઇને શ્મશાનમાં જાય છે તથા તેનાં જે સગાંવહાલાં રડતાં કકળતાં તેની પાછળ જાય છે, તેઓ પણ પોતાના આયુષ્યના પ્રમાણમાં તેની પાછળ શ્મશાનમાં આવીને પડે છે. અર્થાત્ તેઓ પણ પોતાનું આયુષ્ય પૂરૂં થવાથી શ્મશાનમાંજ આવીને પડે છે. ૧૦ માટે ગીધ તથા શિયાળોવડે ભયંકર અને મનુષ્યના હાડકાંવડે રૌદ્ર એવા આ શ્મશાનમાં બેસી રહેવાથી શું ફળ છે ? ૧૧ જે એક વખત

---

* ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, "આ લોકમાં બુદ્ધિપૂર્વક કે, અબુદ્ધિપૂર્વક જે પાપ કર્યું તે, સત્કર્મથી અને ધર્મ આચરવાથી નાશ થાય છે. એટલે પાપી મનુષ્ય મૃતતુલ્ય છે અને તે આ લોકમાંજ રહીને પાપરહિત થયો એથી જીવતો થયો. એમ બનવું સંભવિત છે શું ? જો એમ બનતું હોય તો મરી ગયેલો મનુષ્ય પણ જીવતો થવો જોઇએ" એવો તર્ક કરીને હવે યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે "મરી ગયેલો કોઇ પુનઃ જીવતો થયો છે કિં ? અર્થાત્ કોઇ કાળે તેમ બન્યું હોય તો, પાપી પુરૂષ પુણ્યશાળી પણ થઇ શકે, એ સંભવિત છે; અન્યથા સંભવિત નથી." આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે.

કાળના સપાટામાં સપડાઇને મૃત્યુ પામ્યો, તે પછી ગમે તો પ્રિય હો ! અથવા શત્રુ હો ! પરંતુ પુનઃ કોઈ જીવતો થયો નથી; સર્વ પ્રાણીઓની એવીજ ગતિ છે. ૧૨ જે આ મૃત્યુલોકમાં જન્મ પામ્યો છે, તે સર્વને નિશ્ચય મરવાનુંજ છે સર્વ પ્રાણીઓ કૃતાંતે કરેલા માર્ગે ચાલ્યાં જાય છે; માટે મરી ગયેલાને જીવાડે એવું કોણુ છે ? ૧૩ હવે સર્વ લોકો પોતપોતાના કર્મથી વિરામ પામ્યા છે અને સૂર્ય અસ્ત થવાનો સમય થયો છે, માટે પુત્રસ્નેહનો ત્યાગ કરીને તમે સર્વ પોતપોતાને ઠેકાણે જાઓ. " ૧૪ હે રાજન્! આવું ગીધનું વચન સાંભળીને સર્વ બાંધવો રડવા લાગ્યા તથા તે પુત્રને પૃથ્વી ઉપર મૂકીને ત્યાંથી ઘર તરફ જવાને ચાલવા લાગ્યા. ૧૫ તેઓએ નિશ્ચય કર્યો કે, હવે મરી ગયેલો આ પુત્ર આપણુને પુનઃ પ્રાપ્ત થનાર નથી તથા પુનઃ એનું દર્શન થવું પણુ દુર્લભ છે, એમ આશા તજીને, તેઓ તે સ્થળમાં રૂદન કરતાં કરતાં ચાલવા લાગ્યાં. ૧૬ પોતાના પુત્રનો ત્યાગ કરીને ચાલવા તત્પર થયેલા તથા તેના પુનર્જીવન વિષે નિરાશ થયેલા તેના બાંધવોએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે, હવે પુનઃ તે જીવતો થનાર નથી, તેથી સર્વે જવાના માર્ગમાં ચાલવાને તત્પર થઇને ઉભા રહ્યા હતા. ૧૭ એવામાં કાગડાની પાંખોના જેવા વર્ણુનો (કાળો) એક શિયાળ પોતાના નિવાસમાંથી બહાર નીકળીને પેલા મરનારના સંબંધીઓને કહેવા લાગ્યો કેઃ " અરે હે ! મનુષ્યો તમે ખરેખરા નિર્દય છો. અરે મૂઢ મનુષ્યો ! હજી તો સૂર્ય દેખાય છે, માટે સ્નેહને તજી દેશો નહિ અને ભય પામશો નહિ. પ્રત્યેક મુહૂર્ત અનેક રૂપવાળું છે માટે તમે તે બાળકને મરી ગયેલો કહો છો, પરંતુ જીવે પણુ ખરો ? ૧૮,૧૯ અરે ! તમે પુત્રસ્નેહને તજીને પોતાના બાળકને શ્મશાનમાં છોડીને, પૃથ્વી ઉપર નાંખીને અને નિર્દય સરખા થઇને કેમ ચાલ્યા જાઓ છો ? ૨૦ અથવા મધુર વચન બોલનાર બાળક ઉપર તમને સ્નેહજ નથી ? તમે જે બાળકના બોલવા માત્રથીજ આનંદ પામતા હતા; તેજ બાળકને છોડીને જાઓ છો. ૨૧ પશુ અને પક્ષીઓને પોતાનાં બાળક ઉપર કેવો સ્નેહ હોય છે, તેનો તો વિચાર કરો ! પશુપક્ષીઓ પોતાનાં બાળકને ઉછેરે છે, છતાં તેઓને તે બાળકો પાસેથી કોઇ પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ નથી. ૨૨ પરલોકની ગતિમાં રહેલા મુનિની યજ્ઞક્રિયાની પેઠે, પોતાનાં બાળકો ઉપર સ્નેહથી આસક્તિ કરનાર પશુ, પક્ષી અને કીટ આદિ પ્રાણિયોને પણુ કોઇ ફળની આશા નથી. ૨૩ પ્રાણીઓ પુત્રની ઇચ્છા રાખે છે, પરંતુ તેઓને આ લોકમાં કે, પરલોકમાં પુત્રથી કોઇ પ્રકારનો ગુણુ થતો નથી; છતાં પણુ તેઓ પોતાની સંતતિનું પોષણુ કરે છે. ૨૪ જ્યારે બાળકો મોટાં થાય છે અને તેઓનાં માતા–પિતા તેઓને દેખતાં નથી ત્યારે પણુ તેઓના મનમાં શોક રહેતો નથી, તથા કોઇ સ્થળમાં મોટા થયેલા પુત્રો પોતાનાં માતા–પિતાનું પોષણુ કરતા નથી. પણુ જેઓને માત્ર શોક થાય છે, એવા મનુષ્યોને સ્નેહ શાનો હોય ? આ તમારા કુળની વૃદ્ધિ કરનાર પુત્રને છોડીને તમે ક્યાં જશો ? ૨૫–૨૬ અરે ! તમે એની પાસે બેસીને ઘણી વાર નેત્રમાંથી આંસુ પાડો ! અને ઘણીવાર સુધી સ્નેહવડે એના સામું જુઓ ! આવાં આવાં ઇષ્ટજનનો ત્યાગ કરવો, વિશેષ દુઃખદાયક છે. ૨૭ ક્ષીણુ થયેલા તથા સ્નેહરૂપ અર્થથી સંયુક્ત એવા શ્મશાનમાં પડેલા મનુષ્યના બાંધવો, જે સ્થળમાં રહે છે ત્યાં બીજાથી ઉભા રહેવાતું પણુ નથી. ૨૮ સર્વ કોઇને પોતાના પ્રાણુ પ્રિય છે તથા સર્વ કોઇ સ્નેહને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પશુ–પક્ષી આદિ તિર્યક્ યોનિમાં રહેલા પ્રાણીઓનો પણુ સ્નેહ કેવો

હોય છે, તેજ તમે જુઓને ! ૨૯ અરે ! કમળના સરખા વિશાળ અને ચંચળ નેત્રવાળા આ બાળકનો ત્યાગ કરીને, તમે કેમ જઇ શકો છો ? જાણે પહેલ–વહેલોજ વિવાહ કરવા (પરણાવવા) માટે સ્નાન તથા હાર આદિથી અલંકૃત કર્યો હોય તેવો એ દેખાય છે !” ૩૦ એ રીતે કરૂણા ઉપજે એવું બોલતા શિયાળની વાણીને સાંભળીને તે સર્વે મનુષ્યો, પાછા વળ્યા અને શબની પાસે ગયા. ૩૧ તેઓને પાછા આવતા જોઇને * ગીધ બોલ્યો કે–“ અરે અલ્પબુદ્ધિવાળા ! અધમ અને દુષ્ટ શિયાળે તમને આમ તેમ કહ્યું, તે સાંભળીને હીનસત્વવાળા અને નિર્બળ મનના હે મનુષ્યો ! તમે પાછા કેમ આવો છો ? ૩૨ પાંચ ભૂતે ત્યાગ કરેલા, શૂન્યરૂપ અને લાકડા જેવા શબનો શોક શું કરો છો ? તમે પોતે, પોતાનોજ શોક શા માટે કરતા નથી ? ૩૩ તમે તમારૂં ભલું ઇચ્છતા હો તો તીવ્ર તપ કરો કે, જેથી પાપથી મુક્ત થાઓ ! તપવડે સર્વ કાંઇ પ્રાપ્ત થાય છે. વિલાપથી શું ફળ થવાનું છે ? ૩૪ આ શબના દેહરૂપે અનિષ્ટ ભાગ્યજ જન્મ પામીને આવે છે કે, જેથી આ બાળક તમને અનંત શોક આપીને જાય છે. ૩૫ ધન, ગાયો (પશુઓ) સુવર્ણ, મણિ, રત્ન અને બાળકો એ સર્વનું મૂળ તપ છે. તપના યોગથીજ એ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૬ પ્રાણીઓને સુખ અને દુઃખ પૂર્વે કરેલાં કર્મના અનુસારે પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણી જ્યારે જન્મે છે ત્યારે, સુખ અને દુઃખ સાથે લઇનેજ જન્મે છે. ૩૭ પિતાએ કરેલાં કૃત્યનું ફળ પુત્રને કે, પુત્રનાં કરેલાં કૃત્યનું ફળ પિતાને ભોગવવું પડતું નથી; પરંતુ સર્વ પોતપોતાનાં સુકૃત કે, દુષ્કૃત સાથે લઇને આજ માર્ગ (મૃત્યુના માર્ગે) ચાલ્યાં જાય છે. ૩૮ એટલા માટે તમે યત્નવડે ધર્મનું આચરણ કરો ! અને અધર્મમાં મન રાખશો નહિ તથા તમે જીવો ત્યાં સુધી સમય પ્રમાણે બ્રાહ્મણ અને દેવ ઉપર પ્રીતિ રાખી, તેઓનું ઉપાસન કરો. ૩૯ તમે શોકનો અને દીનતાનો ત્યાગ કરો ! તથા હવે મરી ગયેલા પુત્ર ઉપરથી સ્નેહ ઉઠાવી લો ! તથા એને આકાશમાં ફેંકી દઇને પછી ઉતાવળે પાછા વળીને ઘેર જાઓ. ૪૦ મનુષ્ય સારૂં કે, પછી માઠું જે કર્મ કરે છે તે કર્તાનેજ ભોગવવું પડે છે; બાંધવોને તેમાં શું લાગે વળગે ! ૪૧ છેવટે પણ બાંધવો પોતાના પ્રિય બાંધવને આ જગ્યાએ પડયો મૂકીને, અશ્રુથી નેત્ર મલિન કરીને અને સ્નેહ છોડીને ચાલ્યા જાય છે, પણ અહીંને અહીંજ બેસી રહેતા નથી; તો વેળાસરજ સ્નેહ છોડીને શા માટે ચાલ્યા ન જવું ? ૪૨ ગમે તો ડાહ્યો હો કે, મૂર્ખ હો ધનવાન હો કે, નિર્ધન હો પણ તે સર્વ પોતપોતાનાં સારાં–માઠાં કર્મને લઇને કાળના આધીન થાય છે. ૪૩ તમે શોક કરીને શું કરશો અને જ્યારે તમારૂં કાંઇ ઉપજે એમ નથી ત્યારે મરી ગએલાનો શોક શા માટે કરો છો ? ૧૪ કાળ સર્વનો રાજા છે અને ધર્મવડે તે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે. મૃત્યુ યુવાન, બાળક, વૃદ્ધ કે, ગર્ભમાં રહેલા સર્વને પકડે છે. આ સર્વ જગત મૃત્યુરૂપજ છે.” ૪૫ આ સાંભળીને શિયાળ પ્રેતના બાંધવોને કહેવા લાગ્યો કે–“ અરે ! તમે પુત્રના સ્નેહવડે પરાભવ પામેલા અને અત્યંત શોક કરતા હતા તે તમારા સ્નેહને અલ્પ બુદ્ધિવાળા ગીધે મંદ કરી નાંખ્યો

---

* ગીધ તથા શિયાળ પ્રેતના બંધુઓને ભિન્ન ભિન્ન ઉપદેશ કરે છે; તેનો હેતુ આવો સમજવો. ગીધના મનમાં એમ છે કે, દિવસ છતાં, મનુષ્યો જાય તો હું પ્રેતને લઇ જાઉં, કેમકે રાત પડી જશે તોપછી મ્હારૂં ફાવશે નહિ તથા શિયાળ રાત્રિયે ફરનાર છે (કેમકે, દિવસે તેને કૂતરાં વગેરેનો ડર રહે છે) તેથી રાત પડતાં સુધી પ્રેતના બંધુઓને રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

જણાય છે. ૪૬ આ લોઢા સમાન અને સારી રીતે યોજેલાં તથા છેવટે સિદ્ધતા કરી બતાવનારાં તેનાં વચનોને સાંભળીને દુઃખ વડે તજવા જેવા સ્નેહનો ત્યાગ કરી ઘેર જાય છે. ૪૭ અરે ! પુત્ર મરણ પામવાથી તેના વિયોગવડે શૂન્યસરખા આ જગતમાં રહીને આક્રંદ કરતા બાંધવોને અત્યંત દુઃખ થાય છે. જેમ ગાય વાછરડાના વિયોગથી દુઃખ પામતી હોય, તેવું એ દુઃખ છે. ૪૮ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોને કેવા શોક સહન કરવા પડે છે, તે મેં આજ જાણ્યું; સ્નેહવડે ઉત્પન્ન થતા દુઃખને જોઇને મ્હારાં નેત્રમાંથી પણ આંસુ પડે છે. ૪૯ મનુષ્યે હમ્મેશાં યત્ન તો કરવોજ; પછી દૈવયોગથી તે સિદ્ધ થાય તો ઠીક છે. કદાચિત "કાળના મુખની આગળ પુરુષયત્ન ચાલતો નથી." એમ કહેશો, તોપણ દૈવયોગ તો ખરોજ છે. ૫૦ મનુષ્યે સર્વદા અનિર્વેદ (ઉત્સાહ) રાખવો, કેમ કે, નિર્વેદ પામવાથી સુખપ્રાપ્તિ થાય કેમ ? પ્રયત્ન કરવાથી અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે તમે નિર્દય થઇને કેમ ચાલ્યા જાઓ છો ? ૫૧ પોતાના માંસથી નિર્માણ થયેલા, અર્ધાં શરીરરૂપ તથા પિતૃઓના વંશને વધારનાર આ દેહને વનમાં પડ્યો મૂકીને ક્યાં જાઓ છો ? ૫૨ અથવા સૂર્યને અસ્ત થવા દો, અને સંધ્યાકાળ થવા દો, તે વખતે કાંતો તમે તમારા પુત્રને ઘેર લઇને જજો, અથવા તમે અહીંજ તેની પાસે બેસજો !" ૫૩ શિયાળનાં એવાં વચન સાંભળીને ગીધ તેઓને કહેવા લાગ્યો કેઃ "હે મનુષ્યો ! આજ આ જગ્યાએ મને પૂરેપૂરાં હજાર વર્ષ થયાં છે, પણ મેં કોઇ સ્ત્રી, પુરૂષ કે, નપુંસકને મરી ગયા પછી જીવતું થયેલું જોયું નથી. ૫૪ મરી ગયેલા ગર્ભમાં આવે છે અને જન્મેલા મરે છે; કેટલાક જુવાનીમાં છતાં ચાલતાં ચાલતાં મરે છે. ૫૫ ચાર ચરણવાળાં પ્રાણી અને પક્ષીઓનાં ભાગ્ય પણ આ લોકમાં અનિત્ય છે. જંગમ અને પર્વત આદિ સ્થાવર પદાર્થોનું પણ આયુષ્ય બંધાઈ ગયેલું છે. ૫૬ અનેક લોકો પોતાનાં ઇષ્ટજન, સ્ત્રી અને પુત્રના શોકથી યુક્ત થઇને તથા શોકથી દગ્ધ થઇને નિત્ય ઘેર જાય છે. ૫૭ હજારો અનિષ્ટ જનોને અને સેંકડો ઇષ્ટજનોને આ શ્મશાનમાં નાંખી દઇને, તેના બાંધવો અત્યંત દુઃખિત થઇને ચાલ્યા જાય છે. ૫૮ અરે મનુષ્યો ! આ તેજરહિત થયેલા શૂન્ય અને કાષ્ઠપણાને પામી ગયેલા શબને હવે પડતું મૂકો, એનો આત્મા હવે બીજા દેહમાં ગયો છે, તેથી એ શબ કાષ્ઠરૂપ થયેલું છે. ૫૯ હવે જીવે એ દેહને તજી દીધો છે, તમે તેને છોડીને તજી કેમ જતા નથી ? હવે તમારો આ બધો સ્નેહ નિરર્થક છે તથા તમારો પરિશ્રમ પણ નિષ્ફળ છે. ૬૦ એ દેહ હવે નેત્રવડે જોઇ શકતો નથી, કાનવડે સાંભળી શકતો નથી, એમ છે ત્યારે તેને છોડીને શા માટે તમે જલદી ઘેર જતા નથી ? ૬૧ અત્યંત કઠોર પણ મોક્ષ ધર્મને અનુસરીને મેં તમને હેતુવાળાં વચન કહેલાં છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને હવે ઉતાવળથી સર્વે પોતપોતાને ઘેર જાઓ. ૬૨ હે મનુષ્યો ! મેં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી યુક્ત તથા બુદ્ધિ અને સંજ્ઞાને આપનારૂં વચન તમને સંભળાવ્યું છે, માટે તમે હવે ઘેર જાઓ. ૬૩ પોતાના પ્રિય મનુષ્યના પ્રેતને જોઇને તથા તેનાં ચેષ્ટિતને સંભારીને શોક બમણો થાય છે." એ વચન સાંભળીને તે મનુષ્યો, તે જગ્યાએથી પાછા વળ્યા. તે વખતે પેલા બાળકને એકલો જમીન ઉપર સૂતેલો જોઇને શિયાળ શીઘ્ર પાસે જઇને તેના બંધુઓને કહેવા લાગ્યો કેઃ—" અરે ! આ સોનાના રંગ જેવી કાંતિવાળા, અરે ! અલંકારથી અલંકૃત કરેલા પિતૃઓને પિંડ આપનારા બાળકનો ગીધનાં વચનથી તમે કેમ ત્યાગ કરો છો. ૬૪-૬૫ તમે

વિલાપ કરીને રૂદન કરવાનો તથા બાળક પ્રત્યે તમારા સ્નેહનો એકદમ ત્યાગ ન કરી દેશો. આ મૃત બાળકનો ત્યાગ કરવાથી તમને નિશ્ચય, અત્યંત પરિતાપ થશે. ૬૬ એમ સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે સત્ય પરાક્રમવાળા રામચંદ્રે શંબૂક શૂદ્રને હણવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત કરીને, મરી ગયેલા બ્રાહ્મણના બાળકને જીવતો કર્યો હતો. ૬૭ તેમજ " શ્વેત " નામે રાજર્ષિનો બાળક પણ મૃત્યુ પામ્યો હતો, તેને ધર્મનિષ્ઠ શ્વેત રાજર્ષિએ મરી ગયા છતાં, પુનઃ જીવતો કર્યો હતો. ૬૮ તેજ પ્રમાણે કદાચિત તમને પણ કોઇ સિદ્ધ કે, મુનિ અથવા દેવ જો મળી જાય તો, તમો દીન મનુષ્યોનું વિલાપયુક્ત રૂદન સાંભળીને તમારા ઉપર પણ દયા કરે. " એવું શિયાળનું વચન સાંભળીને પુત્રના સ્નેહવાળા તથા શોકથી પીડાયલા તેઓ વળી પાછા વળ્યા અને શબનું મસ્તક પોતાના ખોળામાં મૂકીને અનેક પ્રકારે રડવા લાગ્યા. ગીધ તેઓના રૂદનનો શબ્દ સાંભળીને ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો. ૭૦ ગીધ કહે છેઃ—" તમારાં નેત્રમાંથી આંસુ પડવાથી જેનું શરીર પલળી ગયું છે તથા તમારા હાથના સ્પર્શથી જેનાં અંગ દબાઈ ગયાં છે એવા આ બાળકને ધર્મરાજની આજ્ઞાથી દીર્ઘ નિદ્રામાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે (પુનઃ જાગે નહિ, એવી લાંબી ઉંઘમાં ઉંઘાડી દીધો છે.) ૭૧ તપવડે સંયુક્ત, ધનવાન અને મોટી બુદ્ધિવાળા, મૃત્યુના આધીન થઇને જે સ્થળમાં આવી પડે છે, તે આ પ્રેત નગર છે. ૭૨ જ્યાં હજારો બાળક અને વૃદ્ધને એમને–એમ તજીને તેઓના બાંધવો નિરંતર રાત્રિ અને દિવસો દુઃખવડે પૃથ્વી ઉપર નિર્ગમન કરે છે, તે આ સ્થળ છે. ૭૩ હવે તમે શોક ધારણ કરવામાં મનને શું કરવા રોકો છો ? હવે એનું જીવિત પુનઃ પ્રાપ્ત થાય, એમ ક્યાંથી બને ? એવું કોઇ સ્થળમાં બનેલું જોયું નથી. ૭૪ જે મરણ પામ્યો અને જેણે દેહત્યાગ કર્યો, તેને પુનઃ તે દેહ પ્રાપ્ત થતો નથી; તમે જે શિયાળનાં વચન સાંભળીને પાછા આવો છો, તેના સરખાં એક સો શિયાળના દેહનું બળિદાન આપો. તોપણ, તે બને નહિ. ૭૫ તમે એમને–એમ શબને લઇને સો વર્ષ સુધી વિલાપ કર્યા કરો તોપણ, એ બાળક તો નજ જીવે. હા; કદાપિ શંકર, સ્વામિ કાર્તિકેય, બ્રહ્મા કે, વિષ્ણુ વરદાન આપે તો કદાચિત એ બાળક જીવે તો જીવે. પણ તમે અશ્રુપાત કરો, તમે નિશાસા મૂકો કે, તમે ઘણા કાળ સુધી રૂદન કરો તેથી તો પુનઃ જીવતો થાય નહિ. હું, એ શિયાળ, તમે અને આ પ્રેતના બીજા બાંધવો, એ સર્વ પોતાના કરેલા ધર્મ તથા અધર્મને સાથે લઇને, એજ માર્ગે ચાલીએ છીએ અને એ માટેજ બુદ્ધિમાન પુરૂષે, કોઇનું અપ્રિય કરવું, કઠોર વાણી બોલવી, બીજાનો દ્રોહ કરવો, પરસ્ત્રીનું ગ્રહણ કરવું, અધર્મ આચરવો અને અસત્ય બોલવું, એટલાંનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો ઘટે છે, તેમજ ધર્મ, અસત્ય, વેદપઠન; ન્યાયપ્રમાણે આચરણ, પ્રાણી ઉપર અત્યંત દયા, સરળતા અને ખળતાનો ત્યાગ, એટલાનું સદા યત્નથી સેવન કરવું ઘટે છે. જેઓ માતા, પિતા, બાંધવ અને સન્મિત્ર જીવવા છતાં, તેઓના સામું જોતા નથી તેને અધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જે બાળક, પોતાનાં બન્ને નેત્રથી તમારા સામું જોતો નથી અથવા કોઈ પ્રકારે બીજી પણ ચેષ્ટા કરતો નથી, એવા બાળકનું જ્યારે મૃત્યુ થયું, ત્યારે તમે રડીને શું કરશો ? " એ પ્રમાણે ગીધનાં વચન સાંભળીને શોકમાં ડૂબી ગયેલા બાંધવો પોતાના પુત્રને પૃથ્વી ઉપર મૂકીને પુત્રના સ્નેહથી દગ્ધ થતા થતા, પોતાને ઘેર જવાને નીકળ્યા. ૭૬–૮૩ તેઓને જવા તૈયાર થયેલા જોઇને શિયાળ બોલ્યો કેઃ " સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરનાર આ મૃત્યુલોક

મહા કઠિન દેખાય છે. આ મનુષ્યલોકમાં પોતાના ઇષ્ટબંધુનો વિયોગ, અલ્પ જીવતર, અત્યંત કપટ, અત્યંત અસત્ય, અતિશય બોલવું, અપ્રિય વાણી અને દુઃખ તથા શોકની વૃદ્ધિ કરનાર જન્મ અને મરણ એ સર્વ જોઇને મને મનુષ્યલોક એક ઘડી પણ પ્રીતિકર લાગતો નથી. અરે ! તમને ધિક્કાર છે કે, તમે ગીધના કહેવાથી નિર્બુદ્ધની પેઠે, પુત્રસ્નેહને છોડીને તથા છેકજ સ્નેહવિનાના થઇને ચાલવા માંડો છો. પુત્રના શોકથી પ્રદીપ્ત થયેલા હે મનુષ્યો ! પાછા વળો. ૮૪,૮૭ પાપી અને અકૃતાત્મા ગીધનું વચન સાંભળીને જશો નહિ. આ લોક સુખ અને દુઃખથી વીંટાયલોજ છે; તેમાં સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ ચાલ્યુંજ આવે છે; સુખ કે, દુઃખ, એમાંથી એક એવું નથી કે, જે નિરંતર એકનું એકજ સ્થિર રહે. હે મૂઢ મનુષ્યો ! કુળને શોભા આપનાર અને રૂપવાળા આ બાળકને પૃથ્વી ઉપર નાંખીને તમે કયાં જાઓ છો ? એ બાળક રૂપ અને બાળપણાના સૌકુમાર્યથી યુક્ત છે. જાણે શોભાવડે પ્રકાશમાનજ થઈ રહ્યો હોય, તેવો દેખાય છે. ૮૮-૯૦ તેથી હું તો મ્હારા મનથી તેને જીવતોજ જોઉં છું, એમાં સંશય નથી. એ બાળકનો નાશ થયો નથી અને તેથી હે મનુષ્યો ! તમે તેનો ત્યાગ કરીને જવાથી સુખ પામવાના નથી. ૯૧ તમો આજે પુત્રના શોકવડે સંતાપ પામેલા છો માટે એ બાળક પ્રત્યે સુખની સંભાવના કરીને તથા પોતાના મનમાં પણ સુખની ધારણા કરીને, પછી તમારે ઘેર જવું યોગ્ય છે; પરંતુ તમને જો ઘેર જતાં સુખ ઉપજતું ન હોય તો, પછી તમે માત્ર ગીધનાંજ વચનથી બાળકને તજીને અલ્પ બુદ્ધિવાળાની પેઠે, કયાં જશો. ? ૯૨ ભીષ્મ કહે છે-" હે રાજન્ ! પછી ધર્મનો વિરોધ કરનારા, પ્રિય પરંતુ મિથ્યા વચન કહેનારા, નિરંતર શ્મશાનમાં વસનારા અને રાત્રિ પડવાની વાટ જોતા તે શિયાળે પોતાના કાર્યને માટે અમૃત સરખાં વચન બોલીને પ્રેતના બાંધવોને જતા અટકાવ્યા તથા તેનાં વચન સાંભળીને તેઓ, પાછા વળીને પ્રેતની પાસે બેઠા. ૯૩-૯૪ તે જોઇને ગીધ બોલ્યો કે,-" આ શ્માશાન ભૂમિ પ્રેતવડે વ્યાપ્ત છે તથા યક્ષ અને રાક્ષસો તેમાં ફર્યા કરે છે. જંગલનો આ પ્રદેશ મહા દારૂણ છે, એમાં ચારે બાજૂ ઘુવડના શબ્દ થયા કરે છે. ૯૫ આ પ્રદેશ મહા ભયાનક, અત્યંત ઘોર તથા કાળા મેઘના સમાન જણાય છે. આ પ્રદેશમાંથી તમે શબને પડતું મૂકીને જલદી જલદી જતા રહો ! અને જે પ્રેતકાર્ય કરવાનું હોય તે કરો. ૯૬ હે મનુષ્યો ! જ્યાં સુધીમાં સૂર્ય અસ્ત પામે તથા દિશાઓ નિર્મળ રહે, ત્યાં સુધીમાં તમે આ શબનો ત્યાગ કરીને જાઓ અને પ્રેતકાર્ય કરો. ! ૯૭ જુઓ ! સમળીઓ કઠોર વાણીથી ચીસો પાડે છે, શિયાળવાં દારૂણ શબ્દથી રડે છે, સિંહની ભયંકર ગર્જનાઓ સંભળાય છે અને સૂર્ય પણ અસ્ત પામવાની તૈયારીમાં છે. ૯૮ આ ચિતામાંથી નીકળતા કાળા રંગના ધૂમાડાથી વૃક્ષો છવાઇ ગયાં છે આહાર વિનાના શ્મશાનવાસી દેવતાઓ ચારે બાજૂ ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા છે. ૯૯ ભયાનક દેહવાળા, વિકૃત આકારવાળા અને માંસનું ભોજન કરનારા જીવો આ દારૂણ શ્મશાન ભૂમિમાં આવીને તમારા ઉપર તાકશે તથા તમને ભય ઉત્પન્ન કરશે. ૧૦૦ આ શ્મશાન ભૂમિ બહુ ક્રૂર છે અને તેથી નિશ્ચય તમને આજ ભય થવાનો છે, માટે શિયાળનાં વચન ઉપર આધાર ન રાખતાં કાષ્ઠરૂપ થઈ ગયેલા શબને તજીને ચાલ્યા જાઓ. ૧૦૧ જો તમે શિયાળનાં નિષ્ફળ અને અસત્ય વચન સાંભળ્યા કરશો તો તમારૂં જ્ઞાન ભ્રષ્ટ થઇ જશે અને તમે સર્વ નાશ પામશો." ૧૦૨ એ

વચન સાંભળીને શિયાળ બોલ્યો કે-" જ્યાં સુધી સૂર્ય આથમ્યો નથી, ત્યાં સુધી તમે એકીકર અહીં રહો, જરા પણ ભય પામશો નહિ. જ્યાં સુધી સૂર્ય તપે છે, ત્યાં સુધી આ પુત્ર ઉપર સ્નેહ તજ્યા સિવાય ઉત્સાહી રહો. ૧૦૩ તમે ઇચ્છામાં આવે, એ પ્રકારે વિલાપ કરીને અને વિશ્વાસ રાખીને ઘણીવાર સુધી હજી પુત્ર પ્રત્યે સ્નેહની દૃષ્ટિથી જુઓ ! જ્યાં સુધી સૂર્ય દેખાય છે ત્યાં સુધી રહો માંસાહારી ગીધનાં વચનથી શું થવાનું હતું. ૧૦૪ જો તમે મોહ બુદ્ધિવાળા થઇને તીવ્ર અને સાહસરૂપ દોષવાળાં ગીધનાં વચન સાંભળશો તથા માન્ય કરશો તો પછી આ પુત્ર તમારો નથી, એમજ જાણજો." ૧૦૫ ભીષ્મ કહે છે,-" પછી ગીધ બોલ્યો કે " હવે સૂર્ય આથમી ગયો છે અને તમારે આ સ્મશાનમાં વસવું ઘટિત નથી. " એવું સાંભળીને શિયાળ બોલ્યો કેઃ " સૂર્ય હજુ આથમ્યો નથી માટે ત્યાં સુધી રાહ જુઓ ! " હે રાજન્ ! એ પ્રકારે ક્ષુધાથી યુક્ત થયેલા અને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને કેડ બાંધીને મંડેલા તે ગીધ અને શિયાળ, મરી ગયેલાના બાંધવોને વારંવાર ભમાવવા લાગ્યા. તે બન્ને, ક્ષુધા અને તૃષાથી થાકી ગયેલા હતા. શાસ્ત્રનો આધાર લઇ લઇને બોલતા હતા. ૧૦૬-૧૦૭ તે બન્ને, પોતાના અર્થના જ્ઞાનમાં કુશળ હતા, તેથી એક પશુ અને બીજો પક્ષી, એ બન્નેનાં અમૃતસમાન વચનોવડે તેઓ, પાછા વળે અને વળી ચાલવા માંડે, એમ સ્થિરતા પામી શકતા નહોતા અને શોક તથા દીનતાથી વ્યાપ્ત થઇને રૂદન કરતા, શ્મશાનમાં ઉભા રહ્યા હતા. એ પ્રકારે પોતાના કાર્યમાં કુશળ, શિયાળ અને ગીધ, પોતાની કુશળતાથી તેઓને *ભમાવતા હતા. એ રીતે વિજ્ઞાનને જાણનારા બન્ને જે વખતે વિવાદ કરતા હતા અને પ્રેતના બંધુઓ પૂર્વોક્ત સ્થિતિમાં ઉભા હતા, તે વખતે ત્યાં શ્રીશંકર આવી ચઢયા. ૧૦૮-૧૧૦ શંકર અને પાર્વતી બન્ને, ત્યાં થઇને જતાં હતાં તેમણે આ મનુષ્યોનું દુઃખ જોયું તથા કરૂણાવડે જેનાં નેત્ર ભરાઇ આવ્યાં છે એવા શંકર, જગદંબા પાર્વતીની પ્રેરણાથી તે મનુષ્યોની પાસે જઇને કહેવા લાગ્યા કેઃ " હું શંકર તમને વરદાન આપવા આવેલો છું. " ૧૧૧ તે સાંભળીને દુઃખિત થયેલા તે મનુષ્યો શંકરને પ્રણામ કરીને બોલ્યા કેઃ " એક પુત્ર વિનાના અમે સર્વ જીવવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ, અર્થાત્ આ એક પુત્રનું જીવિત જવાથી અમારૂં પણ જીવિત જવા બેઠું છે, માટે અમારા પુત્રને જીવતો કરવાની કૃપા કરીને અમને જીવિતદાન આપવું ઘટે છે. " એ વચન સાંભળીને જેનાં નેત્ર જળથી ભરાઇ ગયાં છે એવા ભગવાન શંકરે, તે બાળકને સો વર્ષનું આયુષ્ય આપ્યું તથા પિનાક ધનુષ્યધારી ભગવાન શ્રીશંકર કે, જે સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિવાળા છે, તેમણે શિયાળ તથા ગીધને પણ ક્ષુધા નાશ કરનારૂં વરદાન આપ્યું. હે રાજન્ ! તેઓ એવી રીતે ઉત્સાહ રાખવાથી અને દીર્ઘ નિશ્ચય તથા સ્થિરતા રાખવાથી દેવના દેવ શ્રીશંકરની કૃપાવડે તત્કાળ ફળ પામીને કૃતકૃત્ય થયા તથા સુખપૂર્વક હર્ષ પામીને, વિશેષ આનંદયુક્ત થઇને અને શ્રીશંકરને પ્રણામ કરીને પોતાને ઘેર ગયા. હે રાજન્ ! તું તે પ્રેતના બાંધવોના નિશ્ચયને તથા દૈવના સંયોગને જો. ૧૧૨-૧૧૭ ઇશ્વરે દીન અને રડતા એવા તે બંધુઓનાં આંસુ લોહ્યાં, વળી તે દુઃખિત બાંધવો નિશ્ચય રાખવાથી અલ્પ કાળમાં શ્રીશંકરની કૃપા પામીને સુખી થયા, તે જો. ૧૧૮

*સામાનું હિતાહિત ન જોતાં માત્ર પોતાનાજ સ્વાર્થને માટે વિરૂદ્ધ, શાસ્ત્ર કે, કાયદો બતાવીને વકવાર કરનાર પુરૂષોને માટે આ ઉત્તમ નિદર્શન છે.

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શંકરની કૃપાથી પુનઃ પુત્ર જીવતો થયો તેથી તેઓ વિસ્મય પામ્યા અને હર્ષયુક્ત થયા. ૧૧૯ હે રાજન્ ! પછી તેઓ પુત્રના મરણથી ઉપજેલા શોકને છોડી દઇને, પોતાના પુત્રને સાથે લઇને અને હર્ષ પામીને શીઘ્ર નગરમાં ગયા તથા ચારે વર્ણના લોકોએ, એ સર્વની નિશ્ચિત બુદ્ધિને જોઇ. ૧૨૦,૧૨૧ હે રાજન્ ! તું આ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષસહિત ઇતિહાસ સાંભળ, એને સાંભળવાથી મનુષ્ય નિરંતર આ લોકમાં તથા પરલોકમાં આનંદ પામે છે." ૧૨૨

> धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिमं शृणु ।
> श्रुत्वा मनुष्यः सततमिहामुत्र प्रमोदते ॥ १२२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गृध्रगोमायु संवादे गुर्जरभाषायां त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

અધ્યાય ૨૪ મો–નારદમુનિ અને શાલ્મલિ વૃક્ષનો સમાગમ.

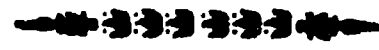
युधिष्ठिर उवाच ॥ बलिनः प्रत्यमित्रस्य नित्यमासन्नवर्तिनः ।
उपकारापकाराभ्यां समर्थस्योद्यतस्य च ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે પિતામહ ! જે રાજા અલ્પ બળવાળો, હલકો અને મોહથી પોતાનાં વખાણજ કરતો હોય, એવા નિર્બળ રાજાએ બળવાન, નિરંતર સમીપ (પડોશ) માં રહેનાર, સમર્થ અને ઉપકાર તથા અપકારવડે પોતાના મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવાને સદા તૈયાર એવા શત્રુ રાજા સાથે માત્ર વાણીથી વિરોધ કર્યો હોય ત્યારે, પોતાનું બળ ધારણ કરીને શી રીતે વર્તવું તથા પોતાને ઉખેડી નાંખવાને આવતા અતિ ક્રોધાયમાન શત્રુથી શી રીતે બચવું. ?" ૧–૩ ભીષ્મ કહે છેઃ–" હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ જગ્યોએ પણ પવન અને શાલ્મલિ (શીમળાના વૃક્ષ) ના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૪ હિમાલય ઉપર એક મોટું વૃક્ષ હતું. તે ઘણા વર્ષથી વૃદ્ધિ પામેલું, મોટી શાખા અને ઉપશાખાઓવાળું તથા પાંદડાંવાળું હતું. ૫ હે મહાબહો ! તેની છાયા નીચે તાપથી પીડિત તથા શ્રમથી કૃશ થયેલા મદોન્મત્ત હાથીઓ અને બીજાં પણ અનેક પશુપક્ષીઓ વિશ્રાંતિ કરતાં હતાં. તે વૃક્ષનો ઘેરાવો ચારસેં હાથનો હતો તથા તેની છાયા બહુ ગાઢ હતી; તેના ઉપર પોપટ અને મેના વગેરે પક્ષીઓ રહેતાં હતાં તથા તેને પુષ્પ અને ફળ પણ આવતાં હતાં. ૭ એ ઉત્તમ અને રમણીય વૃક્ષની છાયામાં માર્ગે ચાલનાર વટેમાર્ગુઓ, વેપારીઓ અને તેઓના કાફલા, તપસ્વિઓ તથા વનવાસીઓ વસતા હતા. ૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે વૃક્ષની વિશાળ ડાળીઓ અને ડાળાંઓ જોઇને એક વખત નારદઋષિ તેની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કેઃ " હે વૃક્ષોમાં શ્રેષ્ઠ શીમળા ! શી ત્હારી રમણીયતા છે. તથા શું ત્હારૂં મનોહરપણું છે, અમે ત્હાસથી નિરંતર પ્રસન્ન થઇએ છીએ. ૯–૧૦ હે તાત ! હે મનોહર વૃક્ષ ! મનોહર એવાં પક્ષીઓ, પશુઓ અને હાથીઓ સદૈવ હર્ષ પામીને ત્હારા આશ્રયે વસે છે. ૧૧ હે મોટી શાખાઓવાળા વૃક્ષ ! ત્હારા વિશાળ ગાળા તથા શાખાઓ વાયુએ કોઇ પ્રકારે પણ ભાગ્યાં હોય, તેમ મને જણાતું નથી. ૧૨ હે તાત ! ત્હારે

પવન સાથે પ્રીતિ છે શું અથવા તે ત્હારો મિત્ર છે શું ? કે, જેથી આ વનમાં તે ત્હારૂં નિરંતર રક્ષણ કરે છે. ૧૩ વેગવાળો ભગવાન વાયુ નાનાં-મોટાં સર્વ વૃક્ષોને તથા પર્વતનાં શિખરોને ઉખેડી નાંખીને દૂર ફેંકી દે છે. ૧૪ પવિત્ર અને ગંધનું વહન કરનારો વાયુ, નદીઓ સરોવર, સમુદ્ર અને પાતાળનું પણ શોષણ કરે છે. ૧૫ માટે પવન ત્હારી સાથે મિત્રતા રાખીને ત્હારૂં રક્ષણ કરે છે, એમાં કાંઇ સંશય નથી તેથીજ તું ઘણી શાખાઓવાળો, પત્રવાળો અને પુષ્પવાળો છે. ૧૬ હે વૃક્ષરાજ ! પક્ષીઓ આનંદ પામીને ત્હારા વિષે રમે છે, એ મને બહુ રમણીય જણાય છે. જે સમયે તને પુષ્પ આવેલાં હોય છે તથા તેનો ઉત્સવ કરવાનો સમય છે, તે સમયે ત્હારા વિષે વસતાં પક્ષીઓ જૂદી જૂદી રીતે બોલે છે. તેનો તથા એકઠાં મળીને બોલે છે, તેનો મધુર સ્વર અતિશય મનોહર સંભળાય છે. ૧૭-૧૮ હે શીમળા ! તેજ પ્રમાણે આ ગર્જના કરતા હાથીઓ કે, જે પોતાના ટોળા તથા સંતતિની સાથે શોભે છે, તેઓ ઘામથી પીડાઇને ત્હારી છાયામાં આવીને સુખ પામે છે. ૧૯ હે વૃક્ષ ! તેજ પ્રમાણે તું બીજા અનેક પશુઓને આશ્રય આપે છે તેથી અને ત્હારા ઉપર સર્વ પ્રાણીઓનો નિવાસ છે તેથી તું મેરૂની પેઠે શોભે છે. ૨૦ વળી તપવડે સિદ્ધિને પામેલા તપસ્વી બ્રાહ્મણો અને શરવણોના નિવાસવડે ત્હારા સ્થાનને હું સ્વર્ગના સરખું માનું છું.” ૨૧

ब्राह्मणैश्च तपःसिद्धैस्तापसैः श्रमणैस्तथा ।
त्रिविष्टपसमं मन्ये तवायतनमेव हि ॥ २१ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि पवनशाल्मलि संवादे गुर्जरभाषायां चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો-શાલ્મલિ વૃક્ષે વાયુનો તિરસ્કાર કર્યો.

नारद उवाच ॥ बंधुत्वादथवा सख्याच्छाल्मले नात्र संशयः ।
पालयत्येव सततं भीमः सर्वत्रगोऽनिलः ॥ १ ॥

નારદ કહે છેઃ-“ હે શીમળા ! સર્વ સ્થાનમાં ગતિ કરનારો અને ભયાનક વાયુ બંધુપણાથી અથવા મિત્રતાથીજ ત્હારૂં નિરંતર રક્ષણ કરે છે, એમાં કાંઇ સંશય નથી. ૧ હે શાલ્મલિ વૃક્ષ ! “ હું ત્હારો છું ” એ પ્રમાણે તું વાયુ આગળ પરમ નમ્રતાને ધારણ કરે છે તેથી વાયુ ત્હારૂં રક્ષણ કરે છે. ૨ આ પૃથ્વી ઉપર મેં એવું કોઇ ઝાડ પર્વત કે, ધામ જોયું નથી કે, જેને વાયુએ પોતાના બળથી ભાગી નાખ્યું ન હોય, એમ મ્હારી બુદ્ધિમાં નિશ્ચય થયેલો છે. ૩ પણ હે શીમળા ! વાયુ, ઉપર કહેલાં અને બીજાં કારણોથી પરિવાર સહિત ત્હારૂં રક્ષણ કરે છે, તેથી તું ટકી રહેલો છે.” ૪ શાલ્મલિ કહે છેઃ-“ હે બ્રહ્મન્ ! વાયુ મ્હારો મિત્ર નથી કે, વાયુ મ્હારો બાંધવ નથી અથવા વાયુ મ્હારો સ્નેહી નથી. તેમજ વાયુ મ્હારો ઇશ્વર પણ નથી કે, જેથી મ્હારૂં રક્ષણ કરે. ૫ હે નારદ ! વાયુ કરતાં પણ મ્હારૂં તેજ અને બળ ભયાનક છે. વાયુ મ્હારા સામર્થ્યની અઢારમી કળાની પણ બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. ૬ મહા કઠોર વાયુને આવતો જોઇને હું બળવડે તેને

અટકાવી રાખું છું. વાયુ પર્વત, વૃક્ષો તથા બીજું પણ, જે કાંઇ તેના ઝપાટામાં આવે છે તેને ભાંગી નાખે છે માટે તે "પ્રભંજન" કહેવાય છે. ૭ એવો પ્રભંજન વાયુ મ્હારાથી બહુ વાર હારીને ભાગી ગયો છે. હે દેવના ઋષિ નારદ! વાયુ અત્યંત કોપ પામે તથાપિ હું તેનાથી ભય પામતો નથી." ૮ નારદ કહે છે:–"હે શીમળા! તું જે આ વાત કહે છે, તે મને વિપરીત ભાસે છે અને વિપરીતજ છે, એમાં કાંઇ સંશય નથી. વાયુ સમાન બળવાળું કોઇ સત્વ (પ્રાણી–પદાર્થ) કોઇ સ્થળમાં નથી. ૯ હે વૃક્ષ! ઇંદ્ર, યમ, કુબેર અને જળનો સ્વામી વરૂણદેવ પણ વાયુની બરોબરી કરી શકે, એમ નથી તો તું તો માત્ર વૃક્ષજ છે. ૧૦ તું તેની બરોબરી ક્યાંથી કરી શકે? હે શાલ્મલે! આ પૃથ્વી ઉપર હર કોઇ પ્રાણી ચેષ્ટા કરે છે. (હાલે છે, ને ચાલે છે, તથા ક્રિયા કરે છે.) તે સર્વની સકળ ચેષ્ટાઓને કરાવનાર તથા તેઓને પ્રાણ આપનાર સમર્થ વાયુજ છે. ૧૧ વાયુ રૂડે પ્રકારે વિસ્તાર પામતો નથી, ત્યારે મનુષ્યોની ચેષ્ટાઓ વિકૃત થઈ જાય છે. ૧૨ એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોમાં ઉત્તમ વાયુનો તું સત્કાર કરતો નથી ત્યારે ત્હારામાં બુદ્ધિની ન્યૂનતા સિવાય બીજું શું રહેલું છે? ૧૩ તું બળ વિનાનો તથા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો છે તેથીજ ઘણું ભાષણ કરે છે. હે શીમળા! ક્રોધાદિથી ઢંકાયલો તું, જેટલું બોલે છે તે સર્વ અસત્ય છે. ૧૪ તું બોલે છે, તે સાંભળીને મને પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે તથા હું ત્હારાં અતિશય દુર્વચનો વાયુને કહીશ. ૧૫ હે કુબુદ્ધિ! ચંદનવૃક્ષ, સ્યંદનવૃક્ષ, સાલવૃક્ષ, સરલવૃક્ષ, દેવદારવૃક્ષ, વેતસવૃક્ષ તથા બીજાં પણ જે વિશેષ બળવાન વૃક્ષો છે, ૧૬ તે પુણ્યવાન વૃક્ષોએ પણ ત્હારી પેઠે, વાયુનો તિરસ્કાર કર્યો નથી. ૧૭ તેઓ પણ પોતાનું તથા વાયુનું બળ કેટલું કેટલું છે? તેને જાણે છે તથા તેટલા માટે તે ઉત્તમ વૃક્ષો વાયુને પ્રણામ કરે છે. ૧૮ પણ તું તો મૂઢતાથી વાયુના અનંત બળને જાણતો નથી. વારૂ, એ પ્રમાણે છે ત્યારે હું હવે વાયુની પાસે જાઉં છું." ૧૯

त्वं तु मोहान्न जानीषे वायोर्बलमनंतकम् ।
एवं तस्माद्गमिष्यामिं सकाशं मातरिश्वनः ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि पवनशाल्मलि संवादे गुर्जरभाषायां पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ २९ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો–પવન (વાયુએ) શાલ્મલિને નષ્ટ કરવાને કહ્યું.

भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजेंद्र शाल्मलिं ब्रह्मवित्तमः ।
नारदः पवने सर्वं शाल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:–"હે રાજેન્દ્ર! બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ નારદે શીમળાને એ પ્રમાણે કહીને પવનની પાસે જઈને શીમળાનાં કહેલાં સર્વ વચન પવનને કહી સંભળાવ્યાં. ૧ નારદ કહે છે,–"હે વાયુ! હિમાલયના પૃષ્ઠ ઉપર વિસ્તારવાળું, મોટાં મૂળવાળું અને મોટી છાયાવાળું એક શીમળાનું વૃક્ષ છે, તે ત્હારૂં અપમાન કરે છે. ૨ હે વાયુ! તેણે તને ઘણાં ધિક્કારયુક્ત વચન કહ્યાં છે. તે સર્વ, ત્હારી આગળ કહેવાં યોગ્ય નથી. ૩ હે વાયુ! હું તને

સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ જાણું છું તથા તેઓને વિષે ઉત્તમ અને મોટો પણ તને જાણું છું. તું ક્રોધમાં યમના સરખો ભયંકર છે.” ૪ ભીષ્મ કહે છેઃ-નારદનું એવું વચન સાંભળીને વાયુ, તે શીમળાની પાસે ગયો અને ક્રોધ પામીને આ પ્રમાણે બોલ્યો. ૫ વાયુ કહે છે,- “અરે શીમળા! નારદ ત્હારી પાસે થઇને જતા હતા ત્યારે, તેં તેમના આગળ મ્હારી નિંદા કરી; માટે હું (વાયુ) તને મ્હારો પોતાનો પ્રભાવ અને બળ બતાવું છું. ૬ હે વૃક્ષ! હું તને ઓળખું છું અને મેં પૂર્વેથી તને જાણેલો છે. જ્યારે પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી ત્યારે પિતામહ બ્રહ્મદેવ પ્રભુએ ત્હારી નીચે વિશ્રામ કર્યો હતો. ૭ તેમણે ત્હારી છાયા નીચે વિશ્રાંતિ લીધી હતી તે કારણથી આજ સુધી ત્હારા ઉપર મેં કૃપા કરીને ત્હારૂં રક્ષણ કર્યું છે. હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અધમ વૃક્ષ! ત્હારા પોતાના પરાક્રમથી ત્હારૂં રક્ષણ થતું નથી, પણ મેં એ કારણથી ત્હારૂં રક્ષણ કર્યું છે. ૮ પરંતુ તું મને બીજા પ્રાકૃત જીવોના જેવો ગણીને મ્હારૂં અપમાન કરે છે તેથી હવે હું તને મ્હારૂં સ્વરૂપ દેખાડું છું કે, જેથી તું મ્હારૂં અપમાન કરે નહિ.” ૯ ભીષ્મ કહે છેઃ-વાયુનું એવું વચન સાંભળીને શીમળાનું વૃક્ષ, હસતું હોય, તેમ તેને કહેવા લાગ્યું કેઃ “હે પવન! ક્રોધ પામીને તું મને ત્હારૂં સ્વરૂપ બતાવ! ૧૦ પણ હે વાયુ! તું મ્હારા ઉપર ક્રોધ કરવો રહેવા દે, કેમ કે, તું ક્રોધ પામીને મને શું કરવાનો છે? હે પવન! તું ગમે તેટલો સમર્થ ભલે હોય પરંતુ હું ત્હારાથી ભય પામતો નથી. ૧૧ હું ત્હારા કરતાં વિશેષ બળવાન છું, માટે મ્હારે ત્હારાથી ભય પામવાનું કાંઈ કારણ નથી કેમ કે, જેઓ બુદ્ધિવડે બળવાન છે, તેઓજ બળવાન કહેવાય છે. ૧૨ જેઓ માત્ર પ્રાણ ધારણ કરી શકવા રૂપ બળવાળા છે, તેઓ બળવાન કહેવાતા નથી.” એ પ્રમાણે પવનને કહ્યું, તે સાંભળીને પવન બોલ્યો કે, “વારૂ, ત્યારે સવારે હું, તને મ્હારૂં બળ બતાવીશ” એમ કહીને વાયુ ગયો. પછી શીમળાના વૃક્ષે વાયુથી ઉત્પન્ન થનારા અરિષ્ટનો મનમાં નિશ્ચય કરીને જોયું કે, વાયુના બળ સાથે મ્હારૂં બળ કાંઇ તુલ્ય નથી તથા હું જે વચન નારદની પાસે બોલ્યો હતો, તે સર્વ મિથ્યા હતાં. ૧૩-૧૫ હું વાયુની સાથે બાથ ભીડવાને અસમર્થ છું તથા વાયુ તો બળવડે મ્હારાથી બળવાન છે, એમાં સંશય નથી! નારદે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે વાયુ તો નિરંતર બળવાનજ છે. ૧૬ તથા હું બીજા વૃક્ષોથી પણ દુર્બળ છું, એમાં સંશય નથી. પરંતુ કોઇ વનસ્પતિ બુદ્ધિવડે મ્હારી બરોબરી કરી શકે એવી નથી. ૧૭ માટે હું બુદ્ધિને ધારણ કરીને વાયુથી ઉત્પન્ન થનારા ભયથી મુક્ત થઇશ. જો સર્વે વૃક્ષો એવી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને વનમાં રહે તો ક્રોધ પામેલા પવનથી અરિષ્ટ તો નિરંતર ઉત્પન્ન થાય, એમાં સંશય નથી; પરંતુ જેમ હું જાણું છું કે, ક્રોધ પામેલો વાયુ, જેમ તે અરિષ્ટોને પ્રેરણા કરે છે, તેમ તે મૂર્ખ વૃક્ષો જાણતા નથી.” ૧૮,૧૯

ते तु बाला न जानंति यथा चैतान् समीरणः ।
समीरयति संक्रुद्धो यथा जानाम्यहं तथा ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि पवनशाल्मलिसंवादे गुर्जरभाषायां षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

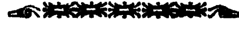
અધ્યાય ૨૭ મો-બળવાન સાથે વાદ કરતાં દુર્બળ, પોતેજ નષ્ટ થાય છે, શાલ્મલિનો નાશ.

भीष्म उवाच ॥ ततो निश्चित्य मनसा शाल्मलिः क्षुभितस्तदा ।
शाखास्कंधान्प्रशाखांश्च स्वयमेव व्यशातयत् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ-" પછી એ પ્રમાણે મનવડે નિશ્ચય કરીને, ક્ષોભ પામેલા શીમળાએ પોતાની ડાળીઓ, ડાળાં અને પાંખડાંને પોતાની મેળેજ પાડી નાંખ્યાં. ૧ એ રીતે ડાળાં, પાંદડાં અને પુષ્પનો ત્યાગ કરીને, તે વૃક્ષે સવારમાં આવતા વાયુને જોયો. ૨ પછી ક્રોધ પામેલો અને સૂસવાટા કરતો મોટો વાયુ, મોટા મોટા વૃક્ષોને પાડી નાંખતો, પાડી નાંખતો જ્યાં આગળ તે શીમળાનું વૃક્ષ ઉભું હતું ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. ૩ ત્યારે વાયુએ, તે શીમળાને પાંદડાં વિનાનો, જેની મોટી મોટી શાખાઓ ભાગી પડી છે એવો તથા જેનાં પુષ્પ ગરી ગયાં છે એવો જોઇને તથા હાસ્ય કરતાં હર્ષ પામીને, ઉગ્ર શાખાવાળા શીમળાને કહ્યું. ૪ વાયુ કહે છે,-" હે શીમળા! તેં પોતાની શાખાઓને પાડી નાંખવારૂપ જે કષ્ટ પોતાની મેળે વેઠ્યું, તેજ કષ્ટ હું પણ તને કરનારો હતો. ૫ ત્હારાં પુષ્પ અને શાખાઓ નાશ પામ્યાં છે તથા ત્હારા અંકુર અને પાંદડાં ગરી ગયાં છે, એ રીતે તું પોતાનીજ દુષ્ટ સલાહથી પોતાની મેળે, મ્હારા સામર્થ્યના વશમાં આવી પડ્યો છે." ૬ ભીષ્મ કહે છે,-એવું વાયુનું વચન સાંભળીને, તે શીમળો મનમાં લજ્જા પામ્યો; તથા પ્રથમ નારદે જે વચન કહ્યું હતું, તેને સંભારીને મનમાં પરિતાપ પામવા લાગ્યો. ૭ હે ક્ષત્રિયમાં વ્યાઘ્ર જેવા યુધિષ્ઠિર! એ પ્રમાણે જે મૂર્ખ પોતે દુર્બળ છતાં. બળવાનની સાથે વૈર કરે છે. તે આ શીમળાની પેઠે, પરિતાપ પામે છે. ૮ માટે જે દુર્બળ હોય, તેણે બળવાનની સાથે વૈર કરવું નહિ કેમકે, જે દુર્બળ છતાં, બળવાનની સાથે વૈર કરે છે, તે આ શીમળાની પેઠે, શોકને પામે છે. ૯ જેઓ મોટા પુરૂષો હોય છે તેઓ પોતાના પ્રત્યે અપકાર કરનારા ઉપર વૈર પ્રકટ રીતે બતાવતા નથી; પણ હે મહારાજ! તેઓ ધીમે ધીમે પોતાનું બળ બતાવે છે. ૧૦ બુદ્ધિહીન પુરૂષે, બુદ્ધિની આજીવિકા ઉપર જીવનાર પુરૂષની સાથે વૈર કરવું નહિ કેમકે, જેમ તરણાંના ઢગલામાં અગ્નિ પ્રવેશ કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન પુરૂષોની બુદ્ધિ પણ નિર્બુદ્ધ પુરૂષના સમૂહમાં પ્રવેશ કરીને, તેનો નાશ કરે છે. ૧૧ હે રાજન્! હે નરપતિ! પુરૂષમાં બુદ્ધિ સમાન મોટું તત્વ બીજું કાંઈ છે નહિ તથા બુદ્ધિબળની તુલના બીજું કોઈ બળ કરી શકે તેમ પણ નથી. ૧૨ હે શત્રુઓને હણનાર રાજા! માટે જે બાળક, જડ આંધળો, બહેરો અને પોતાના કરતાં અધિક બળવાળો હોય, તેને ક્ષમા કરવાનો સ્વભાવ રાખવો તે ગુણ ત્હારામાં છે. ૧૩ હે રાજન્! અઢાર અક્ષૌહિણી સૈન્ય મહાત્મા એક અર્જુનના બળની સમાન નથી, કેમકે, સંગ્રામમાં બળનો આશ્રય કરીને ફરનારા અને યશવાળા પાંડુપુત્ર અર્જુને, હણેલી તે અક્ષૌહિણીઓ ભાગી ગઈ છે તથા હણાઈ ગઈ છે. ૧૪,૧૫ હે ભારત! મેં રાજધર્મ અને આપદ્ધર્મ તને વિસ્તારથી કહ્યા. હે મહારાજ! હવે ત્હારે શું સાંભળવાની ઈચ્છા છે?" ૧૬

उक्ताश्च ते राजधर्मा आपद्धर्माश्च भारत ।
विस्तरेण म[illegible]राज किं भूयः श्रोतुमि[illegible]सि ॥ १६ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

અધ્યાય ૨૮ મો–લોભનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જે પાપનું સ્થાન છે તથા જેથી પાપની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે હું યથાર્થપણે સાંભળવાને ઇચ્છું છું.' ૧ ભીષ્મ કહે છે–" હે રાજન્! હું પાપનું સ્થાન તને કહું, તે સાંભળ! એક લોભ, એ મોટા ગ્રાહ (મગર) જેવો છે: એ લોભથી પાપની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૨ એથીજ પાપ, અધર્મ અને અત્યંત દુઃખ ઉપજે છે; લોભજ કપટ માત્રનું મૂળ છે અને તેનાવડેજ મનુષ્યો પાપકર્મ કરનારા થાય છે. ૩ લોભથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે અને લોભથીજ કામ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. મોહ, માયા (છળ) માન, સ્થંભ (અક્કડપણું) અને પારકા સ્વાધીનમાં જીવતર સોંપવારૂપ કર્મ, એ સર્વ પણ લોભથીજ બને છે. ૪ વળી અક્ષમા, લજ્જાનો ત્યાગ, લક્ષ્મીનો નાશ, ધર્મનો ક્ષય, ચિંતા અને અપકીર્ત્તિ, એ સર્વ પણ લોભથીજ ઉપજે છે. ૫ દાન નહિ કરવાનો ગુણ, અતિશય તૃષ્ણા, વિપરીત કર્મ કરવાની ક્રિયાઓ, કુળનો મદ, વિદ્યાનો મદ, રૂપનો મદ, ઐશ્વર્યનો મદ, સર્વ પ્રાણીઓનો દ્રોહ, સર્વ પ્રાણીઓનો સત્કાર ન કરવારૂપ કર્મ, સર્વ પ્રાણીઓનો અવિશ્વાસ, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે વાંકા ચાલવું, પારકા દ્રવ્યનું હરણ, પારકી સ્ત્રીઓ ઉપર બળાત્કાર, વાણીનો વેગ, મનનો વેગ, નિંદાનો વેગ, ઉપસ્થનો વેગ, ઉદરનો વેગ, કઠિન એવો મૃત્યુનો વેગ, બળવાન એવો ઇર્ષ્યાનો વેગ, ન જીતાય એવો મિથ્યા વેગ, નિવારણ ન કરી શકાય એવો રસનો વેગ, સહન ન કરી શકાય એવો શ્રવણેંદ્રિયનો વેગ, પારકી નિંદા, પોતાની બડાઇ, બીજાની અદેખાઈ, પાપ, દુષ્કર કર્મ કરવાપણું, અને સર્વ સાહસ અને સર્વ અકાર્યની ક્રિયા; એ સર્વનું મૂળ લોભ છે. જન્મ થયા પછી મનુષ્યો, જેનાવડે બાળકપણામાં, કુમારાવસ્થામાં અને જુવાનીમાં પોતાના કર્મને તજતા નથી. મનુષ્ય જીર્ણ થાય છે, પણ તે જીર્ણ થતો નથી. હે કુરૂવંશના ધુરંધર પ્રાપ્તિથી પણ પૂર્ણ કરી શકાતો નથી, તે લોભજ સર્વ પાપનું મૂળ છે. ૬–૧૨ ઉંડાં જળવાળી નદીઓવડે નિરંતર ભરાતો છતાં પણ સમુદ્ર જેમ પૂર્ણ થતો નથી, તેમ જે અનેક કામનાઓવડે પૂર્ણ થતાં પણ તૃપ્તિ પામતો નથી તથા હે નૃપ! લોભે કરેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી પણ જે હર્ષ પામતો નથી. ૧૩ જેને દેવ, ગંધર્વ, અસુર, મોટા નાગ અને સર્વ પ્રાણીઓના સમુદાયજ યથાર્થપણે ઓળખી શકતા નથી, તે લોભને જીતેંદ્રિય પુરૂષે મોહસહિત જીતવો. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજીત પુરૂષજ મોહ તથા લોભને જીતી શકે છે. ૧૪ હે કૌરવ્ય! અજીતેંદ્રિય અને લોભી પુરૂષોમાં દંભ, દ્રોહ, નિંદા, ચાડિયાપણું અને અદેખાઈ, એવા દુર્ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫ કેટલાક પુરૂષો અત્યંત મોટાં મોટાં શાસ્ત્રોને ભણેલા અને બહુશ્રુત હોય છે તથા બીજાઓના સંશયને છેદે એવા હોય છે, તથાપિ લોભના વશ થઇને કલેશ પામે છે. તે પુરૂષો દ્વેષ અને

ક્રોધથી યુક્ત તથા શિષ્ટાચારથી રહિત હોય છે. ૧૬,૧૭ તેઓની વાણી મધુર હોય છે, પરંતુ તેઓ અંતરમાં ક્રૂર હોય છે: એવા પુરૂષોને, ઘાસથી ઢાંકેલા કુવાના જેવા જાણવા. લોભ સંબંધી જ્ઞાનમાં સ્થિર થયેલા અધમ અને વેષધારી પુરૂષો ધર્મના બહાનાથી જગતને લુટે છે. ૧૮ વળી તેઓ શાસ્ત્રના બળનો આશ્રય કરીને અનેક માર્ગને પ્રસારે છે અને સત્પુરૂષોના માર્ગનો લોપ કરે છે (જેમ કે, તેઓ કહે છે કે "ગમે તે ઉપાયથી પણ બીજાને સંતોષ પમાડવો; એજ સર્વથી ઉત્તમ ઈશ્વરપૂજન છે"* આવા વાક્યનો સ્વાર્થી પુરૂષો અવળો અર્થ કરે છે. અને તેથી "વ્યભિચારાદિથી અન્યોઅન્ય સંતોષ ઉપજે છે, માટે તે ધર્મ છે," એમ માની સન્માર્ગનો લોપ કરે છે.) ૧૯ લોભે ગળેલા દુરાત્મા પુરૂષો ધર્મનું હરણ કરીને, તેની જે જે સ્થિતિમાં ફેરફાર કરે છે, તે તે વિકારવાળી ધર્મની સ્થિતિ લોકોમાં પ્રસરે છે. ૨૦ હે કૌરવ્ય! લોભયુક્ત બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોમાં ગર્વ, ક્રોધ, મદ, નિદ્રા, હર્ષ, શોક અને અતિશય માન, એવાજ દુર્ગુણો જોવામાં આવે છે. ૨૧ તું નિરંતર લોભયુક્ત પુરૂષોને અશિષ્ટ પુરૂષોજ જાણજે! હવે પવિત્ર વ્રતવાળા શિષ્ટ પુરૂષોનાં લક્ષણ હું તને કહું છું, તેવાને ધર્મ પૂછજે. ૨૨ જે પુરૂષોને મૃત્યુ પછી પુનઃ જન્મ પામવાનો ભય નથી, જેઓને પરલોક સંબંધી પણ ભય નથી, જેઓને માંસમાં ભાવ નથી, જેઓને પ્રિય અને અપ્રિય કાંઇ છે નહિ. ૨૩ જેઓને શિષ્ટાચાર વહાલો છે, જેઓ ઇંદ્રિયોને દમન કરી શકે છે, જેઓને સુખ અને દુઃખ સમાન છે; જેઓને સત્યજ પરમ શરણરૂપ છે. ૨૪ જેઓ દાન કે, પ્રતિગ્રહ નથી કરતા, જેઓ દયાવાળા છે, જેઓ નિરંતર પિતૃ, દેવ અને અતિથિનું પૂજન કરે છે, જેઓ નિરંતર ઉદ્યોગી છે. ૨૫ હે ભારત! જેઓ વીર અને સર્વનો ઉપકાર કરનારા છે, જેઓ સર્વ ધર્મનું પાલન કરે છે, જેઓ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરે છે તથા સર્વ વસ્તુઓનું દાન કરે છે. ૨૬ એવા પૂર્વોક્ત સત્પુરૂષો કે, જેઓ ધર્મના વ્યાપારમાં ફરનારા હોય છે, તેઓ શિષ્ટાચારથી ચલાયમાન થતા નથી. પૂર્વે સત્પુરૂષોએ જે આચરણ ઠરાવેલું છે, તે તેઓનું આચરણ ભેદ પામતું નથી. ૨૭ જેઓ ત્રાસ પામતા નથી; ચપળ કે, રૌદ્ર નથી તથા જેઓ સન્માર્ગમાં સ્થિર થયેલા છે; તેમજ જેઓને વિષે અહિંસારૂપ ધર્મ સ્થિર થયેલો છે તેઓને સાધુ પુરૂષોએ નિરંતર સેવવા ઘટે છે. ૨૮ જે પુરૂષો કામ તથા ક્રોધમાં વિકારરહિત છે, જેઓમાં અહંકાર કે, મમત્વ રહેલું નથી તથા જેઓનાં વ્રત ઉત્તમ છે અને જેઓની મર્યાદા સ્થિર છે, તેઓની ઉપાસના કરીને, તેઓને ધર્મ પૂછજે! ૨૯ હે યુધિષ્ઠિર! તેઓ જે ધર્મ આચરે છે તે ધન માટે અથવા યશ માટે નહિ, પરંતુ ધર્મ અવસ્ય આચરવોજ જોઇએ, એમ જાણી, તેનું આચરણ કરે છે. તેઓના શરીરની આહારાદિ ક્રિયાઓ પણ તેમજ બને છે. ૩૦ તેઓમાં ભય, ચપળતા કે, શોક છે નહિ. તેઓ ધર્મનાં બહાને દંભ કરતા નથી તથા ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય કોઇ પાખંડ ધર્મનું આચરણ પણ કરતા નથી. ૩૧ જેઓને વિષે લોભ કે, મોહ નથી તથા જેઓ સત્યતા અને સરળતાથી વર્તે છે, તેમજ હે કૌંતેય! જેઓનું ઉત્તમ વ્રત નાશ પામતું નથી, તેઓને વિષે તું આસક્તિ રાખજે. ૩૨ જે પુરૂષો લાભ

---

* "**येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि देहिनः। संतोषं जनयेन्नित्यं तदेवेश्वरपूजनम्॥** ગમે તે ઉપાયવડે કોઇપણ પ્રાણીને સંતોષ આપવો, તેજ ઈશ્વરપૂજન છે." દુર્જન પુરૂષો, આવા સરળ વાક્યનો દુરૂપયોગ કરે છે હવે તે બતાવે છે. **સંશોધક.**

થવાથી હર્ષ પામતા નથી, હાનિ થવાથી ખેદ પામતા નથી તથા મમતારહિત, અહંકાર-રહિત, સત્વગુણમાં સ્થિતિવાળા અને દૃષ્ટિવાળા છે, તેઓની તું ઉપાસના કરજે. ૩૩ હે તાત! લાભ અને હાનિ, સુખ અને દુઃખ, પ્રિય અને અપ્રિય તથા મરણ અને જીવિત, એ સર્વ સ્થિર પરાક્રમવાળા, મહત્પદ ઇચ્છનારા અને સત્યના માર્ગમાં રહેલા પુરૂષોને સમાન છે. તું ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને તથા સાવધાન રહીને એવા ધર્મમાં પ્રીતિવાળા અને મોટા અનુભવવાળા પુરૂષોનું પૂજન કરજે. હે ભદ્ર! દૈવબળથી વાણીના સર્વ પ્રલાપ ગુણવાળા થાય છે તથા મૂર્ખની વાણીના પ્રલાપ અશુભને અર્થે થાય છે. અર્થાત્ સત્પુરૂષનો ઉપદેશ સુખકર થાય છે અને અસત્પુરૂષનો ઉપદેશ દુઃખકર થાય છે, માટે લોભને જીતવા ઇચ્છનારાએ સત્સંગ કરવો, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે." ૩૪,૩૫

धर्मप्रियांस्तान् सुमहानुभावान् दांतोऽप्रमत्तश्च समर्चयेथाः ।
दैवात्सर्वे गुणवन्तो भवंति शुभाशुभे वाक्प्रलापास्तथान्ये ॥ ३५ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

અધ્યાય ૨૯ મો–અજ્ઞાનનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो लोभः पितामह ।
अज्ञानमपि वै तात श्रोतुमिच्छामि तत्वतः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે પિતામહ! સર્વ અનર્થનું સ્થાન લોભ છે, એ તમે કહ્યું. હે તાત! હવે અજ્ઞાન શું છે? તેને હું તત્વથી સાંભળવાને ઇચ્છું છું." ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ– "જે પુરૂષ અજ્ઞાનતાથી પાપ કરે છે, તે પાપથી પોતાનો ક્ષય થાય છે, તેએ જાણતો નથી તથા સત્પુરૂષોનાં આચરણનો દ્વેષ કરે છે, તે લોકની નિંદાનું પાત્ર થાય છે. ૨ પુરૂષ અજ્ઞાનવડે નરકમાં પડે છે, અજ્ઞાનવડે દુર્ગતિ પામે છે તથા અજ્ઞાનવડે કલેશ પામે છે અને આપત્તિમાં ડૂબે છે." ૩ યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે રાજન્! અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, પ્રવૃત્તિ સ્થાન, વૃદ્ધિ, ક્ષય, ઉદય, મૂળ, યોગ, ગતિ, કાળ, કારણ અને હેતુ, એ હું યથાર્થ સાંભળવાને ઇચ્છું છું કેમ કે, આ લોકમાં જે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું મૂળ અજ્ઞાનજ છે." ૪,૫ ભીષ્મ કહે છેઃ–" રાગ (પ્રીતિ), દ્વેષ, મોહ, હર્ષ, શોક, અભિમાનીપણું, કામ, ક્રોધ, ગર્વ, તંદ્રા, આળસ, ઇચ્છા, અનિચ્છા, તાપ, પારકી વૃદ્ધિ જોઇને બળી મરવાનો ગુણ (અદેખાઇ) તથા હિંસા આદિ પાપીઓનાં કર્મને અજ્ઞાન કહે છે. ૬,૭ હે મહારાજ! એ સર્વની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય છે તથા વૃદ્ધિ કેમ થાય છે? એ વગેરે જે કાંઇ તું સાંભળવાને ઇચ્છે છે, તે હું તને વિસ્તારથી કહું છું તથા તેમાં પણ હું તને વિશેષે કરીને કહું, તે સાંભળ. ૮ હે ભારત! અજ્ઞાન અને લોભ, એ બન્ને સમાન ફળ આપનારા અને સમાન દોષ ઉત્પન્ન કરનારા છે. હે રાજન્! એ બન્નેને એક સરખાજ જાણવા. ૯ અજ્ઞાનનું ઉત્પત્તિસ્થાન લોભ છે. લોભ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે, અજ્ઞાન પણ વૃદ્ધિ પામે છે અને જ્યારે લોભ સમાન અવસ્થાને પામે છે ત્યારે, અજ્ઞાન પણ સમાન અવસ્થાને પામે છે.

જ્યારે લોભ ક્ષીણુ થાય છે ત્યારે, અજ્ઞાન પણુ ક્ષીણુ થાય છે. એવી રીતે એક લોભજ દુઃખ, સંતાપ, મોહ આદિને ઉત્પન્ન કરીને અનેક પ્રકારની ગતિને પામે છે." યુધિષ્ઠિરના ૭ પ્રશ્નનો એવી રીતે ઉત્તર થયો, એટલે અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ લોભ, અજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ લોભથી, સ્થાન પણુ લોભમાં, વૃદ્ધિ પણુ લોભની સાથે, ક્ષય પણુ લોભની સાથે, ઉદય પણુ લોભના ઉદય સાથે, એ રીતે ૭ પ્રશ્નનો ઉત્તર થયો. હવે સાતમો પ્રશ્ન એવો છે કે, અજ્ઞાનનું મૂળ શું? તેનો ઉત્તર આ રીતે છે. ૧૦–"અજ્ઞાનરૂપ લોભનું મૂળ મોહ છે તથા મોહનો સંયોગ, એજ અજ્ઞાનનો સંયોગ છે. મોહનો કાળ, એજ અજ્ઞાનનો કાળ અને મોહની ગતિ, એજ અજ્ઞાનની ગતિ છે. લોભનો છેદ અને ભેદ, એ અજ્ઞાનનું કારણુ છે. એટલે જ્યારે ઇચ્છેલો પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં વિઘ્ન થાય ત્યારે, વૈચિત્યરૂપ અજ્ઞાનનો કાળ, એ લોભરૂપ અજ્ઞાનનું કારણુ થાય છે. તે કાળરૂપ અજ્ઞાનના મૂળના અજ્ઞાનથી લોભરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને લોભથી અજ્ઞાન ઉપજે છે. તેજ પ્રમાણે સર્વ દોષ લોભથીજ પ્રકટે છે માટે લોભનો ત્યાગ કરવો. ૧૧,૧૨ જનક, યુવનાશ્વ, વૃષાદર્ભિ, પ્રસેનજિત્ અને બીજા રાજાઓ પણુ લોભને તજવાથી સ્વર્ગને પામ્યા છે. ૧૩ માટે લોભને વર્જવો, હે કુરૂશ્રેષ્ઠ! તું પોતાની મેળે પ્રત્યક્ષ રીતે લોભનો ત્યાગજ કર, કેમ કે, લોભને તજવાથી તું આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખેથી વિચરીશ." ૧૪

प्रत्यक्षं तु कुरुश्रेष्ठ त्यज लोभमिहात्मना ।
त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि ॥ १४ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો—દમ ઇંદ્રિયનિગ્રહ વર્ણુન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वाध्याये कृतयत्नस्य नरस्य च पितामह ।
धर्मकामस्य धर्मात्मन् किन्नु श्रेय इहोच्यते ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે–"હે ધર્મરૂપ પિતામહ! સ્વાધ્યાયમાં યત્ન કરનારા અને ધર્મને ઇચ્છનારા પુરૂષને આ લોકમાં કલ્યાણુકારક શું છે? તે મને કહો! ૧ કેમ કે, લોકમાં અનેક પ્રકારનું શ્રેય જોવામાં આવે છે તેમાં આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે કલ્યાણુકારી હોય, તે મને કહો! ૨ હે ભારત! હે તાત! ધર્મનો આ માર્ગ બહુ મોટો અને ઘણી શાખાવાળો છે, માટે તેનું જે પરમ મૂળ હોય, તે મને તત્વથી કહો!" ૩,૪ ભીષ્મ કહે છે,–"વારૂ, હું તને તેવો માર્ગ કહીશ કે, જેથી બુદ્ધિમાન એવો તું કલ્યાણુને પ્રાપ્ત કરી શકશે અને જેમ અમૃતપાન કર્યું હોય તેમ જ્ઞાનવડે તૃપ્ત થઇશ. ૫ મહર્ષિઓએ પોતપોતાના વિજ્ઞાનનો આશ્રય કરીને ધર્મના જે વિધિ કહેલા છે, તે અનેક છે. પણુ *દમ સર્વ વિજ્ઞાનનું પરમ સ્થાનરૂપ છે. ૬ નિશ્ચિત શાસ્ત્રવાળા વૃદ્ધોએ દમને કલ્યાણુરૂપ કહેલો છે; વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણુને માટે દમ એ, સનાતન ધર્મરૂપ છે. ૭ બ્રાહ્મણુની ક્રિયાઓની સિદ્ધિ દમવડેજ થાય છે. દમ, એ ગુણુ, દાન, યજ્ઞ અને વેદાધ્યયનથી પણુ શ્રેષ્ઠ છે. ૮ દમ તેજની

* ઇંદ્રિયોને દમન કરવાના (કબજામાં રાખવાના) ગુણુને "દમ" કહે છે.

વૃદ્ધિ કરે છે; દમ પરમ પવિત્ર ગુણ છે; દમગુણવાળો પુરૂષ પાપરહિત થઇ અને તેજવડે યુક્ત થઇને મોટા ફળને પામે છે. ૯ લોકોમાં અમે દમના સરખા બીજા કોઇ ધર્મને સાંભળ્યો નથી; દમ, એજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને બધા ધર્મવાળાઓનો પ્રશંસનીય ધર્મ છે. ૧૦ હે નરપતે ! દમ ધર્મવડે યુક્ત પુરૂષ આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં પરમ સુખને પામે છે તથા મોટા ધર્મના ફળને ભોગવે છે. ૧૧ દમ ગુણવાળો પુરૂષ, સુખેથી શયન કરે છે તથા સુખેથી જાગે છે, સુખથી લોકમાં ફરે છે તથા તેનું મન પ્રસન્ન થાય છે. ૧૨ જે પુરૂષ દમ ગુણવાળો નથી, તે નિરંતર ક્લેશને પામે છે તથા પોતાના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા અનેક અનર્થને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૩ ચારે આશ્રમમાં દમ, એજ ઉત્તમ વ્રત કહેવાય છે. જે પુરૂષમાં દમ ગુણ હોય, તેનાં લક્ષણ કેવાં હોય ? તે તને કહું છું. ૧૪ જે પુરૂષ દમ ગુણવાળો હોય, તેનામાં ક્ષમા, ધૃતિ, અહિંસા, સમાનપણું, સત્ય, સરળપણું, ઇંદ્રિયોને જીતવાપણું; દક્ષતા, કોમળતા, લજ્જા, અચળતા, અદીનતા, અક્રોધ, સંતોષ, પ્રિય વચન બોલવાપણું, ઘાત ન કરવાપણું અને અસૂયા ન કરવાપણું, એવા ગુણો પ્રકટ થાય છે. ૧૫,૧૬ હે કૌરવ્ય ! દમગુણવાળો પુરૂષ ગુરૂજનની પૂજા કરે છે, પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખે છે તથા ચાડીઆપણું, લોકનિંદા, મિથ્યા વચન અને કોઇની સ્તુતિ કે, નિંદા કરતો નથી. ૧૭ જે પુરૂષ દમગુણવાળો હોય તે, કામ, ક્રોધ, લોભ, ગર્વ, અક્કડપણું, બડાઇ મારવી, રોષ, ઇર્ષ્યા તથા અભિમાન, એ ગુણોને ધારણ કરતો નથી. ૧૮ દમ ગુણવાળો પુરૂષ, નિંદિત કર્મ કરતો નથી, કોઇ પ્રકારની ઇચ્છા રાખતો નથી, વિષય સુખ જેવા અલ્પ પદાર્થની યાચના કરતો નથી તથા કોઇના અભ્યુદયને જોઇને પરિતાપ પામતો નથી; તે મહાન પુરૂષ, સમુદ્રની પેઠે કોઇ પ્રકારે પૂર્ણ થતો નથી; અર્થાત્ સમુદ્ર જેમ અનેક નદીઓનાં જળ મળવા છતાં પણ પૂર્ણ થતો નથી, તેમ બ્રહ્મલોકપર્યંતના સુખની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ તે પુરૂષ, સંતોષ પામતો નથી. કેમ કે, તે તો માત્ર આત્માનંદનીજ અભિલાષા રાખે છે. ૧૯ દમગુણવાળો પુરૂષ " હું ત્હારા વિષે પ્રીતિ રાખું છું, તું મ્હારો છે, તું મ્હારા વિષે પ્રીતિ રાખે છે, તેઓના વિષે હું પ્રીતિ રાખું છું. " તથા " પૂર્વે હું તેઓના વિષે હતો " ઇત્યાદિ પૂર્વના સંબંધીઓના સંયોગને રાખતો નથી, અર્થાત્ તેમાં આસક્ત થતો નથી. ૨૦ જે પુરૂષ દમ ગુણવાળો હોય છે તે, ગ્રામસંબંધી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ, અરણ્ય સંબંધી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ તથા નિંદા અને પ્રશંસા એ સર્વનો આશ્રય કરતો નથી; પરંતુ તે પ્રવૃત્તિઓથી મુક્ત રહે છે અને જે એવી રીતે મુક્ત રહે છે, તેજ મુક્તિને પામે છે. ૨૧ જે પુરૂષ ઇંદ્રિયાદિકનું દમન કરે છે તે પુરૂષ જગતનો મિત્ર, શીલ ગુણથી સંપન્ન, નિરંતર પ્રસન્ન આત્માવાળો અને આત્માને જાણનારો હોય છે અને અનેક પ્રકારના સંગથી મુક્ત હોય છે, તેને પરલોકમાં મોટું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ દમગુણયુક્ત મનુષ્ય સારા આચરણવાળો, શીલ ગુણથી યુક્ત, પ્રસન્ન આત્માવાળો, આત્માને જાણનારો અને પંડિત હોય છે. તે, આ લોકમાં સત્કારને પામીને સારી ગતિને પામે છે. ૨૩ આ લોકમાં જે કર્મ સારૂં કહેવાય છે તથા સત્પુરૂષો જેનું આચરણ કરે છે, તેજ કર્મ જ્ઞાનવાળા મુનિનો સ્વાભાવિક માર્ગ છે અને દમગુણયુક્ત મનુષ્ય, તે માર્ગથી ખસતો નથી. ૨૪ એવો જીતેંદ્રિય અને જ્ઞાનયુક્ત પુરૂષ ઘરથી નીકળીને વનમાં જાય છે અને ત્યાં જઇને દેહ પડવાના સમયની રાહ જોતો જોતો, પોતાનું યથાયોગ્ય આચરણ કરે છે અને એવી રીતે વર્તતાં તે, બ્રહ્મસ્વરૂપ

થાય છે. ૨૫ જેને સર્વ પ્રાણીથી નિરંતર અભયજ છે તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓને અભય છે, એવો દમયુકત મનુષ્ય, જ્યારે દેહને તજે છે ત્યારે, તેને કોઇ જગ્યેએથી ભય ઉત્પન્ન થતું નથી. ૨૬ એવો પુરૂષ પ્રારબ્ધ ભોગને ભોગવીને કર્મનો ક્ષય કરે છે, પણ નૂતન કર્મનો સંચય કરતો નથી તથા સર્વે પ્રાણી પ્રત્યે સમતા રાખીને અને સર્વનો મિત્ર થઇને વર્તે છે. ૨૭ એવો પુરૂષ દેહને તજે છે ત્યારે તે વિમાનમાં બેસીને ગયો ? કે, તેના પ્રાણ અમુક માર્ગે ગયા, તે માલમ પડતું નથી કેમ કે, જેમ પક્ષીઓની ગતિ આકાશમાં જણાતી નથી તથા જળચરની ગતિ જળમાં જોવામાં આવતી નથી, તેમ તેના પ્રાણની ગતિ પણ પ્રાણોત્ક્રમણ ન થવાથી માલમ પડતી નથી. અર્થાત્ તે બ્રહ્મરૂપ પુરૂષ બ્રહ્મમાંજ લીન થાય છે. ૨૮ હે રાજન્ ! જે પુરૂષ ઘરને તજીને મોક્ષના માર્ગે ગમન કરે છે, તેને અનંત સમય પર્યંત તેજોમય લોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯ એવો પુરૂષ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને અને અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ તથા સર્વ કાંઇનો ત્યાગ કરીને, સત્ય માત્રની કામનાવાળો, સ્વેચ્છાચરણવાળો, પ્રસન્ન આત્માવાળો, આત્માને જાણનારો અને પવિત્ર થઇને આ લોકમાં સત્કારને પામે છે, તથા પછી સ્વર્ગ લોકને પામે છે. ૩૦,૩૧ તે પુરૂષ, પોતાના દમગુણવડે બ્રહ્મરાશિથી ઉત્પન્ન થએલું પિતામહનું સ્થાન કે, જે નિરંતર ગુફામાં ઢાંકેલું છે તેને પામે છે. ૩૨ એવા જ્ઞાનમાં રમનારા, જ્ઞાનવાન અને સર્વ પ્રાણીની સાથે અવિરોધથી આચરણ કરનારા પુરૂષને આ લોકમાં પુનઃ આવવાનુંજ ભય નથી* તો પછી પરલોકનું ભય તો ક્યાંથીજ હોય ? ૩૩ એટલું છતાં પણ, દમગુણમાં માત્ર એકજ દોષ છે બીજો દોષ નથી. તે એ છે કે, દમયુકત મનુષ્ય, નિરંતર ક્ષમાયુક્ત રહે છે, માટે લોકો તેને અશક્ત માને છે. ૩૪ હે અત્યંત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા ! તેનો એ દોષ, એજ અત્યંત મોટો ગુણ છે કેમ કે, તેને ક્ષમાવડે વિશાળ લોકની પ્રાપ્તિ સુખેથી થઇ શકે છે અને સહન કરવાનો ગુણ પણ સુલભ થાય છે. ૩૫ હે ભારત ! જે પુરૂષ દમગુણવાળો છે, તેને અરણ્યમાં જવાથી પણ શું અધિક છે ? કેમ કે, દમગુણવાળો પુરૂષ જ્યાં વસે છે, તેજ અરણ્ય છે અને તેજ આશ્રમ છે તથા જે, દમગુણવાળો નથી તેને પણ અરણ્યમાં જવાવડે શું અધિક છે ? કેમ કે, અરણ્યમાં રહીને પણ તે પ્રવૃત્તિને તજી શકવાનો નથી." ૩૬ વૈશંપાયન કહે છેઃ-એવું ભીષ્મનું વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજા, જેમ અમૃતથી તૃપ્ત થયા હોય, તેમ અત્યંત આનંદ પામ્યા. ૩૭ અને ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને પુનઃ પણ કેટલાક પ્રશ્ન કર્યા તથા કુરૂકુળને વહન કરનાર ભીષ્મપિતાએ પણ પ્રસન્ન થઇને તેને સર્વ પ્રત્યુત્તર કહ્યા. ૩૮

पुनश्च परिपप्रच्छ भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।
ततः प्रीतः स चोवाच तस्मै सर्वं कुरूद्वहः ॥ ३८ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मे दमकथने गुर्जरभाषायां त्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

* એટલે તેવા મનુષ્યો, પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ-મોક્ષને પામે છે કે; જેથી "**न स पुनरावर्तते । न स पुनरावर्तते** । તે પુનઃ જન્મતો નથી" એ શ્રુતિના અભ્યાસ વાકય પ્રમાણે તેને પુનઃ સંસારમાં આવવાનો ભય રહેતો નથી.

અધ્યાય ૩૧ મો-તપની પ્રશંસા.

भीष्म उवाच ॥ सर्वमेतत्तपो मूलं कवयः परिचक्षते ॥
न ह्यतप्ततपा मूढः क्रियाफलमवाप्नुते ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ-" આ સર્વનું મૂળ તપ છે એમ કવિઓ (પંડિતો) કહે છે; જે મૂઢ પુરૂષ તપ કરતો નથી, તેને પોતાની ક્રિયાનું ફળ મળતું નથી. ૧ સમર્થ પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવે આ સર્વ સૃષ્ટિને તપવડેજ સરજી છેઃ તેમજ ઋષિઓને વેદ પણ તપવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨ અન્ન, ફળ અને મૂળ તપવડેજ સરજ્યાં છે તથા સિદ્ધ પુરૂષો સાવધાન થઇને ત્રણે લોકને તપવડેજ જુએ છે અર્થાત્ ત્રણે લોકની વાતને તપવડેજ જાણે છે. ૩ ઔષધિ, ઓસડ અને અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ તપવડેજ સિદ્ધ થાય છે કેમ કે, સર્વ સાધનનું મૂળ તપ છે. ૪ જે કાંઇ આ લોકમાં દુર્લભ હોય, તે સર્વ તપ વડે પ્રાપ્ત થાય છે તથા ઋષિઓ જે ઐશ્વર્યને પામ્યા છે, તે પણ તપવડેજ, એમાં સંશય નથી. ૫ મદ્યપાન કરનાર, પરદ્રવ્યની ચોરી કરનાર, ગર્ભહત્યા કરનારા અને ગુરૂની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરનાર, એવા પાપવાળા પુરૂષો પણ સારી રીતે આચરેલા તપવડે તે તે પાપથી મુક્ત થાય છે. ૬ તપનાં ઘણાં સ્વરૂપ છે તથા અનેક પ્રકારથી તપની પ્રવૃત્તિ થાય છે; પરંતુ જે પુરૂષ નિવૃત્તિ ધર્મને પાળીને વર્તન કરે છે, તેને ઉપવાસ કરતાં બીજું મોટું તપ નથી. ૭ હે મહારાજ ! અહિંસાવ્રત પાળવું, સત્ય વચન બોલવું, દાન કરવું, ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખવી, એ સર્વ તપ કરતાં પણ અનશન (ઉપવાસ) રૂપ તપ મોટું છે. ૮ દાન કરવા સરખું બીજું કાંઇ દુષ્કર કર્મ નથી તથા દાન સરખી બીજી ઉત્તમ ગતિ પણ નથી. વળી ત્રણે વેદવિદ્યા કરતાં બીજું કાંઇ ઉત્તમ તત્ત્વ નથી. વળી સંન્યાસ પણ પરમ તપ છે. ૯ એમ છે ખરૂં, પરંતુ સ્વર્ગધર્મના રક્ષણના અર્થે ઇંદ્રિયોનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે; માટે અર્થકાર્યમાં અને ધર્મકાર્યમાં અનશનવ્રત સમાન બીજું મોટું તપ નથી. ૧૦ ઋષિયો, પિતૃઓ, દેવતાઓ, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ અને બીજાં સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણીઓ, એ સર્વેનો મુખ્ય આશ્રય તપ છે તથા તેઓનાં કાર્ય તપવડે સિદ્ધ થાય છે, એ પ્રમાણે દેવતાઓ પણ તપવડેજ મહત્પદને પામેલા છે. ૧૧,૧૨ આકાશમાં જે નક્ષત્રાદિ દેખાય છે, તે પણ જેમાં તપનો ઇષ્ટ વિભાગ પ્રાપ્ત થયો છે એવાં સત્કર્મ કરનારાઓનાં તેજોમય સ્વરૂપ છે; તપવડે દેવપણું પામી શકાય છે, એમ નિશ્ચય જાણવું." ૧૩

इमानीष्टविभागानि फलानि तपसः सदा ।
तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयात् ॥ ३१ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि तपःप्रशंसायां गुर्जरभाषायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

અધ્યાય ૩૨ મો-સત્યની પ્રશંસા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्यं धर्मं प्रशंसंति विप्रर्षिपितृदेवताः ॥
सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હે પિતામહ ! બ્રાહ્મણ, ઋષિયો, પિતૃઓ અને દેવતાઓ સત્યરૂપ ધર્મની પ્રશંસા કરે છે માટે હું, સત્ય સાંભળવાને ઇચ્છું છું તે મને કહો. હે રાજન્ ! સત્યનું શું લક્ષણ છે ? તથા તે શી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહો ! વળી સત્ય પાળ્યાથી શું થાય છે ? અને તે શી રીતે થાય છે ? તે પણ કહો !" ૨ ભીષ્મ કહે છેઃ–" હે ભારત ! ચારે વર્ણના ધર્મમાં સંકરપણું થાય, તે ઠીક કહેવાતું નથી કેમ કે, સર્વ વર્ણમાં સત્યરૂપ ધર્મ તો અવિકારીપણેજ રહેવો જોઇએ. ૩ સત્પુરૂષોમાં સદા સત્યજ ધર્મ કહેવાય છે. સત્ય એજ સનાતન ધર્મ છે, માટે સત્યનેજ સર્વદા નમસ્કાર કરવો અને સત્યજ પરમગતિ છે. ૪ સત્યજ ધર્મ, તપ અને યોગ છે; સત્યજ સનાતન બ્રહ્મ છે; સત્યજ પરમ યજ્ઞ છે અને સર્વ કાંઇ સત્યને વિષેજ રહેલું છે. ૫ આ સ્થળમાં હું તને સત્યનાં સર્વ આચરણ તથા સત્યનાં સર્વ લક્ષણ અનુક્રમે કહીશ. ૬ વળી જે રીતે સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પણ ત્હારે સાંભળવું યોગ્ય છે. હે ભારત ! સર્વ લોકમાં સત્ય, તેર પ્રકારનું છે. ૭ હે રાજેંદ્ર ! તે સત્યના તેર પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ–સત્ય. સમાન બુદ્ધિ, ઇંદ્રિય દમન, માત્સર્યનો ત્યાગ, ક્ષમા, લજ્જા, સહનશીલતા, અનસૂયતા, ત્યાગરૂપ ધ્યાન, આર્યપણું, ધૃતિ, નિરંતર દયા અને અહિંસા, એ તેર પ્રકારનું સત્ય જાણવું. ૮,૯ (એ તેર પ્રકારના અર્થ આગળ કહેવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે જાણવા.) **પહેલો પ્રકાર સત્ય છે.** સત્ય સર્વદા વિકારરહિત તથા પોતાના સ્વરૂપથી રહેનારૂં તત્વ છે તથા સર્વ ધર્મને અવિરૂદ્ધ એવા યોગવડે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ **બીજો ગુણ સમાનતા છે;** પોતાના વિષે, ઇષ્ટ વસ્તુમાં, અનિષ્ટ વસ્તુમાં અને શત્રુમાં સમાન ભાવને સમાનતા કહે છે. ઇચ્છા તથા દ્વેષ, કામ તથા ક્રોધનો ક્ષય થવાથી સમાનતા ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧ **ત્રીજો પ્રકાર દમ છે.** અન્ય પદાર્થની સ્પૃહા ન રાખવી, નિરંતર ગંભીરતા રાખવી, ધીરજ રાખવી, અભય આપવું અને રોગને સમાવવા, એ દમનું સ્વરૂપ છે તથા તે જ્ઞાનવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨ **ચોથો પ્રકાર અમાત્સર્ય છે.** દાન અને ધર્મમાં સંયમ રાખવો, તેને અમાત્સર્ય કહે છે અને તે ગુણ સત્યવડે પમાય છે. ૧૩ **પાંચમો પ્રકાર ક્ષમા છે.** જે માન પામેલો સત્પુરૂષ હોય છે તે, ક્ષમા કરવા જેવાં કાર્યમાં અથવા ક્ષમા નહિ કરવા જેવાં કાર્યમાં પણ પ્રિય કે, અપ્રિય જે જે કાર્ય થાય, તેની ક્ષમા કરે છે. આ ક્ષમાનું સ્વરૂપ છે તથા સત્યવાળો પુરૂષ સારાં આચરણવડે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૪ **છઠ્ઠો પ્રકાર લજ્જા છે.** જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ લજ્જાવાળો હોય છે, તે કલ્યાણયુક્ત કર્મ કરે છે તથા કોઇ સ્થળમાં ગ્લાનિ પામતો નથી. વળી તે પુરૂષ નિરંતર શાંત વાણીવાળો અને શાંત મનવાળો થઇને વર્તે છે; તે લજ્જા ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫ **સાતમો પ્રકાર સહનશીલતા** અથવા **ક્ષાંતિ છે.** પુરૂષ, ધર્મ અને અર્થના હેતુથી તથા લોકને ઉદાહરણ આપવાના હેતુથી જે સુખ–દુઃખ, ભૂખ–તરસ તથા શીત–ઉષ્ણ વગેરેને સહન કરે છે, તેને તિતિક્ષા અથવા સહનશીલતા કહે છે.' એ તિતિક્ષા ગુણ ધૈર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ ***આઠમો પ્રકાર અનસૂયતા છે.** બીજાના ગુણમાં દોષ જોવા તેને અસૂયા કહે છે. તેનો ત્યાગ કરવો, તેનું નામ અનસૂયતા છે. તે ગુણ તિતિક્ષા અથવા

---

* 'અનસૂયતા' ગુણનું વ્યાખ્યાન ગ્રંથમાં નથી, પણ ટીકાકાર લખે છે કે "ગમે તો એ શ્લોકનો લોપ થયો હોય અથવા તિતિક્ષા સરખુંજ તેનું વ્યાખ્યાન સમજવું: એવો વ્યાસનો હેતુ હોય" માટે આ વ્યાખ્યાન ટીકાના આધારે લખ્યું છે; મૂળમાં નથી.

સહનશીલતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. **નવમો પ્રકાર ત્યાગ છે.** સ્નેહ અને વિષયના ત્યાગનેજ "ત્યાગ" નામે સત્યનો પ્રકાર કહેલો છે અને તે રાગ અને દ્વેષને તજવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજે પ્રકારે પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૭ **દશમો પ્રકાર આર્યપણું છે.** જે પુરૂષ દંભને અને રાગને તજીને પ્રયત્નવડે શુભ કર્મ કરે છે તેજ પુરૂષમાં "આર્યતા' નામે સત્યનો પ્રકાર જાણવો. ૧૮ **અગીઆરમો પ્રકાર ધૃતિ છે.** જે સુખ અને દુઃખમાં વિક્રિયા પામતો નથી, તેના ગુણને "ધૃતિ" કહે છે. જે પુરૂષ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતો હોય, તેણે ધૃતિ ગુણને ધારણ કરવો. ૧૯ પુરૂષે સર્વ પ્રકારે ક્ષમાયુક્ત થવું તથા સત્યયુક્ત થવું; જે વિદ્વાન પુરૂષનાં હર્ષ, ભય અને ક્રોધ નાશ પામ્યાં છે, તેને ધૃતિ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦ **બારમો તથા તેરમો પ્રકાર દયા અને અહિંસા છે.** મન, વાણી અને કર્મવડે સર્વ પ્રાણીઓનો દ્રોહ ન કરવાનો (અહિંસા) ગુણ, દયા કરવાનો ગુણ તથા દાન, એ સત્પુરૂષોનો સનાતન ધર્મ છે. ૨૧ હે ભારત! એ જૂદા જૂદા તેરે પ્રકાર સત્યના છે તથા તે સર્વનું એક સત્ય લક્ષણ છે. એ સર્વ ગુણો સત્યના આશ્રયે રહેલા છે તથા સત્યનેજ પુષ્ટિ આપે છે. ૨૨ હે રાજન્! કોઈ સત્યના ગુણોના અંતને કહેવાને શક્તિમાન નથી અને એ માટેજ પિતૃઓ, દેવ અને બ્રાહ્મણો સત્યની પ્રશંસા કરે છે. ૨૩ સત્ય કરતાં બીજો કોઇ ઉત્તમ ધર્મ નથી અને અસત્ય કરતાં બીજું કોઇ મોટું પાપ નથી, વેદમાં પણ સત્યનેજ ધર્મ કહ્યો છે, માટે કદાપિ સત્યનો લોપ કરવો નહિ. ૨૪ દાન, દક્ષિણાઓ સહિત યજ્ઞ, ત્રણે અગ્નિઓમાં હોમ, વેદ અને ધર્મના નિશ્ચય, એ સર્વ સત્યવાળાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫ એક હજાર અશ્વમેધ અને સત્ય, એ બન્નેને તુલામાં મૂકયાં હોય (ત્રાજવામાં મૂકી જોખ્યાં હોય) તો, હજાર અશ્વમેધ કરતાં પણ સત્ય વધશે, એ નિશ્ચય છે." ૨૬

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवविशिष्यते ॥ २६ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि सत्यप्रशंसायां गुर्जरभाषायां द्वात्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

અધ્યાય ૩૩ મો—લોભ નિરૂપણ.

**युधिष्ठिर उवाच ॥ यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ।
शोकमोहौ विधित्सा च परासुत्वं च तद्वद ॥ १ ॥**

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—"હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હે મહા બુદ્ધિમાન! ક્રોધ, કામ, શોક, મોહ, વિધિત્સા પરાસુત્વ, લોભ, માત્સર્ય, ઇર્ષ્યા, કુત્સા, અસૂયા, કૃપા અને ભય, એ તેર ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? તે મને યથાર્થ કહો!" ૧,૨ ભીષ્મ કહે છેઃ—"તે તેર ગુણો, પ્રાણીઓના મહાબળવાન શત્રુઓ છે; હે મહારાજ! તે શત્રુઓ, પુરૂષની ચારે બાજુથી ઉપાસના કરે છે. ૩ જે પુરૂષ ગાફલ હોય, તેને તે શત્રુઓ કે, જે સર્વદા સાવધજ છે તેઓ તોડી ખાય છે. ગાફલ પુરૂષને દેખીને, વરૂની પેઠે, ફાડી ખાય છે. ૪ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ! પાપની પ્રવૃત્તિ તે શત્રુઓથીજ થાય છે અને દુઃખની પ્રવૃત્તિ પણ એઓથીજ થાય છે, એમ નિરં-

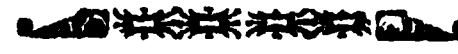
તર જાણવું. ૫ હું તે તેર શત્રુઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ક્ષય તને કહીશ. હે રાજન્ ! પ્રથમ તો, તું ક્રોધની ઉત્પત્તિ વગેરે સાંભળ. હે પૃથ્વીપતે ! હું તને યથાર્થ કહીશ, માટે તું એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળજે. લોભથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે; બીજાના દોષથી તે ક્રોધ વૃદ્ધિ પામે છે. ૬,૭ હે રાજન્ ! ક્ષમાવડે તે સ્થિર થાય છે અને ક્ષમાવડેજ નિવૃત્ત થાય છે. સંકલ્પથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે; સેવન કરવાથી તે વૃદ્ધિ પામે છે. ૮ જ્યારે ડાહ્યો પુરૂષ, પોતાની મેળે સમજીને વિરામ પામે છે ત્યારે કામ, તત્કાળ નાશ પામે છે. બીજાના વિષે દોષ જોવા, તેને " પરાસૂયા " કહે છે. તે પરાસૂયા ક્રોધ તથા લોભની મધ્યમાં પ્રકટ થાય છે. ૯ સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખવાની વૃત્તિથી પરાસૂયા નિવૃત્ત થાય છે. બીજાનામાં દોષ જોવાથી અસૂયા ઉપજે છે તથા બુદ્ધિમાન પુરૂષોની અસૂયા વસ્તુના તત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે છે. ૧૦ અજ્ઞાનથી મોહ ઉપજે છે; પાપકર્મના અભ્યાસથી તે વૃદ્ધિ પામે છે; જ્યારે પુરૂષ બુદ્ધિમાન પુરૂષોનો સમાગમ કરે છે ત્યારે, તે મોહ તત્કાળ નાશ પામે છે. ૧૧ જ્યારે શાસ્ત્ર એક બીજાથી વિરૂદ્ધ જોવામાં આવે છે ત્યારે, વિધિત્સા ઉત્પન્ન થાય છે. (આરંભમાં પ્રબળતાને વિધિત્સા કહે છે.) જ્યારે તત્વજ્ઞાન થાય છે ત્યારે, તે વિધિત્સા નાશ પામે છે. ૧૨ જ્યારે અમુક દેહધારીનો વિયોગ થાય છે, ત્યારે તેના ઉપરની પ્રીતિથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે; પણ જ્યારે તેને નિરર્થક જાણે છે, ત્યારે તે શોક તત્કાળ નાશ પામે છે. ૧૩ ક્રોધ અને લોભથી પરાસુતા એટલે અકાર્યમાં અત્યંત આસક્તિ ઉપજે છે. સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખવાથી ક્રોધથી ઉપજેલી પરાસુતા નાશ પામે છે તથા વૈરાગ્યને ધારણ કરવાથી લોભથી ઉપજેલી પરાસુતા નાશ પામે છે. ૧૪ સત્યનો ત્યાગ કરવાથી તથા અહિતનું સેવન કરવાથી માત્સર્ય એટલે અદેખાઇ ઉપજે છે. હે તાત ! સત્પુરૂષોનું સેવન કરવાથી તે માત્સર્ય નાશ પામે છે. ૧૫ ઉત્તમ કુળથી, જ્ઞાનથી તથા ઐશ્વર્યથી મદ ઉપજે છે. પણ જ્યારે તે કુળ, જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનું યથાર્થ વિજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે મદ નાશ પામે છે. ૧૬ કામથી તથા અતિ હર્ષથી ઈર્ષ્યા ઉપજે છે; પણ જ્યારે બીજા પ્રાણીઓની સ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે ઇર્ષ્યા નિવૃત્તિને પામે છે. ૧૭ હે રાજન્ ! લોકમાંથી બહાર કરેલા મનુષ્યોની ભ્રાંતિથી અસંમત અને દ્વેષ કરવા યોગ્ય વચન સાંભળવાવડે કુત્સા (નિંદા) ઉપજે છે; તે નિંદા લોકને જોવા જાણવાથી શાંત થાય છે. ૧૮ જેઓ પોતાના ઉપર અપકાર કરનાર બળવાન પુરૂષને યથાયોગ્ય પ્રતીકાર કરવાને શક્તિમાન નથી, તેઓના મનમાં તેના વિષે તીવ્ર અસૂયા (બીજાનું ભલું સહન ન કરવાપણું) ઉપજે છે; પણ કરૂણાગુણથી તે અસૂયા શમી જાય છે. ૧૯ (કૃપા પણ ચિત્તનો ક્ષોભ કરનારી છે માટે તાજ્ય છે, એવા વિચારથી તેના સંબંધમાં પણ કહે છે કે) નિરંતર દીન પુરૂષોને જોવાથી કૃપા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જ્યારે ધર્મનિષ્ઠાને સમજે છે, ત્યારે તે કૃપા શમે છે. ૨૦ *પ્રાણી માત્રમાં જે લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન અજ્ઞાન છે; પરંતુ જ્યારે તે સાંસારિક ભોગના અસ્થિરપણાને બરાબર જાણે છે, ત્યારે લોભ નિવૃત્ત થાય છે. ૨૧ શમ ગુણવડે એ તેર ગુણો જીતાય છે, માટે શમ ગુણથી તેઓને જીતવા. હે યુધિષ્ઠિર ! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાં એ સર્વ દોષ હતા, પરંતુ સત્યની ઈચ્છા રાખનારે, મહત્પુરૂષોનું સેવન

* ટીકાકાર લખે છે કે, કૃપા પછી ભયની વ્યાખ્યા થવી જોઇએ માટે લોભના સ્થળે ભયનું વ્યાખ્યાન કરવું.

કરવાથી તે દોષોને જીતેલા છે. " ૨૨

एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे दोषास्त्रयोदश ।
त्वया सत्यार्थिना नित्यं विजिता ज्येष्ठसेवनात् ॥ २२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वाणि लोभानिरूपणं नाम गुर्जरभाषायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

અધ્યાય ૩૪ મો–નૃશંસ મનુષ્યનું વર્ણન.

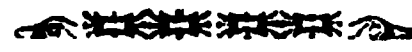
युधिष्ठिर उवाच ॥ आनृशस्यं विजानामि दर्शनेन सतां सदा ।
नृशंसान् न विजानामि तेषां कर्म च भारत ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–" હું સર્વકાળ સત્પુરૂષોના સમાગમથી સજ્જનપણાને જાણું છું. પણ હે ભારત ! દુર્જન તથા તેઓના કર્મને જાણતો નથી, માટે તે મને કહો. ૧ જે રીતે પુરૂષો, કાંટાને, કૂવાને અને અગ્નિને તજીને ચાલ્યા જાય છે, તેજ રીતે સર્વ લોકો દુષ્ટ કર્મ કરનાર પુરૂષને તજીને ચાલ્યા જાય છે. ૨ હે ભારત ! દુર્જન પુરૂષ આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ સ્પષ્ટ દહન કરનારો છે, માટે હે કૌરવ ! નૃશંસ મનુષ્યનો ધર્મ મને કહો. ૩ ભીષ્મ કહે છેઃ–જે પુરૂષના મનમાં દુષ્કર્મ કરવાની સ્પૃહા રહેલી હોય તથા કર્મની નિંદા પણ કરતો હોય જેમ કે " મ્હારૂં દુર્ભાગ્ય છે કે, જેથી હું આવું નિંદ્ય કર્મ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તાત્પર્ય કે, પોતેજ નિંદ્ય છતાં નિંદક બનતો હોય, તેને દુર્જન પુરૂષ જાણવો. ૪ વળી જે પુરૂષ દાન કરીને પછી તેનાં વખાણ કરતો હોય, પ્રાણીઓ ઉપર સમવિષમ ભાવ રાખનારો હોય, નીચ કર્મ કરનારો હોય, સ્નેહ બતાવીને ઠગનારો હોય, સામર્થ્ય છતાં દરિદ્રતા દેખાડનારો શઠ હોય, કોઇને આપ્યા સિવાય, પોતે એકલોજ ભક્ષણ કરી જનારો હોય, માની સ્વભાવનો હોય, પુત્રાદિમાં આસક્ત હોય અને પોતાના મુખથી પોતાની બડાઇ હાંકનાર હોય તેને દુર્જન પુરૂષ જાણવો. ૫ જે સર્વ ઉપર અતિશય શંકા આણનારો હોય, કાગડાની પેઠે ધૂર્ત દૃષ્ટિવાળો હોય, દીનતા બતાવનારો હોય, પોતાના વર્ગની પ્રશંસા કરનારો હોય, નિરંતર ચારે આશ્રમનો દ્વેષ કરનારો હોય તથા વર્ણસંકર, હિંસા કરવામાં નિરંતર ગમ્મત માનનારો, સાધારણ ગુણવાળો, નિર્ગુણ, અત્યંત અસત્ય આચરનારો, સ્વેચ્છાચારી, અત્યંત લોભી અને દુષ્ટ કર્મ કરનારો હોય, તેને દુર્જન જાણવો. ૬–૭ જે પુરૂષ ધર્મશીલ અને સદ્ગુણવાળા પુરૂષને પાપી જાણે છે, પોતાના આચરણથી સર્વ કોઇનાં આચરણનું અનુમાન કરે છે, કોઇનો વિશ્વાસ કરતો નથી, બીજાઓના જ્યાં દોષ રહેલા હોય તેવું ગુપ્ત છિદ્ર ઉઘાડું કરે છે. પોતાના સરખોજ બીજાનો દોષ હોય, છતાં પોતાની વૃત્તિને માટે તેનો ઘાટ કરાવે છે, પોતાના ઉપર જે કોઇ ઉપકાર કરે, તેના વિષે એમ સમજે કે, મે તેને છેતર્યો છે, સમય આવ્યે પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારને ધન આપીને, પછી મનમાં પરિતાપ પામે તથા ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, પેય (પીવાના પદાર્થ) અને લેહ્ય (ચાટવા જેવા પદાર્થ) તથા એવાંજ બીજાં જે સારાં ભોજન હોય તેને બીજાઓના જોતાં, પણ તેઓને ન આપે અને પોતેજ એકલો ભક્ષણ કરી જાય છે, તેને દુર્જન

કહેવો. ૮-૧૧ જે પુરૂષ, બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ ભાગ આપીને બાકીનું રહેલું પોતાના સ્નેહીવર્ગની સાથે વેહેંચીને ખાય છે, તે મૃત્યુ પછી સ્વર્ગને પામે છે તથા આ લોકમાં પણ શ્રેષ્ઠ ફળને ભોગવે છે. ૧૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જ્ઞાનવાન પુરૂષે, સદા વર્જવા યોગ્ય દુર્જન કેવો હોય છે, તે મેં તને કહ્યું." ૧૩

एष ते भरतश्रेष्ठ नृशंसः परिकीर्तितः ।
सदा विवर्जनीयो हि पुरुषेण विजानता ॥ १३ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि नृशंसाख्यानं नाम गुर्जरभाषायां चतुर्स्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

અધ્યાય ૩૫ મો-પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ हृतार्थो यजमाणश्च सर्ववेदांतगश्च यः ।
आचार्यपितृकार्यार्थं स्वाध्यायार्थमथापि च ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે-" જેનું ધન ચોરોએ લુંટી લીધું હોય, જે યજ્ઞ કરતો હોય, જેને સકળ વેદાંતનું જ્ઞાન હોય, જે ગુરૂ અને પિતૃઓના કાર્યના અર્થે તથા સ્વાધ્યાયના અર્થે ભિક્ષા કરતો હોય, તેવા બ્રાહ્મણને " સાધુબ્રાહ્મણ " જાણવો. તે બ્રાહ્મણોને "ધર્મભિક્ષુ" સમજવા. હે ભારત ! દ્રવ્ય વિનાના તેવા બ્રાહ્મણોને આપવું, તેને દાન સમજવું. ૧-૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ કહેલા બ્રાહ્મણો સિવાય બીજા પણ સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા અને દાન આપવાં. બીજા બ્રાહ્મણોને કાચું અન્ન આપવું યોગ્ય છે. ૩ રાજાએ યોગ્યતા જોઇને બ્રાહ્મણને સર્વ રત્નો આપવાં; કેમ કે, બ્રાહ્મણોજ વેદસ્વરૂપ અને બહુ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞસ્વરૂપ છે. ૪ તે બ્રાહ્મણો, પોતપોતાના વૈભવ અને આચારને અનુસારે અન્યોન્યનું નિરંતર પૂજન કરે છે. જે બ્રાહ્મણના ઘરમાં સેવક અને પોષ્ય વર્ગની જીવિકાને માટે ત્રણ વર્ષ ચાલે એટલું અન્ન ભરેલું હોય અથવા તેથી અધિક હોય તો તે, સોમપાન કરવાને યોગ્ય છે. ૫ કોઇ યજ્ઞ કરનારા પુરૂષની સ્ત્રીનો નાશ થવાથી, જો તેનો યજ્ઞ અટકે વળી તે પણ ધાર્મિક રાજા છતાં, (બ્રાહ્મણનો યજ્ઞ) અટકે તો, જે વૈશ્યને ઘેર ઘણાં પશુ હોય, જે યજ્ઞ ન કરતો હોય અને જેણે સોમપાન ન કર્યું હોય, તેવા વૈશ્યના કુટુંબમાંથી રાજાએ યજ્ઞના અર્થે ધન હરણ કરવું. ૬-૭ પરંતુ શૂદ્રના ઘરમાંથી કાંઇ પણ લેવું નહીં; કેમ કે, યજ્ઞના કામમાં શૂદ્રનું કાંઇ લેવા યોગ્ય નથી. ૮ જે વૈશ્યના ઘેર સો બળદ હોય અને તેણે અગ્નિ લીધેલો ન હોય તથા જેના ઘેર હજાર બળદ છતાં, તેણે યજ્ઞ ન કર્યો હોય તો, બંનેનાં કુટુંબમાંથી પણ વિચાર કરવા ન રહેતાં ધન લેવું. ૯ જે પુરૂષો દાન ન કરતા હોય, તેઓને રાજાએ પ્રથમથી સૂચના આપીને તેઓનું ધન હરણ કરવું. એવી રીતે ધર્મ આચરનારા રાજાને સમગ્ર ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ તેજ પ્રમાણે હું એક દિવસ ચાલે એટલું ભોજન પ્રાપ્ત કરવાની રીત તને કહું, તે સાંભળ જેને છ વખતનું ભોજન ન મળ્યું હોય એટલે જે ત્રણ દિવસનો ઉપવાસી હોય તેણે ખળામાંથી, ખેતરમાંથી, બાગમાંથી તેમજ જેમાંથી માલૂમ પડી આવે તેમાંથી હીન કર્મવડે પણ એક દિવસનું ભોજન મેળવવું, પછી

રાજા તે કર્મ પૂછે અથવા ન પૂછે તથાપિ તેને કહેવું. ૧૧-૧૨ ધર્મને જાણનારા રાજાએ તે પ્રમાણે કહેવા આવનાર બ્રાહ્મણને દંડ કરવો નહીં કેમ કે, તેને દંડ કરવો એ ધર્મ નથી કારણ કે, જો બ્રાહ્મણ, ક્ષુધાથી કલેશ પામતો હોય તો, તે ક્ષત્રિયનોજ દોષ છે. ૧૩ રાજાએ બ્રાહ્મણની વિદ્વત્તા તથા આચરણ જોઇને, તેને જીવિકા બાંધી આપવી તથા પિતા જેમ ઔરસ પુત્રનું રક્ષણ કરે, તેમ તેનું રક્ષણ કરવું. ૧૪ વર્ષનો ફેરફાર થાય ત્યારે નિરંતર વૈશ્વાનર નામે યાગ કરવો, એમ ધર્મને જાણનારા પુરૂષોએ કહેલું છે. તેમાં ધર્મ વચનોવડે બે માર્ગ બતાવ્યા છે; એક પ્રથમ કલ્પ અને બીજો અનુકલ્પ. ૧૫ જ્યારે આપત્તિ કાળમાં મરણનો ભય આવી પડે ત્યારે, વિશ્વદેવો, સાધ્યદેવો, બ્રાહ્મણો અને મહર્ષિઓએ વિધિના પ્રતિનિધિરૂપ અનુકલ્પ કહેલો છે (યથાર્થ વિધિનું નામ પ્રથમકલ્પ અને તેના બદલે કામચલાઉ વિધિનું નામ અનુકલ્પ જાણવું.) ૧૬ જે પુરૂષ, એ બેમાંથી પ્રથમકલ્પ આચરવાને સમર્થ હોય છતાં જો તે, અનુકલ્પનું આચરણ કરે છે તો તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા શઠને પરલોકનું ફળ મળતું નથી. ૧૭ રાજાને શું નિવેદન કરવું ઘટે છે ? તે જાણનારા બ્રાહ્મણે રાજાને પોતાના સંકટ સંબંધી કાંઇ પણ નિવેદન કરવું નહિ કેમ કે, બ્રાહ્મણનું બળ અને રાજાનું બળ, એ બેમાંથી બ્રાહ્મણનું બળ વધારે શ્રેષ્ઠ છે.* ૧૮ માટે બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોનું તેજ રાજાથી સર્વદા દુઃસહ છે એમ જાણવું. બ્રાહ્મણ, કર્ત્તા, શાસ્તા અને વિધાતા દેવના સમાન છે. ૧૯ બ્રાહ્મણને કાંઇ અકુશળ કહેવું નહિ કે, તેના પ્રત્યે શુષ્ક વચન બોલવું નહિ. ક્ષત્રિયે પોતાના બાહુના પરાક્રમથી આપદા આવે તેને તરવી. ૨૦ વૈશ્ય અને શૂદ્રે ધનવડે આપત્તિને તરવી તથા બ્રાહ્મણે મંત્ર અને હોમવડે તરવી. કન્યાએ, સ્ત્રીએ, મંત્ર ન જાણનારાએ, નાદાન પુરૂષે કે. સંસ્કાર પામ્યા વિનાના પુરૂષે અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવો નહિ. કેમ કે, જો તેઓ કાંઈ અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરે છે તો, તેથી તે અને જેનો અગ્નિહોત્ર હોય તે બંને નરકમાં પડે છે. માટે યજ્ઞના વૈતાન કર્મમાં કુશળ અને વેદને સંપૂર્ણ જાણનાર પુરૂષેજ હોમ કરવો.+ ૨૧-૨૨ જે પુરૂષે, પ્રાજાપત્ય અશ્વરૂપ અગ્નિધારણ કરવાની દક્ષિણા આપી ન હોય, તેને ધર્મ જાણનારા પુરૂષો અનાહિતાગ્નિ એટલે અગ્નિ ધારણ કર્યા વિનાનો કહે છે. ૨૩ શ્રદ્ધાવાળા અને જીતેંદ્રિય પુરૂષે, બીજાં જે પુણ્ય કર્મ કરવાં હોય તે કરવાં પણ જેમાં દક્ષિણા ન આપી શકાય તેમ હોય, તેવો યજ્ઞ કોઈ પ્રકારે કરવો

---

* આ સ્થળે વિશ્વામિત્રનું દૃષ્ટાંત ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. જ્યારે વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠઋષિનું યુદ્ધ થયું. ત્યારે વસિષ્ઠઋષિથી વિશ્વામિત્ર હારી ગયા પછી વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠઋષિને જીતવાને માટે શ્રીમહાદેવજીની આરાધના કરીને શસ્ત્રો મેળવ્યાં અને ફરી યુદ્ધ કરવાને આવ્યા. આ સમયે વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય હતા. તેમણે શ્રીમહાદેવજીની કૃપાથી મેળવેલાં શસ્ત્રોવડે વસિષ્ઠઋષિની સામું ફરી યુદ્ધ કર્યું. પરંતુ બ્રહ્મતેજથી પોતાનું ક્ષત્રિયતેજ નિર્બળ થઇ ગયું અને છેવટે વિશ્વામિત્ર હારી ગયા ત્યારે ક્ષત્રિયબળને ધિક્કાર કરતા કહેવા લાગ્યા કે: “ **धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥** ક્ષત્રિયના બળને ધિક્કાર છે. બળ તો એક બ્રહ્મતેજ, એજ છે; આ મ્હારાં સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્રો એક બ્રહ્મદંડથી નષ્ટ થયાં છે ” પછી વિશ્વામિત્રે, ક્ષત્રિયત્વનો ત્યાગ કરી, તપવડે બ્રહ્મર્ષિત્વ મેળવ્યું છે. તાત્પર્ય કે, સર્વ કરતાં બ્રહ્મબળ શ્રેષ્ઠ છે.

સંશોધક.

+ આ શ્લોકો એટલે શ્લોક ૧૧ થી ૩૦ સૂધીના શ્લોકો મુરાદાબાદવાળી કોપીમાં નથી.

નહિ. કેમ કે, દક્ષિણા વિનાનો યજ્ઞ પ્રજાનો, પશુઓનો અને પરલોકનો નાશ કરે છે. તેમજ ઈંદ્રિયો, યશ, આયુષ્ય અને કીર્ત્તિ પણ નાશ કરે છે. ૨૪–૨૫ કેટલાક બ્રાહ્મણો અગ્નિરહિત છતાં, હોમ કરે છે અથવા શ્રોત્રિય કર્મ કરે છે તેમજ જેઓ રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે ગમન કરે છે, તે સર્વને પાપકર્મ કરનારા જાણવા. ૨૬ જે ગામમાં એકજ કૂવો હોય અને સર્વનો નિર્વાહ તે ઉપર થતો હોય, તેવા ગામમાં રહેનારો તથા વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો સ્વામી એવો બ્રાહ્મણ, પૂર્વોક્ત ગામમાં બાર વરસ સુધી વસવા પછી શૂદ્ર થઇ જાય છે. ૨૭ જેની સાથે લગ્ન સંબંધ કર્યો નથી, તેવી સ્ત્રીને પોતાની શય્યામાં ધારણ કરનારો તથા વૃદ્ધિ પામેલા શૂદ્રને મોટો માનનારો તેમજ વૃદ્ધિ પામેલા ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને મોટો માનનારો બ્રાહ્મણ, તેઓના પાછલા ભાગમાં ઘાસની સાદડી ઉપર બેસે, તો પછીથી તે બ્રાહ્મણ જેવી રીતે શુદ્ધ થાય, તે તને કહું છું. હે રાજન્ ! તું મ્હારૂં વચન સાંભળ. ૨૮ પોતે બ્રાહ્મણ છતાં પોતાના હલકા વર્ણના મનુષ્યનું સેવન કરે તથા તેની સાથે એક સ્થાનમાં એક આસન ઉપર બેસે; તેમ કરવાથી એકજ રાત્રિમાં જે પાપ થાય છે તે પાપ મટવાને માટે ત્રણ વરસ સુધી વ્રત ધારણ કરે તો, તે પાપ મટે છે. ૨૯ હે રાજન્ ! જે વચન હાસ્યમશ્કરીમાં કહ્યું હોય, જે વચન સ્ત્રી આગળ કહ્યું હોય, જે વચન વિવાહના સમયે કહ્યું હોય, જે વચન ગુરૂના અર્થે ગુરૂના હિતના અર્થે કહ્યું હોય અને જે વચન પોતાની જીવિકાને અર્થે કહ્યું હોય તે વચન કદાપિ અસત્ય હોય, તોપણ તેથી ધર્મહાનિ થતી નથી. હે રાજન્ ! એ પાંચ સ્થળે અસત્ય વચન બોલવાનું પાપ નથી. ૩૦ કોઇ હીન–નીચ પુરૂષની પાસે ઉત્તમ વિદ્યા હોય તો, શ્રદ્ધા રાખીને તે ઉત્તમ વિદ્યા તેની પાસેથી શીખી લેવી; અપવિત્ર જગ્યાએ સોનું પડયું હોય તો તે લેવામાં આનાકાની કરવા રહેવું નહિ. ૩૧ નીચ કુળમાંથી પણ સ્ત્રીરૂપી રત્ન લેવું અને ઝેરમાંથી પણ અમૃત લેવું. સ્ત્રીરત્ન અને જળ પોતાના સ્વાભાવિક ધર્મથીજ નિર્દોષ છે. ૩૨ વૈશ્યે પણ ગાય અને બ્રાહ્મણના હિતના અર્થે, વર્ણસંકરપણું અટકાવવાના અર્થે અને પોતાની જાતિનું રક્ષણ કરવાના અર્થે શસ્ત્ર ધારણ કરવાં. ૩૩ સુરાપાન, બ્રહ્મહત્યા અને ગુરૂની સ્ત્રી સાથે ગમન, એ ત્રણ પાતક જો બુદ્ધિપૂર્વક કર્યાં હોય તો, તેના નિવારણ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહેલું નથી: તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત એજ છે કે, પ્રાણનો ત્યાગ કરવો. ૩૪ હે મહારાજ ! સોનાની ચોરી, સામાન્ય ચોરી (ચૌર્ય કર્મ) અને બ્રાહ્મણના ધનનું હરણ કરવું, એ ત્રણ પાપ કરવાથી, મદ્યપાન કરીને વિહાર કરવાથી, અગમ્યા સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી, પતિતની સાથે વ્યવહાર કરવાથી અને બ્રાહ્મણ ન છતાં બ્રાહ્મણી સાથે ગમન કરવાથી અલ્પ સમયમાં પતિત થવાય છે. ૩૫,૩૬ પતિતની સાથે યજ્ઞ કરાવવા સંબંધી, અધ્યાપન કરાવવા સંબંધી કે, વિવાહ સંબંધી વ્યવહાર એક વર્ષ પર્યંત કરવાથી પતિત થવાય છે; પણ તેની સાથે એક વાહનમાં બેસીને જવાથી, એક આસન ઉપર બેસવાથી કે, ભોજન કરવાથી પતિત થવાતું નથી. ૩૭ હે ભારત ! એ વિના બીજાં સર્વ પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકાય એવાં છે. પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપ નિવારણ થઇ શકે છે, એમ જાણીને કોઇ અભ્યસની પુરૂષે, પાપકર્મ કરવામાં રૂચિવાળા થવું નહિ. તથા એકવાર પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પુનઃ પાપ આચરવું નહીં. ૩૮ સુરાપાન કરનાર, બ્રહ્મહત્યા કરનાર અને ગુરૂપત્નીની સાથે ગમન કરનાર, એ ત્રણ પૈકી કોઈ મરણ પામ્યો હોય તથા તેનું પ્રેત કર્મ કરવામાં ન આવ્યું હોય તથાપિ તેના સપિંડોને તેનું સ્નાનસૂતક લાગતું નથી માટે તેને દાહક્રિયા

ન કરી હોય તથાપિ અન્ન અને સુવર્ણ લેવાનો બાધ નથી તથા એ વાતનો વિચાર પણ કરવા જેવો નથી. ૩૯ કદાપિ એ ત્રણ પાતક પૈકી એકાદ પાતક કરનાર અમાત્ય હોય અથવા ગુરૂ હોય, તોપણ ધર્મવાન પુરૂષે તેનો ત્યાગ કરવો, એજ ધર્મ છે કેમ કે, તેને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ કર્મ લાગુ પડતાં નથી તથા તેની સાથે ભાષણ પણ કરવું યોગ્ય નથી. ૪૦ એવી રીતે પાપીઓની સાથે ભાષણ કરવાથી પણ મનુષ્ય, અધર્મી થાય છે અને તે અધર્મરૂપ પાપ ધર્મથી અને તપથી મટે છે. ૪૧ જેમ કે, ચોરને 'ચોર' એ પ્રમાણે કહેવાથી પણ પાપ લાગે છે, તો પછી તેની (ચોરની) સાથે સંભાષણની વાતજ શી કરવી? જે પુરૂષ ચોર નથી, તેને ચોર કહ્યાથી બમણું પાપ લાગે છે. એજ પ્રમાણે બીજા દોષનાં પાપ પણ સમજી લેવાં. જો પરણાવ્યા વિનાની કન્યા, કોઇની સાથે મૈથુનની ઇચ્છા કરે તો, તે કન્યાને બ્રહ્મહત્યાના ત્રણ ભાગનું પાપ લાગે છે. ૪૨ તથા તે કન્યાને જે પુરૂષે દૂષિત કરી હોય, તેને બ્રહ્મહત્યાના બાકીના બે ભાગનું પાપ લાગે છે. જો કોઈ પુરૂષ, બ્રાહ્મણની નિંદા કરે અથવા તેને ધક્કો મારવા વગેરેના કારણથી સ્પર્શ કરે તો, તેજ બ્રહ્મહત્યાના બે ભાગરૂપ પાતક વિશેષ-ભારે થાય છે. ૪૩ અને તે, સો વર્ષ સુધી પ્રેતયોનિથી મુક્ત થતો નથી તથા એક હજાર વરસ પર્યંત નરકમાં વસે છે. ૪૪ માટે બ્રાહ્મણની કદાપિ નિંદા કરવી નહિ તથા તેને પાડી નાંખવો નહિ. જે પુરૂષ, બ્રાહ્મણના રૂધિરને પૃથ્વી ઉપર પાડે છે તે પુરૂષ, તે બ્રાહ્મણનો ક્ષય થવાથી જેટલું રૂધિર પૃથ્વી ઉપર પડે છે અને તેને જેટલા રેતીના કણ વળગે છે, તેટલા સમય સુધી નરકમાં રહે છે. ભ્રૂણહત્યા કરનાર મનુષ્ય, સંગ્રામમાં જઇને બ્રાહ્મણના રક્ષણના અર્થે અથવા ગાયના રક્ષણના અર્થે યુદ્ધ કરે અને શસ્ત્ર વાગવાથી મૃત્યુ પામે તો શુદ્ધ થાય છે અથવા અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરીને, તેમાં પડી બળી મરે તો શુદ્ધ થાય છે. મદ્યપાન કરનારો મનુષ્ય, મદ્યને અત્યંત ગરમ કરીને પી જાય તો, પાપથી મુક્ત થાય છે અથવા ગરમ મદ્યથી શરીરને બાળીને મૃત્યુ પામે તો, શુદ્ધ થાય છે, એ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે, તોજ બ્રાહ્મણ ઉત્તમ લોકને પામે છે. પણ તેનો પરલોક સુધારવાનો બીજો માર્ગ નથી. ૪૫-૪૮ જે દુરાત્મા અને પાપબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય ગુરૂપત્નીની સાથે ગમન કરે છે તે, સ્ત્રીના આકારની પ્રતિમા બનાવીને, તેને તપાવીને તથા તેનું આલિંગન કરીને પ્રાણ તજે, તોજ તેની શુદ્ધિ થાય છે અથવા ગુરૂસ્ત્રીની સાથે ગમન કરનાર પુરૂષ, પોતાનું શિશ્ન ઇન્દ્રિય તથા વૃષણ, બન્નેને કાપીને, હાથમાં લઇ નૈઋત દિશા તરફ મૃત્યુ થતાં સુધી ચાલ્યો જાય અને મૃત્યુ આવે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પડે તો, શુદ્ધિ થાય છે અથવા બ્રાહ્મણના અર્થે પ્રાણનો ત્યાગ કરે તેથી શુદ્ધ થાય છે અથવા અશ્વમેધવડે, ગોમેધવડે અથવા અગ્નિષ્ટોમવડે સારી રીતે યજ્ઞ કરવાથી તે, આ લોક અને પરલોકમાં પૂજવા યોગ્ય છે. ૪૯-૫૨ તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મહત્યા કરનાર મનુષ્ય, બાર વરસ પર્યંત હાથમાં બ્રહ્મ કપાળને ઝાલીને, બ્રહ્મચર્ય પાળીને અને મુનિવૃત્તિ આચરીને પોતાના કર્મની પ્રસિદ્ધિ કરતો કરતો, પૃથ્વીમાં ફરે તો, તે કર્મથી મુક્ત થાય છે. ૫૩ એ પ્રમાણે બ્રહ્મહત્યા કરનારે, એવું તપ કરીને મુનિવ્રત પાળવું. જો કોઇ માણસ રજસ્વલા સ્ત્રીનો વધ કરે તો, તેને બ્રહ્મહત્યા કરતાં બમણું પાપ થાય છે. જે કોઈ સુરાપાન કરે, તેણે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું અને પૃથ્વી ઉપર સૂઇ રહેવું. એ રીતે ત્રણ વરસ ઉપરાંત વ્રત પાળ્યા પછી અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો અથવા એક હજાર બળદ અથવા એક હજાર ગાયોનું દાન આપવું તેથી

પવિત્ર થવાય છે. ૫૪-૫૬ જો વૈશ્યની હત્યા કરી હોય તો, બે વરસ સુધી વ્રત આચરવું તથા એકસો બળદ અથવા ગાયો આપવી, જો શૂદ્રની હત્યા કરી હોય તો, એક વરસ સુધી વ્રત આચરવું તથા સો બળદ અથવા સો ગાય આપવી. ૫૭ કૂતરા, વરાહ અને ગધેડાને હણવાથી શૂદ્રની હત્યા જેટલું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. હે રાજન્ ! બિલાડી, ચાસ, દેડકો, કાગડો, સાપ, ઉંદર અને બીજાં એવાંજ પ્રાણીની હત્યા કરવાથી પશુહત્યા સમાન પાપ લાગે છે. હું, તને બીજાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત અનુક્રમે કહીશ. ૫૮,૫૯ અબુદ્ધિપૂર્વક જીવડાં વગેરેની હત્યા કરવારૂપ અલ્પ પાતક થવાથી પશ્ચાત્તાપ કરવો; તેટલાવડેજ તે પાપની મુક્તિ થાય છે. ગોવધ સિવાય બીજાં ઉપપાતક કરવાથી તે પ્રત્યેક ઉપપાતકનું પ્રાયશ્ચિત્ત એક એક સંવત્સર સુધી કરવું. શ્રોત્રિયની સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી ત્રણ વર્ષ સુધી અને પરસ્ત્રી ગમન કરવાથી બે વર્ષ સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવાની જરૂર છે. ૬૦ તે પ્રાયશ્ચિત્ત એવું છે કે, સાંજરે એક વખત ખાવું, બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું અને સ્થાન તથા આસનને તજીને ફરવું તથા જેણે પોતાનાં માતાપિતાને તજ્યાં હોય અથવા જેણે અગ્નિનો ત્યાગ કર્યો હોય, તેણે પણ એજ પ્રમાણે કરવું. ૬૧ જે પુરૂષ વિના કારણ માતા, પિતા અને ગુરૂનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરૂષ પતિત થાય છે. હે કૌરવ્ય ! ધર્મનો એવોજ નિશ્ચય છે. ૬૨ જો પોતાની સ્ત્રી વ્યભિચારિણી હોય, અને તેથી તેને રોકી રાખી હોય તો, તેને ખોરાકી-પોષાકી આપવી, એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે તથા પુરૂષને પરસ્ત્રીગમન કરવાથી જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત તેની પાસે કરાવવું. ૬૩ જે સ્ત્રી, પોતાના બ્રાહ્મણ પતિની શય્યાને તજીને નીચ વર્ણના પુરૂષની શય્યામાં જાય છે, તે સ્ત્રીને રાજાએ, ઘણી વિશાળ જગ્યામાં કૂતરાઓ પાસે ફાડી ખવરાવવી. તેમજ તે સ્ત્રીની સાથે સંગમ કરનાર પુરૂષને પણ તપાવેલા લોઢાના શયન ઉપર સૂવાડવો અને તેથી બાળીને મારી નાંખવો અથવા અગ્નિકાષ્ઠ ધારણ કરાવીને બાળી નાંખવો. ૬૪,૬૫ હે મહારાજ ! સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે, તો તેને એવો દંડ કરવો ઘટે છે. જેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું ઠરાવેલું છે તે, જો એક વર્ષમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ અને વાર લગાડે તો, તે દુષ્ટને બમણા સમય પર્યંત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આજ્ઞા કરવી. ૬૬ પતિત પુરૂષનો સંસર્ગ રાખનારી સ્ત્રી, જો એક વરસ સુધી સંસર્ગ રાખે તો, તેણે બે વરસ પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવું. બે વરસ સુધી રાખે તો, ત્રણ વરસ સુધી અને ત્રણ વરસ રાખે તો, ચાર વરસ તથા ચાર વરસ સુધી રાખે તો, પાંચ વરસ સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું. પતિતનો સંસર્ગ રાખનાર પુરૂષ હોય તો, તેણે પણ એજ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવું તથા મુનિવ્રત ધારણ કરીને પૃથ્વીમાં ફરીને ભિક્ષા કરવી. ૬૭ જ્યેષ્ઠભાઈ અવિવાહિત છતાં, જો નાનો ભાઇ વિવાહ કરે તો, વિવાહ કરનાર નાનો ભાઈ, જ્યેષ્ઠભાઇ અને વિવાહિતા સ્ત્રી, એ ત્રણે અધર્મથી પતિત થાય છે. અને તેઓએ, બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવું જોઇએ. અથવા એક માસ સુધી કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણ વ્રત આચરે તો, તે પાપની શુદ્ધિ થાય છે અથવા વિવાહ કરનાર નાનો ભાઇ, જ્યેષ્ઠભાઇને તે સ્ત્રી સ્નુષા (વહુ-દીકરાની વહુ) તરિકે અર્પણ કરે અને પછી જ્યેષ્ઠ ભાઇની આજ્ઞાથી નાનો ભાઇ તે સ્ત્રીને રાખે; એ પ્રમાણે યથાધર્મ આચરણ કરવાથી તે બન્ને ભાઇ તથા તે સ્ત્રી પાપમાંથી છૂટે છે. ૬૮-૭૦ આપત્તિ આવી પડવાથી ગાય વિના અન્ય પશુની હિંસા કરવાનો દોષ નથી; પરંતુ જે પુરૂષ, પશુઓનો સ્વામી છતાં તેનો વધ કરે, તો ચમરીના પૂંછડાના વાળનું વસ્ત્ર પહે-

રીને અને મૃત્તિકાનું પાત્ર હાથમાં લઇને પોતાના કરેલા કર્મને પ્રસિદ્ધ કરતો કરતો, સાત ઘેર ફરીને નિત્ય ભિક્ષા માગી લાવે અને તે ઉપર નિર્વાહ કરે, એ પ્રમાણે બાર દિવસ સુધી કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. વળી તેના ઉભા વાળને કાપે તો, તેણે એક સંવત્સર પર્યંત એવું વ્રત કરવું. ૭૧–૭૩ આ પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રાહ્મણના માટે કહેલું છે અને તે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. જે પુરૂષ દાન કરવાને શક્તિવાળો હોય, તેને માટે દાન આપવાની પણ કલ્પના કરવી. ૭૪ જે પુરૂષ નાસ્તિક ન હોય, તેના માટે એક ગાયનું દાન આપવાનું કહેલું છે. શ્વાન, ભૂંડ, મનુષ્ય, કૂકડા, ગધેડા; એ પ્રાણીઓનું માંસ, મૂત્ર અને વિષ્ઠા વગેરે ભક્ષણ કરવામાં આવે તો, તે ફરી સંસ્કાર પામવાને યોગ્ય થાય છે. જેણે સોમપાન કર્યું હોય એવા બ્રાહ્મણે, મદ્ય પીનારા મનુષ્યનો વાસ લીધો હોય તો, ત્રણ દિવસ ઉનું પાણી પીને રહેવું તથા ત્રણ દિવસ ઉનું દૂધ પીને રહેવું તથા ત્રણ દિવસ વાયુ ભક્ષણ કરીને રહેવું. ૭૫–૭૭ આ પ્રકારે મેં તને સનાતન પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું અને તે વિશેષે કરીને, બ્રાહ્મણથી અજાણતાં થયેલા કર્મની શુદ્ધિના અર્થે કહ્યું છે." ૭૮

एवमेतत्समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनम् ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण यदज्ञानेन संभवेत् ॥ ७८ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये गुर्जरभाषायां पंचत्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

અધ્યાય ૩૬ મો–ખડ્ગ (તરવાર) ની ઉત્પત્તિ.

वैशंपायन उवाच ॥ कथांतरमथासाद्य खड्गयुद्धविशारदः ।
नकुलः शरतल्पस्थमिदमाह पितामहम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—પછી ખડ્ગયુદ્ધમાં નિપુણ નકુલે આપદ્ધર્મ વર્ણનની સમાપ્તિ થવાથી કથામાં સમય પામીને બાણ શય્યામાં સૂતેલા પિતામહ ભીષ્મને આવું વચન કહ્યું. ૧ નકુલ કહે છે કે, હે પિતામહ! પ્રહાર કરવાનાં આયુદ્ધોમાં ધનુષ્ય અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ હે ધર્મજ્ઞ! તેનાથી પણ વિશેષે પ્રશંસનીય તો મ્હારા ધારવા પ્રમાણે ખડ્ગ છે. ૨ હે રાજન્! જ્યારે ધનુષ્ય તૂટી જાય છે અને ઘોડાઓનો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે સંગ્રામમાં ખડ્ગવડે આત્માનું રક્ષણ કરવું સારી રીતે બની શકે છે. ૩ ધનુષ્યધારીઓને, ગદાધારીઓને અને શક્તિ ધારણ કરનાર વીરોને બાધ કરવાને ખડ્ગને ધારણ કરનાર એકજ વીર પુરૂષ સમર્થ છે. ૪ હે રાજન્! તથાપિ મ્હારા મનમાં મોટો સંશય છે તથા તે જાણવાનું મને મોટું કુતૂહલ છે કે, સર્વ યુદ્ધમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ કયું હથિયાર કહેવાય? ૫ હે પિતામહ! ખડ્ગ શી રીતે ઉપજ્યું? શાને અર્થે તેને ઉત્પન્ન કર્યું? કોણે ઉત્પન્ન કર્યું? તેનો પ્રથમ આચાર્ય કોણ? એ સર્વ મને કહો? ૬ વૈશંપાયન કહે છે કે,–હે ભારત! આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન એવા માદ્રીના પુત્ર નકુળનું કુશળતાયુક્ત તથા સૂક્ષ્મ અને વિચિત્ર અર્થવાળું વચન સાંભળીને, ધર્મને જાણનાર, ધનુર્વેદમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા અને બાણશય્યામાં સૂતેલા પિતામહ ભીષ્મે, જેણે શસ્ત્ર સંબંધી શિક્ષા લીધેલી છે એવા દ્રોણના શિષ્ય

મહાત્મા નકુળને સ્વર અને વર્ણુંથી યુક્ત, સૂક્ષ્મ અને વિચિત્ર અર્થવાળું તથા નિપુણતાથી સંયુક્ત એવું ઉત્તરરૂપ વચન આ પ્રમાણે કહ્યું. ૭-૯ ભીષ્મ કહે છે કે,-હે માદ્રીના પુત્ર! તું મને જે પૂછે છે, તે સાંભળ! તેં ગેરૂના પર્વત સરખા, રૂધિરથી લાલ રંગવાળા મને જાગ્રત કર્યો છે. ૧૦ હે તાત! પૂર્વે આ સર્વ વિશ્વ જળવડે એક સમુદ્રરૂપ થઇ ગયું હતું, તે હાલતું-ચાલતું નહોતું, આકાશ પણ રહ્યું નહોતું તથા પૃથ્વીનું પૃષ્ઠ પણ ક્યાંય માલૂમ પડતું નહોતું. ૧૧ સઘળું વિશ્વ અંધકારથી વીંટાયલું, બીજું કાંઈ સ્પર્શ કરવામાં ન આવે એવું, અત્યંત ગંભીર દેખાવવાળું, શબ્દરહિત અને બુદ્ધિમાં ન સમાય એવું થઇ ગયું હતું. એવા જળના સમુદાયમાં પિતામહ બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા. ૧૨ તે સમર્થ બ્રહ્મદેવે વાયુ, અગ્નિ અને સૂર્યને પ્રકટ કર્યા; ઉંચે આકાશ અને નીચે પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી. વળી તેમણે ચંદ્ર અને તારાઓસહિત આકાશ, નક્ષત્રો, ગ્રહો, સંવત્સર, ઋતુઓ, માસ, પક્ષ, ઘડી અને ક્ષણ, એ સર્વ પણ ઉત્પન્ન કર્યું. ૧૩,૧૪ પછી પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મદેવે, પોતાના લોકમાં રહેલા દેહને ધારણ કરીને, ઉત્તમ તેજવાળા પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૧૫ એ પુત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ-મરીચિ, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, વસિષ્ઠ, અંગિરા અને લોકના પ્રભુ તથા ઈશ્વર એવા રૂદ્ર. ૧૬ પછી પ્રચેતા થયા અને દક્ષ થયા. દક્ષે સાઠ કન્યાઓને ઉત્પન્ન કરી, તે સર્વ કન્યાઓનું બ્રહ્મર્ષિઓએ પ્રજાના અર્થ ગ્રહણ કર્યું. ૧૭ હે તાત! તે કન્યાઓથી સમગ્ર પ્રાણી માત્ર, દેવતાઓ, પિતૃઓ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, અનેક પ્રકારના રાક્ષસો, પાંખોવાળાં પ્રાણી, પશુઓ, માછલાં, વાંદર, મોટા સર્પ, સર્વ પક્ષીઓના સમુદાય, જળમાં સ્થાન કરીને રહેનારાં તથા જળમાં ફરનારાં પ્રાણીઓ, પૃથ્વીમાંથી પેદા થનારાં, પરસેવામાંથી પેદા થનારાં, ઇંડામાંથી પેદા થનારાં, જરાયુ સાથે પેદા થનારાં અને એ વિના પણ બીજું સંપૂર્ણ સ્થાવર અને જંગમ વિશ્વ પેદા થયું. ૧૮-૨૦ પછી સર્વલોકના પિતામહે, આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરીને, વેદમાં કહેલા સનાતન ધર્મની તેમાં યોજના કરી. ૨૧ તે ધર્મમાં દેવો, આચાર્ય, પુરોહિત, આદિત્યો, વસુઓ, રૂદ્ર દેવો, સાધ્યા દેવો, મરૂત દેવો, અશ્વિનીકુમાર દેવો, ભૃગુ, અત્રિ, અંગિરા, સિદ્ધ, તપરૂપ ધનવાળા કાશ્યપના પુત્રો, વસિષ્ઠ, ગૌતમ, અગસ્ત્ય, નારદ, પર્વત, વાલખિલ્ય ઋષિઓ, પ્રભાસ, સિક્તા, ઘૃતપા, સોમપા, વાયવ્ય, વૈશ્વાનર, મરીચિપા, અકૃષ્ટ, હંસ અને અગ્નિમાંથી ઉપજેલા ઋષિઓ વાનપ્રસ્થ તથા પ્રશ્નિ આદિ મુનિઓ સ્થિતિવાળા થયા, અને બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાને માનવા લાગ્યા. ૨૨-૨૫ પણ કેટલાક મોટા મોટા દાનવો ક્રોધ અને લોભયુક્ત થઈને પિતામહના શાસનનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા તથા તેઓએ ધર્મનો ક્ષય કરવા માંડ્યો. ૨૬ હિરણ્યકશિપુ, હિરણ્યાક્ષ, વિરોચન, શંબર, વિપ્રચિત્ત પ્રહ્લાદ, નમુચિ તથા બલિ, એ અને બીજા પણ દૈત્ય તથા દાનવો, પોતપોતાના સમુદાયસહિત ધર્મસેતુનું ઉલ્લંઘન કરીને અને અધર્મ કરવાનોજ નિશ્ચય કરીને યથેષ્ટ આચરણ કરતા હતા. ૨૭,૨૮ તેઓ એમ કહેતા હતા કેઃ "દેવો અને આપણે સર્વ એકજ જાતિના છીએ અને એકજ કુળમાં ઉપજેલા છીએ માટે સમાન છીએ." એ પ્રમાણે ધર્મનું મૂળ પકડીને દેવતાઓ તથા ઋષિઓની સાથે નિરંતર સ્પર્દ્ધા કરતા હતા. ૨૯ હે ભારત! તે દૈત્યોએ પ્રજાનું પ્રિય ન કર્યું કે, તેઓના ઉપર દયા ન કરી; પરંતુ સામાદિ ત્રણે ઉપાયનો ત્યાગ કરીને ચોથા ઉપાય-દંડવડેજ પ્રજાનો રોધ કરવા માંડ્યો. તે અસુરશ્રેષ્ઠોએ દેવો સાથે ગર્વથી સલાહ પણ કરી નહિ. પછી ભગવાન બ્રહ્મદેવ, ઋષિઓ

સહિત રમણીય એવા હિમાલયના શિખરપર ગયા કે, જે શિખર ઉપર આવી રહેલા તારાઓ જાણે સરોવરમાં કમળ ઉગેલાં હોય તેવા શોભી રહ્યા હતા, જેનો વિસ્તાર સો યોજન જેટલો છે અને જ્યાં મણિ તથા રત્નના સમુદાય પથરાયલા છે અને જેના ઉપર પત્ર અને પુષ્પવાળાં વૃક્ષોનાં વન છે, એવા ઉત્તમ હિમાલય ઉપર દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મદેવ, લોકના અર્થની સિદ્ધિના માટે સ્થિત થયા. ૩૦–૩૩ એક હજાર વર્ષ સુધી તે સ્થળમાં રહ્યા પછી બ્રહ્માએ ત્યાં યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કર્યો. તે યજ્ઞ, યજ્ઞકલ્પમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે યથાવત્ કર્મ કરનારા અને યજ્ઞકર્મમાં કુશળ ઋષિઓએ ઉપપાદન કરેલો, સમિધવડે વ્યાપ્ત, પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિવડે દેદીપ્યમાન અને સુવર્ણનાં તેજસ્વી યજ્ઞપાત્રોવડે અલંકૃત હતો. તે યજ્ઞમંડળ દેવતાઓના સમુદાયથી વીંટાયલું અને બ્રહ્મર્ષિ સદસ્યોવડે શોભાયમાન હતું. મેં ઋષિઓના મુખથી સાંભળ્યું છે કે, ત્યાં એક મહાભયાનક બનાવ બન્યો હતો. ૩૪–૩૭ તે એવો કે, તે યજ્ઞકુંડમાંથી અગ્નિને આકાશમાં ઉડાડતું એક સત્વ ઉત્પન્ન થયું તેથી, નિર્મળ આકાશમાં ચંદ્રમાથી તારા ઉગ્યા હોય, તેવો ભાસ થયો. ૩૮ તે સત્વ, કાળા કમળના સરખા શ્યામ વર્ણનું, તીક્ષ્ણ દાઢોવાળું, કૃશ ઉદરવાળું, ઉંચું, અત્યંત દુર્ધર્ષ અને અત્યંત બળવાળું હતું. ૩૯ તે, જે વખતે પ્રકટ થયું તે વખતે પૃથ્વી કંપવા લાગી તથા મોટાં મોજાં થવાથી જેમાં ઉંડા આવર્ત થયા છે એવો સમુદ્ર પણ ક્ષોભ પામ્યો. ૪૦ આકાશમાંથી મોટા ઉત્પાતની સાથે ઉલ્કા (બળતો અગ્નિ) પડવા લાગ્યો તથા વૃક્ષની ડાળો ભાગીને પૃથ્વી ઉપર પડી. સઘળી દિશાઓમાં કોલાહલ થઇ રહ્યો તથા શરીરની શાંતિને હરણ કરે એવા અકલ્યાણકારી પવન વાવા લાગ્યો. ૪૧ પ્રાણીઓ વારંવાર ભયથી પીડા પામવા લાગ્યાં. પછી અત્યંત ભયાનક સત્વને ઉત્પન્ન થયેલું જોઇને પિતામહ બ્રહ્મદેવ મહર્ષિ, દેવ અને ગંધર્વને કહેવા લાગ્યા કે:–મેં આ પ્રકારનું સત્વ ઉત્પન્ન થવાનું ચિંતવન કર્યું હતું. આ " અસિ " (ખડ્ગ) નામે વીર્યવાન્ સત્વ છે. ૪૨,૪૩ આ સત્વ લોકના રક્ષણના અર્થે અને દેવના શત્રુ દૈત્યોના વધના અર્થે ઉત્પન્ન થયું છે. પછી ખડ્ગ તે રૂપને તજીને ખડ્ગરૂપેજ થયું અને નિર્મળ, તીક્ષ્ણ ધારવાળું તથા જેમ પ્રલયકાળનો અંતક પ્રજાને હણવાને તૈયાર થયો હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું. પછી બ્રહ્માએ જેની ધ્વજામાં વૃષભનું ચિહ્ન છે એવા શિતિકંઠ–રૂદ્રને અધર્મનું નિવારણ કરનારૂં તે તીક્ષ્ણ ખડ્ગ આપ્યું. પછી મહર્ષિ પુરૂષોએ સ્તુતિ કરેલા ભગવાન રૂદ્રે, તે ખડ્ગને હાથમાં લઇને બીજા રૂપને ધારણ કર્યું. ત્યારે પૃથ્વી ઉપર રહેલા છતાં મસ્તકવડે સૂર્યમંડળને સ્પર્શ કરતા રૂદ્રદેવે ચાર બાહુ, ઉર્ધ્વ દૃષ્ટિ અને મોટું લિંગ, એવા રૂપને ધારણ કર્યું. તે, મુખમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓને વરસાવવા લાગ્યા તથા કાળા, ધોળા અને રાતા એવા અનેક તરેહના રંગને ધારણ કર્યા. ૪૪–૪૮ જેમાં સુવર્ણની ઉત્તમ ટપકીઓ ચોડેલી છે એવું કાળા મૃગચર્મનું વસ્ત્ર પહેર્યું તથા કપાળમાં સૂર્યના સરખા એક નેત્રને ધારણ કર્યું. ૪૯ તે ત્રીજા નેત્ર સિવાય એક કાળું અને પિંગટ, એવાં બે નેત્ર શોભતાં હતાં. પછી જેના હાથમાં ત્રિશૂળ છે તથા " ભગ " નામે દેવનાં નેત્રને ફોડનારા, મોટા બળવાળા અને મોટા પરાક્રમવાળા શ્રીમહાદેવ, પ્રલયકાળના અગ્નિના સમાન તેજવાળા તથા ત્રણ ધારવાળા તે ખડ્ગ તથા ઢાલને લઇને ફરવા લાગ્યા. ૫૦–૫૧ તે જાણે મેઘસહિત વિજળીને લઇને ફરતા હોય, તેવા શોભતા હતા. હે ભારત ! તે, યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આકાશમાં તરવારને ફેરવતા

તથા મોટું હાસ્ય અને ઘોર ગર્જના કરતા હતા તે વારે તેમનું રૂપ અત્યંત ભયંકર દેખાવા લાગ્યું. પછી દાનવોએ સાંભળ્યું કે, રૂદ્રે એવું રૂપ ધારણ કર્યું છે, ત્યારે તેઓ પણ રૌદ્ર કર્મ કરવાની ઇચ્છાથી હર્ષ પામીને તેમની સામે થવાને દોડી આવ્યા તથા તેમના ઉપર પથ્થરાઓ અને અગ્નિથી સળગતાં કાષ્ઠોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. તેમજ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં લોહનાં બનાવેલાં બીજાં પણ હથિયાર તેમના ઉપર ફેંકવા માંડ્યાં. પછી દાનવની સેનાએ, દેવની સેનાના સેનાપતિ, અખંડિત અને અત્યંત બળવાળા રૂદ્રને જોયા અને તેથી તેઓ મોહ પામ્યા અને કંપિત થયા. ૫૨–૫૬ શ્રીમહાદેવજી એક છતાં સર્વે અસુરોએ તેમને હજારરૂપે જોયા. રૂદ્ર પણ શત્રુની સેનામાં જેમ વૃક્ષના પોલાણમાંથી દાવાગ્નિ સળગ્યો હોય તેમ કેટલાકને કાપી નાખીને, કેટલાકને તોડી નાખીને, કેટલાકને ઘાયલ કરીને, કેટલાકનાં અંગ જૂદાં કરી નાખીને, કેટલાકને ફાડી નાખીને અને કેટલાકને જમીન ભેગા કરી નાખીને નાશ કરવા લાગ્યા. ૫૭ રૂદ્રના ખડ્ગના વેગથી ભાગી ગયેલા મોટા બળવાળા અસુરો, જેઓના બાહુ, જંઘા અને છાતીઓ કપાઇ ગયાં છે તથા જેઓનાં આંતરડાં અને અંગ વેરાઇ ગયાં છે એવા થઇને પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. ખડ્ગના પ્રહારથી પીડિત થયેલા કેટલાક દાનવો સંગ્રામમાંથી નાસી ગયા. ૫૮–૫૯ કેટલાક એક–બીજાને બૂમો પાડીને બોલાવતા બોલાવતા, ઇચ્છિત દિશામાં નાસી ગયા; કેટલાક પૃથ્વીમાં પેસી ગયા તથા કેટલાક પર્વતોમાં સંતાઇ ગયા. ૬૦ કેટલાક આકાશમાં જતા રહ્યા અને કેટલાક પાણીમાં સંતાઇ ગયા. એ પ્રમાણે અત્યંત દારૂણ અને મોટો સંગ્રામ થયો. જેથી પૃથ્વી માંસ અને રૂધિરના કાદવવાળી તથા જોવાથી ભય ઉપજે એવી થઇ. ૬૧ હે મહાબાહો ! રૂધિરથી ખરડાયલાં દાનવોનાં શરીરવડે વ્યાપ્ત એવી તે ભૂમિ જાણે કેસુડીનાં ફૂલથી છાયેલા પર્વતવાળી ભૂમિ હોય, તેવી દેખાતી હતી. રૂદ્રે, એ પ્રમાણે દાનવોને હણીને તથા જગતમાં ધર્મ પ્રવર્તાવીને પોતાનું રૌદ્રરૂપ સમેટી લીધું અને પુનઃ પોતાના કલ્યાણકારી સ્વરૂપને ધારણ કર્યું. પછી સર્વ મહર્ષિઓ તથા સર્વ દેવના સમુદાય અદ્‌ભુત જય પામીને, દેવના દેવ શંકરનું પૂજન કરવા લાગ્યા. પછી ભગવાન સદાશિવે દાનવના રૂધિરથી ખરડાયલું અને ધર્મનું રક્ષણ કરનારૂં તે ખડ્ગ સત્કારપૂર્વક વિષ્ણુને આપ્યું, વિષ્ણુએ મરીચિને આપ્યું; ભગવાન મરીચિએ મહર્ષિઓને આપ્યું, મહર્ષિઓએ ઇન્દ્રને આપ્યું, ઇન્દ્રે લોકપાલોને આપ્યું અને હે પુત્ર ! લોકપાલોએ સૂર્યના પુત્ર મનુને આપ્યું તથા તેને આ વચન કહ્યું કેઃ–તું મનુષ્યોનો સ્વામી છે માટે તું આ ધર્મગર્ભ ખડ્ગવડે પોતાની પ્રજાનું પાલન કરજે. વળી જેઓ પોતાના સ્થૂલ દેહના અર્થે તથા સૂક્ષ્મ દેહ એટલે મન આદિ ઇંદ્રિયોની પ્રીતિના અર્થે ધર્મના સેતુનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તે છે, તેઓને યથાયોગ્ય દંડ આપીને ધર્મવડે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું; પણ દૈવયોગથી બની આવ્યું તો રક્ષણ કરવું, એમ કરવું નહિ. કઠિન વચન કહેવું કેદ કરવો, ઘણુંક સુવર્ણ લેવારૂપ દંડ કરવો, શરીરને ખોડ આણવી અને વધ કરવો, એ સર્વ ખડ્ગનાંજ રૂપ છે. પણ અલ્પ કારણ માટે વધ કરવો નહિ. ૬૨–૭૧ પછી મનુ રાજાએ, ખડ્ગનાં એવાં રૂપ જાણીને, તેવડે ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નહિ કરતાં, પ્રજાનું રક્ષણ કરીને પોતાના પુત્રને પ્રજાનો રાજા કરીને તે ખડ્ગ તેને આપ્યું. ૭૨ એ રીતે મનુએ પ્રજાઓનું રક્ષણ થવા માટે પોતાના પુત્ર ક્ષુપને તે ખડ્ગ આપ્યું. પછી તે ખડ્ગ ક્ષુપ પાસેથી ઇક્ષ્વાકુને અને ઇક્ષ્વાકુ પાસેથી પુરૂરવાને મળ્યું. ૭૩ પુરૂરવા પાસેથી આયુને મળ્યું;

આયુની પાસેથી સમર્થ નહુષને મળ્યું; નહુષ પાસેથી યયાતિને મળ્યું અને યયાતિની પાસેથી પુરૂને મળ્યું. ૭૪ તે ખડ્ગ પુરૂની પાસેથી અમૂર્તરયસને, અમૂર્તરયસની પાસેથી "ભૂમિશય" નામે રાજાને અને ભૂમિશય રાજાની પાસેથી દુષ્યંતના પુત્ર ભરતને મળ્યું. ૭૫ હે રાજન્! ભરતની પાસેથી ધર્મજ્ઞ ઐલવિલ રાજાને અને ઐલવિલની પાસેથી "ધુંધુકુમાર" નામે નરપતિને તે ખડ્ગ પ્રાપ્ત થયું. ૭૬ ધુંધુમારની પાસેથી કાંબોજને, કાંબોજની પાસેથી મુચુકુંદને મળ્યું, મુચુકુંદની પાસેથી મરૂત્ત રાજાને અને મરૂત્તની પાસેથી રૈવત રાજાને મળ્યું. તે ખડ્ગ રૈવતની પાસેથી યુવનાશ્વને મળ્યું, યુવનાશ્વની પાસેથી રઘુને મળ્યું અને રઘુની પાસેથી ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રતાપી હરિણાશ્વ રાજા તે ખડ્ગને પામ્યો. ૭૮ તે ખડ્ગ હરિણાશ્વની પાસેથી શુનકને, શુનકની પાસેથી ધર્માત્મા ઉશીનરને તથા ઉશીનરની પાસેથી યદુકુળસહિત ભોજ રાજાને મળ્યું. ૭૯ તે ખડ્ગ યાદવોની પાસેથી શિબિ રાજાને, શિબિની પાસેથી પ્રતર્દનને, પ્રતર્દનની પાસેથી અષ્ટકને, અષ્ટકની પાસેથી પૃષદશ્વને, પૃષદશ્વની પાસેથી ભારદ્વાજને, ભારદ્વાજની પાસેથી દ્રોણને અને દ્રોણની પાસેથી કૃપાચાર્યને પ્રાપ્ત થયું તથા કૃપાચાર્ય પાસેથી ભાઇઓસહિત તું, તે ઉત્તમ ખડ્ગને પામ્યો છે. ૮૦–૮૧ તે ખડ્ગનું નક્ષત્ર કૃત્તિકા છે, દેવતા અગ્નિ છે, રોહિણી ગોત્ર છે અને તેના ઉત્તમ ગુરૂ રૂદ્ર છે. ૮૨ હે પાંડુપુત્ર! ખડ્ગનાં આઠ નામ છે, તે પરમ ગુપ્ત છે; તે નામ હું તને કહું તે સાંભળ! કેમ કે; તેનું કીર્તન કરવાથી સદા જય પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૩ અસિ, વિશસન, ખડ્ગ, તીક્ષ્ણધાર, દુરાસદ, શ્રીગર્ભ, વિજય અને ધર્મપાળ, એવાં તેનાં આઠ નામ છે. ૮૪ હે માદ્રવતીના પુત્ર! સમગ્ર આયુધમાં ખડ્ગ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તથા શ્રીમહેશ્વરે તેને નિર્માણ કર્યું છે, એમ પુરાણમાં પણ નિશ્ચય થયેલો છે. ૮૫ શત્રુનું દમન કરનાર પૃથુએ, પ્રથમ ધનુષ્યને પેદા કર્યું હતું તથા તે વડે તેણે આ પૃથ્વીમાંથી અનેક પ્રકારનાં ધાન્ય દોહ્યાં હતાં. ૮૬ હે માદ્રેય! પૃથુએ જે પ્રમાણે ધનુષ્યને ઉત્પાદન કરીને ધર્મવડે પૃથ્વીનું રક્ષણ કર્યું હતું તે પ્રમાણે આ ખડ્ગને પણ પ્રાચીન જાણીને પ્રમાણ કરવું ઘટે છે. જે પુરૂષ યુદ્ધમાં કુશળ હોય, તેણે ખડ્ગની સદા પૂજા કરવી જોઇએ. ૮૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે મેં તને ખડ્ગની ઉત્પત્તિ અને એક બીજા પાસેથી તેની પ્રાપ્તિરૂપ સંસર્ગ વિસ્તારથી કહ્યો, તે પ્રથમ કલ્પ છે. ૮૮ મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ એવી ખડ્ગની ઉત્પત્તિને સાંભળવાથી આ લોકમાં કીર્તિને પામે છે અને પરલોકમાં મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે." ૮૯

सर्वथैतदिदं श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमम् ।

लभते पुरुषः कीर्तिं प्रेत्य चानंत्यमश्नुते ॥ ८९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां खड्गोत्पत्तिकथनं नाम षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

અધ્યાય ૩૭ મો—ષડ્જ ગીતાધ્યાય.

**વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ इत्युक्तवति भीष्मे तु तूष्णींभूतो युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छावसथं गत्वा भ्रातॄन् विदुरपंचमान् ॥ १ ॥**

વૈશંપાયન કહે છે કે,–એ પ્રમાણે ભીષ્મ કહેતા હતા, તે વખતે કાંઇ પણ બોલ્યા સિવાય બેસી રહેલા યુધિષ્ઠિર, ઘેર ગયા પછી પોતાના ચાર ભાઇઓને અને પાંચમા વિદુરને પૂછવા લાગ્યા કે,–ધર્મ, અર્થ અને કામમાં લોભવૃત્તિનું આરોપણ કર્યું છે; ત્યારે તે ધર્માદિમાંથી ઉત્તમ કયો, મધ્યમ કયો અને કનિષ્ઠ કયો. ? ૧–૨ કામ, ક્રોધ અને લોભરૂપ ત્રિવર્ગને જીતવા માટે આત્માનું આરોપણ શામાં કરવું ? તેના ઉત્તરમાં તમે હર્ષ પામીને યોગ્ય અને સ્થિતિવાળું વાક્ય કહો. ૩ પછી અર્થની ગતિના તત્વને જાણનારા અને બુદ્ધિવાળા વિદુર, ધર્મશાસ્ત્રનું સ્મરણ કરીને આ પ્રમાણે બોલ્યા. ૪ વિદુર કહે છે કે,–ઘણું અધ્યયન, તપ, ત્યાગ, શ્રદ્ધા, યજ્ઞક્રિયા, ક્ષમા, નિષ્કપટપણું, દયા, હિંસારહિત યથાર્થ વચન (સત્ય) અને મનઃસંયમ–મનને કબજે રાખવું, તે ધર્મની સંપત્તિઓ છે. ૫ હે યુધિષ્ઠિર ! ધર્મની આ સંપત્તિઓજ આચરવા યોગ્ય છે, માટે ત્હારૂં મન તેમાંથી ચલિત ન થાઓ ! ધર્મ અને અર્થ બન્નેનું મૂળ એજ છે અને એજ એક એવું પગલું છે કે, જેમાં સર્વ પગલાંનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ૬ ઋષિયો ધર્મવડે તરી ગયા છે. લોકની સ્થિતિ પણ ધર્મમાંજ રહેલી છે. દેવો ધર્મવડેજ વૃદ્ધિને પામે છે તથા ધર્મમાંજ અર્થ રહેલો છે. ૭ હે રાજન્ ! ધર્મ એજ ઉત્તમ ગુણ છે અને અર્થ તો મધ્યમ ગુણ છે તથા કામ કનિષ્ઠ ગુણ છે, એમ બુદ્ધિમાન પુરૂષો કહે છે. ૮ માટે મનને વશ રાખીને મનુષ્યે મુખ્યત્વે ધર્મ આચરવા ઉપર ધ્યાન રાખવું તથા જેવી રીતે મનુષ્ય પોતાના પ્રત્યે વર્તે છે તેજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે વર્તવું. ૯ વૈશંપાયન કહે છે કે,–વિદુરનું વચન સમાપ્ત થયું એટલે યુધિષ્ઠિરના પૂછવાથી ધર્મ અને અર્થના તત્વને જાણનારો તથા અર્થ ,શાસ્ત્રમાં કુશળ એવો અર્જુન આવું વચન બોલ્યો. ૧૦ અર્જુન કહે છે કે,– હે રાજન્ ! આ લોક કર્મભૂમિ કહેવાય છે. માટે વૃત્તિ–નિર્વાહને યોગ્ય ઉદ્યમ કરવો, એ પ્રશંસનીય છે. ખેતી, વેપાર, પશુપાલન, અનેક પ્રકારનાં શિલ્પ, આ સર્વ અર્થ કહેવાય છે અને તે સર્વ કર્મની મર્યાદાભૂત છે. ધર્મ અને કામ, એ બે પુરૂષાર્થ અર્થ વિના બનતા નથી. ૧૧–૧૨ જે પુરૂષની પાસે અર્થ (દ્રવ્ય) હશે, તે પુરૂષ ઉત્તમ પ્રકારનો ધર્મ આચરવાને તથા કામ કરવાને શક્તિમાન છે. દ્રવ્ય વિનાના અકૃતાત્મા પુરૂષો ધર્મ અને કામને મેળવા શકતા નથી. ૧૩ એમ સાંભળ્યું છે કે, ધર્મ અને કામ એ બન્ને અર્થના અવયવ છે; જો અર્થની સિદ્ધિ થાય છે તો તે બન્ને સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪ માટે જેની પાસે દ્રવ્ય, હશે, તે પુરૂષને સર્વ ઉત્તમ વર્ણના પુરૂષો પણ, જેમ પ્રાણીઓ બ્રહ્મદેવની ઉપાસના કરે છે, તેમ નિરંતર ઉપાસસે. ૧૫ પુરૂષો અર્થની ઇચ્છા રાખીને જટા અને મૃગચર્મને ધારણ કરે છે. ઇંદ્રિયોનું દમન કરે છે, શરીરે કાદવ ચોપડે છે, ઇંદ્રિયોને જીતે છે, મસ્તક મૂંડાવી નાંખે છે અને એક તાંતણો પણ વસ્ત્ર માટે રાખતા નથી. ૧૬ કેટલાક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યને પાળે છે. કેટલાક કાષાય (ભગવાં) વસ્ત્રને ધારણ કરે છે, કેટલાક દાઢી–મૂછને વધારે છે અને કેટલાક લજ્જાનું સેવન કરે છે, પરંતુ તે સર્વ અર્થ (દ્રવ્ય) માટેજ એવો પ્રયત્ન કરે છે

તેમાં કેટલાક વિદ્વાન, શાંત અને સર્વ પ્રકારનાં પરિગ્રહથી મુક્ત હોય છે. ૧૭ તથા તેમાંના કેટલાક અર્થની અપેક્ષાવાળા તથા કેટલાક સ્વર્ગની અપેક્ષાવાળા હોય છે. તે સર્વ પોતપોતાના કુળમાં જે શાસ્ત્રની માન્યતા ચાલતી હોય તેના અનુસારે આચરણ કરે છે. ૧૮ કેટલાક આસ્તિક છે, કેટલાક નાસ્તિક છે તથા કેટલાક સંયમશીલ છે, પણ તે સર્વ અનર્થ (અદ્રવ્ય)ને જે અંધકારરૂપ જાણે છે તથા અર્થની શ્રેષ્ઠતારૂપ વિષયને પ્રકાશરૂપ જાણે છે. ૧૯ સેવકને ભોગવડે યુક્ત કરવા તથા શત્રુઓને દંડવડે યુક્ત કરવા, તે સર્વ માત્ર અર્થવાળોજ પુરૂષ કરી શકે છે. હે સર્વોત્તમ બુદ્ધિવાળા ! એ મ્હારો યોગ્ય મત છે. હવે જેઓના કંઠમાં વાક્ય આવી રહેલું છે એટલે જેઓ બોલવાને ઉત્સુક છે એવા આ નકુલ તથા સહદેવના વચનને સાંભળો. ૨૦ વૈશંપાયન કહે છે કે,–પછી ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ એવા માદ્રીના પુત્ર નકુલ તથા સહદેવ બોલ્યા. ૨૧ નકુલ તથા સહદેવ કહે છે કે.–પુરૂષ, ભલે, બેઠો હોય, સૂતો હોય, ચાલતો હોય અથવા ઉભો રહ્યો હોય, તોપણ તેણે, સારા–નરતા (ઉત્તમ–અધમ) પ્રયોગવડે અર્થયોગને દૃઢ કરવો. ૨૨ અત્યંત દુર્લભ અને પરમ પ્રિય એવો અર્થયોગ દૃઢ થઇ જાય તો, આ લોકમાં સર્વ કામનાઓ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થાય, એમાં કાંઈ સંશય નથી. ૨૩ અર્થનો યોગ, તે શું ? જે અર્થ ધર્મની સાથે સંયુક્ત છે અને જે ધર્મ સ્અર્થની સાથે સંયુક્ત છે તેને અમે તમારા પ્રત્યે અમૃતસમાન સુખપ્રદ કહીએ છીએ. ૨૪ અર્થરહિત પુરૂષને કામ પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેમજ માત્ર ધર્મ ઉપાર્જન કરનારને અર્થની પ્રાપ્તિ પણ કયાંથી થાય ? માટે જે પુરૂષ ધર્મ અને અર્થથી બહિષ્કૃત છે, તેનાથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે તથા એટલા માટેજ ઇંદ્રિય સંયમ કરનારા પુરૂષે ધર્મનું દાન કરીને અર્થ સિદ્ધ કરવો. અમે જે આ વચન કહીએ છીએ; તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા પ્રાણીઓને સર્વ કાંઇ પ્રાપ્ત થશે. ૨૫,૨૬ માટે પ્રથમ ધર્મનું આચરણ કરવું અને પછી તેથી ધર્મસહિત અર્થપ્રાપ્તિ થશે. તે પછી કામનું આચરણ કરવું; કેમ કે, અર્થ પ્રાપ્તિ થયા પછીજ તે (કામ)નું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭ વૈશંપાયન કહે છે કે,–એ પ્રમાણે વચન બોલીને તે બન્ને અશ્વિનીકુમાર નકુલ અને સહદેવ વિરામ પામ્યા એટલે પછી ભીમસેને, આ પ્રકારે વચન બોલવાનો આરંભ કર્યો. ૨૮ ભીમસેન કહે છે કે,–કામની ઇચ્છા વિનાનો પુરૂષ અર્થની ઇચ્છા કરતો નથી અને કામ વિનાનો પુરૂષ ધર્મની પણ ઇચ્છા કરતો નથી; વધુ શું કહું ? કામ વિનાનો પુરૂષ કંઇ પણ ઇચ્છતોજ નથી; માટે કામજ શ્રેષ્ઠ છે. ૨૯ ઋષિઓ કામથી યુક્ત થઇને તપ કરવામાં આસક્ત થયેલા છે તથા ફળ–મૂળને ખાઇને અથવા વાયુભક્ષણરૂપ દેહદમન કરીને સારી રીતે નિયમમાં વર્તે છે. ૩૦ વળી કેટલાક વેદ અને ઉપવેદમાં યુક્ત છે, કેટલાક સ્વાધ્યાયનું સંપૂર્ણ પઠન કરે છે, કેટલાક શ્રાદ્ધક્રિયા, યજ્ઞક્રિયા, તપક્રિયા, દાનક્રિયા અને પ્રતિગ્રહક્રિયામાં કુશળ છે. ૩૧ કેટલાક વેપાર કરે છે, કેટલાક ખેતી કરે છે, કેટલાક પશુપાલન કરે છે કેટલાક કારીગરી કરે છે; કેટલાક શિલ્પકામ કરે છે, તેમજ કેટલાક દેવકર્મ કરે છે, એ સર્વને ‘કામ (ઇચ્છા) ” એ નામના વિકારે કામ (કર્મ) માં યોજ્યા છે. ૩૨ કામથી સંયુક્ત થઇને કેટલાક પુરૂષો સમુદ્રમાં પેસે છે; કામનાં અનેક રૂપ છે તથા આ સમગ્ર વિશ્વ કામવડે વ્યાપ્ત છે, ૩૩ જે પ્રાણી કે, પદાર્થ કામમય હોય નહિ, એવો કોઈ પ્રાણી કે, પદાર્થ ત્રણ લોકમાં છે નહિ, હતો નહિ કે, થશે પણ નહિ. હે મહારાજ ! ધર્મ અને અર્થ, બન્ને જેમાં રહેલા છે એવો સારભૂત

પદાર્થ તો માત્ર એકલો કામજ છે. ૩૪ જેમ દહીંમાંથી સારભૂત માંખણ કાઢવામાં આવે છે, તેમ અર્થ અને ધર્મનું સારભૂત તત્વ કામ છે. જેમ ખોળ કરતાં તેલ ઉત્તમ છે તથા જેમ મઠા (ભાગેલા દહીં) કરતાં ઘૃત ઉત્તમ છે. ૩૫ જેમ કાષ્ઠ કરતાં પુષ્પ અને ફળ ઉત્તમ છે, તેમ ધર્મ અને અર્થ કરતાં કામ ઉત્તમ છે. જેમ પુષ્પના કરતાં, તેમાંનો મકરંદ ઉત્તમ છે, તેમ ધર્મ તથા અર્થ, એ બન્ને કરતાં કામ ઉત્તમ છે, કામજ ધર્મ અને અર્થનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તથા કામજ ધર્મ અને અર્થનું સ્વરૂપ છે. ૩૬ જો કામ હોય નહિ તો, બ્રાહ્મણો ઉત્તમ ભોજનને પામે નહિ અથવા દેવોને બળિદાન આપે નહિ. જો કામ હોય નહિ તો, બ્રાહ્મણોને કોઈ કાંઇ આપે નહિ; જો કામ હોય નહિ તો, અનેક પ્રકારની લોકક્રિયા બને નહિ; માટે ધર્માદિ ત્રણે વર્ગમાં કામજ શ્રેષ્ઠ છે. ૩૭ હે રાજન્ ! તું સુંદર આકૃતિવાળી, અલંકારયુક્ત (શણગારેલી), મદથી ઉત્કટ અને પ્રિય દર્શનવાળી સ્ત્રીઓ સાથે ઇચ્છામાં આવે, તેવી રીતે રમણ કર ! કેમ કે, ક્ષત્રિયનો આશ્રય કામજ છે. ૩૮ હે ધર્મપુત્ર ! સર્વ રીતે મૂળ પર્યંત શોધ કરી જોતાં મ્હારો તેજ નિશ્ચય થાય છે. માટે તમારે પણ તે નિશ્ચયથી ડગવું જોઇએ નહિ. મ્હારૂં એ વચન સત્પુરૂષોએ ગ્રહણ કરેલું, ઉત્તમ સારવાળું અને પરમ અનિષ્ઠુર છે અર્થાત્ કઠોર નથી. ૩૯ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણેનું એકે કાળે સેવન કરવું: પણ જે પુરૂષ એ ત્રણમાંથી એકનું સેવન કરે છે, તે પુરૂષને અધમ જાણવો. અર્થ, કામ અને ધર્મ, એ ત્રણમાંથી અથનું સેવન કરનાર મધ્યમ છે અને જે ધર્માદિ ત્રણે વર્ગમાં આસક્ત હોય, તેજ ઉત્તમ છે. ૪૦ પછી ડાહ્યો, સ્નેહવાળો, જેણે ચંદનનો લેપ કરેલો છે એવો અને અનેક પ્રકારના હાર તથા અલંકારથી યુક્ત ભીમસેન, પોતાના ભાઇઓને એ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તારથી પૂર્વોક્ત વચન સંભળાવીને વિરામ પામ્યો. ૪૧ હવે શ્રવણ કરનારાઓમાં તથા ધર્મવાળાઓમાં સર્વોત્તમ એવા ધર્મરાજાએ, પોતાના ભાઇઓ તથા વિદૂરનાં પૂર્વોક્ત વચન ઉપર એક મુહૂર્ત પર્યંત સારી રીતે વિચાર કરીને પછી, યથાર્થ તત્વનું સ્મરણ કરીને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૪૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,—તમે સર્વેએ, ધર્મશાસ્ત્રનો નિશ્ચય કહેલો છે અને પ્રમાણને જાણો છો, એમાં સંશય નથી; મને નિશ્ચય જાણવાની ઇચ્છા થવાથી તમોએ જે સિદ્ધાંતરૂપ વચન કહ્યાં, તે મેં સાંભળ્યાં. વારૂ, હવે હું પણ તે સંબંધી જે વચન કહું છું તેને તમે એકચિત્ત થઇને સાંભળો. ૪૩ જે પુરૂષ પાપમાં અથવા પુણ્યમાં આસક્ત નથી, ધર્મ, અર્થ કે, કામમાં આસક્ત નથી તથા જે પુરૂષને મન માટીનું ઢેફું અને સુવર્ણ સમાન છે, તે પુરૂષ દોષથી મુક્ત થઇને દુઃખ અને સુખરૂપ અર્થની સિદ્ધિથી મુક્ત થાય છે. અર્થાત્ તેને દુઃખ—સુખ બાધ કરતું નથી. ૪૪ પ્રાણીઓ જન્મમરણ અને તેની પેહેલાંની વાતોનું પણ સ્મરણ કરે છે—એવાં પણ કેટલાંક પ્રાણી છે—અર્થાત્ જન્મમરણયુક્ત પ્રાણીઓ છે. વળી તે વૃદ્ધાવસ્થા આદિ વિકારોથી યુક્ત છે અને વારંવાર સુખ—દુઃખ, જન્મ, મરણ, જરા, વ્યાધિ આદિ વિકારો તેઓને પુનઃ ભોગવવા પડે છે, એવાં કોઈ પ્રાણી મોક્ષની પ્રશંસા કરે, તો ભલે કરો. પણ તે મોક્ષ એ શું છે ? તે અમે જાણતા નથી, અર્થાત્ પ્રાણી સુખદુઃખના હેતુરૂપ કર્મ કરવાથી જ્યાં સુધી વિરામ પામશે નહિ તથા તે ઉપરથી તેની આસક્તિ મટશે નહિ, ત્યાં સુધી તેને જન્મ—મરણાદિ વિકારો ટળવાના નથી અને મોક્ષ પણ મળવાનો નથી. ૪૫ જે પુરૂષ સ્નેહયુક્ત છે, તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. એ પ્રકારે

ભગવાન બ્રહ્મદેવ વેદમાં કહે છે. જે પંડિત પુરૂષો હોય છે, તેઓનાં મન વિષયથી વિરામ પામી જાય છે માટે તેઓ કોઇને પણ પ્રિય કે અપ્રિય કરતા નથી. ૪૬ જે મનુષ્ય પોતાના મનમાં એમ સમજે છે કે, હું જે કાંઈ કરૂં છું તે મ્હારી ઇચ્છાથી કરતો નથી પણ મને વિધિ જેમ પ્રેરણા કરે છે, તેમ કરૂં છું, તો એ વિચાર સર્વોત્તમ છે, કેમ કે, વિધિજ સર્વ પ્રાણીઓને કર્મમાં યોજે છે તથા વિધિજ બળવાન છે, એમ તમે જાણો. ૪૭ જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી તે કર્મ કરવાથી પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ જેમ બનવાકાળ હોય છે તેમજ બને છે, એમ તમે સમજે ! ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણેથી રહિત થયેલો છતાં મોક્ષના અર્થે પુરૂષ રહસ્ય જ્ઞાનને પામે છે. ૪૮ વૈશંપાયન કહે છે:-પછી તેઓ સર્વ, ઉત્તમ તથા મનને રૂચિકર એવું (યુધિષ્ઠિરનું) સમસ્ત વચન સાંભળીને અને તેનો હેતુ જાણીને મનમાં હર્ષ પામ્યા તથા કુરૂશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરને પ્રણામ કરીને હાથ જોડયા. ૪૯ હે રાજન્ ! તેઓ સર્વ, અત્યંત સુંદર વર્ણ અને અક્ષરવાળી, અત્યંત સુંદર રીતે અલંકૃત કરેલી, મનને અનુસરનારી, કઠોરતારહિત અને યુધિષ્ઠિરે વાક્ય રચનાવડે શોભાયમાન કરેલી એવી વાણીને સાંભળીને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૫૦ પછી વીર્યવાન અને ઉદાર મનવાળા ધર્મપુત્રે પણ પોતાના વચન ઉપર વિશ્વાસવાળા પોતાના ભાઇઓની પ્રશંસા કરી અને દૃઢ ચિત્તવાળા ગંગાપુત્ર ભીષ્મને પુનઃ પણ તેથી ઉત્તમ બીજા ધર્મ પૂછવા માંડયા. ૫૧

स चापि तान् धर्मसुतो महामनास्तदा प्रतीतान् प्रशशंस वीर्यवान् ।
पुनश्च पप्रच्छ सरिद्वरासुतं ततः परं धर्ममहीनचेतसम् ॥ ६१ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां षड्जगीता नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો-કૃતઘ્નોપાખ્યાન-એક બ્રાહ્મણની કથા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ कुरूणां प्रीतिवर्द्धन ।
प्रश्नं किंचित्प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,-કુરૂકુળના પુરૂષોની પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનાર હે પિતામહ ! હે મોટી બુદ્ધિવાળા ભીષ્મ ! હું કાંઇક પ્રશ્ન કરવાને ઇચ્છું છું, તેનું મને નિરૂપણ કરી સમાધાન આપવું જોઇએ. ૧ કેવા મનુષ્યોને સૌમ્ય કહેવા ? તથા કોની સાથે પરમ ઉત્તમ પ્રીતિ થાય ? પરિણામે તથા વર્તમાનકાળમાં પણ કેવા મિત્ર કાર્યને યોગ્ય છે તે મને કહો ? ૨ મ્હારી બુદ્ધિ તો એવી છે કે, જ્યાં મિત્રો રહે છે ત્યાં પુષ્કળ ધન, સંબંધી કે, બાંધવ પણ રહી શકતા નથી. અર્થાત્ ધન, સંબંધી અને બાંધવ, એમાંનું કોઇ મિત્રની તુલના કરવાને યોગ્ય નથી. મિત્ર તે કરતાં પણ વિશેષ છે અથવા મિત્ર હૃદયના જે સ્થાનમાં રહે છે ત્યાં ધન, સંબંધી વગેરે રહેતાં નથી. અર્થાત્ ધનાદિ કરતાં મિત્ર વધારે હૃદયંગમ (પ્રિય) છે. ૩ સુખદુઃખની વાતને સાંભળે એવો પ્રીતિવાળો મિત્ર દુર્લભ છે. અને હિતકર મિત્ર પણ દુર્લભ છે. હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! એ સર્વ મને વ્યાખ્યાન કરીને કહેવું ઘટે છે. ૪ ભીષ્મ કહે છે કે,-હે રાજન્ ! હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરૂષો સાથે મિત્રતા કરવી ઘટે

છે તથા જેઓની સાથે મિત્રતા કરવી ઘટતી નથી, તે હું તને યથાર્થ કહું છું તે સાંભળ. ૫ લોભી, ક્રૂર, તજ્યો છે ધર્મ જેઓએ એવો કપટી, શઠ, હલકો, પાપી, સર્વની (સર્વ વાતોમાં) શંકા રાખનાર, આળસુ. ૬ દીર્ઘસૂત્રી, વાંકા ચાલનાર, નિંદિત, ગુરૂસ્ત્રીની ધર્ષણા કરનાર, સંકટ વેળાએ તજીને જતો રહેનાર, દુરાત્મા, નિર્લજ્જ, ૭ સર્વ તરફ પાપની દૃષ્ટિથી જોનાર, નાસ્તિક, વેદની નિંદા કરનાર જેના સ્વાધીનમાં ઇન્દ્રિયો હોય નહિ એવો, ઇચ્છામાં આવે તેમ અતિશયપણે આચરનાર, ૮ અસત્યવાદી, લોકોમાં દ્વેષને પાત્ર થયેલો, પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળનાર, ચાડીઓ, જેને સમય આવ્યે બુદ્ધિ ન સૂઝે એવો, અદેખો, પાપકર્મ કરવાના નિશ્ચયવાળો, ૯ દુષ્ટ શીલવાળો, અકૃતાત્મા, દુર્જન, ઠગ, મિત્રો સાથે અપકાર આચરનાર, નિરંતર પારકા દ્રવ્યનીજ આશા કરનાર, ૧૦ મંદ બુદ્ધિવાળો હોવાથી યથાશક્તિ આપ્યા છતાં, સંતોષ નહિ પામનાર, હે રાજન્! મિત્ર પ્રત્યે ધીરજ નહિ રાખનાર, ૧૧ ન ઘટે ત્યાં ક્રોધ કરનાર, ધ્યાન રાખવાની જગ્યાએ ધ્યાન નહિ રાખનાર, વિના કારણ અકસ્માત વિરોધ કરનાર, પાપમતિવાળો, મૂઢ પુરૂષ, સાધારણ અપકાર કર્યો હોય અથવા અજાણતાં કાંઈ અપકાર થઇ ગયો હોય તો, તેટલામાં પોતાનું કલ્યાણ કરનારા મિત્રોને જલદી તજી દેનાર, હે રાજન્! કામ હોય ત્યાં સુધીજ મિત્રની સેવા કરનાર, મિત્ર થઇને પોતાના મિત્રનો દ્વેષ કરનાર, ૧૨,૧૩ મિત્રના જેવો ડોળ બતાવીને શત્રુ સરખું કાર્ય કરનાર, વાંકી દૃષ્ટિથી જોનાર, સર્વદા વિપરીત દૃષ્ટિવાળો, કોઇનું કલ્યાણ દેખીને રાજી નહિ થનાર, ૧૪ મદ્યપાન કરનાર, દ્વેષ કરનાર, ક્રોધી સ્વભાવનો, નિર્દય, બીજાને પરિતાપ કરનાર, મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં પ્રીતિવાળો. ૧૫ કૃતઘ્ન અને અધમ હોય એવા પુરૂષ સાથે કોઇ કાળે મિત્રતા કે, સંધિ કરવી નહિ. વળી તેજ પ્રમાણે જેને બીજાનાં છિદ્ર શોધવાની ટેવ હોય, તેની સાથે પણ મિત્રતા કરવી નહિ. હવે સંધિ કરવા જેવા પુરૂષો તને કહું તે સાંભળ. ૧૬ જે પુરૂષો કુળવાન હોય, જેઓ વચન બોલી જાણતા હોય, જેઓ જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનમાં નિપુણ હોય, જેઓ રૂપવાળા, ગુણવાન, લાલચરહિત તથા જેઓએ શ્રમને જીત્યો છે એવા હોય, ૧૭ જેઓ સન્મિત્ર, કૃતજ્ઞ, સર્વજ્ઞ અને લોભ વિનાના હોય, જેઓ માધુર્ય ગુણથી યુક્ત, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને જિતેંદ્રિય હોય, ૧૮ જેઓને નિરંતર કસરત કરવાનો અભ્યાસ હોય, જેઓ, કુળવાન માતા-પિતાના પુત્ર હોય, જેઓએ સારા કુળમાં લગ્ન કર્યું હોય, જેઓ દોષારોપ થયા પછી, તેમાંથી મુક્ત થઇને ખ્યાતિ પામ્યા હોય અથવા જેઓ લાલચોથી ન લલચાતાં શુદ્ધ રહેવાવડે કીર્ત્તિને પામ્યા હોય, તેવા પુરૂષોને રાજાએ મિત્ર તરીકે ગ્રહણ કરવા. ૧૯ હે સમર્થ રાજા! પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં આચરણ કરનાર, સદા સંતોષથી રહેનાર, અઘટિત જગ્યાએ ક્રોધ નહિ કરનાર તથા અકસ્માત સ્નેહને છોડીને જૂદા નહિ પડી જનાર તથા જે પુરૂષે સર્વનો સંગ છોડયો હોય એવા પુરૂષ મનવડે પણ દોષ પામતા નથી કેમ કે, તેઓ અર્થ જ્ઞાનમાં પ્રવીણ હોય છે. જે પુરૂષો, પોતે પીડા વેઠીને પણ મિત્રનું કાર્ય કરવામાં તત્પર રહે છે, તે પુરૂષોની પ્રીતિ, જેમ ઉનના વસ્ત્રને ચઢાવેલો રંગ નાશ પામતો નથી, તેમ નાશ પામતી નથી, તેઓ પોતાના મિત્રની પ્રીતિને તજી છૂટા પડતા નથી. ૨૦,૨૧ તેવા પુરૂષો ક્રોધથી પ્રીતિનો ત્યાગ કરતા નથી કે, સ્ત્રીના વિષે લોભ મોહથી પ્રીતિનો ત્યાગ કરતા નથી, મિત્ર નિર્ધન થઈ જાય તો પણ તેના ઉપરની પોતાની પ્રીતિનો ત્યાગ કરતા નથી. વિશ્વાસ

રાખીને રહેલા ધર્મનું પ્રતિપાલન કરનારા, જેઓના મન માટીનું ઢેકું અને સોનું સમાન છે એવા તથા મિત્રને વિષે દૃઢ બુદ્ધિવાળા મિત્રો ક્રોધ, મોહ, લોભ આદિના કારણથી પ્રીતિને તજી દેતા નથી. જે પુરૂષો આત્માભિમાનને છોડી દેહનાં પ્રારબ્ધ કર્મને ભોગવે છે તથા પોતાના સ્વામિનો અર્થ સાધવામાં નિરંતર ઉદ્યોગી રહીને પરિજનનું ગ્રહણ કરે છે એવા પુરૂષો સાથે જે રાજા સંધિ કરે છે, તે રાજાનું રાજ્ય ચંદ્રના ચાંદરણાની પેઠે વિસ્તાર પામે છે. જે પુરૂષો, શાસ્ત્રમાં કહેલી નીતિ પ્રમાણે વર્તીને ક્રોધને જીતે છે, જેઓ સંગ્રામમાં સદા બળવાન છે તથા જેઓનો સારા કુળમાં જન્મ થયો હોય, જેઓ શીલવાળા હોય, જેઓ સદ્‌ગુણવાળા હોય, એવા ઉત્તમ પુરૂષ સાથે મિત્રતા કરવી. હે પાપરહિત રાજન્! મેં તને જે દોષયુક્ત પુરૂષો કહ્યા છે, તેઓના કરતાં પણ કૃતઘ્ન અને મિત્રનો ઘાત કરનારા પુરૂષોને અધમ જાણવા; એવા દુરાચારી પુરૂષોને સર્વ કોઇએ તજવા, એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે. ૨૨,૨૭ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,–હે પિતામહ! તમે જે મિત્રદ્રોહી અને કૃતઘ્ન કહ્યો તેના સંબંધી હું વિસ્તારથી અને તત્વથી જાણવાને ઇચ્છું છું, માટે મને કહો! ૨૮ ભીષ્મ કહે છે કે,–હે રાજન્! એ વિષે ઉત્તર દિશામાં મ્લેચ્છોમાં એક વર્તમાન બન્યું હતું, તેનો પુરાતન ઇતિહાસ તને કહીશ. ૨૯ કોઇ એક મધ્ય દેશમાં રહેનારો, વેદ ભણ્યા વિનાનો તથા વેદોક્ત કર્મને પણ નહિ જાણનારો બ્રાહ્મણ, ભિક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી એક વસ્તીવાળું ગામ જોઇને, તેમાં પેઠો. ૩૦ તે ગામમાં સર્વ વર્ણના કરતાં વિશેષ જાણનારો, બ્રાહ્મણ ઉપર નિષ્ઠાવાળો, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અને દાન કરવામાં પ્રીતિવાળો એક ધનવાન મ્લેચ્છ રહેતો હતો. ૩૧ તે મ્લેચ્છને ઘેર જઇને, પેલા બ્રાહ્મણે રહેવાને માટે આશ્રમ અને વરસ સુધી ચાલે એટલી ભિક્ષા માગી. ૩૨ ત્યારે મ્લેચ્છે દશીવાળું નવું વસ્ત્ર અને સ્વામી વિનાની જુવાન (દાસી) સ્ત્રી પેલા બ્રાહ્મણને આપી. ૩૩ હે રાજન્! બ્રાહ્મણ પેલા મ્લેચ્છ પાસેથી એ પ્રમાણે સર્વ પામીને મનમાં આનંદ પામ્યો તથા ગૌતમકુળનો તે બ્રાહ્મણ, મ્લેચ્છે આપેલ ઘરમાં રહીને તે સ્ત્રી સાથે રમવા લાગ્યો. ૩૪ તે બ્રાહ્મણ પોતાના કુટુંબના અર્થે અને પેલી દાસીના અર્થે ધનાદિ ઉપાર્જન કરી લાવીને તેઓનું પોષણ કરતો હતો તથા એ પ્રમાણે સમૃદ્ધિવાળા ભિલ્લના ઘરમાં તે, કેટલાંક વર્ષ પર્યંત રહ્યો. ૩૫ હે રાજન્! ત્યાં રહીને તે ગૌતમે બાણવડે નિશાન તોડવામાં બહુ મહેનત લીધી તથા તે કામમાં પ્રવીણ થયો અને પછી નિત્ય બીજા ભિલ્લ લોકોની સોબત કરીને તેઓની પેઠે, વનમાં ફરનારા હંસ વગેરે પ્રાણીનો ઘાત કરવા લાગ્યો. ગૌતમ એ રીતે ભિલ્લ લોકોના સહવાસથી હિંસા કરવામાં ચપળ, દયા વિનાનો અને નિરંતર પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં પ્રીતિવાળો થયો અને એમ કરતાં તે ભિલ્લ લોકોની બરાબરીને પામ્યો. એ રીતે તે દસ્યુ લોકોના ગામમાં સુખથી રહેતો હતો, ત્યાં અનેક પક્ષીઓને હણતાં હણતાં તેના ઘણાક માસ વીત્યા. પછી એક સમયે તે સ્થળમાં એક બ્રાહ્મણ આવી પહોંચ્યો. ૩૬,૩૯ તેણે પોતાના મસ્તકપર જટા ધારણ કરી હતી, વલ્કલ વસ્ત્ર પહેરેલાં હતાં અને આસન માટે સાથે મૃગચર્મ રાખેલું હતું. વળી તે બ્રાહ્મણ સ્વાધ્યાયનું પઠન કરનારો, પવિત્ર વિનયવાળો નિયમિત આહાર કરનારો, બ્રાહ્મણ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારો, સર્વ વેદને સંપૂર્ણ ભણેલો અને બ્રહ્મચારી હતો. તે બ્રાહ્મણ, પેલા ગૌતમના દેશનો અને ગૌતમનો વહાલો મિત્ર હતો. તે બ્રાહ્મણ, જ્યાં ગૌતમ રહેતો હતો, તે ગામમાં આવ્યો. ૪૦,૪૧ ગામમાં આવીને તે, બ્રાહ્મણનું ઘર શોધતો શોધતો

ચારે બાજુ ફરતો હતો કેમ કે, તે શૂદ્રનું અન્ન જમતો ન હતો અને તે ગામ તો ભિક્ષુ લોકોથીજ ભરેલું હતું. ૪૨ પછી તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણને પોતાના મિત્ર ગૌતમનું ઘર જાણવામાં આવ્યું તેથી તેના ઘરમાં ગયો; એવામાં ગૌતમ પણ બહારથી આવતો હતો તે, તેને મળ્યો અને એ પ્રમાણે તે બન્ને જણનો સમાગમ (ગૌતમના) ઘર આગળ થયો. ૪૩ ગૌતમે, તે દિવસે હંસ માર્યા હતાં, તેનો ભાર ખભે લાદેલો હતો, તેના હાથમાં ધનુષ્ય હતું તથા પાસે બીજાં હથિયાર રાખેલાં હતાં. રૂધિરવડે તેનું શરીર પલળી ગયું હતું. જાણે કોઈ રાક્ષસ હોય તેવી તેની કાન્તિ થઇ ગઇ હતી. એવા ભ્રષ્ટ થઈ ગયેલા અને બહારથી શિકાર કરીને ઘેર આવેલા તથા ઘરનાં બારણાં આગળ ઉભા રહેલા તે ગૌતમ બ્રાહ્મણને ઓળખીને, પેલો પવિત્ર બ્રાહ્મણ તો મનમાં લજ્જા પામ્યો અને બોલ્યો કેઃ–અરે ! આ તું મોહથી શું લઇ બેઠો છે ? તું તો મધ્યદેશમાં પ્રખ્યાત અને સારા કુળમાં જન્મ પામેલો બ્રાહ્મણ છે. તું આ રીતે ભિલ્લરૂપ શી રીતે થઇ ગયો. ૪૪-૪૬ અરે ! ત્હારા પહેલાંના જ્ઞાતિબંધુ બ્રાહ્મણોને સંભાર તો ખરો ! તેઓ પ્રખ્યાત અને વેદમાં પારંગત થયેલા છે અને તું તેઓના કુળમાં કુળને કલંક લગાડનારો ઉત્પન્ન થયો છે. ૪૭ હે બ્રાહ્મણ ! તું પોતાની મેળેજ પોતાને ઓળખ ! અને સત્વ, શીલ, વેદાધ્યયન, ઇંદ્રિયદમન, દયા ઇત્યાદિ ગુણોનું સ્મરણ કરીને આ સ્થળનો ત્યાગ કર. ૪૮ હે રાજન્ ! તેનું હિત ઇચ્છનારા મિત્રે, તેને એ પ્રમાણે કહ્યું, તે સાંભળીને અને દુઃખીની પેઠે, મનમાં નિશ્ચય કરીને, ગૌતમે ઉત્તર આપ્યો કેઃ–હે દ્વિજોત્તમ ! હું નિર્ધન છું તથા વેદ પણ ભણેલો નથી. હે બ્રાહ્મણસત્તમ ! હું આ ગામમાં દ્રવ્યના માટે આવ્યો હતો, એમ જાણજો. ૪૯,૫૦ હે દ્વિજ ! હું તમારાં દર્શન થવાથી આજે કૃતાર્થ થયો છું; હે વિપ્રેન્દ્ર ! કાલે સવારે આપણે બન્ને સાથે આ ગામમાંથી નીકળીને જઈશું, માટે આજની રાત અહીં રહો ! ૫૧ એમ સાંભળીને, તે દયાળુ બ્રાહ્મણ તે જગ્યાએ રહ્યો પણ તેણે કોઇ પદાર્થને સ્પર્શ કર્યો નહિ: તે ભૂખ્યો હતો તેથી ગૌતમે તેને ભોજન કરવાને બહુ આગ્રહ કર્યો તથાપિ તેણે ભોજન કરવું પસંદ કર્યું નહિ.' ૫૨

स तत्र न्यवसद्विप्रो घृणी किंचिदसंस्पृशन् ।
क्षुधितश्छंद्यमानोपि भोजनं नाभ्यनंदत ॥ ५२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां कृतघ्नोपाख्यानं नाम अष्टत्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

અધ્યાય ૩૯ મો—કૃતઘ્નોપાખ્યાન-નાડીજંઘની સાથે બ્રાહ્મણનો સમાગમ.

भीष्म उवाच ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन् द्विजोत्तमे ।
निष्क्रम्य गौतमोगच्छत् समुद्रं प्रति भारत ॥ १ ॥

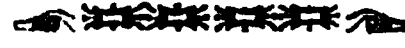
ભીષ્મ કહે છે કે,–હે ભારત ! રાત્રિ વીતી ગઇ અને પેલો આવેલો બ્રાહ્મણ પણ ચાલતો થયો એટલે ગૌતમ, પોતાના ઘરમાંથી નીકળીને સમુદ્ર તરફ ગયો. ૧ ત્યાં જતાં

સમુદ્રના કાંઠે વણજાર લઈ જનારા વેપારીઓ રસ્તામાં પડ્યા હતા, તેઓને ગૌતમે જોયા; એટલે તેઓના કાફલા સાથે તે પણ સમુદ્ર પ્રત્યે ચાલ્યો. ૨ હે રાજન્ ! તે વેપારીઓનો મોટો કાફલો, કોઈ પર્વતની ખીણમાં થઇને જતો હતો તેવામાં એક ગાંડો હાથી તેમાં આવી પડચો તેથી ઘણે ભાગે તેનો નાશ થયો. ૩ તેમાં પેલો ગૌતમ બ્રાહ્મણ પણ હતો, પરંતુ કાંઈ કરતાં તે ભયમાંથી બચ્યો તો ખરો, પરંતુ કયી દિશાએ જવું, તે તેને ગભરાટમાં સૂજ્યું નહિ. તેથી જીવવાની ઇચ્છાવાળો તે બ્રાહ્મણ, ઉત્તર દિશા તરફ નાઠો. ૪ એ પ્રમાણે કાફલામાંથી છૂટો પડી ગયેલો તથા તે જગ્યાએથી ભૂલો પડેલો બ્રાહ્મણ, જેમ અરણ્યમાં કિંપુરૂષ ભટકે, તેમ એકલો ભટકવા લાગ્યો. ૫ પછી ભટકતાં ભટકતાં તેને સમુદ્ર તરફ જવાનો એક રસ્તો પ્રાપ્ત થયો અને તે માર્ગે જતાં મનને આનંદ આપે એવું તથા દિવ્ય અને પુષ્પવાળાં વૃક્ષવાળું એક વન તેના જોવામાં આવ્યું. ૬ તે વન સર્વ ઋતુઓમાં ફળ આપનારાં અને પુષ્પોથી ભરાઈ ગયેલાં આંબાનાં વૃક્ષોવડે શોભાયમાન હતું. જાણે નંદનવનનો કોઈ ભાગ હોય તેવું તે હતું. તેમાં યક્ષ અને કિન્નર વસતા હતા. ૭ તેમાં શાલવૃક્ષ, તાડવૃક્ષ, તમાલવૃક્ષ, અગરૂનાં વૃક્ષ અને મોટાં ચંદનનાં વૃક્ષ હતાં; તેથી તે શોભતું હતું. તે વનમાંના રમણીય પર્વતોના શિખર ઉપર તથા અનેક પ્રકારના સુગંધયુક્ત પ્રદેશમાં ચારે બાજુ ઉત્તમ પક્ષીઓ શબ્દ કરતાં હતાં. તેમાં કેટલાંક પક્ષી મનુષ્યના જેવા મુખવાળાં કે, જેઓને "ભારૂડ" કહે છે, તે હતાં તથા કેટલાંક પૃથ્વી ઉપર વસનારાં, કેટલાંક સમુદ્ર કાંઠે વસનારાં અને કેટલાંક પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થનારાં પક્ષીઓ હતાં. એવાં પક્ષીઓનાં મનોહર અને અત્યંત રમણીય ગાયન સાંભળતો સાંભળતો ગૌતમ બ્રાહ્મણ ચાલ્યો જતો હતો. હે રાજન્ ! પછી આગળ જતાં સુવર્ણની રેતીથી વ્યાપ્ત, અત્યંત રમણીય, સમાન, સુખકર, વિચિત્ર અને સ્વર્ગની ભૂમિસમાન એક પ્રદેશ આવ્યો. તેમાં એક લક્ષ્મીએ સેવેલું (શોભાયમાન) સુંદર મંડળાકાર (ગોળ) આકૃતિવાળું અને યોગ્ય એવી અનેક ઉપશાખાઓવડે છત્રના સરખું શોભતું વડનું વૃક્ષ તે ગૌતમના, જોવામાં આવ્યું. તે વડનાં મૂળ ઉત્તમ તથા ચંદનના જળવડે સીંચેલાં હતાં અને ત્યાં દિવ્ય પુષ્પો વેરેલાં હતાં. શોભાયમાન બ્રહ્મદેવની પેઠે તે વૃક્ષ શોભતું હતું. એવા મનને આનંદ આપનારા, અનુપમ, પવિત્ર દેવાલય સરખા અને પુષ્પવાળાં વૃક્ષોથી વીંટાયલા વડના વૃક્ષને જોઇને ગૌતમ, મનમાં પ્રસન્ન થયો તથા આનંદ પામીને તે (વૃક્ષ)ની નીચે બેઠો. ૮–૧૫ હે કૌંતેય ! ગૌતમ ત્યાં બેઠો એટલે શરીરને તથા મનને સુખ કરનારો, કલ્યાણકારી અને શુભ પવન પુષ્પમાં થઇને વાવા લાગ્યો, અર્થાત્ સુગંધયુક્ત પવન વાતો હતો. હે રાજન્ ! તે પવિત્ર વાયુવડે ગૌતમનાં સર્વ અંગ આનંદ પામ્યાં. ૧૬ કલ્યાણકારી વાયુનો સ્પર્શ થવાથી તે બ્રાહ્મણ, શાંતિને પામ્યો અને મનમાં સુખ પામીને પૃથ્વી ઉપર સૂઇ ગયો તથા તે સમયે સૂર્ય પણ અસ્ત પામ્યો અને સંધ્યાકાળ થયો એટલે બ્રહ્મલોકમાંથી એક ઉત્તમ પક્ષી ત્યાં આવ્યો. ૧૭,૧૮ તે "નાડીજંઘ" એ નામવડે પ્રખ્યાત હતો તથા બ્રહ્માનો પ્રિય મિત્ર હતો. તે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો, કશ્યપનો પુત્ર તથા બગલાઓનો રાજા હતો તથા તેનું "રાજધર્મા" એવું નામ પણ હતું. તેના સમાન બીજો પક્ષી પૃથ્વીમાં છે નહિ. ૧૯,૨૦ તે શોભાયમાન, વિદ્વાન્, દેવસમાન કાંતિવાળો અને દેવકન્યાનો પુત્ર, તપાવેલા સુવર્ણના અલંકારવડે અને સૂર્ય સરખાં દેદીપ્યમાન ભૂષણવડે સર્વે અંગે અલંકૃત થયેલો હતો. તે સમગ્ર વેદનો જાણનારો

અને લક્ષ્મીવડે જાજ્વલ્યમાન જણાતો હતો. ૨૧ ક્ષુધા અને તૃષાર્થી શ્રમિત થયેલો ગૌતમ ત્યાં આવેલા તે પક્ષીને જોઇને વિસ્મય પામ્યો તથા હિંસા કરવાના વિચારથી તેને જોવા લાગ્યો. ૨૨ રાજધર્મા કહે છે કે,–" હે વિપ્ર ! તમે ભલે પધાર્યા; સૂર્ય હવે અસ્ત પામ્યો છે અને આ સંધ્યાકાળનો સમય થયો છે તેવા સમયે તમે મ્હારા ઘેર આવ્યા, તે બહુ રૂડી વાત છે. તમે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય તથા પ્રિય અતિથિ મ્હારા ઘેર પધાર્યા છો માટે શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે અહીં તમારૂં પૂજન થશે અને પછી સવારમાં તમારે જવું હોય ત્યાં જજો." ૨૩,૨૪

मम त्वं निलयं यातः प्रियातिथिरनिंदितः ।
पूजितो यास्यसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २४ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां कृतघ्नोपाख्यानं नाम एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

અધ્યાય ૪૦ મો–કૃતઘ્નોપાખ્યાન–બ્રાહ્મણ અને નાડીજંઘનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ गिरं तां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा ।
कौतूहलान्वितो राजन् राजधर्माणमैक्षत ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે,–એ પ્રમાણે મધુર વચન સાંભળીને, ગૌતમ વિસ્મય પામ્યો તથા કુતૂહલયુક્ત થઇને રાજધર્મા પ્રત્યે જોવા લાગ્યો. ૧ રાજધર્મા કહે છે કે,–હે દ્વિજોત્તમ ! હું કશ્યપનો પુત્ર છું તથા દક્ષની પુત્રી મ્હારી માતા છે, તમે મોટા ગુણવાળા અતિથિ છો માટે તમો ભલે પધાર્યા. ૨ ભીષ્મ કહે છે કે,–પછી રાજધર્માએ વિધિયુક્ત કર્મવડે તેને સત્કાર આપીને શાલવૃક્ષના પુષ્પથી નિર્માણ કરેલું દિવ્ય આસન આપ્યું. ૩ પછી જે દેશમાં ભગીરથ રાજાનો રથ ફરેલો છે તથા જેમાં ગંગા વહન કરે છે, એવા દેશમાં ભ્રમણ કરનારા મોટા મત્સ્ય લાવીને તેને નિવેદન કર્યા. ૪ કશ્યપના પુત્ર રાજધર્માએ સારો પ્રજ્વલિત અગ્નિ તથા અતિશય પુષ્ટ મત્સ્ય પોતાના અતિથિ ગૌતમને અર્પણ કર્યા. ૫ પછી પ્રસન્ન ચિત્તવાળા તથા ભોજન કરતા તે બ્રાહ્મણનો ખેદ મટાડવાને માટે મહા તપસ્વી એવા પક્ષીએ, તેને પોતાની બન્ને પાંખોવડે વાયુ નાંખવા માંડ્યો. ૬ પછી રાજધર્માએ વિશ્રાંતિ પામીને બેઠેલા તે બ્રાહ્મણને તેનું ગોત્ર પૂછ્યું: ત્યારે તેણે કહ્યું કે,–હું ગૌતમ કુળનો બ્રાહ્મણ છું. એ વિના તેણે બીજી કાંઇ પણ વાત કહી નહિ. ૭ પછી રાજધર્માએ દિવ્ય પુષ્પવડે સુવાસિત કરેલું, સુગંધથી ભરપૂર અને પાંદડાંથી નિર્માણ કરેલું એક દિવ્ય બિછાનું તેને આપ્યું. પછી બ્રાહ્મણ તે ઉપર સુખથી સૂઇ ગયો. ૮ પછી વચન બોલવામાં કુશળ એવા કશ્યપના પુત્ર રાજધર્માએ બિછાનામાં બેઠેલા ગૌતમને પૂછ્યું કે. તમારે આ સ્થળમાં શા કારણથી આવવું પડ્યું છે ? ૯ હે ભારત ! તે સાંભળી ગૌતમે કહ્યું કે,–હે મોટી બુદ્ધિવાળા પક્ષીરાજ ! હું દરિદ્ર છું અને તેથી દ્રવ્યના અર્થે સમુદ્ર પ્રત્યે જવાને નીકળ્યો હતો; ત્યાંથી અહીં આવી ચઢ્યો છું. ૧૦ તે સાભળીને કશ્યપના પુત્ર પક્ષીરાજે પ્રસન્ન થઇને કહ્યું કે:–હે દ્વિજોત્તમ ! તમારે એ વાતની ચિંતા કરવી નહિ; અહીંથી તમે તમારા કાર્યને સિદ્ધ

કરીને (દ્રવ્ય લઇને) પોતાના ઘેર જશો. ૧૧ હે પ્રભો ! બૃહસ્પતિના મત પ્રમાણે અર્થની સિદ્ધિ ચાર પ્રકારે થાય છે; એક તો વંશપરંપરાથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય, બીજું-દૈવયોગથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય; ત્રીજું-પોતાની મતલબ પાર પાડવાના હેતુથી કોઈ દ્રવ્ય આપે તથા ચોથું-મિત્રતા હોવાથી કોઇની પાસેથી દ્રવ્ય મળે. ૧૨ એ ચાર પૈકી મિત્રપણાનો સંબંધ આપણા બેની વચ્ચે ઉત્પન્ન થયો છે તથા ત્હારા ઉપર મ્હારો મિત્રભાવ રહેલો છે એટલા માટે તું દ્રવ્યવાળો થાય, તેવો હું યત્ન કરીશ. ૧૩ પછી રાજધર્મા બીજે દિવસે સવારમાં કુશળ સમાચાર પૂછીને આ પ્રમાણે બોલ્યો કે-હે સૌમ્ય ! તું આ માર્ગે જા ! તેથી તું કૃતકૃત્ય થઇશ. ૧૪ તું અહીંથી ત્રણ યોજન જઇશ એટલે ત્યાં એક મ્હારો મિત્ર "વિરૂપાક્ષ" નામે મોટો બળવાન રાક્ષસોનો રાજા રહે છે, તેનો તને મેળાપ થશે. ૧૫ તેને તું મ્હારા વચનથી કહેજે ! એટલે હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! ત્હારા મનમાં જે જે અભિલાષાઓ હશે, તે તે અભિલાષાઓને તે પૂર્ણ કરશે; એમાં સંશય નથી. ૧૬ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે વચન સાંભળીને ખેદરહિત થયેલો ગૌતમ, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અમૃત જેવાં ફળાદિનું ભોજન કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ૧૭ હે મહારાજ ! તે માર્ગમાં ચંદનનાં, અગરનાં, તજનાં અને તમાલપત્રનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષ ઉગેલાં હતાં, તેનું સેવન કરતો કરતો તે શીઘ્ર ચાલ્યો. ૧૮ આગળ જતાં એક " મેરૂવ્રજ " નામે નગર આવ્યું; તેના દરવાજા પર્વતના હતા, તેનો કોટ અને બુરજ પણ પર્વતનાજ હતા અને તે પર્વતોથીજ યંત્રિત કરેલું હતું. ૧૯ હે રાજન્ ! ગૌતમ બ્રાહ્મણ ત્યાં ગયો એટલે, તે નગરના બુદ્ધિમાન્ રાજાને તત્કાળ ખબર થઇ કે, પ્રિયમિત્ર રાજધર્માએ પોતાને પ્રિય અને પ્રીતિવાળા અતિથિને મોકલ્યો છે. ૨૦ હે યુધિષ્ઠિર ! પછી તે રાક્ષસના રાજાએ પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી કે:-' જાઓ ! અને નગરની બહાર જે ગૌતમ બ્રાહ્મણ આવ્યો છે, તેને તાકીદે અહીં તેડી લાવો !' ૨૧ રાજાની આજ્ઞાને સાંભળીને બાજ પક્ષીના જેવી ઝડપવાળા રાજપુરૂષો નગરમાંથી દોડવા લાગ્યા અને " હે ગૌતમ ! હે ગૌતમ ! " એ પ્રકારે બોલતા નગરની બહાર આવ્યા. ૨૨ હે મહારાજ ! ત્યાં આવીને રાજપુરૂષો, તેને કહેવા લાગ્યા કે,-હે દ્વિજ ! ઉતાવળે ચાલો ! રાજા તમને જોવાને ઇચ્છે છે. રાક્ષસોનો મહારાજ " વિરૂપાક્ષ " એ નામે પ્રખ્યાત છે, તે તમને જોવાને બહુ ત્વરા કરે છે, માટે ઉતાવળ કરો. " ૨૩,૨૪ આ સાંભળીને ગૌતમ બ્રાહ્મણ, વિસ્મય પામ્યો અને તેનો થાક પણ ઉતરી ગયો. તે રાજસેવકોની સાથે નગરમાં ચાલ્યો તથા રાજાની પરમ સમૃદ્ધિને જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી રાક્ષસના રાજા વિરૂપાક્ષનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરતો બ્રાહ્મણ, તેજ સેવકોની સાથે તાકીદે રાજભુવન પ્રતિ ચાલ્યો. " ૨૫,૨૬

तैरेव सहितो राज्ञो वेश्म तूर्णमुपाद्रवत् ।
दर्शनं राक्षसेंद्रस्य कांक्षमाणो द्विजस्तदा ॥ २६ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां कृतघ्नोपाख्यानं नाम चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

અધ્યાય ૪૧ મો-કૃતઘ્નોપાખ્યાન-નાડીજંઘે બ્રાહ્મણને ધન અપાવ્યું.

भीष्म उवाच ॥ ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमम् ।
पूजितो राक्षसेंद्रेण निषसादासनोत्तमे ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-પછી રાજાની જાણમાં આવેલા તે ગૌતમે, રાજાના ઉત્તમ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો તથા રાક્ષસના રાજા વિરૂપાક્ષે પૂજન કર્યા પછી ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠો. ૧ પછી રાજાએ, તેને ગોત્ર, આચાર, સ્વાધ્યાય અને બ્રહ્મચર્ય આદિના પ્રશ્ન કર્યા, ત્યારે બ્રાહ્મણે, પોતાના ગોત્ર સિવાય બીજું કાંઇ કહ્યું નહિ. ૨ બ્રહ્મતેજથી હીન, સ્વાધ્યાયમાં શૂન્ય અને માત્ર ગોત્રને જાણનાર બ્રાહ્મણને રાજાએ, તેના નિવાસ સ્થળની ખબર પૂછી.૩ રાક્ષસ કહે છે કે,-હે કલ્યાણરૂપ બ્રાહ્મણ ! ત્હારૂં નિવાસસ્થળ ક્યાં છે ? તથા ત્હારી બ્રાહ્મણી (સ્ત્રી) કયા ગોત્રની છે, તે મને કહે ? ત્હારે મનમાં લેશ પણ ભય રાખવો નહિ, તું સુખથી મ્હારો વિશ્વાસ કરજે. ૪ ગૌતમ કહે છે કે,-મ્હારો જન્મ મધ્ય દેશમાં થયેલો છે તથા ભિલ્લના ઘરમાં મ્હારો નિવાસ છે; પુનઃ પરણેલી શૂદ્રની સ્ત્રી મ્હારી ભાર્યા છે. મેં તમને સાચું હતું તે કહી દીધું. ૫ ભીષ્મ કહે છે:-પછી રાજા વિચારવા લાગ્યો કે, હવે આનું શું કરવું ? વળી પોતાની બુદ્ધિવડે વિચારવા લાગ્યો કે, હું શું કરૂં ? તો ઠીક કર્યું કહેવાય ? આ તો માત્ર જન્મથીજ બ્રાહ્મણ છે અને મહાત્મા રાજધર્માનો મિત્ર છે તથા મહાત્મા કશ્યપ પુત્રે, આ બ્રાહ્મણને મ્હારી પાસે મોકલ્યો છે, માટે હું તો જે પ્રકારે રાજધર્માનું પ્રિય થાય તે પ્રકારે કરીશ; કેમ કે, તે સર્વદા મ્હારોજ આશ્રય કરીને રહેલો, મ્હારો ભ્રાતા, બાંધવ અને હૃદયના વિષે રહેલો સખા છે. ૬-૮ આજ કાર્તિકીના દિવસે હું, હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડવાનો છું, તેમાં આ બ્રાહ્મણને પણ જમાડીશ અને ધન આપીશ. ૯ આજનો દિવસ ઘણો કલ્યાણરૂપ છે અને તેમાં વળી આ અતિથિ આવી પહોંચ્યો છે અને મ્હેં તેને આપવાના ધનનો સંકલ્પ પણ કર્યો; હવે બીજું શું વિચારવાનું છે ? ૧૦ પછી વિદ્વાન એવા એક હજાર બ્રાહ્મણો નાહી-ધોઇને, ઉત્તમ ચીરવસ્ત્રને પેહેરીને તથા અલંકાર ધારણ કરીને ત્યાં આવ્યા. ૧૧ હે પૃથ્વીપતે ! વિરૂપાક્ષ રાજાએ ત્યાં આવેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોનો શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે જેને જેમ ઘટે તેમ સન્માન આપીને સત્કાર કર્યો. ૧૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સેવકોએ રાક્ષસના રાજાની આજ્ઞાથી તે સ્થલમાં પૃથ્વી ઉપર ઉત્તમ દર્ભ પાથર્યા અને બ્રાહ્મણોને બેસવાને આસન આપ્યાં. ૧૩ તે આસનો ઉપર રાજાએ પૂજેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણો બેઠા હતા તથા રાજાએ તલ અને દર્ભના પાણીથી વિધિપૂર્વક તેઓનું અર્ચન કર્યું. ૧૪ પછી તેમાંથી પિતૃસહિત અને અગ્નિસહિત વિશ્વદેવાની કલ્પના કરી તથા તેઓને ચંદનનો લેપ કરીને પુષ્પ ચઢાવ્યાં અને સારી રીતે પૂજન કર્યું. ૧૫ હે મહારાજ ! પછી તે બ્રાહ્મણો, જાણે ચન્દ્રમા હોય, તેમ શોભવા લાગ્યા. પછી

રાજાએ હીરાવડે જડેલાં, નિર્મળ અને સુંદર સુવર્ણનાં પાત્રમાં ઉત્તમ અન્ન ભરીને તથા પરિપૂર્ણ મધ અને ઘી ભરીને તેઓને આપ્યાં. વળી ઘણા બ્રાહ્મણો આષાઢ અને માઘ માસની પૂર્ણિમાના દિવસે તે રાજાની પાસેથી સત્કારપૂર્વક અભીષ્ટ ભોજન પામતા હતા અને તે રાજાનો નિત્યનો એવો નિયમ હતો કે, જ્યારે શરદ્ ઋતુનો અંત આવે ત્યારે, એટલે કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે તે રાજા બ્રાહ્મણોને અનેક રત્ન આપતો હતો, એમ સાંભળવામાં છે. હે ભારત ! તે દિવસે તે રાજા દક્ષિણા આપવાને અર્થે સુવર્ણ, રૂપું, મણિઓ, મોતી, હીરા, ઘણું ધન, વૈડૂર્યમણિ, મૃગચર્મ, "રંકુ" નામે મૃગનું ચર્મ અને રત્નોના ઢગલા કરતો હતો. ૧૬-૨૦ પછી તે મોટા બળવાળો વિરૂપાક્ષ, ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને કહેતો હતો કે, તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે અને ઉત્સાહ પ્રમાણે આમાંથી રત્ન લ્યો. ૨૧ હે ભારત ! અને વળી તે એમ પણ કહેતો કે,-હે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠો ! તમે જે પાત્રમાં જમ્યા હો, તે પાત્ર પણ તમારે ઘેર લઇ જાઓ. ૨૨ મહાત્મા રાક્ષસનો અધિપતિ એવાં વચન કહેતો હતો એટલે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રત્નોને લઇ જતા હતા. ૨૩ પછી તે દિવસે આવેલા મોટી યોગ્યતાવાળા બ્રાહ્મણો પણ એ પ્રમાણે સુંદર રત્નોવડે પૂજન પામીને અને ઉત્તમ વસ્ત્રને ધારણ કરીને અત્યંત પ્રસન્ન થયા. ૨૪ પછી વિરૂપાક્ષે અનેક પ્રકારના દેશમાં રહેનારા સર્વ રાક્ષસોને કહ્યું કે, તમારે આજનો દિવસ કોઇને હેરાન કરવા નહિ. એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને પછી બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે:-હે વિપ્રો ! તમારે આજનો દિવસ આ સ્થળમાં કોઇ પણ પ્રકારથી રાક્ષસનો ભય રાખવો નહિ અને આનંદ પામીને તમારે જવું હોય ત્યાં જલદી જાઓ, બહુ વાર લગાડશો નહિ. ૨૫,૨૬ એ સાંભળીને સમગ્ર બ્રાહ્મણોનાં ટોળાં ચારે પાસે નાસી જવા લાગ્યાં. તે વખતે પેલો ગૌતમ પણ મસ્તકપર સોનાનો ભાર મહા કષ્ટથી ઉપાડીને ઉતાવળે પેલા વડ નીચે આવ્યો અને શ્રમિત થવાથી ખેદયુક્ત તથા ક્ષુધાયુક્ત થઇને ત્યાં બેઠો. ૨૭,૨૮ હે રાજન્ ! પછી પ્રીતિથી મિત્રનું રક્ષણ કરનાર રાજધર્મા પક્ષી, તેની પાસે આવ્યો તથા ગૌતમનો આદર સત્કાર કરીને તેનું અભિનંદન કર્યું. ૨૯ પછી તે પક્ષીએ પોતાની પાંખના અગ્ર ભાગને આસપાસ પ્રસારીને તેને પવન નાંખ્યો તથા તેનો ખેદ દૂર કર્યો, તેની પૂજા કરી તથા તેને ભોજન પણ આપ્યું. ૩૦ પછી ગૌતમ, ભોજન કરીને અને સારી રીતે વિશ્રાંતિ પામીને વિચારવા લાગ્યો કે, મેં લોભ તથા મોહથી મનને અનુકૂળ પડે, તેટલું સોનું લઇને પુષ્કળ ભાર એકઠો કર્યો છે અને જવાનું ઘણું દૂર છે. વળી માર્ગમાં ખાવાને ભાતું પણ નથી કે, જેથી હું મ્હારા પ્રાણને ધારણ કરી શકીશ. ૩૧,૩૨ માટે હું માર્ગમાં મ્હારા પ્રાણને શી રીતે ધારણ કરી શકીશ ? હે પુરૂષવ્યાઘ્ર ! એમ વિચાર કરતાં પછી તેને જ્યારે માર્ગમાં ભોજન કરવાનું કાંઇ માલૂમ પડ્યું નહિ, ત્યારે તે કૃતઘ્ન બ્રાહ્મણે મનમાં વિચાર કર્યો કે,-આ મ્હારી બાજુ ઉપર બેઠેલો બગલાઓનો સ્વામી રાજધર્મા માંસના મોટા ઢગલારૂપજ છે; માટે હું તેને મારીને અને સાથે લઇને ઉતાવળે અહીંથી ચાલી નીકળીશ." ૩૩,૩૫

अयं बकपतिः पार्श्वे मांसराशिः स्थिरो महान् ।
इमं हत्वा गृहीत्वा च यास्येहं सममिद्रुतम् ॥ ३५ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां कृतघ्नोपाख्यानं नाम एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

અધ્યાય ૪૨ મો—કૃતઘ્નોપાખ્યાન-કૃતઘ્ની બ્રાહ્મણે નાડીજંઘને માર્યો. કૃતઘ્નતાનું ફળ.

भीष्म उवाच ॥ अथ तत्र महार्चिष्माननलो वातसारथिः ।
तस्याविदूरे रक्षार्थं खगेंद्रेण कृतोभवत् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ-હવે તે પક્ષીરાજે જેનો સારથી વાયુ છે એવો મોટી જ્વાળાવાળો અગ્નિ બ્રાહ્મણના રક્ષણના અર્થે તેનીજ પાસે સળગાવ્યો હતો. ૧ રાજધર્મા તે અગ્નિની એક બાજુએ વિશ્વાસયુક્ત થઇને સૂતો હતો તથા તેને મારવાની ઇચ્છાવાળો, કૃતઘ્ન અને દુષ્ટાત્મા ગૌતમ પણ તે અગ્નિની આગળ સૂતો હતો. ૨ પછી તે ગૌતમે વિશ્વાસ રાખીને સૂતેલા પક્ષીને સળગતા લાકડાના ઉંબાડિયાથી હણ્યો તથા તેને હણીને મનમાં હર્ષ પામ્યો, પણ તેથી થયેલા પાપરૂપ દોષને જોયો નહિ. ૩ પછી તેણે તેની પાંખો કાઢી નાંખી અને રૂવાં કાઢી નાંખ્યાં અને તેને અગ્નિમાં શેક્યો અને પછી તે બ્રાહ્મણ તેને તથા પોતાની પાસેના સોનાના ભારને લઇને ઉતાવળો ચાલ્યો. ૪ હવે બીજો દિવસ વીતી ગયો એટલે વિરૂપાક્ષે, પોતાના પુત્રને કહ્યું કે,-હે પુત્ર ! તે ઉત્તમ રાજધર્મા પક્ષી આજ મને મળ્યો નથી. ૫ તે સવારમાં સર્વદા બ્રહ્માનું વંદન કરવા જાય છે, પણ ત્યાંથી પાછા વળતાં, મને મળ્યા વિના તે કોઇ દિવસ પોતાને ઘેર જતો નથી. ૬ તે મ્હારો મિત્ર રાજધર્મા બે સંધ્યાકાળ અને બે રાત્રિયોથી ઘેર આવ્યો નથી માટે મ્હારા મનમાં શંકા ઉપજી આવી છે તેથી જાઓ અને મ્હારા મિત્રની ખબર કાઢો. ૭ સ્વાધ્યાયનું પઠન નહિ કરનારો અને બ્રહ્મતેજરહિત તથા હિંસક ધર્મવાળો એક બ્રાહ્મણ તેણે મોકલેલો અહીં આવ્યો હતો; કદાપિ તે અધમ બ્રાહ્મણે તેને હણ્યો પણ હોય. ૮ કેમ કે, મને તેના ઉપર શંકા થાય છે. મેં તેનાં ચેષ્ટિત ઉપરથી તેને દુરાચારી અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો જાણેલો છે; તે દયા વિનાનો, દારૂણ આકૃતિવાળો, દુષ્ટ અને ભિલ્લના જેવો અધમ જણાતો હતો. ૯ તેનું નામ "ગૌતમ" હતું અને તે ત્યાં ગયો છે તેથી મ્હારૂં મન ઉદ્વેગ પામે છે. માટે હે પુત્ર ! તું અહીંથી ઉતાવળો રાજધર્માને ઘેર જા અને તજવીજ કર, કે, તે વિશુદ્ધ અંતઃકરણ-વાળો મ્હારો મિત્ર જીવે છે કે કેમ ? જા, વાર લગાડીશ નહિ. એ પ્રમાણે તે રાજપુત્ર પિતાની આજ્ઞા પામીને અને રાક્ષસોને સાથે લઇને તે વડની પાસે ગયો; તો ત્યાં રાજધર્માનું

હાડપિંજર પડેલું જોયું. તેને જોઇને બુદ્ધિમાન રાક્ષસ રાજાનો પુત્ર રૂદન કરવા લાગ્યો અને પછી પોતાની ઘણામાં ઘણી જેટલી શક્તિ હતી તેવડે ગૌતમને પકડવાને ઉતાવળ કરી. પછી ગૌતમ બહુ દૂર ગયો નહોતો, એટલામાંજ રાક્ષસોએ તેને પકડી પાડ્યો તથા તેની પાસે પાંખો, ચરણ અને અસ્થિ વિનાનું રાજધર્માનું શરીર હતું, તેને પણ જોયું. પછી રાક્ષસો, તેને પકડીને ઉતાવળે મેરૂવ્રજ નગરમાં ગયા. ૧૦,૧૪ રાજધર્માનું શરીર રાજાને દેખાડ્યું તથા તેની સાથે પેલા પાપ કરનારા કૃતઘ્ન પુરૂષ ગૌતમને પણ રજુ કર્યો. ૧૫ રાજા તે પક્ષીના શરીરને જોઇને, પોતાના પુરોહિત તથા પ્રધાન સુદ્ધાં રડવા લાગ્યો અને તેના ઘરમાં દુઃખી મનુષ્યોની મોટી રડારોળ થઇ રહી. ૧૬ નગરનાં સ્ત્રી, બાળક અને વૃદ્ધ સર્વ કોઇના મનમાં સંતાપ ઉત્પન્ન થયો પછી રાજાએ પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, આ પાપીનો વધ કરવો જોઇએ અને એના માંસવડે આ સર્વ રાક્ષસોને યથેષ્ટ ઉજાણી આપવી જોઇએ. હે રાક્ષસો ! આ પુરૂષ પાપનું આચરણ કરનારો, પાપરૂપ કર્મ કરનારો, પાપાત્મા અને પાપના સાધનરૂપ છે, માટે તમારે તેને હણવો એવો મ્હારો અભિપ્રાય છે. રાક્ષસાધિપતિએ ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસોને એ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને પણ રાક્ષસોએ, "આ પાપ-કર્મ કરનારો છે, માટે આનું માંસ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી' એમ સમજીને, તેને ભક્ષણ કરવાની ના કહી, અને સર્વ રાક્ષસોએ રાક્ષસના અધિપતિને આ રીતે કહ્યું કે,—હે મહારાજ ! એ અધમ પુરૂષ ભિલ્લ લોકોને આપી દો તો સારૂ, આ પુરૂષના પાપનું ભક્ષણ કરવાને અમને એનું શરીર આપશો નહિ. એમ સર્વે રાક્ષસોએ મસ્તક નમાવીને રાક્ષસાધિપતિને કહ્યું. એ સાંભળીને રાક્ષસના રાજાએ રાક્ષસોને કહ્યું કે, વારૂ, ત્યારે તેમ કરો. ૧૭,૨૨ હે રાક્ષસો ! એ કૃતઘ્નને આજેજ ભિલ્લ લોકોના હાથમાં આપી દો. એવું વચન સાંભળીને, હાથમાં ભાલા તથા "પટ્ટિશ" નામે આયુધને ધારણ કરનારા રાક્ષસોએ તેના કકડે કકડા કરી નાંખ્યા અને ભિલ્લ લોકોને આપી દીધો. ભિલ્લ લોકોએ પણ તેનો આહાર કરવાની ઇચ્છા કરી નહિ. તેઓએ હવે ગીધ વગેરે માંસાહારી પક્ષીઓને ભોજન કરવાને તેના શરીરના કકડા નાંખ્યા. પરંતુ હે રાજેંદ્ર ! માંસાહારી પક્ષીઓએ પણ તે કૃતઘ્ન પુરૂષના માંસનું ભક્ષણ કર્યું નહિ. ૨૩,૨૪ હે રાજન્ ! બ્રહ્મહત્યા કરનાર, સુરાપાન કરનાર, ચોરી કરનાર અને વ્રત ભંગ કરનાર, એ સર્વનું પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહેલું છે પણ કૃતઘ્ન પુરૂષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કોઇ ઠેકાણે કહેલું નથી. ૨૫ હે નરપતે ! જે પુરૂષ મિત્રનો દ્રોહ કરનારો, કૃતઘ્ન અને ઘાતકી હોય, તેવા પુરૂષોના માંસને માંસાહારી પક્ષીઓ અને જંતુઓ પણ ભક્ષણ કરતાં નથી." ૨૬

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च नृशंसश्च नराधिप ।
क्रव्यादैः कृमिभिश्चैव न भुज्यंते हि तादृशाः ॥ २६ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां कृतघ्नोपाख्यानं नाम द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

અધ્યાય ૪૩ મો-કૃતઘ્નોપાખ્યાન-
નાડીજંઘનું પુનરૂજ્જીવન.

भीष्म उवाच ॥ ततश्चितां बकपतेः कारयामास राक्षसः ।
रत्नैर्गन्धैश्च बहुभिर्वस्त्रैश्च समलंकृताम् १ ॥

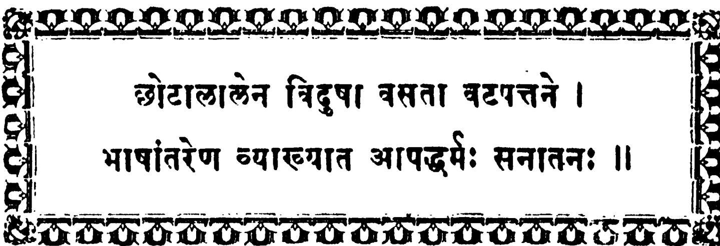
ભીષ્મ કહે છેઃ—પછી તે વિરૂપાક્ષ રાક્ષસે બકના રાજા રાજધર્માની રત્ન તથા સુગંધવાળા પદાર્થો અને વસ્ત્રોવડે અલંકૃત એવી ચિતા બનાવી. ૧ તથા પ્રતાપવાળા વિરૂપાક્ષ રાજાએ, તેને અગ્નિસંસ્કાર કરીને વિધિપૂર્વક પ્રેતકાર્ય કરવા માંડયાં. ૨ તે સમયે દક્ષની પુત્રી દેવી સુરભિ (કામદુઘા) આકાશમાં તેના ઉપર (ચિતા ઉપર) આવીને ઉભી રહી. ૩ હે પાપરહિત યુધિષ્ઠિર ! તે કામદુઘાના મુખમાંથી ફેન સાથે મિશ્ર થયેલું અમૃત ગળવા માંડયુ અને તે, રાજધર્માની ચિતામાં પડયું. ૪ હે નિષ્પાપ ! તેના પ્રભાવથી તે બકરાજ રાજધર્મા સજીવન થયો અને ચિતામાંથી ઉડીને વિરૂપાક્ષની પાસે આવ્યો. ૫ પછી દેવનો રાજા ઇન્દ્ર, વિરૂપાક્ષના નગરમાં આવ્યો તથા તેને કહ્યું કે,–વારૂ, બકરાજ રાજધર્મા જીવતો થયો, તે બહુ રૂડું થયું. ૬ પછી ઇંદ્રે વિરૂપાક્ષને પૂર્વની કથા કહી સંભળાવી. તેમાં બ્રહ્માએ જે રીતે રાજધર્માને શાપ દીધો હતો, તે સર્વ કહ્યું. ૭ " હે રાજન્ ! જ્યારે આ બકરાજા બ્રહ્માની પાસે ન જવા લાગ્યો ત્યારે ક્રોધથી પિતામહ બ્રહ્મદેવે પક્ષીરાજને માટે આ પ્રમાણે કહ્યું કેઃ–જેથી તે મૂઢ અને અધમ બક રાજધર્મા મ્હારી સભામાં આવતો નથી તેથી તે દુષ્ટાત્માનો અલ્પ સમયમાં વધ થશે. ૮,૯ એ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવના વચનથી, તેને ગૌતમે માર્યો છે તથા તેજ કારણથી અમૃતસિંચન કરીને બકરાજને ફરી જીવતો કર્યો છે. " ૧૦ પછી રાજધર્મા બકે, પ્રણામ કરીને ઇંદ્રને પ્રાર્થનાસહિત કહ્યું કે,–હે દેવાધિપતે ! જો તમે મ્હારા ઉપર કૃપા દૃષ્ટિ કરી છે, તો મ્હારા અત્યંત પ્રિય મિત્ર આ ગૌતમને પણ પુનઃ જીવતો કરો. હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! ઇંદ્રે તેનું વચન કબૂલ કરીને ગૌતમને અમૃત છાંટીને જીવતો કર્યો. તે જીવતો થયો એટલે તે પોતાના પાત્ર તથા બીજા બધા સાહિત્યસહિત બકરાજને આવી મળ્યો તથા બકરાજ, પોતાના મિત્રને પરમ પ્રીતિથી ભેટયો. પછી બકરાજ રાજધર્મા પાપકર્મના કરનાર તે બ્રાહ્મણને ધનસહિત વિદાય કરીને, પોતે પોતાના સ્થાનમાં ગયો તથા પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે બ્રહ્મસભામાં પણ ગયો. ૧૧–૧૫ ત્યાં બ્રહ્માએ તેનો આતિથ્ય સત્કાર કરીને પૂજન કર્યું. ગૌતમે પણ પુનઃ તે ભિલ્લના ગામમાં જઇને પોતાની શૂદ્રા સ્ત્રીના પેટે દુષ્કર્મ કરનારા પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૧૬ હે રાજન્ ! કારણ કે, તે વખતે દેવના સમૂહે તેને મોટો શાપ દીધો હતો કેઃ–આ પાપી, અલ્પ સમયમાં પુનર્ભૂ (પુનઃ પરણેલી) સ્ત્રીના પેટે પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને મોટા નરકને પામશે, કેમ કે, તે કૃતઘ્ન છે. હે ભારત ! પૂર્વે નારદે આ સર્વ વૃત્તાંત મને કહ્યું હતું. ૧૭,૧૮ હે ભરતર્ષભ ! આ મોટા આખ્યાનને સંભારીને જેવું હતું તેવું મેં તને કહ્યું. ૧૯ માટે કૃતઘ્નને યશ ક્યાંથી ? સ્થાન ક્યાંથી ?

અને સુખ ક્યાંથી હોય ? નિશ્ચય કૃતઘ્ની પુરૂષ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય નથી અને કૃતઘ્ની માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી. ૨૦ મનુષ્યે વિશેષે કરીને મિત્રનો દ્રોહ કરવો નહિ. મિત્રદ્રોહી પુરૂષ અનંતકાળ સુધી ઘોર નર્કને પામે છે. ૨૧ માટે મિત્રપણાની ઇચ્છા રાખનારે નિરંતર કૃતજ્ઞ (કર્યાં કાર્યને જાણનાર) થવું. મિત્રથી સર્વ પમાય છે અને માન પણ મળે છે. ૨૨ મિત્રથી ભોગ ભોગવાય છે, મિત્રથી આપત્તિ નાશ થાય છે, માટે વિચિક્ષણ પુરૂષે, ઉત્તમ સત્કારવડે મિત્રને પૂજવો. ૨૩ પંડિત પુરૂષોએ નિર્લજ્જ, પાપરૂપ, મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, કુળમાં અંગારારૂપ, પાપકર્મનો કરનાર, નરાધમ એવા કૃતઘ્ન મનુષ્યોનો ત્યાગ કરવો. ૨૪ હે ધર્મના ધારણ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ ! મેં તને આ પાપરૂપ મિત્રદ્રોહી કૃતઘ્ન પુરૂષનું વૃત્તાંત કહી દેખાડ્યું. ત્હારે બીજું શું સાંભળવાની ઇચ્છા છે ? ૨૫ વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે જનમેજય ! યુધિષ્ઠિર તે સમયે મહાત્મા ભીષ્મે કહેલાં વચન સાંભળીને મનમાં પ્રસન્ન થયા. " ૨૬

एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।
युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ॥ २६ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां कृतघ्नोपाख्यानं नाम त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ आपद्धर्म समाप्तः ॥

छोटालालेन विदुषा वसता वटपत्तने ।
भाषांतरेण व्याख्यात आपद्धर्मः सनातनः ॥